

1892 - 1921 - 1948

Спасителни археологически проучвания
по инфраструктурни проекти 2

ВЪРХАРИ и ОРЛИЦА:

ДВЕ ХАЛКОЛИТНИ СЕЛИЩА ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Редактори *Явор Бояджиев, Камен Бояджиев*

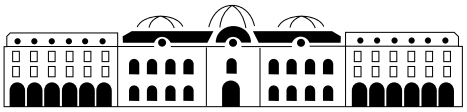
София 2022

ВЪРХАРИ И ОРЛИЦА: ДВЕ ХАЛКОЛИТНИ СЕЛИЩА ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

VARHARI AND ORLITSA: TWO CHALCOLITHIC SETTLEMENTS IN THE EASTERN RHODOPE MOUNTAINS

Редактори *Явор Бояджиев, Камен Бояджиев*

Edited by *Yavor Boyadzhiev, Kamen Boyadzhiev*

Спасителни археологически проучвания по инфраструктурни проекти
е поредица, издавана от
Националния археологически институт с музей
при Българската академия на науките

Електронен вариант със свободен достъп на публикацията може да се види на страницата на НАИМ – БАН: www.naim.bg

https://doi.org/10.53250/areip2

© НАИМ – БАН, *издател*
© NAIM – BAS, *publisher*

© Явор Бояджиев, Камен Бояджиев, Валери Петров, Мария Гюрова, Цветана Попова, Станимира Танева, Кръстю Чукалев, Галя Атанасова, Чавдар Начев, *автори на текстовете*
© Yavor Boyadzhiev, Kamen Boyadzhiev, Valeri Petrov, Maria Gurova, Tzvetana Popova, Stanimira Taneva, Krastyu Chukalev, Galya Atanasova, Chavdar Nachev, *authors of the texts*

© Явор Бояджиев, Камен Бояджиев, *редактори*
© Yavor Boyadzhiev, Kamen Boyadzhiev, *editors*

© Татяна Стефанова (халколитно селище Върхари), Камен Бояджиев (късно халколитно селище Орлица), *превод*
© Tatiana Stefanova (Varhari Chalcolithic settlement), Kamen Boyadzhiev (Orlitsa Late Chalcolithic settlement), *translation*

© Гергана Ангелова, *коректор*
© Gergana Angelova, *Bulgarian copyeditor*

© Анелия Василева, *английски езиков редактор*
© Anelia Vassileva, *English language editor*

© Галя Герасимова, *графичен дизайнер и предпечат*
© Galya Gerasimova, *graphic designer and prepress*

© На корицата: панорамен поглед към селището при Върхари от юг (горе); панорамен поглед към селището при Орлица от юг и глава на керамична антропоморфна фигурка от Орлица (долу)
© On the cover: general view of the settlement near Varhari from the south (above); general view of the settlement near Orlitsa from the south and a head of a ceramic anthropomorphic figurine from Orlitsa (below)

Печат: БУЛГЕД
Printed by BULGED

ISSN 2535-129X (print)
ISSN 2535-0862 (online)
ISBN 978-619-254-008-1 (print)
ISBN 978-619-254-009-8 (online)

Спасителни археологически проучвания по инфраструктурни проекти 2

ВЪРХАРИ И ОРЛИЦА: ДВЕ ХАЛКОЛИТНИ СЕЛИЩА ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

VARHARI AND ORLITSA: TWO CHALCOLITHIC SETTLEMENTS IN THE EASTERN RHODOPE MOUNTAINS

Редактори Явор Бояджиев, Камен Бояджиев
Edited by Yavor Boyadzhiev, Kamen Boyadzhiev

Национален археологически институт с музей
при Българска академия на науките
София 2022

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪРХАРИ И ОРЛИЦА: ДВЕ ХАЛКОЛИТНИ СЕЛИЩА
ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ
Явор Бояджиев
5

ХАЛКОЛИТНО СЕЛИЩЕ ВЪРХАРИ
Явор Бояджиев, Камен Бояджиев, Валери Петров, Станимира Танева
Цветана Попова, Кръстю Чукалев, Галя Атанасова, Чавдар Начев
7

КЪСНОХАЛКОЛИТНО СЕЛИЩЕ ОРЛИЦА
Явор Бояджиев, Камен Бояджиев, Валери Петров,
Мария Гюрова, Цветана Попова
469

ВЪРХАРИ И ОРЛИЦА: ДВЕ ХАЛКОЛИТНИ СЕЛИЩА ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Явор Бояджиев

Настоящият том включва публикациите на два обекта – селищата Върхари и Орлица. Те са тясно свързани помежду си в редица отношения. Преди всичко в тях са представени два хронологически последователни етапа на каменно-медната епоха (известна още и като халколит или енеолит): преходът между ранен и късен халколит и развитият късен халколит. И двете селища се намират във водосборния басейн на р. Върбица, на най-удобния път, свързващ Източните Родопи с егейското крайбрежие. Те се различават по своето разположение от повечето планински обекти, чието съществуване се свързва основно с последния етап на халколитната епоха в днешните български земи. В този смисъл двете публикации представляват части на едно и също изследване – за развитието на халколитната епоха в Източните Родопи.

Двата обекта са свързани и чисто формално. Проучването им бе осъществено в рамките на един и същ инфраструктурен проект – строежа на път I–5 Кърджали – Комотини през прохода Маказа, в две последователни кампании: 2003 – 2004 г. (селището Орлица) и 2007 – 2011 г. (селището Върхари). Откриването и на двата обекта е резултат от теренните издирвания на доц. Георги Нехризов (НАИМ – БАН). Той започна и разкопките на обект Орлица. На него дължа огромна благодарност за привличането ми към изследването на праисторическата епоха в района. Проучванията на обектите бяха съпроводени с редица трудности. На повърхността те изглеждаха твърде невзрачни – вид, който във Върхари се запази дори и при контролните сондажи, които по ирония на съдбата се оказаха в най-тънките части на културния пласт, без да попаднат на нито една от дълбоките негативни структури. В Орлица на повърхността нямаше никакви следи от обитаване през халколитната епоха. Истинските мащаби на проучваните обекти се разкриваха постепенно, с навлизането в дълбочина. Те обаче наложиха много по-продължителна и усилена работа от планираната първоначално. В резултат изискванията за пълноценни и качествени разкопки влязоха в сериозен конфликт със сроковете за приключване на работата, изисквани от възложителя. Археологическите разкопки се провеждаха от началото на пролетта до началото на зимата, при температури между –8° и +40°C на сянка (каквато на обектите нямаше). И двата обекта бяха изцяло наводнявани от поройни дъждове. В края на ноември и началото на декември 2004 г. се налагаше сутрин да се разбива ледът, за да се започне работа. Успешното приключване на разкопките в двата обекта се дължи на самоотвержената работа на голям брой студенти и млади археолози: Ангел Ангелов, Саша Добрева, Виктор Кирев, Деница Ненова, Свилен Делчев, Стоилка Терзийска-Игнатова, Антоанета Андонова, Мая Валентинова, Христина Василева, Яна Димитрова, Екатерина Петкова, Евгения Иванова, Елеонора Балканска, Любов Николова, Галя Атанасова, Вечеслав Николов, Димитрина Иванова, Надежда Карас-

тоянова, Методий Чилиманов, Николай Захариев, Станимира Танева, Гергана Байкушева, Дана Златанова, Екатерина Стамболийска, Георги Михайлов, Светлана Венелинова, Кръстю Чукалев, Румяна Йорданова, Димитър Чернаков, Дилен Дилов, Емил Дакашев, Михаела Кръстева, Васил Мутафов, Васил Георгиев, Кремена Първанска и други, чието участие бе по-епизодично. Огромна благодарност дължа и на основния научен екип, който взе участие от началото до края на работата и в двата обекта – Камен Бояджиев, Валери Петров и Десислава Такорова.

В не по-малка степен заслуга за справянето със задачата имат и многобройните работници от съседните на обектите селища – Орлица, Лозенградци и Априлци при разкопките на обект Орлица; Върхари, Софийци, Момчилград, Балабаново при разкопките на обект Върхари и отново Лозенградци, хората от което, станали истински „професионалисти“ след проучването на Орлица, пътуваха всеки ден по 40 километра в двете посоки. След повече от 40 години работа по различни краища на България мога убедено да заявя, че това са най-добрите работници, с които съм се срещал, като с редица от тях станахме и добри приятели. Нашият късмет проработи и по отношение на хазяите. Семейство Манделеви в с. Кирково (2004 и 2007 г.) и семейството на Бехидже и Адил Али в гр. Джебел (2009 – 2011 г.) направиха всичко възможно, за да се почувстваме наистина като у дома си и да ни осигурят спокойна почивка сред напрегнатите работни дни. Всички постоянни участници в археологическите разкопки ги помнят с безкрайна признателност.

През цялото време на проучванията екипът усещаше подкрепата на Регионалния исторически музей в Кърджали в лицето на неговия директор Павел Петков и колегите Даниела Коджаманова (настоящ директор) и Милен Камарев.

ХАЛКОЛИТНО СЕЛИЩЕ ВЪРХАРИ

VARHARI CHALCOLITHIC SETTLEMENT

ХАЛКОЛИТНО СЕЛИЩЕ ВЪРХАРИ

Явор Бояджиев[1], Камен Бояджиев[2], Валери Петров[3], Станимира Танева[4], Цветана Попова[5], Кръстю Чукалев[6], Галя Атанасова[7], Чавдар Начев[8]

VARHARI CHALCOLITHIC SETTLEMENT

Yavor Boyadzhiev[1], Kamen Boyadzhiev[2], Valeri Petrov[3], Stanimira Taneva[4], Tzvetana Popova[5], Krastyu Chukalev[6], Galya Atanasova[7], Chavdar Nachev[8]

[1] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; yavordb@abv.bg
[2] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; kamen.boyadzhiev@naim.bg
[3] Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей – Българска академия на науките; ул. „Московска“ 6А, София 1000, България; petroff.v@abv.bg
[4] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; stanimira.taneva@gmail.com
[5] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; paleobotani_tz@abv.bg
[6] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; chukalev@naim.bg
[7] Регионален исторически музей – Шумен; бул. „Славянски“ № 17, Шумен 9700, България; nocturnal@abv.bg
[8] Независим изследовател (до 2020 г. директор на Национален музей „Земята и хората“); ch.nachev@hotmail.com

I. *Камен Бояджиев*. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА / 11
I. *Kamen Boyadzhiev*. LOCATION AND HISTORY OF RESEARCH (Summary) / 22

II. *Явор Бояджиев*. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СТРУКТУРИ / 23
II. *Yavor Boyadzhiev*. ARCHAEOLOGICAL FEATURES (Summary) / 195

III. *Чавдар Начев*. МИНЕРАЛНИ И СКАЛНИ СУРОВИНИ ОТ РАЙОНА НА ХАЛКОЛИТНО СЕЛИЩЕ ВЪРХАРИ / 201
III. *Chavdar Nachev*. MINERALS AND ROCKS FOUND IN THE AREA OF THE VARHARI CHALCOLITIC SITE (Summary) / 202

IV. *Станимира Танева*. КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ / 203
IV. *Stanimira Taneva*. CHIPPED-STONE TOOLS (Summary) / 229

V. *Камен Бояджиев*. КАМЕННИ СЕЧИВА / 231
V. *Kamen Boyadzhiev*. POLISHED STONE TOOLS (Summary) / 251

VI. *Камен Бояджиев*. УКРАШЕНИЯ ОТ КАМЪК / 253
VI. *Kamen Boyadzhiev*. STONE ORNAMENTS (Summary) / 259

VII. *Валери Петров*. ХРОМЕЛНИ КАМЪНИ / 261
VII. *Valeri Petrov*. GRINDING STONES (Summary) / 272

VIII. *Явор Бояджиев*. АНТРОПОМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ / 273
VIII. *Yavor Boyadzhiev*. ANTHROPOMORPHIC FIGURINES (Summary) / 287

IX. *Явор Бояджиев*. ЗООМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ / 289
IX. *Yavor Boyadzhiev*. ZOOMORPHIC FIGURINES (Summary) / 297

X. *Камен Бояджиев*. КЕРАМИЧНИ ПРЕДМЕТИ / 299
X. *Kamen Boyadzhiev*. CERAMIC ARTEFACTS (Summary) / 310

XI. *Камен Бояджиев, Явор Бояджиев, Кръстю Чукалев, Галя Атанасова*. КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ / 313
XI.1. *Камен Бояджиев, Явор Бояджиев, Кръстю Чукалев*. Изворова база / 313
XI.2. *Кръстю Чукалев*. Технология / 316
XI.3. *Камен Бояджиев*. Форми и украса на керамичните съдове / 323
XI.4. *Галя Атанасова*. Дъна на съдове с отпечатъци или друга интервенция по тях / 419
XI.5. *Камен Бояджиев*. Паралели на керамичния комплекс от Върхари / 428
XI. *Kamen Boyadzhiev, Yavor Boyadzhiev, Krastyu Chukalev, Galya Atanasova*. POTTERY (Summary) / 434

XII. *Явор Бояджиев*. АБСОЛЮТНА И ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ / 441
XII. *Yavor Boyadzhiev*. ABSOLUTE AND RELATIVE CHRONOLOGY (Summary) / 444

XIII. *Цветана Попова*. АРХЕОБОТАНИЧЕН АНАЛИЗ НА РАСТИТЕЛНИТЕ ОСТАНКИ / 445
XIII. *Tzvetana Popova*. ARCHAEOBOTANICAL ANALYSIS OF THE PLANT REMAINS (Summary) / 451

XIV. *Явор Бояджиев*. СТОПАНСКИ ДЕЙНОСТИ НА НАСЕЛЕНИЕТО / 453
XIV. *Yavor Boyadzhiev*. PRODUCTION ACTIVITIES OF THE COMMUNITY (Summary) / 457

XV. *Явор Бояджиев*. ОБОБЩЕНИЕ / 459
XV. *Yavor Boyadzhiev*. CONCLUSION (Summary) / 460

БИБЛИОГРАФИЯ / 461
REFERENCES / 461

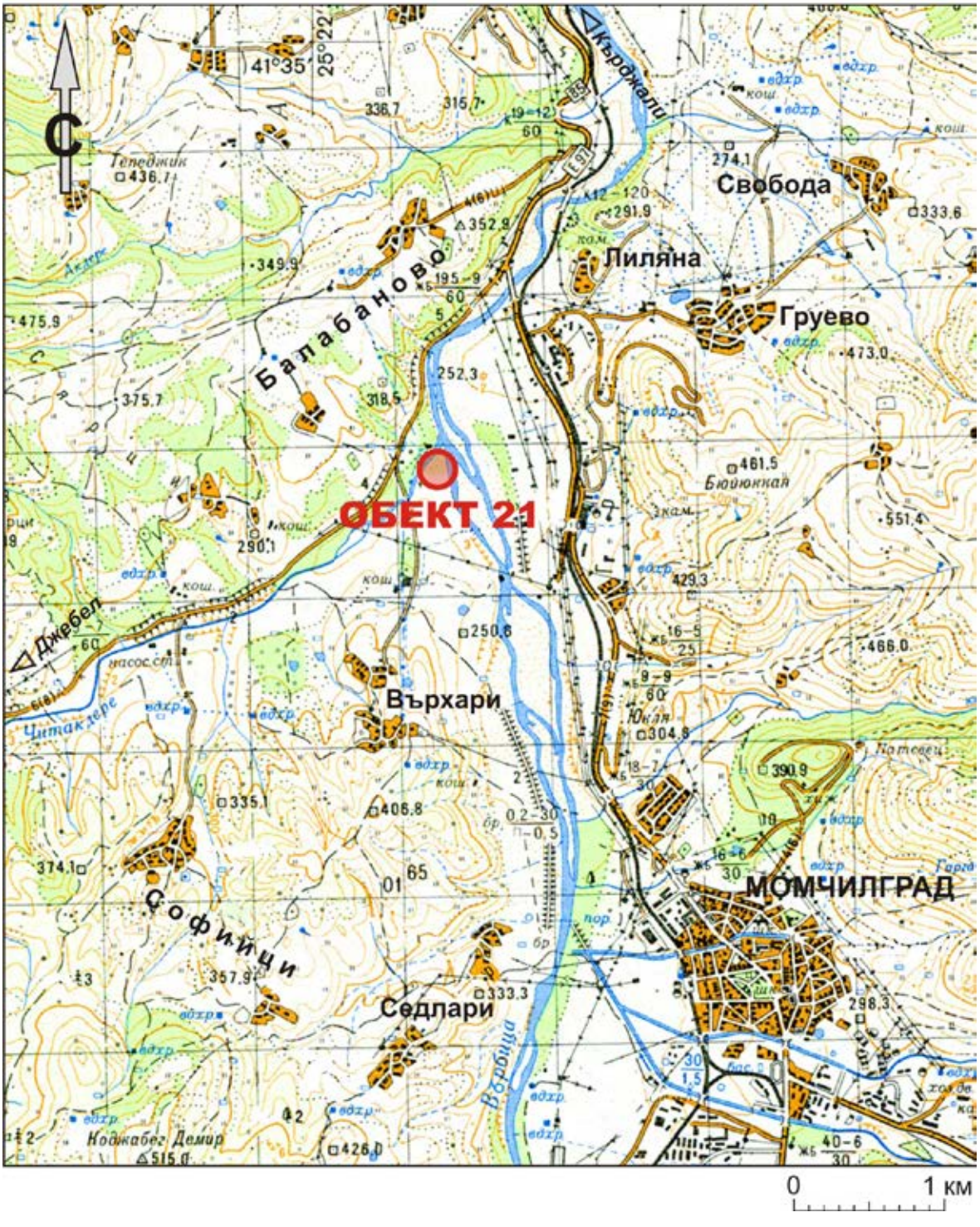
I. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА

Камен Бояджиев

Халколитното селище Върхари е разположено в Източните Родопи (Югоизточна България), на 10 км южно от гр. Кърджали, при водослива на р. Върбица и р. Дива река (Читак дере) (с. ш. 41°33′20″; ю. д. 25°23′04″) (обр. I.1; I.2). Територията е част от морфоструктурата на Източните Родопи, единицата Стръмни рид (обр. I.3). Река Върбица извира в близост до българо-гръцката граница. Изворите ѝ са по склоновете на връх Вейката, а вливането – в р. Арда, близо до Кърджали (яз. Студен кладенец). Отводнява части от Стръмни рид, Жълти дял, Гюмюрджински снежник и Мъгленик. Тя е сред най-поройните реки в страната, с едни от най-големите отчетени водни количества (Стойчев 1989, 323). Басейнът ѝ е част от водосбора на Бяло море, като площта му е 976,68 кв. км. Той е разположен в континентално-средиземноморския климатичен пояс със средногодишни валежи от 900 мм. Максималните валежи са през два сезона: октомври – март и май – юни, като преобладава зимният, достигащ 33% от общото количество за година. Активната циклонална дейност през студеното полугодие е причина за задържането на относително високо ниво на температурите и увеличаване на валежите, които в по-голямата си част имат интензивен (до 100 мм на ден) характер. Само 15% от валежите са от сняг. В случаите на бързо снеготопене (и особено при фьон) всички водотоци в речните басейни „заработват“ и транспортират значителни водни количества и наносни материали. В такива случаи реките приижддат, като заливат не само поймите, а и съседните територии. В приточните реки и долове тръгват селеви (пороини) потоци. Тези заливания имат характер на речни приижддания, но също така и на водно-пясъчни потоци (Вапцаров и др. 1989, 211 – 216). Те

Обр. I.1. Карта на България с означение на обект Върхари.
Fig. I.1. Map of Bulgaria. Red dot marks the site at Varhari.

Обр. I.2. Карта на района на обект Върхари (1:50 000).
Fig. I.2. Map of the Varhari site and its area (1:50 000).

Обр. I.3. Карта на Родопи с означение на обект Върхари.
Fig. I.3. Map of the Rhodope Mountains. Red dot marks the site at Varhari.

са характерни с това, че в речното русло потокът, който се движи, носи до 70% твърд материал или речни наноси. Речните приижддания съвпадат с валежния максимум.

Въпреки че се намира изцяло в планинска област, долината на р. Върбица е с ниска надморска височина – в по-голямата си част между 200 и 400 м. Реката протича през насечен хълмист релеф.

В хипсометрично отношение селището при Върхари попада в равнинно-хълмистия пояс, който обхваща територите между 200 и 400 м. То е разположено между 236 и 238 м надморска височина, на тераса, образувана между водослива на две реки – Върбица и Дива река (Читак дере) (обр. I.4 – 6). Тя е почти равна, със слаб наклон от юг на север[1], като леко снижаване се забелязва само в северния ѝ край, към коритото на р. Дива река (обр. I.7; I.8). Равнинната част е дълга около 500 м в посока север – юг (от коритото на Дива река до началото на около 30 м високо възвишение, което я обгражда от юг) и около 200 м в посока изток – запад. Горната част на съвременния терен, на дълбочина до 2 м, се състои от еднородни глинесто-песъчливи наслаги. Почвата е алувиално-ливадна, такава е била тя и през халколитната епоха[2].

[1] На около 300 м в южна посока теренът рязко се издига (обр. I.8).

[2] Геоморфологичните и седиментологичните изследвания в района на обекта са извършени от доц. Р. Кендерова и проф. А. Сарафов (Геолого-географски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“).

Обр. I.4. Сателитна снимка на обект Върхари преди започване на разкопките през 2009 г. (личат сондажите от 2007 г.).
Fig. I.4. Satellite image of the site area before the large-scale excavations (the trenches made in 2007 are visible).

Проучването на обекта е осъществено във връзка с изграждането на пътя, свързващ Кърджали с Комотини (РГърция). Финансирането е осигурено от Фонд „Републиканска пътна инфраструктура“ (ФРПИ), който през 2008 г. е преобразуван в Национална агенция „Пътна инфраструктура“[3]. Археологическите разкопки започват през 2007 г. със седем сондажа (Бояджиев, Бояджиев 2008). Пет от тях са разположени напречно на трасето на пътя, като свързват две срещуположни точки в посока север – юг според скиците на ФРПИ. Всеки сондаж носи номера на западната точка – съответно № 10, 11, 13, 14, 16 (обр. I.7). Разположени са на разстояние от 18 до 36 м един от друг. Сондажите са широки по 2 м и дълги от 21,10 до 23,70 м в зависимост от широчината на сервитута. Два други сондажа са ориентирани по дължина на трасето, от източната страна на северния край на маркирания за проучване участък, тъй като именно тук на повърхността имаше най-забележимо присъствие на археологически материали. Номерацията им е според номерата на съответните източни точки на трасето, които свързват – № 42 – 40 и 40 – 39 (обр. I.7). Тъй като във всички заложени сондажи е

[3] Сегашната Агенция „Пътна инфраструктура“ (АПИ).

Обр. I.5. Обект Върхари – поглед от юг (09.2009 г.).
Fig. I.5. General view of the site from the south (September 2009).

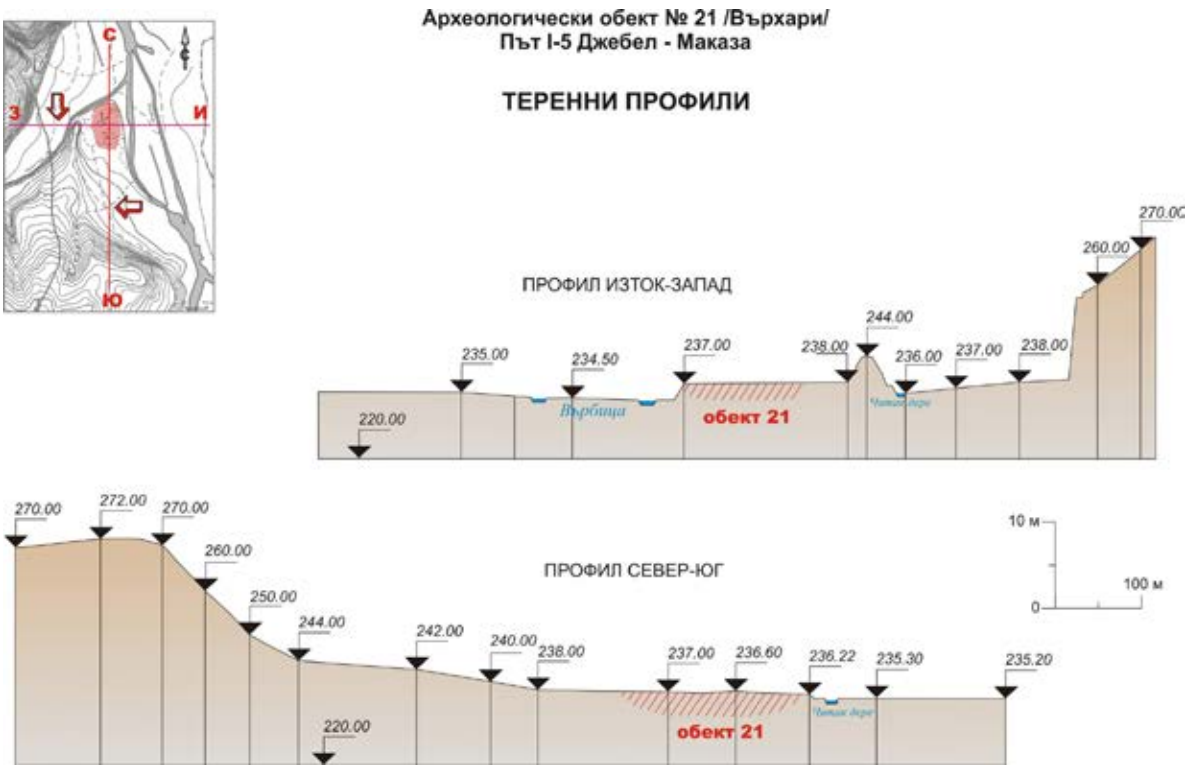

Обр. I.6. Обект Върхари – поглед от север (09.2009 г.).
Fig. I.6. General view of the site from the north (September 2009).

Обр. I.7. Топографски план на обект Върхари и схема на трасето на път I-5 Кърджали – Маказа със сондажите от 2007 г. (автор А. Каменаров).

Fig. I.7. Topographic map of the site with the road I-5 Kardzhali – Makaza servitude and the trenches made in 2007 (author A. Kamenarov).

Обр. I.8. Теренни профили на местността, в която е разположен обект Върхари (автор А. Каменаров).

Fig. I.8. Profiles (N-S and E-W) across the site area (author A. Kamenarov).

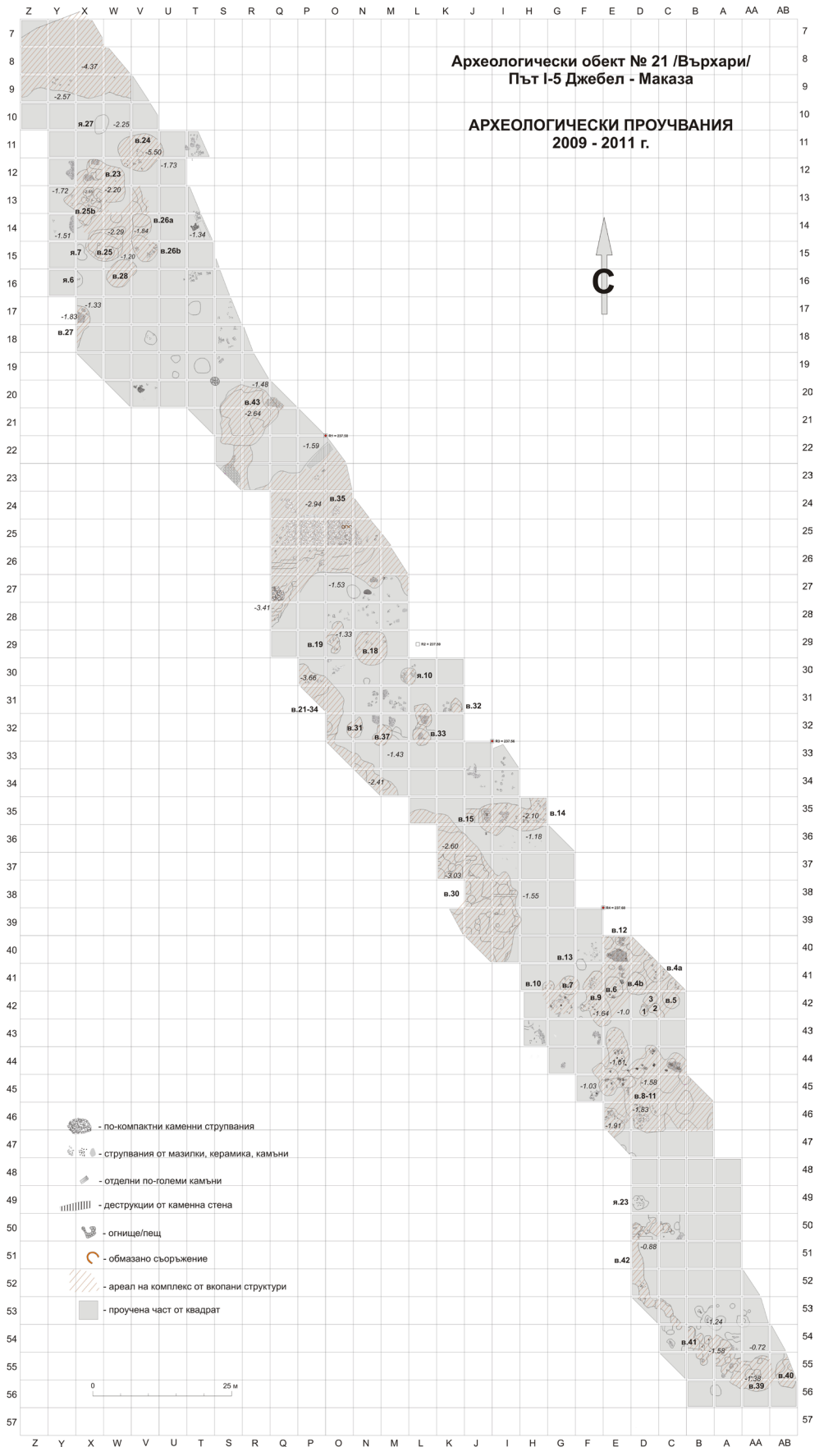
установено наличието на културен пласт, през 2009 г. започва цялостното проучване на частта от селището, попадаща в сервитута на пътя. Археологическите разкопки продължават през 2010 г.[4] и 2011 г. (Бояджиев и др. 2010; Бояджиев, Бояджиев 2011; Бояджиев, Бояджиев 2012; Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016b). Проучването е извършено под ръководството на доц. Явор Бояджиев (НАИМ – БАН) с помощта на многоброен екип от археолози и студенти.

Изследваната площ, попадаща в сервитута на пътя, има дължина 280 м и широчина от 20 до 30 м. Трасето е с посока ССЗ – ЮЮИ, като извива леко дъговидно (обр. I.7). В началото на цялостното проучване е положена план-квадратна мрежа с квадрати 5 х 5 м, ориентирана по посоките на света, която обхваща цялата проучвана площ (обр. I.9)[5]. В посока север – юг се развива цифрова номерация (от 1 до 57), а от изток на запад са нанесени буквените означения според латинската азбука, като поради по-голямата широчина на мрежата от обхвата на азбуката (в резултат на диагоналното положение на проучваната площ) в най-източния край са въведени две допълнителни означения – линии АА и АВ. Централният репер, който е приет за кота нула, е с надморска височина 237,58 м.[6] По права линия проученият участък е дълъг

[4] В края на сезон 2010 обектът бе наводнен от пороен дъжд и остана изцяло под вода до началото на сезон 2011, което се отрази много неблагоприятно на разчистените до момента структури (обр. I.10).

[5] Геодезичната дейност на обекта на всички етапи на неговото проучване – от полагането на план-квадратната мрежа до изготвяне на общия план на проучената площ – е осъществена от Атанас Каменаров, на когото изказваме нашата огромна благодарност.

[6] Всички дълбочини в документацията на обекта са отчитани спрямо централния репер. В описанията на структурите в настоящия текст отбелязваме тяхната дълбочина (или височина) спрямо древната повърхност, тъй като тя е реалният критерий за действителните им стойности.

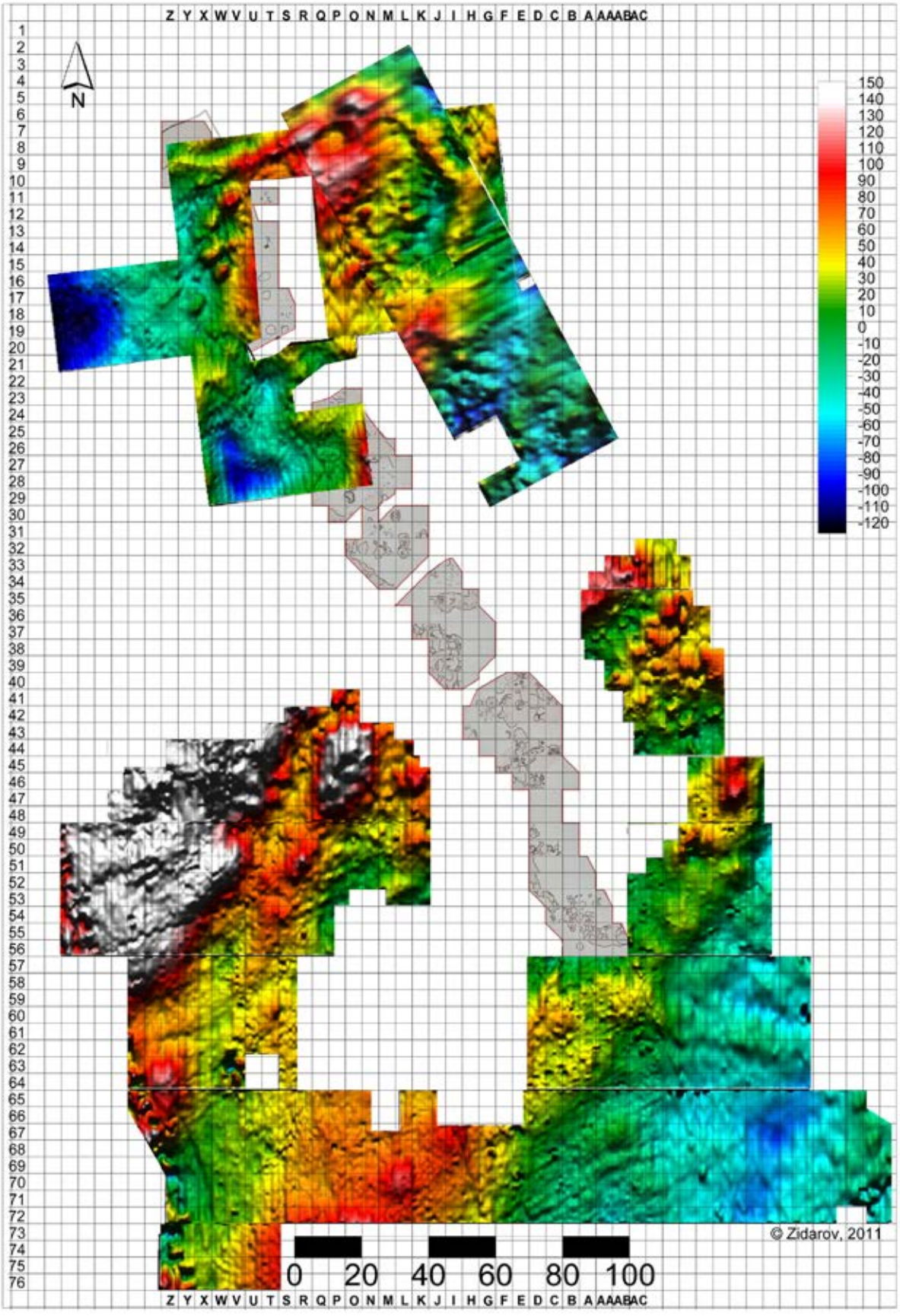
Обр. I.9. Общ план на проучената площ (автор А. Каменаров).
Fig. I.9. Plan of the excavated area of the site (author A. Kamenarov).

Обр. I.10. Състояние на обекта в началото на сезон 2011 г.
Fig. I.10. The site in the beginning of 2011 excavation season.

250 м. В северна посока границата на селището е маркирана от дълбок ров, който вероятно следва естествено понижение на древния терен (обр. I.9). Южната граница не е установена със сигурност. Негативни структури, резултат от човешка дейност, бяха установени и в самия край на определения за проучване участък. От най-южната от тях (яма 11) до края на проучения терен има само 1,80 м – прекалено малко пространство, за да сме сигурни, че това е краят на застроената площ. Има обаче косвени данни, че това наистина е периферията на селището. Вкопаванията са сравнително плитки и малки, като явно не са свързани с жилищни постройки. Археологическите материали в тях са малобройни, а от северната им страна има обширна територия, в която те са в още по-ниска концентрация. Проведените геомагнитни проучвания показват, че южно от разкопания участък се наблюдава единствено концентрация от малки по размер точкови аномалии със завишени стойности на магнитната възприемчивост, които следват минималния наклон на терена от югозапад на североизток (обр. I.11)[7]. Може да се предположи, че зоната отразява определена граница, отвъд която липсват вкопани съоръжения и съответно маркира южния край на селището. Следователно общата дължина на селището е била около 250 м в посока север – юг. Широчината му не може да се определи със сигурност. В източна посока то е достигало до древния бряг на р. Върбица. Според данните от геомагнитното проучване, проведено през 2011 г., източно от централната част на разкопките се разкрива концентрация от много ярко изявени аномалии, наглед идентични с тези, идентифицирани като дълбоки ями в северозападната част на обекта (обр. I.11). Съдейки по гъстотото

[7] Геомагнитни проучвания бяха проведени през 2009 и 2011 г. под ръководството на П. Зидаров от НБУ – София.

Обр. I.11. Магнитна карта на обект Върхари (автор П. Зидаров).
Fig. I.11. Magnetic map of the site at Varhari (author P. Zidarov).

Обр. I.12. Кв. D49 (южна периферия на селището): слой, наситен с пясък и камъчета.
Fig. I.12. Sq. D49 in the southern periphery of the site: a layer of sand and pebbles (in the profiles).

им разположение по протежение на ръба на речната тераса, западният бряг на реката през халколитната епоха е бил пò на изток, а впоследствие част от него (включително и източният край на селището) е унищожена от ерозията[8]. В западна посока равният терен опира в нисък скалист рид (обр. I.4; I.8). Ако се приеме, че в западна посока селището се е разпростирало до него, то широчината му е била около 170 – 200 м. Площта му е била между 40 000 и 50 000 кв. м.

Както археологическите данни, така и направените геоморфологични изследвания показват, че след загиването на селището неговите останки са били неколкократно заливани, като известно време са останали и под вода. В южната периферия на селището се установиха прослойки, наситени с дребни камъчета[9] и пясък (обр. I.12; II.156)[10]. Те образуват тънък песъчлив слой, който отделя културния пласт[11] от наносния седимент над него. Песъчливият слой не се проследява повсеместно, а само в южните части на обекта. По време на тези заливания и след тях е било възможно

[8] Древното корито на р. Върбица личи ясно и в момента.

[9] В геологията терминът „чакъли“ се използва за скални късове с дължина до 10 см. В настоящия текст използваме обозначенията „дребни камъчета“ или „дребни чакъли“ за камъни с размер до 2 – 3 см.

[10] По-подробно описание на тези прослойки е представено в описанието на комплекс X и южната периферия на обекта.

[11] Термините „културен пласт“ и „културен слой“ се използват за означаване на напластявания, чието образуване в една или друга степен е свързано с човешка дейност. Терминът „стерилен“ използваме за означаване на седимент, който се е натрупал по естествен път и в него липсват антропогенни останки.

образуването на временни водни огледала, в които режимът е бил торфищен (или торфищно-блатен). Значителното количество глина е задържало водите и е пречило на тяхното оттичане. При теренните наблюдения в различни участъци на обекта (кв. C42, F40, G43, I35 – 36, I38, N31 – 32, V12, V13, W12, W13, X13, X18) директно върху културния пласт се регистрираха петна от зелен глинест седимент, образувал се в резултат на безкислородно гниене. Културният пласт лежи под около 0,50 м дебел наносен седимент – алувиално-ливадна почва с по-светъл цвят. Наносният пласт е по-тънък в южната част на обекта и по-дебел в северната. След като сондажното проучване на обекта през 2007 г. изясни стратиграфското положение на културния пласт и дебелината на наносния седимент, последният бе премахван на работените през съответната година участъци с помощта на булдозер[12]. Културният пласт е проучван на ръка, по квадрати с размери пет на пет метра, като между квадратите са оставяни неразкопани ивици с широчина 0,60 м, които да служат както като пътеки за изнасяне на изкопаната пръст, така и като стратиграфски профили.

I. LOCATION AND HISTORY OF RESEARCH

Kamen Boyadzhiev

The settlement is situated in Southeastern Bulgaria in the Eastern Rhodope Mountains (Stramni Rid), 10 km to the south of the town of Kardzhali, at the confluence of the Varbitsa River and the Diva Reka River (northern latitude 41033′20″; southern longitude 25023′04″). It is located on a low river terrace between 236 and 238 m above the sea level (Figs. I.7; I.8; I.9). The archeological excavations were carried out between 2007 and 2011. The excavated area, which is located under the road-easement, is 280 m long and between 20 and 30 m wide. The bed of the road points to the NNW–SSE and is slightly curved. The northern border of the settlement is marked by a deep ditch. The southern border was not precisely defined, but the geomagnetic survey revealed that it was most probably marked by the shallow negative features forming an arch-shaped strip at the southern end of the excavated area. The settlement was about 250 m long in the north-southern direction. It reached the bank of the Varbitsa River to the east, and a low rocky ridge to the west, i.e. the settlement was between 170 and 200 m wide. The archaeological evidence and geomorphological studies show that after the settlement stopped functioning, the area was flooded several times and its remains were covered by water for a period of time.

[12] Използването на земекопна техника за премахване на наносния пласт се наложи поради ограничените срокове за проучване на обекта. Работата на машината се извърши под непрекъснатото наблюдение на научния ръководител и член на научния екип.

II. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СТРУКТУРИ

Явор Бояджиев

Селището е било гъсто застроено. От конструкциите на сградите обаче не са останали никакви следи. Постройките се установяват в субструкция, тъй като основите на повечето помещения са вкопани (в една или друга степен) в древния терен. Дълбочината на вкопаване е различна – от 0,40 – 0,50 м (вкопавания 1, 2, 3 – комплекс IX) до над 5 м (вкопаване 24 – комплекс I). Част от основите на сградите са били хоризонтални, на нивото на древния терен. Наличието на сгради се маркира и от концентрацията на археологически материали – основно струпвания от обгорени мазилки и керамични фрагменти с многобройни камъни сред тях. Намиращите се в непосредствена близост негативни структури, понякога свързани помежду си и с общ запълнител, както и опиращата до тях и/или обединяваща ги повърхност с повишена концентрация на деструкции и археологически материали, са обособени като комплекси. Хипотезата е, че това са останки от една голяма сграда с различни помещения. Съотношението между вкопани и наземни части може да е най-различно. Наличието на обекта на многобройни негативни структури, различаващи се както по размери и дълбочина, така и по функциите си, наложи детайлизиране на използваните термини. При теренната работа и документация бе въведен терминът „вкопаване“. Той е запазен и в настоящата публикация. С него са обозначени негативни структури, които според нашата интерпретация са част от конструкцията на сгради или други постройки, чиято основна част е била над повърхността. Обикновено вкопаванията имат значителни размери, но се срещат и сравнително малки – т.е. критерият не е големината, а принадлежността (или не) към наземни конструкции. За негативни структури, оставащи извън конструкцията на постройките, е запазен традиционният термин „ями“. Терминът „яма“ може да е използван и за структура, попадаща в границите на дадена постройка, ако тя не е част от нейната конструкция, а има някаква друга функция – стопанска, производствена, религиозна и т. н.[13] За всички материали, както антропогенни, така и природни, запълващи дадена негативна структура, е използван терминът „запълнител“. Понятието „наземна част“ е използвано за участъци както вътре в предполагаемите сгради, така и извън тях, съответстващи на древната повърхност – ходовото ниво по време на съществуване на селището.

Поради изискването разкопките да се ограничат само в границите на сервитута, в редица случаи археологически структури (вкопавания, наземни части от сгради) бяха проучени частично и съответно не може да се определи нито цялата площ на комплекса, нито реалният брой на вкопаванията, които той включва, както и съотношението и разположението на наземната част/части спрямо тях.

[13] В няколко случая след окончателното проучване на дадена негативна структура и установяване както на съдържанието ѝ, така и връзките ѝ със съседни структури, първоначалната интерпретация е променена или поставена под въпрос, като е запазено началното ѝ определение, за да не става объркване в съществуващата документация. Тези случаи са посочени при описанието на съответната структура.

Обр. II.1. Ров: южна стена, кв. X9.
Fig. II.1. Ditch: southern slope, sq. X9.

Обр. II.2. Ров: южна стена, кв. У9.
Fig. II.2. Ditch: southern slope, sq. Y9.

По време на теренната работа, съсредоточена в различни участъци през отделните години, обектът бе условно разделен на три части – северна, от линия 7 до линия 20 по квадратната мрежа (обр. I.9); централна, между линии 20 и 40; южна, между линии 40 и 56[14]. Към северната част принадлежи ровът, комплекс I и наземната част от южната му страна; централната част обхваща комплекси II – VII; в южната част попадат комплекси VIII – X и южната периферия на селището, включваща както обширно незастроено пространство, така и негативни структури, които вероятно бележат южния край на селището. В настоящото изложение структурите и комплексите ще бъдат разгледани според разположението им в посока от север на юг. Номерацията на комплексите (въведена при обработката на документацията след приключване на разкопките) също е според местоположението им от север на юг.

Ров. Проучен е в кв. W9 – 8; X9 – 7; Y9 – 7; Z9 – 7[15] (обр. II.7).

От северната си страна селището завършва с гладък склон, който се спуска стръмно надолу – под ъгъл 60 – 70° в горната си част, до около 45° в долната (обр. II.1; II.2). Той е проследен в продължение на 20 м като приблизително права линия с посока изток – запад, с малки заоблени чупки на места (обр. II.7). В северна посока теренът е разкрит в продължение на 15 м, без да бъде установен противоположен склон. Въпреки това стратиграфската ситуация дава основание да се предполага, че такъв е имало, като пространството е било затворено от северната си страна. Предвид конфигурацията на терена може да се предположи, че склонът от северната страна е бил по-нисък. Дълбочината на разкрития склон спрямо нивото на селището е до 3 м. Дъното му се определя от слой сиво-зелена глина, примесена с ръждивокафяви петна, в който липсват каквито и да е останки от човешка дейност[16]. Над това дъно следва близо 1 м дебел „пакет“ от шест-седем редуващи се слоеве пясък и глинеста сиво-кафява пръст с примеси от бучици обгорена глина и въгленчета (обр. II.3; II.4). Най-висока концентрация на въгленчета има в най-долния глинест слой, който е дебел 6 – 7 см. Целият „пакет“ е с наклон от ~20° от юг на север, като в северна посока дебелината на слоевете сиво-кафява пръст („културния пласт“) постепенно намалява. В южната му част (в близост до склона) се срещат и малобройни фрагменти керамика. Те са сигурно доказателство, че слоят се е образувал по време на съществуването на селището, а не преди това. В този „пакет“ се срещат единични малки и средноголеми камъни[17]. По-голяма концентрация на камъни се забелязва на места по самия склон, като те явно са се свлекли от горния му ръб надолу (обр. II.5). Над най-горния слой пясък следва повече от 2 м дебел пласт от сравнително хомогенна глинеста пръст с примеси от бучици изпечена глина, малки камъчета, малки фрагменти керамика. В южната част на този пласт в него се вклинява слой от по-светла кафеникава пръст, в която примесите са чувствително по-малко. Слоят е по-ясно забележим в близост до склона, в северна посока постепенно се губи (обр. II.6).

Натрупването на дебел пласт с антропогенни останки (макар и малобройни) показва, че разглежданото пространство е било затворено – както в северна посока (към руслото на р. Дива река), така и в посока запад – изток (по посока на течението на

[14] Както самото деление, така и определените разграничителни линии – конкретно тези от двете страни на централната част, са условни, тъй като при тях може да има известно застъпване на комплекси, попадащи в различните части.

[15] При изброяване на няколко квадрата буквената номерация ще се дава от изток на запад, а цифровата – от север на юг.

[16] Според доц. Р. Кендерова това е пласт на 10 – 20 млн. години.

[17] Като малки са определени камъни с дължина/широчина до 7 – 8 см; като средноголеми – камъни с дължина/широчина от 7 – 8 до 14 – 15 см; като големи – камъни с дължина/широчина над 14 – 15 см (камъни с размери под 2 см са означавани като „малки камъчета“ – виж и по-горе).

Обр. II.3. Слоеве от пясък на дъното на рова – кв. X8, дълб. 4,05 м.
Fig. II.3. Layers of sand on the bottom of the ditch – sq. X8, at a depth of 4.05 m.

Обр. II.4. Слоеве от пясък на дъното на рова – кв. У8, дълб. 4,15 м.
Fig. II.4. Layers of sand on the bottom of the ditch – sq. Y8, at a depth of 4.15 m.

Обр. II.5. Камъни, свлекли се покрай стената на рова (кв. У9).
Fig. II.5. Stones slided along the scarp of the ditch (sq. Y9).

реката). За затворено пространство говорят и пластовете от фин пясък, в който почти не се срещат речни камъни[18] – ситуация, която е коренно различна от коритото и заливната тераса на намиращата се в непосредствена близост р. Дива река. Изглежда структурата е била преградена от западната си страна (посоката на течението на Дива река) до известна височина, така че да преминава само вода (носеща и ситни песъчинки), но не и камъни. Наличието в този пласт на слой от пръст, близка до материковата глина, както и местоположението на този слой до южния склон, дават основание да се предполага съществуването на насип покрай ръба на хоризонталния терен. За подобна възможност подсказва и наличието на около 6 м широка ивица южно от ръба на склона, в която няма антропогенни структури[19]. Наличните данни подкрепят предположението, че тук е било направено изкуствено съоръжение – ров(?), като вероятно са били използвани и естествените дадености на древния терен – напр. малко дере, което е било допълнително оформено и преградено от двете си страни (или само от западната, откъдето идва течението на реката)[20]. Пръстта, изкопана при оформянето на това съоръжение, е натрупана покрай ръба на склона, като допълнително е увеличила неговата дълбочина и съответно защитата на селището[21]. Данните от извърше-

[18] Камъните, които бяха установени, са предимно неогладени и се концентрират покрай склона – не само в основата му, а и във височина, явно свлечени от горния му ръб.

[19] В проучените 25 м в посока изток – запад в това пространство само яма 27 е на по-малко разстояние – 3 м от ръба на склона.

[20] Ограничената площ на разкопките не даде възможност ситуацията да бъде напълно проучена и изяснена.

[21] Съоръжението най-вероятно е служило като защитна дига.

ното през 2011 г. геомагнитно проучване показват, че съоръжението продължава още 70 м в източна посока (като сравнително права линия), където (в кв. I10) чупи под тъп ъгъл на югоизток (обр. I.11).

Функцията на това съоръжение все още остава под въпрос. Тя едва ли е била отбранителна (или само отбранителна). Против подобна възможност има поне две възражения. Първото е голямата ѝ широчина (над 15 м), която е ненужна от фортификационна гледна точка (освен ако не е вследствие на особеностите на терена). Второто е обусловено от местоположението на рова – от северната страна на селището, непосредствено до водослива на двете реки – Върбица и Дива река, които са служили и като естествена защита. Същевременно ако е имало отбранително съоръжение от южната, далеч по-достъпна страна, то е било с много по-незначителни размери[22]. Разположението на съоръжението именно между селището и водослива на реките дава основание да се предположи, че неговата функция е била не толкова отбранителна, колкото за регулиране нивото на двете обграждащи го реки при тяхното приижда-не[23]. Когато нивото на приижащата по р. Дива река вода е надхвърляло нивото на ръбовете на рова (и преградата от западната му страна – естествена или изкуствена), като е застрашавала селището с наводнение, тя е била поемана от дълбокото и широко вкопано съоръжение, като за допълнителна преграда е служил и насипът покрай ръба му. Не е изключено и подобен „изкуствен водоем“ да е използван за чисто битови цели, особено в периодите с по-продължителни и силни валежи, когато водите на реките са били много буйни и мътни.

Комплекс I. Квадрати U11, V11 – 16, W11 – 16, X12 – 15, Y12 – 14. Включва вкопавания 23, 24, 25, 26, 28 и „наземните“ части между тях (обр. II.7 – 9). Следи от наземна част има и от източната страна на вкопавания 23 и 25, както и от западната страна на вкопаване 25. Разположен е приблизително в средата на северния край на обекта. Размерите на целия комплекс се очертават приблизително 30 на 20 м, площ около 550 – 600 кв. м (обр. II.7).

Негативни структури

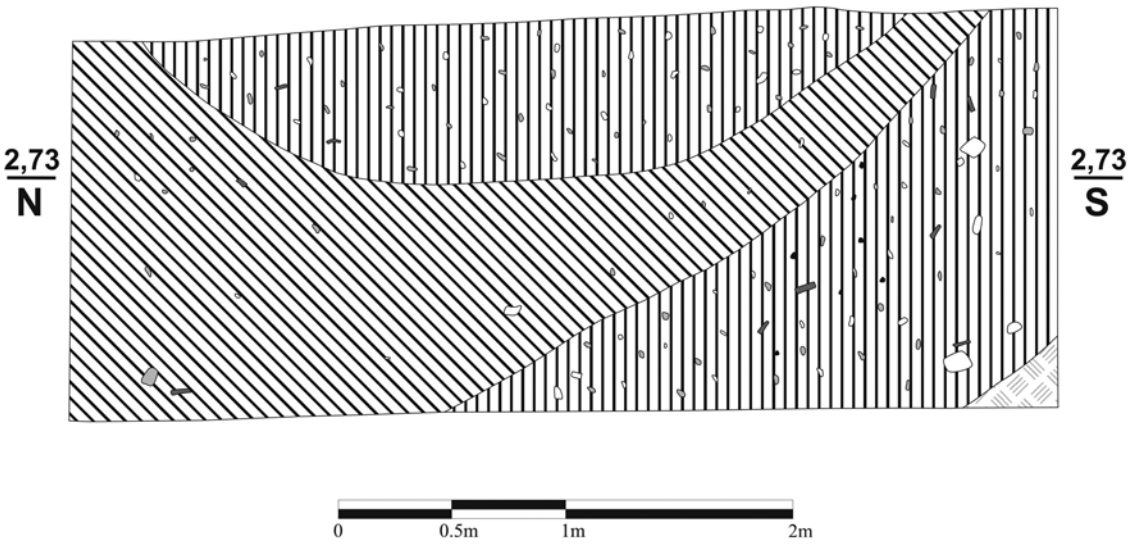
Вкопаване 24. Кв. U11, V11 – 12, W11 – 12 (обр. II.10; II.11). Намира се на около 5 м от северния край на обекта, маркиран от склона на рова. В горния си край е приблизително кръгло, с диаметър около 8 м. Стените му са стръмни – малко по-полегати в горната си част (под наклон от 60 – 70˚), на около 2,00 м дълбочина те стават почти отвесни (обр. II.11; II.12)[24]. Диаметърът на това ниво е около 4,30 м. Вкопаването е дълбоко поне 5,40 м от древния терен, като на тази дълбочина дъното му не е достигнато[25]. В горната си част вкопаването е плътно покрито от струпване на камъни,

[22] Виж по-долу „Южна периферия на селището“.

[23] Басейнът на р. Върбица, към който принадлежи и р. Дива река, е един от най-поройните в България (Вапцаров и др. 1989, 214 – 216; Стойчев 1989, 323).

[24] При отчитане на наклона на стените както на това, така и на всички останали вкопавания се има предвид състоянието, установено в момента на проучването им. То със сигурност се различава от първоначалния им вид. Ерозията е засегнала най-съществено горната им част, така че най-вероятно те са били по-стръмни, отколкото е регистрирано по време на разкопките. Действието на ерозията се е отразило на всички негативни структури, но най-силно са засегнати по-дълбоките и тези с по-стръмни стени.

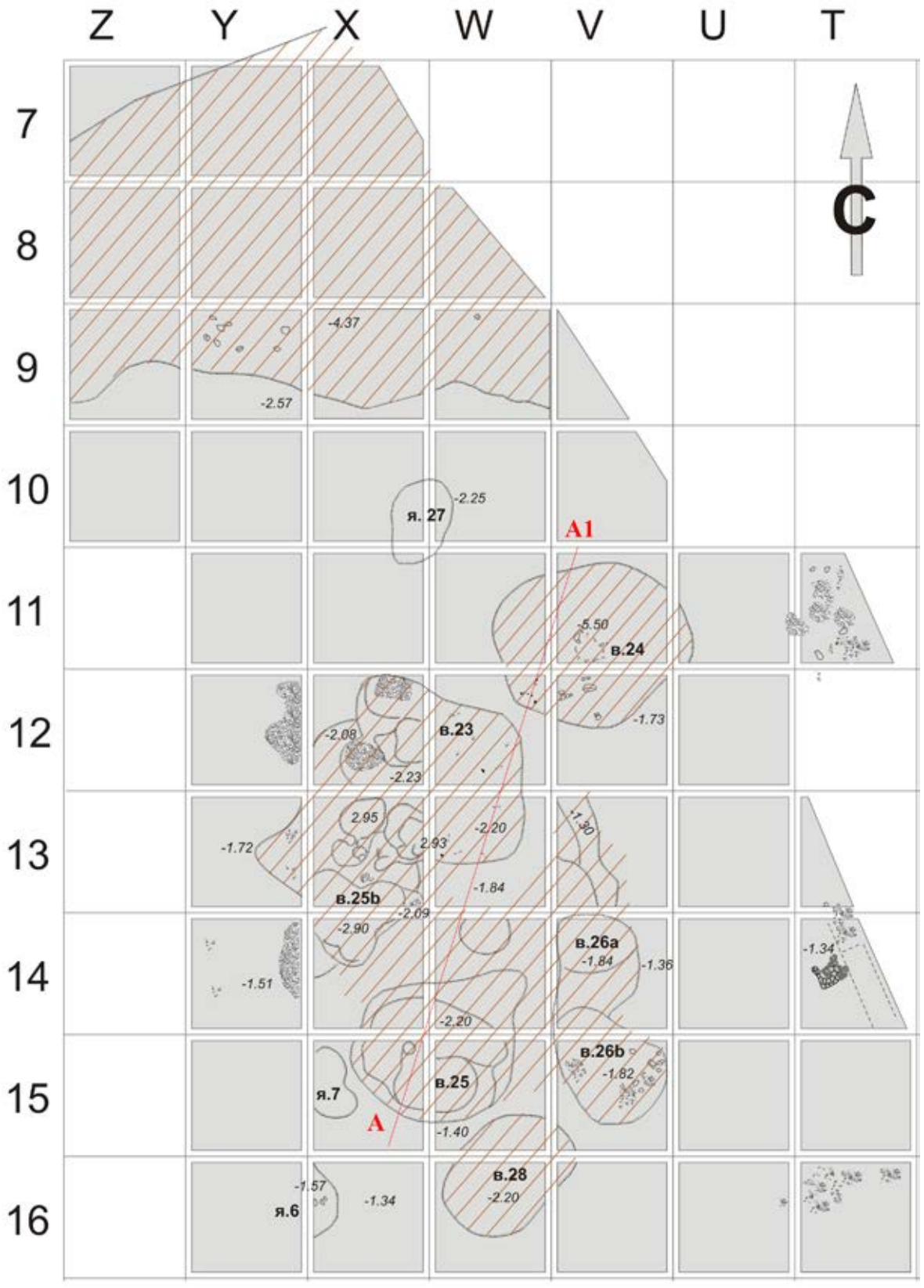
[25] В края на един твърде сух сезон, на 24.08.2011 г., на дълбочина 6,50 м от централния репер (5,40 м от древната повърхност) изби подпочвена вода и работата беше преустановена преди да бъде достигнато дъното на вкопаването. Първоначално започна проучването на западната половина на структурата, а източната бе оставена, за да се проследи профилът на запълнителя ѝ. Впоследствие, с навлизането в дълбочина, проучваната площ бе намалена поради изключително трудните условия за работа, ограниченото време на разкопките и привършването на отпуснатите средства.

Обр. II.6. Кв. У9: източен профил.
Fig. II.6. Sq. У9: Eastern cross-section.

ЛЕГЕНДА / LEGEND

- Керамика / Pottery
- Мазилка / Daub
- Камъни / Stones
- Кости / Bones
- Кремъци / Chipped-stone
- Овъглени зърна / Charred grains
- Въглени / Charcoals
- Обмазка на глинобитно съоръжение / Clay plaster
- Обмазка на пещ/огнище / Hearth or oven plaster
- Дребни камъни - подложка на пещ/огнище
  Pebbles from a base of a hearth or oven
- Горен наносен пласт / Alluvium deposit on top of the site
- Тъмна сиво-кафява пръст / Dark grey-brown sediment
- Кафява пръст / Brown sediment
- Тъмнокафява пръст / Dark brown sediment
- Червенокафява пръст с концентрация на опожарена мазилка
  Red-brown sediment with a concentration of burnt daub
- Размити мазилки / Layer of burnt debris
- Сивозелена глина / Grey-green clay
- Пясък / Sand
- Ниво горяла черна глина / Burnt blackish sediment
- Светлокафява глинеста пръст с много ниска / "Pseudo-sterile"
  концентрация на АМ ("псевдостерил")
- Светлокафява глинеста пръст (стерил)
  Light brown sterile soil

Обр. II.7. Комплекс I.
Fig. II.7. Complex I.

Обр. II.8. Вкопавания 23, 24, 25: разрез в посока СИ – ЮЗ.
Fig. II.8. Dug-in features 23, 24 and 25: cross-section in NE – SW direction.

керамика и мазилки (обр. II.13). Някои от мазилките са изпечени до витрифициране. Струпването е ограничено от диаметъра на вкопаването, като само в северния си край излиза малко извън него и заляга върху древната повърхност. Хлътва в дълбочина към центъра на вкопаването. В него личат две нива с изключително висока концентрация на деструкции и други археологически материали. И под струпването, до най-голямата достигната дълбочина, в запълнителя се срещат значителен брой обгорели мазилки, керамични фрагменти, кремъчни артефакти, въглени и камъни (обр. II.14). За отбелязване е сравнително високият процент керамика с графитна украса, но е възможно това да се дължи на обстоятелството, че дебелият пласт запълнител я е защитил по-добре от въздействието на водата (вж. гл. XI.1.). Срещат се и животински кости. В запълнителя се откриха няколко парчета овъглено дърво (греди?), които най-вероятно произхождат от конструкцията на наземната част. На дълбочина от 2 м надолу, до западната стена на вкопаването[26], на места бяха регистрирани ивици от кафеникава пръст, както и разположени непосредствено едно до друго полукръгли петна тъмнокафява пръст с примеси от въгленчета и обгорели мазилки. Те са с дължина приблизително 7 – 8 см и широчина до 5 – 6 см. Тяхното разположение, както и структурата им дават основание да се предположи, че се касае за останки от дървена облицовка на стената.

В запълнителя се срещат разпръснати овъглени зърна, основно уров, в различна концентрация спрямо дълбочината. Той е смесен с еднозърнеста пшеница. Голяма част от зърната на пшеницата са изпочупени и фрагментирани, което говори за отпадъчен продукт. Зърната пшеница се откриват на по-голяма дълбочина, в горната половина на структурата се среща само уров[27]. Възможно е зърната от уров да са припаси от последната реколта, докато фрагментираните зърна от пшеница да са останки от предишна домакинска дейност в съоръжението.

Наблюдават се определени нива с концентрация на археологически материали (обр. II.13; II.14)[28]. Те, както и намивките от вертикалните стени в запълнителя, ясно забележими в дълбочина, показват, че запълването на вкопаването след изоставянето на сградата е било продължителен процес с периодично пропадане на запазените във височина части от сградата. Възможно е също така във вкопаването, в дълбочина,

[26] Единствената стена, която бе разкрита изцяло.

[27] Изследването на археоботаничния материал от обект Върхари през всичките години на проучването е осъществено от доц. Цветана Попова (НАИМ – БАН). Нейната публикация, в която се анализират и растителните останки от Върхари, е на базата на изследването на материалите от 2007 и 2009 г., поради което на с. 297 е посочено, че във вкопаване 24 е намерен само уров (Попова 2011, 296 – 297). През следващите години с навлизането в дълбочина се откриха и останки от еднозърнеста пшеница, но в значително по-малко количество в сравнение с това на урова (виж глава XIII в настоящия том).

[28] Само при кремъчните артефакти се забелязва ясно изразено намаляване на количеството в дълбочина.

Обр. II.9. Северен сектор – общ поглед от север. Комплекс I и пространството между него и комплекс II. Етап на проучване (09. 2009 г.).

Fig. II.9. Northern sector – view from the north. Complex I and the area between it and complex II. Excavation stage in September 2009.

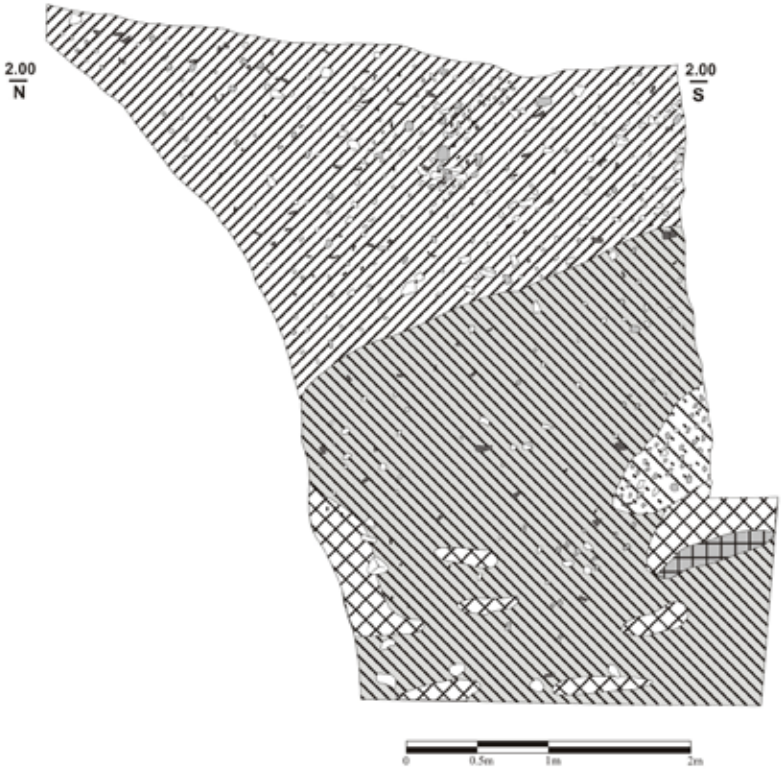
Обр. II.10. Вкопаване 24: етап от проучването му.

Fig. II.10. Dug-in feature 24: stage of excavations.

Обр. II.11. Вкопаване 24: най-ниско достигнато ниво.

Fig. II.11. Dug-in feature 24: lowest point reached.

Обр. II.12. Вкопаване 24: източен профил.

Fig. II.12. Dug-in feature 24: East profile.

Обр. II.13. Вкопаване 24: горен слой със струпване на камъни, горели мазилки и керамични фрагменти.

Fig. II.13. Dug-in feature 24: upper layer with a concentration of stones, burnt daub and pottery.

Обр. II.14. Вкопаване 24: нива със струпване на камъни, горели мазилки и керамични фрагменти.

Fig. II.14. Dug-in feature 24: layers with a concentration of stones, burnt daub and pottery.

на определени нива да е имало хоризонтални дървени конструкции – напр. рафтове. Всъщност функцията на цялата структура остава неясна. Откритите в нея археологически материали като състав и начин на разположение отговарят на тези в останалите вкопавания. Дълбочината ѝ обаче е значително по-голяма от тази в другите вкопавания и трудно може да се обясни, ако приемем, че се касае за жилищно или складово помещение (мазе). За съжаление поради спиране на финансирането на разкопките и прекратяването на работата на обекта съоръжението бе проучено само частично (виж бел. 25 на с. 28), което затруднява неговата интерпретация.

Находките от вкопаване 24 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни пластини и стъргалки (ПИН[29] 247, 250, 801, 856, 934, 1129), две кремъчни ядра[30], две каменни тесли (ПИН 538, 924), каменна брадва (ПИН 1128), каменна брадва-чук (ПИН 1042), две каменни кръгчета (ПИН 1069, 1099), три бруса (ПИН 546, 914, 917), фрагменти от хромелни камъни (ПИН 657, 669, 963, 972, 976, 978, 980, 981, 990, 992, 996, 1001, 1006, 1293), фрагмент от длето от рог (?) (ПИН 605), фрагмент от антропоморфна фигура (ПИН 899), антропоморфни издатъци на керамични съдове (ПИН 935, 941, 1120), фрагмент от зооморфен съд (ПИН 1019), зооморфен издатък на съд (ПИН 897), три фрагмента от керамични лъжици (ПИН 815, 869, 1033), керамично столче (ПИН 570), фрагмент от керамична гривна (ПИН 896), фрагмент от керамичен диск (ПИН 933), керамична гладилка (ПИН 1067), модел на фасада на сграда (?) (ПИН 900).

Вкопаване 23. Кв. W12 – 13; X12 – 13; Y12 – 13 (обр. II.7). Намира се на 1,30 м югозападно от вкопаване 24. Северният му край е на около 10 м от рова. В горния си край има приблизително кръгла форма. Диаметърът му е около 8 м (запад – изток) и 7 м (север – юг). Стените му са стръмни. Само в североизточната част теренът се спуска стъпаловидно надолу (обр. II.15). Възможно е именно тук да е бил входът към вкопаната част. На дъното се оформя дупка с диаметър 0,30 м и дълбочина 0,20 м, която би могла да е от основата на дървена колона, част от носещата конструкция. Дъното е сравнително равно. В западния му край, покрай стените му, са регистрирани три по-малки вдълбавания с приблизително кръгли очертания и диаметър до 2 м. Две от тях, в югозападната част на вкопаването, са свързани помежду си. Дълбочината спрямо древния терен е между 1 и 1,60 м. В този участък, покрай ръба на вкопаването, е регистриран до 0,20 м дебел слой кафява пръст, която като цвят е близка до материковата глина, но е с малобройни примеси от въгленчета и малки парченца опалена глина. На някои места този слой лежи директно върху дъното на вкопаването, а на други между него и материковия терен лежи културен пласт със сиво-кафяв цвят. Консистенцията на седимента, както и неговото разположение – постепенно изтъняване от ръба на вкопаването към вътрешността му и наклон на слоя в същата посока – дават основание да се предположи, че той се е образувал при падането и размиването на глинената стена, намираща се в близост до ръба на вкопаването.

Непосредствено покрай северозападния край на вкопаването (извън него) е регистрирано до 1,50 м широко струпване от малки и средноголеми камъни. Проследява се в продължение на 4 м в посока север – юг (обр. II.7). Лежи директно върху древния терен. Не е изключено то да се е образувало, когато камъни, влизащи в

[29] ПИН – полеви инвентарен номер, по полевите инвентарни книги на археологическите проучвания.

[30] Част от кремъчните ядра, пластини и типологически оръдия са разпознати при обработката на масовия материал след приключване на разкопките, поради което не са включени в полевата инвентарна книга и съответно нямат ПИН. Тъй като обработката на кремъчните артефакти не е приключила, броят на представените находки за съответната структура в настоящата публикация не е окончателен. В списъка с находки не са включени останките от дебитажа, които съставляват огромната част от открития кремъчен материал.

Обр. II.15. Вкопаване 23: североизточна част.
Fig. II.15. Dug-in feature 23: northeastern quarter.

конструкцията на стената на сградата (евентуално в основата ѝ), са се свлекли след нейното размиване. За наличието на камъни в глинената стена говори и покриващият вкопавания 23 и 25 слой, в който те преобладават наред с парчета мазилки и фрагменти от керамични съдове (обр. II.16). Той започва от западната страна на вкопаването, където е регистриран върху древния терен и се спуска в дълбочина покрай стената и над дъното на вкопаване 23 (обр. II.17) и вкопаване 25b. Сред мазилките се срещат и такива с отпечатъци от дървени колове, греди (включително и лицева мазилка) или тънки пръти (плет?). Те обаче са сравнително малобройни. В кв. Х13 се откриха разпилени парчета от подова замазка на отоплително съоръжение. Някои керамични фрагменти са обгорели до витрифициране. В струпването има разхвърляни животински кости, както и млечен зъб от човек. В северозападната част на вкопаването се среща и разпиляно зърно.

Покрай източния край на южната част на вкопаването, на около 1 м от него, има траншея, широка в горния си край до 0,80 м (обр. II.18). Дълбочината ѝ е около 0,35 м, като в северната ѝ половина има с 0,20 м по-дълбоко продълговато вдълбаване, на дъното на което личи дупката от дървен стълб. В южния си край траншеята опира до източния ръб на вкопаване 26. Възможно е тя да е част от източната стена на сградата, към която се отнася комплекс I.

Вкопаване 23 е свързано в горната си част с вкопаване 25b. На дълбочина около 0,30 м от древния терен двете вкопавания са разделени от „ребро“ с дебелина 0,30 – 0,40 м, върху и по двете страни на което лежат нападали камъни, керамика и мазилки.

Находките от вкопаване 23 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: три кремъчни стъргалки (ПИН 1062, 1148, 1149), пет

Обр. II.16. Вкопавания 23 и 25: етап на проучване.
Fig. II.16. Dug-in feature 23 and 25: stage of excavations.

Обр. II.17. Вкопаване 23: слой с камъни, горели мазилки и керамика, спускащ се от ръба на негативната структура към центъра ѝ.
Fig. II.17. Dug-in feature 23: layer with a concentration of stones, burnt daub and pottery, slanting down from the edge of the feature towards its center.

Обр. II.18. Траншея покрай източния край на вкопаване 23.
Fig. II.18. Trench along the eastern periphery of dug-in feature 23.

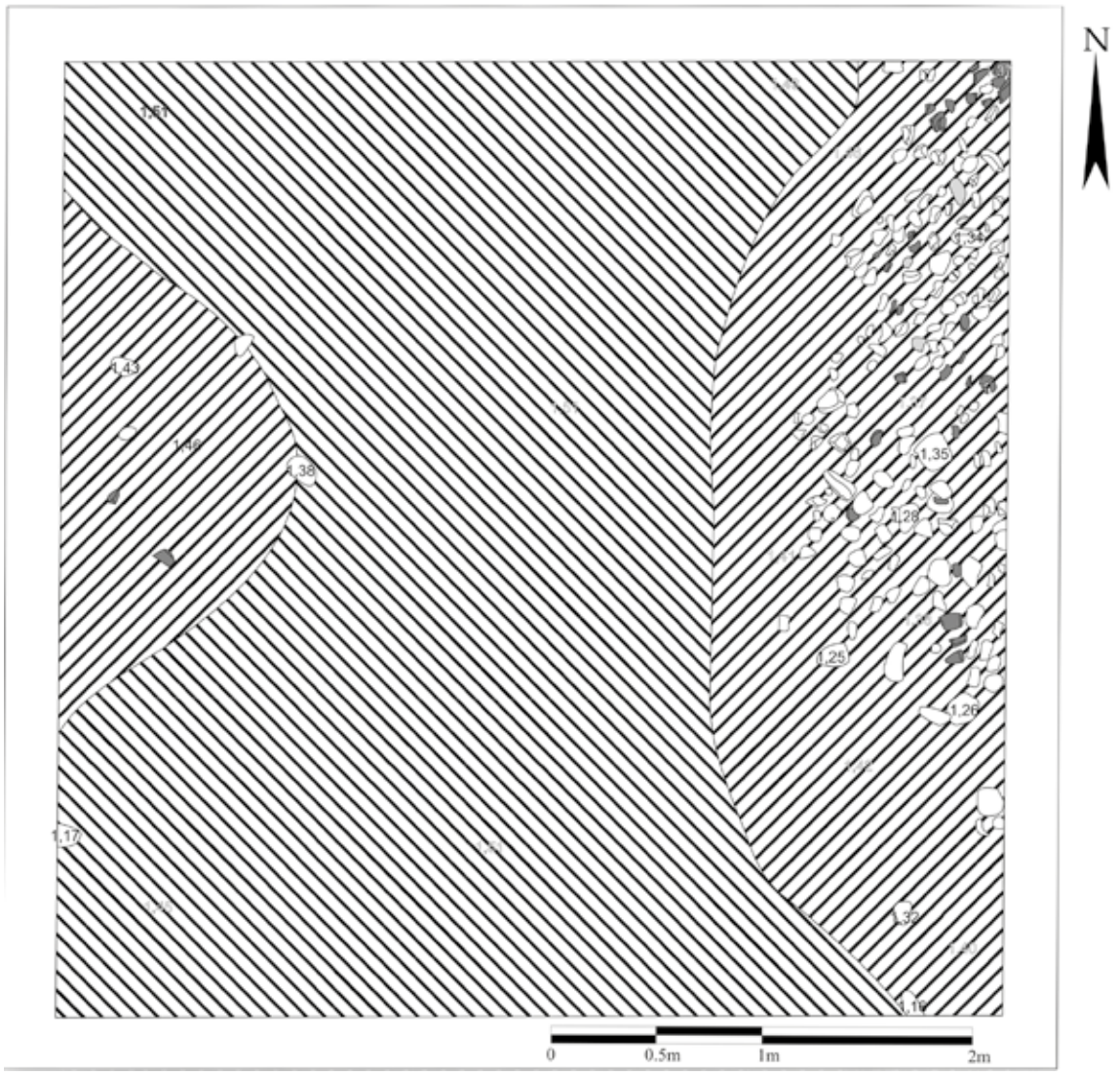
кремъчни ядра, три каменни тесли (ПИН 596, 711, 810), каменна брадва-чук (ПИН 469), каменно длето (ПИН 876), каменно кръгче (ПИН 833), цял горен хромелен камък (ПИН 1014) и фрагменти от хромелни камъни (ПИН 652, 653, 682, 966, 968, 973, 975), пет фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 797, 802, 817, 853, 1133), антропоморфен издатък (ПИН 813), две антропоморфни крачета (?) (ПИН 592, 594), три фрагмента от „култови масички" (ПИН 459, 581, 812), шест фрагмента от керамични лъжици (ПИН 466, 703, 710, 811, 867, 868), тежест за стан (ПИН 1103).

Вкопаване 25b. Кв. W14, X13 – 14. Разположено е между вкопавания 23 (непосредствено до югозападния му край) и 25 (от северната му страна) (обр. II.7). Диаметърът му е около 4,00 м. Дълбочината спрямо древния терен е до 1,00 – 1,35 м. Стените му са относително стръмни, по-полегата е само източната му страна. В горната си част се свързва както с вкопаване 23, така и с вкопаване 25 (обр. II.19; II.22). Разграничават се на дълбочина около 0,30 м от нивото на древния терен[31]. От западната му страна, непосредствено покрай ръба, има струпване от камъни (обр. II.20). Върху цялата площ на вкопаването лежи слой от камъни, керамика и мазилки. Той започва на нивото на древния терен, от ръбовете на вкопаването, като се спуска стръмно по наклона на стената му. Струпването на камъни, мазилки и керамика се проследява покрай цялата западна част на комплекс I, като покрива и вкопаване 23. В него се срещат значителен брой кремъчни артефакти – основно отломъци. Цялото струпване

[31] Възможно е „стените" от материковия седимент, разграничаващи вкопаване 25b от вкопавания 23 и 25, първоначално да са достигали до нивото на древния терен – пода на наземната част на сградата, а впоследствие горните им части да са унищожени при срутването на сградата и в резултат на ерозията.

Обр. II.19. Разграничителна „стена“ между вкопавания 25 и 25b и слоят с деструкции, залягащ върху нея.
Fig. II.19. Dividing “wall” between dug-in features 25 and 25b and a layer of debris on top of it.

Обр. II.20. Струпване от камъни от западната страна на вкопаване 25b.
Fig. II.20. Concentration of stones on the western side of dug-in feature 25b.

има червеникав цвят в резултат на оцветяване от размити силно обгорени мазилки – някои до витрифициране. В южния край на вкопаването, в близост до дъното му, се установи много висока концентрация на керамика (включително и голям брой фрагменти с графитна украса) и кремъчни артефакти.

Между вкопаване 25b и 25 (на границата между кв. W14 и X14) на нивото на древната повърхност бе открит голям съд-хранилище, стоящ *in situ* върху дъното си, в който са положени малка купа, каменна брадва, четири керамични лъжици и фрагмент от горен хромелен камък (обр. II.21)[32].

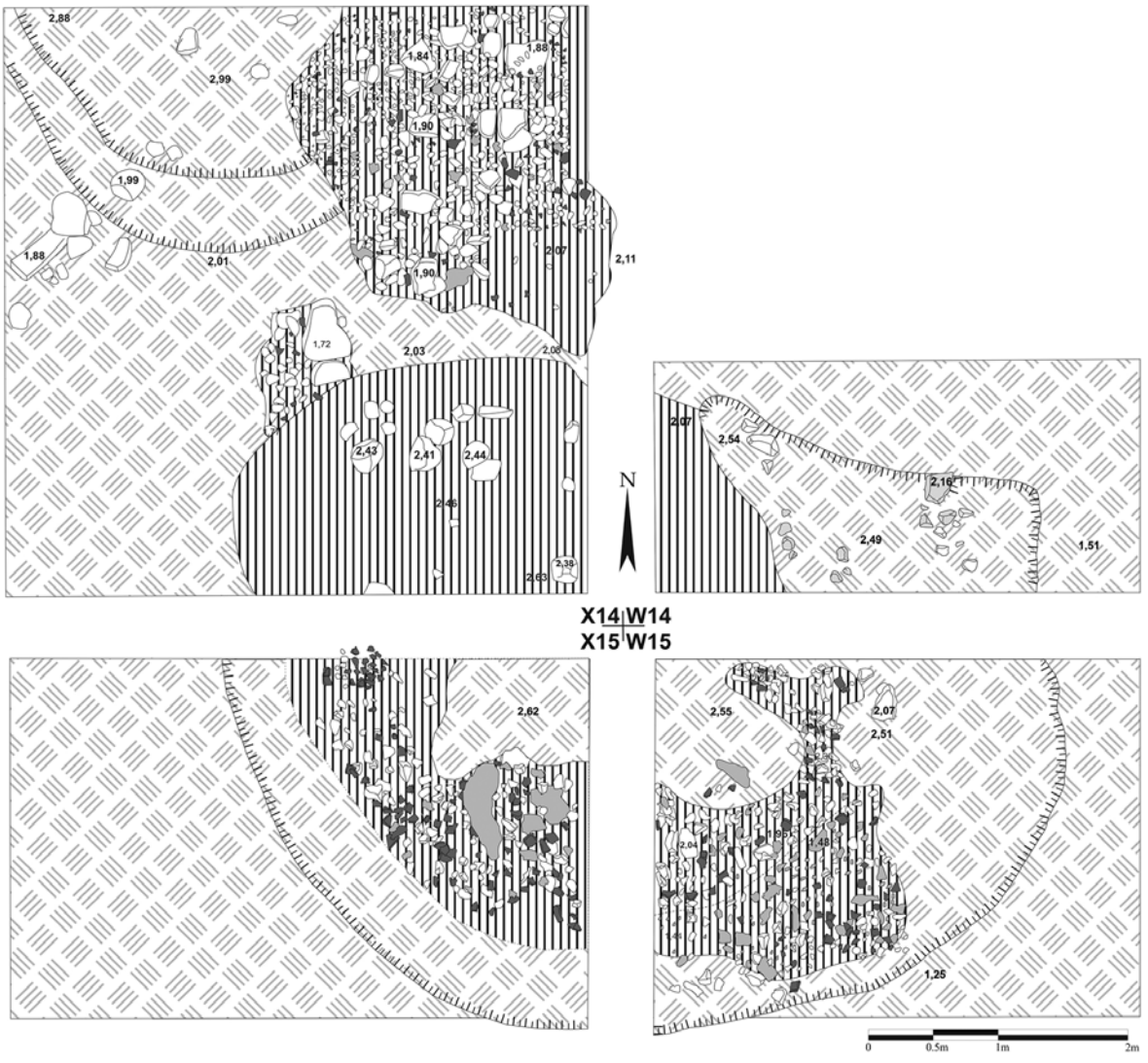
Находките от вкопаване 25b (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчна стъргалка (ПИН 1091), каменна тесла (ПИН 816), фрагмент от хромелен камък (ПИН 1225), фрагмент от антропоморфна фигурка (ПИН 1049), зооморфна фигурка (ПИН 780), фрагмент от „култова масичка" (ПИН 519).

Вкопаване 25. Кв. W14 – 15, X14 – 15 (обр. II.7; II.22; II.23). Разположено е на около 4,50 м южно от вкопаване 23 и на 1,30 м югоизточно от вкопаване 25b. Има

[32] Виж и глава X в настоящия том.

Обр. II.21. Съд-хранилище между вкопавания 25 и 25b.
Fig. II.21. Storage-vessel in situ between dug-in features 25 and 25b.

Обр. II.22. Вкопавания 25 и 25b, западен край.
Fig. II.22. Dug-in features 25 and 25b – western half.

кръгло очертание с диаметър в горния край около 6 м. Стените му са относително стръмни, по-високи в западната и южната част (където започват от нивото на древния терен) и по-ниски в северната, където е „връзката“ с вкопаване 25b и вкопаване 23. Дъното е относително равно. Дълбочината спрямо древния терен е около 1,00 м. Наблюдават се известни различия в запълнителя на вкопаването спрямо този на 25b и 23. То е относително плътно покрито от тънък слой разтрошени и обгорени до червено мазилки, под който следва слой камъни, керамика и мазилки и пласт сиво-бяла, доста рохка и пепелива пръст. И трите слоя са ограничени в рамките на вкопаване 25 и не продължават извън него. От източната му страна те остават на 0,50 – 0,60 м по-навътре от стената му (обр. II.23). В югоизточната му част се очертават две нива на обгорели мазилки, долното на около 0,20 м под горното. Те са с лек наклон към центъра на вкопаването. Сравнително равномерното разпределение на мазилките и материалите по цялата площ на вкопаването, известното разстояние от източния ръб, както и слабият наклон на слоя дават основание да се предполага, че не става въпрос за навличане на материали, а за пропадане на цялата повърхност, върху която са се намирали артефактите. Като се има предвид наличието на два слоя един над друг, най-вероятно се касае за двуетажна сграда – долното струпване е от конструкцията

Обр. II.23. Вкопаване 25: етап на проучване.
Fig. II.23. Dug-in feature 25: stage of excavations.

на хоризонталния под на първия етаж (над вкопаната част) и намиращите се върху него предмети, а горното – от деструкциите на пода на втория етаж и разположения там домашен инвентар. На места под тези слоеве има струпвания от малки камъни с малобройни парчета мазилки и фрагменти керамика, спускащи се покрай ръба на вкопаването и достигащи дъното му. На дъното на вкопаването покрай югозападната му стена има 0,50 м широка и 1,10 м дълга ивица от един слой големи камъни. Те са затрупани от глина, която по цвят е близка до материковата, с малобройни фрагменти керамика и парченца обгоряла глина в нея. Възможно е това да са останки от размита стена.

В югоизточната част на вкопаването, основно покрай стената му, се откриха разпръснати голям брой парчета от подовата обмазка на отоплително съоръжение. За подложка на дъното му са били използвани керамични фрагменти, някои от които все още бяха залепени за него. В този район преобладават фрагментите от дебелостенни съдове, докато в югозападната част (кв. Х15) керамиката е основно фина, сравнително често с графитна украса. Най-вероятно покрай югозападния ръб, върху пода на сградата, който е покривал вкопаването, е имало отоплително съоръжение с големи съдове-хранилища около него.

Находките от вкопаване 25 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчна пластина (ПИН 257), четири каменни тесли (ПИН 603, 852, 918, 925), каменна чукалка (ПИН 838), фрагмент от хромелен камък (ПИН 988), три фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 729, 887, 895), антропоморфен издатък (ПИН 902), „огледална“ зооморфна фигурка (ПИН 916)[33], капак с модел на пещ (ПИН 915).

[33] За т. нар. огледални зоомофни фигурки виж глава IX в настоящия том.

Обр. II.24. Яма 7 до западния ръб на вкопаване 25.
Fig. II.24. Pit 7 to the west of dug-in feature 25.

Обр. II.25. Вкопаване 26а: основа, с горели мазилки от платформа и разбито съоръжение.
Fig. II.25. Dug-in feature 26a: bottom part with remains of a clay platform and a broken clay structure.

Яма 7. Непосредствено до западния ръб на вкопаване 25 се намира плитка негативна структура, означена като яма 7 (обр. II.24). Тя има приблизително овално очертание и размери 2,50 х 1,70 м (в посока СЗ – ЮИ). Директно върху дъното ѝ са разкрити *in situ* четири съда, като устията на двата по-големи (гърне и купа) остават на нивото на древния терен. Между гърнето и стената на ямата се установи компактно струпване (с диаметър около 0,30 м) от овъглено зърно. Непосредствено до северозападния ръб на ямата се намира струпване (с размери 0,30 х 0,30 м) на кремъчни артефакти, сред които има ядра и пластини. От западната страна на това струпване и на ямата са разположени седем големи и средноголеми камъка, а няколко малки камъка лежат по западния ръб на ямата. Между 1,10 и 1,75 м западно от тези камъни се проследява ивица, наситена с малки и средноголеми чакъли, с отделни фрагменти керамика и мазилки сред тях. Възможно е това да са останки от западната стена на сградата, към която е принадлежала и яма 7.

Вкопаване 26. Кв. V14 – 15 (обр. II.7). Разположено е на приблизително 1,40 м източно от вкопаване 25, на около 3,00 м югоизточно от вкопаване 23 и на около 7,50 м от вкопаване 24. Има издължено 8-видно очертание, с размери приблизително 9,00 м (север – юг) на около 3,50 м (изток – запад). Състои се от две части, разделени от „ребро“ с широчина 0,50 – 0,60 м.

Вкопаване 26а (северната част) е по-плитко, с дълбочина 0,40 – 0,50 м спрямо древния терен. Дъното му е приблизително равно (обр. II.25). Негативната структура е запълнена основно с обгорели мазилки, като личат две нива. В долното преобладават останките от разбито масивно глинено съоръжение (обр. II.26; II.27). То се е намирало върху платформа, лежаща на нивото на древния терен – т.е. на около 0,40 – 0,50 м над най-дълбоката част на вкопаването, над южната му половина. След пропадането на платформата съоръжението се е начупило на различни по големина парчета, някои със значителни размери (0,83 х 0,45 х 0,09 м; 0,70 х 0,40 х 0,15 м; 0,60 х 0,24 х 0,13 м), с наклон към центъра на вкопаването – основно на север (обр. II.25). Разположението на по-големите фрагменти дава основание да се предполага, че съоръжението е имало правоъгълна форма с дължина около 1,80 м. Ако се съди по запазената като паднал фрагмент източна стена, широчината му е била поне 0,83 м (обр. II.28). Имало е хоризонтална глинена основа с дебелина около 0,10 м[34]. Повърхността е добре загладена, като върху нея има еднакви кръгли вдлъбнатини с диаметър 6 см и дълбочина 1,5 см (обр. II.29)[35]. Личи вторично заглаждане с глина, при което са запълнени повечето от установените вдлъбнатини. От източната и западната страна е имало вертикална стена. Добре е запазена източната. Тя е дълга 0,83 м, запазената ѝ височина е 0,45 м, дебелината – 0,09 м. Страничните ръбове на съоръжението са добре оформени – северният е равен, а южният е вдлъбнат дъговидно навътре (възможно е това да е отпечатък от кол) (обр. II.28). Диаметърът на вдлъбването е 7 см. Голям фрагмент (0,70 х 0,40 х 0,15 м), лежащ върху разбити буци отухлена глина (вероятно от основата на съоръжението), се намира от южната страна на струпването с мазилки, с наклон на север (обр. II.25; II.26). Най-вероятно това е част от южната му стена. Върху повърхността му[36] личат грубо направени плитки канелюри.

Останките от съоръжението са покрити с други обгорени мазилки (обр. II.30).

---

[34] Вследствие на пожара глинената основа е обгоряла и от двете си страни, от горната по-силно, отколкото от долната. Начинът на обгаряне е още едно свидетелство, че съоръжението е лежало на под/платформа над празно пространство.

[35] Върху запазените по-големи фрагменти личат общо шест вдлъбнатини, но като се има предвид, че значителна част от основата е разбита на дребни фрагменти, те със сигурност са били повече.

[36] Горната повърхност в момента на намиране. Евентуално това е външната повърхност на южната стена.

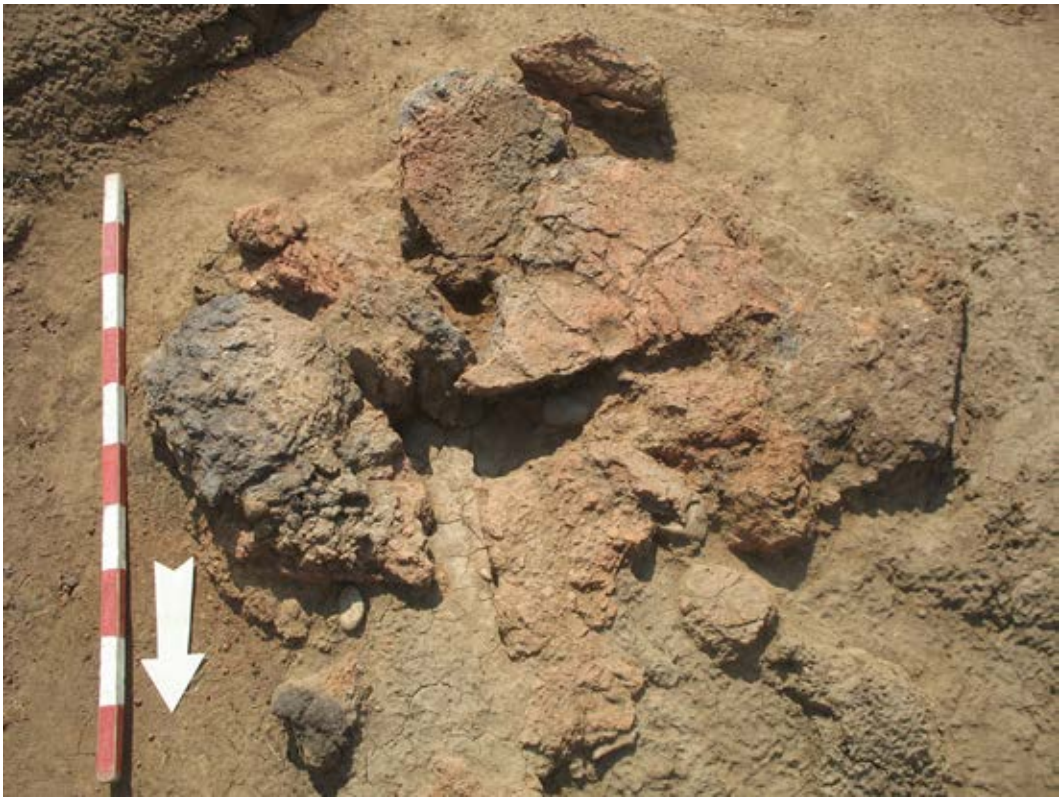
Обр. II.26. Вкопаване 26а, долно ниво – етап на проучване.
Fig. II.26. Dug-in feature 26a, lower part – stage of excavations.

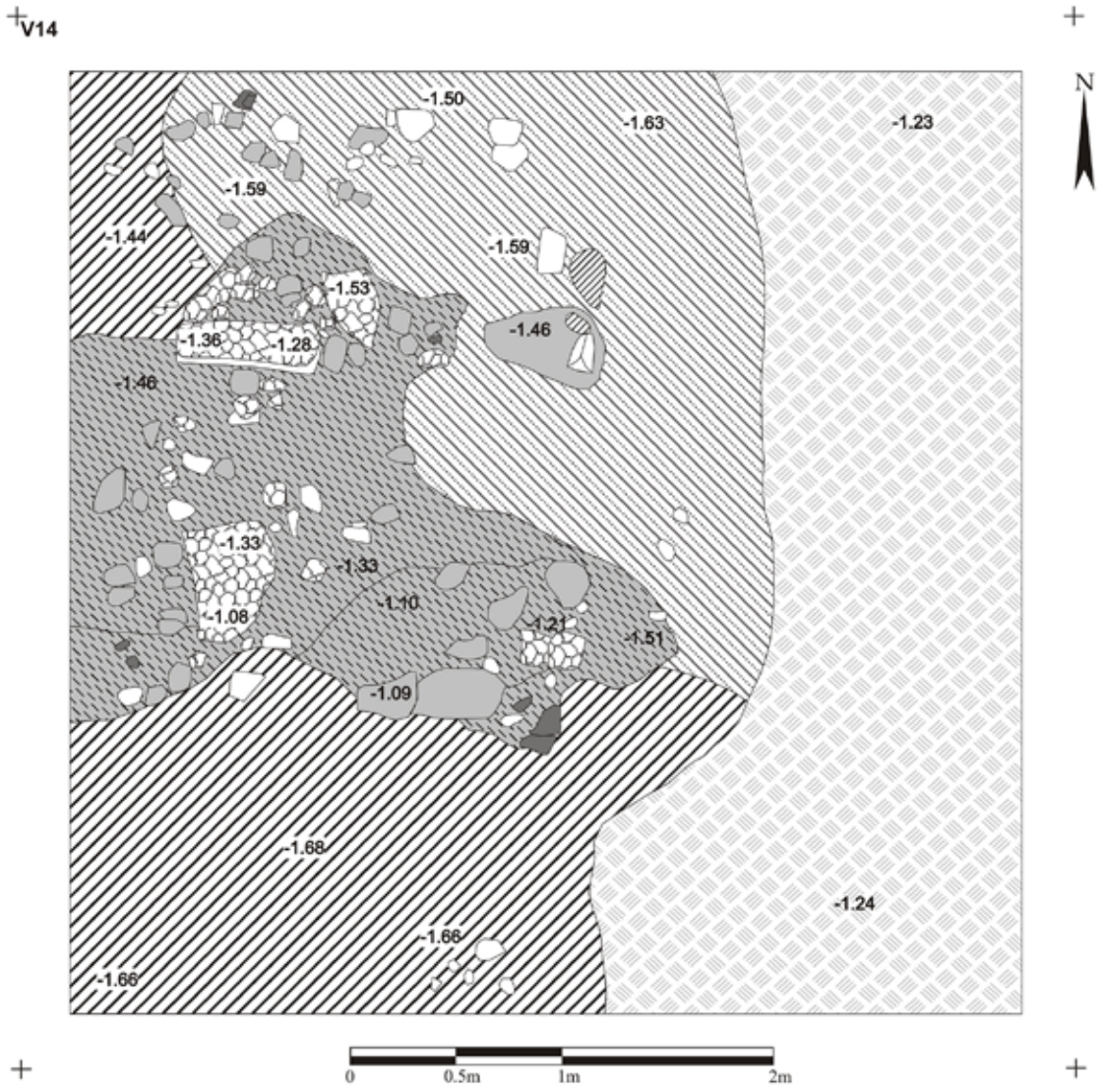
Обр. II.27. Вкопаване 26а, долно ниво – етап на проучване.
Fig. II.27. Dug-in feature 26a, lower part – stage of excavations.

Обр. II.28. Вкопаване 26а: части от разрушено съоръжение.
Fig. II.28. Dug-in feature 26a: remains of a clay structure.

Обр. II.29. Вкопаване 26а: фрагмент от пода на разрушеното съоръжение с кръгла вдлъбнатина върху него.
Fig. II.29. Dug-in feature 26a: fragment of the clay structure with a round hollow on its upper surface.

Обр. II.30. Вкопаване 26a – етап на проучване. Горно ниво с разбити опожарени обмазки.
Fig. II.30. Dug-in feature 26a. Upper level with broken burnt plasters and debris.

Повечето са плоски, с дебелина 4 – 6 см (обр. II.31; II.32). От едната страна (горната) са сравнително добре заравнени, а от другата (долната) са равни, но по-груби. Изглежда те са част от някаква платформа (под на горен етаж?), която е разрушена. Върху някои мазилки личат и отпечатъци – сравнително плитки и съвсем леко вдлъбнати – вероятно от дъски. Срещат се и някои големи буци безформени мазилки – вероятно от стената на сградата. Над реброто, разделящо вкопавания 26a и 26b, както и от северната му страна (в 26a) се разкриха голям брой обмазки от пода на отоплително съоръжение, които лежат в различни посоки, често с гладката си част надолу (част от тях попадат и във вкопаване 26b). Явно съоръжението е паднало от значителна височина. Ситуацията ясно подсказва наличието на втори етаж на сградата, върху който се е намирало и огнище/камина.

Вкопаване 26b (южната част на 26) (обр. II.33) е приблизително овално, с размери до 5,10 х 3,00 м (югоизток – северозапад)[37]. Дълбочината му е около 0,60 м от

[37] Първоначално вкопаването получи № 29, впоследствие се установи връзката му с вкопаване 26 и то бе преномерирано на 26b, за да е ясно, че става въпрос за две части на една голяма негативна структура.

Обр. II.31. Вкопаване 26а: горно ниво на горели мазилки.
Fig. II.31. Dug-in feature 26a: upper level of burnt debris.

древния терен. Покрито е със струпване от камъни, керамика и мазилки, които лежат почти върху дъното му.

Находките от вкопаване 26 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 266, 274, 490, 569), кремъчна пластина (ПИН 265), каменна тесла (ПИН 267), каменно длето (ПИН 948), каменно кръгче (ПИН 1040), три фрагмента от хромелни камъни (ПИН 621, 648, 697), костено шило (?) (ПИН 499), фрагмент от антропоморфна фигурка (ПИН 1041), зооморфна фигурка (ПИН 269), фрагмент от съд със зооморфна украса (ПИН 462) и от „масичка“ със зооморфен издатък (ПИН 493), фрагмент от „култова масичка“ (ПИН 275), капак за пещ (ПИН 1212).

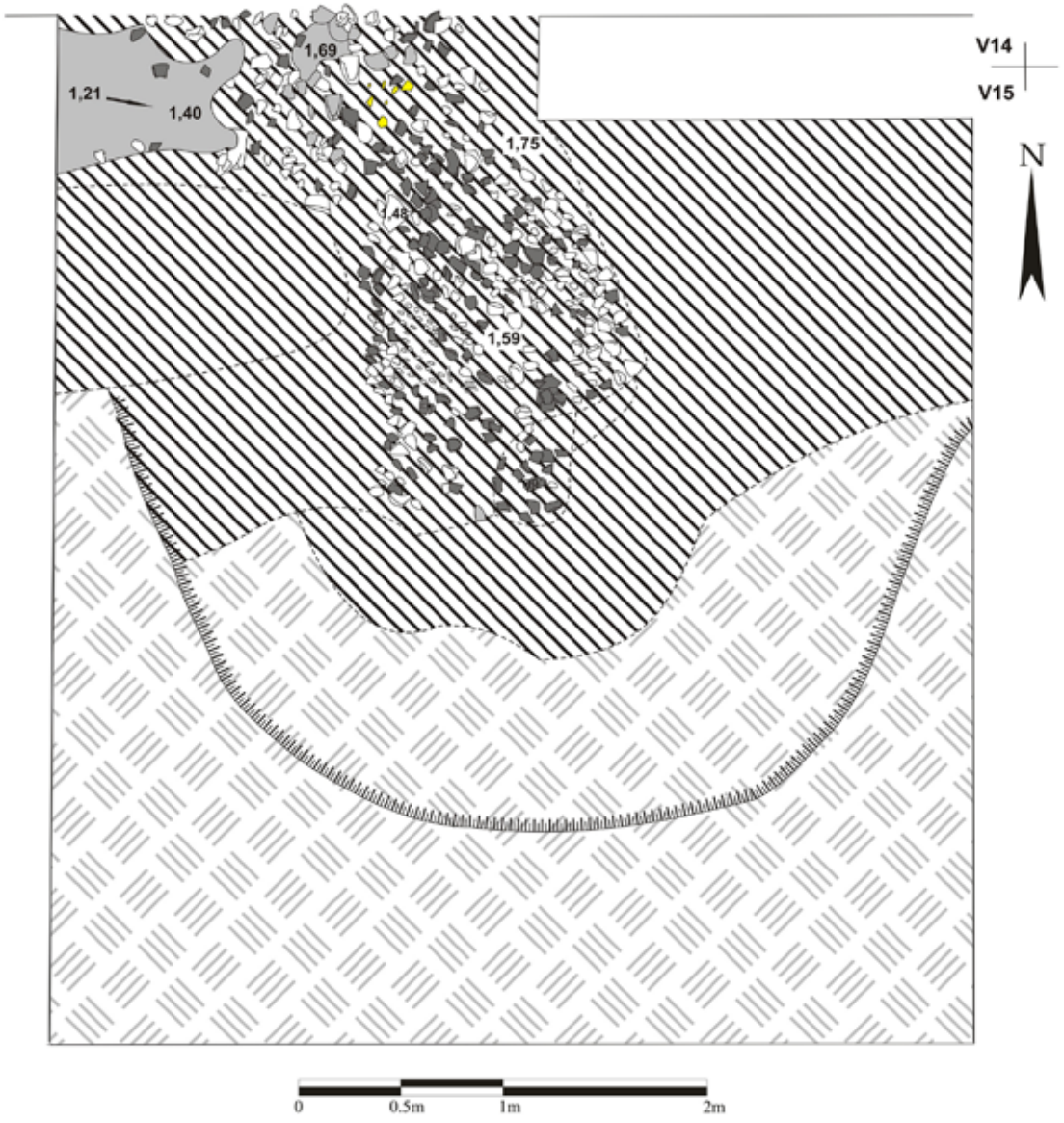
Вкопавания 23, 25b, 25 и 26 образуват приблизителен кръг, отворен от североизток (разстоянието от около 3,00 м между вкопаване 23 и вкопаване 26), откъдето теренът слиза плавно към централната част на комплекса. Централната част, затворена между вкопаванията, е приблизително равна. Между вкопавания 23, 25 и 26 в централната северна част на кв. W14 се намира приблизително кръгла яма. Диаметърът в горния ѝ край е 1,80 м, а при дъното – 0,75 м. Дълбока е 1,30 м. Стените ѝ са стръмни, а в западната част – почти отвесни. Тя е покрита от около 0,30 м дебело струпване на камъни, керамика и мазилки, заемащо централната и северозападната част на квадрата. В него е налице висока концентрация на кремъци, животинските кости са по-голям брой от обичайното.

Вкопаване 28. Попада основно в кв. W15 – 16, а североизточният му ъгъл и в кв. V15 – 16 (обр. II.7). Намира се непосредствено югоизточно (на ~0,30 м) от вкопаване

Обр. II.32. Горели мазилки с равна горна повърхност (част от тях са от основа на отоплително съоръжение) от вкопаване 26а.

Fig. II.32. Burnt daubs with flat upper surface (some of them from a hearth or an oven) from dug-in feature 26a.

Обр. II.33. Вкопаване 26b.
Fig. II.33. Dug-in feature 26b.

25 и на около 1,70 м югозападно от вкопаване 26. Има овално очертание с размери 4,70 х 6,10 м. Дълбоко е 0,70 – 0,75 м, като дъното му е сравнително равно (обр. II.34). Стените му са относително стръмни. И неговият запълнител е основно от разтрошени обгорели мазилки, керамични фрагменти, дребни камъни и кремъчни артефакти.

Находките от вкопаване 28 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 561, 572, 578), кремъчна пластина, две каменни длета (ПИН 568, 707), фрагменти от хромелни камъни (ПИН 622, 685), антропоморфно изображение върху стена на съд (ПИН 715), фрагмент от зооморфна фигурка (ПИН 523), две керамични лъжици (ПИН 587, 714).

Яма 27[38]. Намира се на около 2,50 м в посока ЗСЗ от вкопаване 24, в кв. W/X

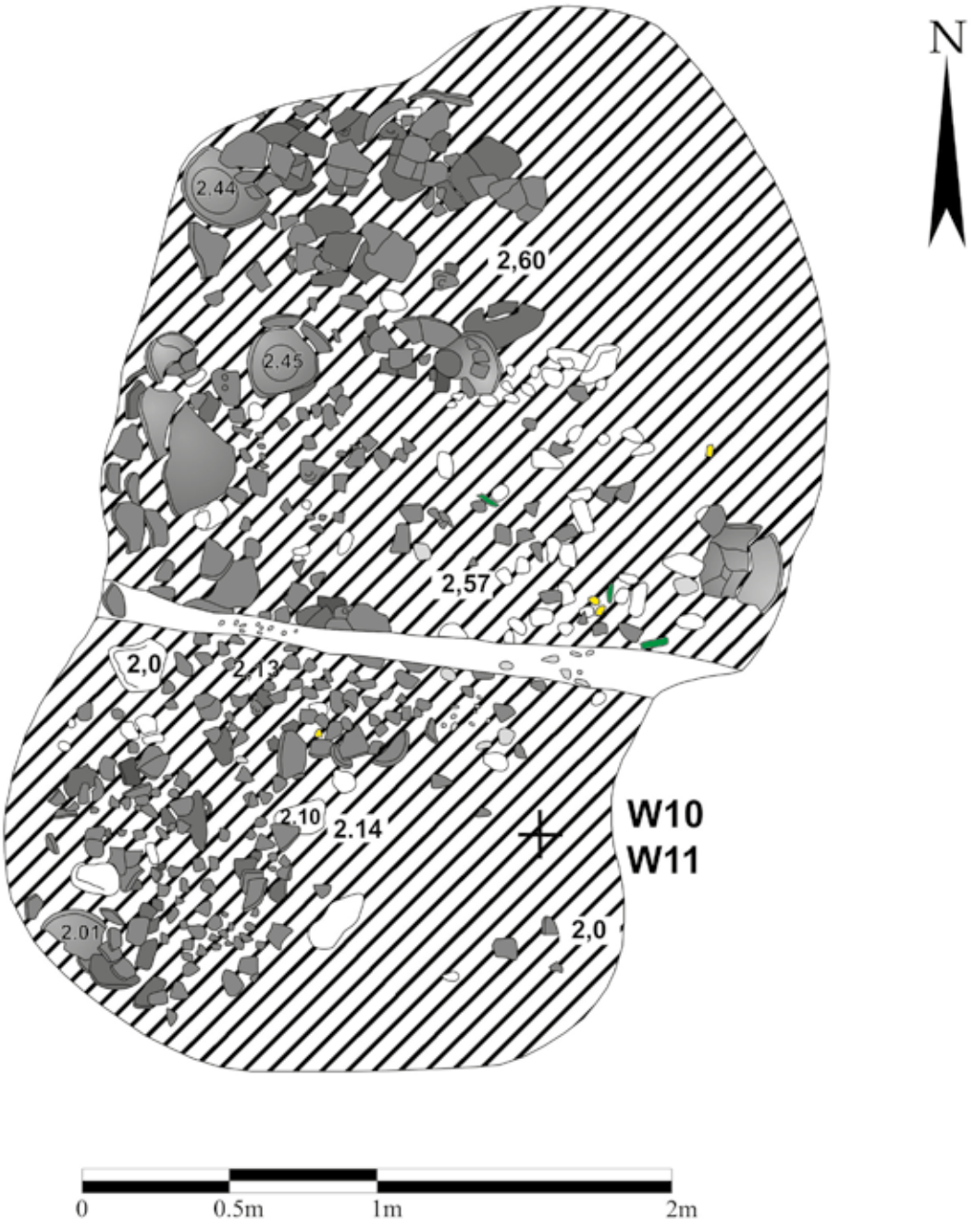
[38] Поради изолираността на структурата от вкопаванията, влизащи в комплекс I, при регистрирането ѝ тя е означена като яма. След окончателното ѝ проучване се установи, че вероятно се касае за вкопаване, част от лека постройка, но първоначалното определение се запази, тъй като вече бе влязло в цялата документация на структурата.

Обр. II.34. Вкопаване 28, дъно.
Fig. II.34. Dug-in feature 28, bottom part.

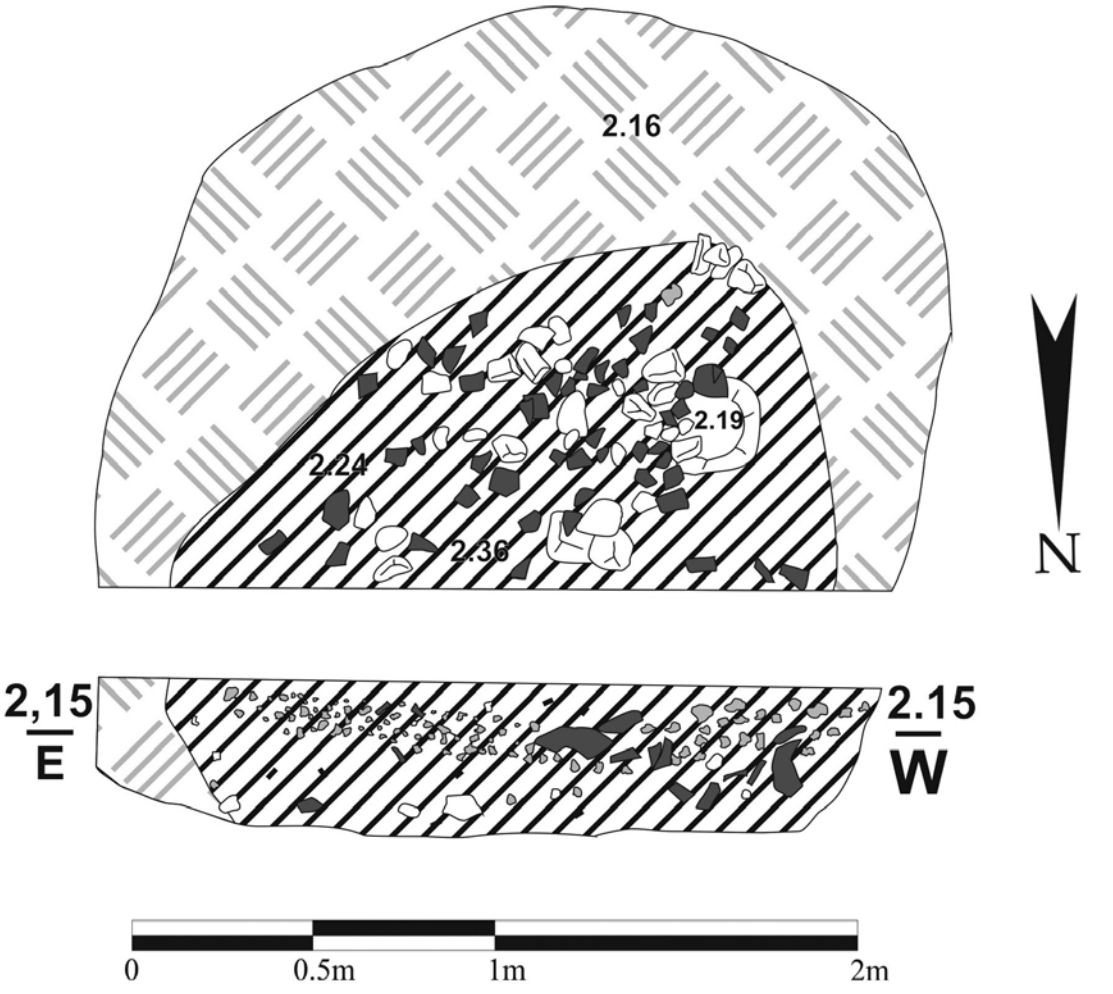

Обр. II.35. Яма 27.
Fig. II.35. Pit 27.

Обр. II.36. Яма 27: горно ниво на концентрация на керамични фрагменти.
Fig. II.36. Pit 27: upper level with concentration of pottery.

10/11 (обр. II.7.; II.35; II.36). Тя е приблизително овална, с размери 3,90 х 2,30 м (в посока ССИ – ЮЮЗ) и максимална дълбочина 0,65 м от древната повърхност. В ямата се констатираха два слоя от керамични фрагменти. Горният е приблизително хоризонтален (обр. II.36). Под него има висока концентрация на парченца овъглено дърво, като се разкриха и две по-добре запазени – едното с размери 0,13 х 0,06 м, другото (на 0,17 м югоизточно) – 0,10 х 0,03 м. Посоката и на двете е североизток – югозапад, като до голяма степен съвпада с ориентацията на ямата по дължина. В същото ниво се срещат и фрагменти от изпечени мазилки. Най-вероятно те са част от дървена конструкция, обмазана с глина, върху която са стояли съдовете. Долният слой е с наклон

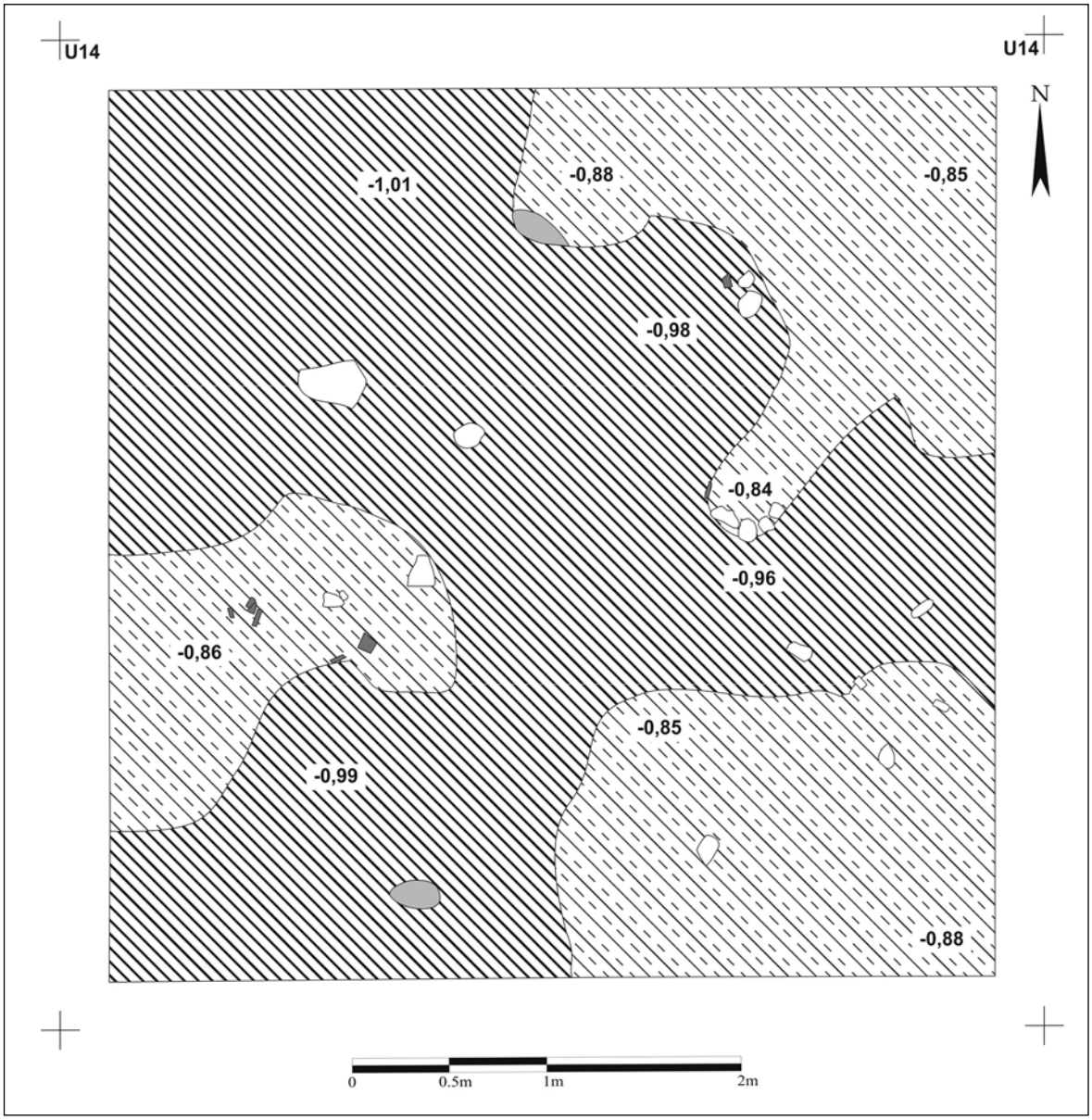
Обр. II.37. Яма 27: долно ниво на концентрация на керамични фрагменти, южна половина и профил изток – запад.

Fig. II.37. Pit 27: lower level with concentration of pottery in the southern half and cross-section East – West.

от периферията към центъра на ямата (обр. II.37). В него съдовете са по-добре запазени, особено тези покрай стената на ямата, но повечето са фрагментирани и не лежат върху дъната си – явно са паднали от известна височина. И под тях, до западния ръб на ямата, лежи директно върху стерилния терен фрагмент от овъглена греда (0,10 х 0,05 м). В запълнителя на ямата се срещат и голям брой кремъчни артефакти, както и животински кости. Наличните данни дават основание да се предположи, че яма 27 е била вкопаване в основата на лека постройка, в която на рафтове покрай стените са били наредени съдове[39]. Възможно е тази постройка да е била присъединена към комплекс I. Няма обаче достатъчно останки, които да дават възможност за определяне на северната стена на сградата, към която се отнася комплекс I.

Находките от яма 27 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 1115, 1207), две каменни тесли и каменно длето (ПИН 1190, 1191, 1192), фрагменти от хромелни камъни (ПИН 1239, 1260), антропоморфен издатък върху съд (ПИН 1196), керамична лъжица (ПИН 1043).

[39] Възможно е и постройката да е била двуетажна.

Обр. II.38. Кв. U14: петна от размити горели мазилки.
Fig. II.38. Sq. U14: spots with concentration of burnt daubs.

Наземна част на комплекс I

От западната страна на комплекса върху древния терен са регистрирани няколко струпвания на различни по големина камъни (описани по-горе). Освен тях ивица от дребни чакъли и отделни малки струпвания на камъни и обгорели мазилки се установи и в югозападния ъгъл на комплекса. Най-вероятно всички те са останки от западната стена на сградата, към която принадлежат вкопаванията от комплекс I.

От източната страна на комплекса, по линията U (кв. U11 – 15) се очертава ивица от петна размити обгорели мазилки (обр. II.38), както и малки струпвания от дребни камъни и керамични фрагменти. Срещат се и разпръснати средноголеми камъни – повече от обичайното за обекта. Не се очертават ясни структури. Много е вероятно поне част от останките (особено тези в западната половина на линията) да са от източната стена на сградата, към която се отнася комплекс I. Възможно е обаче някои от тях да са свързани и със съоръжения, оставащи от източната страна на проучения терен:

Обр. II.39. Кв. T11. Голямо парче горяла мазилка под струпване от камъни, керамика и горели мазилки.
Fig. II.39. Sq. T11. A large piece of burnt daub under a layer of stones, pottery and burnt daub.

Обр. II.40. Кв. T13–14: струпване на керамични фрагменти.
Fig. II.40. Sq. T13-13: concentration of pottery.

Обр. II.41. Кв. Т14: основа на пещ.
Fig. II.41. Sq. T14: base of an oven.

– В кв. Т11 се установи струпване на различни по големина камъни, между които лежат фрагменти керамика (включително и почти цял съд) и парчета обгоряла мазилка. На около 0,20 м под западния му край има обгорена до червено мазилка с размери ~ 0,70 х 1,00 м (изток – запад), начупена и хлътнала към центъра си (обр. II.39).

– В кв. Т13 има струпване от керамични фрагменти (обр. II.40) и обгорели мазилки (включително и фрагменти от подовата замазка на отоплително съоръжение). Срещат се и животински кости.

– В западната част на кв. Т14 се намира основа на пещ с диаметър около 1,20 м[40] (обр. II.41). В източния ѝ край замазката на основата плавно извива нагоре, което дава основание да се предположи наличието на купол. Като останки от купол могат да се интерпретират и някои дъговидно извиващи глинени мазилки, намиращи се над основата ѝ или непосредствено до нея. Пещта лежи върху културен слой. От югоизточната ѝ страна се намира керамично струпване с размери 3 х 1,50 м (север – юг), в което се срещат и фрагменти от антропоморфни фигурки, кремъчни артефакти, обгорели мазилки. От североизточната ѝ страна има струпване на малки камъни, мазилки и керамични фрагменти. Под неговото ниво следва слой от размита обгоряла глина, който остава малко по-високо от основата на пещта. Пещта и керамичните струпвания източно от нея остават на доста голямо разстояние от източния край на комплекс I и най-вероятно не са свързани с него.

– В кв. Т15 пръстта е с червеникав оттенък в резултат на размити обгорели ма-

[40] Западната част на пещта е разрушена. Центърът ѝ също е разрушен – кръг с диаметър около 0,40 м.

Обр. II.42. Северен сектор: пространство между комплекси I и II.
Fig. II.42. Northern sector: the area between complexes I and II.

зилки. В него бяха регистрирани и няколко малки струпвания на керамични фрагменти, камъни, мазилки, кремъчни артефакти.

В този район се откриха и пет фрагмента от антропоморфни фигурки.

Находки от източната страна на комплекс I:

Кв. U13: камък – подложка за обработка на каменни инструменти (ПИН 513), каменно длето (ПИН 516), зооморфна дръжка (ПИН 537);

Кв. U14: фрагмент от антропоморфна фигурка (ПИН 221);

Кв. U16: керамично кръгче (ПИН 224);

Кв. T14: три фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 151, 234, 518), фрагмент от зооморфна фигурка (ПИН 235).

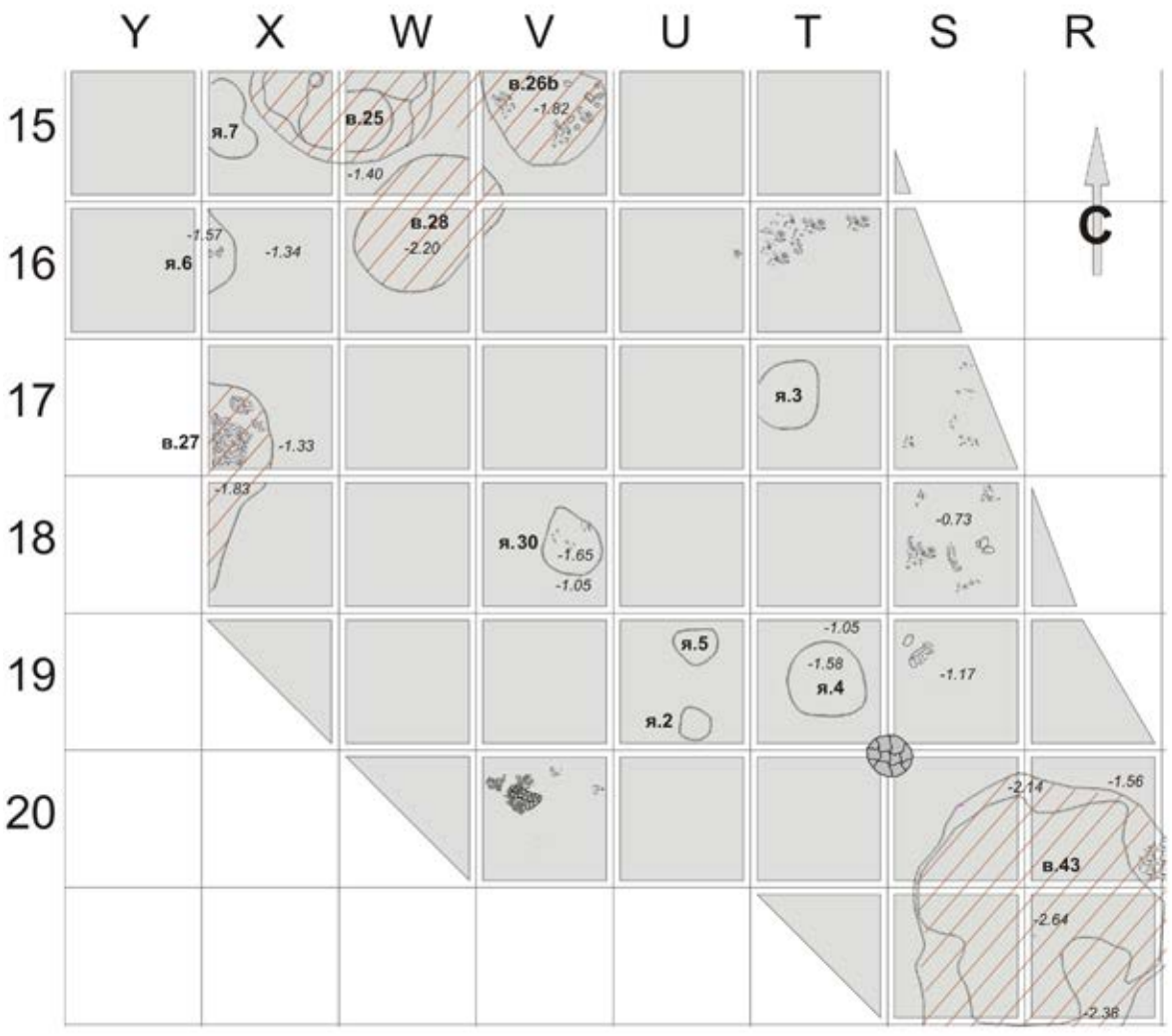
Кв. T15: каменна гладилка (ПИН 636), фрагмент от антропоморфна фигурка (ПИН 164), фрагмент от съд със зооморфен издатък (ПИН 264);

Кв. S15: каменно длето (ПИН 245).

Северен сектор – наземна част

Многократното заливане на района и дългият му престой под вода са унищожили напълно наземните структури. Това обстоятелство затруднява и интерпретацията на съоръженията и други останки от човешка дейност в участъка източно от комплекс I и между комплекси I и II. В площта югоизточно от комплекс I, която е с размери приблизително 25 x 25 м[41], не са разкрити големи вкопавания, за които да

[41] В проучената част от селището. В този участък не включваме ивицата от източната страна на комплекс I (кв. T-U 11-15), тъй като проучената площ в източна посока е твърде тясна, за да сме сигурни, че в непроучената площ в източна посока няма комплекси от големи вкопавания, към които останките да се отнасят.

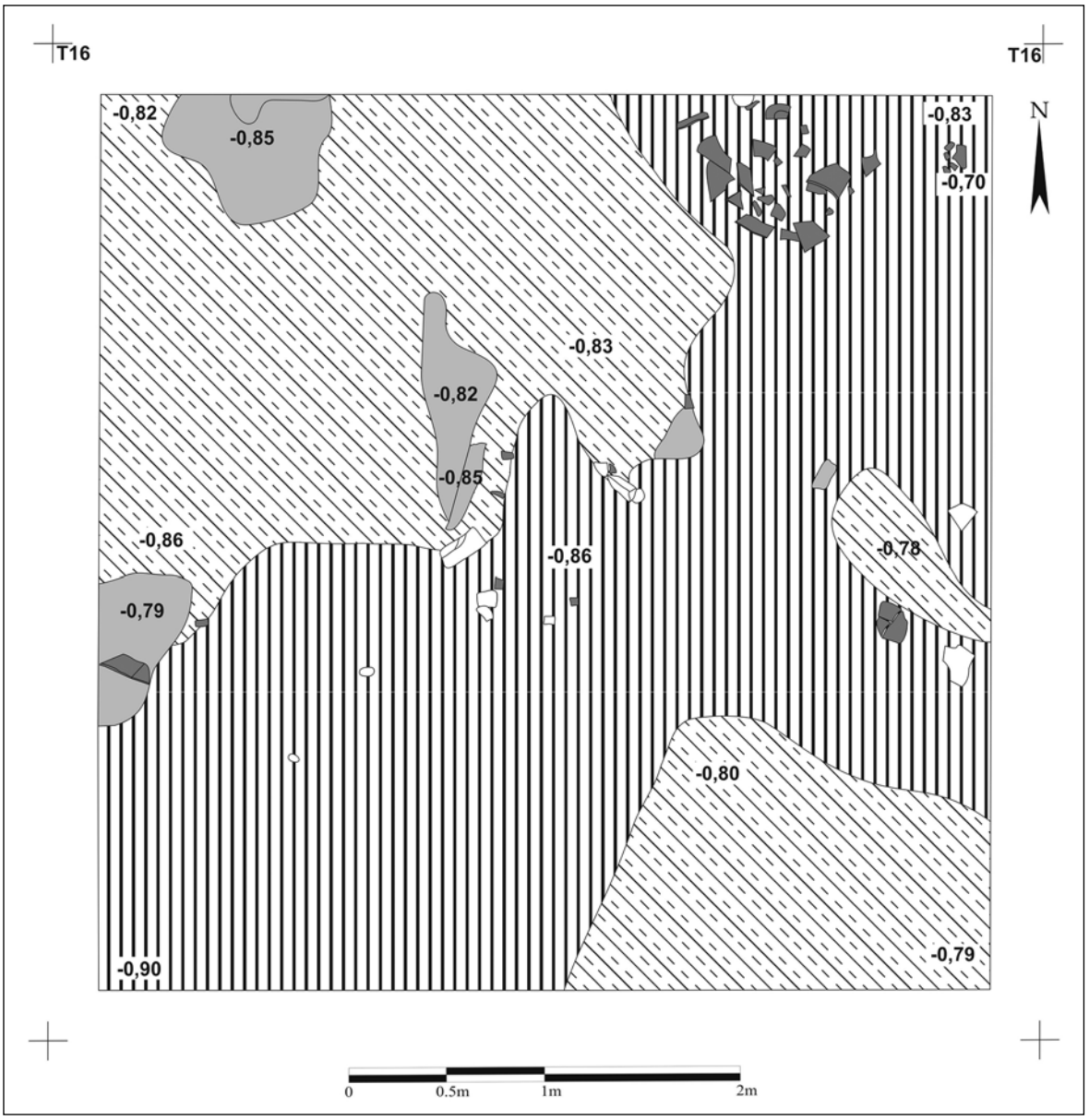

Обр. II.43. Северен сектор: пространство между комплекси I и II.

Fig. II.43. Northern sector: the area between complexes I and II.

Обр. II.44. Кв. T16: фрагментирани съдове.

Fig. II.44. Sq. T16: fragmented vessels.

Обр. II.45. Кв. T16.
Fig. II.45. Sq. T16.

се предполага, че са свързани със сгради. Върху древната повърхност обаче се очертават участъци със значителна концентрация на различни останки от антропогенна дейност (обр. II.42; II.43). От тях най-интересна е ситуацията в кв. T16. В северната част на квадрата се разкри струпване от няколко фрагментирани съда, обгорели до червено (обр. II.44). То е с ясно изразен наклон в посока североизток. От западната страна на съдовете, на около 0,25 – 0,30 м от тях, личи струпване от малки камъни, а под тях се очертава слой от изпечени мазилки с наклон на ЗЮЗ (обратно на наклона на съдовете) (обр. II.45). Мазилките имат добре загладена повърхност от едната страна – в повечето случаи горната, но понякога се откриват с лицето надолу. Те са много тънки (до 3 – 4 мм) и много крехки, като изглежда са от някакво съоръжение. Сред тях се срещат и малки парченца от разбито отоплително съоръжение. От източната им страна, на около 0,25 – 0,30 м под нивото им се намира втори слой с разбити обгорели мазилки. Ситуацията дава основание да се предположи, че както съдовете, така и обмазките са паднали от известна височина (поне 0,50 – 0,60 м), при което са

потънали в различни посоки – т.е. те са били в някаква постройка, като подът, върху който са стояли, се е намирал не директно върху древната повърхност, а на известна височина над нея. На нивото на горния край на съдовете и обмазките, до западния профил на квадрата, се разкриха четири купчини от овъглен уров, на ~ 0,30 м една от друга, като разпиляно зърно има и между купчините, както и около тях. Зърната са много плътно едно до друго и явно са били в някаква опаковка от нетраен материал (обр. II.46). Запазването на струпванията на зърно върху древната повърхност, независимо от действието на водните потоци и от продължителния престой под вода, подсказва наличието над тях на пласт деструкции, които са ги предпазвали, но които са се разложили с времето. Слоят с обгорели мазилки, овъглени зърна и малки керамични струпвания продължава и в западна посока в кв. U16, както и на юг, в кв. T17, където обаче преобладават струпванията от малки чакъли. От източната страна на фрагментираните съдове, в западната половина на кв. S16, също е налице ниво от изпечени мазилки и керамични фрагменти, в което се срещат и камъни – от малки до средноголеми. При сондажното проучване през 2007 г. покрай източния профил на сондаж 40 – 39, приблизително в средата му (в кв. R/S16, южна част – R18, северна част) се регистрира 7 м дълго осморкообразно петно от по-тъмна пръст с концентрация на керамика и обгорели мазилки в него (обр. II.47). Като цвят на седимента и наличните примеси в него петното съответства на запълнителя на проучените в обекта вкопавания. В него се навлезе в дълбочина до 0,30 м, като се установи, че то продължава в източна посока, извън сервитута. Най-вероятно това е западният край на вкопаване, продължаващо в източна посока. Не е изключено разкритите структури и струпвания на археологически материали и деструкции по линии S – T 16 – 17 да представляват наземната част на двуетажна (?) сграда с вкопани части, развиващи се в източна посока. В този участък се откриха и пет антропоморфни изображения, като две от тях произхождат от яма 3.

Многобройни останки от човешка дейност има и от южната страна на описания комплекс, в кв. S – T 18 – 20. В този участък обаче разкритите структури са били разположени върху древната повърхност, като няма данни да са паднали от някаква височина. В кв. S18 се разкри слой от мазилки, обгорени до червено в горната си част и до черно в долната (обр. II.48). Директно върху тях лежат два фрагментирани съда, а струпвания от керамични фрагменти има и до мазилките. Над нивото с обгорели мазилки се проследява струпване от малки камъни и керамични фрагменти – ситуация, която е аналогична с подобни струпвания в съседните квадрати T17 и T18. Най-вероятно струпванията от дребни камъни произхождат от размитите стени на съществувала тук сграда. Петно от опалена глина с размери около 2 х 1,20 м, със струпване на камъни от северната му страна, се намира в кв. S19 (обр. II.49). В близост до него, на границата между квадрати S/T 19/20, е запазена основа на пещ с диаметър ~ 1,20 м (обр. II.50), до югозападния край на която се разкри хромелен камък, лежащ вертикално на едната си страна. На около 3 м източно от него се намира струпване от керамика и камъни с размери около 1,50 х 1,20 м (изток – запад), а от източната му страна има голямо струпване от нападали обгорени мазилки (обр. II.50). Значителното количество мазилки, както и струпванията от камъни и керамични фрагменти вероятно произхождат от разрушена сграда. Възможно е това да е част от сградата, установена в северна посока (кв. S – T 16 – 17). Не е изключено обаче и да се касае за отделна постройка, разположена в непосредствена близост до северния край на комплекс II (вкопаване 43).

Западно от разгледаните останки от постройки, в района между кв. T – U 17 – 20 и W17 – 20 теренът е значително по-беден на археологически материали и структури (обр. II.42; II.43). В този район обаче бяха открити сравнително голям брой фрагменти от антропоморфни фигурки – шест, както и антропоморфен издатък на съд. В

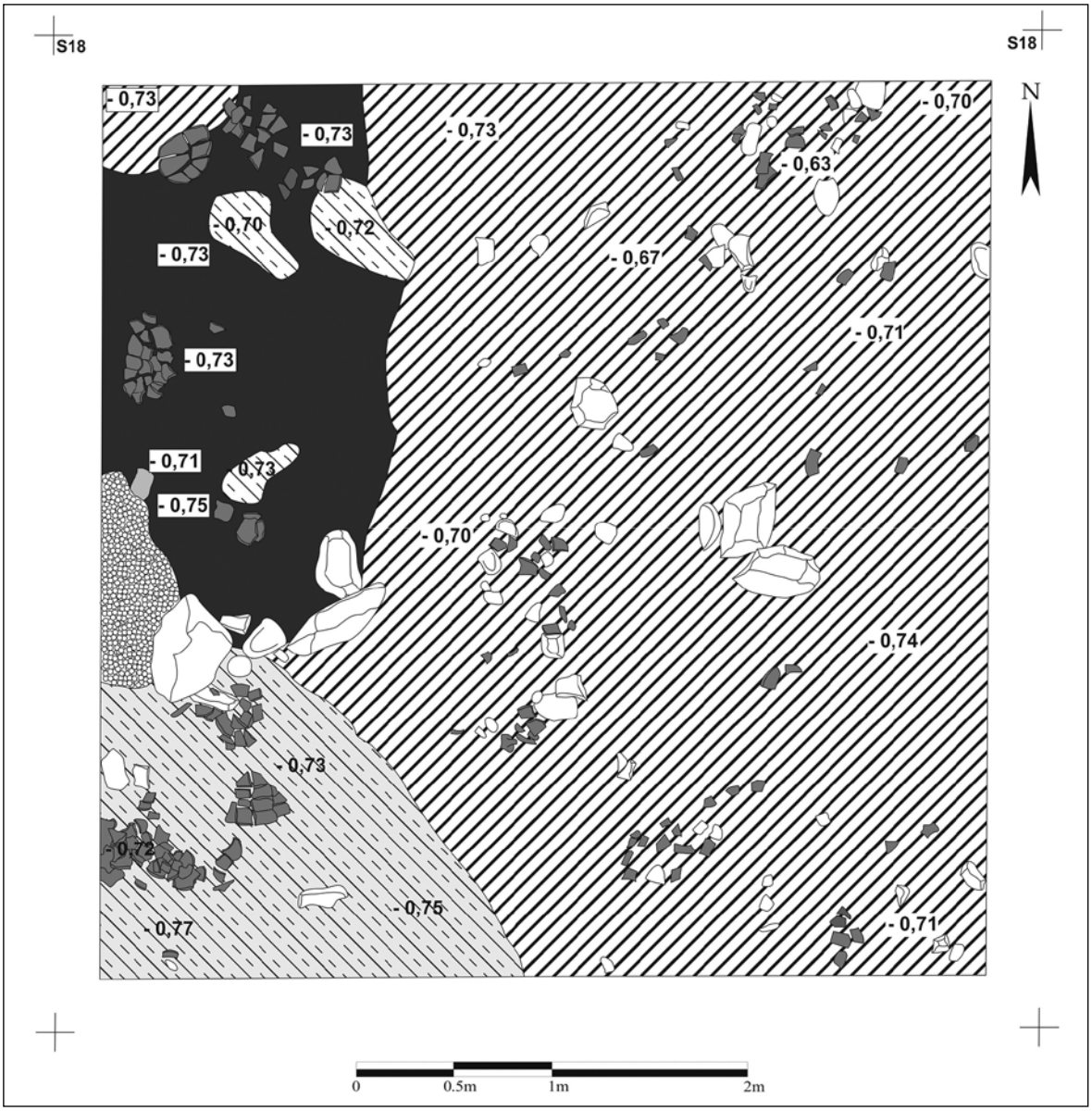
Обр. II.46. Кв. T16. Струпване на овъглено зърно.

Fig. II.46. Sq. T16. Concentration of charred grain.

Обр. II.47. Сондаж 40-39 – 2007 г. (кв. R/S 16, южна част – R18, северна част). Петна в стерилния терен, маркиращи горната част на вкопавания.

Fig. II.47. Trench 40-39 from 2007 (southern half in sq. R/S 16 and northern half in sq. R18). Areas of dark sediment in the virgin soil marking dug-in features.

Обр. II.48. Кв. S18. Слой от горели мазилки, керамични фрагменти и камъни.
Fig. II.48. Sq. S18. A layer of burnt daub, pottery and stones.

кв. U20 бе регистрирано и струпване на кремъчни артефакти (обр. II.51). Тук са разположени няколко малки и плитки ями.

В западната част на кв. T17 се намира негативна структура с неправилно кръгло очертание – яма 3. Тя има диаметър около 2 м и дълбочина 0,50 м. В запълнителя ѝ има висока концентрация на кремъчни артефакти и керамични фрагменти. В западната ѝ част има струпване на зърно.

В центъра на кв. T19 се намира яма 4. Тя е приблизително кръгла, леко удължена в югоизточната си част – диаметри 2,70 и 2,90 м. Стените ѝ са почти отвесни, дълбока е 0,55 м. В запълнителя ѝ бяха открити цяла паничка (с дъното нагоре), глинен модел на каменна бойна брадва, фрагмент от зооморфна фигурка, две каменни брадвички, част от хромелен камък, кремъчни отломъци. От западната страна на ямата, на ръба ѝ и непосредствено до него, лежи струпване от камъни, керамика и мазилки.

На около 3 м западно (ЗЮЗ) от яма 4, в кв. U19, се намират две ями. Яма 2 е приблизително кръгла, с диаметър ~ 1,10 м и дълбочина 0,40 м. Стените ѝ са почти

Обр. II.49. Кв. S19. Обгоряла глина и каменно струпване до нея.
Fig. II.49. Sq. S19. Burnt clay structure (?) and a concentration of stones next to it.

отвесни. В запълнителя ѝ освен керамика, кремъци и камъни са открити и голям брой животински кости. Яма 5 е вкопана само на 0,15 м в стерилния терен. Има неправилна овална форма с размери 1,60 х 1,30 м.

Яма 30 е в кв. V18. Отворът ѝ има приблизително овална форма с диаметри 2,80 и 2,40 м. Дълбока е около 0,60 – 0,65 м. В горната ѝ част лежи плътен пакет обгорена до червено мазилка с дебелина 0,10 м, образуваща неправилен кръг с диаметър 1,50 – 1,60 м. Под нея се проследява тънка ивица (до 0,02 м) от опалена до черно глина. Мазилката е хлътнала към центъра на кръга. Непосредствено под нея лежи горяла дъска/греда, широка 0,11 м, със запазена дължина 0,35 м, както и по-малки парчета овъглена дървесина. Явно ямата е била покрита (може би не изцяло) с дървена конструкция, замазана от горната си страна с дебел слой глина. В запълнителя на ямата има много висока концентрация на керамични фрагменти и кремъчни артефакти. Откриха се каменна тесла и фрагмент от зооморфна фигурка.

В кв. V20 се разкриха останки от отоплително съоръжение (обр. II.52; II.53). То е имало приблизително кръгла форма с диаметър около 1,10 м[42]. Върху пода му на места лежи плътно ниво от малки камъчета, примесени с дребни парчета обгоряла глина. Северозападно от него се намира хоризонтално струпване от дребни чакъли, което има неправилни очертания и максимални размери 0,70 х 0,50 м.

Изглежда в западния край на този участък започва нов комплекс, от който е установена източната периферия на едно вкопаване – № 27.

[42] Периферията на съоръжението е доста нарушена и не може да се определят точно неговата форма и размери.

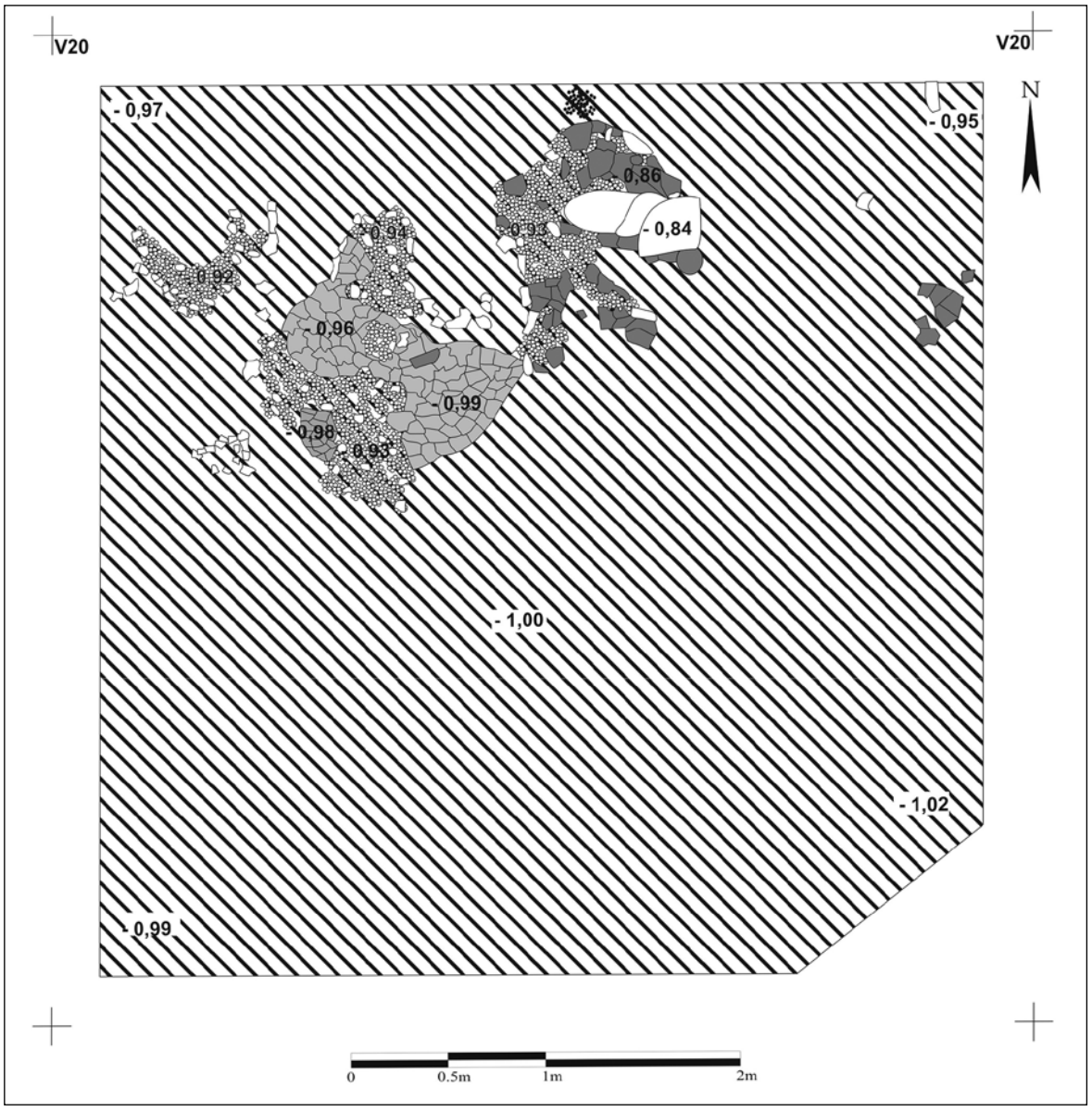
Обр. II.50. Сондаж 10 – 2007 г. (кв. S/T 19/20).

Fig. II.50. Trench 10 from 2007 (sq. S/T 19/20).

Обр. II.51. Концентрация на кремъчни артефакти в кв. U20.

Fig. II.51. Concentration of chipped-stone artifacts in sq. U20.

Обр. II.52. Кв. V20, дълбочина 0,95 – 1,02 м – останки от отоплително съоръжение.
Fig. II.52. Sq. Sq. V20: remains of hearth or oven at 0,95 – 1,02 m depth.

Находки от наземната част между комплекси I и II:

Кв. W18: каменна брадва (ПИН 551);

Кв. V17: каменно мънисто (ПИН 356);

Кв. V18: каменна тесла (ПИН 580); фрагмент от зооморфна фигура (ПИН 595) (в яма 30);

Кв. V20: тежест за тъкачен стан (ПИН 706);

Кв. V21: фрагмент от зооморфна фигура (ПИН 567);

Кв. U19: фрагмент от антропоморфна фигура (ПИН 280); камък, използван за заглаждане и полиране (ПИН 692);

Кв. U20: фрагмент от керамична лъжица (ПИН 726);

Кв. T16: керамично кръгче (ПИН 219);

Кв. T17: два фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 574, 579);

Кв. T18: фрагмент от зооморфна фигура (ПИН 705), керамичен капак за пещ (ПИН 1147);

Обр. II.53. Кв. V20. Останки от огнище.
Fig. II.53. Sq. V20. Remains of a hearth.

Обр. II.54. Вкопаване 27.
Fig. II.54. Dug-in feature 27.

Кв. T19, яма 4 (без съдове): каменна тесла (ПИН 724), каменна брадва (ПИН 719), каменна висулка (ПИН 727), хромел (ПИН 662), глинен модел на брадва (ПИН 599), фрагмент от зооморфна фигура (ПИН 634), фрагмент от зооморфен съд (ПИН 723), керамична лъжица (ПИН 720);

Кв. T19: каменна тесла (ПИН 602), каменна чукалка (ПИН 238), хромел (ПИН 663), фрагмент от антропоморфна фигура (ПИН 240), керамична лъжица (ПИН 566);

Кв. T20: керамична лъжица (ПИН 246);

Кв. S16: каменна брадва (ПИН 232), два фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 138, 223);

Кв. S17: каменна тесла (ПИН 597), фрагмент от съд с антропоморфен издатък (ПИН 233);

Кв. S18: каменно длето (ПИН 554), каменна бойна топка (?) (ПИН 565), каменна брадва-чук (ПИН 716), керамичен модел на бойна брадва (ПИН 725), фрагмент от антропоморфна фигура (ПИН 616), фрагмент от „култова масичка" (ПИН 559), керамично кръгче (ПИН 598), керамичен капак за пещ (ПИН 1147);

Кв. S19: каменно оръдие на труда (ПИН 728), фрагмент от „култова масичка" (ПИН 243); прешлен за вретено (ПИН 583);

Кв. S20: каменно оръдие на труда (ПИН 1215), фрагмент от керамична антропоморфна фигура (ПИН 244).

Вкопаване 27 (кв. X17 – 18) (обр. II.43; II.54). Намира се на 6 м югозападно от вкопаване 28, като остава извън границите на комплекс I. От него е проучена само източната периферия (в продължение на 2,30 м), основната му част остава в непроучен терен. Установената му дължина в посока север – юг е 7,70 м, но със сигурност е била по-голяма, тъй като в южна посока не личи източният му ръб да има извивка и да „затваря" вкопаването. Както и в повечето други вкопавания, в него е налице слой, наситен с керамични фрагменти, камъни и обгорели мазилки, който е наклонен от периферията към центъра му. От източната страна на вкопаването, на 3 – 4 м от ръба му, се установиха отделни струпвания от дребни и средноголеми камъни – в кв. W17, W18, X19. Най-вероятно това е източният край на комплекс, развиващ се в западна и югозападна посока, в непроучения терен.

Находките от вкопаване 27 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: три кремъчни оръдия, каменна брадва-чук (ПИН 575), каменна тесла (ПИН 585), фрагмент от хромелен камък (ПИН 666), керамична зооморфна дръжка (ПИН 704), керамична лъжица (ПИН 271).

Между вкопавания 27 и 25 (в западния край на кв. X16) остава плитката яма 6. Тя е с размери ~ 2,40 (север – юг) на 1,90 м. В запълнителя ѝ има висока концентрация на кремъчни артефакти.

Комплекс II. Включва вкопавания **35/36** и **43** (обр. II.55).

Негативни структури

Вкопаване 35/36 (обр. II.55; II.56). Кв. M25 – 27, N24 – 27, O22 – 26, P22 – 27, Q23 – 28, R23, S23[43]. Установени са северният и южният му край, а на запад и изток излиза извън сервитута. Дължината му в посока север – юг е около 25 м, а в посока изток – запад надхвърля 24 м. Тъй като не е разкопано изцяло, не може точно да се определят и очертанията му. Проучената му част дава основание да се предполага, че то е било U-образно[44]. Дълбочината му е 1,50 – 1,70 м спрямо древната повърхност.

[43] Поради поетапната работа през отделните години първоначално в теренната документация са определени четири вкопавания – 16, 17 (от 2009 г.), 35 и 36 (2010 г.), но след окончателното проучване през 2011 г. се установи, че всъщност се касае за едно общо голямо вкопаване.

[44] Тъй като източната и западната му страна не са проучени, точната му форма не можа да се установи.

Обр. II.55. Комплекс II.
Fig. II.55. Complex II.

Северната стена на вкопаването е с посока североизток – югозапад (обр. II.55; II.56). Наклонът ѝ е по-стръмен (~ 60˚) в западната и по-плавен в източната част (обр. II.56; II.57). В източната част, непосредствено от вътрешната страна на линията на северната стена на вкопаването, се проследява редица от средноголеми и големи камъни (средни размери около 0,30 х 0,20 м) (обр. II.58). Дължината ѝ е 6 м, като в източна посока продължава извън сервитута. Широчината на компактната ѝ част е около 1,20 – 1,30 м. Камъните са били положени в приблизително 0,15 м дъл-

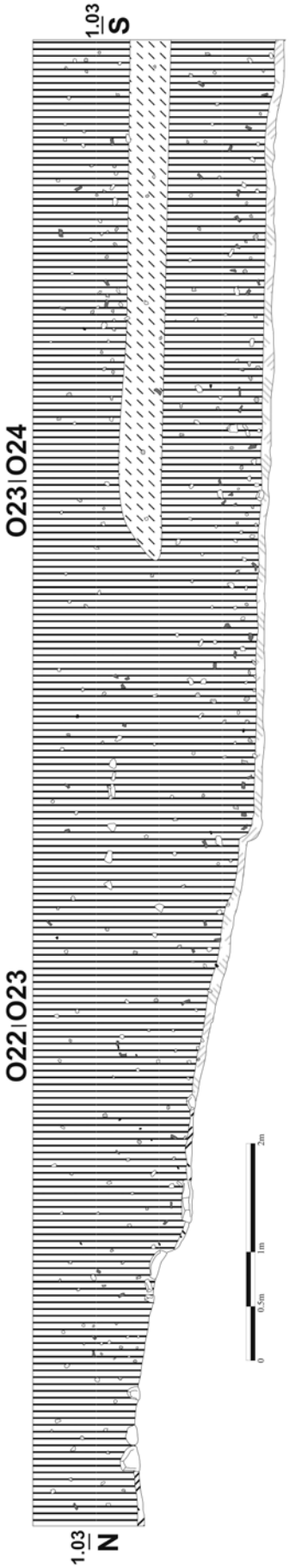

Обр. II.56. Комплекс II: поглед от изток.
Fig. II.56. Complex II: view from the east.

бока траншея. Изглежда това е каменната основа на стена, ограждаща вкопаването от север. Към вътрешността на вкопаването на още около 1,50 м се проследяват разпилени средноголеми камъни, а след тях следва ивица от чакъл с широчина около 1,00 м. Между чакълите се откриват и парчета обгорена мазилка – вероятно част от конструкцията на стената във височина. Ситуацията подсказва, че се касае за срутила се стена, изградена основно от глина, съдържаща и камъни в конструкцията си, която след разрушаването си се е свлякла по наклона на вкопаването.

В западна посока следва около 3,00 м дълъг участък без камъни и струпване от обгорели мазилки. Възможно е тук да е бил входът към вкопаната част на сградата. В цялата описана дотук част теренът от вътрешната страна на стената се спуска плавно към най-дълбоката част на вкопаването. След „входа“ ситуацията се променя. Стената на вкопаването се спуска почти отвесно надолу (под ъгъл от ~ 85˚) в продължение на около 0,60 м. Тя започва като права линия в посока изток – запад, но в северозападния ѝ край има плавна извивка на запад, като опира в „коридора“ към вкопаване 43 (обр. II.55)[45]. На дъното, непосредствено до вътрешната страна на вкопаването има около 2,30 м дълъг и 0,60 – 0,70 м широк участък с концентрация на средноголеми камъни (обр. II.59). Част от тези камъни са покрити от жълтеникава глина, почти идентична с материковата, с малобройни дребни примеси от въглени и обгоряла глина. Най-вероятно те също са част от разрушената и размита северна стена на вкопаването, като стръмно спускащият се надолу стерилен терен представлява северния край на вкопаване 35. Масивната глинобитна стена с каменна основа, регистрирана в

[45] За този „коридор“ виж по-долу.

Обр. II.57. Вкопаване 35: профил по линия О (О22 – О24).
Fig. II.57. Dug-in feature 35: profile along the O line (O22 – O24).

Обр. II.58. Вкопаване 35: камъни от основата на северната стена.
Fig. II.58 Dug-in feature 35: stones from the base of the northern wall.

Обр. II.59. Струпване на камъни от западната страна на „входа“ – кв. Q23.
Fig. II.59. Concentration of stones on the western side of the “entrance” – sq. Q23.

Обр. II.60. Вкопаване 35: струпване от големи камъни в западния край на северната стена (външния ъгъл между северната стена и „коридора“ към вкопаване 43).
Fig. II.60. Dug-in feature 35: concentration of large stones in the western half of the northern wall (the corner between the northern wall and the “corridor” towards dug-in feature 43).

Обр. II.61. Камъни с вдлъбнатини при външния ъгъл между северната стена и „коридора“ към вкопаване 43.

Fig. II.61. Large stones with round hollows between the northern wall and the “corridor” towards dug-in feature 43.

източната част на вкопаването, тук е минавала покрай ръба му. С времето тя се е размила и свлякла във вкопаването, като глина от стената е затрупала камъните, пропадналите по-рано деструкции и намиращите се между тях материали от пода на втория етаж (евентуално и покрива) на сградата. Концентрацията на керамични фрагменти и кремъчни артефакти в цялата зона на стената (кв. O23, P23 и Q23) е много по-ниска от останалите вкопавания в обекта.

От западната страна на „коридора“ към вкопаване 43 е налице голямо струпване от камъни, някои със значителни размери – 1,95 х 0,38 х 0,35 м; 1,30 х 0,63 х 0,30 м; 0,92 х 0,75 х 0,25 м; 0,95 х 0,65 х 0,12 м; 0,90 х 0,53 м; 0,80 х 0,70 х 0,30 м (обр. II.60). Очертава се редица от големи камъни, широка около 0,80 – 1,00 м. Ориентацията ѝ е изток – запад, със съвсем леко отклонение на юг. Тя следва приблизително линията на северната стена на вкопаване 35 в кв. Q23 (частта от западната страна на „коридора“). Краят ѝ не бе установен, тъй като продължава в непроучен терен извън сервитута. На ъгъла между тази редица и „коридора“ към вкопаване 43 се разкриха два големи камъка с украса от кръгли вдълбавания, които образуват линия в посока север – юг, следваща западния ръб на „коридора“[46] (обр. II.60; II.61). Големите камъни от източния край на струпването лежат върху ясно изразен културен пласт. Възможно е те да са били част от фасадата на стената – с равните си повърхности навън, поради което при падането равните им повърхности са останали към земята. Същевременно е възможно западната част от каменното струпване да маркира западния край на

[46] Виж по-долу.

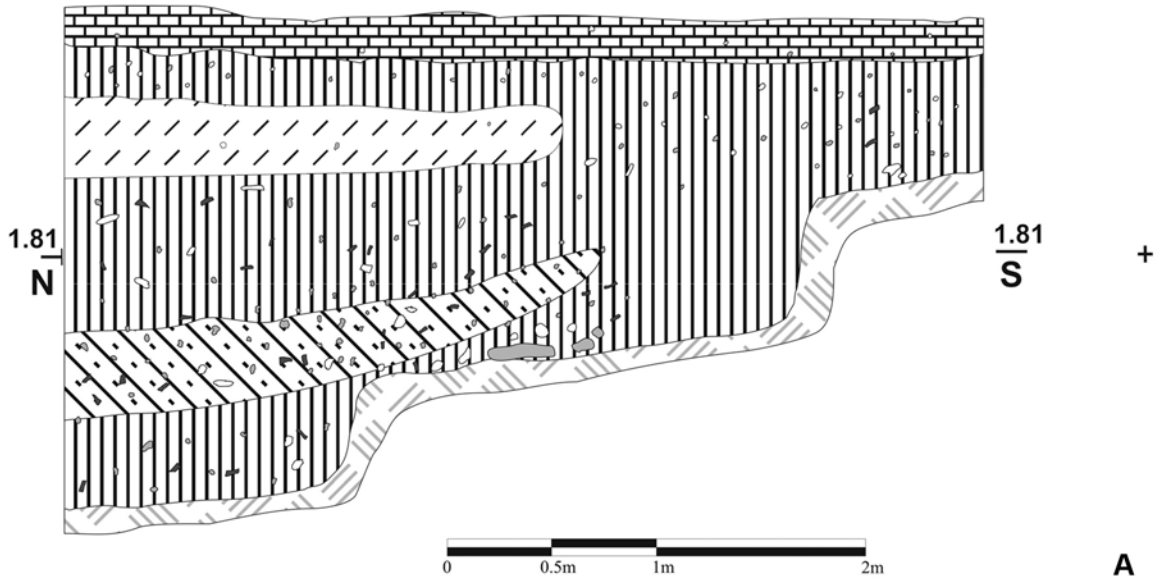

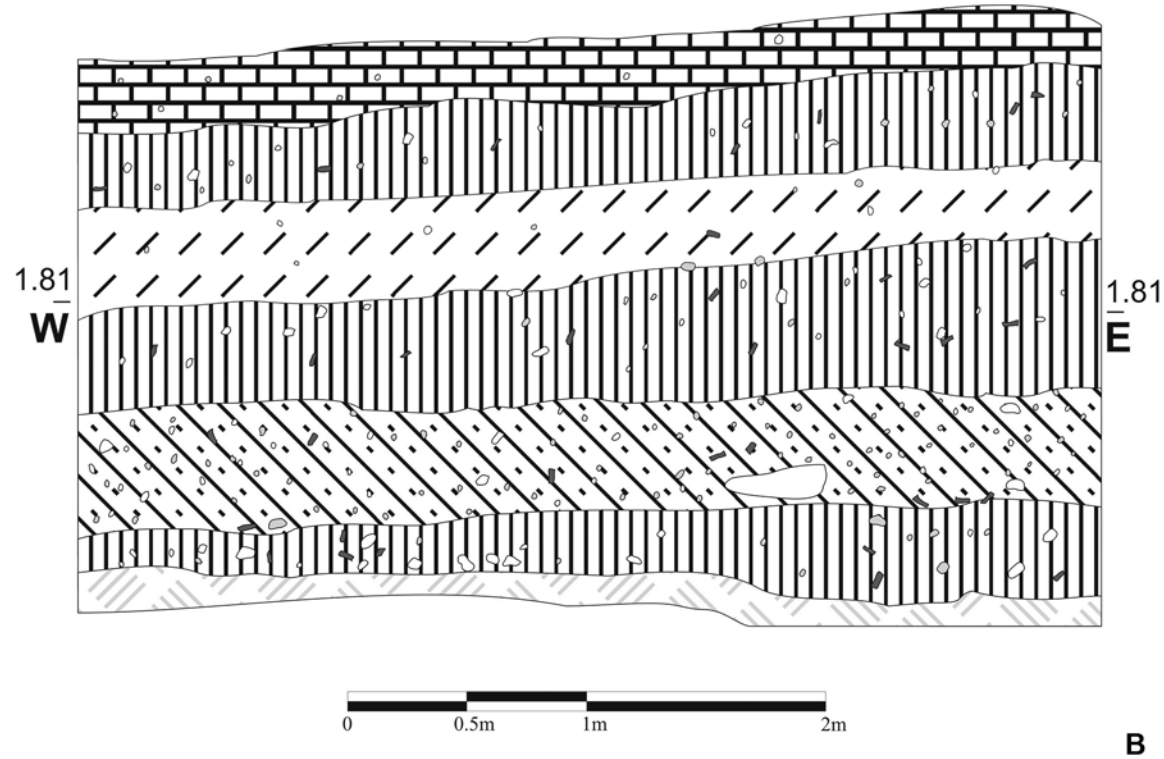
Обр. II.62. Вкопаване 35: южна част.
Fig. II.62. Dug-in feature 35: southern half.

сградата (северозападния ѝ ъгъл) и поради това да лежи върху „псевдостерил“[47], тъй като тук под камъните няма образуван културен пласт.

Южната стена на вкопаването в централната си част е дълга около 9 м (кв. О – Р 26) и е с посока изток – запад (обр. II.62). Тя е почти отвесна в продължение на около 0,30 м, след което прави приблизително 0,70 м широко стъпало (обр. II.63А). В продължение на близо 1 м над това стъпало, в ивица също с широчина 0,70 – 0,90 м пръстта е значително по-сбита, отколкото в останалата част на вкопаването. В тази ивица количеството керамични фрагменти е много малко (обр. II.63). Кремъчните артефакти също са изключително малобройни. По-значителна концентрация се забелязва на места от южната ѝ (външна) страна (в югоизточния ъгъл на кв. О26), като тя достига до ивицата и не продължава в северна посока. Също от южната ѝ страна се забелязва и по-висока концентрация на керамични фрагменти и обгорели мазилки (в ивица с широчина 0,70 – 1,0 м). В ивицата сбита глина се срещат камъни – предимно малки чакъли, но също и по-големи. От около 0,30 м над нивото на древния терен надолу културният пласт от двете страни на тази ивица (и особено от северната ѝ страна) е с по-висока концентрация на обгорели мазилки и дребни камъни (обр.

[47] Терминът „псевдостерил“ е използван за обозначаване на граничен слой между материковия терен и „културния пласт“, който по цвят и структура е почти идентичен със „стерилния“ (откъм останки от антропогенна дейност) седимент, но в който все още се срещат археологически материали, макар и в минимално количество и размери (малки бучици обгоряла глина, въглени, малки фрагменти керамика). Възможно е да маркира древната повърхност, като дребните парчета керамика, мазилка и др. са пропадали в дълбочина при неговото напукване (напр. поради суша); при размекване на почвата поради заливането ѝ с вода; при биотурбации.

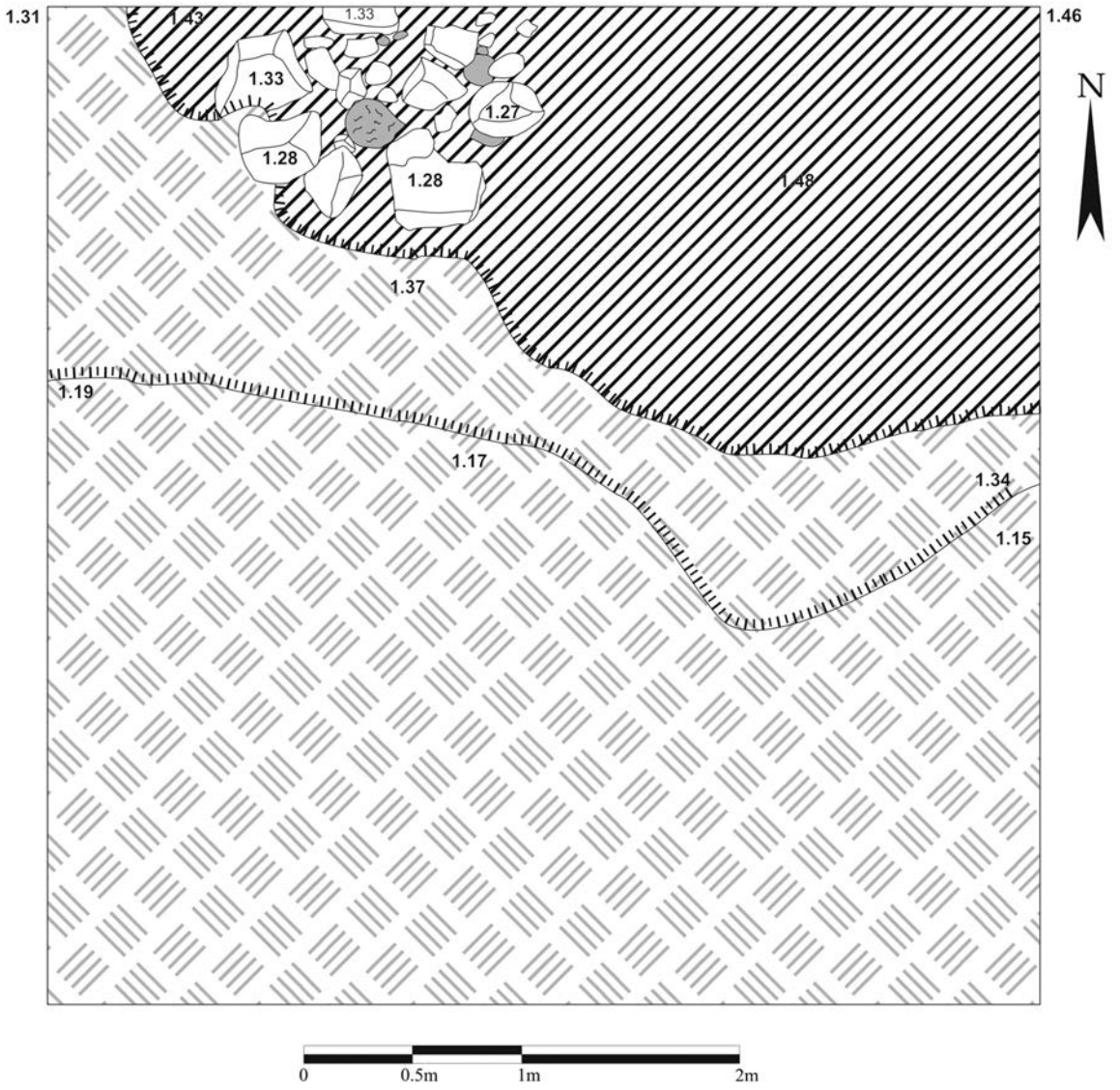
Обр. II.63. Вкопаване 35: южна част, кв. O26: A – източен профил; B – северен профил.
Fig. II.63. Dug-in feature 35: southern half, sq. O26: A – eastern cross-section; B – northern cross-section.

Обр. II.64. Вкопаване 35: южна стена (кв. P26, източен профил).
Fig. II.64. Dug-in feature 35: southern wall (sq. P26, East profile).

Обр. II.65. Вкопаване 35: югоизточно „крило“ (кв. M-N26).
Fig. II.65. Dug-in feature 35: southeastern quarter (sq. M-N26).

Обр. II.66. Кв. N27: южен край на вкопаване 35.
Fig. II.66. Sq. N27: southern end of dug-in feature 35.

II.63; II.64). По очерталата се линия се проследи много висока концентрация на мазилки (сред които лежат и камъни) и в източна посока, в кв. N26 и M26 (обр. II.65). Мазилките лежат в/върху слой кафява глина, която е близка по цвят и структура до материковия седимент. На места, основно в кв. N27, се констатира редуване на слой натрошени мазилки (чието обгаряне е най-силно от долната в момента на разкриване страна), 0,10 – 0,12 м дебел слой от малки камъни (речен чакъл) и върху тях отново парчета обгорели мазилки – може би останки от паднала стена, обгоряла по-силно от вътрешната си страна. Този пакет лежи върху материковия терен, оформящ южния ръб на вкопаването. Най-вероятно тук се е намирала южната стена на сградата, към която се отнася вкопаване 35. Тя е била изградена основно от глина, като в някои участъци вътрешността ѝ е била уплътнена с камъни – както малки чакъли, така и по-големи камъни, каквито се откриваха покрай стената на вкопаването, малко над материковия терен. Ръбът на самото вкопаване обаче не е права линия, а в кв. N27 има до 2,50 м широка дъговидна извивка в южна посока (обр. II.55; II.66)[48]. В източ-

[48] Първоначално регистрирана като вкопаване 17 (обр. II.66). В него бе установено струпване на еднозърнеста пшеница.

Обр. II.67. Западна част на комплекс II в кв. Q27 (бивше вкопаване 36).
Fig. II.67. Western sector of complex II in sq. Q27 (initially dug-in feature 36).

ния край на кв. M27 той завива в южна посока, като тук стената също се спуска почти отвесно в продължение на около 0,30 м, след което прави равно стъпало[49]. Широчината на това стъпало и въобще развитието на вкопаването в източна посока, както и южният му край не можаха да се установят, тъй като остават извън сервитута на пътя.

В западната си част вкопаването също се разширява на юг[50]. На границата на квадрати P – Q 26 – 27 стената му извива дъговидно на югозапад, като продължава около 10 м в тази посока, преди да се оформи извивка на запад, която евентуално бележи южния край на вкопаването в кв. Q28 (обр. II.55; II.62)[51]. Източната стена се спуска стъпаловидно надолу, като стъпалата са тесни, а наклонът – стръмен (обр. II.67). По нея лежат единични големи камъни, както и отделни струпвания от средноголеми и големи камъни, керамични фрагменти и обгорени (до червено или черно) мазилки. На места в хоризонталните „стъпала“ има плитки вдълбавания. Дъното в северната половина на западната част (кв. Q25 – Q27) е плътно застлано с дребни и средноголеми (по-рядко) камъни. В горната част на запълнителя на вкопаването, в югозападната част на кв. Q27, на нивото на слоя светлокафява пръст с много ниска концентрация на археологически материали, се намира овално струпване от обгорели мазилки и камъни (обр. II.67). В центъра му лежат хоризонтално четири малки плочести камъка, а около тях няколко малки камъка и парчета обгоряла мазилка. От западната им страна се намират долен хромел и още един камък, а от източната част

[49] Първоначално тази част е регистрирана като вкопаване 16.

[50] Първоначално тази част е регистрирана като вкопаване 36.

[51] В северния край на квадрат Q29.

няколко големи парчета мазилка – наклонени или отвесни. В основата си дебелината на фрагментите е 5 см, а във височина изтъняват до 2 – 3 см. От едната си страна те са изпечени до оранжево, а вътрешната им част и едната от повърхностите е черна. Разликата между оранжевата и черната част е рязка, няма преход, т.е. най-вероятно те са били съзнателно опалени, а цветът им не е в резултат от пожара. Изглежда, че те са част от едно цяло съоръжение с вертикални стени, които при разрушаването му са паднали навътре. Вероятно то е било долепено до външна стена, запазила се дълго след разрушаването на сградата и срутила се след запълването до известна степен на вкопаната част[52]. Възможно е да се касае за хромелно съоръжение, като се има предвид откритият сред останките долен хромелен камък, както и разпръснатото точно в този участък зърно (пшеница и уров), което е резултат от отпадъчна дейност[53]. Южно от деструкциите на това съоръжение (в кв. Q28 и Q29, на приблизително същата дълбочина и в същия пласт) се намират още няколко малки струпвания на обгорени мазилки и камъни, а в кв. Q29 бяха регистрирани един до друг големи фрагменти от три съда. Всичките струпвания лежат в запълнителя на вкопаването, като пластът както под, така и над тях е напълно идентичен с този в останалата част, така че не може да се касае за по-късна експлоатация на терена.

Като цяло южният край на вкопаването е много по-стръмен от северния.

При вкопаване 35/36 има най-много данни за конструкцията на стените, макар че и тук те са предимно косвени. Основният елемент при изграждането им явно е била глината. За това има няколко указания:

– 0,70 – 0,90 м широката ивица много сбита глина покрай южния ръб на вкопаването, над първото хоризонтално „стъпало“. Нейният цвят е малко по-светъл от този на запълнителя на вкопаването. В ивицата се срещат малки струпвания от чакъли или единични по-големи камъни. Наличието на керамични фрагменти е минимално. Най-вероятно се касае за основата на южната стена.
– Жълтеникавата/светлокафява глина, почти идентична с материковата, покриваща големите камъни покрай северния ръб на вкопаването (в западната му част).
– Пластът светлокафява глина, регистриран в запълнителя на вкопаването (виж по-долу).
– Обгорелите глинени мазилки, откривани в зоните на северната и южната стена.

Освен глина в конструкцията на стените са влизали и малки (най-често), средноголеми или големи (по-рядко) камъни. Такива бяха регистрирани както в самата сбита ивица, така и покрай южната и северната стена, явно свлекли се след размиването на стените. В източната част на северната стена е имало и каменна подложка на стената. Много интересна, но също толкова неясна (поради невъзможност да бъде проучена изцяло) е ситуацията в северозападния ъгъл на сградата, където бе констатирано струпването от много големи камъни (виж по-горе) (обр. II.60; II.61). Не е изключено западната стена на сградата да е била изградена основно от камъни или те да са били съществена част от конструкцията ѝ.

Възможно е в конструкцията на стените да са използвани и дървени греди, дъски или летви, но свидетелствата за тях са много малко – малобройни отпечатъци в обгорелите мазилки или единични парчета овъглено дърво. Трябва обаче да се има предвид значителната широчина на стените – вероятно около 0,60 – 0,80 м, така че

[52] Дългогодишните ми наблюдения на изоставени и рушащи се стари сгради, изградени с паянтова техника или кирпич, показват, че е напълно възможно отделни участъци на сградата (дори и до покрива) да се запазят дълго време след рухването на по-голямата ѝ част (обр. II.68) (виж и публикацията на обект Орлица, глава III, обр. III.25 в настоящия том).

[53] Според изследванията на доц. Ц. Попова.

A

B

Обр. II.68. Рушаща се кирпичена къща в с. Златолист, Благоевградско.
Обр. II.68. A mud-brick house in ruins in the village of Zlatolist, Blagoevgrad region.

Обр. II.69. Вкопаване 35: слой камъни върху дъното му.
Fig. II.69. Dug-in feature 35: a layer of stones on its bottom.

един пожар би могъл да обгори само външните им страни, без да засегне вътрешността. В резултат всички дървени елементи от вътрешността на стените са изгнили, без да оставят никакви следи, тъй като и глината около тях се е размила.

Дъното на вкопаване 35 по цялата му площ е хоризонтално, равно (обр. II.56). Не са регистрирани вдълбавания в него. Почти цялата му площ (без северната периферия) е покрита от пласт дребни и средноголеми камъни, между и върху които се откриваха фрагменти керамика и обгорени мазилки – в много малко количество и от двете (обр. II.69). В централната част на вкопаването (в кв. O25) са разположени едно до друго в посока изток – запад три изградени от глина съоръжения (обр. II.70)[54]. И трите имат овална форма с размери при отвора 0,60 х 0,45 м (север – юг). Стените им са по-добре изпечени откъм вътрешната страна на съоръженията (до оранжево) и по-слабо откъм външната – до черно. Вероятно външните части са по-слабо опалени, тъй като основите на съоръженията се намират на ~ 0,13 м под нивото на дъното на вкопаването. Основата им не е обмазана. Тя е равна и се маркира от парченца обгоряла мазилка, под която започва стерилният терен. В източното и западното съоръжение, в северния им край, се откриха големи парчета овъглено дърво с широчина до 8 см (възможно е да се касае за горели греди). Тези структури са обградени от плътен слой камъни, но вътре и върху тях такива няма – ситуация, която дава основание да се предполага, че нивото с камъни по дъното на вкопаването е някакъв вид настилка, а не нападала конструкция.

[54] По своята форма и размери съоръженията наподобяват на известните от редица обекти „зърнохранилища“. В тях обаче не бе открито зърно, каквото се установи в значителни количества на редица места в селището. Освен това основата им не е обмазана – обстоятелство, което поставя под въпрос тяхната функция.

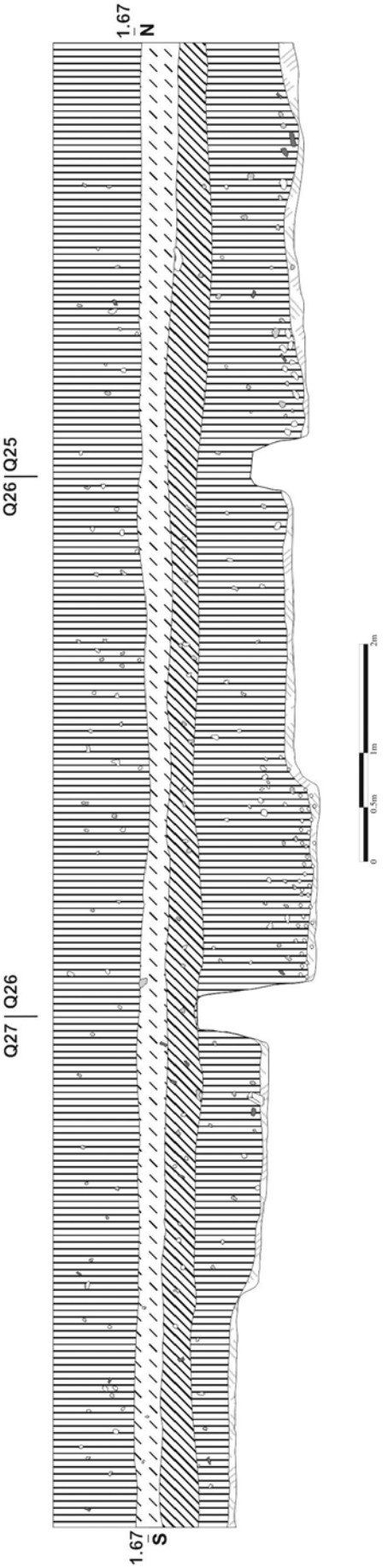

Обр. II.70. Съоръжения на дъното на вкопаване 35.
Fig. II.70. Clay-plastered structures dug in the bottom of dug-in feature 35.

В пласта над дъното керамичните фрагменти и кремъчните артефакти са в много ниска (за негативните структури в обекта) концентрация, като количеството им се увеличава в дълбочина. В кв. P23 и O26 в близост до дъното бе регистрирано разпиляно зърно – на отделни петна, в сравнително малко количество.

В запълнителя на вкопаване 35 се очерта следната стратиграфска ситуация (обр. II.57; II.71):

– Дъното на вкопаването е плътно покрито с хоризонтален слой камъни – предимно малки, срещат се и средноголеми. Между и върху тях лежат фрагменти керамика и разбити обгорени мазилки.
– Следва около 1,00 м дебел пласт тъмносиво-кафява пръст, примесена с разбити обгорели мазилки, въглени, керамични фрагменти и други археологически материали (т. нар. културен пласт). Концентрацията на археологически материали се увеличава в дълбочина. В основата на този пласт – както върху равното дъно, така и по стъпаловидно спускащата се южна стена на вкопаването, има струпвания на камъни, керамика и мазилки, срещат се големи и средноголеми камъни – единични или на малки групи. Струпванията, както и единичните по-големи камъни са предимно в южната част на вкопаването, в близост до стената му.
– Над него следва около 0,30 – 0,40 м дебел пласт от светлокафява/жълто-кафява пръст, почти без археологически материали, който по цвят и структура е много близък до т. нар. псевдостерил. В него се срещат само единични камъни.
– Над този пласт отново следва сиво-кафяв „културен пласт“, в който обаче археологическите материали са по-малобройни и с повече следи от водно

Обр. II.71. Вкопаване 35/36: профил по линия Q (кв. Q25 – 27).
Fig. II.71. Dug-in feature 35/36: profile along the Q line (sq. Q25 – 27).

Обр. II.72. Съдове на около 1,20 м над дъното на вкопаване 35 (дълб. 1,70 – 1,80 м от ЦР).
Fig. II.72. Pots found about 1.20 m above the bottom part of dug-in feature 35 (1.70 – 1.80 m below the main datum point).

въздействие, отколкото тези в долния „културен пласт“. Те са разпръснати из седимента, като концентрацията им е многократно по-малка, отколкото в останалите вкопавания и не образуват ясно изразен слой от камъни, обгорели мазилки и керамика, какъвто е налице при другите големи негативни структури.

Подобният на „псевдостерил” пласт е приблизително хоризонтален и покрива почти цялата проучена част от вкопаването. Не се проследява единствено в северната периферия, където свършва на около 7,00 м южно от северния край на вкопаването (източния профил) (обр. II.57). В близост до северната стена, на нивото на този пласт (на дълб. ~ 1,70 – 1,80 м спрямо централния репер) бяха разкрити един до друг три дълбоки дебелостенни съда, лежащи върху дъната си или леко наклонени (обр. II.72). На приблизително същата дълбочина се намират споменатите по-горе струпвания и керамични фрагменти в западното „крило“ на сградата (кв. Q27 – 29)[55].

В южната част на вкопаване 35/36 в сиво-кафявата пръст между дъното и подобния на „псевдостерил“ пласт се разполага още един слой, който е от червеникаво-кафява пръст с повишена концентрация на мазилки, малки фрагменти керамика и дребни камъчета (обр. II.63а, в). Значително количество обгорели мазилки се констатира само в югоизточното крило и покрай южния ръб на вкопаването. Изглежда, че сградата е горяла значително по-слабо от останалите, особено във вътрешността си, като по-засегната от огъня е само южната ѝ стена.

[55] Вкопаване 36 според теренната номерация.

Стратиграфската ситуация дава основание за следната реконструкция на разрушаването на сградата:

1. Пропадане, след изоставянето ѝ, на основната част на пода (без тази, долепена до стените и свързана конструктивно с тях[56]), покриващ вкопаната част, а вероятно и на покривната конструкция. Техните деструкции заедно с останките от инвентара, намиращ се вътре в сградата, образуват дебелия около 1 м „културен пласт". През този етап масивните стени все още са запазени до голяма степен, във височина със сигурност над пода на втория етаж.

2. Постепенно размиване на стените, като с времето глината се разстила равномерно във вътрешността на вкопаването и образува слоя от светлокафява глина с минимална концентрация на археологически материал (подобния на „псевдостерил" пласт). През този етап се срутват и запазилите се допрени до стените части от пода с намиращите се върху тях съоръжения и/или инвентар, които съответно залягат върху натрупалия се вече културен пласт (фрагментираните съдове покрай северната стена и струпванията в западното „крило"). Останките от стените (и по-специално от южната, която е от страната на естествения наклон на терена (обр. I.8), възпрепятстват навлизането на материали от южната му страна, оставащи извън вкопаването. Част от тези материали се натрупват постепенно около основата на постоянно размиващата се южна стена, вследствие на което количеството им от външната ѝ страна е значително по-голямо, отколкото във вътрешността на вкопаването.

3. След окончателното размиване на стените археологически материали и останки от културния пласт, намиращи се върху древната повърхност южно от вкопаването, под въздействието от стичащите се от юг порои след всеки по-силен дъжд се намиват в останалото от вкопаването хлътване и го запълват, като образуват „културния пласт" над подобния на „псевдостерил" пласт.

Значителното пространство, заето от пласта, който трябва да се свърже с размитите стени[57], както и неговата дебелина, дават основание да се предположи, че стените са били с височина поне 4 – 5 м – т.е. сградата е била двуетажна. За подобна възможност говори и евентуалната им дебелина – 0,60 – 0,80 м. Изглежда обаче, че за разлика от останалите комплекси, функцията на обитаем първи етаж е изпълнявала вкопаната част на сградата. Указанията в тази насока са няколко:

- Подът на вкопаната част е хоризонтален и добре подравнен в цялото пространство на дългото помещение с посока изток – запад (кв. O – Q 24 – 25) и на перпендикулярната му западна част (доколкото бе проучена – кв. Q26 – 27)[58];
- Целият под е застлан с хоризонтален равномерен слой от камъни. По всяка вероятност този слой от камъни е бил обмазан с глина, която се е размила по време на оставането на руините от селището под вода;
- Има осигурен лесен достъп до вкопаната част, като в продължение на около 7 м в източната половина на сградата (откъм северната ѝ страна) теренът се спуска плавно надолу – от древната повърхност към пода на вкопаната част (обр. II.56 – 57)[59]. Вероятно в западния край на този участък, където ивицата камъни, маркираща северната стена на сградата, прекъсва, е бил входът към помещението;

[56] Наблюденията на изоставени и събарящи се стари къщи показват, че първо рухва централната част на пода, а периферията му остава долепена до едната или двете стени, на които стъпват носещите го греди, наклонена към пода (обр. II.68A).

[57] На широчина над 10 м между северния и южния край на вкопаването, по цялата проучена дължина на сградата (в посока изток – запад).

[58] Подът на издаващото се на юг източно „крило" не бе проучен, тъй като остава извън рамките на сервитута.

[59] Възможно е този участък да е по-дълъг, тъй като източният му край не е установен, понеже остава в терен, излизащ извън границите на сервитута.

– В пода на негативната структура има частично вкопани три съоръжения, каквито не се срещат в останалите вкопавания.

Възможно е платформата, покриваща вкопаното помещение, да не е започвала от нивото на древната повърхност, а на известна височина над нея. Указание за наличие на такава платформа е положението на големите съдове, открити на известна височина над пода на вкопаването във фрагментирано състояние, но лежащи върху дъната си (макар и леко наклонени). Няма следи от конструкцията, носеща платформата, която е покривала вкопаването (пода на втория етаж), но най-вероятно вертикалните носещи стълбове не са били забити в земята, а са стъпвали върху пода, може би върху дървена подложка[60]. Не е изключено плитките вдлъбнатини, регистрирани по някои от хоризонталните „стъпала“ по южната стена на вкопаването, да са размити „легла“ от такива стълбове. Интересното е, че нито на пода на вкопаването, нито в неговия запълнител бяха установени останки от паднало отоплително съоръжение, каквито се откриват в останалите комплекси. Освен това в запълнителя на вкопаване 35 концентрацията на керамични фрагменти бе значително по-ниска, отколкото в останалите комплекси. Зърното също е относително по-малко в сравнение с другите комплекси.

По-голямо количество зърно се откри само на дъното на дъговидната извивка на южната периферията на вкопаването (кв. M – N27) (обр. II.66) – еднозърнеста пшеница (Попова 2011, 297)[61]. Върху и сред струпване от зърно лежат на три слоя фрагментите от голям съд, както и фрагменти от други съдове. В този участък керамичният материал е значително по-многоброен, отколкото в останалата част. Зърно се откри и в други участъци – в кв. P23, O26 и в югозападния край на вкопаването (кв. Q27), но там количеството му е сравнително малко и е от различни видове: еднозърнеста и двузърнеста пшеница, леща и уров.

Откритите находки се концентрират основно в южната периферия – линия 26.

Находките от вкопаване 35 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 763, 1176), кремъчна пластина (ПИН 855), кремъчен пробой (ПИН 1068), три каменни тесли (ПИН 788, 796, 831), фрагмент от каменно сечиво (тесла?) (ПИН 791), каменна брадва (ПИН 767), каменен клин (ПИН 1065), фрагменти от два хромелни камъка (ПИН 985, 1276), каменно мънисто (ПИН 764), фрагменти от шест антропоморфни фигурки (ПИН 782, 836, 880, 912, 1100, 1205), фрагмент от съд с антропоморфна апликация (ПИН 1073), „огледална“ зооморфна фигура (ПИН 923), зооморфен издатък на съд (ПИН 944), керамично топче (ПИН 775), прешлен за вретено (ПИН 885, 914), капак за пещ (ПИН 906).

Вкопаване 43. Кв. Q20 – 21, R20 – 22, S20 – 22 (обр. II.55; II.73). Намира се на около 10 м северно от вкопаване 35. То е приблизително кръгло, с диаметър около 10 м в горния си край. Стените му са стръмни, на места почти отвесни (обр. II.73; II.74). Дълбочината му е около 1 м от древната повърхност.

В западната част на вкопаването, на различна дълбочина в запълнителя му, лежат големи и средноголеми камъни. Тези на най-голяма дълбочина – 0,60 – 0,70 м от древната повърхност (2,20 – 2,30 м от ЦР) – са на най-голямо разстояние от западната стена, а с намаляване на дълбочината камъните се приближават към нея. Приблизително на нивото на древната повърхност се установи редица от седем големи камъка (в посока север – юг, с широчина около 0,50 м). От северната ѝ страна под нейното ниво започва слой от малки камъни и керамични фрагменти с наклон от запад на изток. Сред камъните (независимо от големината им) лежат и големи парчета обгоряла

[60] По подобен начин се поддържа подът на втория етаж в огромното мнозинство от запазените двуетажни къщи от XIX и XX век.

[61] В публикацията този участък е отбелязан като вкопаване 17 – първоначалното му обозначение по време на разкопките през 2009 г., когато все още не бе проучено вкопаване 35.

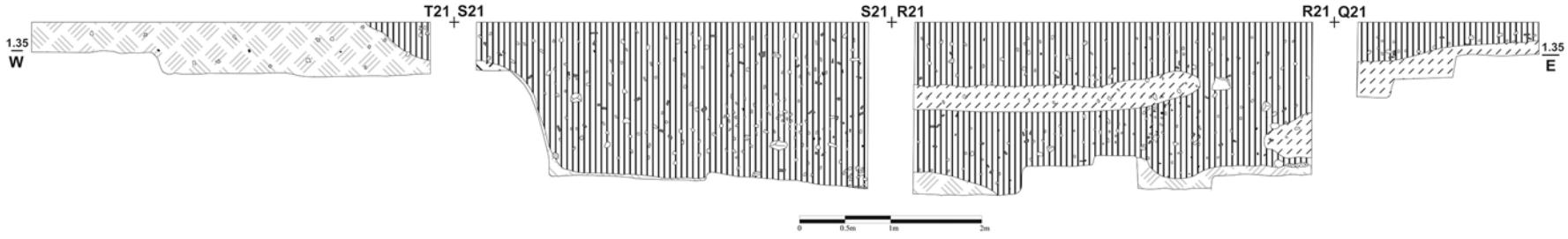

Обр. II.73. Вкопаване 43.
Fig. II.73. Dug-in feature 43.

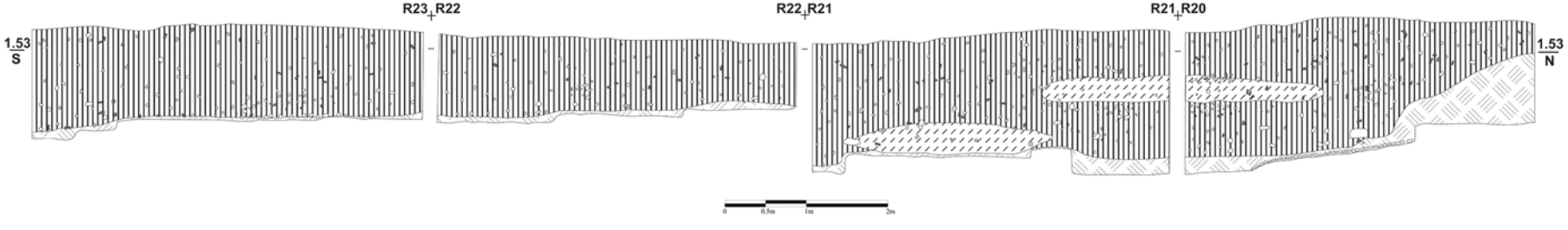
глина. Намиращите се най-надълбоко камъни са и най-разпръснати. Върху дъното или на известна височина над него са регистрирани още няколко струпвания от средноголеми камъни – основно в южната половина. В централната част на вкопаването, непосредствено над дъното му, са налице и малки струпвания предимно от чакъли. Сред запълнителя, на различна дълбочина, се очертават петна жълто-кафява пръст, почти без археологически материали и примеси (обр. II.74; II.75). Покрай периферията на вкопаването „културният пласт“ е покрит от дебел слой жълто-кафява „стерилна“ глина, в който се намират и голям брой камъни (обр. II.74; II.76)[62]. Явно на нивото на древния терен е имало масивни стени. При разрушаването на сградата най-напред са се отчупили и нападали към дъното горните им части. Впоследствие постепенно са се размивали запазените останки от стените, като са затрупвали културния пласт, образуван върху дъното при първоначалното срутване. Долните части на стените са се размили последни, затова и техните останки са най-високо и най-близо до ръба на негативната структура.

Запълнителят на вкопаването е с висока концентрация на керамични фрагменти в централната му част, в периферията тя е по-ниска. Концентрацията на кремъчни артефакти е по-ниска от обичайната за обекта, освен в североизточния ъгъл на кв. S21 (близо до западната периферия на вкопаването), където тя е много висока. В запълнителя се срещат и животински кости, но тяхното количество е незначително. Обгорелите мазилки са сравнително малобройни, на малки парчета и разпръснати из запълнителя. И тук, както и при вкопаване 35/36, няма ясно очертан слой от деструкции и керамика.

[62] Най-добре тази ситуация личи в североизточната периферия на вкопаване 43.

Обр. II.74. Вкопаване 43: профил изток–запад по линия 21 (кв. T21 – Q21).
Fig. II.74. Dug-in feature 43: profile East-West along line 21 (sq. T21 – Q21).

Обр. II.75. Вкопаване 43: профил север–юг по линия R (кв. R20 – R23).
Fig. II.75. Dug-in feature 43: profile North-South along the R line (sq. R20 – R23).

Обр. II.76. Вкопаване 43, кв. R20, дъно: културен пласт, затрупан от почти стерилна глина (размити глинобитни стени).

Fig. II.76. Dug-in feature 43, sq. R20, bottom part: cultural layer covered by almost sterile clay (ruined clay walls).

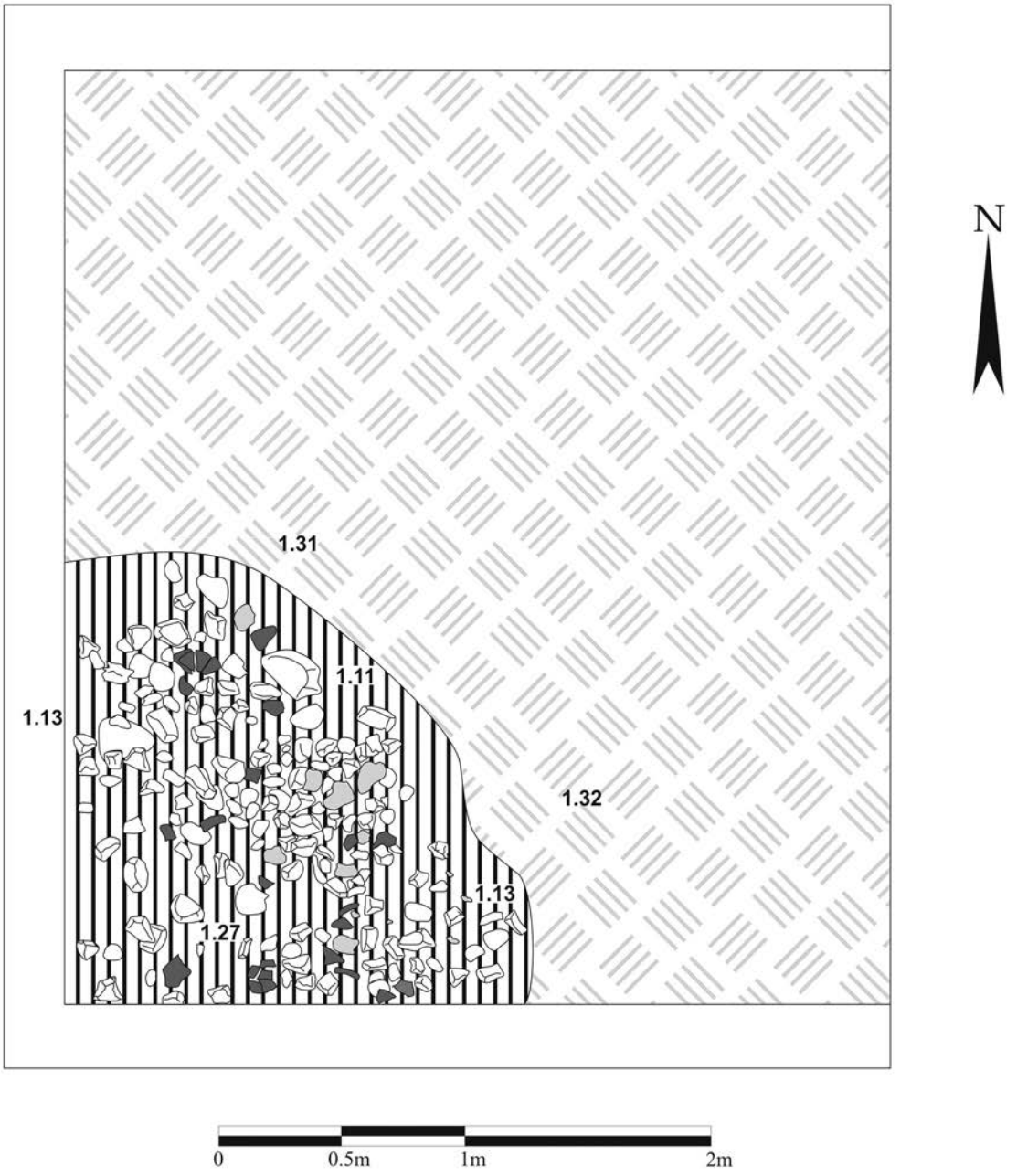
Обр. II.77. Вкопаване 43, североизточна периферия: слой дребни камъни на дъното му.
Fig. II.77. Dug-in feature 43, northeast periphery: a layer of pebbles and cobbles marking its bottom part.

Дъното не е напълно равно, като в него бяха регистрирани няколко малки и плитки вдълбавания. Намират се в южната половина на вкопаването. В северната половина дъното се маркира от пласт дребни камъни – хоризонтален, с много слаб наклон на юг, към центъра на вкопаването (обр. II.77). Пластът е геологически, тъй като продължава и на север, извън рамките на вкопаването. Културният пласт заляга непосредствено върху тези камъни – явно те са били използвани за под, най-вероятно обмазани с глина. Може да се предположи, че след достигането на нивото на камъните в най-високата му част древните обитатели са спрели вкопаването в дълбочина и са оформили дъното на негативната структура. По тази причина върху най-високата част на каменистото ниво културният пласт лежи директно върху него, а в южна посока, където то хлътва – върху жълто-кафява песъчлива пръст.

Близо до центъра на вкопаването се намира дупка от кол с диаметър 0,20 м, обградена отстрани с дребни камъни (ивица, широка 0,10 – 0,12 м). Възможно е това да е бил централният носещ кол.

Върху източния ръб на структурата (кв. Q20) се намира плътен слой с размери около 2,30 х 2 м от дребни камъни (обр. II.73; II.78). Сред тях се срещат и разбити замазки от пода на отоплително съоръжение. Възможно е тук да се е намирала пещ (или огнище?), унищожена при разрушаването на сградата. Разбити замазки от отоплително съоръжение бяха открити нападали и във вътрешността на вкопаването, в западната му периферия (кв. S21).

Находките от вкопаване 43 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 1080, 1105, 1114, 1127,

Обр. II.78. Вкопаване 43, кв. Q21: слой от дребни камъни, керамика и разбити мазилки от под на отоплително съоръжение.

Fig. II.78. Dug-in feature 43, sq. Q21: a layer of stones, pottery and pieces of hearth or oven plaster.

1143, 1144, 1174, 1175), кремъчни пластини (ПИН 1112, 1142), две каменни тесли (ПИН 1108, 1162), шест фрагмента от хромелни камъни (ПИН 1213, 1214, 1219, 1220, 1234, 1250), два фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 1141, 1145), керамична лъжица (ПИН 1039), капак за пещ (ПИН 1126).

Вкопавания 43 и 35 са свързани с около 3,30 м широка ивица (посока север – юг), която е вкопана до 0,30 м в древния терен (обр. II.55; II.73). Дъното ѝ е хоризонтално, в централната си част покрито с дребни камъни, керамика, кости и дребни парчета мазилка. Образува се своеобразен коридор между двете вкопавания. Западната страна на „коридора“ (без северния ѝ край) се маркира от редица от камъни. В

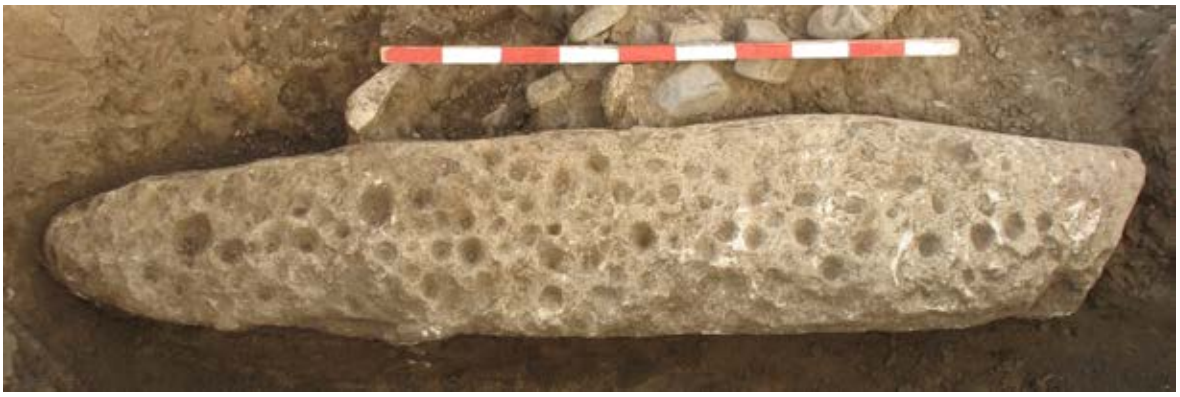

Обр. II.79. Югозападен край на „коридора“ между вкопавания 35/36 и 43.
Fig. II.79. Southwestern part of the “corridor” between dug-in features 35/36 and 43.

централната част на „коридора“ редицата е от един ред средни по големина камъни, но в южна посока тя постепенно се разширява, а камъните стават по-големи (обр. II.79). Южният ѝ край е оформен от два камъка със значителни размери. В югозападния ъгъл, сред струпването от камъни, явяващо се продължение на северната стена на вкопаване 35, лежи камък с форма на паралелепипед и размери 1,95 х 0,38 х 0,35 м (обр. II.80). Той е сравнително мек пясъчник. Страничните му ръбове са прави и гладки. Горната му повърхност също е приблизително равна (макар и леко изпъкнала), като цялата е покрита с кръгли вдълбавания с диаметър около 4 см и дълбочина 2 – 3 см. Вдлъбнатините оформят неправилни редици по цялата дължина на камъка. От северната му страна лежи втори блок пясъчник, украсен с вдлъбнатини по едната си повърхност (обр. II.81). Формата му е приблизително на правоъгълен триъгълник със заоблени върхове (дължина на катетите е 0,80 м и 0,70 м, хипотенузата му – около 0,85 м, дебелина 0,30 м). Вдлъбнатините са с диаметър около 3 – 4 см и дълбочина до 1,5 см (подобни на тези, установени върху повърхността на съоръжението във вкопаване 26). При тях не се забелязва някакво целенасочено подреждане или групиране.

На около 3 м южно от вкопаване 43 западната стена на „коридора“ завива под ъгъл около 45° на югозапад, като се съединява с линията на северната стена на вкопаване 35. Именно в образуващия се ъгъл пространството бе плътно покрито с големи камъни (обр. II.60).

Наличните данни показват, че в сравнение с останалите сгради северната част на комплекс II е засегната в много по-малка степен от пожара, унищожил селището. За регистрираната ситуация може да има две причини. Първата е, че от северната страна на комплекс II остава достатъчно голямо незастроено пространство, което е попречило на разпространението на огъня – поне не в такава степен, както в остана-

Обр. II.80. Вкопаване 35/36, северозападен край. Камък с форма на паралелепипед, украсен с вдлъбнатини.

Fig. II.80. Dug-in feature 35/36, northwestern sector. Large parallelepiped-shaped stone, covered with round hollows.

Обр. II.81. Вкопаване 35/36, северозападен край. Камък, украсен с вдлъбнатини.

Fig. II.81. Dug-in feature 35/36, northwestern sector. Large stone covered with round hollows.

лите гъсто застроени части на селището. Втората е конструкцията на стените на сградите, която изглежда е била основно от глина. Като се имаха предвид особеностите на комплекса, по време на проучването му се проследи внимателно и възможността да има хронологическа разлика между него и съседните му структури. Не бяха установени обаче никакви свидетелства в тази насока. Както теренната ситуация, така и направеният впоследствие анализ на керамичния материал и на останалите находки не дават основание комплекс II да се разграничи хронологически от останалите.

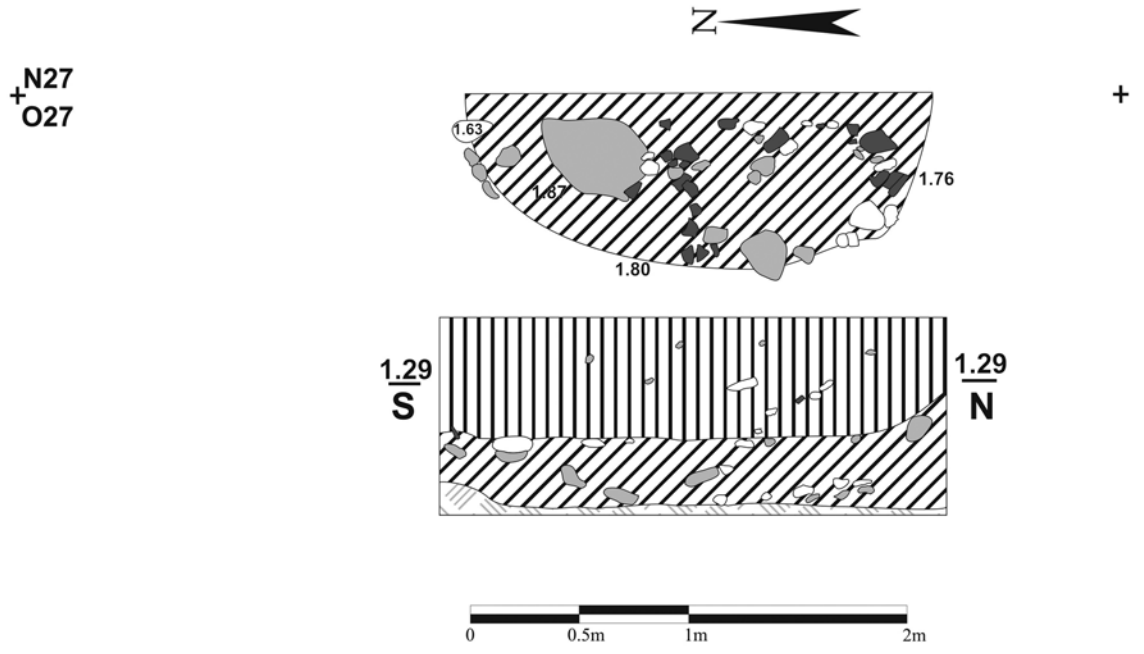
Наземна част

Особеностите на вкопаните части на комплекс II се отразяват и върху обособяването на наземната му част. Двете негативни структури са ясно разграничени една от друга и най-вероятно не са били под общ покрив, въпреки че са свързани помежду си с коридор, който може и да е бил покрит. В пространството между тях извън коридора нямаше деструкции от сграда или други археологически материали и структури, които да дават основание да се предположи, че то е било под покрив или е било обитавано. При вкопаване 43 тясна наземна част е съществувала от източната и западната му страна. От източната е било разположено отоплително съоръжение (петното с малки камъни – виж по-горе). От южната му страна, в кв. Q21, в стерилния терен бяха регистрирани две петна с малки парченца обгорена глина и дребни камъни, намиращи се на 1,00 м едно от друго (размери: ~ 0,40 х 0,30 м на северното; диаметър ~ 0,20 м на южното), на една линия в посока север – юг както помежду си, така и с източния край на петното с малки камъни. От западната страна на вкопаването (кв. S21), на 0,50 – 0,60 м от ръба му е налице ивица от големи (до 0,25 м) и средноголеми камъни, сред които лежат керамични фрагменти. Изглежда това са останки от западната стена на постройката, части от която са се размили и във вътрешността на негативната структура (виж по-горе).

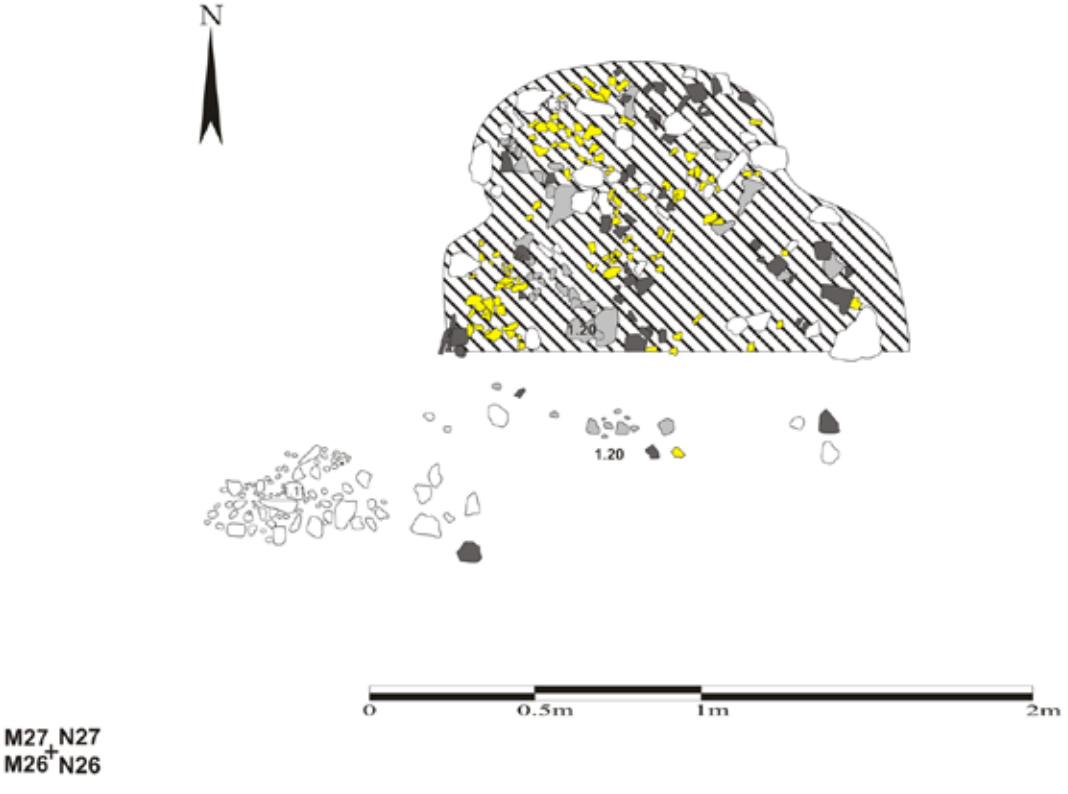
Източната и западната периферия на вкопаване 35 не са проучени, поради което не може да се установи дали има наземни части от тези страни. Със сигурност няма наземна част от северната му страна, където плавният наклон на вкопаната част започва непосредствено след стената му. Значително по-неясна е ситуацията от южната страна – пространството между двете издадени на юг крила на негативната структура. От една страна, съществуват данни, че масивна глинобитна стена е имало непосредствено покрай ръба на вкопаването, от вътрешната му страна (виж по-горе). От друга, в близост до южния му край, в пространството между изнесените на юг крила, се намира яма 28, както и струпване с висока концентрация на кремъчни артефакти – кв. N27 и O27. В южната част на кв. M27 и N27 върху древната повърхност има струпвания от камъни, керамика и обгорели мазилки, като не може да се установи ясна граница между тях и тези в кв. M – O28, които са отнесени към комплекс III. Съответно не може със сигурност да се установи дали структурите и деструкциите в кв. M – O27 принадлежат към комплекс II, или към комплекс III.

Яма 28. Разположена е в непосредствена близост до южния ръб на вкопаване 35 (в кв. N – O27) (обр. II.82), като е възможно тя също да е била част от комплекс II. Ямата е овална, с размери в горния си край 3,00 х 2,50 м (в посока ССЗ – ЮЮИ). Максималната ѝ дълбочина е 0,65 м. На около 0,05 м над дъното ѝ има ниво с разбити и размити обгорени мазилки. Над това ниво в централната част на ямата се констатира много висока концентрация на кремъчни артефакти, като в този район се откриха и два фрагмента от антропоморфни фигури. Значителен е и броят на керамични фрагменти, като в южната част на ямата преобладава керамиката, рисувана с графит.

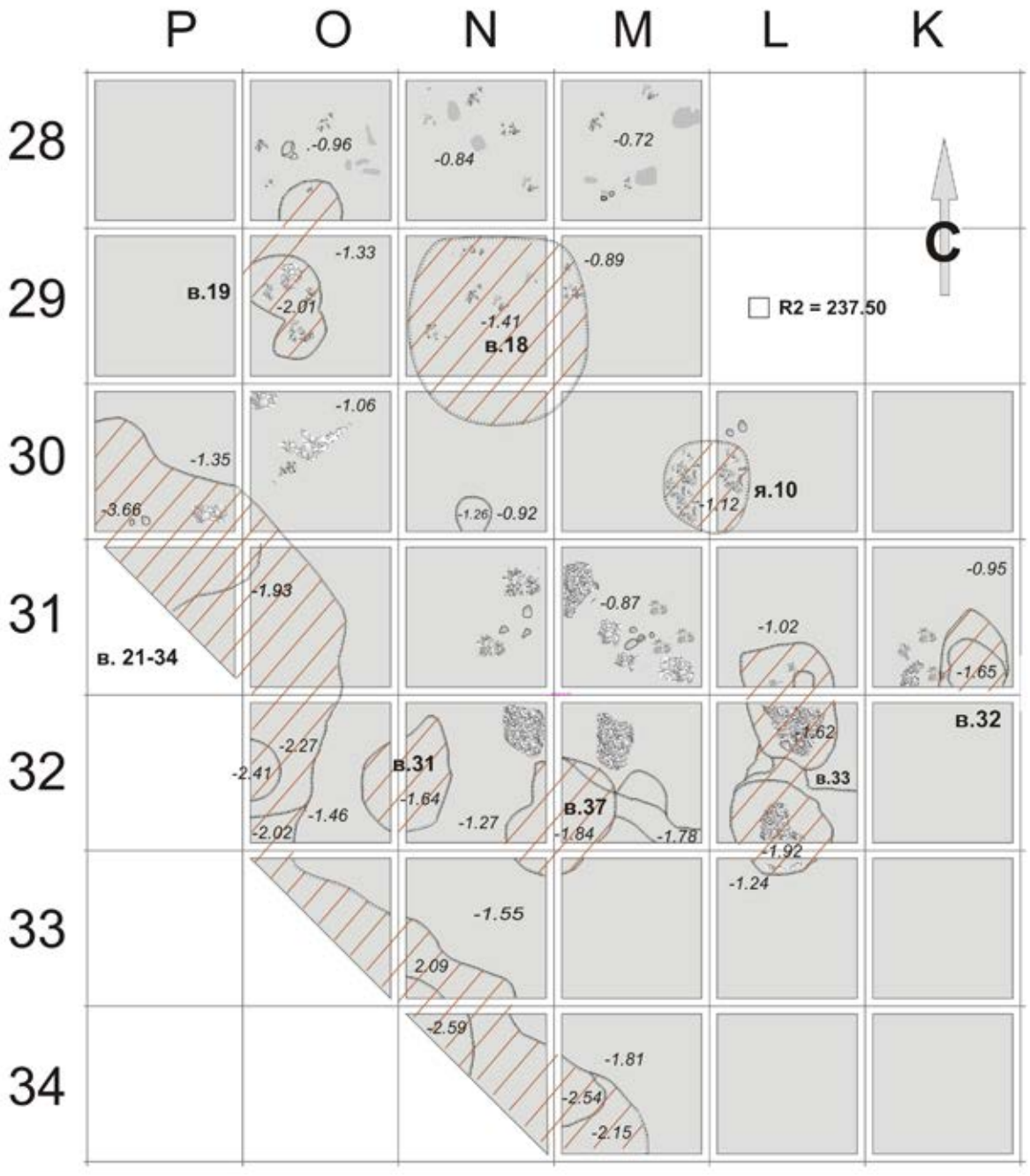
От източната страна на яма 28 и на 0,60 м южно от южния ръб на вкопаване 35 (неговата най-издадена част) се намира и струпване с размери 1,30 х 0,70 м (в посока изток – запад) от камъни, керамични фрагменти и обгорели мазилки. Тук концентра-

Обр. II.82. Яма 28 от южната страна на вкопаване 35.
Fig. II.82. Pit 28 to the south of dug-in feature 35.

Обр. II.83. Струпване на кремъчни артефакти (в жълто) от южната страна на вкопаване 35.
Fig. II.83. Concentration of chipped-stone artifacts (marked in yellow) to the south of dug-in feature 35.

Обр. II.84. Комплекси III – V.
Fig. II.84. Complexes III – V.

цията на кремъчни артефакти е изключително висока (обр. II.83). Те се концентрират в долната част на струпването. Значителен е броят на малки кремъчни люспи, вероятно от първоначалния дебитаж на суровината. Възможно е мястото да е използвано за изработка на кремъчни изделия.

Комплекс III. Включва вкопавания 18, 19, 20 и обширна наземна част (обр. II.84). Размерите му са приблизително 15 х 11 м (в посока изток – запад). Това е единственият комплекс, в който площта на наземната част надвишава (и то чувствително) тази на вкопаванията. Наземната част се намира в непосредствена близост до голямото вкопаване 35, от южната страна на централната му част и не е изключено да има връзка между комплекси II и III.

Обр. II.85. Комплекс III: наземна част.
Fig. II.85. Complex III: above-ground part.

Обр. II.86. Комплекс III, наземна част (кв. M28): хромели между опожарени мазилки и зърно.
Fig. II.86. Complex III, above-ground part (sq. M28): grinding stones amidst burnt daub and charred grain.

Наземна част. Кв. М – О28 и М – О29. Тя остава от северната страна на вкопаванията. Дълга е около 15 м, широка приблизително 6 – 7 м. Точните ѝ граници не могат да се установят, тъй като липсват каквито и да е следи от стени. Наземната част се очертава от многобройните обгорели мазилки, керамични фрагменти, разпръснати камъни и струпвания от камъни – дребни или средни по големина (обр. II.85). В северната ѝ част (кв. М28) под и сред мазилките личат петна с голямо количество овъглени зърна от еднозърнеста пшеница (Попова 2011, 297). Много високата концентрация на зърно в отделни ограничени участъци (с диаметър до 0,40 – 0,50 м) дава основание да се предположи, че то е било в опаковки от нетраен материал. Непосредствено до най-голямата концентрация на зърно, между обгорелите мазилки, лежат един до друг два хромелни камъка (обр. II.86). Сред мазилките личи фрагмент с размери 0,33 х 0,17 м от съоръжение със загладена повърхност и ясно оформен страничен ръб. Овъглени зърна, но от уров, се откриват и в кв. М29. В кв. N29 се установиха останки от отоплително съоръжение. Те лежат непосредствено до северния ръб на вкопаване 18, като отчасти залягат с южната си периферия върху запълнителя му (обр. II.87).

Негативни структури

Вкопаване 18. Кв. N 29. Вкопано е на около 0,50 м в стерилния терен. Основата му има приблизително елипсовидна форма, леко дъговидно извита. Дължината му е 4,20 м (в посока И – З); широчината – 0,70 м в източния край и 1,55 м (максимална) в западната част. Дъното на вкопаването е разделено на две от 0,15 м високо и 0,90 м широко „ребро“, което започва на 1,65 м от източния край на вкопаването (обр. II.88). Дъното е хоризонтално. В централната му част личат пет петна от по-тъмна пръст с диаметър от 0,10 до 0,30 м. В някои от тях лежат дребни фрагменти от обгорели мазилки и зърна. Вероятно това са плитки дупки за фиксиране на дървени стълбове, но в плътността на запълнителя им няма никаква разлика с околния терен. В северозападната част на реброто (наполовина в него, наполовина в дъното на вкопаната част) се намира дупка с диаметър в горната част 0,70 х 0,60 м, а в долната си част – 0,33 х 0,27 м (обр. II.88). Дълбока е 0,40 м от горния край на „реброто“. Възможно е това да е основа на дървена колона.

В запълнителя на вкопаването се очертаха два пласта. Долният е дебел приблизително 0,35 м. В него се срещат керамични фрагменти и дребни камъни, предимно в горната му половина. Вторият пласт е дебел около 0,15 м, като върху него, в северния му край, заляга слой от малки чакъли (до 4 – 5 см) – подложка на замазката на отоплително съоръжение. Следователно негативната структура е имала два етапа на запълване. След окончателното му запълване и изравняване с околната повърхност помещението изглежда е било преустроено, като е изградено отоплителното съоръжение (не е изключено и през по-ранния етап на същото място, до ръба на вкопаването, да е имало отоплително съоръжение, като през последния етап то е било преустроено).

Находките от вкопаване 18 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни пластини (ПИН 463, 501), кремъчни стъргалки (ПИН 500, 502, 506, 535), три кремъчни ядра, две каменни тесли (ПИН 441, 442), каменно длето (ПИН 593), две каменни гладилки (ПИН 476, 590), два фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 443, 475), съд със зооморфен издатък (ПИН 491), две зооморфни апликации към съдове (ПИН 491, 713).

Вкопаване 19. Кв. О29. Има неправилно „8-видно“ очертание (обр. II.89). Всъщност в долната си част то представлява две допрени една до друга структури с приблизително кръгла форма в хоризонтален план. Южната е с диаметър 1,50 м, дълбока е 0,38 м, дъното ѝ е сравнително равно. В югозападния край на горната част на

Обр. II.87. Комплекс III, вкопаване 18: нива на напластяванията в него.
Fig. II.87. Complex III, dug-in feature 18: layers of materials inside.

Обр. II.88. Комплекс III, вкопаване 18: „ребро“ и дупка до северния ръб на вкопаването.
Fig. II.88. Complex III, dug-in feature 18: a “step” and a pit next to the northern edge of the feature.

Обр. II.89. Комплекс III, вкопаване 19.
Fig. II.89. Complex III, dug-in feature 19.

запълнителя се срещат фрагменти от подовата замазка на отоплително съоръжение. Парчета от обгорели мазилки, някои с отпечатъци от тънки пръти (диаметър около 10 мм), лежат в югоизточната част на вкопаването сред струпване от керамични фрагменти и камъни (малки и средноголеми).

Северната част на вкопаването е с диаметър около 2,00 м и е дълбока 0,73 м. И тук има струпване от камъни, керамика и парчета обгоряла мазилка – в североизточната му част, непосредствено до стената на вкопаването, като размерите му са 1,60 х 0,70 м в посока СЗ – ЮИ. В горната част на запълнителя се установи 4 – 5 см дебел слой, наситен с кремъчни люспи – най-вероятно останки от кремъчно производство. Слоят започва непосредствено от северозападния ръб на вкопаването, като се проследява на около 0,80 м в южна посока. Висока концентрация на кремъчни артефакти има в целия запълнител. В него се откриха и каменни мъниста във всички етапи на изработката им[63]. Изглежда в тази част се е извършвала изработка както на каменни мъниста, така и на кремъчни инструменти.

Находките от вкопаване 19 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчна стъргалка (ПИН 251), шест кремъчни пластини (ПИН 252, 253), кремъчно ядро, каменно длето (?) (ПИН 557), два фрагмента от хромелни камъни (ПИН 645, 647), два фрагмента от „култови масички“ (ПИН 547, 560), краче от „култова масичка“ или зооморфен съд (ПИН 552), зооморфна дръжка, каменни мъниста и останки от тяхното производство (вж. глава VI в настоящия том).

Непосредствено източно от него са открити каменен амулет, каменна тесла и зооморфна фигурка.

Вкопаване 20. Кв. О28. Има приблизително овална форма в горния си край,

[63] Виж по-подробно описание на ситуацията в частта „Украшения от камък“.

Обр. II.90. Комплекс III, вкопаване 20.
Fig. II.90. Complex III, dug-in feature 20.

с дължина 2 м и широчина 1,65 м. Дълбоко е 0,50 м. Стените му са стръмни, почти отвесни, а дъното е сравнително равно. В западната му част, на 0,30 м от горния ръб има 0,50 – 0,60 м широко стъпало. В запълнителя, основно непосредствено над дъното, лежат фрагменти от съдове, животински кости, кремъчни артефакти и дребни камъни (обр. II.90).

Комплекс IV. Включва вкопавания 21/34[64] и вкопаване 31, както и наземната част от източната им страна (обр. II.84). Целият комплекс продължава в западна посока под непроучен терен.

Негативни структури

Вкопаване 21 – 34. Кв. M34, N33 – 34, O31 – 33, P30 – 31. Вкопаването явно е със значителни размери, но голямата му част остава извън сервитута на пътя. Установен е само източният му край, чиято дължина по права линия е 31 м. Ръбът на вкопаването обаче не е права линия. Като цяло той е с посока приблизително СЗ – ЮИ, но по средата му има чупка, така че северната му половина (вкопаване 21) е на около 6,00 м източно от южната (вкопаване 34)[65] (обр. II.84). От южната половина (34b) е проу-

[64] Номерацията на вкопаванията е направена през 2009 г. според реда на тяхното регистриране на нивото на древната повърхност. Ситуацията е окончателно изяснена през 2011 г. след проучване на цялата площ в рамките на сервитута. Вкопаване 21 е проучвано през 2009 и 2011 г., а вкопаване 34 – през 2010 г. През 2011 г. е проучена частта между тях. Маркираните първоначално като отделни вкопавания (№ 21 и 34) впоследствие се свързаха в общ вкопан комплекс.

[65] Първоначално южната част е означена като вкопаване 34b (кв. M34, N34, N33, O33), а северната включва вкопавания 34a (кв. O32) и 21 (кв. O31, P31, P30, Q31, Q30).

чена само тясна ивица покрай ръба на негативната структура, на дълбочина до 0,80 – 0,90 м от древната повърхност. На достигнатата дълбочина се регистрира наносен слой от пясък и малки камъчета, който лежи директно върху стената на вкопаването и следва нейния наклон (обр. II.91). Слоят е най-тънък до стената (дебелина 4 – 5 см), към вътрешността на вкопаването дебелината му се увеличава, като личат няколко последователни напластявания. На места върху него лежи сравнително хоризонтален слой от малко по-големи камъни, сред които се забелязват парченца горяла глина и керамика (кв. N34). По цялата стена на вкопаването, от горния ѝ ръб надолу, се установи наличието на овъглено зърно, като в някои участъци концентрацията му е много висока (обр. II.91; II.92). Неговото количество е най-голямо непосредствено върху наносния слой. Доминира еднозърнестата пшеница, но се среща и двузърнеста. На места еднозърнестата пшеница е чиста, на места е примесена с леща (кв. N34) или уров (кв. O33).

Северната част на вкопаване 21 – 34 е проучена на малко по-голяма площ, като е достигнато и дъното му (обр. II.93; II.94). Северната стена е почти отвесна. Тя е с посока ССИ – ЮЮЗ. Тук се оформят два кръгли участъка, които са по-дълбоки от околния терен. Единият е в самия североизточен ъгъл (кв. P30), има диаметър 2,70 м, а дъното на вкопаването е на 2 м от древната повърхност. Другият е в северозападния ъгъл на проучения терен, като най-вероятно също е разположен непосредствено до северната стена[66].

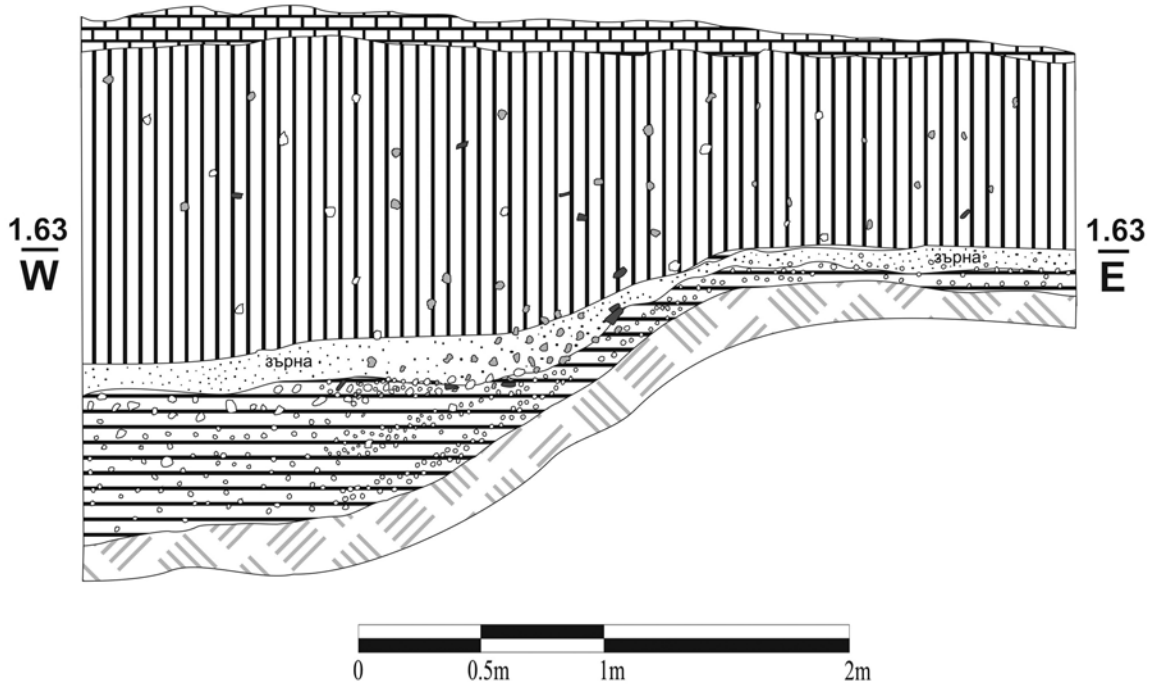
Източната стена се спуска стъпаловидно, като широчината на „стъпалата“ е от 0,40 – 0,50 м до 1 м. Всички „стъпала“ са покрити от струпване на камъни, керамика и обгорели мазилки. В него се срещат също животински кости, както и овъглено зърно, като е представена само еднозърнестата пшеница. Струпването започва от ръба на негативната структура и следва наклона на терена, но е по-полегато и „стъпалата“ не са така ясно изразени. На места (предимно в долната част) струпването лежи директно върху стената на вкопаването, но на места между него и материковия терен има до 0,10 – 0,15 м дебел пласт сиво-кафява пръст с по-ниска концентрация на антропогенни материали. По някои мазилки са запазени отпечатъци от колове или от греди/дъски, има и единични фрагменти от двулицеви мазилки. До северния профил на кв. Q31, на ъгъла с непроучваната площ, над слоя с деструкции има приблизително 0,25 м дебел пласт сиво-кафяв запълнител, а върху него лежи около 0,20 м дебел слой с повишена концентрация на парченца горяла глина (но не така ясно изразен като долния).

Във вкопаването ясно личи наносен слой от пясък и дребни камъчета, който явно се е натрупал в резултат на наводнения след загиването на сградата. В южната половина той остава непосредствено под слоя овъглено зърно (обр. II.91). В западния край на северната част той заляга директно върху най-долното струпване от керамика и мазилки, а върху него лежи културен пласт, идентичен със запълнителя на негативната структура (обр. II.95). В случая явно не се касае за отделни строителни хоризонти, а за етапите на разрушаване на една и съща сграда. Изглежда наводняването на селището е станало много скоро след загиването му, когато част от стените вече са се били срутили, но други все още са стояли (евентуално с част от подовите конструкции на втория етаж). Пороят е навлязъл само в някои от помещенията, чиито стени са били срутени (или където е имало врати), а в други не е успял.

Цялата ситуация дава основание да се предположи, че окончателното срутване на стените (евентуално с част от подовете и съоръженията върху тях) се е случило известно време след загиването на сградата, като през този период е ставало нейното постепенно разрушаване и свличане на деструкции и домашен инвентар.

Струпвания от камъни, керамика и обгорели мазилки бяха регистрирани и по наземната част около ръба на вкопаването. Кремъчните артефакти покрай стената на

[66] В този участък северният ръб на вкопаването остава извън проучения терен.

Обр. II.91. Вкопаване 34 (южната половина на вкопаване 21 – 34): профил в посока изток – запад (кв. N34, северен профил).

Fig. II.91. Dug-in feature 34 (the southern half of dug-in feature 21 – 34): East-West oriented profile (north profile of sq. N34).

Обр. II.92. Вкопаване 34b: струпване на овъглено зърно.

Fig. II.92. Dug-in feature 34b: concentration of charred grain.

Обр. II.93. Вкопаване 21 (северната половина на вкопаване 21 – 34).

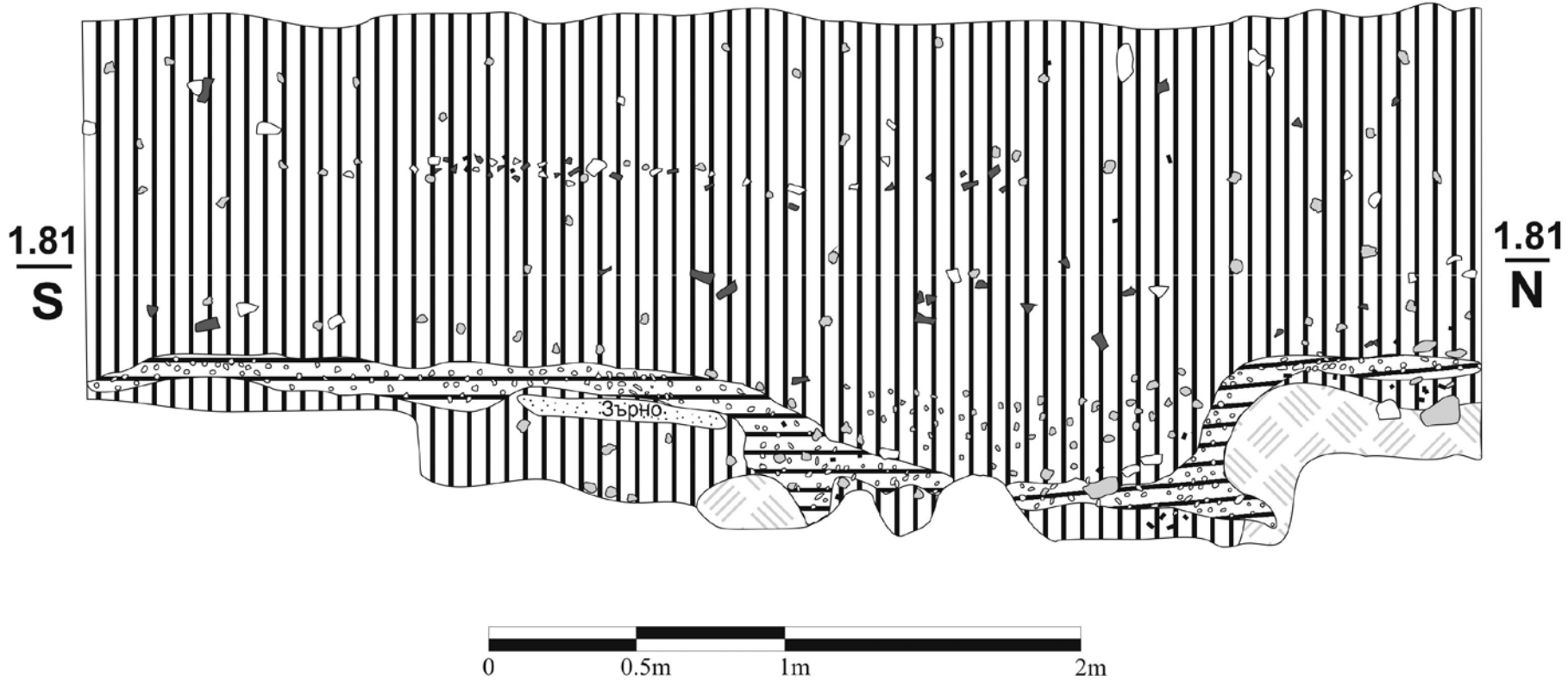
Fig. II.93. Dug-in feature 21 (northern half of dug-in feature 21 – 34).

Обр. II.94. Вкопаване 21 (северната половина на вкопаване 21 – 34): финален етап на проучване.
Fig. II.94. Dug-in feature 21 (northern half of dug-in feature 21 – 34): end of excavations.

северната част, особено към горния край на структурата, са многобройни, като образуват участъци с висока концентрация.

Находките от вкопаване 21 – 34 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: 22 кремъчни стъргалки (ПИН 464, 480, 503, 774, 860, 1070, 1075, 1076, 1097, 1101, 1117, 1118, 1119, 1150, 1151, 1155, 1158, 1161, 1163, 1168, 1173, 1181), две кремъчни пластини (ПИН 1120), кремъчно ядро, две каменни тесли (ПИН 496, 1063), каменна заготовка (за тесла?) (ПИН 1178), три каменни длета (ПИН 1050, 1182, 1183), каменна брадва-чук (ПИН 1066), каменен клин (?) (ПИН 1079), каменна чукалка (ПИН 1085), каменна гладилка (ПИН 1157), каменно кръгче (ПИН 1170), шест фрагмента от хромелни камъни (ПИН 641, 983, 1005, 1223, 1242,

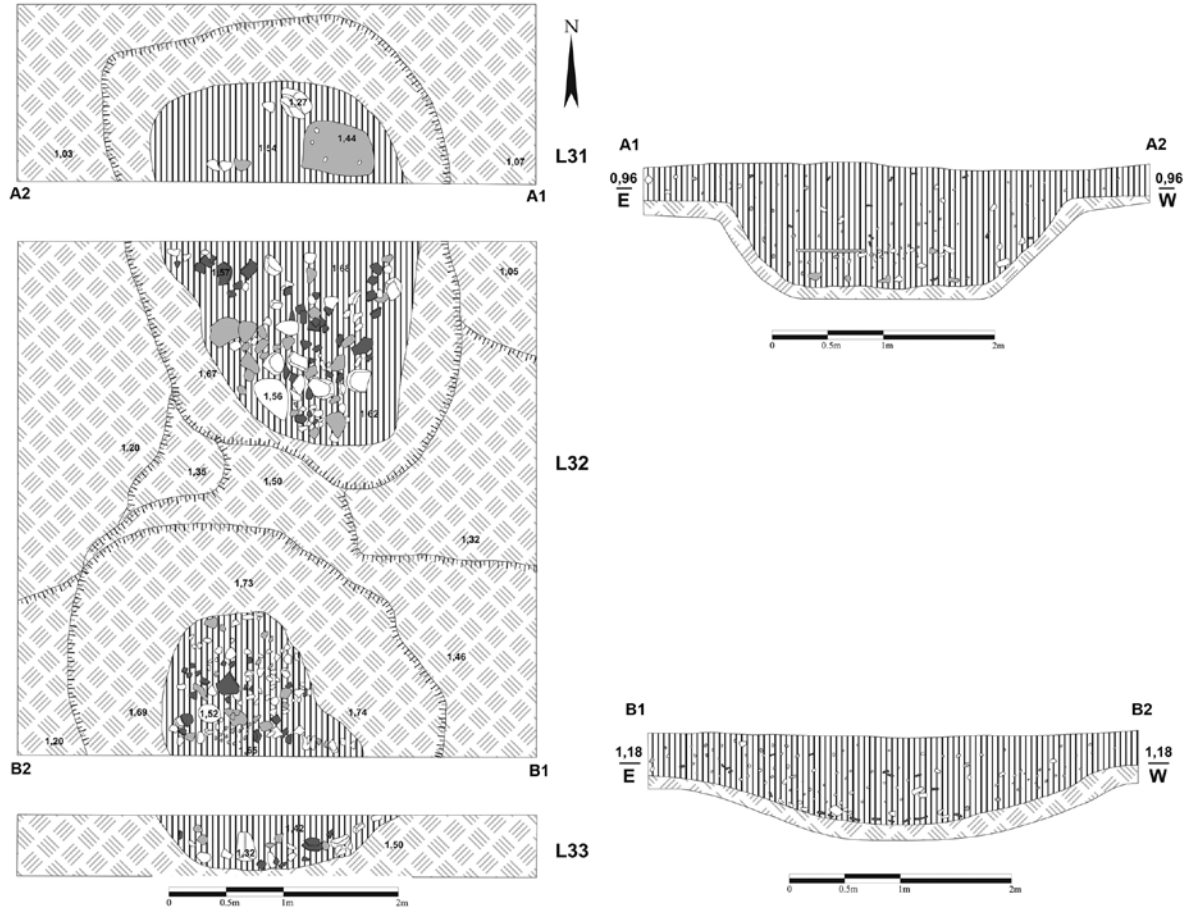
Обр. II.95. Вкопаване 21 – 34, северен край: западен профил на кв. R30.
Fig. II.95. Dug-in feature 21 – 34, northern half: western cross-section of sq. R30.

1285), каменен паралелепипед с изобразен полов триъгълник (ПИН 1078), три фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 1074, 1077, 1169), фрагмент от зооморфна фигура (ПИН 1185), зооморфен издатък върху съд (ПИН 1165), керамична гладилка (ПИН 1116), прешлен за вретено (ПИН 1156), керамични лъжици (ПИН 520, 1166).

Вкопаване 31. Намира се от източната страна на вкопаване 34а, на 1,60 – 1,70 м от него, в кв. N32 и O32 (обр. II.84). То е значително по-малко и по-плитко от вкопаване 21 – 34. Отворът му има овална форма с размери 4,40 х 3,60 м. Дълбочината му е само 0,40 м, а стените му са полегати. Над равното дъно има висока концентрация на керамика, но силно фрагментирана. Изглежда неговата функция се е различавала съществено от тази на вкопаване 21 – 34. Не е изключено тази негативна структура да е свързана с комплекс V, като по размери и дълбочина е близка до вкопаване 37, отстоящо на около 2,20 – 2,30 м ИЮИ от него. Основание да бъде включено към комплекс IV е не само по-близкото отстояние до вкопаване 21 – 34, а и обстоятелството, че остава извън условната западна граница на комплекс V, оформяща се от вкопаване 37 и западния край на различните струпвания в наземната му част.

Находките от вкопаване 31 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: каменна брадва-чук (ПИН 806), каменно длето с дупка (ПИН 798), керамичен кръг (ПИН 785).

Комплекс V. Включва вкопавания 33 и 37, прилежащата им наземна част и евентуално вкопаване 32 и яма 10 (?) (обр. II.84). Негативните структури са сравнително плитки.

Обр. II.96. Комплекс V, вкопаване 33.
Fig. II.96. Complex V, dug-in feature 33.

Обр. II.97. Кв. L32: вкопаване 33a, южна част и 33b, северна част.
Fig. II.97. Sq. L32: southern half of dug-in feature 33a and northern half of dug-in feature 33b.

Негативни структури

Вкопаване 33. Кв. L31 – 33. Има приблизително осморкообразно очертание с размери 7,40 х 3,30 м в посока север – юг (обр. II.96; II.97). Състои се от две части – 33a (северна) (обр. II.98) и 33b (обр. II.99). Разделени са от около 0,40 м широка в горния си край[67] преграда от материковия терен, която достига на около 0,20 м под нивото на древния терен. И двете части са приблизително овални, с размери в горния си край: 33a около 4,10 х 2,90 м (в посока север – юг), 33b с размери 3,30 х 3,00 м (в посока северозапад – югоизток). Дълбочината им е 0,60 – 0,70 м от древната повърхност. Само северната стена на 33a е стръмна, останалите – както на 33a, така и на 33b – са сравнително полегати (приблизително под ъгъл от 45˚). Дъното и на двете части е хоризонтално, равно, като на около 0,10 – 0,15 м над него има струпвания от камъни, керамика и мазилки, които заемат почти цялата площ на негативните структури. В южната част на 33a се откриха и малко фрагменти от подовата замазка на отоплително съоръжение, както и два фрагмента от хромелни камъни, долепени един до друг откъм работната си повърхност (обр. II.100). В северната част на 33a преобладават фрагментите от големи съдове. В 33a се установиха и разпръснати зърна от еднозърнеста пшеница. Върху преградата между двете части на вкопаването нямаше струпване от керамика, мазилки и камъни – обстоятелство, което дава основание да се предположи, че и в наземната част между тях е имало разделителна стена.

Находките от вкопаване 33 (без керамични съдове и останки от производството

[67] В дълбочина се разширява. Възможно е преградата да е достигала до нивото на древния терен, като след разрушаването на сградата е ерозирала в горния си край.

Обр. II.98. Вкопаване 33a: нива с концентрация на керамични фрагменти и камъни.
Fig. II.98. Dug-in feature 33a: layers with concentration of pottery and stones.

Обр. II.99. Вкопаване 33b – дъно.
Fig. II.99. Dug-in feature 33b – bottom part.

Обр. II.100. Вкопаване 33а: хромелни камъни върху дъното му.
Fig. II.100. Dug-in feature 33a: grinding stones on its bottom.

Обр. II.101. Вкопаване 37.
Fig. II.101. Dug-in feature 37.

на кремъчни сечива) включват: три кремъчни стъргалки (ПИН 861, 862), кремъчна пластина, шест кремъчни ядра, каменно длето (ПИН 770), фрагмент от каменно сечиво (тесла?) (ПИН 809), каменна брадва-чук (ПИН 808), каменна тежест (ПИН 834), каменна чукалка (ПИН 842), пет фрагмента от хромелни камъни (ПИН 971, 974, 998, 1000, 1003), фрагмент от зооморфна фигурка (ПИН 272), фрагмент от „култова масичка" (ПИН 863), керамично мънисто (ПИН 778), керамична лъжица (ПИН 814), тежест за стан(?) (ПИН 829).

Вкопаване 37. Кв. M32, N32 (обр. II.84). То е приблизително овално, като западната му стена прави чупка към вътрешността му (в хоризонтален план). Размерите му са 3,90 х 3,20 м. Дълбоко е 0,65 м. Стените му са стръмни (обр. II.101). Дъното е хоризонтално, сравнително равно. До североизточния ъгъл на вкопаването има 0,50 м широка и 0,10 м дълбока траншея. Върху запълнителя в югоизточната му част лежат останки от разрушено отоплително съоръжение, които оформят компактно петно с размери 0,65 х 0,50 м. То няма правилна форма, а откритите фрагменти от обмазката са слабо наклонени в една посока, с лицата нагоре. Те изглежда са паднали от неголяма височина, след като подът над вкопаната част вече се е бил срутил и деструкциите са я запълнили. Няма следи от подложка. Концентрацията на керамични фрагменти в запълнителя е висока. В него се срещат също кремъчни артефакти и животински зъби.

От източната страна на вкопаване 33а, на около 3 м от него, се намира малкото вкопаване 32 (обр. II.84). Не може да се каже със сигурност дали то се отнася към комплекс V, или към друг комплекс, развиващ се в източна посока под непроучения терен. Възможно е и да е самостоятелна структура.

Находките от вкопаване 37 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват кремъчна пластина (ПИН 787) и каменна тесла (ПИН 825).

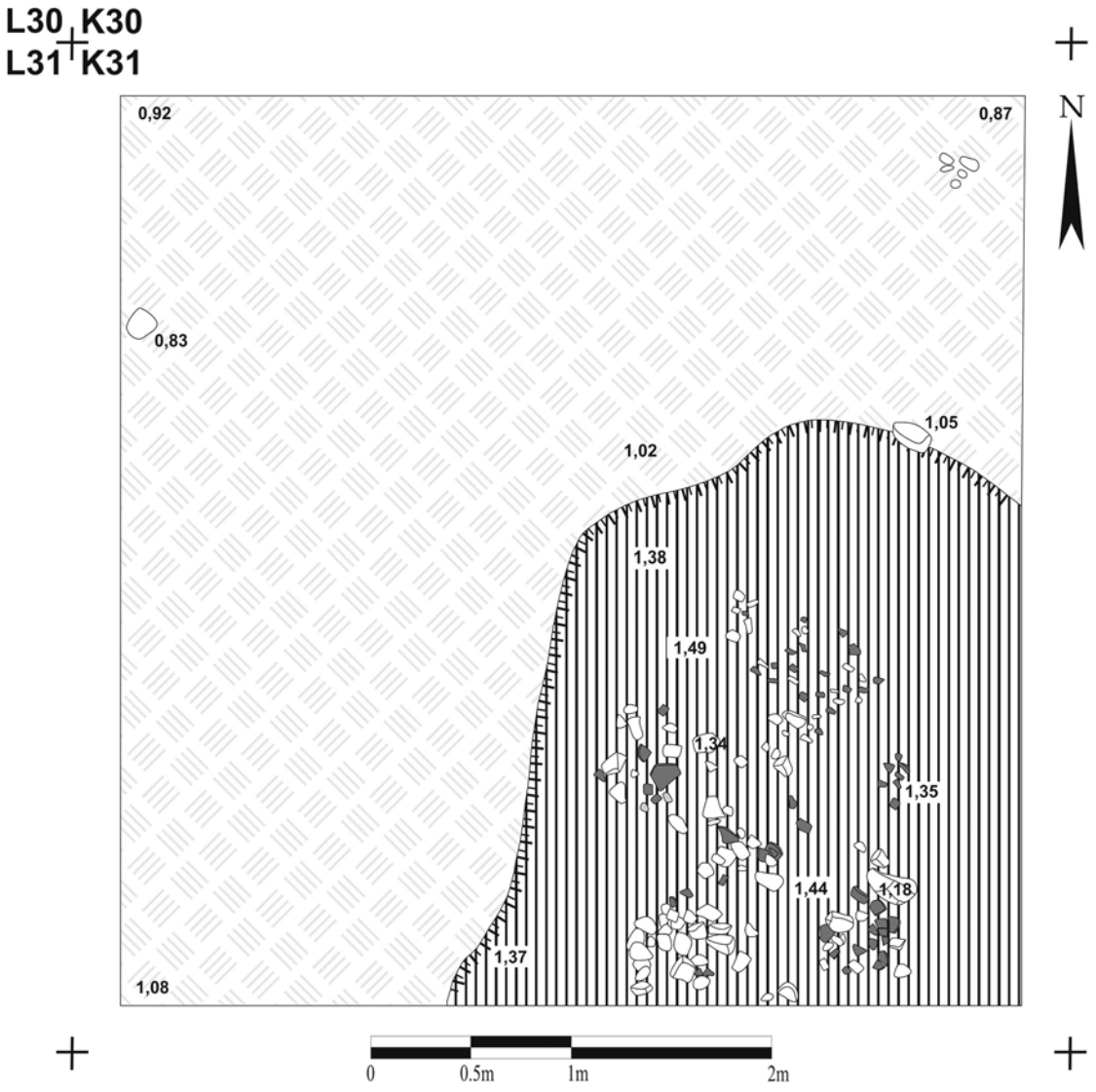
Вкопаване 32. Кв. K31 (обр. II.102). Негативната структура е приблизително овална, с размери 3,30 м в посока север – юг и над 2,90 м в посока изток – запад. В горната си част се спуска почти отвесно надолу на около 0,40 м, след което следва почти хоризонтално стъпало с широчина между 0,40 и 0,50 м. Над това ниво лежи струпване от камъни и керамика. Следва още едно стръмно спускане на 0,20 – 0,25 м, след което на дълбочина 0,65 м от древната повърхност се оформя равното дъно. То има неправилна овална форма, с размери 1,80 х 1,60 м (север – юг). В запълнителя на вкопаването има значителен брой керамични фрагменти и кремъчни артефакти. Открива се и разпиляно овъглено зърно, без да личи определена концентрация.

От западната му страна се намират няколко малки струпвания на камъни, керамика и обгорели мазилки.

Находките от вкопаване 32 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват фрагмент от зооморфна фигура (ПИН 807) и керамична лъжица (ПИН 794).

Яма 10.[68] Кв. M – L30 (обр. II.103). Намира се на около 2 м североизточно от района с разпръснати мазилки, камъни и керамика в кв. M31 (наземна част на комплекс V) и на 3,40 м северно от северозападния край на вкопаване 33а (обр. II.84). Ямата е овална, с размери 3,0 х 2,70 м (в посока север – юг). Дълбока е около 0,40 м, дъното ѝ е равно. Покрита е със слой от големи парчета обгорени мазилки (плоски, лежащи на широката си страна), който е с наклон към центъра ѝ. Под и около мазилките има и парчета овъглено дърво. Явно това са останки от подова конструкция, покриваща

[68] При регистрирането ѝ на нивото на древната повърхност структурата е означена като яма поради нейната обособеност извън райони с концентрация на деструкци. Впоследствие това определение със съответния номер се запази, за да не се обърква документацията, въпреки че е възможно негативната структура да е част от наземна постройка.

Обр. II.102. Вкопаване 32.
Fig. II.102. Dug-in feature 32.

ямата. Над този слой, на нивото на горния ръб на ямата, има струпване от малки камъни и керамични фрагменти. Възможно е те да са останки от лека постройка, към която се отнася подовата конструкция, регистрирана в яма 10. Не е ясно дали тя е била самостоятелна, или е била включена към комплекс V.

Находките от яма 10 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: десет кремъчни пластини (ПИН 846), четири типологически оръдия, две кремъчни ядра, каменна брадва-чук (ПИН 835), фрагмент от хромелен камък (ПИН 964), керамичен „модел на зърно“ (ПИН 795).

Наземна част. От северната страна на вкопаване 37 (на разстояние до около 6 м от него) и северозападно от вкопаване 33а (до около 8 м от него)[69] върху древната повърхност са разпръснати обгорели мазилки, фрагменти керамика и камъни, които на места образуват струпвания (обр. II.104). Най-вероятно това са останки от сградата, към която се отнасят вкопавания 33 и 37. В северозападния ъгъл на кв. M31 и югоизточната част на кв. N31 се очертава ивица с широчина ~ 1,20 м и дължина ~ 5 м в посока ~ ССИ – ЮЮЗ с повишена концентрация на обгорели мазилки, дребни

[69] Основно в кв. M31 и N31.

Обр. II.103. Яма 10.
Fig. II.103. Pit 10.

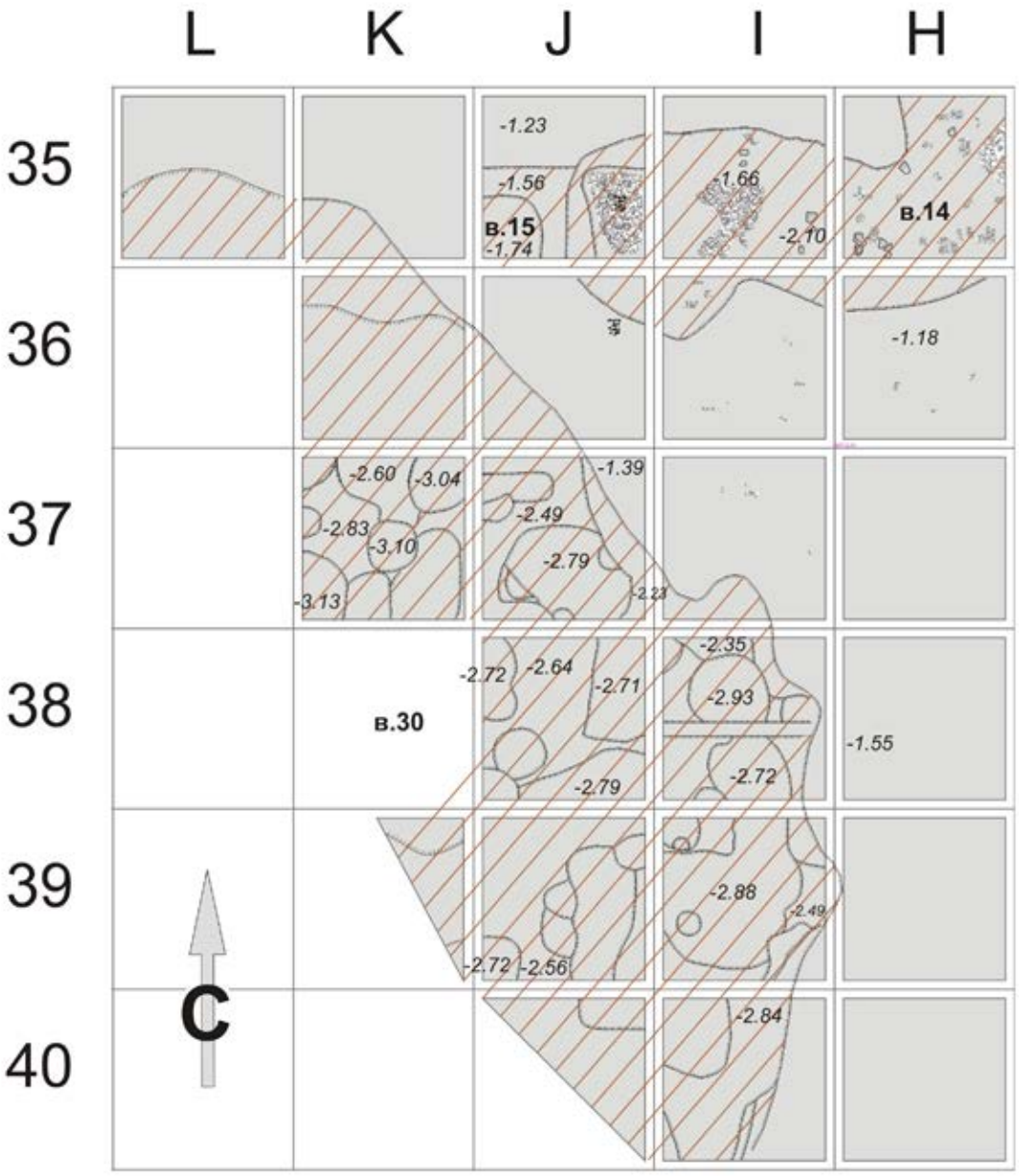
камъни (срещат се и по-големи, но значително по-рядко) и малобройни фрагменти керамика. Тази ивица затваря от северозапад наземната част на комплекса. В североизточния край на ивицата (северозападния ъгъл на кв. М31) се установиха фрагменти от един интересен архитектурен елемент – глинена колона (обр. II.105). Външната ѝ стена е с добре загладена повърхност, изпечена до оранжево, а вътрешността ѝ е обгорена до черно. Най-вероятно изпичането е вторично, по време на опожаряване на сградата. Върхът ѝ е отчупен и лежи до северозападния ѝ край. Колоната е била с форма на пресечен конус – в долната част на запазения фрагмент диаметърът ѝ е 0,30 м; в горния ѝ край е 0,22 м. Общата дължина на запазените фрагменти е около 0,80 м. Основата на колоната обаче не бе открита и тя явно е била по-висока. От югозападната страна на колоната лежат отделни фрагменти изпечени до оранжево мазилки, върху които личат отпечатъци от дребни чакълчета (с дължина до 2 – 3 см). Възможно е те да са част от съоръжение, свързано с колоната.

Обр. II.104. Комплекс V, наземна част (кв. M31).
Fig. II.104. Complex V, above-ground part (sq. M31).

Обр. II.105. Глинена „колона“ (кв. M31).
Fig. II.105. Clay “column” (sq. M31).

Обр. II.106. План на комплекси VI и VII.
Fig. II.106. Plan of complexes VI and VII.

От североизточната страна на вкопаване 37, непосредствено до ръба му се намира плътно струпване на малки и средноголеми камъни (обр. II.101). Размерите му са 1,90 х 1,10 м. Второ струпване с приблизително същата големина има до северозападния ъгъл на вкопаването. Центърът му е зает основно от големи фрагменти керамика, по периферията му се срещат предимно камъни, като в северния му край те са по-големи, а в южна – югоизточна посока стават все по-малки.

Комплекс VI. Включва вкопавания 14 и 15 и принадлежащата им обширна наземна част, която се проследява от северната страна на негативните структури по цялата им дължина (обр. II.106). Комплексът е дълъг над 16 м в посока изток – запад (като в източна посока вкопаване 14 продължава под непроучен терен) и широк 16 – 17 м в посока север – юг.

Обр. II.107. Комплекс VI: наземна част.
Fig. II.107. Complex VI: above-ground part.

Наземна част. Кв. I – J 33 – 34 (обр. II.107). Остава от северната страна на вкопаванията, като продължава в източна посока под непроучен терен. Широка е около 10 м. Северната ѝ граница се маркира от струпвания от камъни в квадрати I – J 33 – 34. Камъните са с размери до 0,30 х 0,30 м, неподредени, като се проследяват както в до 0,55 м широка ивица с посока изток – запад (с леко отклонение на юг), така и в две ивици с посока север – юг: в квадрати I33 – 34 (от единични камъни) и J33 – 34 (широка около 0,36 м). Непосредствено от южната страна на ивицата с посока изток – запад е налице концентрация от обгорели мазилки, които са по-компактни в близост до камъните, а в южна посока (към вкопаване 14) се срещат като отделни петна. Мазилките са примесени с керамични фрагменти. Струпванията са върху древната повърхност. В някои случаи камъни лежат върху големи керамични фрагменти. Най-вероятно камъните и мазилките са останки от опожарената северна стена на сградата. В участъка с деструкциите от стената се регистрира висока концентрация на овъглено зърно, като в квадрат I33 сред него лежи хромелен камък[70].

Негативни структури

Вкопаване 14. Квадрати H35 – 36, I35 – 36, J35 – 36. Източната и североизточната част на структурата не са проучени, тъй като остават извън сервитута на пътя. По тази причина не може да се установят нито размерите, нито формата ѝ. Проучената част е с размери приблизително 13 х 5 м, издължена в посока изток – запад, като в източния си край се разширява в северна посока (обр. II.106; II.108). Дълбоко е от 0,60 м в източния край на проучената част до 1 м в западната си половина. Северната му стена е сравнително полегата, на места в централната си част стъпаловидна, по-стръмна

[70] Върху проучената площ се откриха фрагменти и от други хромелни камъни.

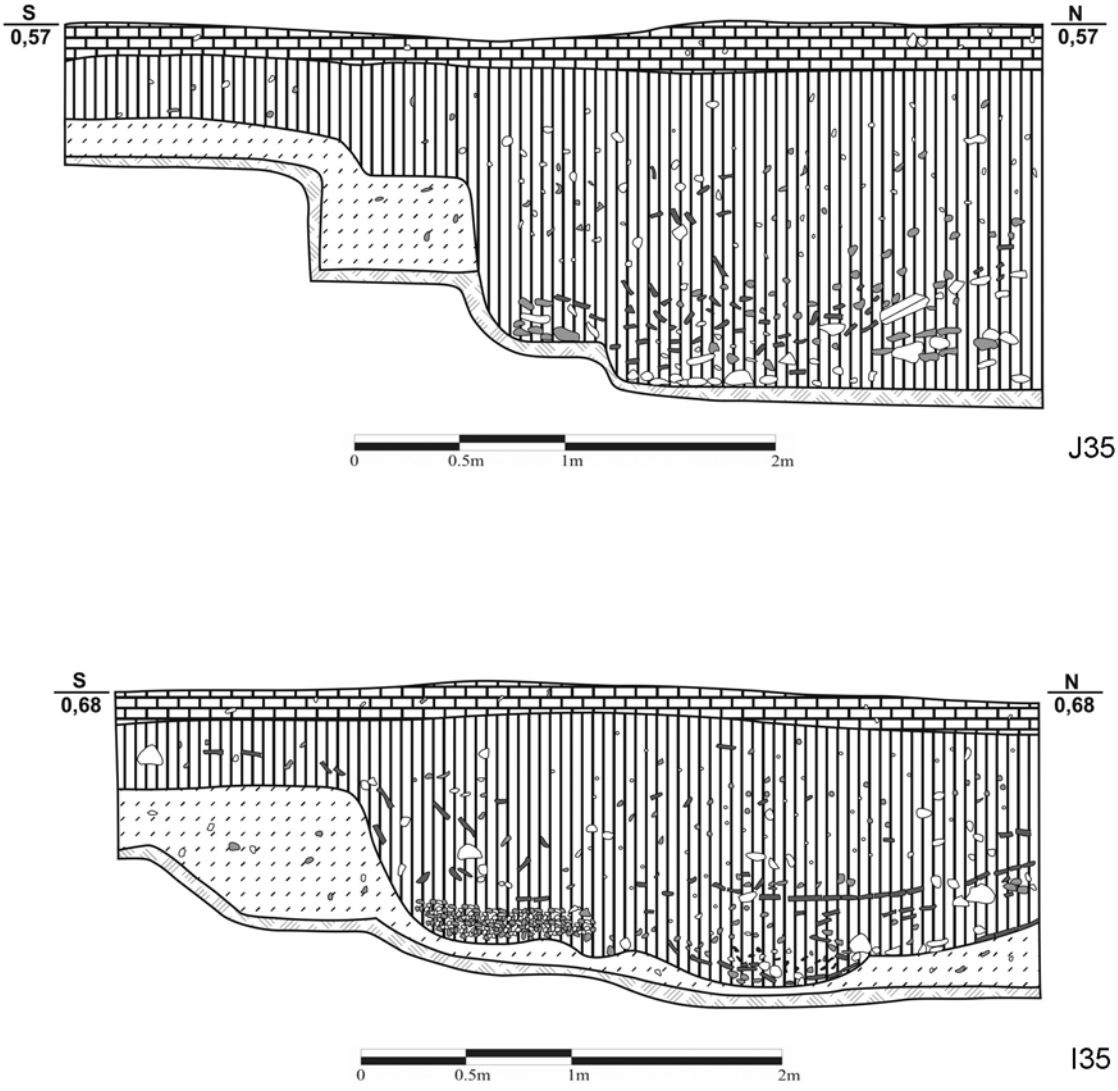
Обр. II.108. Комплекс VI: вкопаване 14, дъно (поглед от изток).

Fig. II.108. Complex VI: dug-in feature 14, bottom part (view from the east).

Обр. II.109. Вкопаване 14: струпвания от керамични фрагменти, камъни и обгорени мазилки – етап на проучването.

Fig. II.109. Dug-in feature 14: concentrations of pottery, stones and daub.

Обр. II.110. Вкопаване 14, кв. J35 и кв. I35: източни профили.
Fig. II.110. Dug-in feature 14, sq. J35 and I35: east profiles.

е в източния си край. Южната му стена е стръмна. Дъното му е сравнително равно. В кв. I35 се намира кръгло вдълбаване, дълбоко 0,20 м, с диаметър в горната част 0,70 м, а при дъното – 0,50 м. Възможно е да се касае за основата на масивна носеща колона. Почти цялата площ на негативната структура е покрита със слой от обгорели мазилки, керамични фрагменти и камъни, с различно съотношение между тях в различните участъци на струпването (обр. II.109). Срещат се и животински кости, както и няколко фрагмента от антропоморфни фигури и „култови масички“. Слоят е с денивелация от север на юг, като покрай северната стена на вкопаването, откъдето започва, той е на нивото на горния му ръб и постепенно потъва в южна посока (обр. II.110). Запълнителят на вкопаването под основния слой на струпването също е наситен с керамични фрагменти и кремъчни артефакти, срещат се и малки струпвания от керамика, мазилки или камъни. Ситуацията дава основание да се предположи наличието на платформа на нивото на древната повърхност (вероятно стъпваща върху нея), чието начупване и пропадане към вътрешността на негативната структура не е еднократен акт, а е ставало на етапи.

Обр. II. 111. Комплекс VI: граница между вкопавания 14 и 15.
Fig. II.111. Complex VI: border between dug-in features 14 and 15.

Находките от вкопаване 14 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 319, 321, 329, 389, 416, 509, 531), три кремъчни пластини (ПИН 398), кремъчен пробой (ПИН 511), пет кремъчни ядра, две каменни тесли (ПИН 301, 534), каменна брадва-чук (ПИН 474), два камъка за полиране (ПИН 688, 690), осем фрагмента от хромелни камъни (ПИН 632, 633, 643, 668, 675, 677, 678, 681), шест фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 330, 412, 432, 450, 472, 486), два фрагмента от зооморфни фигурки (ПИН 409, 544), фрагмент от зооморфно съдче (ПИН 421), два фрагмента от „култови масички" (ПИН 403, 439), фрагменти от шест керамични лъжици (ПИН 419, 449, 473, 556, 563, 564).

Вкопаване 15. Квадрат J35 (обр. II.106). Намира се от западната страна на вкопаване 14, като е разделено от него с 0,60 м широка ивица от материковия седимент (обр. II.111). То е съвсем малко, приблизително овално, с размери в горния край 2,20 х 2,05 м. Дълбоко е 0,66 м. В запълнителя му, на около 0,20 м над дъното, има концентрация на обгорели мазилки.

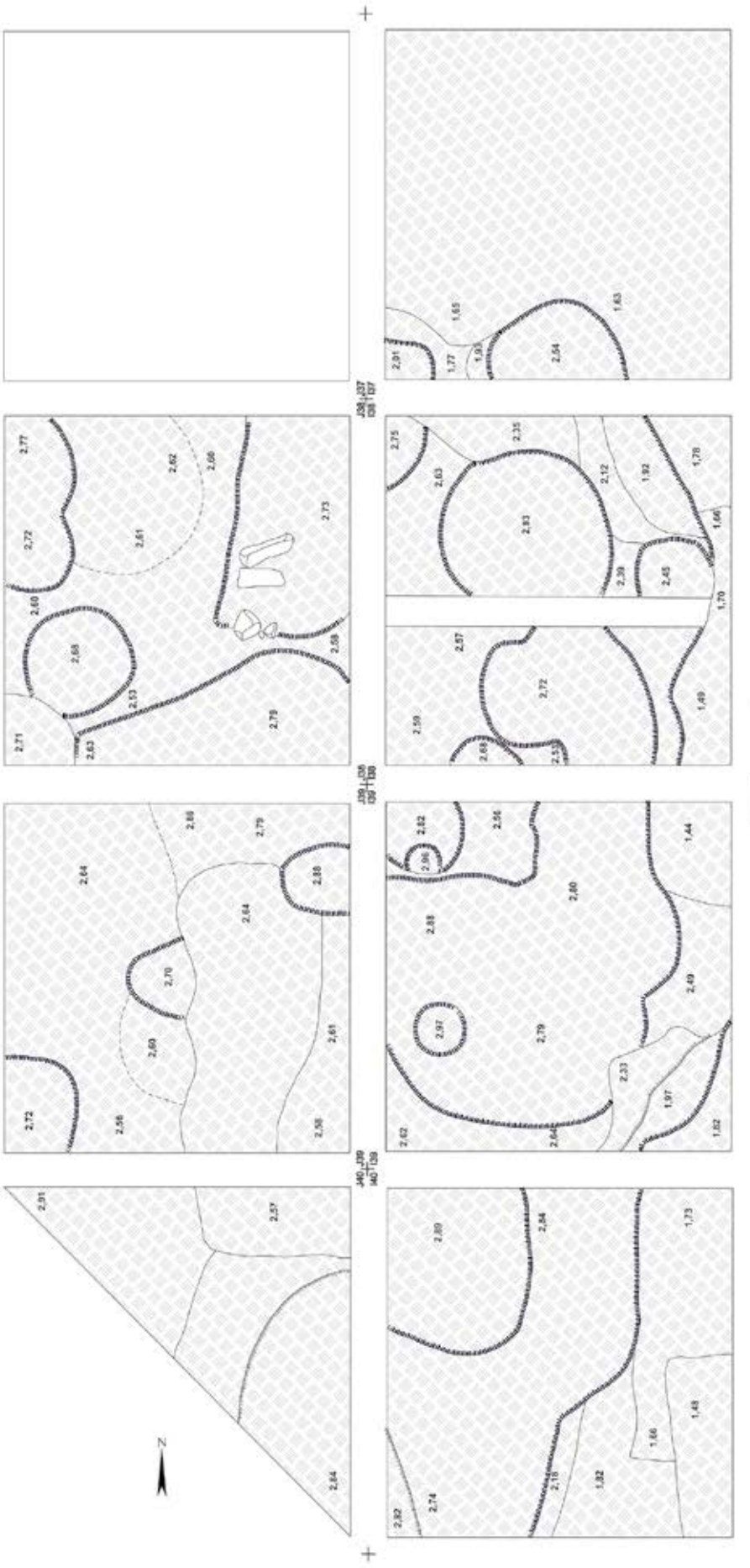
Вкопаване 15, което бележи западния край на комплекс VI, се намира в непосредствена близост (на около 1 м) до североизточния край на вкопаване 30 (комплекс VII).

Не са открити находки.

Комплекс VII. Включва вкопаване 30 и прилежащите му наземни части (обр. II.106; II.112).

Негативни структури

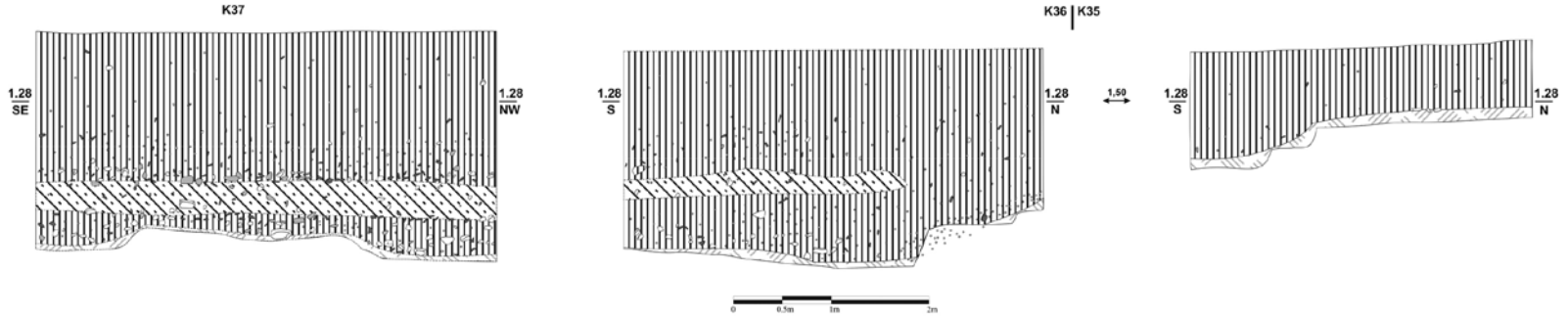
Вкопаване 30. Кв. I37 – 40, J36 – 40, K35 – 37, K39, L35 (обр. II.106). Проучена е само част от източния край на вкопаването – в продължение на около 27,50 м от

Обр. II. 112. План на комплекс VII.
Fig. II.112. Plan of complex VII.

Обр. II. 113. Вкопаване 30 – дъно (кв. J37 – 38).
Fig. II.113. Dug-in feature 30 – bottom part (sq. J37 – 38).

Обр. II. 114. Вкопаване 30, западен профил по линия K (кв. K35 – K37).
Fig. II.114. Dug-in feature 30, western cross-section along the K line (sq. K35 – 37).

Обр. II.115. Вкопаване 30: нива с повишена концентрация на археологически материали (кв. К37).

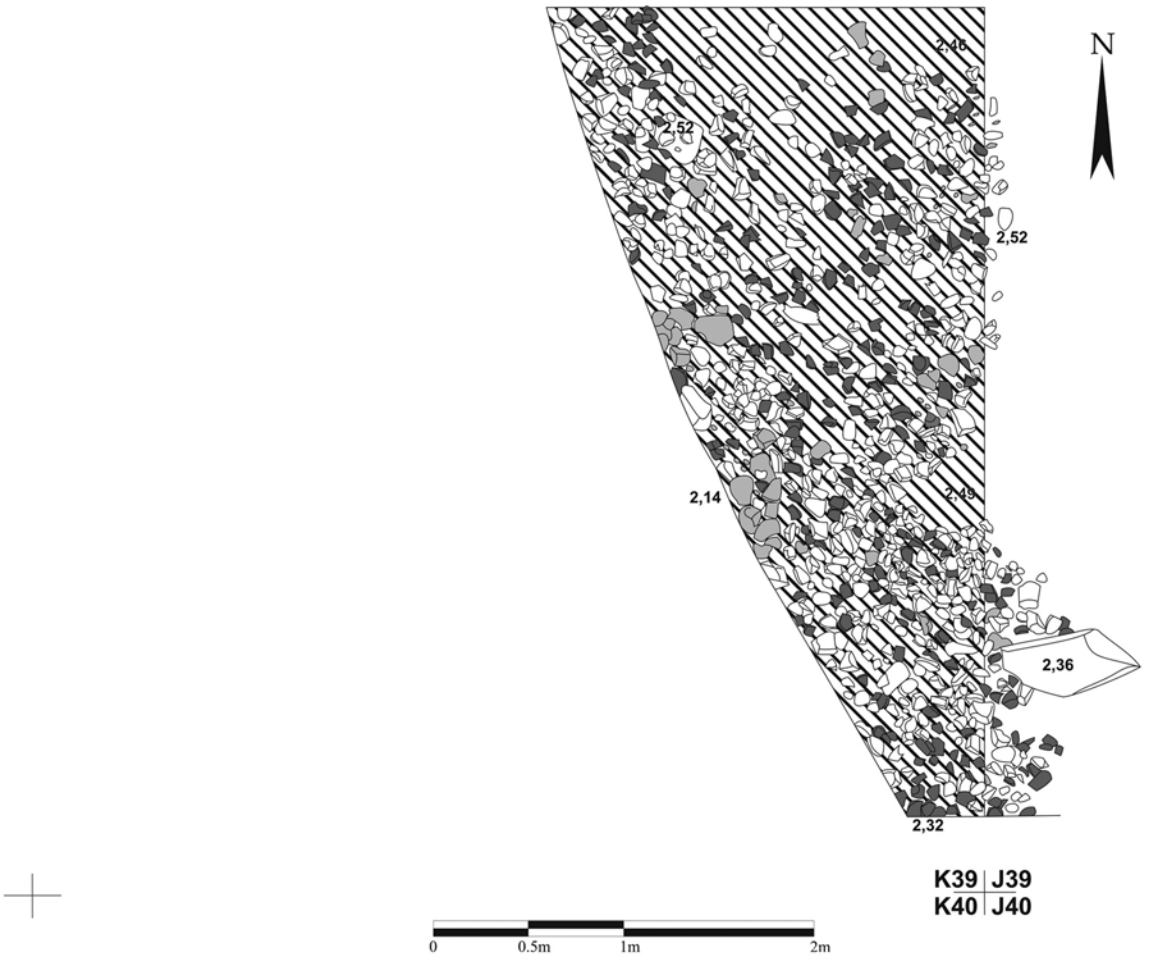
Fig. II.115. Dug-in feature 30: layers with high concentration of materials (sq. K37).

североизточния му ъгъл в кв. L35. Южният му край обаче не е установен, като няма и сигурни индикации за завиване на източната стена в западна / югозападна посока (обр. II.106 – кв. I40). На запад негативната структура също продължава под непроучен терен извън сервитута на пътя, като в тази посока максималната проучена ивица от него е с дължина 15 м – кв. I – К39. Общата проучена площ от него е около 275 м². Регистрираният източен край на вкопаването е приблизително дъговиден, с малко „чупки". Дължината на хордата на дъгата е около 30 м. Източната му стена е стръмна, почти отвесна. По-полегат е проученият участък от северната стена, който обаче е твърде малък, за да се правят сигурни заключения за цялостния ѝ вид. Дълбочината на основното ниво на дъното е около 1,40 – 1,60 м спрямо древния терен. То е сравнително хоризонтално (обр. II.113), но в него са регистрирани няколко малки, плитки вдълбавания (обр. II.112). Повечето от тях са приблизително кръгли, с диаметър между 1 и 2 м и дълбочина спрямо основното дъно около 0,20 – 0,35 м.

В северната периферия (кв. К35) изглежда е имало стъпаловиден достъп към дъното, като между дъното и горния край на вкопаването се очертават две хоризонтални нива на около 0,50 м едно от друго във вертикална посока (обр. II.114). Връзката между тях обаче остава точно под профила между кв. К35 и К36 и не можа да бъде установена[71]. Възможно е оттук да се е влизало към централната част.

Върху почти цялата централна част дъното е покрито с 0,30 – 0,40 м дебел слой

[71] Поради прекратяване на финансирането през 2011 г. профилите между квадратите не можаха да бъдат проучени.

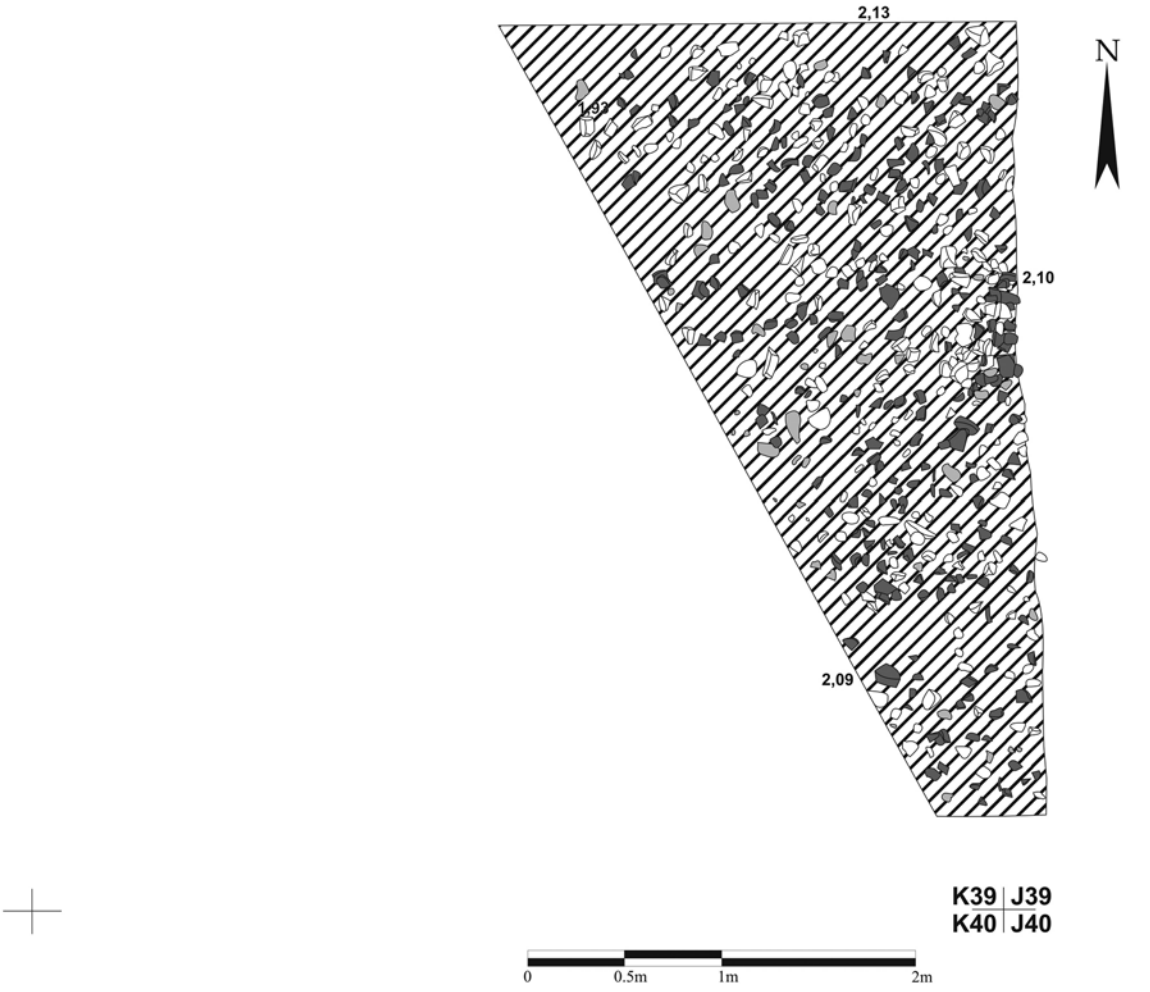

Обр. II.116. Вкопаване 30, кв. К37: нива с повишена концентрация на археологически материали над дъното на квадрата – дълб. ~ 2,35 – 2,50 м.

Fig. II.116. Dug-in feature 30, sq. K37: layer with high concentration of materials at a depth of 2.35 – 2.50 m.

с много висока концентрация на камъни, керамика и обгорели мазилки (обр. II.115; II.116). Керамиката не е *in situ* и е доста фрагментирана, но се намират и сравнително цели съдове. Срещат се и животински кости. На около 0,20 – 0,40 м над този пласт в запълнителя на негативната структура се проследява втори, също с много голямо количество камъни, керамика и мазилки, които се концентрират в основата му (обр. II.115; II.117). Пластът е наситен с малки парченца от изпечени до оранжево и червено мазилки, като размитите такива му придават добре изразен червеникав оттенък. Между тях се намира 0,20 – 0,30 м дебел пласт, който е със значително по-ниска концентрация на археологически материали (обр. II.118). Тази стратиграфска картина е ясно изразена във вътрешността на вкопаването. В периферията му обаче отделните пластове не са така ясно очертани (обр. II.119). В близост до стената, предимно в долната ѝ част, има повишена концентрация на по-големи парчета обгорели мазилки, като на места запълнителят е оцветен в червено от размиването им.

В най-източния край на негативната структура, в горната част на запълнителя ѝ се установиха останки от две съоръжения. В кв. I38 бе регистриран тънък пласт от разтрошени и обгорени до червено мазилки, сред които е налице относително компактно струпване на обмазки от пода на отоплително съоръжение, като горната за-

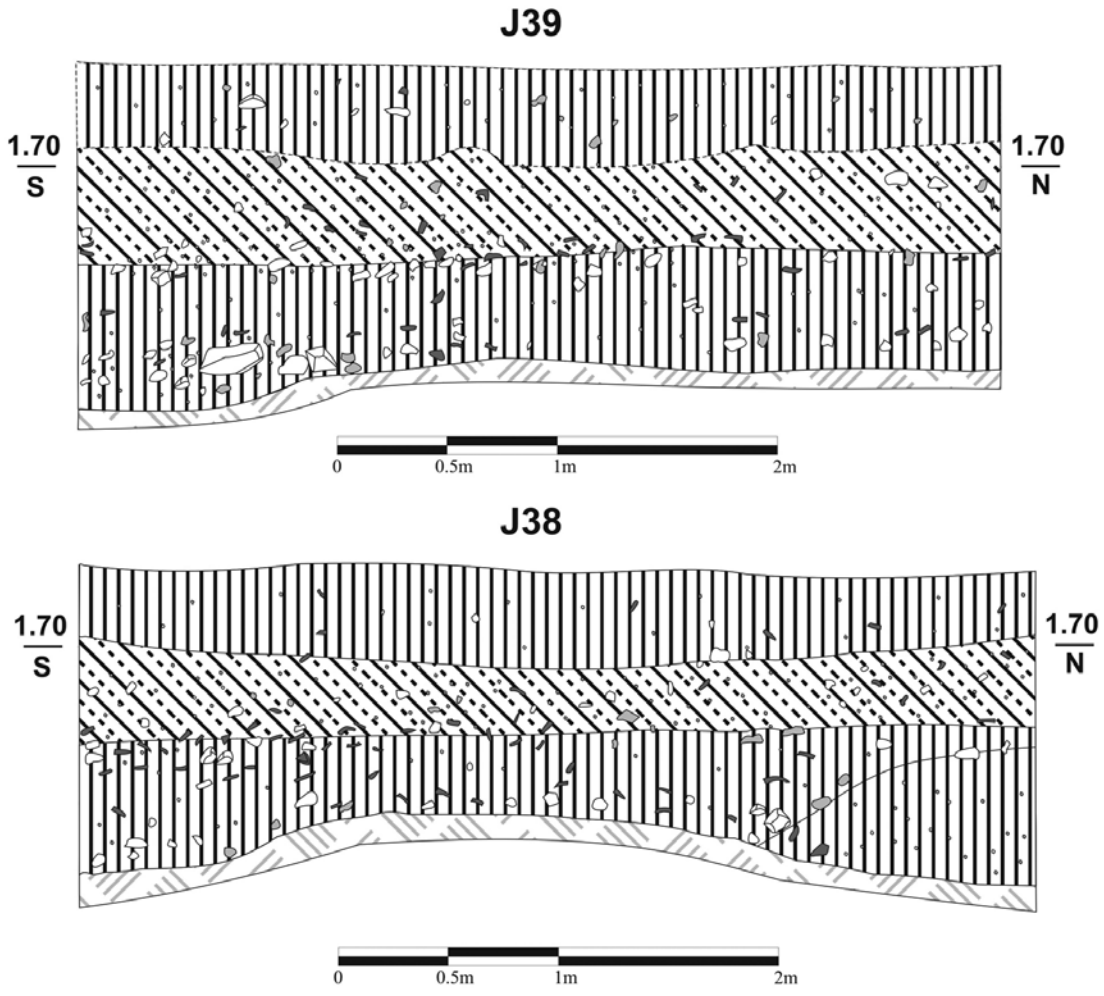

Обр. II.117. Вкопаване 30, кв. K37: нива с повишена концентрация на археологически материали – дълб. ~ 2,05 – 2,15 м.

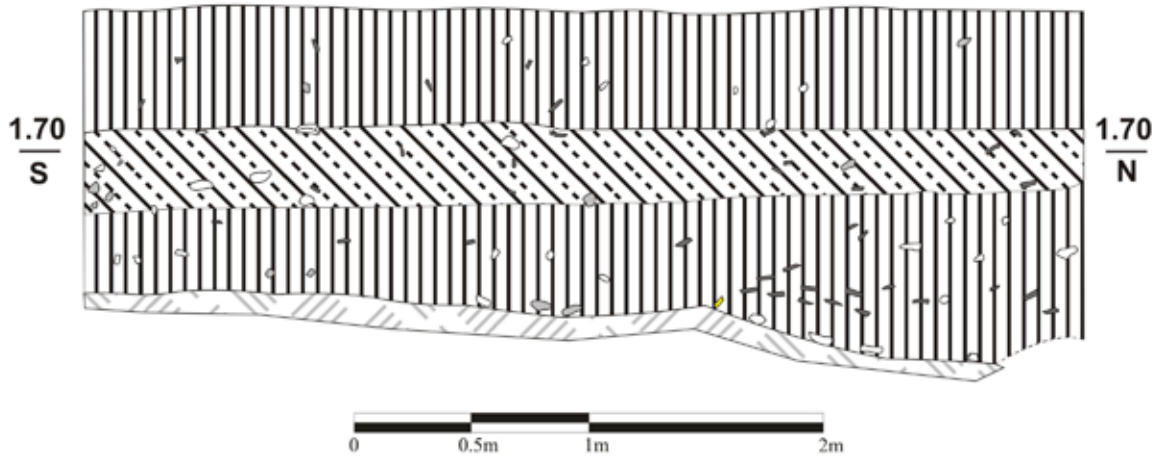
Fig. II.117. Dug-in feature 30, sq. K37: layer with high concentration of materials at a depth of 2.05 – 2.15 m.

гладена повърхност на отделните фрагменти е в различни посоки (включително и към дъното на вкопаването). Отделни фрагменти от подова обмазка на отоплително съоръжение се откриват на разстояние до 6 – 7 м от това струпване (в кв. J38 и J37). Ако всички те са от едно и също съоръжение, както изглежда най-вероятно, то явно е паднало от значителна височина. В близост до стената на вкопаването в кв. I40 се откри фрагмент от дъговидна „стеничка“ с дебелина между 3 и 6 см – част от опалено глинено съоръжение. Запазена е на височина ~ 0,15 м (обр. II.120). От външната страна е много неравна, опалена до червено; от вътрешната страна се забелязва подравняване. Опалена е до жълто-сиво. В двата ѝ края личат останки от горяла дървесина – пръти (?) с диаметър 5 – 6 см. На около 0,10 м от външната ѝ страна лежат още два големи фрагмента от същото съоръжение.

В два участъка във вкопаването се регистрира значително количество овъглено зърно. Първият е покрай североизточната му периферия, където се очертават две ясно изразени петна с висока концентрация на еднозърнеста пшеница – в кв. I37 и J36. Вторият е с посока изток – запад, по линията на кв. I – K39, предимно в централната им част. По-ясна концентрация се регистрира само в центъра на кв. I39 – петно с размери 0,50 х 0,40 м (изток – запад), в другите два квадрата то е разпръснато, пре-

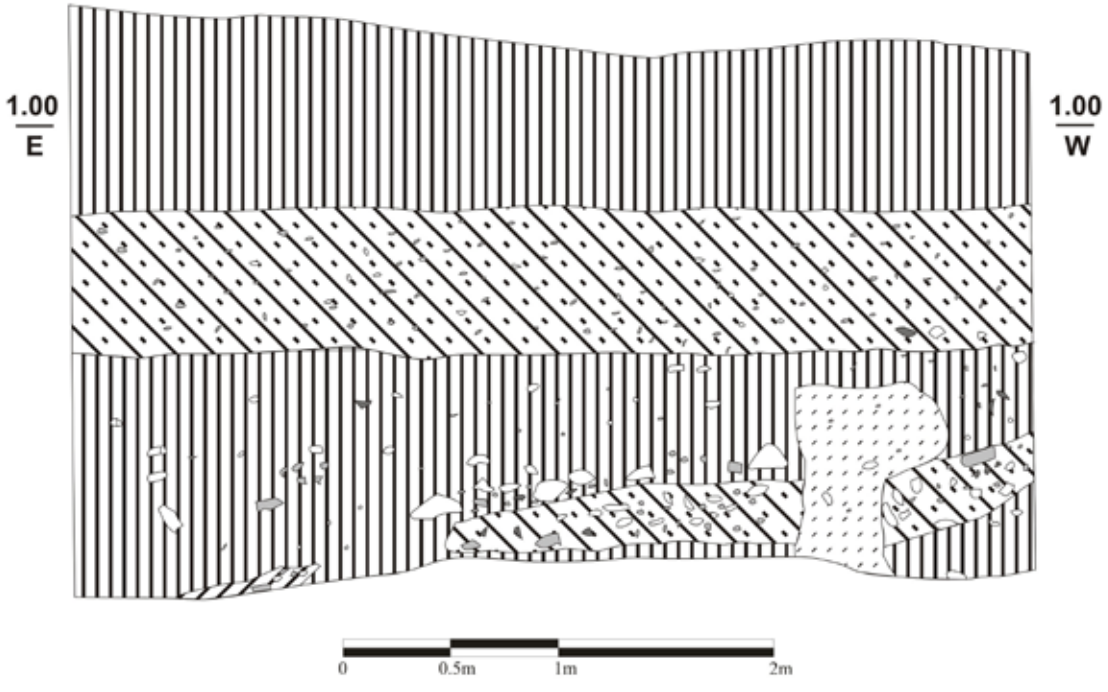
Обр. II.118. Вкопаване 30: западни профили на кв. J38 и J39.
Fig. II.118. Dug-in feature 30: west profiles of sq. J38 and J39.

Обр. II.119. Вкопаване 30: западен профил на кв. J37.
Fig. II.119. Dug-in feature 30: west profile of sq. J37.

Обр. II.120. Вкопаване 30: кв. I – J 40 – 39.
Fig. II.120. Dug-in feature 30: sq. I – J 40 – 39.

Обр. II.121. Вкопаване 30, кв. K37: южен профил.
Fig. II.121. Dug-in feature 30, sq. K37: south profile.

димно в долната част на горния слой от камъни, керамика и мазилки.

В запълнителя на структурата двете нива с много висока концентрация на обгорели мазилки и керамични фрагменти ясно личат и в профилите (обр. II.118; II.121), като се вижда как от периферията към вътрешността на вкопаването горното ниво постепенно се спуска към долното. Може да се предположи, че те отговарят на два пода: долното са останки от пода, лежащ на нивото на древния терен и покриващ вкопаните части („мазетата“) на сградата, а горното – на евентуален втори етаж на сградата, чието окончателно срутване е станало известно време след загиването ѝ – първоначално е рухнал в центъра си, а участъците, опиращи в стените (към които е прикрепен), са се запазили за известно време под наклон[72]. В малък участък струпване от камъни и мазилки се откри и на около 1 м над горното от описаните нива (обр. II.115). Това вероятно са останки от най-дълго запазилата се част от стената на помещението, рухнала след запълването на негативната структура[73]. Най-вероятно сградата е била двуетажна. Съоръженията, от които бяха установени сигурни останки, са се намирали на втория етаж, до източната стена на сградата, която най-вероятно е минавала в непосредствена близост до вкопаването.

За наличието на втори етаж има още едно свидетелство. В южния профил на кв. К37 ясно личи около 0,40 м широка вертикална ивица от сравнително чиста глина, близка по цвят и структура до материковата (обр II.121). В нея липсват керамични фрагменти, срещат се единични малки камъни и малки парченца обгорена обмазка. Във височина тя се проследява на около 0,85 м, като пресича долното ниво от камъни, керамика, мазилки и остава на приблизително 0,14 – 0,16 м под горното. От западната си страна ивицата „чиста“ глина се разширява, като в продължение на ~ 0,30 м заляга директно върху долния пласт с археологически материали. Най-логичното обяснение на ситуацията е, че става дума за глинена колона с диаметър ~ 0,40 м, която е стъпвала върху дъното на негативната структура, преминавала е през пода на първия етаж (като най-вероятно е била конструктивно свързана с него) и е достигала до пода на втория етаж, като го е поддържала. Другата възможност е това да са останки от масивна вътрешна глинобитна стена, чиято функция е била както да разделя отделните помещения, така и да поддържа втория етаж. След загиването на сградата структурата (независимо дали се касае за стена или колона) постепенно се е размила, като горната ѝ част се е свлякла в западна посока и е затиснала деструкциите на пода на първия етаж.

Във вкопаването е налице по-висока концентрация на каменни сечива, отколкото в останалите комплекси. Някои от предметите са в процес на изработка, т. е. тя вероятно е извършвана на място, в сградата (виж гл. V „Каменни сечива“).

Находките от вкопаване 30 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 317, 320, 323, 637, 822, 844, 845, 847, 854, 1037, 1052, 1139, 1140, 1172), кремъчни пластини (ПИН 208, 209, 210, 298, 300, 302, 326, 761, 1027, 1093), кремъчен пробой (ПИН 1051), три каменни тесли (ПИН 799, 805, 820), два фрагмента от каменни сечива, чийто вид не може да бъде сигурно определен (тесла/брадва?) (ПИН 790, 828), каменно длето (ПИН 324), каменен клин (ПИН 776), брус (ПИН 1082), пет каменни брадви-чукове (ПИН 818, 839, 841, 849, 874), каменно мънисто (ПИН 784), каменна „игла“(?) (ПИН 851), фрагменти от хромелни камъни (ПИН 969, 995, 1002, 1013, 1244, 1298), хаван (ПИН 1255), десет фрагмента от керамични антропоморфни фигурки (ПИН 777, 793, 837, 850, 857,

[72] И в момента в района (а и не само там) има голям брой сгради, изоставени преди около трийсетина години, в които ясно се вижда как подът на втория етаж се е пречупил в средата си и е пропаднал, но при стените все още се крепи на мястото си, а под него върху пода на първия етаж се натрупва слой от деструкции и пръст (обр. II.68).

[73] За съвременни паралели на подобна възможност виж обр. II.122.

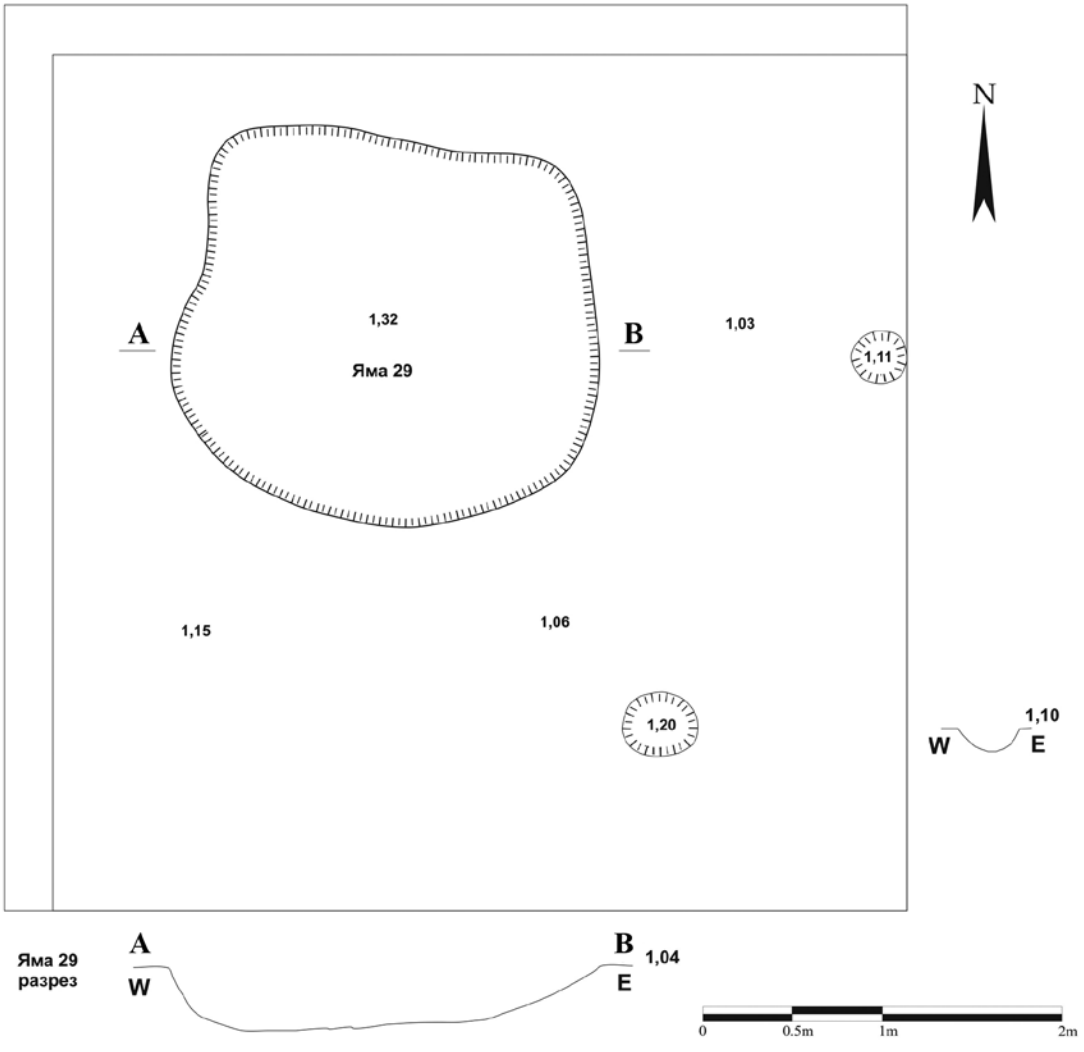

Обр. II.122. Рушаща се двуетажна кирпичена сграда в с. Иваново, Шуменско.
Fig. II.122. Two-storeyed mudbrick building in ruins, in the village of Ivanovo, Shumen region.

864, 872, 875, 1135, 1164), антропоморфна апликация върху съд (ПИН 827), два фрагмента от зооморфни фигурки (ПИН 819, 1202), зооморфна глава (?) (ПИН 781), два зооморфни издатъка върху съдове (ПИН 786, 882), два фрагмента от „огледални“ зооморфни фигурки (ПИН 1111, 1179), три фрагмента от „култови масички” (ПИН 316, 823, 1187), керамично столче (ПИН 843), две керамични лъжици (ПИН 305, 803), керамично кръгче (ПИН 325), два фрагмента от капаци за пещ (ПИН 792, 894), керамична гладилка (ПИН 1110).

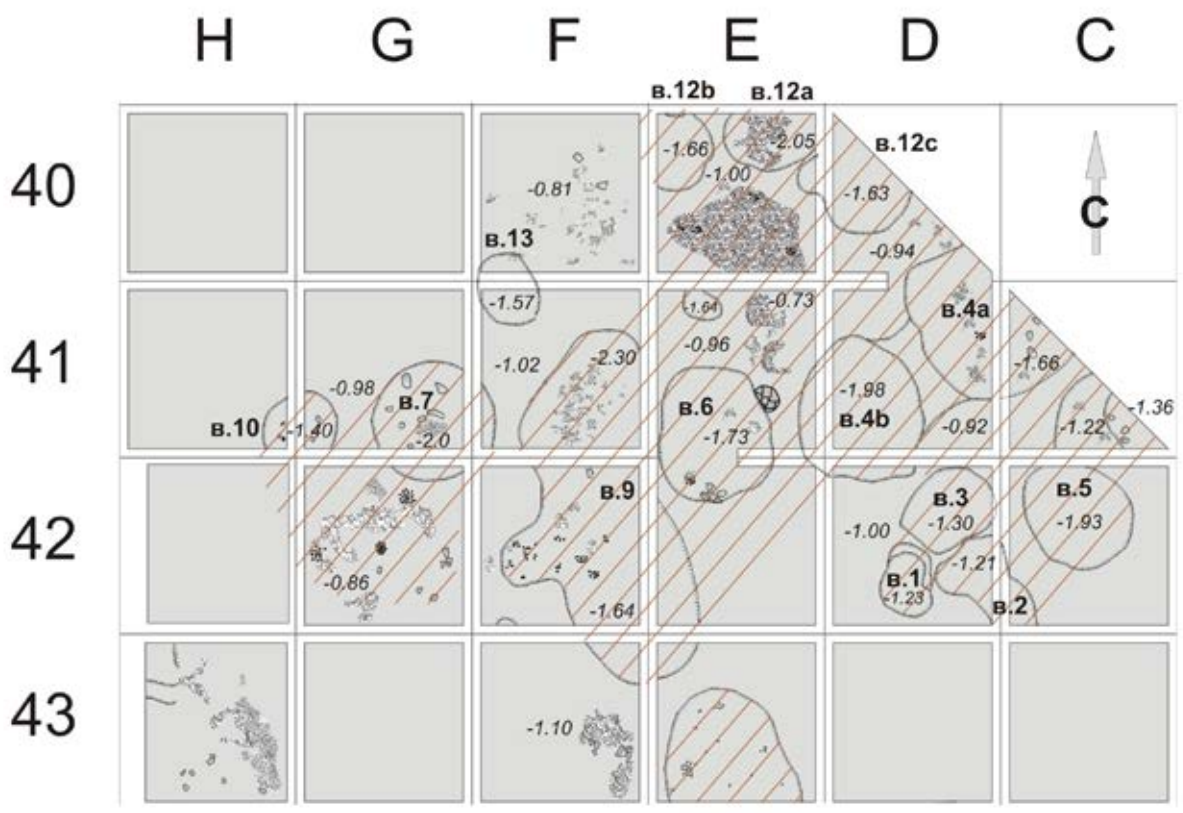
Наземна част

Археологически материали и деструкции са регистрирани основно във вкопаната част на комплекса. Проучването на наземно пространство бе възможно единствено от източната страна на вкопаване 30. В квадрат Н39 бяха регистрирани две кръгли дупки с диаметър 0,30 – 0,40 м и дълбочина 0,07 – 0,08 м, като долната им част е равна (обр. II.123). Възможно е да се касае за следи, оставени от стълбове, свързани с конструкцията на невкопана част от комплекс VII. Тук се намира и плитка яма № 29. Тя е кръгла, с диаметър 2,40 м. Дълбока е 0,30 м, дъното ѝ е равно, а стените са полегати. В наземното пространство са разпилени зърна от еднозърнеста пшеница, но в ниска концентрация.

Обр. II.123. Вкопаване 30, наземна част – кв. Н39.

Fig. II.123. Dug-in feature 30, above-ground part – sq. H39.

Обр. II.124. План на комплекси VIII и IX.
Fig. II.124. Plan of complexes VIII and IX.

Комплекс VIII. Включва вкопавания 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9 и 12, които обграждат в кръг оставащата между тях наземна част (обр. II.124; II.125). Комплексът е дълъг над 20 м в посока изток – запад и широк над 15 м в посока север – юг (източният и северният му край остават под непроучен терен).

Негативни структури

В южния край на комплекса се намират три малки плитки структури, разположени непосредствено една до друга в кв. D42.

Вкопаване 1. Кв. D42 (обр. II.124; II.125). То е приблизително овално, с размери 1,85 х 1,40 м (север – юг). Дълбоко е 0,21 м. Пръстта е с изключително висока концентрация на керамични фрагменти и кремъчни артефакти.

Находки: каменна тесла (ПИН 338).

Вкопаване 2. Кв. D42, C42 (обр. II.124; II.125). Има неправилно издължено очертание и размери 4,10 х 2,80 м (СЗ – ЮИ), дълбочина 0,23 м. Стените му са полегати. Запълнителят му е с много висока концентрация на керамични фрагменти и кремъчни артефакти в северозападната половина, в североизточната част количеството им е значително по-малко.

Находки: кремъчна стъргалка (ПИН 340).

Вкопаване 3. Кв. D42 (обр. II.124; II.125). То е приблизително овално, с размери 2,30 х 1,70 м (изток – запад). Дълбоко е 0,30 м, стените му са полегати. В запълнителя му има висока концентрация на керамични фрагменти и кремъчни артефакти, както и голям брой дребни парчета обгорена мазилка с равно лице от едната страна и с отпечатъци от дребни камъчета от другата. Възможно е до или над него да се е намирало отоплително съоръжение, което след загиването на сградата е било напълно разбито.

Обр. II.125. Комплекс VIII.
Fig. II.125. Complex VIII.

Вкопаване 4. Кв. C41, D40 – 42, E41. Има приблизително осморкообразно очертание, като е разделено на две ясно обособени части – 4a (североизточна) и 4b (югозападна) (обр. II.124 – 126). Разделящата ги ивица от материковия терен е широка 0,40 – 0,50 м в основата, но в най-високата си част е само 0,15 м. Тя е регистрирана на 0,15 – 0,20 м под нивото на древния терен. Най-вероятно преградата е достигала нивото на древната повърхност, но е ерозирала след загиването на сградата. В най-тясната ѝ част се намират две дупки от колове на 0,70 м една от друга. Северната е с диаметър 0,10 м, а южната (намираща се в средата на ивицата) – с диаметър 0,05 м. Възможно е те да са от стена с колово-плетена конструкция, разделяща наземните помещения, към които се отнасят двете части на вкопаването. То е ориентирано в посока североизток – югозапад, като източната му част остава извън сервитута и не е проучена.

Вкопаване 4a. Кв. C41, D40 – 41. Проучена е само западната му част, в продължение на 3,20 м в посока СИ – ЮЗ. Широка е около 5 м (в посока СЗ – ЮИ), а дълбочината ѝ е между 0,63 и 0,75 м (южната част е малко по-дълбока). Дъното на структурата е равно, стените са полегати, като при южната, на приблизително половината височина, има широка 0,50 м равна част („стъпало“). Върху дъното има 4 – 5 см дебел слой от кафяво-зеленикава глина. Възможно е той да представлява обмазване на пода на вкопаването или да се е получил при размиване на негорялата вътрешност на падналите стени и пода над негативната структура. Над този слой лежи струпване от обгорели мазилки (обр. II.127). Те лежат с лицевата част нагоре, надолу и настрани, по вътрешната част на някои личат отпечатъци от колове. Достигат размери 0,25

Обр. II.126. Комплекс VIII, вкопаване 4.
Fig. II.126. Complex VIII, dug-in feature 4.

х 0,20 м, дебелина 0,06 – 0,08 м, а в отделни случаи до 0,20 м (в долната част на струпването). Глината е с много органични примеси – плява. Мазилките са керемиденочервени в горната си част, а в дълбочина преминават през различни оттенъци до тъмнокафяви-черни. Някои са опожарени до витрифициране. Между мазилките се откриват камъни с различни размери – от 0,05 до 0,20 м, като върху някои от тях е залепнала обгоряла глина. Може да се предположи, че са били конструктивна част от някакъв градеж. Между мазилките и камъните има и фрагменти керамика. Върху дъното на структурата лежат три фрагмента от малки долни хромелни камъка, всички с работната си част нагоре. Най-вероятно струпването е в резултат както на рухването на хоризонтален под, покриващ вкопаването, така и на деструкции от стените на наземно жилище.

Върху наземния терен от югоизточната и северната страна на негативната структура лежи тънък слой от малки камъни (с размери до 4 – 5 см). При ръба на вкопаването този слой прекъсва в продължение на около 0,30 м, след което се спуска стръмно надолу, като се проследява и върху дъното, покрай стените, където е доста по-дебел. Той заляга върху слоя от кафяво-зеленикава глина, като на места остава под струпването от мазилки, камъни и керамика, а на места се слива с него. Възможно е тези камъни да са били част от конструкцията на стените, предимно в основите им, като след размиването на необгорената им сърцевина са се свлекли около и по ръба на вкопаването до неговото дъно.

Вкопаване 4b. Кв. D41 – 42, E41. Има неправилно овално очертание, размерите в горния му край са 4,30 х 3,60 м, ориентация северозапад – югоизток. Северозападната му част опира директно до наземната част, където се намира слой от чакъли.

Обр. II.127. Комплекс VIII, вкопаване 4a – ниво с горели мазилки и 4b – дъно.
Fig. II.127. Complex VIII, dug-in feature 4a (a layer of burnt daub) and 4b (bottom part).

Стените му се спускат много стръмно надолу, като в горната си част са почти отвесни, а едва към дъното леко се скосяват (обр. II.126; II.127). Дълбоко е около 1,10 – 1,20 м. В целия му запълнител е налице много висока концентрация на керамични фрагменти и кремъчни артефакти, срещат се и животински кости (предимно зъби).

Находките от вкопавания 4, 4a и 4b (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 361, 372, 376, 388, 417, 430), кремъчна пластина, кремъчно ядро, каменна гладилка (ПИН 418), каменен амулет (ПИН 428), шест фрагмента от хромелни камъни (ПИН 609, 610, 612, 618, 628, 700), два фрагмента от антропоморфни фигурки (ПИН 344, 379), зооморфна дръжка (ПИН 425), три фрагмента от „култови масички" (ПИН 373, 386, 454), керамична лъжица (ПИН 600).

Вкопаване 5. Кв. С41 – 42 (обр. II.124; II.125; II.128). Намира се от югоизточната страна на вкопаване 4, като най-голямото приближение между двете е към източния край на проучения участък, където разстоянието помежду им е 0,40 – 0,50 м. Дистанцията се увеличава в югозападна посока и между тях остава вкопаване 3. Структурата продължава в североизточна посока извън сервитута на пътя. Проучената част е с размери 4,6 х 4 м (в посока североизток – югозапад). Дълбоко е около 0,90 – 1,0 м. В източната половина стената му е отвесна, а в северозападната част тя е под наклон от около 70°. Покрай западната му стена, на около 0,40 – 0,50 м под горния ръб на вкопаването е оформено 0,40 – 0,50 м широко „стъпало", леко наклонено към вътрешността му. Върху стъпалото се намира група от три средноголеми и три по-малки камъка, а около тях са разпръснати обгорели мазилки. Под „стъпалото" стената на структурата се спуска надолу под ъгъл ~ 40°. Дъното е с овална форма и размери приблизително

Обр. II.128. Комплекс VIII, вкопаване 5.
Fig. II.128. Complex VIII, dug-in feature 5.

Обр. II.129. Комплекс VIII, вкопаване 6: горно ниво с горели мазилки.
Fig. II.129. Complex VIII, dug-in feature 6: upper layer of burnt daub.

2,10 х 1,60 м (изток – запад). В центъра му има кръг с диаметър 0,65 м, който е с 0,10 м по-ниско от останалата част на дъното.

По периферията на вкопаването, както и в запълнителя му лежат средноголеми и големи камъни. В запълнителя има голямо количество керамични фрагменти и кремъчни артефакти, като концентрацията им се увеличава в дълбочина. В горната част (над нивото на стъпалото) се срещат и обгорели мазилки.

Находки: четири кремъчни стъргалки (ПИН 369), две кремъчни пластини, керамичен зооморфен издатък (ПИН 479), два фрагмента от керамични лъжици (ПИН 357, 359), прешлен за вретено (ПИН 414).

Вкопаване 6. Кв. E41 – 42 (обр. II.124; II.125; II.129). Започва непосредствено от югозападния край на наземната част (където се намира хоризонтално струпване от чакълчета и обгорени мазилки), като се спуска стръмно надолу, под ъгъл от ~ 80°. Има овално очертание с размери 3,80 х 3,40 м в посока север – юг. Стените на вкопаването са стръмни в горната си част (наклонът им е около 70 – 80°), към дъното стават по-полегати, особено в северната част. Дълбоко е 0,90 – 1,0 м. В горната му част, покрай източния ръб, лежи плътна ивица от обгорели мазилки, широка около 0,50 м, която е с ясно изразен наклон към вътрешността му (обр. II.129; II.130). Мазилките са с дебелина до 0,15 м и лежат върху 0,55 – 0,60 м дебел културен пласт с примеси от дребни камъчета, парченца изпечена глина и керамика, а под него има около 0,10 м дебел слой „псевдостерил“ с примеси от въглени. На около 0,30 – 0,40 м над дъното на вкопаването, под обгорелите мазилки, бе регистриран приблизително хоризонтален слой от керамични фрагменти, както и овъглени зърна (уров). Покрай източния му ръб се е свлякла част от отоплителното съоръжение, намиращо се върху наземната част, в южния ѝ край (обр. II.129). То явно е опирало непосредствено до североизточния край на вкопаването и е било свързано с него.

Начинът на откриване на мазилките – плътна ивица, заемаща цялата западна половина на вкопаването и спускаща се към центъра му – показва, че най-вероятно се касае за обмазана с дебел слой глина платформа, която е покривала западната и централната част на негативната структура. Възможно е тя да не е стигала до източната ѝ стена (или там да е имало подвижно покритие от нетраен материал), където до ръба на вкопаването е било разположено отоплително съоръжение. Указание в тази насока са въглените, проникнали в стерилната основа на структурата още когато тя е била празна преди срутването на платформата и образували т. нар. „псевдостерил“. След пропадането на платформата намиращите се върху нея предмети са се изсипали в празното пространство и са образували пласта между мазилките и „псевдостерила“ на дъното на вкопаването.

Находки: кремъчна стъргалка (ПИН 485), кремъчна пластина, каменна чукалка (ПИН 460), вкаменелост – морски таралеж (ПИН 461).

Вкопаване 9. Кв. E42 – 43, F41 – 43[74]. Обгражда от западната и южната страна вкопаване 6, като е значително по-голямо от него (обр. II.124; II.125; II.130). Запълнителят на двете негативни структури е идентичен в горната си част, като образува непрекъснат свързващ ги пласт, лежащ директно върху материковия терен, който ги разделя. Вкопаване 9 има приблизително овално очертание в горния си край с размери 10 х 5,20 м в посока север – юг. Вкопано е на различни нива: най-плитко е в южната си част – на около 0,40 – 0,44 м от древната повърхност, в централната си част е на около 0,55 м, а в северната достига до 1 м. Дъната на отделните нива са равни, като в северния участък има и допълнително вдълбаване – дупка с диаметър 0,30 м

[74] В първичната документация негативната структура е разделена на три части според квадратите, в които първоначално е регистрирана: вкопаване 9 в кв. F42; вкопаване 9a в кв. E42; вкопаване 9b в кв. F41. След окончателното му проучване се установи, че се касае за едно голямо вкопаване.

Обр. II.130. Комплекс VIII, вкопаване 6 и 9 (горно ниво).
Fig. II.130. Complex VIII, dug-in features 6 and 9 (upper layer).

Обр. II.131. Комплекс VIII, вкопаване 9, кв. F41: основа на дървена колона (?).
Fig. II.131. Complex VIII, dug-in feature 9, sq. F41: a base of a wooden column (?).

Обр. II.132. Комплекс VIII, вкопаване 9, кв. F41: ниво с концентрация на керамични фрагменти, камъни, обгорени мазилки.

Fig. II.132. Complex VIII, dug-in feature 9, sq. F41: a layer with concentration of pottery, stones and daub.

и дълбочина 0,20 м, която най-вероятно е служила за основа на дървена колона – в нея се откриха парченца овъглено дърво (обр. II.131). Стените са стръмни (особено в северната по-дълбока част), по-полегати са в долната си част.

Почти цялата площ на негативната структура е заета от слой дребни и средноголеми камъни, малки парчета обгорени мазилки, лежащи безразборно и фрагменти от съдове, някои доста големи. Струпването започва от западния ръб на вкопаването, където то лежи върху наземната му част, а оттам се спуска плавно в дълбочина, като в централната част е почти хоризонтално, със съвсем лек наклон към центъра (обр. II.132). То остава малко над дъното на структурата. Силната фрагментираност на съдовете, както и положението на фрагментите (те лежат в различни посоки; има долни части с дъното нагоре; две половини от голяма купа се откриха на 0,60 м една от друга; фрагменти от два съда лежат по западната стена на вкопаването, като се спускат стръмно надолу) показват, че съдовете са нападали от сравнително голяма височина, надхвърляща дълбочината на негативната структура. Най-вероятно те са се намирали върху полици покрай стените на помещението, към което се отнася вкопаване 9. Сред струпването от керамика и мазилки се откри и парче овъглена дървесина с дължина 0,22 м, широчина 0,10 м и дебелина 1 см – най-вероятно остатък от дървена полица или дъска, която е влизала в конструкцията на покриващата вкопаната част подова платформа. До северната стена на негативната структура се констатира и голямо количество разпръснати овъглени зърна. Като останки от разрушена и размита обгорена стена могат да се приемат струпванията от дребни и средноголеми камъни

и буци мазилки, намиращи се покрай западната страна на вкопаването.

Находките от вкопаване 9 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 391, 392, 407, 411, 529), пет кремъчни пластини (ПИН 433), каменно сечиво – брадва? (ПИН 536), каменна брадва-чук (ПИН 427), чукалка (ПИН 390), каменно мънисто (ПИН 413), четири фрагмента от хромелни камъни (ПИН 656, 687, 694, 695), керамична антропоморфна апликация върху съд (ПИН 526), два зооморфни издатъка (ПИН 515, 545), два фрагмента от „култови масички" (ПИН 347, 528), две керамични лъжици (ПИН 377, 394).

Вкопаване 12. Намира се в кв. D40 и E40 (обр. II.124; II.125;). Южният му край опира до централната наземна част на сградата. От западната му страна също остава наземна част, докато от югоизток е в непосредствена близост до вкопаване 4а. На около 0,10 м под древната повърхност се разделя на три части. Източната е означена като 12c, централната като 12a, а западната – като 12b[75]. Вкопавания 12а и 12b са разграничени от ивица стерилна пръст, широка 0,35 м в най-тясната си част (обр. II.133). Най-вероятно в древността преградата е започвала от повърхността.

Вкопаване 12а. Намира се в североизточната част на кв. E40. Проучена е югозападната му част, която е полукръгла[76], с максимална широчина 2,40 м. Североизточната му част остава под непроучен терен. Дълбоко е около 1 м. Стените му са почти отвесни, дъното е равно (обр. II.133). В западната половина на дъното, на ~ 0,15 м над него лежи 6 – 7 см дебел слой от обгорени до червено мазилки, които в източна посока хлътват и залягат директно върху дъното. Те ясно показват, че по време на разрушаването на сградата вкопаването е било празно. Югозападната му стена опира до северния край на хоризонталното струпване от керамика, камъни и мазилки, лежащо върху наземната част в средата на комплекса. В запълнителя на негативната структура се проследява слой с фрагментирани съдове, който започва от южната стена, при която е с ясно изразен наклон в северна посока (обр. II.133). В централната част на вкопаването този слой е хоризонтален, като диаметърът на струпването е около 1,50 м, а до отвесната западна стена се намира слой от разбити обгорели мазилки, сред които лежат и малки камъни. Между керамичните фрагменти се срещат множество парчета овъглено дърво. Цялата ситуация наподобява най-много на пропаднала подова платформа. Късовете овъглено дърво може да са от дървената конструкция на платформата или от рафтове покрай стените, върху които са стояли съдовете. В горната част на запълнителя лежи още един слой с концентрация на керамика, камъни и мазилки, който запълва и пространството между вкопавания 12а и 12b.

Вкопаване 12b (обр. II.133). Заема северозападната четвърт на кв. E40. То е овално, с размери приблизително 2,40 х 2 м[77] в посока север – юг. Дълбоко е 0,60 м. Стените му са под наклон от около 60° към дъното, което е равно. Запълнителят му е от тъмнокафява пръст с примеси от обгорели мазилки и дребни камъчета. Концентрацията на керамични фрагменти и кремъчни артефакти е средновисока. В югоизточната си част негативната структура опира плътно в северозападния край на струпването от

[75] В теренната документация са номерирани само вкопавания 12а и 12b. Вкопаване 12c първоначално е включено към вкопаване 4а, преди да се установи, че представлява отделна структура, като само горният пласт на запълнителя е общ с този в 4а. В теренната документация то няма отделен номер. Тъй като вкопаването се намира непосредствено до вкопаване 12а, при кабинетната обработка на документацията получава № 12c. Границата между двете негативни структури не е изяснена, тъй като остава в непроучената „пътека" между квадрати D40 и E40.

[76] Възможно е цялостното очертание на вкопаването да е овално.

[77] Размерите на негативната структура не могат да се определят точно, тъй като западната ѝ стена остава под пътеката между квадрати E40 и F40, а северната под непроучен терен. Извивката на южната стена в северна посока и на източната стена в северозападна посока дават основание за определяне на приблизителните ѝ размери.

Обр. II.133. Комплекс VIII, вкопаване 12a и 12b.
Fig. II.133. Complex VIII, dug-in features 12a and 12b.

керамика, камъни и мазилки, което лежи на горния край на вкопавания 12a и 12b, като запълва изцяло пространството между тях.

Вкопаване 12c. Разполага се в северозападната част на кв. D40, като продължава в североизточна посока под непроучен терен. Западната му стена опира до централната наземна част, северозападната му част е в непосредствена близост до вкопаване 12a, а южната е на около 1,20 м от вкопаване 4a, като разделящият ги материков терен е покрит със слой, общ за горната част и на двете структури. Дълбоко е около 0,60 м. Вкопаването е с полегати стени и заоблено дъно. В запълнителя се наблюдават две нива с концентрация на обгорени мазилки: горно – покрай западната стена, дебело около 2 см; долно, дебело около 0,15 м (с повишена концентрация на керамични фрагменти) – в южната периферия, където се срещат и парчета от подовата обмазка на отоплително съоръжение. Всички напластявания следват извивките на стените и дъното.

Находки (общо за всички части на вкопаване 12): шест кремъчни стъргалки (ПИН 424, 364) и три кремъчни пластини.

Във вкопаванията в северната половина на комплекс VIII ясно личат две нива на археологическите материали (предимно фрагментирани керамични съдове) и останки от опожарената сграда, като горното покрива както самите вкопавания, така и разделителните стени между тях. Ситуацията дава основание да се предположи наличието на втори етаж на постройката. Като се има предвид обаче, че горният слой с деструкции и археологически материали е чувствително по-тънък от долния, не е изключено той да се е образувал при постепенното доразрушаване на сградата и намиването на материали от централната наземна част, намираща се от южната страна

Обр. II.134. Комплекс VIII, наземна част (кв. E40 – 41).
Fig. II.134. Complex VIII, above-ground part (sq. E40 – 41).

на тези вкопавания и оставаща на пътя на пороите, идващи при силен дъжд от възвишенията от южната страна на селището (обр. I.6, I.8).

Вкопаване 13. Кв. F40 – 41 (обр. II.124). Намира се на 1,40 м северозападно от северозападния ъгъл на вкопаване 9 и на 1,60 м североизточно от вкопаване 7 (комплекс IX). Остава от западната страна на наземната част на комплекс VIII, като не е напълно ясно дали се отнася към него, или е самостоятелна структура. То е овално, с размери в горния край 2,40 х 1,60 м в посока северозапад – югоизток. Дълбоко е около 0,60 м. Стените му са полегати, а дъното е сравнително равно. Концентрацията на археологически материали в запълнителя му е ниска.

Находки не са открити.

Наземна част. Централната ѝ част е в кв. E40, E41 и F40 (обр. II.124; II.125; II.134). Тук тя има неправилна, издължена в посока изток – запад форма с приблизителни размери 10 х 5 м. По-голямата част от нея е заета от слой дребни речни камъни, примесени с парчета обгоряла мазилка и фрагменти керамика. Концентрацията им не е равномерна върху цялата площ, като в някои участъци слоят е много плътен, а в други наситеността с материали е по-малка. Съотношението между камъни, обгорели мазилки и керамика също не е еднакво в различните участъци. Възможно е тук да са били разположени масивни вътрешни носещи стени, осигуряващи поддържането на покривната конструкция или на евентуален втори етаж. В югозападния ѝ ъгъл личат останки от отоплително съоръжение. Основата му е от плътно наредени дребни камъни (с размери до 7 – 8 см), които са обмазани с глина с добре загладена горна повърхност. Съоръжението е разбито в значителна степен, като останките му заемат площ с диаметър около 1,20 м. Западният му край се е сринал във вкопаване 6 (обр II.129).

Обр. II.135. Комплекс IX, наземна част (кв. G42).
Fig. II.135. Complex IX, above-ground part (sq. G42).

Отоплителното съоръжение и струпването лежат върху т. нар. „псевдостерил“ – сиво-кафява пръст с малобройни примеси от парченца мазилка и малки керамични фрагменти. Пластът е дебел 0,15 – 0,20 м. В него не бяха установени следи от подово ниво или някакъв вид субструкция. Явно отоплителното съоръжение е било изградено директно върху древната повърхност.

Фрагменти от подова обмазка на пещ / огнище бяха регистрирани и в запълнителя на вкопаване 12с, но в намиращата се в съседство наземна част няма следи от такова отоплително съоръжение. Не може да се каже със сигурност дали това са останки от огнище, намирало се на евентуалния втори етаж, или са свлечени от разбито съоръжение, разположено в североизточната периферия на централната наземна част, от което не са останали други следи.

В северозападната част на кв. E41 се намира и една малка негативната структура с размери 1,20 х 0,86 м (в посока северозапад – югоизток) и дълбочина 0,70 м. Стените ѝ са почти отвесни, а дъното е равно, с размери 0,90 х 0,70 м.

Централната наземна част е заобиколена от описаните по-горе вкопавания, като негативна структура липсва единствено от северозападната ѝ страна (обр. II.124). Възможно е там да се е намирал входът към комплекса. В този край[78] се очерта 0,30 м широка и 1 м дълга редица от няколко плътно наредени камъка в посока ИСИ – ЗЮЗ (обр. II.125). От източната ѝ страна има повишена концентрация на дребни камъни и обгорели мазилки. Възможно е това да са останки от северозападната стена на сградата.

Струпване от камъни, керамика и мазилки е регистрирано и върху хоризонталната част покрай западната стена на вкопаване 9 (западната част на комплекс VIII).

[78] Югоизточната част на кв. F40.

Вероятно то маркира западния край на комплекс VIII. Същевременно то остава в непосредствена близост до източния край на комплекс IX, като поставя въпроса за границата между двата комплекса. Южният край на вкопаване 9 е на по-малко от един метър от северния край на вкопаване 11 (комплекс X) – ситуация, при която също възниква проблемът за границите между комплексите.

Находки: заготовка за каменна брадва (?) (ПИН 539).

Комплекс IX. Включва вкопавания 7, 10 и оставащата от северната им страна обширна наземна част (обр. II.124). Комплексът продължава в западна посока, като излиза извън сервитута. Той се намира в непосредствена близост до западната страна на комплекс VIII – източната стена на вкопаване 7 е на по-малко от 1 м от западната стена на вкопаване 9. Не е изключено двата комплекса да са били свързани. Основание да се разграничат в отделни комплекси ни дава разположението на наземните части, както и най-горният слой на запълване на комплекс VIII, който свързва отделните негативни структури от него, но се разграничава от вкопаване 7.

Наземна част. Проследява се в кв. G42 – 43, H42 – 43. Маркира се от струпвания на камъни, обгорели мазилки и керамика в различно съотношение между тях в отделните части (обр. II.124; II.135). Основната част са дребни чакъли[79], но се срещат и средноголеми камъни, като на места те преобладават. Очертават се и петна с концентрация на изпечени мазилки. До западния профил на кв. G42 е запазено куполообразно струпване на мазилки със загладена лицева част нагоре. Те са силно фрагментирани и не може да се установи към какво съоръжение принадлежат, но то явно не е *in situ*, а е паднало от по-високо. Концентрация на мазилки от добре пречистена глина, с гладка лицева повърхност и отпечатъци от малки камъни от срещуположната страна, се констатира и до източния профил на кв. G43 – петно с размери около 0,30 х 0,40 м. Най-вероятно става дума за основа на отоплително съоръжение, което е паднало от известна височина, тъй като мазилките се разкриха в различни посоки – с лицевата част нагоре, надолу, вертикални или под наклон. Керамичните фрагменти остават между и над струпванията от камъни и мазилки, но не и под тях. Всички струпвания лежат върху хоризонталната материкова основа, върху ~ 0,10 м дебел слой от „псевдостерил", като няма данни за изкуствено оформено подово ниво. Ситуацията дава основание да се предполага, че се касае за двуетажна сграда, като е възможно долният етаж да се е използвал за стопански, а не за жилищни нужди.

Останките от наземната част се проследяват в посока североизток – югозапад в продължение на около 11 м като ивица, широка приблизително 5 м. В югозападна посока тази ивица достига до непроучен терен. Отделните струпвания вътре в тази ивица са основно в посока северозапад – югоизток, като е възможно това да е била ориентацията на сградата.

Негативни структури

Вкопаване 7. Кв. F41, G41 – 42. То е кръгло, с диаметър 3,50 – 3,60 м (обр. II.124; II.136). Дълбоко е 1,10 м. В горната половина стените му са стръмни, в долната си част са доста полегати. Дъното е с диаметър 1,50 м, сравнително равно, леко конкавно към центъра.

Покрай южната и западната стена на вкопаването се простира ивица изпечена глинена обмазка с дебелина 2 – 4 см, която потъва под ъгъл от около 60° към вътрешността му (обр. II.136)[80]. Тя лежи върху 0,20 м (в горния край) – 0,10 м (към дъното) дебел слой от сиво-кафяв запълнител с ниска концентрация на археологиче-

[79] Слой от малки чакъли се проследява в почти целия квадрат H43 на дълбочина 0,75 – 0,78 м.

[80] В горната част на вкопаването личат две ивици обгорели мазилки – в южната и западната му част, между които остава известно пространство без свързани мазилки. Двете ивици се съединяват към дъното.

Обр. II.136. Комплекс IX, вкопаване 7 (поглед от север).
Fig. II.136. Complex IX, dug-in feature 7 (view from the north).

ски материали – парченца обгорели мазилки и малобройни керамични фрагменти. Запълнителят над глинената обмазка е наситен с фрагментирани керамични съдове, които следват нейния наклон. Концентрацията им е най-висока непосредствено над обмазката, като в този слой се откриха също мъжка (обр. II.137) и женска антропоморфни фигури, зооморфна фигурка, каменна брадва. Изключително висока е концентрацията на кремъчни артефакти, като се установи и компактно струпване на отломъци от зелен яспис, които изглеждат като от обработка на място (обр. II.138). В южната част на изпечената обмазка, директно върху горния ѝ край са разпръснати множество овъглени зърна. В целия запълнител на негативната структура има висока концентрация на керамични фрагменти и кремъчни артефакти, както и малобройни дребни и средноголеми камъни. Върху запълнителя, на нивото на древната повърхност, лежи горна част от плътен глинен архитектурен (?) елемент. Тя има форма на пресечен конус, повърхността ѝ е загладена (обр. II.139). Като форма и диаметър е близка до т. нар. колона от наземната част на комплекс V.

До северния ръб на вкопаването лежи голям долен хромелен камък (обр. II.136). Той явно е бил разположен върху наземната част, непосредствено до началото на негативната структура, като впоследствие в резултат на ерозията се е свлякъл по стената ѝ.

Ситуацията дава основание да се предположи, че обгорените мазилки всъщност са представлявали обмазката на платформа, която е лежала над югозападната половина на вкопаването, на нивото на древната повърхност. Изглежда тази платформа не е покривала цялата негативна структура, защото в североизточната ѝ половина не бяха констатирани никакви мазилки. Относно североизточната половина има две възможности. Първата е тя да е била покрита с конструкция само от нетраен материал (дърво), която може да е била както неподвижна, така и подвижна – капак. Втората възможност е североизточната половина да е била отворена, като се е използвала за стоене в изправено положение (което е по-удобно, отколкото клекналото) при стриване на зърното върху големия хромел до северния ръб на структурата. Най-вероятно изглежда използването на подвижен капак, който от една страна би покривал североизточната половина на вкопаването и съответно е предпазвал от случайно пропадане в него, а от друга е давал свободен достъп при необходимост.

Силната фрагментираност на керамичните съдове, както и откриването на част от тях в горната част на запълнителя, дава основание да се предполага, че те (или поне повечето от тях) не са стояли върху платформата (респективно върху пода на помещението), а са паднали от известна височина. За тяхното разположение има две възможности. Първата е, че те са стояли върху полици, разположени по стените му. Втората е, че помещението е било двуетажно и съдовете (всички или повечето от тях) са се намирали на втория етаж. За разлика от наземната част обаче тук има ясни свидетелства за човешко присъствие и на първия етаж – на нивото на древната повърхност. Едното е положението на големия долен хромелен камък, който явно не е паднал отвисоко, а е стоял върху основата си до ръба на вкопаването. Второто е състоянието на овъглените зърна, които се концентрират в сравнително тясна ивица в горния край на южната част на изпечената платформа. Ако са паднали отвисоко, зърната щяха да се разпръснат на значително по-голяма площ (освен ако не са били в много здрава опаковка, която е оцеляла при пожара и падането – възможност, която е малко вероятна).

Много високата концентрация на кремъчни артефакти е указание, че в помещението, към което се отнася негативната структура, се е извършвала тяхната обработка.

Находките от вкопаване 7 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 365, 368, 410, 498, 512), кремъчна пластина (ПИН 367), кремъчен пробой (ПИН 354), три каменни тесли

Обр. II.137. Вкопаване 7: антропоморфна фигурка, затисната от опожарена мазилка.
Fig. II.137. Dug-in feature 7: anthropomorphic figurine under pieces of burnt daub.

Обр. II.138. Вкопаване 7: струпване на артефакти от яспис.
Fig. II.138. Dug-in feature 7: concentration of jasper flakes.

Обр. II.139. Вкопаване 7: горна част от глинена колона (?).
Fig. II.139. Dug-in feature 7: upper part of a clay column (?).

(ПИН 366, 375, 482), каменна брадва (ПИН 349), каменно длето (ПИН 341), фрагмент от каменен артефакт с отвор (амулет, модел?) (ПИН 467), брус (ПИН 508), керамични антропоморфни фигурки – една цяла (ПИН 378) и четири фрагмента (ПИН 348, 420, 495, 507), зооморфна фигурка (ПИН 355), керамично столче (ПИН 532), фрагмент от зооморфен съд или „култова масичка“ (?) (ПИН 533), керамична лъжица (ПИН 548), керамично кръгче (ПИН 346).

Вкопаване 10. Кв. G41, H41. Намира се на един метър западно от вкопаване 7. То е приблизително кръгло, с диаметър в горния край около 2 м и дълбочина 0,53 м (обр. II.124; II.140). Стените на вкопаването са стръмни, дъното е равно, леко конкавно. Запълнителят му е с много висока концентрация на керамични фрагменти и кремъчни артефакти. Като се има предвид сходството на запълнителите на вкопавания 7 и 10, както и малкото разстояние между тях, е възможно те да са част от едно и също наземно помещение.

Обр. II. 140. Комплекс IX, вкопаване 10.
Fig. II.140. Complex IX, dug-in feature 10.

Находки: кремъчно ядро и каменна тежест (ПИН 353).

Комплекс X[81]. Това е комплексът с най-голям брой вкопавания – тринадесет (обр. II.141; II.142, II.144). В повечето случаи те са сравнително плитки, разположени непосредствено едно до друго. В горната си част повечето от тях са свързани, като се разграничават помежду си на относително малка дълбочина (около 0,20 – 0,50 м от древната повърхност) (обр. II.143). Вкопаванията са обединени под общия номер 8-11 и съответстващо буквено означение[82]. Ясно се оформят две наземни части. Едната е в центъра на комплекса, другата е от западната му страна. В посока изток – запад комплексът е дълъг над 22,50 м (източният му край не е установен), а в посока север – юг широчината му е 20 м (обр. II.141 – 144).

[81] Комплексът е проучван през 2009 г. (северозападната му част) (обр. II.146), 2010 и 2011 г. (югоизточната му част, както и пътеките между квадратите в северозападната част, които бяха пострадали в значителна степен след наводнението през 2010 г.).

[82] Първоначално на нивото на древната повърхност бяха разграничени две вкопавания – № 8 (в кв. C44, D44 – 45, E44 – 45, F44 – 45) и 11 (в кв. E43 – 44, от северната страна на вкопаване 8). В процеса на проучване се установи, че вкопаване 11 на известна дълбочина се свързва с вкопаване 8, което от своя страна под нивото на древната повърхност се разделя на няколко обособени вкопавания, като продължава както в източна (в кв. C44 – 46, B45 – 46), така и в западна посока (кв. F44 – 45). За да е ясна взаимовръзката между отделните вкопавания, те бяха обединени под общ номер 8-11, като обособените в него вкопавания са означени с буквен индекс. Единствено първоначалното вкопаване 11 остана със стария си номер. Под номер 8-11 със съответен буквен индекс бяха заведени и вкопаванията, разкрити и проучени през 2011 г. от южната страна на наземната част на комплекс X, за да е ясно, че те се отнасят към същия комплекс, въпреки че нямат пряка връзка с вкопаванията от северната страна на наземната част.

Обр. II.141. План на комплекс X.
Fig. II.141. Plan of complex X.

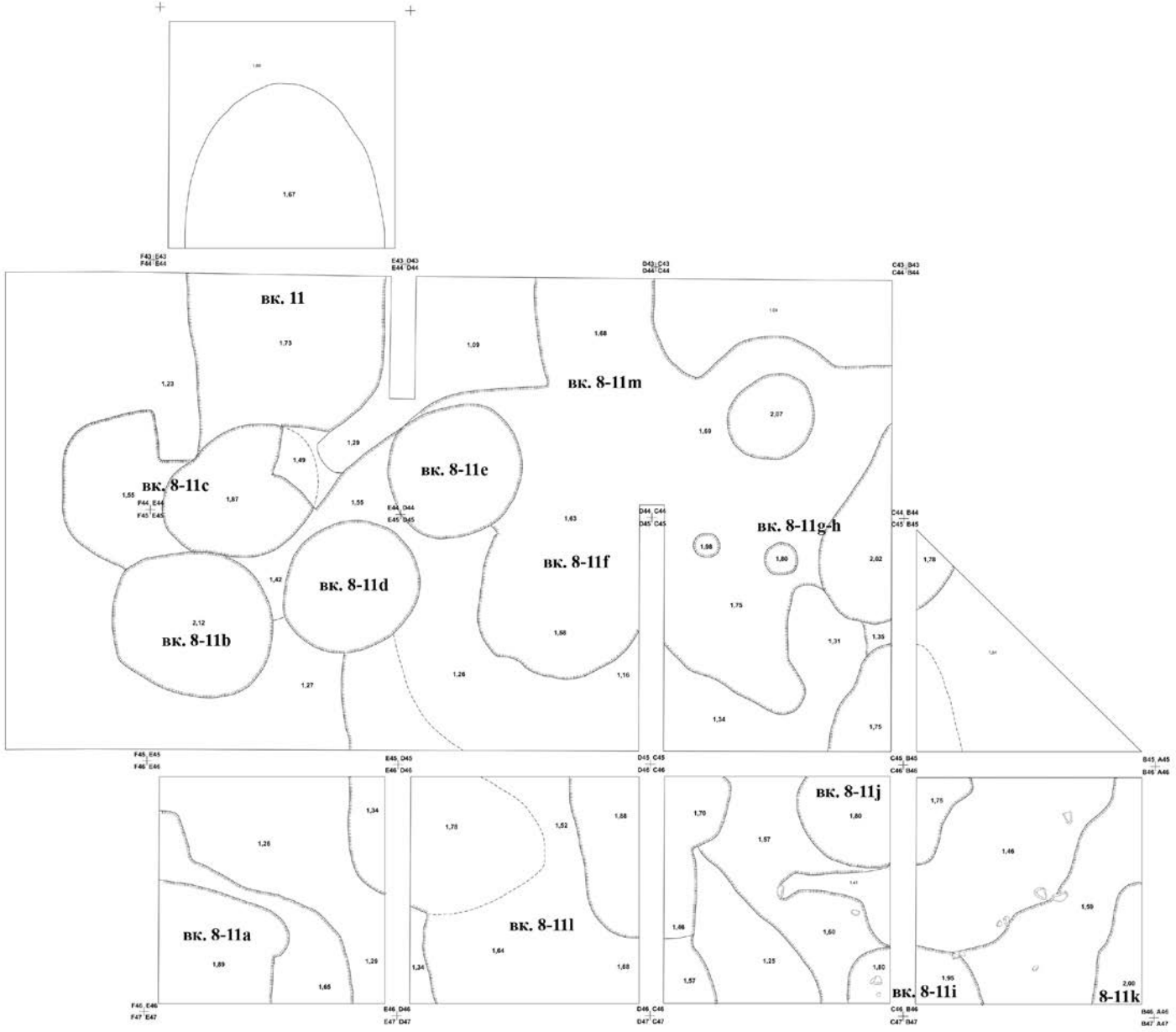
Наземни части

Централна наземна част. Тя е сравнително малка, с неправилна форма, разположена основно в кв. D45, E45 – 46 – т.е. предимно в западната половина на комплекса (обр. II.145; II.146). От северната, южната и източната си страна е заобиколена от вкопавания. В западна посока достига до периферията на комплекса, като се свързва със западната наземна част.

Няма оформен под. Хоризонталната древна повърхност е покрита със слой от камъни, керамика и обгорели мазилки (обр. II.146; II.147). Керамиката е силно натрошена, фрагментите от съдове са разпръснати. Когато е запазена долната част на съда, тя обикновено е с дъното нагоре или настрани. В източния край на наземната част има наклонен на север „коридор", широк 1,80 м. В западния му край е оформено 0,40 м широко и 0,25 м високо (спрямо дъното на „коридора") стъпало, което го свързва с наземната част. Денивелацията му е 0,45 м. Върху дъното му лежи слой от камъни, керамика и мазилки, който започва от наземната част и следва наклона на дъното му (обр. II.147). В северна посока „коридорът" води до южния край на вкопаване 8-11d (кв. E45), като при сливането им разликата във височината на подовете им е само 0,10 м. На юг достига до 8-11a, като в югоизточната си част се свързва и с 8-11L.

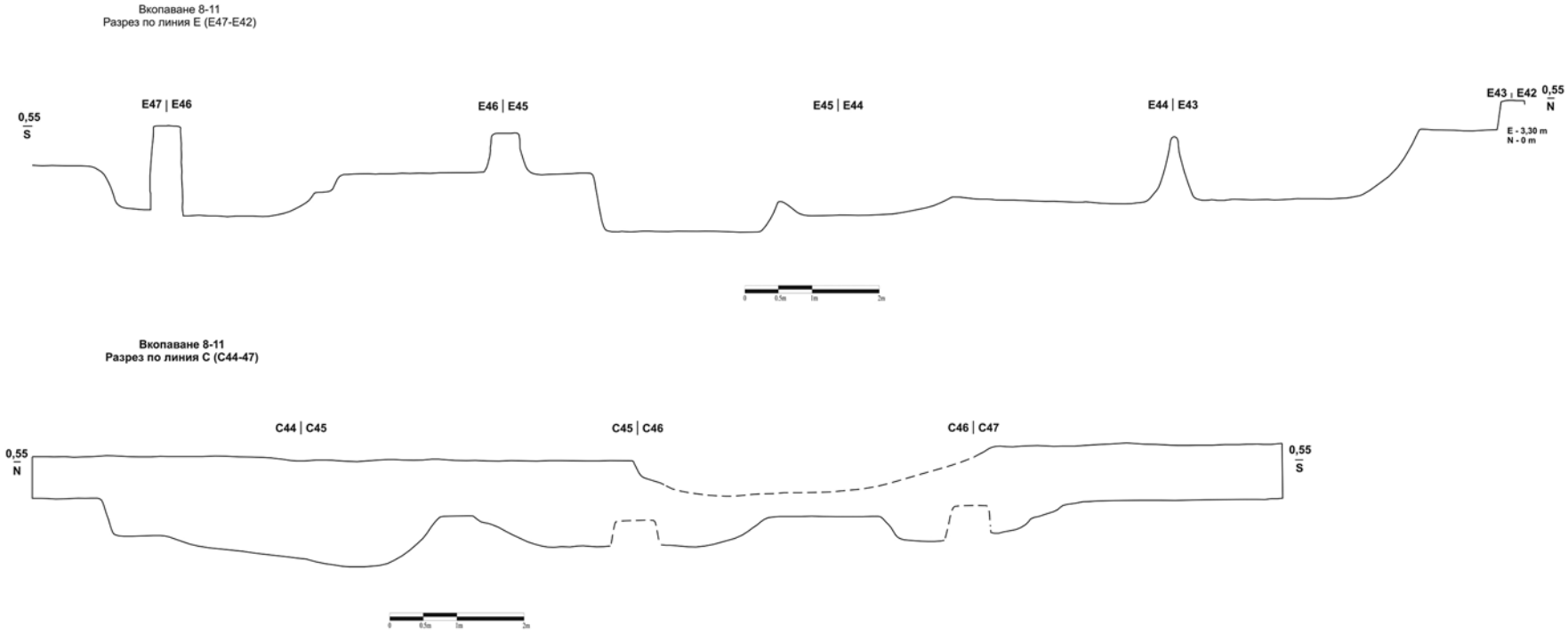
Западна наземна част. От западната страна на вкопавания 8-11b и 11[83], на разстояние 2 – 3 м от ръба им, също се оформя тясна наземна част. Тя се маркира от струпвания от камъни върху древната повърхност. В тях лежат и големи безформени буци обгоряла глина с примеси от плява, в някои от които личат отпечатъци от дърво

[83] В кв. F43 – 45.

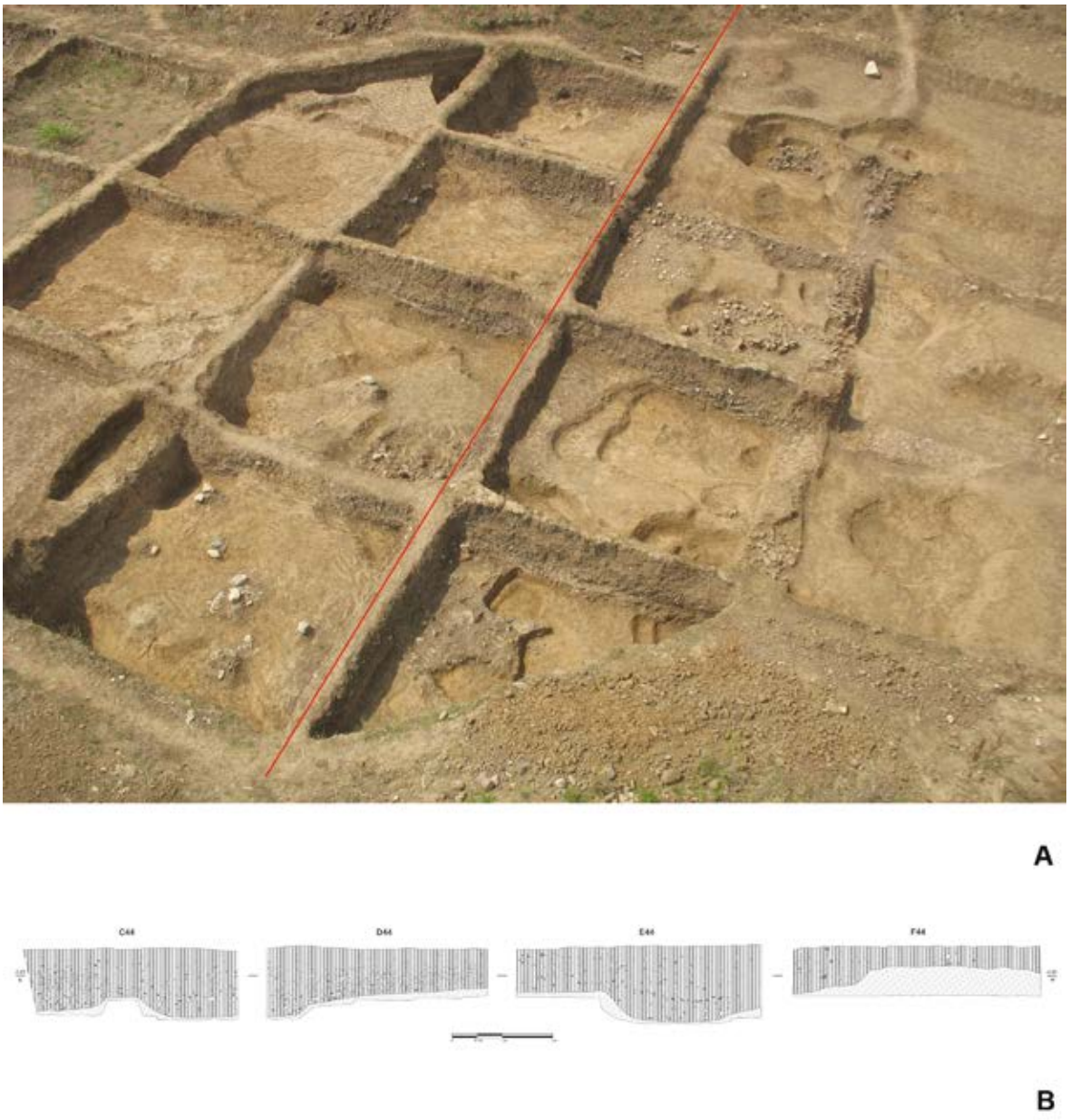

Обр. II.142. Комплекс X, вкопаване 8-11 – общ план.

Fig. II.142. Complex X, dug-in feature 8-11 – plan.

Обр. II.143. Разрези на комплекс X по линия E (кв. E42 – 47) и C (кв. C44 – 47).
Fig. II.143. Cross-sections of complex X along the E line (sq. E42 – 47) and C line (sq. C44 – 47).

Обр. II.144. Комплекс X: А – общ поглед (2011 г.); В – профил по линия С44 – F44.
Fig. II.144. Complex X: A – general view in 2011; B – profile along the C44 – F44 line.

(греди?). Изпечени са в различна степен и най-вероятно се касае за останки от стени. Срещат се и единични парчета овъглена дървесина. Керамичните фрагменти са сравнително малобройни. Западният край на тези струпвания е в една линия с най-западната точка на вкопаване 8-11b (обр. II.141). Изглежда тази линия маркира западната страна на комплекс X. Най-големите концентрации на археологически материали са в северозападния ъгъл на комплекса (от западната страна на северния край на вкопаване 11 – кв. F43) и в западния край на централната наземна част (кв. F45), където двете наземни части се сливат. В тези участъци широчината им (в посока изток – запад) достига до 1,50 – 2,00 м. В струпването до северозападния ъгъл на комплекса (кв. F43, югоизточна четвърт) личат многобройни подови обмазки от отоплително съоръжение със следи от дребни камъчета по долната си част. Те не са *in situ*, а са разбити и разбъркани, предимно с лицето нагоре – явно съоръжението е паднало от значителна височина. Сред керамиката в струпването в кв. F45, югоизточна четвърт,

Обр. II.145. Комплекс X, северна половина: финален етап на проучване през 2009 г. (поглед от изток).

Fig. II.145. Complex X, northern half: final stage of excavations in 2009 (view from the east).

Обр. II.146. Комплекс X: етап на проучване през 2009 г. (поглед от запад).

Fig. II.146. Complex X: stage of excavations in 2009 (view from the west).

Обр. II.147. Слой с камъни, керамика и мазилки, покриващ наземната част, коридора от нея към вкопаване 8-11d и запълнителя на 8-11d (централна и източна част – етап на проучване).

Fig. II.147. Layer with concentration of stones, pottery and pieces of daub covering the above-ground part, the corridor between the above-ground part and dug-in feature 8-11d, and the filling of feature 8-11d (central and eastern half).

лежи с дъното нагоре фрагментиран голям дебелостенен съд, който също е паднал от известна височина – достатъчно голяма, за да падне с устието надолу (обр. II.148).

Негативни структури

Буквената номерация на структурите е свързана с обособяването им по време на теренната работа, а на някои от тях и впоследствие, при обработката на документацията, и съответно невинаги следва тяхното пространствено разположение. По тази причина представянето им започва от северозапад и върви по посока на часовниковата стрелка.

Вкопаване 8-11b. Кв. E45, F45 (обр. II.141; II.142; II.147). Намира се в ъгъла при пресичането на централната и западната наземна част. То е овално, с размери 3,20 х 2,90 м (изток – запад). Дълбочината му е около 1,10 м. Стените му са стръмни (~70 – 80˚), а дъното – равно. На север се свързва с вкопаване 8-11c, което е малко по-плитко.

В горната част на запълнителя му лежи слой с разбити обгорели мазилки, наклонен към центъра на вкопаването. В северната си, най-висока част, този слой остава на 0,50 м по-високо от границата между вкопаване 8-11b и 8-11c.

Върху дъното в западната част на структурата се проследява приблизително 10 мм дебел слой от въглени, като на места личат и парчета овъглени греди. Върху него лежат парчета обгорени до червено мазилки. Към центъра на вкопаването той заляга

Обр. II.148. Голям дебелостенен съд, паднал с дъното нагоре – кв. F45, наземна част на комплекс X.

Fig. II.148. Large fragmented storage-vessel, fallen upside down – sq. F45, above-ground part of complex X.

върху малки камъни и парчета мазилки, които са нападали върху дъното на ямата. Възможно е слоят от овъглено дърво да е от опожарената конструкция, носеща обмазаната с глина платформа (под на сградата на нивото на древния терен).

Вкопаване 8-11c. Кв. E45, E44, F44, F45 (обр. II.141; II.142; II.146). Свързва се с вкопаване 8-11b на юг и с вкопаване 11 на север, а на изток опира до вкопаване 8-11d. Има неправилна 8-видна форма, като в посока изток – запад се очертават две части[84]. Западната част на осморката е приблизително овална, с размери 2,90 х 1,60 м (в посока СИ – ЮЗ) и дълбочина до 0,50 м. Стените са стръмни, а дъното равно. Източната част е по-дълбока – около 0,80 м. Тя също има приблизително овално очертание, размерите ѝ са 2,40 х 1,70 м (в посока изток – запад). В южна посока тази част се свързва

[84] По време на проучването през 2009 г. изглеждаше, че се касае за две отделни структури, които получиха различни означения – 8a за западната част и 8c за източната. След свалянето на профилите през 2011 г. се установи, че всъщност става дума за една структура с по-сложна форма и за нея остана означението 8-11c – на западната част, която е по-голяма и с повече археологически материали.

с по-дълбокото вкопаване 8-11b, а на север с вкопаване 11, което е по-плитко. Стените ѝ са сравнително полегати. До западния ръб на структурата се откри *in situ* парче обгоряла глинена обмазка с размери 0,25 х 0,25 х 0,13 м, с отпечатък от кол върху него (обр. II.149). Обмазката е вертикална, също както и отпечатъкът върху нея, но до нея не личи дупка от кола, на който принадлежи отпечатъкът. Явно се касае за дървена колона с равна основа, поставена директно върху земята.

В запълнителя личат многобройни примеси от дребни парченца обгоряла глина и въгленчета. Концентрацията на керамика е много висока. Срещат се и малки камъни. По-значителна концентрация те бележат в горната половина на запълнителя. Над тях има слой от обгорени мазилки с наклон от периферията към центъра на негативната структура. На около 5 см под южната периферия на този слой се проследява приблизително 10 мм дебел слой от въглени.

Вкопаване 11. Кв. E43 – 44. То е най-северното от комплекса, издължено, с размери 7,30 (север – юг) х 4,50 м (изток – запад) (обр. II.141; II.142). На юг се свързва с вкопаване 8-11c[85]. Северната му част има очертание на полуелипса. Стените му са почти отвесни в продължение на около 0,50 м, след което почти хоризонтални в продължение на 0,50 – 0,60 м (т.е. образуват „стъпало“). Следва ново хлътване с дълбочина 0,25 м. Дъното е равно, с лек наклон от север на юг, като в южния си край се свързва с вкопаване 8-11c. В северната му част (кв. E43) се образува едно плитко хлътване, което е с около 0,10 м по-дълбоко от основното дъно.

На 0,30 – 0,50 м от северната стена на структурата започва струпване на малки, средни и големи камъни, което продължава в южна посока, с наклон към центъра на вкопаването. Най-значителна е концентрацията покрай ръба на второто хлътване, като част от камъните лежат директно върху материковия терен, а част са в запълнителя над него – до ~ 0,40 м във височина. Сред тях лежат и фрагменти керамика. Най-вероятно това са камъни от конструкцията (пълнежа) на северната стена на сградата, част от която е рухнала по време на пожара, а част постепенно се е размила с времето.

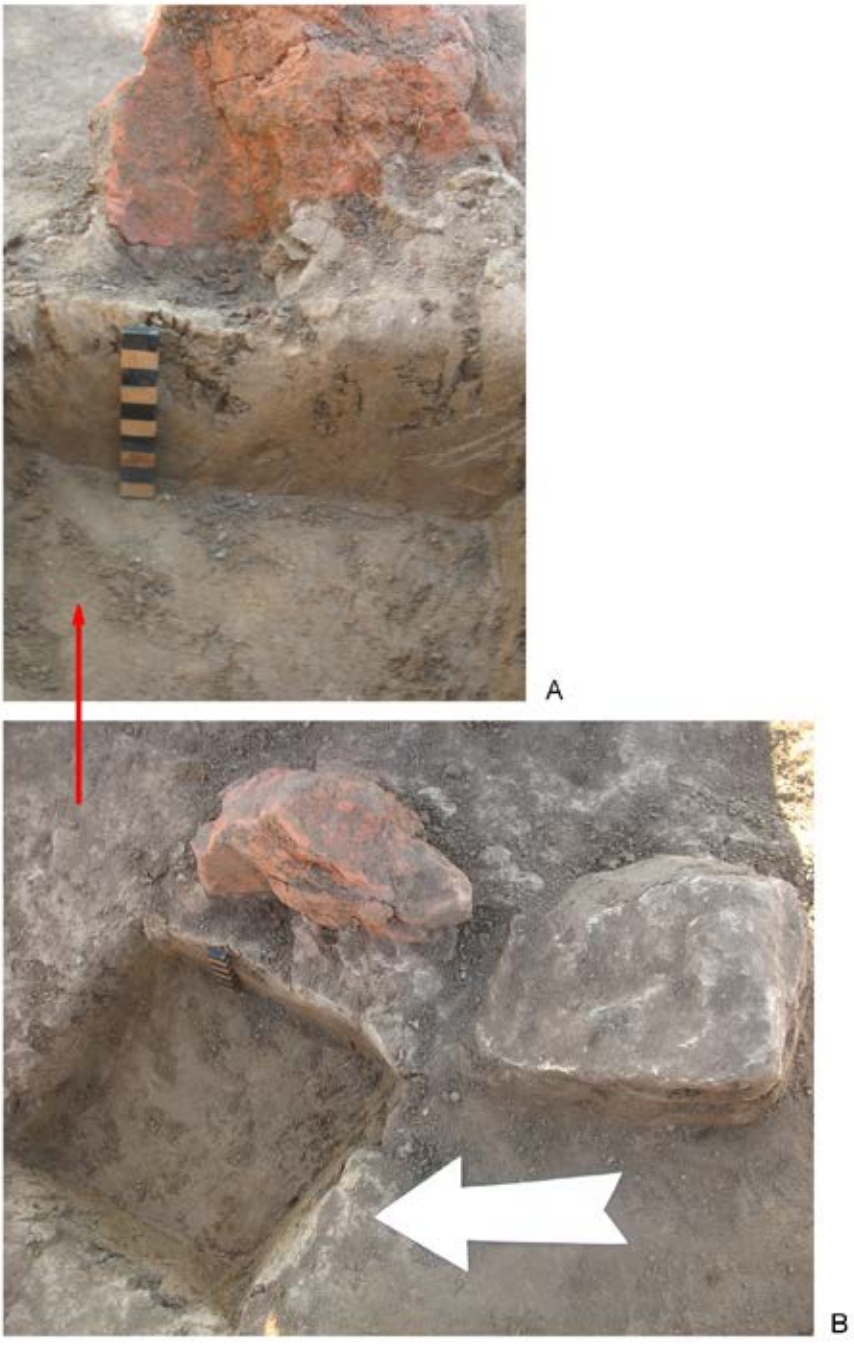
Второ струпване от камъни има и над дъното в централната част на негативната структура, като между него и гореописаното остава слой от около 0,30 м, в който концентрацията на камъни или керамични фрагменти е много по-ниска. Сред камъните от струпването се срещат фрагменти керамика и фрагментирани съдове, лежащи на една страна или с дъното нагоре (обр. II.150). До западния ръб на вкопаването, на 0,10 м под него, се констатира петно с диаметър 0,30 – 0,35 м, наситено с кремъчни люспи – явно място за обработка на кремъчни артефакти[86]. В близост до югозападния ръб се регистрира и концентрация на овъглени зърна. Обгорели мазилки лежат покрай западния край на структурата.

В югозападната част покрай стената се регистрира до 10 мм дебел слой от въгленчета. Петното е с размери около 0,85 х 0,55 м (посока изток – запад). Върху и сред този слой лежат малки камъни и керамични фрагменти. Донякъде ситуацията е сходна с тази във вкопаване 8-11b. Тук обаче въгленчетата са много малки (до 1 см^2), разположени плътно едно до друго, изцяло върху стерилен терен. Възможни са две интерпретации на ситуацията. Първата е, че както при вкопавания 8-11b и 8-11c се касае за пропаднала платформа (под на първия етаж), разположена над негативните структури, която тук е паднала директно върху материковия терен. Втората е, че това са останки от органична постилка, лежаща върху пода на вкопаването. От източната и южната страна на петното с въглени лежат многобройни зърна, струпани на купчинки, както и разпръснати върху дъното.

[85] С източната му, малко по-плитка половина.

[86] В цялото вкопаване концентрацията на кремъчни артефакти и керамични фрагменти е много висока.

Вкопаване 8-11d. Кв. D – E45. То е приблизително овално, с размери в горната си част 3,30 х 2,60 м в посока изток – запад. Дълбоко е 0,70 м. Стените му са относително стръмни в горната си част (особено западната), към дъното стават по-полегати. Дъното е сравнително равно, с размери 2,70 х 1,90 м. Разделено е от вкопаване 8-11c, намиращо се западно от него, с около 0,40 м висока и 0,25 м широка ивица материкова пръст, а от оставащото северозападно вкопаване 8-11b – от триъгълно „стъпало“, свързано с тясна ивица с наземната част и разделящо трите вкопавания, попадащи в кв. E45. Стъпалото е с 0,25 м по-ниско от наземната част, като се явява продължение на най-издадената ѝ в северна посока част. То е около 0,30 м по-високо от малкото „стъпало“ в югоизточната част на структурата, което води към дъното ѝ.

Обр. II.149. Вкопаване 8-11c: основа на обмазката на вертикален дървен дирек.
Fig. II.149. Dug-in feature 8-11c: clay plaster of a wooden post, in vertical position (in situ).

Обр. II.150. Вкопаване 11: слой от камъни и фрагментирани съдове (повечето с дъното нагоре) над дъното му (детайл).

Fig. II.150. Dug-in feature 11: layer with concentration of stones and fragmented vessels on its bottom (detail). Most of the vessels have fallen on one side or upside down.

Горната част на запълнителя на вкопаването, както и коридорът към него са покрити от слой камъни и фрагментирани съдове, включително такива с дъното нагоре. В западната част на 8-11d под този слой лежат около 2 см дебели обмазки, с добре загладена горна страна (обр. II.151). От долната им страна липсват отпечатъци от някакъв вид подложка. Фрагментите са наклонени в различни посоки, включително с лицето надолу, като има и такива, които са с лицевата си част един срещу друг – т.е. очевидно те не са *in situ*. Деструкциите са компактни и лежат почти хоризонтално (с лек наклон на изток). Може да се предположи, че става въпрос за отоплително съоръжение с неособено масивна конструкция (без следи от подложка и преправки), което е паднало от известна височина. Вероятно то е пропаднало заедно с платформата, върху която се е намирало, поради което деструкциите му са останали като компактна маса, въпреки че са се натрошили. От югозападната страна на деструкциите на отоплителното съоръжение, плътно до тях, лежат двулицеви обмазки с дебелина около 1 см, с множество растителни примеси в тях. Изглежда се касае за съоръжение, свързано по някакъв начин с огнището. Може би това е било хромелно съоръжение, тъй като сред или до останките от отоплителното съоръжение лежат три фрагмента от хромелни камъни, а в пласта до и под тях се среща разпиляно зърно. Културният пласт под деструкциите и обмазките е с дебелина 0,15 – 0,20 м[87]. Той е с много по-слаба концентрация на обгорени мазилки и керамични фрагменти, отколкото пластът над тях. Вероятно двете съоръжения са били разположени върху платформа, нами-

[87] Под деструкциите е най-дълбоката част на вкопаването.

Обр. II.151. Вкопаване 8-11d: начупена подова замазка на отоплително съоръжение (етап на проучване).
Fig. II.151. Dug-in feature 8-11d: broken base of a hearth or an oven.

раща се над вкопаването и пропаднала в него. Покриващият ги слой с многобройни археологически материали (основно керамични фрагменти) (обр. II.147) трябва да се свърже с пропадането на пода на етаж, намиращ се над тази платформа. Следователно археологическата ситуация показва наличието на двуетажна сграда: негативна структура; платформа/под над вкопаването с огнище и хромелно (?) съоръжение до ръба му; под на втори етаж с керамични съдове и други битови предмети.

Вкопаване 8-11e. Кв. D44 – 45 (обр. II.141; II.142). Разположено е непосредствено североизточно от вкопаване 8-11d, с което е свързано в югозападния си ъгъл, и на около 0,90 м югоизточно от вкопаване 11. От южната си страна опира в централната наземна част. То е приблизително кръгло, с диаметър в горния край около 2,70 м и максимална дълбочина 0,80 м. Стените му са стръмни освен южната, която се спуска стъпаловидно от наземната част към дъното (обр. II.152). Дъното му остава на ~ 0,25 м по-ниско от дъното на вкопаване 8-11m, което се намира непосредствено до него, от източната му страна**.** Реброто между тях е почти отвесно. В северния край на структурата има плитко хлътване (до 0,15 м от дъното) с диаметър ~ 0,45 м. В запълнителя на вкопаването се очертават два слоя с много висока концентрация на малки и средноголеми камъни, керамични фрагменти и обгорели мазилки, които се срещат по-рядко, особено в горния слой. Горният слой (на дълбочина ~ 1,50 – 1,60 м) лежи в горната част на запълнителя на вкопаването, като продължава в северна посока в 8-11m, а в източна посока и върху вкопаване 8-11f. В него се срещат и отделни животински кости – предимно зъби от едри тревопасни животни. Запълнителят над него също е наситен

Обр. II.152. Кв. D44/45: вкопаване 8-11e, южна част (етап на сваляне на контролните профили между квадратите през 2011 г.). Правите ивици с концентрация на камъни, керамика и горели мазилки северно и западно от дъното на вкопаването показват останки от горния слой на местата, където са били контролните профили – етап на проучване през 2011 г., когато той е свален в останалата част на квадрата през предходните години.

Fig. II.152. Sq. D44/45: dug-in feature 8-11e, southern half (excavation of the baulks between the squares in 2011). The straight lines with concentration of stones, pottery and daub to the north and west of the pit bottom mark the upper layer, under the baulks – stage of excavations in 2011 when this layer with materials was already excavated in the other half of the square.

с керамични фрагменти. Долният слой заляга върху дъното на негативната структура (дълб. ~ 1,76 – 1,90 м), като в него преобладават камъните (обр. II.152).

Вкопаване 8-11m. Кв. D44 (обр. II.141; II.142; II.153). Намира се в северния край на комплекса, като частично се вдава в северна посока в околната наземна повърхност, така че от северозапад, север и североизток е заобиколено от нея. На юг и югозапад се свързва с вкопавания 8-11e и 8-11f. Има издължена овална форма в горния си край с размери около 4,50 (север – юг) х 2,50 м (изток – запад). Дълбочината му е около 0,80 м. Стените му са стръмни, а дъното равно, със съвсем лек наклон на юг. От него се „влиза“ към вкопавания 8-11e и 8-11f, които са малко по-дълбоки. В северозападния ъгъл на вдаващата се в древната повърхност част има 1,30 м дълго и 0,60 м широко струпване от плътно лежащи един до друг средноголеми необработени камъни (обр. II.153; II.154). Те са в два реда, непосредствено едни върху други, с лек наклон на юг. В долния ред се очертава известно подреждане – редици от по 4 – 5 камъка в посока ССИ – ЮЮЗ. Лежат върху материков терен, който тук е на около 0,35 – 0,40 м над дъното на вкопаването (теренът рязко хлътва от южната страна на каменната

Обр. II.153. Вкопаване 8-11m: ниво с камъни и керамични фрагменти.
Fig. II.153. Dug-in feature 8-11m: a layer with concentration of stones and pottery.

ивица), непосредствено до северната му стена. Местоположението, разположението и широчината на ивицата с камъни дава основание да се предположи, че това е част от северната стена на вкопаване 8-11, линията на която тук е минавала над северния край на негативната структура (в източна посока тази линия минава непосредствено от външната страна на вкопаване 8-11g-h) и е имало нужда основата ѝ да се укрепи с камъни. Допълнително потвърждение на тази хипотеза е наличието на парчета обгорена глинена мазилка над и между камъните. В източна и западна посока тази стена е стъпвала върху древната повърхност, поради което е нямало нужда от каменна подложка.

От югозападната страна на ивицата с камъни, както и покрай западната стена на вкопаването има участък с размери приблизително 1,40 х 1,20 м, в който пръстта на дълбочина около 0,40 м (до дъното на вкопаването) е наситена с овъглено зърно (еднозърнеста пшеница) (обр. II.155).

Приблизително на един метър южно от това струпване започва около 0,20 м дебел слой с висока концентрация на малки и средноголеми камъни, керамика и единични парчета обгорели мазилки (обр. II.153), който лежи върху дъното на структурата. Срещат се и животински зъби. Този слой заляга директно върху 0,60 м широкото ребро, разделящо вкопавания 8-11e и 8-11f, като продължава и над вътрешността им, където лежи върху около 0,25 – 0,30 м дебел „културен пласт“. В случаите, когато са запазени долните части на съдовете, те са с дъната нагоре или „на ребро”. Във вкопаването бяха открити осем фрагмента от хромелни камъни, както и голям пясъчник, използван за заглаждане на инструменти.

Обр. II.154. Вкопаване 8-11m: струпване на камъни в северозападния ъгъл.
Fig. II.154. Dug-in feature 8-11m: a pile of stones in the northwest corner.

Вкопаване 8-11f. Кв. D45, D44 – източна част, C45 (обр. II.141; II.142). Намира се източно от вкопаване 8-11e, като от него го разделя 0,60 м широк праг. На юг и югозапад опира в наземната централна част. Има неправилно осморкообразно очертание с приблизителни размери в горния край 5,80 (изток – запад) х 4,20/3,00 м (западната част е по-широка от източната). Дълбочината му е до 0,90 м в западната част и 0,70 м в източната. Стените му са стръмни, а дъното – равно. В горната си част е свързано с вкопавания 8-11e и 8-11m, като в неговия запълнител продължава слоят от камъни, керамика и обгорели мазилки, регистриран в тези негативни структури.

Вкопаване 8-11g-h (обединява 8-11g и h и района около тях). Кв. B45, C44 – 45 (обр. II.141; II.142; II.144). Остава от източната страна на 8-11m (от което е разделен с около 0,25 м висок праг) и 8-11f. Размерите му са приблизително 6 х 4,80 м (в посока северозапад – югоизток), като в североизточна посока не е проучено, тъй като остава извън сервитута. Дъното му е на около 0,65 м от древната повърхност, сравнително равно. В него обаче има допълнителни вдълбавания. Първото е в северозападната му част (8-11g) (обр. II.156). Има овално очертание с размери 1,90 (югозапад – североизток) х 1,50 м (югоизток – северозапад). Дълбоко е около 0,40 м спрямо дъното на комплекса в тази част. На дъното му има струпване от камъни и малобройни фрагменти керамика (обр. II.157). Второто вдълбаване е в югоизточната половина[88]. То е със значителни размери – поне 4 х 3,40 м, като продължава под непроучен терен. Вкопано е от 0,60 м в северната си част до 0,80 м в южната. На около 0,30 м над дъното му лежи струпване на камъни, керамика и мазилки (обр. II.158; II.159). Запълнителят на вкопаване 8-11g-h е от тъмнокафява пръст с примеси от малки бучици обгоряла глина и

[88] Първоначално то е означено като 8-11h.

Обр. II.155. Вкопаване 8-11m: слой с овъглено зърно (детайл).
Fig. II.155. Dug-in feature 8-11m: a layer with charred grain (detail).

Обр. II.156. Дъно на вкопаване 8-11g-h: южна част (кв. C44).
Fig. II.156. Dug-in feature 8-11g-h: bottom, southern half (sq. C44).

малки камъчета. На дълбочина 0,40 – 0,60 м от древната повърхност има слой с концентрация на керамични фрагменти и камъни, който започва на около 0,60 – 0,70 м южно от северния ръб на структурата.

В южната част на вкопаване 8-11g-h, непосредствено върху запълнителя му, лежи до 0,40 м дебел наносен слой, наситен с дребни камъчета и пясък (обр. II.156).

Вкопаване 8-11j. Кв. B – C 45 – 46 (обр. II.141; II.142; II.144). Негативната структура е в източния край на комплекса. Намира се югоизточно от вкопаване 8-11f и южно от 8-11g-h, като теренът между отделните вкопавания остава по-ниско от древната повърхност. Има неправилно овално (яйцевидно) очертание с размери 4,50 x 3,20 м. Дълбоко е около 0,75 м спрямо древната повърхност. Запълнителят е от кафява пръст с примеси от малки камъчета и многобройни бучици горяла глина. В горната му част има слой с висока концентрация на малки камъни (както и няколко средноголеми), обгорени мазилки и керамични фрагменти (обр. II.160).

Вкопаване 8-11i. Кв. B46, C46 – 47 (обр. II.141; II.142; II.144). Намира се на около 1 м южно от вкопаване 8-11j, в югоизточния край на комплекса. Южната му стена маркира и южната граница на комплекса. Между негативните структури 8-11j и 8-11i има струпване от средноголеми и малки камъни, единични парчета керамика и обгорели мазилки, което достига до северната периферия на 8-11i. То има приблизително кръгло очертание с диаметър в горния край около 2,70 м и дълбочина около 1,00 м спрямо древния терен. Стените му са стръмни. Запълнено е с кафяв седимент, със сравнително ниска концентрация на керамични фрагменти. В горната част на вкопаването лежи наносен слой, наситен с дребни камъчета и единични фрагменти керамика, който се проследява и извън негативната структура, непосредствено над „културния пласт“ върху наземната повърхност и донякъде смесен с него.

Вкопаване 8-11к. Кв. B46, югоизточен ъгъл (обр. II.141; II.142; II.144). Намира се на около 3 м югоизточно от вкопаване 8-11j и на около 1,80 м източно от вкопаване 8-11i. Възможно е тази негативна структура да не е част от комплекс X. Установена е само част от северозападната ѝ периферия, тъй като вкопаването остава извън сервитута на трасето. Проучената площ е прекалено малка, за да се добие реална представа за формата, размерите и дълбочината на структурата.

Вкопаване 8-11L. Разположено е основно в кв. D46, малки части от него попадат в кв. D45, C46, D47 (обр. II.141; II.142; II.144). Намира се в южната част на комплекса, на около 2,80 м западно от 8-11i и на около 1,50 м източно от 8-11a. На запад се свързва с „коридора“ между 8-11a и 8-11d (обр. II.161). На север достига до „наземната централна част“. Дълбочината му е около 0,60 – 0,70 м. Стените му са полегати, а дъното е относително равно (обр. II.161). Запълнителят му е с висока концентрация на археологически материали, основно керамични фрагменти. На около 0,20 – 0,40 м над дъното се очертава слой от камъни, керамика и обгорели мазилки. Струпванията на камъни до южния ръб са значителни. Сред обгорените мазилки се срещат и разпръснати фрагменти от подова обмазка на отоплително съоръжение. Прави впечатление значителният брой на фрагменти от съдове, лежащи с дъното нагоре. Изглежда те, както и отоплителното съоръжение, са паднали от значителна височина. Във вкопаването се откриха и девет хромелни камъка с различна големина. Културният пласт е покрит от наносен слой, наситен с дребни камъчета и пясък, който е най-ясно изразен в южната част на структурата, а в северна посока изтънява (обр. II.162).

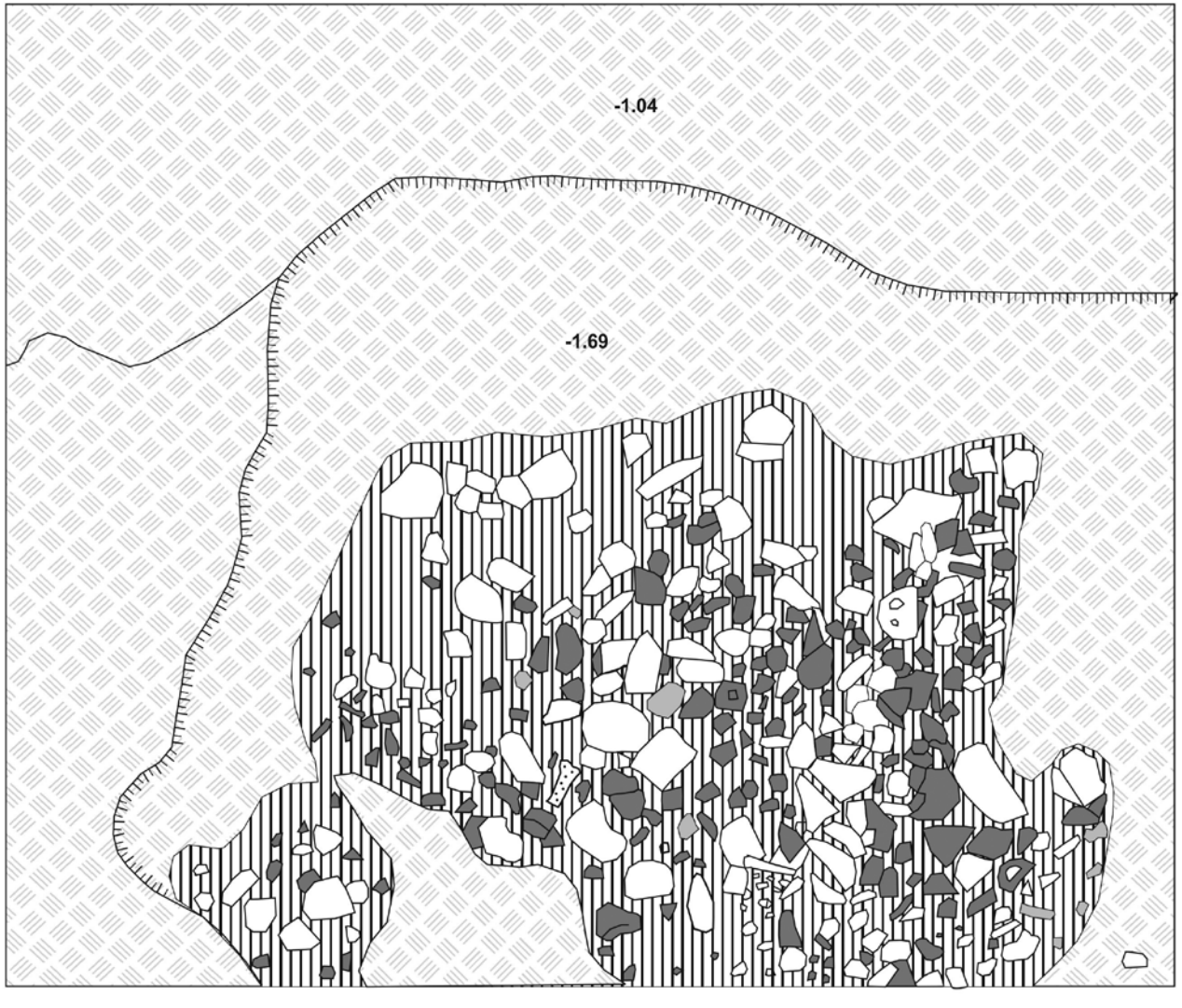
Вкопаване 8-11a. Кв. E46 – 47. Разположено е от южната страна на наземната част, която тук е широка около 2,20 м (обр. II.141; II.142). Заема югозападния ъгъл на комплекс X, като е най-южното регистрирано вкопаване. Продължава на югозапад извън проучения терен. Размерите на проучената му част са 5,50 x 4,10 м (север – юг), а дълбочината ѝ спрямо древния терен е около 0,70 м. На 0,15 – 0,20 м под горния ръб на северната стена се образува тясно „стъпало“ (обр. II.164). Под това стъпало

Обр. II.157. Струпване от камъни на дъното на вкопаване 8-11g (кв. C44).
Fig. II.157. Pile of stones on the bottom of dug-in feature 8-11g (sq. C44).

Обр. II.158. Вкопаване 8-11h: слой с камъни и керамични фрагменти върху дъното му.
Fig. II.158. Dug-in feature 8-11h: a layer stones and pottery on its bottom.

Обр. II.159. Вкопаване 8-11h: слой с камъни и керамични фрагменти върху дъното му.

Fig. II.159. Dug-in feature 8-11h: a layer stones and pottery on its bottom.

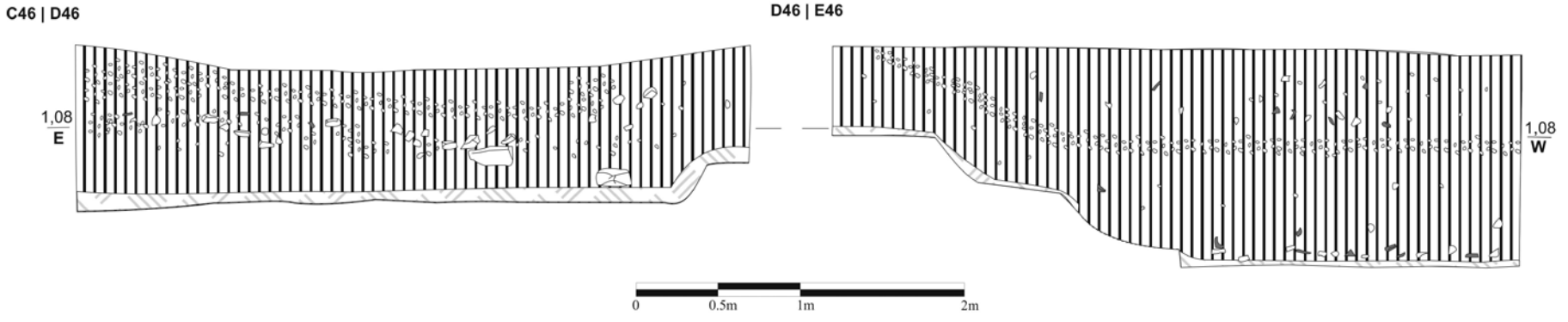

Обр. II.160. Вкопаване 8-11j (кв. B45): горна част на запълнителя му.
Fig. II.160. Dug-in feature 8-11j (sq. B45): upper part of the filling.

северната и източната стена се спускат под наклон от 40 – 50˚ – наклонът е по-слаб в североизточния ъгъл и източната част, където структурата опира до „коридора“, водещ към наземната част, чрез който в северна посока се свързва с вкопаване 8-11d, а чрез югоизточния му край – с вкопаване 8-11L (обр. II.163; II.164). Южната стена (в проучената ѝ част) е почти отвесна. Дъното е относително равно, покрито с камъни (сред тях и хромелни) и керамика, включително фрагментирани съдове, изглежда паднали от малка височина.

По източната стена на структурата бяха разкрити останките от отоплително съоръжение – относително компактно петно, като лицата на парчетата разтрошена подова обмазка са в различни посоки, но предимно нагоре (обр. II.164; II.165). Вероятно съоръжението е паднало от малка височина, като останките му лежат близо до дъното. Над този слой с керамика и деструкции се оформя още един (обр. II.163), като и двата започват от северния ръб на вкопаването и най-високата им част е на неговото ниво, а в центъра разликата им е около 0,40 м. Покрай северната и североизточната периферия горният слой се състои основно от камъни – от малки до големи. Големите (сред тях се срещат и хромелни) са предимно в горната част, до ръба на негативната структура, при потъването на слоя в дълбочина към вътрешността му рязко се увеличава процентът на по-малките (както и дебелината на слоя), а също и количеството на керамичните фрагменти, включително и на фрагментирани съдове (обр. II.163). Възможно е камъните да са част от стена, стъпваща върху наземната част покрай ръба на вкопаването, както и покрай източния край на „коридора“, свързващ централната наземна част с вкопавания 8-11a и 8-11L.

Запълнителят е от тъмна сиво-кафява пръст с многобройни примеси от малки камъни и бучици горяла глина. Регистрирана е висока концентрация на кремъчни артефакти. Налице е и разпръснато зърно.

Обр. II.161. Профил между вкопавания 8-11L (кв. D46) и 8-11a (кв. E46) с коридора между двете (остава основно под пътеката между двата квадрата).

Fig. II.161. Profile between dug-in features 8-11L (sq. D46) and 8-11a (sq. E46), with the corridor between them (mainly under the baulk between the squares).

Обр. II.162. Вкопаване 8-11L, североизточен край (кв. D45, югоизточен ъгъл с профили): слой с камъни и керамика непосредствено под наносен слой, наситен с дребни камъчета и пясък (в профилите).

Fig. II.162. Dug-in feature 8-11L, northeastern quarter (sq. D45, southeastern corner with the profiles): a layer of stones and pottery under an alluvial sandy layer.

Покрай отвесната южна стена, непосредствено над останките от отоплително съоръжение и керамичните фрагменти над него, лежи наносен слой, наситен с дребни камъчета, почти без археологически материали в него (срещат се само отделни парченца изпечена глина). Максималната дебелина на този слой е 0,20 м, като той изтънява в северна посока, където хлътва към центъра на вкопаването.

Няма сигурни останки от стените на сградата, към която принадлежи комплекс X. Налице са обаче някои косвени указания за тяхното разположение. С най-голяма сигурност като основа на стена може да се интерпретира ивицата от камъни в северния (вдаващ се в наземния терен) край на вкопаване 8-11m. Възможно е към тази стена да се отнася и струпването от камъни върху стъпалото в северната периферия на вкопаване 11. Ако се свържат условно тези две струпвания на камъни, то очертаната от тях линия в западна посока опира в голямото струпване на камъни върху наземната част в северозападния ъгъл на комплекса, а в източна минава непосредствено до западния ръб на негативните структури в североизточния му край – вкопаване 8-11 g-h, в което струпването на керамични фрагменти, обгорели мазилки и камъни започва не от ръба на вкопаването, а на 0,60 – 0,70 м южно от него – ситуация, подобна на тази във вкопавания 11 и 8-11m. Изглежда северната стена е стъпвала както върху наземния терен, така и в северната плитка периферия на негативните структури, където основата ѝ е била уплътнявана с камъни – в различна степен според състоянието на терена в съответното вкопаване.

Обр. II.163. Вкопаване 8-11a: горно ниво с концентрация на керамични фрагменти и камъни (включително и хромелни).

Fig. II.163. Dug-in feature 8-11a: upper layer with a concentration of pottery and stones (including grinding stones).

Обр. II.164. Вкопаване 8-11a: източна част и връзката му със западния край на вкопаване 8-11L (разделящата вкопаванията издигната част е южният край на коридора към наземната част).

Fig. II.164. Dug-in feature 8-11a: eastern half and its connection with the western half of 8-11L (the higher part separating these two dug-in features is the southern end of the corridor to the above-ground area).

Обр. II.165. Вкопаване 8-11a: нападали обмазки от под на отоплително съоръжение.
Fig. II.165. Dug-in feature 8-11a: fallen pieces of a hearth or oven plaster.

Западната стена се маркира от струпванията от камъни и обгорели мазилки в западната наземна част. Фрагментите керамика, намиращи се сред тези струпвания, са указание за наличието на полици покрай стената.

Няма данни за източната стена на комплекса. Не е изключено тя да остава извън проучената площ – източният край на вкопаване 8-11 g-h не е установен, от вкопаване 8-11к[89] е установена само западната периферия.

С южната стена на комплекс X може да се свърже концентрацията на камъни покрай южния ръб на вкопаване 8-11L, който бележи и южния край на комплекса.

За наличието на стабилни вътрешни стени свидетелстват концентрациите на камъни в централната наземна част, както и в коридора (предимно в западния му край), който я свързва с негативните структури северно и южно от нея. Най-вероятно разпилените във вкопаванията камъни също трябва да се свържат с конструкцията на стените. По-несигурно е положението с обгорените мазилки, срещащи се в запълнителя на вкопаванията – те може да произхождат както от стените, така и от обмазана с глина дървена платформа.

В запълнителя на комплекс X е налице добре изразена стратиграфска ситуация:

– Непосредствено върху или малко над дъното на вкопаванията лежи слой от камъни, фрагментирани съдове и мазилки. Този слой се концентрира предимно в централната част на вкопаването, като не заляга върху „ребрата“, разделящи отделните негативни структури. В периферията на вкопавания 8-11a и 8-11d, върху наклонените им стени, има подови замазки на отоплителни съоръжения, паднали от сравнително малка височина.

[89] Както бе казано по-горе, не е сигурно дали то се отнася към комплекс X.

– Следва слой от малко по-светла пръст с ниска концентрация на археологически материали.
– Най-отгоре отново има слой с камъни, керамика и мазилки. Съдовете са силно фрагментирани, а когато са запазени по-големи части, те са с дъната нагоре (понякога са „на ребро“). Този слой в повечето вкопавания е по-наситен с археологически материали, отколкото най-долния. В него във вкопаване 8-11L има останки от отоплително съоръжение, които са силно разпръснати. Слоят се проследява върху почти цялата площ на негативните структури, като заляга както върху разделящите ги „ребра“, така и върху наземната част.

Стратиграфската ситуация и теренните наблюдения в процеса на проучване дават основания за следната възстановка на сградата, обозначена като комплекс X.

Повечето от вкопаванията не са били обитаеми. Единствено във вкопаване 11 може да се предположи обитаване на негативната структура. На нивото на древния терен (или малко над него) е имало платформи, покриващи вкопаванията и служещи за под на първия етаж на сградата. Тя е била разделена на помещения, до голяма степен съвпадащи с негативните структури под тях. В сградата е имало и втори етаж, в който или помещенията са били обединени в по-големи, или стените между тях са били много тънки, от нетраен материал, така че при пропадането си подът е покрил и разрушените разделителни стени на първия етаж. Отоплителни съоръжения е имало както на първия, така и на втория етаж.

В южната периферия на комплекса – вкопавания 8-11a, g-h, L – непосредствено върху културния пласт заляга стерилен слой, наситен с дребни камъчета и пясък (обр. II.156; II.162). Този слой не преминава извън структурите, а дори и в тях е ясно изразен в южните им части, докато в северна посока постепенно се губи. Явно се касае за пласт, нанесен скоро след загиването на селището в резултат на стичащи се порои от намиращите се южно от обекта възвишения. Водата е подмила и разрушила южната стена на сградата и е навлязла във вкопаните части, но явно деструкциите от падналите стени са запълнили негативните структури, като са попречили на отлагането на значителен наносен слой. Възможно е пътят на пороите да е бил преграден и от запазилите се поне до известна височина вътрешни стени, като тяхното постепенно размиване е довело до образуването на регистрирания по-светъл слой, беден откъм археологически материали.

Находките от вкопаване 8-11 (без керамични съдове и останки от производството на кремъчни сечива) включват: кремъчни стъргалки (ПИН 313, 314, 328, 337, 362, 384, 401, 494, 541, 1094, 1104, 1137), десет кремъчни пластини (ПИН 399, 525), две кремъчни ядра, каменни тесли (ПИН 483, 1121) и заготовка за тесла (?) (ПИН 928), два фрагмента от каменни сечива – вероятно тесли (ПИН 905, 1136), две каменни брадви (ПИН 318, 382), каменно длето (ПИН 339), два фрагмента от каменни брадви-чукове (ПИН 910, 937), брусове (ПИН 492, 673, 699, 1008?, 1009?), две каменни гладилки (ПИН 1071, 1216) и гладилка/чукалка (?) (ПИН 524), каменна „подложка“ (ПИН 1122), камък с дупка (тежест?) (ПИН 892), три каменни мъниста ПИН (370, 374, 396), пет цели хромелни камъка (ПИН 625, 640, 698, 965, 1015) и множество фрагменти от такива (ПИН 611, 617, 619, 620, 623, 624, 626, 627, 629, 630, 631, 651, 654, 659, 664, 674, 679, 680, 702, 922, 967, 970, 977, 979, 982, 984, 986, 987, 989, 997, 1007, 1217, 1240, 1241, 1245, 1247, 1251, 1261, 1263, 1271, 1287, 1288), два каменни хавана (ПИН 1237, 1299), петнадесет фрагмента от керамични антропоморфни фигурки (ПИН 312, 315, 331, 342, 402, 404, 422, 484, 487, 891, 893, 929, 939, 1029, 1199), четири фрагмента от зооморфни фигурки (ПИН 938, 1197, 1200, 1204), зооморфен издатък (ПИН 927), предмет (масичка?) със зооморфен издатък (ПИН 381), три фрагмента от „култови масички” (ПИН 343, 360, 455), керамично столче (ПИН 1058), пет керамични лъжици (ПИН 358, 926, 932, 943, 1090), керамична тежест (ПИН 930), керамичен модел на лодка (?) (ПИН 381).

Проучването на обект Върхари представи една доста странна ситуация, характерна по-скоро за селищата от късния неолит, когато най-масово са разпространени т. нар. вкопани („полувкопани“, „уземни“) жилища (Boyadzhiev Y. 2004). Във Върхари обаче в огромната си част негативните структури не са били предназначени за живеене. В такъв случай каква е била причината за тяхното изкопаване?

Селището възниква върху необитаван дотогава терен (както и късноneолитните селища с вкопани сгради) между две реки. Природните условия в района предполагат наличието на многобройни многогодишни дървета, съществували при пристигането на първите обитатели. Те е трябвало да бъдат изкоренени, за да се освободи пространство за изграждането на постройките. При това изкореняване са възникнали дупки, чиято дълбочина е зависела от дълбочината и обхвата на кореновата система. Тяхното наличие е направило терена негоден за строителство. Косвено потвърждение за наличието на подобни вдълбавания, невлизащи в плановете на строителите, е северната стена на сградата към комплекс X, която е стъпвала както върху древната повърхност, така и във вдълбавания в нея, като в тях се е наложило основата ѝ да бъде подсилена с камъни. Древните обитатели са имали две възможности – или да засипят дупките, или да ги включат в бъдещите сгради. Запълването им обаче е поставяло два проблема: доставяне на необходимото количество пръст от терен извън територията на селището и много сериозно трамбоване на този запълнител, за да не се слегне той с времето и съответно да пропадне подът на сградата. И двете дейности са изключително трудоемки и биха затруднили и удължили сериозно изграждането на сградите. Освен това необходимата за изграждане на стените на сградите глина (а и за съоръженията вътре в тях) е трябвало да бъде донесена от известно разстояние извън територията на селището. Втората възможност – включването на дупките в сградите – е спестявала усилията по запълването им, а същевременно необходимата за строежа глина (а вероятно и поне част от камъните) е била набавяна на място, чрез разширяване и задълбочаване на вдълбаването. Терасата, върху която е построено селището, е покрита с достатъчно дебел слой глинест седимент, подходящ за строителство – седиментоложките изследвания показват двуфракционни наслаги, в които участието на глината е около 80%[90]. Прагматизмът на обитателите на Върхари е ясно засвидетелстван при използването за инструменти на речни камъни с подходяща форма и минимална обработка (заостряне) на работната част[91]. Стремежът към максимална ефективност на трудовия процес е лесно обясним, като се имат предвид тогавашните технически средства. Всъщност въпросът трябва да бъде не защо негативните структури са включени в сградите, а защо не са били пригодени за обитаване, каквато е ситуацията при късноneолитните уземни жилища (Boyadzhiev Y. 2004). А той е свързан с по-общия и съществен въпрос – какви са били постройките във Върхари?

Археологическата ситуация в описаните по-горе комплекси подсказва, че става дума за останки от внушителни сгради. Тяхната точна форма и размери обаче не може да се установи. Това се дължи преди всичко на обстоятелството, че не са запазени ясни и сигурни следи от стените им[92]. Всъщност като сигурни следи в праисторията се приемат или запазена до известна височина (колкото и да е малка) стена, или дупки от колове. И в двата случая регистрирането на стената е възможно вследствие на конкретни условия – или нейната конструкция, или условията, при които сградата

[90] Наблюденията по време на изкопните работи за прокарване на пътя Джебел – Маказа показаха, че най-дебелият и чист слой глинест седимент е именно в областта на селището, което е естествено, тъй като то е в най-ниската точка между сливането на двете реки, където са се отлагали и най-голяма част от речните наноси.

[91] Виж глава V „Каменни сечива“ в настоящия том.

[92] По-сигурно могат да се проследят само северната и южната стена на вкопаване 35, но и при тях до голяма степен данните са косвени.

е загинала, както и тези, в които впоследствие са се намирали нейните деструкции.

Направените наблюдения дават няколко отправни точки за изясняване на конструкцията на сградите:

1. На терена не бяха открити дупки от колове въпреки старателното и целенасочено търсене. Следователно конструкцията на стените на сградите от Върхари не е изисквала забиването на дървени колове. Най-вероятно това се дължи на твърдия материков терен, върху който са стъпвали стените. Той от една страна сериозно е затруднявал изкопаването на дълбоки дупки с малък диаметър (или на големи, стесняващи се към дъното дупки), в които да се забие кол, а от друга е достатъчно стабилен, за да се използват дисковидни с равна основа, така че да се спестят излишни усилия. Индикация за подобни дисковидни, които са стъпвали върху материковата повърхност, е наличието в някои случаи на терена на плитки (до 5 см) кръгли вдлъбнатини с диаметър от 0,07 – 0,08 м до 0,30 м. Най-ясното доказателство в тази насока е откритата до западния ръб на вкопаване 8-11с обмазка, която е запазена *in situ* във вертикално положение заедно с отпечатъка от кръгъл кол в нея, но без никаква следа от дупка от кол (обр. II.149). Явно се касае за дървена колона с равна основа, поставена директно върху земята.

2. Във всички проучени комплекси бяха открити опалени мазилки. Те са в различна степен на обгаряне – от керемиденочервено и оранжево до тъмнокафяво и черно, в зависимост от това дали са имали пряк достъп до кислород (външната част), или не (вътрешността им).

3. По някои от откритите обгорели мазилки има следи от дървени греди или колове/колони, но те са сравнително малобройни.

4. Както покрай ръбовете на вкопаванията, така и вътре в тях (обикновено примесени с мазилки) лежат струпвания от малки и средноголеми камъни (с размери до около 0,10 – 0,15 м).

5. В запълнителя на повечето от по-дълбоките структури над слоя с деструкции на сградата (обгорели мазилки, камъни, керамични фрагменти и др.)[93] личи слой от по-светла пръст, близка до цвета на материковата глина, в който концентрацията на археологически материали е много ниска. В повечето случаи той е чувствително по-дебел покрай ръба на вкопаването. Най-вероятно този слой се е образувал в резултат на постепенното размиване на глинените стени[94]. Над него обикновено има по-тъмен слой с по-висока концентрация на археологически материали – в резултат както на окончателното рухване на сградата, така и на свличането след това в ямата на материали от околния терен.

6. Геоморфологичните изследвания показаха, че след загиването на селището теренът е останал дълго време под вода. През този период са били напълно отмити недостатъчно изпечените мазилки[95]. В северната, най-ниска част на обекта, където водата се е задържала най-дълго[96], дори и силно изпечените мазилки са размити до такава степен, че не са се запазили като компактни парчета, а личат по червеникавото оцветяване на пръстта, в която са запазени съвсем дребни бучици обгоряла глина.

---

[93] Когато този слой е поне на 0,30 – 0,40 м под ръба на вкопаването.

[94] Натрупването на по-дебел пласт глина от размитите стени, възможността за частично запазване на някои стени или дори помещения след пълното унищожаване на по-голямата част от сградата, както и начинът на отлагане на нейните деструкции може да се установи и днес при изоставени и рушащи се постройки с паянтов или кирпичен градеж (обр. II.68; II.122).

[95] Дори и силен огън е опалвал само външната повърхност на дебелите над 0,40/0,50 м стени, изградени основно от глина, примесена с камъни, а вътрешността им е била само слабо изпечена (или съвсем незасегната).

[96] Възможно е оттичането на водата да е било задържано от намиращ се покрай брега на рова насип (дига).

Повечето от посочените факти може да имат различни обяснения. Най-сигурно със стените на сградите могат да се свържат лежащите върху „културен“ пласт слоеве и/или струпвания на светлокафява глина, близка по цвят до материковата, в която има минимално количество археологически материали. Най-вероятно тези напластявания могат да се обяснят с рухването и размиването[97] на стените, изградени предимно с изкопана на място глина. Струпванията от такава глина в периферията на негативните структури може да се обяснят и с ерозията на стените на вкопаванията, но при теренните наблюдения (провеждани целенасочено в тази насока) не се констатираха данни за съществена ерозия – стените на негативните структури са основно два вида – или приблизително отвесни, каквито се откриваха и по време на проучването им, или доста полегати, каквито са били поначало (и съответно неподдаващи се на сериозна ерозия). Освен това в някои от най-ясно изразените случаи на натрупване на „псевдостерил“ върху „културен“ пласт покрай периферията (напр. вкопаване 43) съотношението между разстоянието от горния ръб на структурата до пласта „псевдостерил“ и неговата широчина и дебелина изключва възможността този пласт да е образуван в резултат на ерозия.

Втората група останки, които може да се свържат с конструкцията на стените, са различните по големина камъни – както единични, така и образуващи разнообразни по форма и големина струпвания. Обстоятелството, че струпванията на камъни винаги са придружени от обгорели мазилки и керамични фрагменти, показва, че те са свързани с конструкцията на сградите. Значителното количество камъни, регистрирани както в запълнителя на негативните структури, така и покрай периферията им, изключва възможността те да са само от отделни съоръжения. Същевременно етнографските наблюдения не дават основание те да се причислят към конструкцията на подовата/подовите платформа/и. Регистрирането им в различни участъци на вкопаванията, включително и в централната им част, е лесно обяснимо, като се има предвид начупването и срутването на високите стени, горните части от които при падането си от височина могат лесно да се изтърколят към най-дълбоката част на негативната структура. Трябва да се има предвид и обстоятелството, че по-значителните каменни струпвания, както и по-големите камъни обикновено са в периферията на вкопаванията – от външната или от вътрешната им страна – т.е. именно там, където би трябвало да минават стените (външни или вътрешни) на сградата.

Третата група останки са обгорелите мазилки. Тяхната интерпретация обаче може да бъде доста по-многозначна – да са части от глинена стена (изградена в различни техники), да са част от конструкцията на платформата, покриваща негативните структури или под на втория етаж, да са част от различни съоръжения. Към стените на сградата могат да се отнесат със сигурност големите парчета мазилки, обгорели едностранно (цветът им преминава от оранжево-червен до тъмнокафяв-черен), както и по-слабо опалените буци (от жълто-кафяви до черни), които явно са от вътрешността на по-дебели конструкции – обмазката на подова платформа би изгоряла много по-силно, тъй като от една страна е по-тънка, а от друга е съпроводена с много повече горивен материал – дървени гредички/дъски от конструкцията ѝ, дебели дирец и хоризонтални греди, които я поддържат (или поддържат сградната конструкция над нея – горен етаж или покривна конструкция). В една подова платформа биха личали и голям брой отпечатъци от дървената конструкция – първо, защото те са съществена част от нея, и второ, защото глината около тях ще бъде добре изпечена и съответно много по-издръжлива на въздействието на водата. В обекта обаче мазилки с отпечатъци от дърво – колове, пръти или гредички – се срещат сравнително рядко. Този факт може да има две обяснения. Първото е, че в конструкцията на сте-

[97] Тези два процеса може да са както с различна последователност в отделните части на сградата, така и да протичат едновременно.

ните са отсъствали дървени елементи или те са използвани епизодично. Пример за такава конструкция са стените, изградени от кирпич. Тази техника обаче не включва използването на дребни камъни, каквито явно са включвали стените на сградите от Върхари[98]. Възможно е също така и използването на други глинобитни техники, които включват употребата на малки камъни. Второто обяснение е, че дървените дирeци и греди са били дебело обмазани с глина, вследствие на което изпичането на стените при пожара не е достигнало до тях и съответно не са запазени отпечатъците им, тъй като неизпечената (или слабо изпечена) глина около тях е била отмита с времето, а дървото е изгнило. Тънките, добре изпечени двустранно (и добре загладени от едната или от двете страни) мазилки явно са части от различни съоръжения.

Четвъртата група са останките от горяло дърво. Навсякъде из терена – както върху древната повърхност, така и в запълнителя на негативните структури – се срещат малки въгленчета, като често те личаха само като размити черни петънца. По-големи парчета овъглено дърво, които дават възможност да се определи формата им (и евентуално предназначението им), обаче бяха рядкост. Липсата на остатъци от дървени конструкции е лесно обяснима – неизгорелите са изгнили, изгорелите (ако не са изгорели напълно, до изпепеляване) са се натрошили при падането, като под въздействието на водата допълнително са разбити или размити. Едва ли е случайно, че най-добре запазените парчета от греди/дъски се откриха в плитки ями (№ 27, 30) – т.е. паднали от съвсем малка височина и същевременно затиснати от плътни изпечени обмазки, съхранили ги от въздействието на водата.

Като се вземат предвид всички налични данни, съществуват достатъчно основания да се приеме, че сградите са имали масивни стени, направени основно от глина, примесена с дребни и средноголеми камъни. Възможно е камъните да са били концентрирани в определени участъци на стената, изискващи по-голяма здравина – напр. в ъглите на помещенията, в участъка, в който на втория етаж се е намирало отоплителното съоръжение[99]. В конструкцията им са влизали също и дървени елементи – дирeци и греди – т.е. може да се предположи, че стените са били изпълнени в т. нар. паянтов градеж (Вакарелски 1977, 221). Изглежда, че във Върхари е използван вариант на този градеж, при който дървените елементи са били дебело обмазани с глина, която е била основният елемент в конструкцията. Вертикалните дървени елементи не са били забивани в земята, а са били с равна основа и са стъпвали върху повърхността или върху хоризонтална дървена греда.

Глината за направата на стените най-вероятно е добивана от мястото на строежа, при което са се образували и негативни структури в древния терен. Една част от вкопаванията са с дълбочина около 0,60 – 0,70 м, като обемът на изкопаната глина е достатъчен за издигане на стените на едноетажна сграда около тях (Бояджиев Я. 2013, 70 – 71). По-голямата дълбочина на вкопаванията в някои комплекси (между 1 и 2 м) и/или значителната площ на разположените непосредствено една до друга негативни структури дава основание да се предполагат значително по-високи стени – т.е. най-вероятно се касае за двуетажни сгради. Наличието на двуетажни сгради се потвърждава и от състоянието, в което се откриваха останките от съоръжения (главно отоплителни) и керамични съдове, явно паднали от известна височина, както и от ясно личащите в някои вкопавания два слоя от деструкции и археологически материали.

Конструкцията на подовите платформи в повечето случаи не може да се установи. По-сигурни данни има за някои от сравнително малките структури (напр. вкопа-

[98] При кирпичените сгради големи камъни могат да се използват в основата на стените и като цокъл, но във височина градежът е от кирпичи, без употреба на камъни.

[99] Подобна ситуация е регистрирана в сграда 5 в селището Орлица – виж глава III от публикацията в настоящия том.

ване № 6, № 7), при които част от покриващата платформа е била обмазана с глина (най-вероятно върху плътна дървена основа), а част е била само от дърво – изглежда във вид на подвижен капак. Що се отнася до подовите платформи, покриващи големите вкопавания на ниво първи етаж, както и подовете на евентуалния втори етаж, те вероятно са били основно дървени, от плътно наредени дъски. Възможно е да са били обмазани (всичките или само някои от тях) с тънък слой глина, която при пожара е изпечена до оранжево, като при падането на подовата конструкция, последвалото разрушаване на цялата сграда и въздействието на водата се е натрошила на малки парчета, каквито се откриваха в значително количество във всеки запълнител на негативна структура. Не може обаче със сигурност да се установи дали тези бучици обгоряла глина са от изгоряла подова платформа, или от опалената външна повърхност на стените. Най-сигурно с глинената обмазка на плътна дървена платформа могат да се свържат изпечените и от двете страни мазилки от вкопаване 26а – плоски, с дебелина 4 – 6 см, от едната страна (горната) сравнително добре заравнени, а от другата (долната) равни, но по-груби (обр. II.31; II.32), като върху някои личат и сравнително плитки и съвсем леко вдлъбнати отпечатъци, вероятно от дървени дъски. Те лежат в слоя, намиращ се върху останките от дебела глинена платформа с масивно съоръжение върху нея и явно се отнасят към втория етаж на сградата.

Многобройните въглени подсказват наличието на значително количество дървен материал, далеч повече от този, намиращ се в конструкцията на стените[100]. Свободно стоящи дървени елементи може да е имало както в конструкцията на сградата (дебели хоризонтални дървени греди, носещи подовите конструкции над негативните структури и на горния етаж при двуетажните сгради; вертикални носещи колони; елементите на покривната конструкция), така и в нейното обзавеждане (маси, столове[101], пейки, лавици, сандъци и др). В някои случаи мазилките и керамичните фрагменти са изпечени до витрифициране – при температура над 1100°. Това обстоятелство дава основание да се предположи, че освен значителното количество свободно стоящ дървен материал (а и други лесно-, дори взривно запалими предмети – рогозки, сламеници, тъкани, кожи и т.н.) е налице и друг фактор, способстващ развитието на висока температура[102]. Възможно е основната носеща дървена конструкция да е била „импрегнирана“ – със смола или катран[103] – способ, добре познат при строежа на къщи до средата на миналия век[104].

Подпирането на подовите платформи – както тези над вкопаванията, така и тези на втория етаж, най-вероятно е ставало по използвания до средата на XX в. начин в селските двуетажни къщи – чрез вертикални носещи дървени direци и дебели хоризонтални дървени греди. Възможно е дървените direци да са били обмазвани и с глина – свидетелство за това е запазената обгорена обмазка от вкопаване 8-11с (обр. II.149).

Структурата от сравнително чиста глина, констатирана във вкопаване 30, дава основание да се предполага наличието и на глинени колони – освен ако в случая не се

[100] Дори във вътрешността на стените да е имало по-голямо количество дървен материал, отколкото показват открити отпечатъци в изпечените мазилки, то това дърво не е изгоряло, а е изгнило и съответно от него няма останали въглени.

[101] За наличието на маси и столове свидетелстват техните миниатюрни копия, които се откриват във всички халколитни селища, включително и във Върхари – виж глава X в настоящия том.

[102] Най-вероятно за високата температура е допринесъл и силен вятър, в резултат на който е изгоряло цялото селище.

[103] Технологията за добиване на катран от борови дънери е достатъчно проста, за да е била открита и използвана през халколитната епоха.

[104] Проучванията показват, че няма съществена разлика между конструкцията и използваните материали на праисторическите жилища и селските къщи до средата на миналия век.

касае за вътрешна разделителна стена. За наличието на такива преградни стени свидетелстват случаите с разграничаване на слоевете с камъни, керамични фрагменти и обгорени мазилки върху/в запълнителите на вкопавания, намиращи се непосредствено едно до друго. Денивелацията на тези слоеве – към центъра на негативната структура, включително и от северната периферия към вътрешността (лежащи в посока противоположна на наклона на древния терен) – е ясно свидетелство, че не става дума за навличане в нея на материали в резултат на действието на стичащите се води, тъй като в такъв случай наклонът на струпванията щеше да е само от юг на север. Съвпадението на „стената“ от материков терен, разделяща съседни вкопавания, и разграничителната ивица между съседни слоеве от археологически материали показва, че в някои сгради вътрешните преградни стени са започвали още от негативната структура и са продължавали и на втория етаж. Всъщност тук възниква въпросът дали се касае за отделни помещения под общ покрив, или за отделни сгради, долепени една до друга. Възможността на древните строители да изграждат значителни по размери сгради ясно личи при комплекс II – вкопаване 35/36, което явно се отнася към една сграда с дължина над 22 м и широчина минимум 20 м. Ситуацията в комплекс X, където горният слой с деструкции и археологически материали покрива няколко вкопавания, също указва за наличието на общ втори етаж и съответно общ покрив. В този случай е възможно разпределението на помещенията на втория етаж да не отговаря на това на долния или преградните стени да са били съвсем тънки, от нетраен материал (например дървени дъски).

В зависимост от вида на вкопаванията и наземната им част условно могат да се обособят няколко групи комплекси, при които се забелязва и териториално обособяване:

- Голямо вкопаване със сравнително малка наземна част. Към тази група могат да се отнесат, макар и с голяма степен на условност, комплекси II, IV и VII[105]. Всички те са разположени в централната част на селището.
- Две-три отделни вкопавания, сравнително плитки и малки, с голяма наземна част около тях – комплекси III, V, IX. Комплекси III и V са в централната част на селището, където се намира и комплекс VI, който също може да се причисли към тази група, макар че влизащото в него вкопаване 14 е с по-значителни размери от останалите. Комплекс IX е в южната част на селището.
- По-голям брой неголеми вкопавания (над пет), разположени неподсредствено едно до друго, а някои и свързани помежду си, обграждащи централна наземна част – комплекси VIII и X. Разположени са в южната част на селището.
- Няколко големи вкопавания близо едно до друго, без централна наземна част – комплекс I. Разположен е в северната периферия на селището.

Разнообразието в достигналите до нас теренни ситуации подсказва и разнообразие в архитектурата и устройството на реално съществувалите сгради. Наличните данни дават основание да се предполага, че те са имали изключително големи размери – площ между 200 и 600 кв. м, а при комплекс II над 700 кв. м. Сградите са били разделени на отделни помещения. Преградните вътрешни стени са служили и за опора на пода на втория етаж при наличието на такъв[106], като най-вероятно са били продължение във височина на стените, разделящи отделните вкопавания в един комплекс – т.е. всяко вкопаване маркира отделно помещение. Помещенията са имали

[105] Комплекс II се състои не от едно, а от две вкопавания, макар и на известно разстояние едно от друго; комплекси IV и VII не са проучени изцяло, но значителните размери на проучените им части дават основание за причисляването им към тази група.

[106] В някои случаи на дъното на вкопаванията се откриват вдълбавания с диаметър около 0,60 – 0,70 м (напр. вкопавания 23, 21, 30 и др.). Възможно е това да са основи на масивни подпорни дървени колони.

специфични функции, за които може да се съди по различните като вид и концентрация археологически материали, открити в тях.

„Наземната“ част може да бъде от едната страна на вкопаванията или да е заобиколена от тях (възможно е един комплекс да включва повече от една наземна част). Обикновено от нея чрез постепенен наклон или стъпаловидно се слиза към някои от прилежащите ѝ вкопани структури. Част от тях са свързани помежду си, други са разположени непосредствено една до друга. Външните стени на вкопаванията са почти отвесни.

В случаите, когато наземната част заема значително пространство от едната страна на негативните структури (комплекси III, V, VI, IX), но върху нея няма данни за под или някакви съоръжения, не е изключено тя да не е изпълнявала жилищни функции, а някакви други – стопански, производствени, като склад и т.н. В три от комплексите (III, V, VI) върху наземните части се откри значително количество зърно, както и хромелни камъни.

Един от най-интересните въпроси е каква е била функцията на вкопаните части на сградата. Той няма еднозначен отговор, тъй като самите вкопавания се различават чувствително помежду си – по размери, дълбочина, характер на запълнителя си и разположението спрямо наземната част или едно спрямо друго.

Много малко от вкопаванията може да са били използвани като жилищни помещения. При повечето от тях подът е неравен. Дори и при тези с равен под върху него не са открити съоръжения или предмети, които да са *in situ*. Разположението и състоянието на фрагментираните съдове ясно показва, че са паднали от известна височина. Годно за използване е вкопаване 35/36, при което цялото дъно е равно, при това от североизточната си страна то плавно излиза на повърхността, като тук има данни и за наличие на вход. Като цяло обаче комплекс II показва значителни различия от останалите, които ще бъдат коментирани по-нататък. Данни за използването на вкопаната част като жилищна има във вкопаване 11 (комплекс X), където се установиха останки от органична постелка, лежаща върху дъното до югозападната му стена, а самото дъно е сравнително равно на значителна площ. Възможно е в него да се е извършвала и производствена дейност, тъй като до западния му ръб се регистрира участък с изключително висока концентрация на кремъчни люспи – отпадък при изработката на инструменти. И при други вкопавания има данни за използването им за занаятчийска дейност, като типичен пример в това отношение е северната част на № 19 – „работилница“ както за каменни мъниста, така и най-вероятно за кремъчни инструменти. Вкопаванията, които са били свързани с някакъв вид производствена дейност, не са по-дълбоки от 0,80 м, т.е. в тях не е било възможно да стои изправен човек, ако са били покрити. Обстоятелството, че отпадъците от производството не лежаха върху дъното на вкопаването или равномерно разпръснати в дълбочина, а се намираха в сравнително компактна маса в запълнителя на вкопаванията, дава основание да се предположи, че те са били върху хоризонталния под и са пропаднали в негативната структура при разрушаването на пода. Трябва да се има предвид обаче, че в случаите с наличие на останки от занаятчийска дейност те се откриваха непосредствено покрай ръба на вкопаните части – т.е. изглежда мястото на производство е било съобразено и с негативната структура. В някои случаи данни за производствена дейност има в много плитки вкопавания (например № 1 и 2 в комплекс VIII, които едва ли са били отделени с покритие от наземната част). Възможно е покритието на някои структури да е било само частично, като те са били свързани директно с наземната част (пода на първия етаж)[107]. Данни за частично покриване има при редица от

[107] Наземна сграда с големи плитки негативни структури, използвани за изработка на каменни брадви и тесли и „ясписови и ахатови остриета“, е проучена в селището Седларе, намиращо се само на 4 км южно от Върхари (Радунчева 1997, 162 – 163).

по-плитките вкопавания. За отбелязване е, че обикновено в тези случаи на ръба на непокритията участък има големи хромелни камъни (напр. вкопаване 7 в комплекс IX; вкопаване 21 в IV) или огнища (напр. вкопаване 6 в комплекс VIII). Вероятно за непокритите части е имало подвижни дървени капаци. Не е изключено някои от плитките негативни структури да са служили просто за изолация от влагата.

Дълбоките вкопавания са били покрити от подова конструкция – плътна дървена подложка, евентуално обмазана с тънък слой глина – и най-вероятно са служили за „мазета". Възможно е неравният под на някои от негативните структури да е бил покриван с органична настилка, от която обаче не са останали следи.

От съоръженията, намиращи се в сградите, имаме данни предимно за отоплителните[108]. Останки от тях са откривани върху наземната част, до ръба на някое от вкопаванията (напр. комплекс IX – до вкопаване 6; III – до вкопаване 18); паднали в негативната структура от малка височина (напр. комплекс X, вкопаване 8-11a, d) или паднали от значителна височина (напр. комплекс I – вкопаване 26; VII – вкопаване 30; X – 8-11L). Тези, които са паднали от малка височина, явно са били върху подовете, покриващи вкопаванията на нивото на наземната част (първия етаж на сградата) или малко над нея. Отоплителните съоръжения, паднали от голяма височина, останките от които са разпръснати над слой от деструкции и керамика, явно са били разположени на втория етаж на сградата[109]. Откритите фрагменти от подова обмазка показват, че най-често за основа са използвани малки речни камъчета, които са обмазвани с 2 – 5 см дебел слой глина. В отделни случаи за основа са използвани керамични фрагменти, обмазани с глина (комплекс I, вкопаване 25) или обмазката е само от глина, без друга подложка (комплекс X, вкопаване 8-11d). Сравнително тънката основа на отоплителните съоръжения, паднали отвисоко, липсата на следи от закуповяване, както и етнографските паралели дават основание да се предполага, че се касае за огнища, а не за пещи.

Някои от отоплителните съоръжения са били извън сградите – напр. това в кв. V20, евентуално това в T/S 19/20. Върху древната повърхност се намира и единствената сигурно установена основа на пещ – в кв. T14.

Указания за хромелно съоръжение има при вкопаване 8-11d, както и при северозападното „крило" на вкопаване 35/36 (кв. Q27). Добре загладени двулицеви мазилки, понякога правещи чупка или извивка, указват за наличието и на други съоръжения (най-големият запазен фрагмент е до източния ръб на вкопаване 30), но силната им фрагментираност не дава възможност да се възстанови формата им. В най-голяма степен е запазено съоръжението от вкопаване 26, но и неговите останки не дават възможност за реконструкция.

Производствени и стопански дейности са се извършвали и извън сградите. Свидетелство за това са ямите и съоръженията в северната част на обекта, между комплекси I и II, както и съвсем плитката негативна структура, оставаща извън границите на комплексите (в кв. G44), в която има останки от изработката на каменни мъниста. Струпвания на кремъчни отломъци, указващи за места за изработка на артефакти, са констатирани и директно върху древната повърхност – напр. от източната страна на яма 28 (кв. N27), в кв. U20 и др.

[108] Възможно е двулицевите замазки, открити във вкопаване 8-11d, да са останки от хромелно съоръжение, но поради фрагментарния им характер тази интерпретация не е достатъчно сигурна.

[109] Разположението на огнища върху втория етаж е характерно за традиционните родопски къщи (Вакарелски 1977, 236). Данни за огнища върху втория етаж са установени и в къснохалколитното селище Орлица, намиращо се на около 30 км южно от Върхари (виж глава III – сграда 5 от публикацията в настоящия том).

Южна периферия на селището
Негативни структури

На около 15 м южно от комплекс X, в западния край на проучения терен започва дъговидна ивица от негативни структури. Тя е с дължина около 44 м в посока северозапад – югоизток, като на изток продължава в непроучен терен (обр. II.166; II.167). В югоизточна посока широчината на негативните структури се увеличава, като на места достига до 7 м. Очертават се големи вкопавания, свързани или засичащи се в краищата си – №№ 42, 41, 39, 40 (от северозапад на югоизток). Единствената по-значителна негативна структура между комплекс X и началото на дъговидната ивица е яма 23, оставаща на 2,20 м северно от северния край на вкопаване 42 и на 2 м северозападно от яма 26.

Яма 23. Кв. D49. Тя е плитка (дълб. 0,23 м), приблизително овална в горния си край и с максимални размери 2,90 х 2,55 м в посока изток – запад (обр. II.162). На 0,12 – 0,13 м от горния си край ямата се стеснява до 1,65 х 1,50 м (север – юг). Дъното ѝ е равно, като върху него лежат керамични фрагменти и малко камъни. Запълнителят ѝ е от сиво-кафяв седимент, сред който се срещат малки камъни (до 0,10 м) и фрагменти керамика. В горната част има песъчлив слой, наситен с малки камъчета.

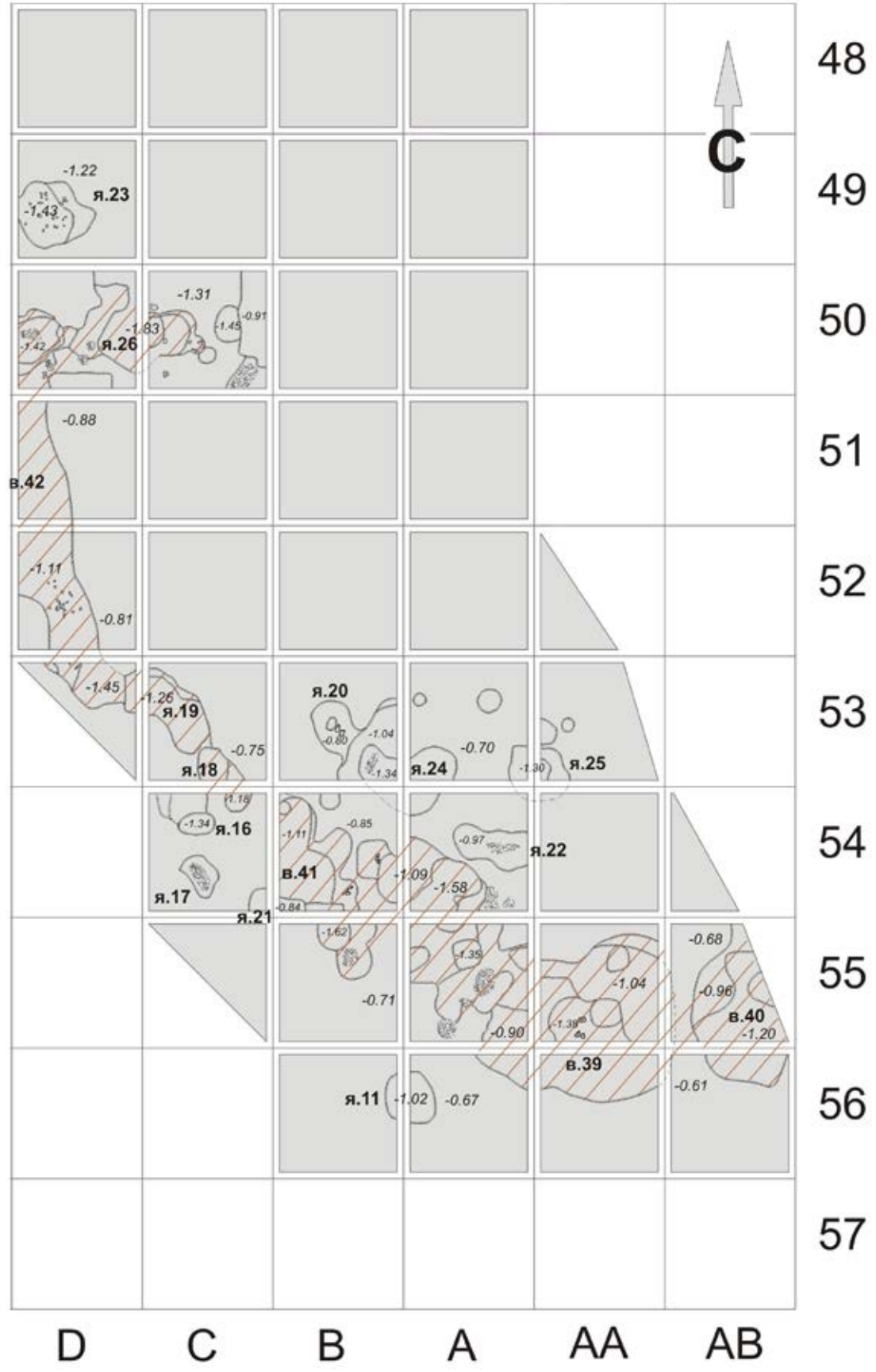
Вкопаване 42. Кв. D50, D51, D52, D53 (обр. II.166; II.169 – 171). Общата дължина на източния му ръб е 15,50 м. По-голямата част от западния край на структурата не е установен, тъй като излиза извън сервитута. Югоизточната ѝ част представлява около 5 м дълга и 2 м широка ивица. В северния край (до разширяването в северна посока) има струпване от средноголеми камъни и керамика, заемащо цялата широчина на вкопаването – размерите му са 1,10 х 1,50 м, като е най-широко в централната си част (обр. II.170). В него се откриват фрагменти от съдове с дъното нагоре. Дълбочината в тази част е 0,25 – 0,30 м от древната повърхност. В южния край на структурата има приблизително кръгло вдълбаване с диаметър около 1,60 м и дълбочина 0,60 м (обр. II.171). Основната част от вкопаването, оставаща северно от по-тясната ивица, е дълга около 10,50 м. Широчината на проучената част е между 1 и 2 м – стеснява се от юг на север. Дълбочината в тази част е около 0,30 – 0,35 м. В самия североизточен ъгъл теренът се вдълбава стъпаловидно (като същевременно леко се разширява в източна посока) и тук дълбочината достига до 0,60 м (като тази във вдълбаването в южния край) (обр. II.169).

Запълнителят на негативната структура се състои от сиво-кафява пръст, която в горната си част е покрита от наносен пласт, наситен с малки камъчета и пясък. В центъра на северното вдълбаване, на около 0,45 м над дъното му, има малко струпване от средноголеми камъни. Подобно струпване има и в югоизточната периферия на това вдълбаване, като и двете лежат върху/в запълнителя.

Северният край на вкопаването се свързва с оставащата от източната му страна яма 26 (обр. II.169), а южният опира до яма 19, чрез която то се включва в голямата дъга от негативни структури, затваряща от юг ареала на селището (обр. II.166).

Яма 26.[110] Кв. C50 – D50 (обр. II.166). Тя е дълга 4,80 м и с максимална широчина 2,40 м (в посока изток – запад). Дълбока е 0,55 м. Стените ѝ са почти отвесни (обр. II.169; II.172). В западната ѝ част, на дълбочина около 0,25 м от горния край на структурата, се оформя 0,50 – 0,55 м широко стъпало, след което стената продължава стръмно надолу (обр. II.169). В източната ѝ част се очертават две стъпала – съответно на около 0,20 м и на 0,50 м под нивото на древния терен (обр. II.172). Горното стъпало е в североизточната част на ямата и е съвсем тясно – не повече от 0,20 м. Долното стъпало заема само източния край на ямата, като е широко 0,80 – 0,90 м. Дъното ѝ

[110] При засичането ѝ на нивото на древната повърхност очертанията на запълнителя ѝ не се свързваха с очертанията на вкопаване 42, поради което структурата бе означена като яма. След навлизането в дълбочина се установи, че двете негативни структури са свързани.

Обр. II.166. План на южната периферия на обект Върхари.
Fig. II.166. Southern periphery of the site.

Обр. II.167. Южна периферия на обект Върхари.
Fig. II.167. Southern periphery of the site.

Обр. II.168. Яма 23.
Fig. II.168. Pit 23.

Обр. II.169. Вкопаване 42, северна част и западна половина на яма 26 (кв. D50).
Fig. II.169. Dug-in feature 42, northern half and the western half of pit 26 (sq. D50).

Обр. II.170. Вкопаване 42, централна част (кв. D52).
Fig. II.170. Dug-in feature 42, central area (sq. D52).

Обр. II.171. Вкопаване 42, южна част (кв. D53).
Fig. II.171. Dug-in feature 42, southern half (sq. D53).

е равно. Запълнителят е от сиво-кафяв седимент с малки и средноголеми камъни в него. По-забележимо присъствие на фрагменти керамика, мазилки и въглени има в източния ѝ край. Малко струпване от средноголеми камъни с голям фрагмент керамика между тях има и в западния край на южния ръб на ямата.

Яма 19[111]. Кв. C53. Опира в южния край на вкопаване 42, като е възможно да е свързана с него. Има неправилно дъговидно очертание с дължина 3,40 и широчина 1,60 м (обр. II.166; II.173). Дълбока е около 0,55 м, като покрай западната половина на северната периферия има тясно (0,20 – 0,30 м) стъпало – на около 0,20 м под ръба. В запълнителя ѝ почти няма археологически материали.

Яма 18. Кв. C53, C54 (обр. II.166; II.173; II.174). Намира се югоизточно от яма 19, като най-близкото разстояние между двете в горната част е само 0,15 м (обр. II.173). Има неправилно овално очертание с размери 2,80 х 1,20 м (в посока северозапад – югоизток). Дълбочината ѝ е 0,40 м. Стените ѝ са почти отвесни, а дъното ѝ е равно. Това е единствената структура, в запълнителя на която се обособяват отделни прослойки (отдолу нагоре):

– 3 – 4 см дебел слой тъмнокафяв седимент, лежащ върху равното дъно;
– 8 – 9 см дебел слой кафява пръст;
– 8 – 9 см дебел слой от песъчлива пръст, примесена със съвсем дребни камъни и едър пясък. Този слой леко хлътва от периферията към центъра. В него личат 3

[111] При засичането ѝ на нивото на древната повърхност очертанията на запълнителя ѝ не се свързваха с очертанията на вкопаване 42, поради което структурата бе означена като яма. След навлизането в дълбочина се установи, че двете негативни структури са свързани, но означението „яма“ се запази, тъй като бе навлязло в документацията.

Обр. II.172. Яма 26, източна половина.
Fig. II.172. Pit 26, eastern half.

– 4 отделни слоя от дребни камъни, разделени от песъчлива пръст/едър пясък;
– 4 – 5 см слой от кафява пръст, най-дълбок в средата на ямата, а към краищата ѝ изтъняващ и на места изчезващ, тъй като се смесва с по-долния песъчлив слой. Кафявата пръст завършва на нивото на горната повърхност на негативната структура.

Вкопаване 41. Кв. B54, B55 (обр. II.166). Вкопаването се намира на около 1 м източно от яма 18[112]. То е издължено в посока северозапад – югоизток. Дължина около 7,30 м, максимална широчина 3,80 м. Вкопано е на приблизително 0,30 м в древния терен, дъното му е равно. По-дълбоко е само в южния си край. Там то е с „трилистна“ форма, образувана от три малки кръгли вдълбавания с различна дълбочина. Най-дълбоко е в северозападния ъгъл – 0,37 м от древната повърхност, откъдето се вдига под наклон от 45˚ на изток. В южния „кръг“ върху дъното лежи малко компактно струпване от малки и средноголеми камъни, около които се откриват и фрагменти керамика (доста отмити) (обр. II.175).

Запълнителят на негативната структура е от сиво-кафява пръст, с ниска концентрация на керамика, а кремъчни артефакти не бяха открити.

Вкопаване 39. Кв. B54, A54, A55, A56, AA55, AA56 (обр. II.166). Намира се непосредствено до източния край на вкопаване 41, като на места разстоянието между тях е едва 0,20 – 0,30 м. Също толкова близо е и яма 22, разположена от северната страна на западната му част (обр. II.176). Вкопаването е леко дъговидно, с дължина в

[112] Западният му край остава под пътеката между кв. B54 и C54, поради което не можа да бъде точно установен.

Обр. II.173. Яма 19 и яма 18, северна половина.
Fig. II.173. Pit 19 and the northern half of pit 18.

Обр. II.174. Кв. C54: ями 16, 17, 18 – южен край, 21 – северозападен край.
Fig. II.174. Sq. C45: pits 16, 17, 18 (southern part) and 21 (northern part).

горния край около 14 м и широчина между 3 и 6 м. В рамките на голямата негативна структура ясно се очертават няколко отделни „вкопавания“ с приблизително овална или кръгла форма в горния си край и различна дълбочина. Средната му дълбочина е 0,60 – 0,70 м, но поради отделните вдълбавания дъното е много неравно (обр. II.177; II.178). Западната му част се спуска стъпаловидно, като височината на стъпалото е 0,20 – 0,30 м. Северната стена е съвсем отвесна, а източната е под наклон от около 40˚. Южната стена в горната си част е много стръмна, но към дъното става по-полегата. Запълнителят е от сиво-кафява пръст с примеси от малки камъни. Наличието на керамични фрагменти е минимално, кремъчните артефакти са единични. Над този пласт лежи наносен слой, наситен с малки камъчета и пясък и без археологически материали в него.

Приблизително в центъра на вкопаването (централната част на кв. A55) се намира струпване от малки и средноголеми камъни (размери 0,90 x 0,80 м) (обр. II.177). Непосредствено под камъните в южната му част лежат парчета обгоряла до червено мазилка. Струпването лежи в запълнителя, на ~0,15 м над дъното. Интересното е, че от южната и северната страна на негативната структура има още две струпвания на камъни, които лежат приблизително в една линия с това в центъра (обр. II.166). Струпването от северната страна е с размери 1,70 x 0,80 м (в посока изток – запад – покрай ръба на вкопаването), а камъните са със средна големина 0,30 – 0,40 м. От вътрешната страна на северната стена се регистрира ~0,20 м дебел слой от светлокафява глина, почти без примеси, която заляга (до 0,15 – 0,20 м в южна посока) върху културния пласт. Разстоянието между този слой и горния ръб на вкопаването е твърде малко, за да може да се касае за ерозия, още повече че стената в момента на разкриване бе почти отвесна. Явно глината се е свлякла от някаква структура (стена, насип?), издигаща се до северния край на вкопаването. В тази част в културния пласт се срещат фрагменти керамика и обгорена мазилка.

Вкопаване 40. Кв. AB55, AB56 (обр. II.166; II.179). Намира се в югоизточния край на проучвания терен, като продължава в източна посока извън сервитута на пътя. Разположено е непосредствено до източния край на вкопаване 39. Проучената му част е приблизително овална, с размери 5,40 x 3,40 м. Дълбочината му е около 0,50 м. На дъното има кръгло вдълбаване с диаметър 0,70 м, полегати стени и дълбочина до 0,10 м. Запълнителят му е от сиво-кафяв седимент с примеси от дребни камъни. В него се откриха само два фрагмента керамика, кремъчни артефакти липсват.

От външната, югозападна страна на дъгата от вкопавания се намират няколко по-малки негативни структури, означени като ями. Те са предимно пред (югозападно от) най-тясната част на „дъгата“ – яма 18 и северозападният край на вкопаване 41[113].

Яма 16. Кв. C54, северозападна четвърт (обр. II.166; II.174). Отворът ѝ има неправилна форма с размери 2,20 x 1,80 м (север – юг). Източната стена е по-стръмна – приблизително под ъгъл от 45˚, а западната е по-полегата – под ъгъл от около 25˚. Северната ѝ част е на дълбочина около 0,35 м, в южния ѝ край има вдълбаване с овална форма и размери при дъното 0,70 x 0,45 м (изток – запад). От юг, изток и запад стените му са много стръмни, като тук дълбочината спрямо древния терен е около 0,55 м. Запълнителят е от сиво-кафяв седимент с примеси от дребни камъни. Няма археологически материали.

Яма 17. Кв. C54, югозападна четвърт (обр. II.166; II.174). Отворът ѝ има неправилна форма с размери 1,60 x 0,90 м. Дълбока е само 0,15 м. Тя е почти изцяло запълнена с лежащи един до друг или един върху друг камъни – малки и средноголеми. Размери на струпването: 1,36 x 0,65 м (север – юг).

[113] Пространството пред южния край на вкопаване 42 и яма 19 – другите тесни структури в „дъгата“ – остана извън проучвания терен.

Обр. II.175. Вкопаване 41: южен край (кв. B55).
Fig. II.175. Dug-in feature 41: southern half (sq. B45).

Обр. II.176. Вкопаване 39: северозападна част с границата към яма 22 (кв. A54).
Fig. II.176. Dug-in feature 39: northwestern quarter and the border with pit 22 (sq. A54).

Яма 21. Кв. С54. Проучена е само северозападната ѝ част, другата остава под източния и южния профил на квадрата (обр. II.166; II.174). Стените ѝ са почти отвесни, дълбочината ѝ е 0,35 м спрямо древния терен. Запълнителят ѝ е сиво-кафяв седимент, наситен с дребни камъни.

Яма 11. Кв. А56, В56. Отворът ѝ има форма на правоъгълен трапец със силно заоблени ъгли и размери 1,90 х 1,80 м (север – юг). Дълбока е около 0,30 м. Стените ѝ са полегати, а дъното ѝ е сравнително равно. Запълнителят на ямата е хомогенен – сиво-кафява пръст с много малко примеси от горяла глина. На дъното в южната ѝ част лежи голям фрагмент от съд. Това е най-южната негативна структура в проучвания участък на селището (обр. II.166). Тя остава на около 2 м югозападно от вкопаване 39 – по линията, определена от трите струпвания на камъни във и до вкопаването, както и това в яма 22.

От вътрешната страна на югоизточната половина на дъговидната ивица (северно от вкопаване 41 и западната половина на вкопаване 39) се намират, близо една до друга, но не свързани помежду си, няколко негативни структури, които поради сравнително малките си размери и дълбочина, както и неяснотата относно конструктивната им връзка с вкопаванията от южната им страна, са обозначени като ями (обр. II.166).

Яма 20. В центъра на кв. В53 (обр. II.166). Отворът ѝ има неправилна овална форма с размери 2,00 х 1,50 м в посока северозапад – югоизток. Вкопана е на около 0,25 м в древния терен. Приблизително в средата ѝ има леко овално вдълбаване с размери 0,65 х 0,45 м (север – юг), на 0,15 м по-голяма дълбочина от дъното на ямата. От югоизточната му страна лежат два средноголеми камъка. Второ хлътване, дълбоко 0,12 м, се намира в югоизточния ѝ ъгъл, като покрай ръба му има струпване от малки камъни. Запълнителят на ямата е сиво-кафяв седимент. В югоизточната си част ямата се свързва с по-дълбоката яма 24 (обр. II.180).

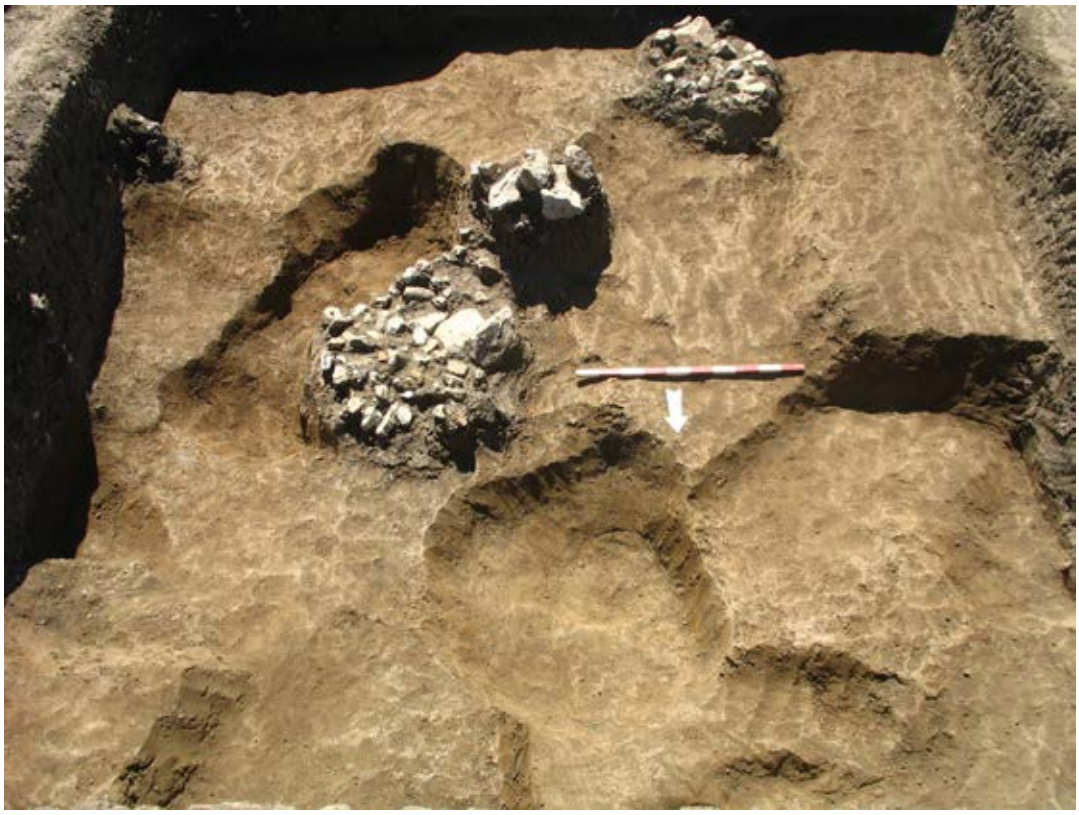
Яма 24. Кв. А53, А54 и В53 (обр. II.166). Отворът ѝ има неправилна форма с максимални размери 3,60 х 3,60 м. Източната и северната ѝ стена са почти отвесни, като към дъното правят плавен преход, а северозападната част на ямата е сравнително по-полегата – под ъгъл около 45°. Дълбока е 0,45 м, дъното ѝ е равно. Запълнителят ѝ е от сиво-кафяв седимент с малобройни керамични фрагменти в него.

Яма 25. Кв. АА53, А53 (обр. II.166). Тя е приблизително кръгла, с диаметър около 2,20 м. Стените ѝ са почти отвесни. Дълбока е 0,48 м. В запълнителя ѝ от сиво-кафява пръст се срещат малобройни керамични фрагменти и останки от кремъчно производство – 12 ядра, две типологически оръдия и пет отломъка.

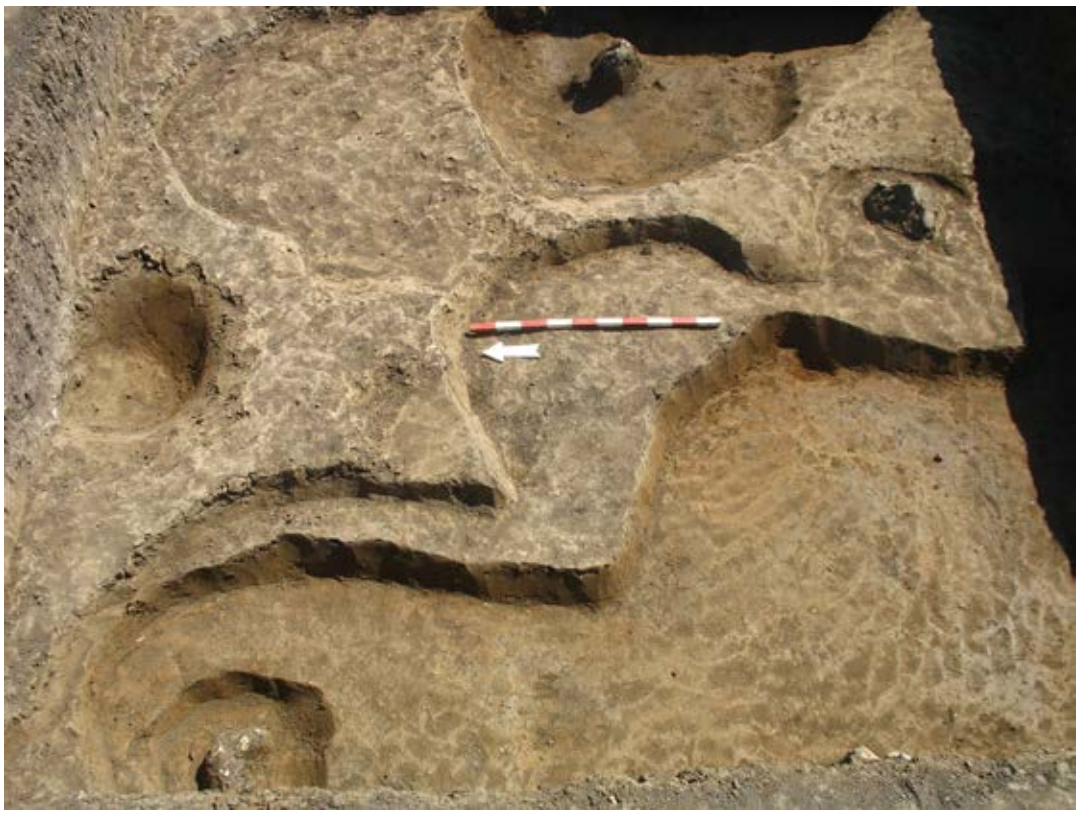
Яма 22. Кв. А54 (обр. II.166). Ямата е продълговата, с размери 1,40 х 3,10 м в посока изток – запад. Вкопана е на около 0,30 м в древния терен. В запълнителя ѝ от сиво-кафяв седимент се срещат само малобройни фрагменти керамика. В централната част на ямата, по дължината ѝ, лежи струпване от дребни и средноголеми камъни, което в западния си край е на нивото на горния край на ямата, а в източния лежи непосредствено над дъното. Това струпване попада точно в линията на трите струпвания, регистрирани във и до вкопаване 39 (посока ССИ – ЮЮЗ), а самата яма остава непосредствено до северозападния му край, като най-малкото разстояние между тях е само 0,20 м (обр. II.166).

Наземна част

Между южната страна на комплекс Х и ямите от северната страна на южната част на дъговидната ивица от негативни структури (по линия 53) се очерта пространство без вкопавания, ями или други археологически структури и с много ниска наситеност на археологически материали (обр. II.166; II.167). Това пространство е дълго около 30 м в посока север – юг и над 17 м от източната страна на дъговидната ивица

Обр. II.177. Вкопаване 39: централна част, дъно (кв. A55).
Fig. II.177. Dug-in feature 39: central part, bottom (sq. A55).

Обр. II.178. Вкопаване 39: източна част, дъно (кв. AA55).
Fig. II.178. Dug-in feature 39: eastern half, bottom (sq. AA55).

до края на проучения терен[114] (тази ивица изглежда е продължавала в северна посока до комплекс X, тъй като данни за наличието на малки и плитки негативни структури има в западния край на проучената площ в кв. D47 и E47, обр. II.141).[115] Археологическият материал в това пространство е в много ниска концентрация – основно бучици изпечена глина и малки фрагменти керамика (евентуално довлечени от пороите от структурите, свързани с дъговидната ивица от вкопавания и ями).

Негативните структури в южната периферия на селището показват някои съществени различия от тези, обединени в комплекси:

– разположението им като дълга и сравнително тясна дъговидна ивица;
– липсата на изразена наземна част – струпвания от камъни и/или обгорели мазилки около негативните структури;
– малката дълбочина на вкопаване – в повечето случаи 0,30 – 0,50 м, рядко до 0,60 – 0,70 м.

Най-важните разлики обаче са между запълнителя на негативните структури от дъговидната ивица и тези, намиращи се северно от нея. Въпреки че по време на самата работа разликата в цвета на седимента бе незначителна – съвсем леко по-светъл сиво-кафяв цвят, след изсъхване този от структурите в дъговидната ивица придобиваше сив цвят, забележимо различаващ се от останалите негативни структури. В него или отсъстват, или са в минимално количество примесите от бучици изпечена глина, характерни за другите вкопавания и ями. Наличието на керамични фрагменти е многократно по-малко, кремъчни артефакти се срещат епизодично, като в повечето от структурите въобще липсват. Много рядко се срещат и обгорели мазилки. В запълнителя (или върху него) въобще липсват слоевете от малки камъни, мазилки и керамични фрагменти, характерни за повечето от другите негативни структури. Други археологически материали също не се срещат. Липсва и овъглено зърно, каквото има във всеки от останалите комплекси. Каменните струпвания са малки, предимно от средноголеми камъни, като се концентрират във и около вкопаване 41 и западната половина на вкопаване 39.

Всички посочени особености показват, че негативните структури в южната периферия не могат да бъдат свързани с наземни конструкции (сгради), аналогични или подобни на тези от останалия терен. Тяхното предназначение не може да се установи със сигурност. Те образуват на практика една непрекъсната дъговидна ивица, затваряща от юг целия проучван участък на селището. По-значително празно пространство има само от западната страна на вкопаване 41 – около 1,50 м между него и яма 17 от югозападната му (външна) страна, както и около 1 м до яма 18 от западната му страна. Възможно е това да е било вход към селището, а негативните структури да са останки от съоръжение – стена?/вал? – ограждащо от юг селището. Негативните структури обаче са много плитки, за да играят самите те някаква защитна роля, а добитата от тях пръст да е достатъчна за издигане на отбранителна стена или вал[116]. Разбира се, възможно е стената да не е била от глина, а от друг материал – например дърво, като глината е имала само спомагателна роля – за обмазване и запълване на пролуките, заздравяване на конструкцията и предпазване от пожар. Нямаме обаче достатъчно сигурни факти за съществуването на такова съоръжение. Единствено във вкопаване 39 има данни за наличие на наземно съоръжение, намиращо се покрай ръба на вътрешната му (северна) стена – слой светлокафява глина върху/в запълни-

[114] В него се вдава единствено яма 26, разположена източно от североизточния край на вкопаване 42.

[115] Явно северната част на дъговидната ивица от плитки негативни структури остава непосредствено от западната страна на проучената площ.

[116] Теоретично е възможно добитата глина да е използвана при строежа на сградите, но подобна хипотеза не може да бъде проверена.

Обр. II.179. Вкопаване 40 (кв. AB55).
Fig. II.179. Dug-in feature 40 (sq. AB55).

Обр. II.180. Яма 20 и северозападна част на яма 24.
Fig. II.180. Pit 20 and the northwestern quarter of pit 24.

теля на негативната структура и струпване от дребни и средноголеми камъни с обгорена мазилка под тях. Разбира се, възможно е, ако съоръжението се е намирало от вътрешната (спрямо селището) страна на негативните структури, под въздействието на стичащата се от юг на север вода от него да не останат забележими следи при положение, че е било основно от непечена глина. А следите от такъв порой/порои са напълно ясни и категорични – във всички негативни структури горната част на запълнителя представлява песъчлив слой, наситен с малки камъчета – явно седимент от намиращите се южно от обекта възвишения[117]. Този слой личи и върху наземната част между дъговидната ивица от негативни структури и комплекс Х, макар че не е така ясно изразен поради невъзможността да се уталожи, както в една негативна структура. Наличието на празно пространство северно от евентуалното съоръжение обяснява, от една страна, защо то не е горяло сериозно и съответно запазените обгорели мазилки са толкова малко, а от друга – защо евентуалните остатъци от него са били разнесени, без да оставят видими следи. Възможно е наличието на такова съоръжение да е имало не толкова отбранителна функция, колкото да предпазва селището от пороите, стичащи се при проливен дъжд от юг на север, като чрез негативните структури отвежда водата към двете реки – Върбица и Дива река. При подобна функция обаче преградите, оставащи между отделните вкопани структури, само биха пречили. Така че засега функцията на дъговидната ивица от негативни структури остава под въпрос. Същото се отнася и за празното откъм археологически структури пространство между нея и комплекс Х. Едно възможно обяснение е използването му за приютяване на домашни животни, но няма никакви конкретни доказателства за подобна хипотеза.

[117] Такива са и заключенията от геоморфологичните изследвания.

II. ARCHAEOLOGICAL FEATURES
Yavor Boyadzhiev

The settlement was densely built up. However, the remains of the houses were destroyed by the successive floodings and by being under water for a certain period of time after it stopped functioning in the 5th millennium BC. The only part of the buildings which was excavated was the substructure cut into the ancient terrain, whose depth varied from 0.40/0.50 m to more than 5 m. Certain part of the foundations were horizontal and were at the ground level. They were marked by concentrations of burnt daub, a large number of stones and pottery sherds. The negative structures situated close to each other, sometimes connected with a common filling, as well as the abutting and uniting surface with a higher concentration of burnt house remains and archaeological artefacts, are separated into ten complexes.

The term "dug-in feature" refers to negative features, which were defined as part of buildings or other constructions, whose main part was above the surface.

Ditch. The northern edge of the settlement abutted a smooth steep slope. An area of 15 meters to the north was excavated and no opposite slope was documented. However, the stratigraphic information and the accumulation of a thick layer consisting of anthropogenic remains, provides reason to assume that such a slope existed in the past and the space was enclosed from the northern side (towards the bed of the Diva River) and the west – east direction (in the direction of the river stream). The location of the facility between the settlement and the confluence of the rivers supports the assumption that it had a controlling function of the levels of the two rivers in periods of high tides rather than a defensive one.

Complex I – dug-in features 23, 24, 25, 26, 28 and "ground level" parts between them (Figs. II.7 – 9). Traces of a ground level part have been found on the eastern side of dug-in features 23 and 25 as well as on the western side of dug-in feature 25. The dimensions of the entire complex are approximately 30 m by 20 m covering an area of ca. 550-600 sq m. The depth of the features varied between 1 m and 1.60 m. Feature 24 is worth noting because it was 5.40 m deep, and its upper diameter was almost 8 m (Figs. II.10 – 14). Layers of archaeological artefacts were documented in the cross-section of the filling. All dug-in features were sealed by a layer of stones, pottery sherds and pieces of burnt daub.

No large features were documented between complexes I and II on an area ca. 25 x 25 m large. However, areas covered by significant concentration of various human activity remains, such as pits, concentrations of burnt daub, pottery sherds, gravel and hearth floors bases, were excavated on the ancient terrain (Figs. II.42, II.43).

Complex II – dug-in features 35/36 and 43 (Fig. II.55). The building designated as 'dug-in feature 35/36' differed significantly from the others:

- it was the largest, measuring more than 700 sq. m;
- it was the only П-shaped feature;
- there was only one cut into the ground part in this feature and it had a flat bottom with three facilities preserved in situ;
- the part cut into the ground was directly connected to the ancient surface outside the building;
- it is the only feature providing evidence for a stone wall foundation. Large stones, two of which decorated on their obverse with round indentations, were used at the western end of its northern wall, in the corridor to feature 43;
- the pottery sherds, the flint artefacts and the carbonized grain were significantly fewer than those discovered in the rest of the large complexes.

Feature 43 was situated 10 m to the north of feature 35/36. It was almost round-shaped with a 10 m diameter. The walls were almost vertical, and it was ca. 1 m deep (Figs. II.73 – 75). A corridor ca. 3.30 m wide and 0.30 m deep connected it with feature 35/36,

which was ca. 10 m away.

All characteristics listed above allow to assume that complex II has had different functions compared to the rest of the complexes. Most probably, it has functioned as a public building.

Complex III – dug-in features 18, 19, 20 and a vast ground part, ca. 15 m long and ca. 5 m wide (Fig. II.84). The entire complex was ca. 15 m x 11 m large (E – W). The ground part was covered with numerous pieces of burnt wall plaster. A partially preserved oven floor was documented. Concentrations of carbonized einkorn wheat and bitter vetch were found under and among the pieces of burnt daub in the northern half. Remains of a heating facility were excavated next to the northern edge of feature 18, which partly covered the filling. Feature 18 is the only one in which two successive levels of filling have been established. Features 19 and 20 were relatively small, and they were cut into the ground down to 0.70 m.

Complex IV – dug-in features 21/34 and 31 as well as the ground part on their eastern side, marked by an accumulation of large pieces of severely burnt wall plaster (Fig. II.84). Feature 21/34 was rather large (only its eastern edge was defined, measuring 31 m in a straight line); most of it remained outside the roadbed. Carbonized grain was scattered along the entire slope of the southern half of the feature, and its concentration was very high in some areas (Fig. II.86). Feature 31 was significantly smaller and shallower than 21/34.

Complex V – dug-in features 33 and 37, their ground parts and possibly feature 32 and pit 10 (?) (Fig. I.84; II.96; II. 97). The features were relatively shallow. A fragment of a clay column was found in a concentration of daub excavated on the ground part.

Complex VI – dug-in features 14 and 15 and their extensive ground part (ca. 10 m wide), which can be traced on the northern side of the features, along their entire length (Figs. II.106 – 111). The complex was more than 16 m long (E – W) (part of it remained in an unexcavated area) and 16 – 17 m wide (N – S). Feature 14 was ca.13 m x 5 m large (part of it remained beyond the roadbed), and 1 m deep and had a relatively flat bottom. Almost its entire area was covered by a layer of burnt daub, pottery sherds and stones; their number was different in the various parts of the concentration. The layer was slanting from north to south, starting from the upper edge of the northern wall of the negative feature. Feature 15 was small and was situated at the western edge of feature 14.

Complex VII – dug-in feature 30 and its ground parts (Fig. II.106; II.112). Feature 30 measured more than 27 m x 15 m and extended to the west. Its depth reached 1.70 m. The bottom was covered by a 0.30–0.40 m thick layer, consisting of soil and a large number of stones, pottery sherds and burnt pieces of daub. Ca. 0.20m – 0.40 m above this layer, a second layer of similar composition, 0.20 m – 0.30 m thick, was documented (Figs. II.115 – 118). The two layers were separated by a layer of lighter colour with significantly lower concentration of archaeological artefacts. This stratigraphic picture was very prominent inside the feature.

Complex VIII – dug-in features 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9 and 12, enclosing the ground among them in a circle (Figs. II.124; II.125). The complex was over 20 m long (E – W), more than 15 m wide (N – S) and extended to the unexcavated area (Fig. II.125). Two levels of archeological remains as well as remains of a burnt building were documented in most of the dug-in features; the upper level covered both the features and the partition walls between them. Remains of a heating facility whose western edge had collapsed into feature 6 were found in the southwestern corner of the feature's ground part. The small and shallow features, located next to each other, were situated in the south-eastern part of the complex (№№ 1, 2 and 3).

Complex IX – dug-in features 7, 10 and the vast ground part to the north (Fig. II.124). The complex extended to the west beyond the boundaries of the roadbed. It was situated next to complex VIII. A strip of 2 – 4 cm thick burnt clay plaster slanting at an angle of ca. 60° to its interior was documented along the southern and western walls of feature 7; it was

most probably the plaster of the platform (at the ancient surface level), which was situated above the southwestern half of the feature. A large grinding stone was found next to its northern edge.

Complex X – it comprised 13 features, the largest number of dug-in features in one complex (Figs. II.141 – 145). They were relatively shallow and were situated next to each other. Most of them were connected at the upper part and were separated from each other at a depth of ca. 0.20–0.50 m (Fig. II.143). They are designated as №№ 8–11 and a letter. Two ground parts were defined. The first was situated in the centre of the complex, and the second – at the western side. The complex was more than 22.50 m long (E – W) (the eastern edge was not defined) and 20 m wide (N – S). The filling provided evidence for the following sequence from bottom to the top:

- a layer of stones, fragmented ceramic vessels and pieces of daub was documented immediately above or slightly above the bottom of the feature;
- a layer of slightly lighter soil, yielding a low number of archaeological artefacts;
- a top layer consisting of stones, pottery sherds and pieces of wall plaster. It was documented on almost the entire area of the features, covering both the partition "walls" and the ground part.

Southern periphery of the site. There was an arch-shaped strip consisting of dug-in features ca. 15 m to the south of complex X, at the western end of the excavated area. The strip was ca. 44 m long (NW – SE) and extended to the east in the unexcavated area (Fig. II.166; II.167). The width of the negative features increased to the southeast, reaching up to 7 m at some places. They were relatively shallow. Pits were documented at the inner (northern) side of this strip. An area free of archaeological features and yielding a very low number of archaeological artefacts was excavated between the southern edge of complex X and the pits along the northern side of the arch-shaped strip consisting of negative structures (line 53). The area measured ca. 30 m (N – S) and more than 17 m at the eastern side of the arch-shaped strip to the end of the excavated area. Most probably, it extended to the unexcavated area.

The archaeological evidence yielded by the complexes suggests that the remains belonged to impressive buildings or building assemblages. Their precise shape and size cannot be completely defined. The observations provide several starting points for defining their construction, such as:

- No post holes were documented at the site, which allows to assume that vertical wooden posts were not used in the wall construction, most likely due to the hard surface. On one hand, it was probably difficult to cut deep and narrow holes, and on the other hand, the land was most likely firm enough for construction with wooden beams with a flat base. This assumption was supported by remains of clay plaster found in situ in vertical position next to the western edge of feature 8-11c and the imprint of a round wooden post, but without a posthole (Fig. II.143);
- pieces of daub whose colour varied from brick red and orange to dark brown and black, depending on the amount of the oxygen and the intensity of the fire in which they got burnt were found in all complexes;
- imprints of charred wooden beams or posts were documented on some of the burnt pieces of daub;
- concentrations of small and medium-size stones and pieces of burnt daub were documented both along the edges and inside the features cut into the ground;
- a layer of building debris was documented on top of a deposit of lighter soil similar to the bedrock clay in the filling of the majority of the features cut deeper in the ground. This deposit was thicker at the edges of the feature and yielded a very low concentration of archaeological artefacts;
- the geomorphological studies show that the area remained under water for a long

period of time after the site stopped functioning. The pieces of daub which were not severely burnt were washed away by the water. The severely burnt pieces of daub in the northern, lowest half of the site, were soaked and were documented only because of the reddish coloring of the soil.

The light brown clay (similar in color to the bedrock clay) yielding a very low amount of archaeological artefacts and deposited on an anthropogenic layer was most certainly related to the house walls. These deposits can be explained by the collapse and the erosion of the walls made predominantly from clay excavated at the site.

The second group of remains that can be related to the construction of the walls comprised stones of different sizes (single or stone clusters) forming concentrations, varying in shape and size. Finding the stone clusters together with pieces of burnt daub suggests that they were related to the construction of the houses. The larger stone clusters were documented usually at the periphery of dug-in features, where the house walls should have been (exterior or interior).

The third group of remains comprises the pieces of burnt daub. Several interpretations can be suggested: these are fragments of a clay wall (built in different techniques), a fragment of the construction of the platform covering the negative structures, the floor of the second storey or fragments of various facilities. The large fragtments of burnt daub with only one burnt side and the lumps exposed to a lower fire, which were fragments belonging to the inner side of thicker constructions, can certainly be related to the house walls. There are two probable explanations for the few pieces of burnt wall plaster with imprints of wood – sticks, rods or small beams. The first is that the builders had used either none or very few wooden elements in the wall construction. The second possibility is that wooden posts and beams were used, but they were so heavily plastered with clay that the fire did not reach them; consequently, their imprints were not preserved because the unburnt (or poorly burnt) clay around them was washed and the wood had decayed. The thin pieces of burnt wall plaster fired on both sides (and nicely smoothed on one or both sides) were apparently fragments of various facilities.

The fourth group comprises the remains of a carbonized wood. Small pieces of coal were found at the site, both on the ancient surface and in the filling of the negative features. There were few larger pieces of carbonized wood. The lack of wood remains can be easily explained: the unburnt pieces had decayed, and the burnt ones had crumbled and had been destroyed completely by the water.

There is sufficient evidence to assume that the houses had solid walls, made mainly from clay and small and medium-size stones. It seems likely that the stones were concentrated in certain parts of the wall, which had to be more solid. The wooden elements were not common in the construction of the walls.

The walls were made from clay, which was most probably extracted from the site. This resulted in the formation of the features cut into the terrain. Some of the features were about 0.60 m – 0.70 m deep, and the amount of the excavated clay was sufficient to build the walls of a one-storey house next to them. The deeper features in several complexes (between 1 m and 2 m) and/or the larger area of the features situated next to each other would suggest taller walls most probably belonging to two-storey buildings. The functioning of two-storey houses is also confirmed by the archaeological evidence, namely the fact that the remains of the facilities and ceramic vessels had apparently fallen from a certain height and the two layers of debris and archaeological artefacts attested in some dug-in features.

In most cases, the design of the floor platforms could not be defined. There is evidence for some of the smaller dug-in features, where certain part of the covering platform was covered with clay, most probably plastered on top of a solid wooden base, and another part was made only from wood and was designed as a removable lid. The floor platforms covering the large features at the first floor level as well as the floors of the suggested second floor

were probably made from densely arranged beams. It seems likely that they were plastered (all of them or just a few) with a thin layer of clay burnt by the fire, turned to orange colour and broken into small pieces by the flood water when the house was abandoned. A large amount of such pieces were yielded by the fillers of the negative features. The burnt pieces of plasters yielded by feature 26a can be most certainly related to the clay plastering of a solid wooden platform. The fragments were flat, 4–6 cm thick; the upper side had relatively even surface, and the lower side had even but rather rough surface (Figs. II.31; II.32). Some of them bore shallow and slightly concave imprints of wooden beams. Their stratigraphic position shows that they belonged to the second floor of the house.

The large number of charcoal pieces suggests that there was abundance of timber, exceeding the amount necessary for the wall construction. Free-standing wooden elements may have been used both for the construction of the house and for the furniture.

The floor platforms, both those on top of the dug-in features and the ones on the second floor, were most probably supported by vertical wooden posts and solid horizontal wooden beams. It seems likely that the wooden posts were plastered with clay (Fig. II.149).

The variety of the archaeological evidence suggests variety in the architectural constructions. They were extremely large and covered an area between 200 sq. m and 600 sq. m, and in complex II it exceeded 700 sq. m. The complexes consisted of several spaces. The partition walls also supported the floor of the second storey when there was one and were most probably an extension of the walls separating the individual features in one complex, i. e. each feature was a separate room/space. The spaces had specific functions, which is evidenced by the diversity of the types and the number of the yielded archaeological artefacts.

The “ground” part was either situated next to the features or surrounded by them. It also seems probable that each individual complex comprised more than one ground part. Usually, smooth slope or steps connected the ground part with the dug-in features. Some of these features were interconnected and others were situated next to each other. The outer walls of the features were almost vertical.

In the cases when the ground part occupied a significant area on one side of the negative features but provided no evidence of a floor or any other facilities, it can be assumed that it had not functioned as a regular house but had other functions related to various production or storage activities, etc. A significant amount of carbonized grain as well as grinding stones were found on the ground parts of complexes III, V and VI.

The question about the function of the parts cut into the ground is difficult to answer because the features themselves differ significantly from each other in size, depth, type of the filling, relation with the ground part or relation with each other. Judging by the uneven floor of most of these features, very few could have functioned as residential spaces. Even those with a flat floor did not yield remains of facilities or artefacts in situ. The location and the condition of the fragmented ceramic pots clearly shows that they have fallen from a certain height. Feature 35/36 could have functioned as a house because it had a flat floor and easy access from the surface and some evidence was found for an entrance. Evidence that certain features had functioned as spaces for production activities was also collected during the archaeological excavations. The dug-in features, which were related to some type of production activity (usually flint knapping) were not deeper than 0.80 m, i. e. it would have been impossible for a person to stand in them had they had a roof. Since the production waste was not discovered on the bottom of the dug-in feature or evenly distributed at a certain depth but yielded as a relatively compact concentration by the filling, it can be suggested that it had been lying on the horizontal floor and had fallen down into the negative structure when the floor was destroyed. The remains of production activity were documented just along the edge of the parts cut into the ground, which implies that the location of production activity was also consistent with the negative structure. In some cases, information about production activity was provided by very shallow features. It is possible that some of the

features were only partialy roofed and were connected directly to the ground part (the floor of the first storey). A number of shallower features have provided evidence supporting the argument for partial roofs. In these cases, large grinding stones or hearths were usually documented at the edge of the unroofed area. Most probably, the unroofed parts were protected by removable wooden covers. It is possible that some of the shallow features acted simply as insulation to reduce the humidity. The deep features probably functioned as "basements".

Based on the type of the ground parts and the dug-in parts, several groups of complexes can be defined with a notable territorial grouping:

- Large dug-in feature with a relatively small ground part: complexes II, IV and VII. They were located in the central part of the site;
- two or three relatively shallow and small separate features with a large ground part around them: complexes III, V and IX. Complexes III and V were situated in the central part of the site, where complex VI was also located. Complex VI can also be listed in this group, despite comprising the considerably larger than the others feature 14. Complex IX was situated in the southern part of the site;
- a large number of small dug-in features (more than five) situated next to each other; some of them were connected to each other and surrounding the central ground part: complexes VIII and X. They were situated in the southern part of the site;
- several large dug-in features situated close to each other, without a central ground part: complex I. It was situated in the northern periphery of the site.

From the facilities documented within the houses, there is information mainly about the heating ones. Remains of heating facilities were found on the ground part and at the edge of some of the dug-in features, fallen from both a relatively small or a considerable height. The documented fragments of their floors show that they were usually made from small pebbles, plastered with a 2 – 5 cm thick layer of clay. In some cases, ceramic sherds plastered with clay were used instead, or the floor was made only from a layer of clay. Ovens/fireplaces were also found outside the houses.

Feature 8-11d as well as the northwest sector of feature 35/36 yielded evidence for a facility including grinding stones.

Production and economic activities were also performed outside the houses. They are evidenced by pits and facilities excavated in the northern part of the site, situated between complexes I and II, as well as a very shallow feature outside the boundaries of the complexes (sq. G44), which yielded evidence of stone beads production. Concentrations of flint flakes evidencing places for flint knapping and production of flint tools were documented directly on the ancient surface.

III. МИНЕРАЛНИ И СКАЛНИ СУРОВИНИ ОТ РАЙОНА НА ХАЛКОЛИТНО СЕЛИЩЕ ВЪРХАРИ

Чавдар Начев

На седиментоложко (седимент-петрографско) изследване бяха подложени основните скални и минерални видове, открити като артефакти в района на археологическия обект. Успоредно с това бяха търсени техните природни находища от близка или по-далечна дистанция.

Кремъчни суровини (флинт) от далечна дистанция (обр. IV.13 – 14).

При оглед на кремъчната колекция от археологическия обект бяха отделени две кремъчни пластини, които по макроскопски белези напомняха на кремъка от СИ България. Впоследствие при изучаване с бинокулярна лупа се установи, че едната от пластините притежава ивичеста цветова зоналност, която е диагностичен белег, че е направена от кремъчна конкреция от лудогорски (разградски, добруджански) кремък (Начев 2009). Това предположение съвпадна и с резултатите от направените специализирани микроскопски изследвания.

За да се потвърди произходът на двете кремъчни пластини, беше взета малка част от тях и бяха изработени трайни микроскопски препарати, които бяха изучени в петрографски микроскоп (в преминаваща плоско поляризирана светлина). В процеса на микроскопското изследване беше извършен качествен сравнителен анализ с еталонна колекция от микроскопски препарати (700 броя) от 65 броя природни находища от цялата територия на България.

Микроскопските изследвания показаха принадлежността на двете пластини към лудогорския кремък (флинт) и по-специално към неговата разновидност лудогорски флинт – тип Равно. Лудогорският флинт – тип Равно има широко географско разпространение по билните заравненост покрай долината на Топчийска река и особено в района на селата Равно и Каменово (Начев 2009).

Кремъчни суровини (флинт) от близка дистанция.

В Южна България и в частност в Горнотракийската низина и в Родопите на практика липсват качествени кремъчни суровини (кремъчни конкреции). Поради недостига на качествен флинт в тези райони масово са били използвани местни заместители на кремъка – атипичен флинт (Начев 2009).

Заместители на кремъка (атипичен флинт), наблюдавани в археологическия обект.

През 2010 г. по време на теренните проучвания бяха наблюдавани *in situ* редица артефакти от заместители на кремъка (атипичен флинт). Основно това са разновидности на халцедона (микрокристална разновидност на естествения силициев диоксид) като сив халцедон, зелен яспис (с разновидност тъмнозелен яспис), червен яспис, жълт яспис, пъстър яспис (обр. IV.15 – 16). Тези разновидности на халцедона се срещат в големи количества в района на Източните Родопи. Един от районите с широко разпространение на тези материали е участъкът между градовете Кърджали и Момчилград.

Първичните естествени находища на сивия халцедон в района са от следните два типа: (1) халцедонови жили във варовици; (2) халцедонови жили и геоди във вулкански скали. Двата вида дават разнообразни вторични (преотложени) находища. Типични са натрупванията в съвременните речни заливни тераси на Дива река и река Върбица.

Намирането на артефакти от сив халцедон с висока степен на прозрачност в археологическия обект позволява при бъдещи изследвания да бъде търсено именно такова естествено находище, тъй като полупрозрачен халцедон се среща сравнително рядко в природни условия.

Първичните естествени находища на зелен яспис в района са свързани с телата от лавови скали (базалти, андезитобазалти, андезити и техните туфи), отнасяни към т. нар. „хоризонт на трети среднокисел вулканизъм“. Тези тела имат обширно площно разпространение североизточно и югоизточно от Момчилград. Малки разкрития от тези скали са описани също така по левия бряг на река Върбица между селата Върхари и Седлари, а също при вливането на Джебелска река в река Върбица при селата Загорско и Каменец. Жилите от зелен яспис са привързани към окременени (силицифицирани) зелени вулкански туфи, привързани към гореизброените лавови скали.

За разлика от находките на зелен яспис, които имат широко площно разпространение, находищата с наличие на тъмнозелен яспис (по сега съществуващите представи) са само три, а именно: при махала Сушево (северно от Момчилград), при с. Загорско и при с. Каменец. Този факт, а също така присъствието на артефакти от тъмнозелен яспис в археологическия обект, намирането на артефакт в находището при Сушево, както и непосредствената близост на Върхари до Сушево – на ок. 1 – 1,5 км, на другия бряг на реката, позволяват да се направи изводът, че находището при Сушево е един от кариерните източници за снабдяване с тъмнозелен яспис на обитателите на халколитното селище. Находището на тъмнозелен яспис при Сушево заедно с евентуалната праисторическа кремъчна работилница е унищожено от интензивна експлоатация (с цел производство на бижутерия) от колекционери на минерали в периода 1989 – 2000 г.

III. MINERALS AND ROCKS FOUND IN THE AREA OF THE VARHARI CHALCOLITIC SITE

Chavdar Nachev

A sedimentological (petrographic) study was carried out on the main rocks and minerals used for making the artefacts found at the archeological site. The majority of the artefacts were made from flint substitutes (atypical flint) collected from the neighbouring areas. Mainly, these are varieties of chalcedony, such as gray chalcedony, green (and its dark green jasper variety), red, yellow and variegated jasper. These raw materials are very common in the area between the towns of Kardzhali and Momchilgrad. It can be suggested that the Varhary prehistoric community was mining the dark green jasper deposit near the Sushevo neighborhood, situated on the opposite bank of the river, ca. 1 km – 1.5 km away from the site.

Flint artefacts made from raw materials originating from distant locations were also found. The microscope studies of two blades showed that they were made from Ludogorie flint, Ravno type.

IV. КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ

Станимира Танева

Изследваният ансамбъл включва както материали от структури (вкопавания, ями), така и от древната повърхност извън тях[118]. Обработеното до този момент е само една малка част спрямо общото количество от над 60 000 артефакта, но все пак дава частична информация за общата структура на ансамбъла. Анализираните кремъчни артефакти са разгледани по комплекси[119], като са изследвани основно артефактите от вкопаванията без прилежащите им наземни части (таблица IV.1).

Структури	Начален етап	Ядра	Отломъци	Пластини	Оръдия	Фрагменти отломъци	Отломъци под 2 см	Трошляк	Общо
Комплекс I									
Вкоп. 23	16	5	47		1	9	3		81
Вкоп. 24	9	2	67	3	2	51	3	8	145
Вкоп. 25	3		16		1	9			29
Вкоп. 25b	10		73		4	22	13	7	129
Вкоп. 26			8	1	2		1	1	13
Вкоп. 27	4		37		3	14	10	8	76
Вкоп. 28	12		55	1	6	15	4	5	98
Вкоп. 29			9			2	7		18
Комплекс II									
Вкоп.16	6		9				8		23
Вкоп.17	7		9		1				17
Комплекс III									
Вкоп. 18	11	3	52	2	2	24	3		97
Вкоп. 19	22	1	80	6	1	22	36		168
Вкоп. 20	5	1	8	1	1	7	4		27
Комплекс IV									
Вкоп. 21 – 34	8	3	29	2	10	10	4		68
Комплекс V									
Вкоп. 33	6	3	8		1				18
Вкоп. 33a	3		8		1	2	6		20
Вкоп. 33b	1	3	4	1	1				10

[118] В обработката на материалите от Върхари участваха също Н. Захариев и Л. Вангелов, на които благодаря.

[119] В скоби са отбелязани квадратите, от които са изследваните кремъци. Обработеният материал не изчерпва цялото количество от съответните вкопавания.

Комплекс VI									
Вкоп. 14	4	5	132	3	1	5	33		183
Комплекс VII									
Вкоп. 30			16		4				20
Комплекс VIII									
Вкоп. 4	4	2	56	1	2	2	15		82
Вкоп. 4a	3		19			4	1		27
Вкоп. 5	6		31	2	4	8			51
Вкоп. 6	2		16	1		9	7		35
Вкоп. 9	3		10	5	6	3	1	1	29
Вкоп. 12	2		7	1		2			12
Вкоп. 12a	4		22	2	6	16	4	9	63
Вкоп. 12b			8			5		12	25
Комплекс IX									
Вкоп. 7	18		257		7	49	148	26	505
Вкоп. 10		1	24						25
Комплекс X									
Вкоп. 11	3	1	93	8	3		25		133
Вкоп. 8b	4	1	12	2	2	4	12	6	43
Ями									
Яма 2	4		29	1	6	3	4		47
Яма 3	14		32		3	9	7	7	72
Яма 4	15		35			7	2		59
Яма 6	3		5			1		4	13
Яма 10	4	2	19	10	4	9	4		52
Яма 25		12			2	2	3		19
Общо									**2532**

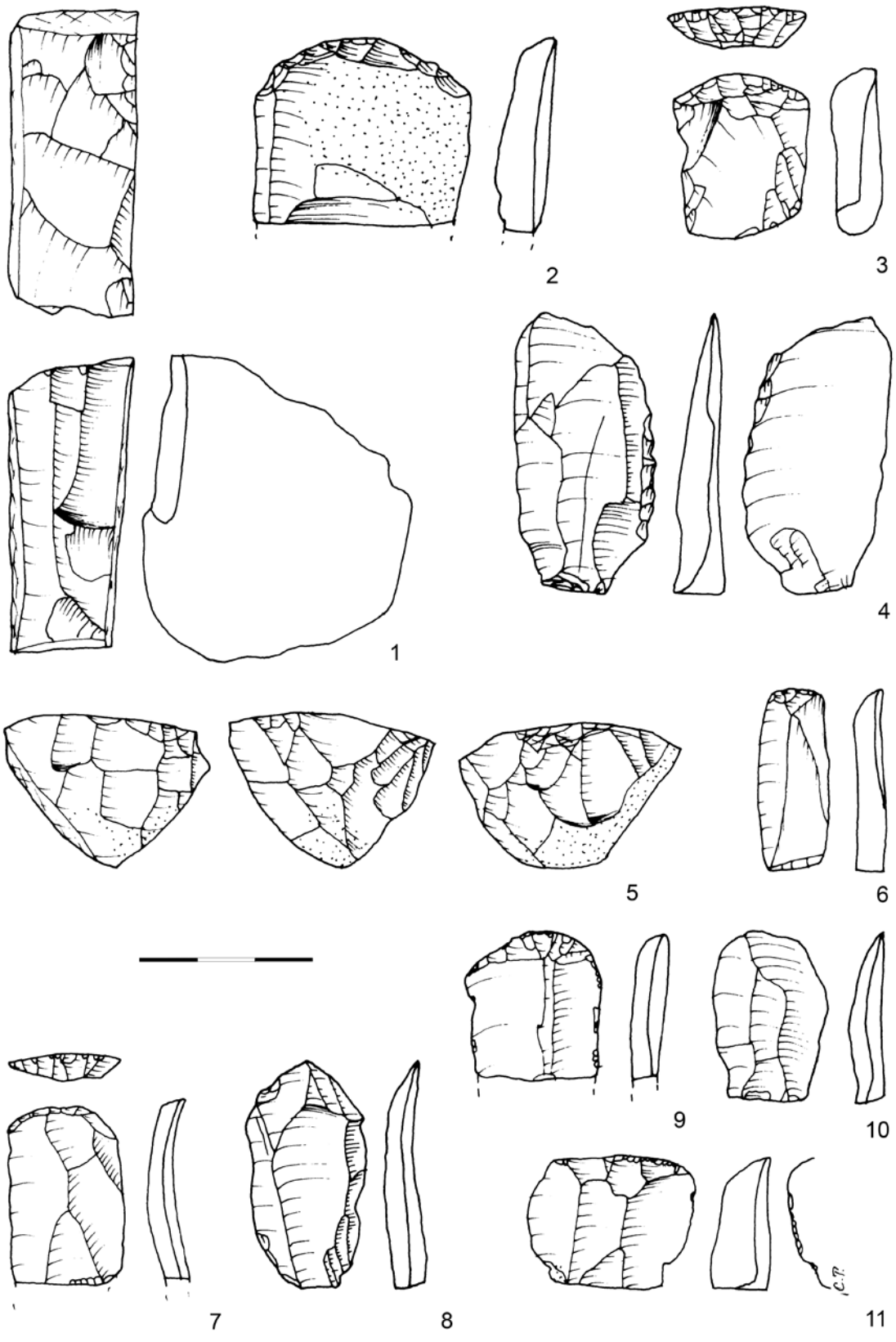
Таблица IV.1. Обща структура на кремъчните ансамбли в комплексите.
Table IV.1. Distribution of the analyzed chipped stone artifacts by archaeological complexes.

Комплекс I

Вкопаване 23 (обработените материали са от кв. W12, W13 и X13)

Тук се включват две конкреции с вторични негативи с дължина 5 – 6 см, както и шест отломъка от начално разломяване. От началния етап на производствения процес са представени осем отломъка от разломяване (с дължини между 3 и 7 см), като при четири има частично запазена кора на горната страна. Има едно праядро върху фрагмент от конкреция със запазена кора; отделен един отломък, но се е получила засечка и е изоставено.

Ядрата са четири – едното е едноплощадково, с дължина 5 см, за пластинки, оформено на тясната страна на кремъчен къс, площадката вероятно е част от предходна отломъчна (обр. IV.1: 1). Второто е за отломъци, с околна отломъчна, подготвена площадка, в крайна степен на експлоатация. Третото е за отломъци, оформено върху отломък от разломяване, долната страна на който е използвана за площадка – подготвена с три негатива. Последното ядро е едноплощадково, за отломъци, с оформена площадка.

Обр. IV.1. Кремъчни артефакти от вкопавания 23 (1), 24 (2), 17 (3), 25b (4), 21 – 34 (5 – 11): 1, 5 – ядра; 2, 3, 6, 7, 9, 11 – стъргалки; 4 – отломък с ретуш; 8, 10 – отломъци (рис. С. Танева).

Fig. IV.1. Chipped-stone artifacts from dug-in-features 23 (1), 24 (2), 17 (3), 25b (4), 21 – 34 (5 – 11): 1, 5 – cores; 2, 3, 6, 7, 9, 11 – end-scrapers; 4 – retouched flake; 8, 10 – flakes (drawing S. Taneva).

Сред продуктите на дебитажа най-многобройни са отломъците – 47 броя, с дължина между 3 и 6 см, като един е по-масивен, с дължина 7,1 см. Има и 9 фрагмента от отломъци, както и три отломъка под 2 см.

Представено е само едно оръдие – стъргалка върху фрагмент от отломък, челото е оформено със стръмен ретуш.

Вкопаване 24 (кв. V12)

От началния етап на разломяване произхождат девет отломъка, някои с частично запазена кора на горната страна и дължини между 4 и 5 см.

Ядрата са две – едноплощадкови, за отломъци. Едното от тях е оформено на тясната страна на фрагмент от начално разломяване с размери 3,1 х 1,9 х 3,3 см. Второто е с широка отломъчна и размери 3 х 4,3 х 2,8 см.

Отломъците са 67 броя, с дължина между 2 и 7 см, има и 51 фрагмента от отломъци, както и три отломъка под 2 см.

Пластините са три, две от тях са фрагменти, със запазени дължини 3,5 и 3,8 см. Третата пластина е връшник с размери 7,9 х 2,6 х 1,8 см.

Ретушираните форми са представени от две стъргалки. Едната е върху отломък със запазена кора на горната страна над 50%, челото е оформено със стръмен ретуш (обр. IV.1: 2). Втората също е върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш.

Отпадъците от различните етапи на обработка са осем броя.

Вкопаване 25 (кв. W15)

Обработените материали са малобройни и включват три отломъка от начално разломяване, 16 отломъка и девет фрагмента от отломъци. Установено е само едно оръдие – стъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш.

Вкопаване 25b (кв. W14, X14)

Представени са 10 отломъка от начално разломяване. Липсват ядра, отломъците са 73 броя, с дължини между 2 и 6 см, като има и 22 фрагмента от отломъци и 13 отломъка под 2 см.

Ретушираните форми включват четири отломъка с ретуш:

Първият е с алтернационен, леко зъбчат ретуш на десния ръб (обр. IV.1: 4). Вторият е масивен отломък (размери 8,2 х 4,7 х 2,2) с полустръмен ретуш на десния ръб и стръмен ретуш на напречния ръб. Третият е с полустръмен ретуш на десния ръб във върховата част (вероятно опит за оформяне на пробой?), инверсен приръбест утилизационен ретуш на левия ръб. Последният е фрагмент от отломък с излъскване на десния ръб, а на напречния ръб – вероятно опит за оформяне на напречно затъпяване.

Отпадъците от различните етапи на производствения процес са седем.

Вкопаване 26a (кв. V14)

Малобройният материал представя осем отломъка с дължина между 4 и 5 см. С по един брой са представени отломък под 2 см и отпадък от производствения процес. Установи се и един фрагмент от пластина, от едноплощадково ядро, с успоредни надлъжни ръбове и запазена дължина 4,1 см.

Ретушираните форми включват отломък с полустръмен ретуш на левия ръб от долната страна и отломък със зъбчат ретуш на единия ръб.

Вкопаване 26b (кв. V15)

Обработени са девет отломъка, от които единият е таблет, както и два фрагмента от отломъци. Има седем отломъка под 2 см.

Вкопаване 27

Изследвани са четири фрагмента от начално разломяване, като при три от тях има запазена частично кора на горната страна. Отломъците са 37, като от тях два са с дължина 6 – 7 см, а останалите в интервала 3 – 5 см. Има и няколко фрагмента от отломъци (14), както и десет отломъка под 2 см.

С по един екземпляр при оръдията са представени:
– стъргалка върху отломък (фрагмент), челото е оформено със стръмен ретуш;
– масивен симетричен пробой (с дължина 7,7 см) върху отломък от начално разломяване, връхчето е оформено със стръмен ретуш, частично запазена кора на горната страна;
– отломък с алтернационен, утилизационен ретуш на ръбовете.

Представени са и осем отпадъка от различните етапи на производствения процес.

Вкопаване 28

От началния етап са 10 фрагмента от разломяване. Има и два отломъка от разломяване с частично запазена кора и дължина при единия 9 см.

Отломъците са 55 броя, с дължини между 3,6 и 6 см. Представен е и един фрагмент от пластина, от едноплощадково ядро, с триъгълно сечение, прав профил и запазена дължина 4,2 см. Фрагментите от отломъци са 15, а отломъците под 2 см са четири.

Ретушираните форми включват шест стъргалки, всички върху отломъци, челата са оформени със стръмен ретуш, като само при една има полустръмен ретуш на единия надлъжен ръб.

Отпадъците от различните етапи на производствения процес са пет.

Комплекс II

От този комплекс, който е най-големият от разкритите, на този етап са изследвани само артефакти от югоизточното крило – вкопавания 16 и 17 според номерацията от 2009 г.[120]

Вкопаване 16 (кв. W15)

Включва много малко материали – шест отломъка от начално разломяване с частично запазена кора на горната страна и осем отломъка под 2 см.

Вкопаване 17 (кв. N27)

Представени са седем фрагмента от разломяване и девет отломъка с дължини между 4 и 6 см. Има само едно оръдие – стъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш (обр. IV.1: 3).

Комплекс III

Вкопаване 18 (кв. N29)

Отломъците от начално разломяване са 11 броя, като от тях шест са със запазена кора на горната страна.

Ядрата са три, от тях две са за отломъци с дължина между 4,8 и 3,7 см, а третото е с хаотична експлоатация, за отломъци, с дължина 3,3 см.

При продуктите на дебитажа преобладават отломъците над пластините. Отломъците са 52, между които има един едностранен гребеняк с дължина 3,1 см. Представени са и 24 фрагмента от отломъци, както и три отломъка под 2 см.

Пластините са две, от едноплощадкови ядра, фрагменти – едната е върхов с дължина 3,8 и широчина 1,5 см, а втората е основен фрагмент с дължина 3,3 и широчина 1,6 см.

Сред ретушираните форми с по един екземпляр са представени стъргалка от отломък, челото е оформено с полустръмен ретуш, и отломък с полустръмен ретуш на левия ръб от долната страна.

Вкопаване 19 (кв. O29)

В запълнителя на вкопаването, особено в горната му част, е регистрирана висока концентрация на кремъчни артефакти. Сред обработените до момента материали

[120] Виж глава II, бел. 43 на с. 68.

от началния етап на производствения процес има 12 фрагмента и 10 отломъка от начално разломяване, като от тях седем са с кора.

Има един фрагмент от едноплощадково ядро, за отломъци, с дължина 2,5 см и широчина 2,4 см.

Сред продуктите на дебитажа преобладават отломъците. Те са 80 броя и са с дължини от 2,5 до 6,5 см. Има и 22 фрагмента от отломъци, както и 36 отломъка с дължина под 2 см. Пластините са шест, от тях две са цели, останалите са фрагменти. Те са с трапецовидно или триъгълно сечение, от едноплощадкови ядра, с дължини между 3,5 и 5,6 см.

Към това вкопаване, в което е установено и производство на каменни мъниста, се отнася и микропробой върху отломък (с дължина 1,9 см), оформен със стръмен ретуш на двата ръба. Връхчето е тънко, с широчина 0,2 мм и дебелина 0,2 мм (обр. VI.1: 14)[121].

Вкопаване 20 (кв. O28)

Обработеният материал от вкопаването е малоброен. Включва пет отломъка от начално разломяване със запазена частично кора на горната страна. Има и ядро за отломъци с полуоколна отломъчна, подготвена площадка, на тила вероятно следи от предходна отломъчна. Продуктите на дебитажа включват осем отломъка, от които един от поправка на отломъчна повърхност. Има една пластина с дължина 7,5 см, от едноплощадково ядро. Установиха се и седем фрагмента от отломъци и четири отломъка под 2 см. Оръдията включват отломък с частичен, полустръмен ретуш на напречния ръб и частично запазена кора на горната страна.

Комплекс IV

Вкопаване 21 – 34 (кв. M34, N33 – 34, O31 – 33, P30 – 31)

Към първия етап на производствения процес се отнасят три отломъка от начално разломяване и пет фрагмента от начално разломяване.

Ядрата са три:

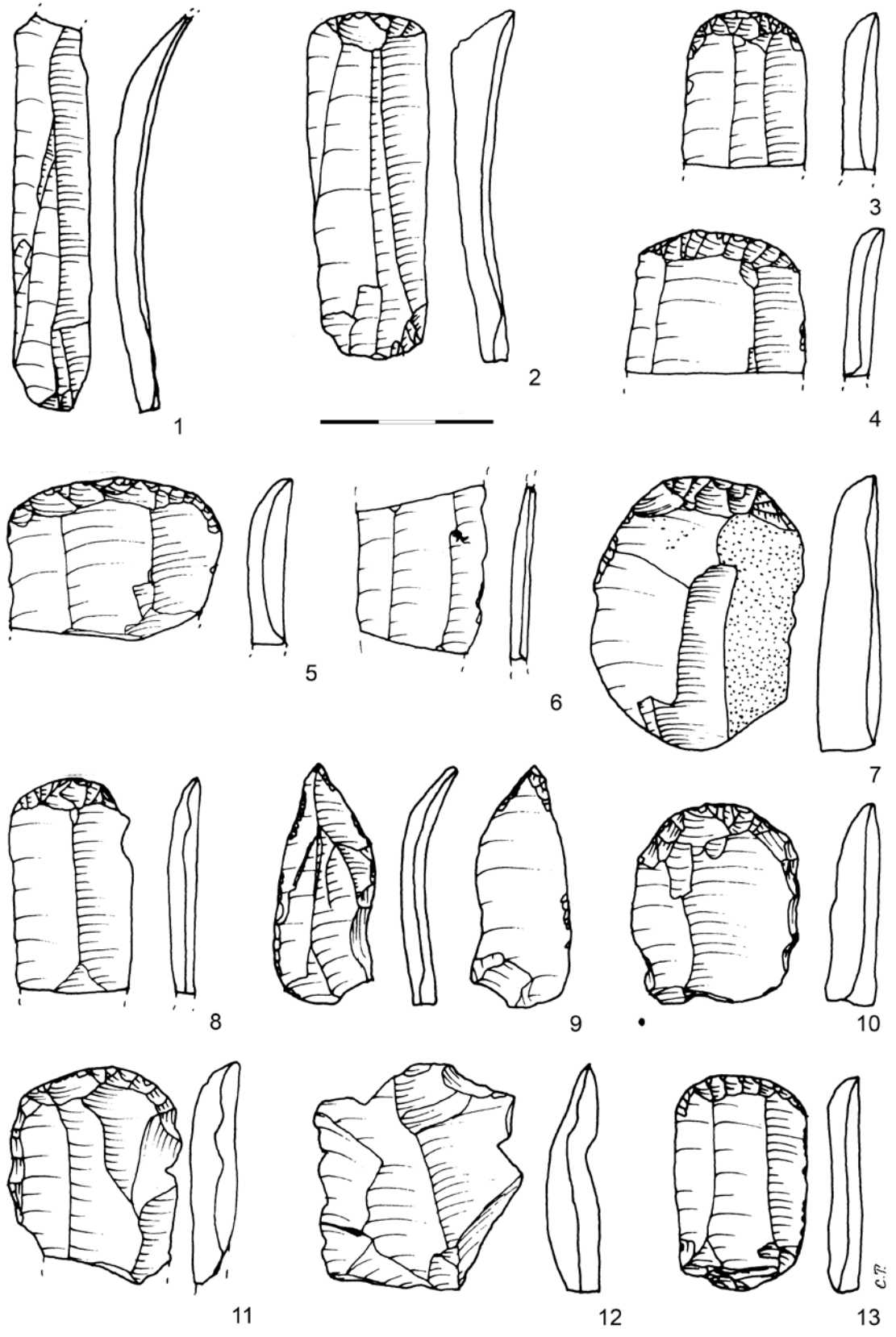
- едноплощадково ядро за отломъци, върху отломък, с полуоколна отломъчна и приблизително конусовидна форма, частично запазена кора във върховата част и на тила (обр. IV.1: 5);
- едноплощадково ядро за пластинки и отломъци, оформено върху кремъчен къс, с подготвена площадка, на тила – опит за оформяне на втора отломъчна;
- едноплощадково ядро за отломъци, полуоколна отломъчна, подготвена площадка, частично запазена кора във върховата част.

Отломъците са 29 (обр. IV.1: 8, 10), между които един по-масивен с дължина 8,1 см, както и 12 фрагмента от отломъци и четири отломъка под 2 см. Пластините са две, от които едната с 50% кора на горната страна, а втората е с формирана основа, извит профил и дължина 6,7 см (обр. IV.2: 1).

Сред ретушираните форми преобладават стъргалките (8):

- стъргалка върху пластинка, челото е оформено с полустръмен и приръбест ретуш (обр. IV.1: 6);
- стъргалка върху фрагмент от пластина, челото е оформено със стръмен ретуш (обр. IV.1: 7);
- стъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен и приръбест ретуш, частичен инверсен полустръмен ретуш на десния ръб (обр. IV.1: 11);
- стъргалка върху фрагмент от пластина, челото е оформено с полустръмен ретуш; 2,4 x 3,1 x 0,5 (обр. IV.2: 4);
- четири стъргалки върху пластини, челата са оформени със стръмен ретуш (обр. IV.2: 2, 3, 5).

[121] Виж глава VI в настоящия том.

Обр. IV.2. Кремъчни артефакти от вкопавания 21 – 34 (1 – 5), 33b (6, 8), 33a (7), 30 (9 – 13): 1, 6 – пластини; 2 – 5, 7, 8, 10, 11, 13 – стъргалки; 9 – пробой; 12 – отломък (рис. С. Танева).

Fig. IV.2. Chipped-stone artifacts from dug-in-features 21 – 34 (1 – 5), 33b (6, 8), 33a (7), 30 (9 – 13): 1, 6 – blades; 2 – 5, 7, 8, 10, 11, 13 – end-scrapers; 9 – perforator; 12 – flake (drawing S. Taneva).

С по един екземпляр сред оръдията са представени пластина с полустръмен ретуш на десния ръб от долната страна, със слабо излъскване и утилизационен (?) ретуш на левия ръб и отломък със стръмен ретуш на десния ръб.

Комплекс V

Вкопаване 33, горна част (кв. L31, 32, 33)

Малкото кремъчни артефакти включват шест отломъка от начално разломяване, както и осем отломъка от същинската експлоатация на ядрата. Ядрата са три, за отломъци, с хаотична експлоатация. Оръдията са представени от една стъргалка върху отломък, като челото е оформено със стръмен ретуш.

Вкопаване 33A (кв. L31)

От началото на производствения процес са два отломъка и фрагмент от начално разломяване. Дебитажните отломъци са осем, има и два фрагмента от отломъци и шест отломъка под 2 см. Оръдията включват стъргалка върху отломък, челото е оформено с полустръмен ретуш, частично запазена кора на горната страна (обр. IV.2: 7).

Вкопаване 33B (кв. L32)

Има един отломък от начално разломяване. Продуктите на дебитажа включват четири отломъка, както и среден фрагмент от пластина с трапецовидно сечение, от едноплощадково ядро (обр. IV.2: 6). Ядрата са три, за отломъци, с хаотична експлоатация. Оръдията са представени от стъргалка върху пластина (фрагмент), челото е оформено с полустръмен ретуш (обр. IV.2: 8).

Комплекс VI

Вкопаване 14 (кв. H36, I35 – 36, J35 – 36)

От първия етап на производствения процес са четири отломъка, при три от които има запазена кора на горната страна.

Ядрата са пет, едноплощадкови, за отломъци, с подготвени ударни площадки и дължини между 3 и 6 см.

Отломъците са 132 броя, с дължина между 3 и 6 см и предимно формирана основа. Един отломък е по-масивен, с дължина 8,4 см. Представени са още пет фрагмента от отломъци и 33 отломъка под 2 см.

Пластините са три, цели, с триъгълно сечение, формирани основи, от едноплощадкови ядра. Едната е с частично запазена кора на горната страна и дължина 6,3 см.

При оръдията има една стъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш.

Комплекс VII

Вкопаване 30 (кв. I37 – 40, J36 – 39, 40, K35 – 37, 39)

Липсват артефакти от началния етап на обработка. Продуктите на дебитажа включват 16 отломъка с размери между 3,5 и 5 см (обр. IV.2: 12).

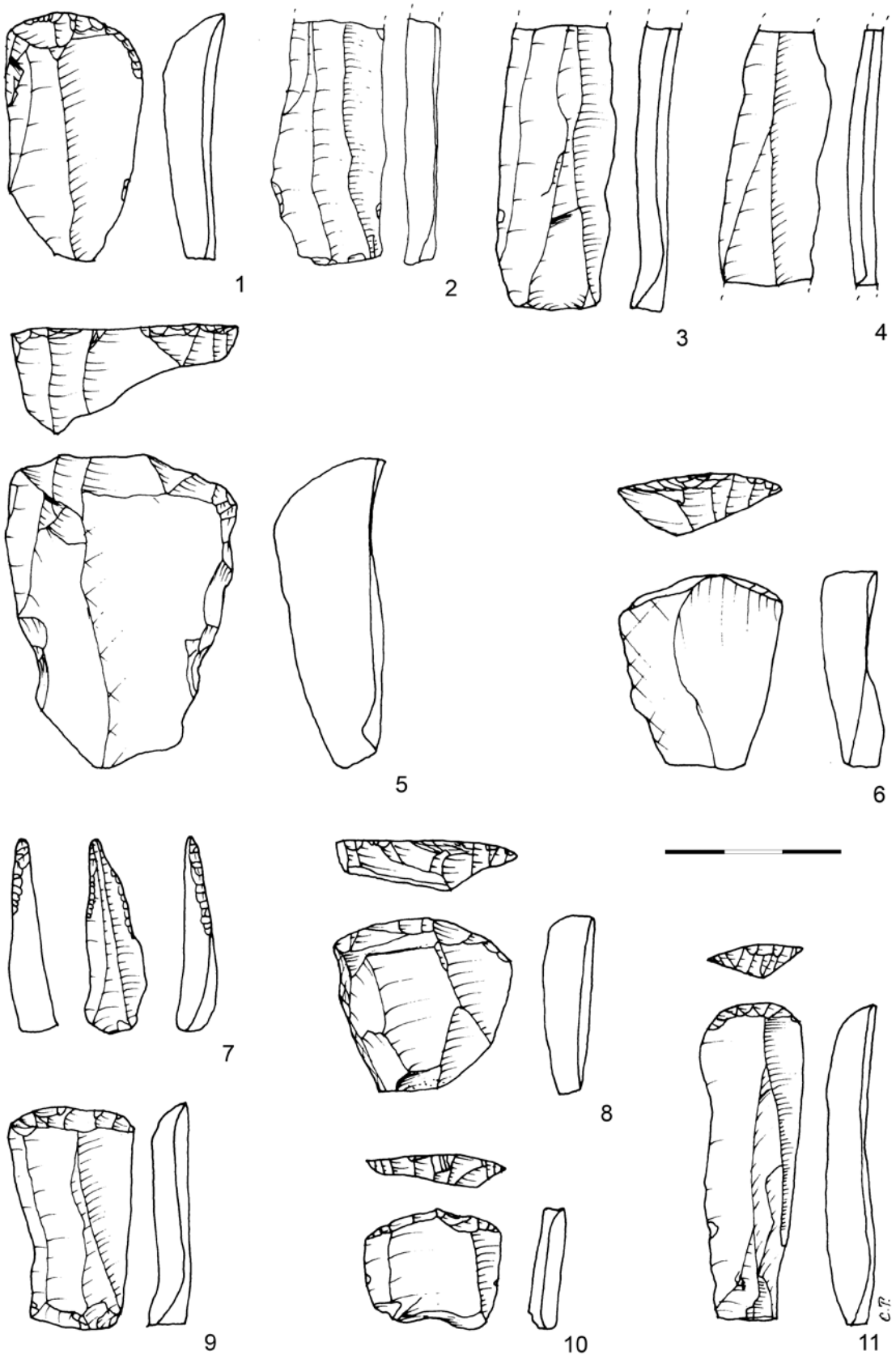
Открити са и четири оръдия, от които един пробой върху отломък с леко асиметрично връхче, оформено с алтернативен полустръмен ретуш (обр. IV.2: 9). Стъргалките са три – две са върху отломъци, челата са оформени с полустръмен ретуш (обр. IV.2: 10, 11). Третата стъргалка е върху пластина, челото е оформено със стръмен ретуш, формирана основа (обр. IV.2: 13).

Комплекс VIII

Във вкопавания 1, 2, 3 и 4b е установена висока концентрация на кремъчни артефакти, като материалите от тях все още са в процес на обработка.

Вкопаване 4, горна част (кв. C41, D40 – 42, E41)

От началния етап на обработка са един фрагмент със следи от тестване, както и три отломъка.

Обр. IV.3. Кремъчни артефакти от вкопавания 4 (1), 9 (2, 3, 5), 12а (4, 6, 8, 10), 7 (7), 8 (9, 11): 1, 5, 6, 8 – 11 – стъргалки; 2 – 4 – пластини; 7 – пробой (рис. С. Танева).

Fig. IV.3. Chipped-stone artifacts from dug-in-features 4 (1), 9 (2, 3, 5), 12a (4, 6, 8, 10), 7 (7), 8 (9, 11): 1, 5, 6, 8 – 11 – end-scrapers; 2 – 4 – blades; 7 – perforator (drawing S. Taneva).

Ядрата са две, едноплощадкови, за отломъци, с подготвени отломъчни.

Отломъците са 56, предимно с дължини между 4 и 5 см. Има и два фрагмента от отломъци и 15 отломъка под 2 см. Установена е и една пластина, фрагмент, с триъгълно сечение, прав профил, от едноплощадково ядро.

При ретушираните форми с по един екземпляр са представени стъргалка върху пластина, челото е оформено със стръмен ретуш (обр. IV.3: 1) и пробой върху отломък, връхчето е оформено с полустръмен ретуш.

Вкопаване 4а (кв. C41, D40 – 41)

От етапа на начално разломяване са установени три отломъка.

Отломъците са 19, има и четири фрагмента от отломъци и един отломък под 2 см.

Вкопаване 5 (кв. C41 – 42)

Към началния етап на разломяване се отнасят шест отломъка с частично запазена кора на горната страна.

Сред продуктите на дебитажа отломъците са 31, с дължини между 3 и 5 см. Пластинките са две, от едноплощадкови ядра, с прав профил, формирани основи и триъгълно сечение. Има и осем фрагмента от отломъци.

Сечивата са представени от:

– стъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш;
– пластина с право напречно затъпяване;
– два отломъка с полустръмен/стръмен ретуш на единия надлъжен ръб.

Вкопаване 6 (кв. E41 – 42)

От етапа на начално разломяване има два фрагмента с вторични негативи. Продуктите на дебитажа включват основно отломъци – 16 броя, с дължини между 3 и 6 см, девет фрагмента от отломъци и седем отломъка под 2 см. Има само една пластинка с дължина 4 см, от едноплощадково ядро, формирана основа, прав профил, трапецовидно сечение.

Вкопаване 9 (кв. E42 – 43, F41 – 43)

От етапа на начално разломяване са три отломъка.

Отломъците са десет, като два от тях са от корекция на отломъчната. Има и три фрагмента от отломъци и един отломък под 2 см. Пластините са пет, фрагментирани, от едноплощадкови ядра, с триъгълно или трапецовидно сечение и запазена дължина между 4 – 5 см (обр. IV.3: 2, 3).

Оръдията включват:

– две стъргалки върху отломъци от начално разломяване, челата са оформени със стръмен ретуш (обр. IV.3: 5), като при едната има стръмен ретуш на левия ръб и частично запазена кора на горната страна;
– пробой върху пластина, връхчето е оформено със стръмен ретуш на надлъжните ръбове във върховата част (обр. IV.3: 7).

Ретушираните отломъци са три, с полустръмен ретуш на единия от надлъжните ръбове.

Има и един отпадък от същинския дебитаж.

Вкопаване 12 (Кв. D40, E40)

От етапа на начално разломяване са два отломъка. Отломъците са седем, а фрагментите от отломъци – два. Представен е и среден фрагмент от пластина, с трапецовидно сечение, прав профил, запазена дължина 4,4 см (обр. IV.3: 4).

Вкопаване 12а (кв. E40)

Етапът на начално разломяване включва четири отломъка.

Ядра липсват. Сред продуктите на дебитажа отломъците са 22, с дължини предимно между 3 и 6 см. Има един по-масивен отломък с дължина 7,8 см. Фрагментите от отломъци са 16, а отломъците под 2 см – четири. Пластините са две, цели, от ед-

ноплощадкови ядра, с триъгълно и трапецовидно сечение, прав профил, формирана основа.

Ретушираните форми включват четири стъргалки върху отломъци, челата са оформени със стръмен ретуш (обр. IV.3: 6, 8, 10). Едната стъргалка е върху едностранен гребеняк, челото е оформено със стръмен ретуш. Има и два отломъка с полустръмен ретуш на единия надлъжен ръб.

Установиха се и девет отпадъка от различните етапи на производствения процес.

Вкопаване 12b (кв. E40)

Сравнително малко артефакти, сред които отломъците са осем, а фрагментите от отломъци – пет. Има и 12 отпадъка от различните етапи на производствения процес.

Комплекс IX

Вкопаване 7 (кв. F41, G41 – 42)

От началния етап на разломяване има 14 артефакта, от които четири фрагмента с вторични негативи, както и десет отломъка с частично запазена кора на горната страна.

Сред продуктите на дебитажа отломъците са 257, предимно с дължини 3 – 6 см. Има и 49 фрагмента от отломъци и 148 отломъка под 2 см.

Ретушираните форми са представени от шест стъргалки върху отломъци, челата са оформени с полустръмен или стръмен ретуш. Има и един отломък с полустръмен ретуш на левия ръб.

Установиха се и 26 отпадъка от различните етапи на производствения процес.

Вкопаване 10 (кв. G41, H41)

Тук се установиха 24 отломъка с размери 4 – 5 см. Има и фрагмент от ядро, едноплощадково, за отломъци.

Комплекс X

Вкопаване 11 (кв. E43 – E44)

Към етапа на начално разломяване се отнасят три фрагмента.

Отломъците са 93, с дължини между 3 и 6 см. Има и 25 отломъка под 2 см. Представено е едно едноплощадково ядро за отломъци с фасетирана площадка. Пластините са осем, от едноплощадкови ядра, с формирани основи и прав профил.

Оръдията включват две стъргалки върху отломъци, челата са оформени със стръмен ретуш и отломък с полустръмен ретуш на единия ръб.

Вкопаване 8-11g-h (кв. C44)

От етапа на начално разломяване са представени четири отломъка.

Продуктите на дебитажа включват праядро с формирана площадка, вероятно за пластини и отломъци. Отломъците са 12, с дължина 3 – 6 см. Има и четири фрагмента от отломъци и 12 отломъка под 2 см. Пластинките са две, от едноплощадкови ядра, с формирани основи, прав профил, триъгълно и трапецовидно сечение.

При ретушираните форми са представени две стъргалки върху пластини, челата са оформени със стръмен ретуш (обр. IV. 9, 11).

Установиха се и шест отпадъка от различните етапи на производствения процес.

Яма 2 (кв. U19)

Ямата включва 51 артефакта. Представени са четири отломъка от начално разломяване (като от тях един е коров), както и отломък, свързан с начално оформяне на ядро.

Продуктите на дебитажа са представени от отломъци (29 броя) с дължина между 3 и 4 см; три фрагмента от отломъци, както и четири отломъка под 2 см. Представена е и една пластинка с дължина 3,1 см и пластина с дължина 6,7 см.

Оръдията включват две стъргалки върху отломъци, едната е с частично запазена кора латерално дясно и челото е оформено със стръмен ретуш. Втората е с чело, оформено със стръмен ретуш и приръбест ретуш при десния ръб. Има и отломък с приръбест, полустръмен, на места зъбчат ретуш по околния ръб. Функционалните оръдия представят отломък с излъскване и утилизационен ретуш по левия ръб и отломък-гребеняк с излъскване по левия надлъжен ръб.

Има и четири отпадъка от различните етапи на обработка.

Яма 3 (кв. T17)

От етапа на начално разломяване са представени фрагмент от разломяване и 13 отломъка, от които четири са корови.

Продуктите на дебитажа включват 32 отломъка с дължина между 3 и 6 см, девет фрагмента от отломъци и седем отломъка под 2 см.

Ретушираните форми представят два отломъка с ретуш, единият със стръмен ретуш на левия ръб от долната страна, а вторият с полустръмен ретуш на левия ръб. Има и едно функционално оръдие – пластина (основен фрагмент) с утилизационен ретуш на десния ръб, частично запазена кора на левия ръб.

Отпадъците от различните етапи на процеса са седем.

Яма 4 (кв. T19)

От етапа на начално разломяване са представени конкреция и отломък с вторични негативи, както и 13 отломъка от разломяване, от които осем са със запазена кора на горната страна.

Установиха се още и 35 отломъка с дължини между 4 – 6 см, седем фрагмента от отломъци и два отломъка под 2 см.

Яма 6 (кв. X16)

Кремъчните материали от ямата са сравнително малобройни и включват три отломъка от начално разломяване на суровината. Сред продуктите на дебитажа са представени пет отломъка с дължина между 4 и 8 см, както и един фрагмент от отломък. Има и четири отпадъка от производствения процес.

Яма 10 (кв. M30, L30)

От началния етап на разломяване са четири отломъка.

Ядрата са две, за отломъци, едното преизползвано като чукалка.

Отломъците са 19, като един е по-масивен – с дължина 7,2 см. Има и девет фрагмента от отломъци и четири отломъка под 3 см. Пластините са осем – фрагменти с трапецовидно или триъгълно сечение, от едноплощадкови ядра (обр. IV.4: 2, 3), едната вероятно е фрагмент от голяма пластина от суровина с произход от СИ България (обр. IV.4: 1). Има две малки пластинки, от едноплощадково ядро, с фасетирана основа, с трапецовидно и триъгълно сечение и дължина 3,4 – 3,5 см (обр. IV.4: 6, 7).

Сред сечивата има една полукръгла стъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш (обр. IV.4: 5). Функционалните оръдия включват:

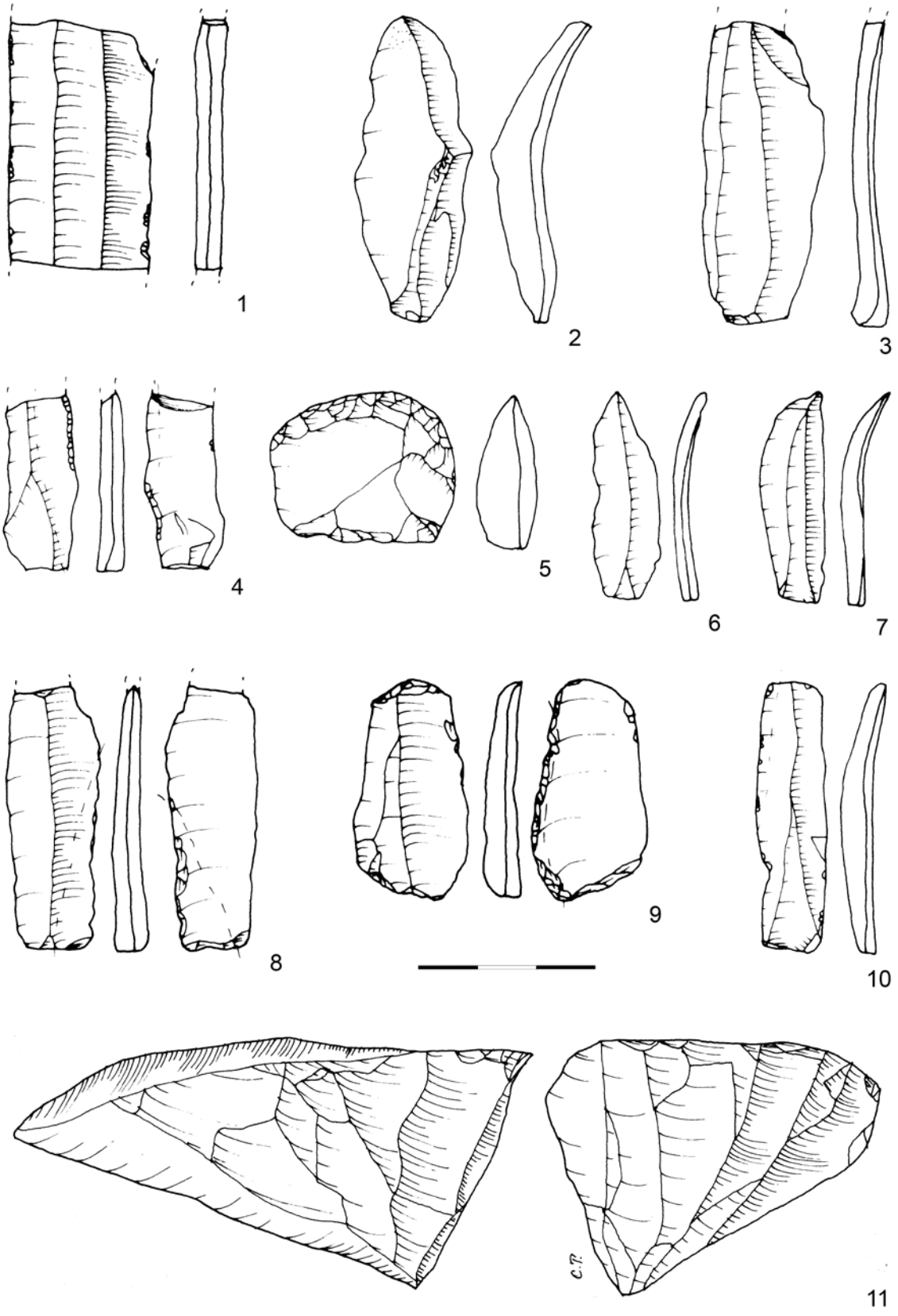
– пластинка (фрагмент) с утилизационен (?) ретуш на десния ръб на горната страна и малък изрез на долната, както и излъскване на същия ръб (обр. IV.4: 4);
– пластинка с излъскване по левия ръб, прав профил, малка фасетирана основа, от едноплощадково ядро (обр. IV.4: 10);
– пластина с излъскване на единия ръб.

Яма 28 (кв. O27)

Има 12 отломъка, два фрагмента от отломъци и три отломъка под 2 см.

При оръдията с по един екземпляр са представени:

– стъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш, на десния ръб – инверсен утилизационен (?) ретуш и слабо излъскване (обр. IV.4: 9);
– фрагмент от пластина с утилизационен ретуш и излъскване на десния ръб (обр. IV.4: 8).

Обр. IV.4. Кремъчни артефакти от ями 10 (1 – 7, 10) и 28 (8, 9): 1 – 3, 6, 7, 10 – пластини; 4 – пластина с ретуш; 5, 9 – стъргалки; 8 – пластина с утилизационен ретуш; 11 – ядро (рис. С. Танева).

Fig. IV.4. Chipped-stone artifacts from pits 10 (1 – 7, 10) and 28 (8, 9): 1 – 3, 6, 7, 10 – blades; 4 – retouched bladelet; 5, 9 – end-scrapers; 8 – functional tool; 11 – core (drawing S. Taneva).

Извън структурите също е установено голямо количество кремъчен материал (сравни общия брой в табл. IV.1 и табл. IV.2)[122].

Технико-типологически групи		Брой	%
Група от началото на производствения процес		824	9.6
Група на дебитажа	Ядра	172	2.0
	Отломъци	4861	56.5
	Фрагменти от отломъци	1119	13,0
	Пластини (и фрагменти)	70	0,8
	Пластинки (и фрагменти)	56	0.6
Група на ретушираните форми		77	0.9
Група на отпадъците от производствения процес		1423	16,5
Чукалки		3	0,1
Общо		8605	100,0

Таблица IV.2. Кремъчен ансамбъл, обща структура.
Table IV.2. Overall structure of the analyzed part of the chipped stone assemblage from Varhari.

Обобщение

Ядрата са сравнително малко – 2% (табл. IV.2), за еднопосочен дебитаж, предимно на отломъци, едноплощадкови или с хаотична експлоатация. Една част са за пластинки, с широка (обр. IV.4: 11) или полуоколна отломъчна (обр. IV.5: 7, 8) и по-рядко за пластини.

Пластините и пластинките са почти равностойно представени (обр. IV.7: 1 – 9; обр. IV.8: 1 – 16). Пластините са от едноплощадкови ядра, с триъгълно или трапецовидно сечение, прав или слабо извит профил (обр. IV.7: 1 – 9). Има и два едностранни гребеняка (обр. IV.8: 1, 16). Единични екземпляри от тях вероятно са фрагменти от дълги пластини – едната, която е фрагмент, е със запазена дължина 14 см, широчина 3,6 см, с прави междунегативни ръбове (обр. IV.7: 1). Близо 40 от пластините са от восъчен кремък с произход от лудогорски флинт тип Равно (обр. IV.13, 14)[123], а от друга страна сред материалите липсват ядра от лудогорски кремък.

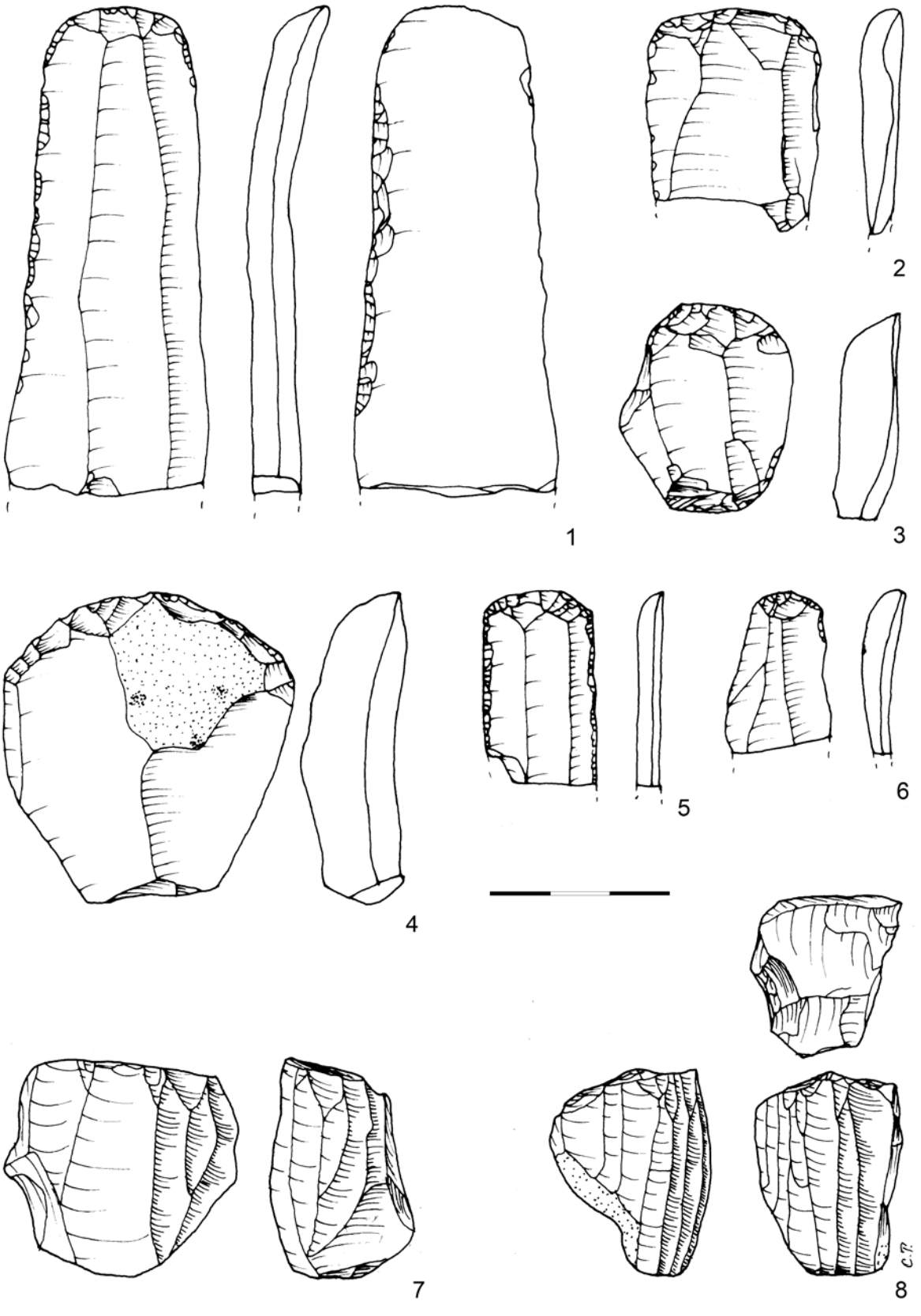
Отломъците са най-многобройната група – 56,5% (обр. IV.8: 17 – 19; обр. IV.9: 1 – 8). Сред тях се установяват и няколко характерни отломъка – таблет, връшник, едностранни гребеняци, отломъци от корекция на ъгъла между отломъчната и ударната площадка.

Сред ретушираните форми преобладават стъргалките. Представени са още пробои (някои от тях микропробои), пластини с напречно затъпяване, ретуширани отломъци, ретуширани пластини, функционални оръдия.

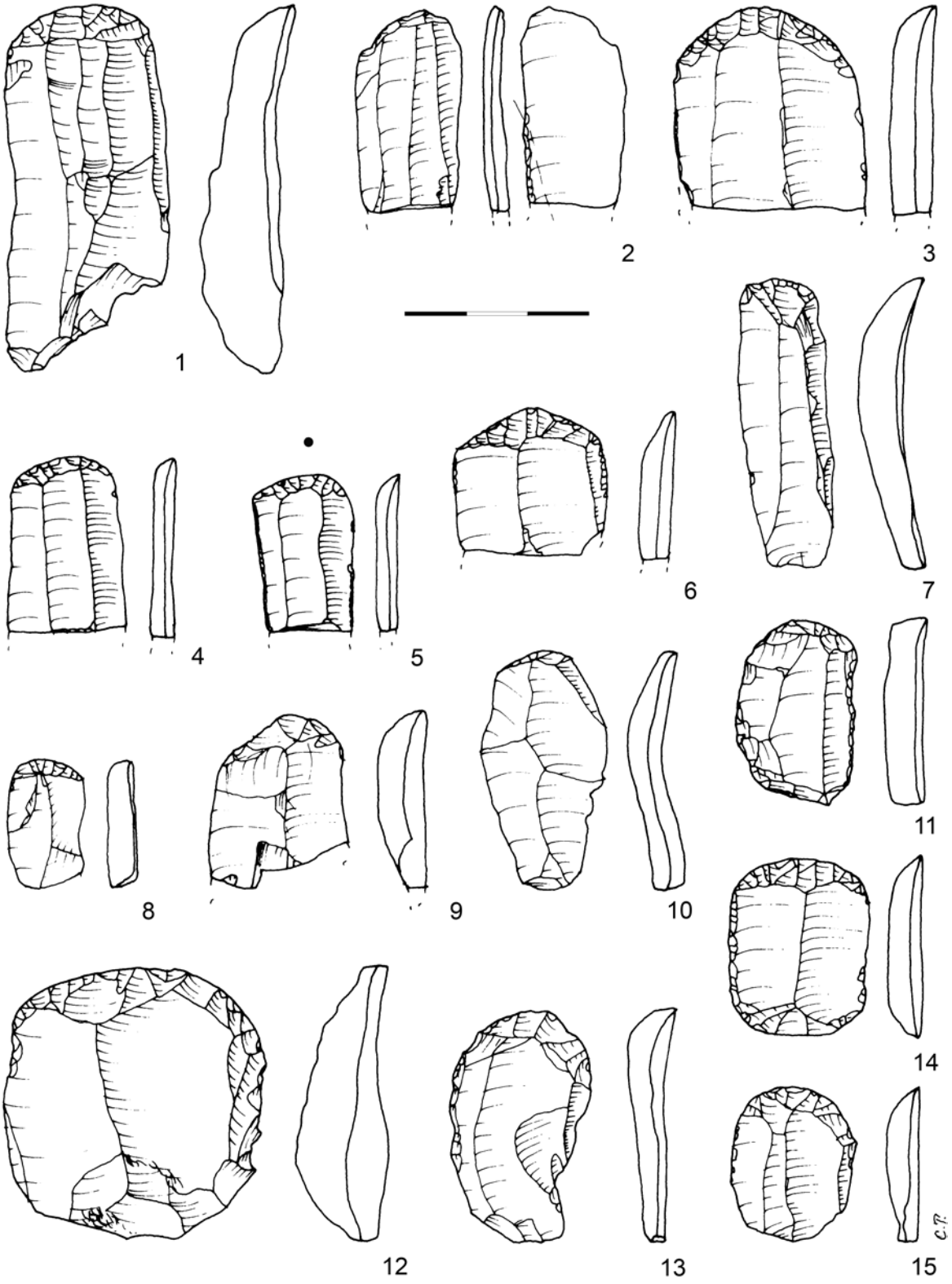
При стъргалките преобладават тези върху отломъци (15). Челата са оформени с полустръмен (обр. IV.5: 3, 4; обр. IV.6: 10, 12, 15) или със стръмен ретуш (обр. IV.6: 13). Една е микростъргалка върху отломък, челото е оформено със стръмен ретуш (обр. IV.6: 8). Други са върху пластини (11), като при четири от тях челата са оформени със стръмен ретуш (обр. IV.5: 2, 6; обр. IV.6: 1, 4), а при три – с полустръмен ретуш (обр.

[122] Тук е представена извадка от целия кремъчен ансамбъл, който все още е в процес на обработка.

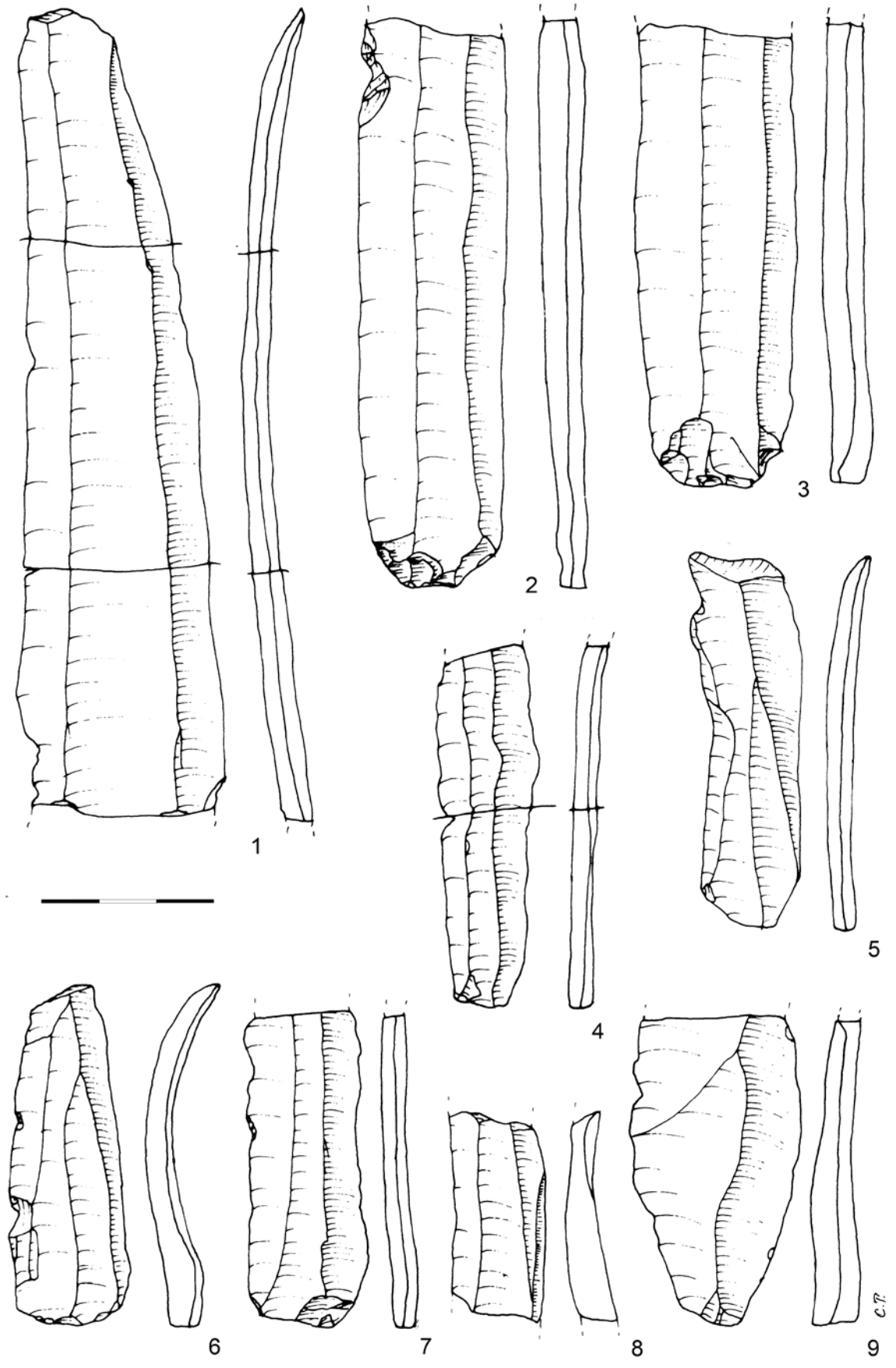
[123] За повече сведения виж глава III в настоящия том.

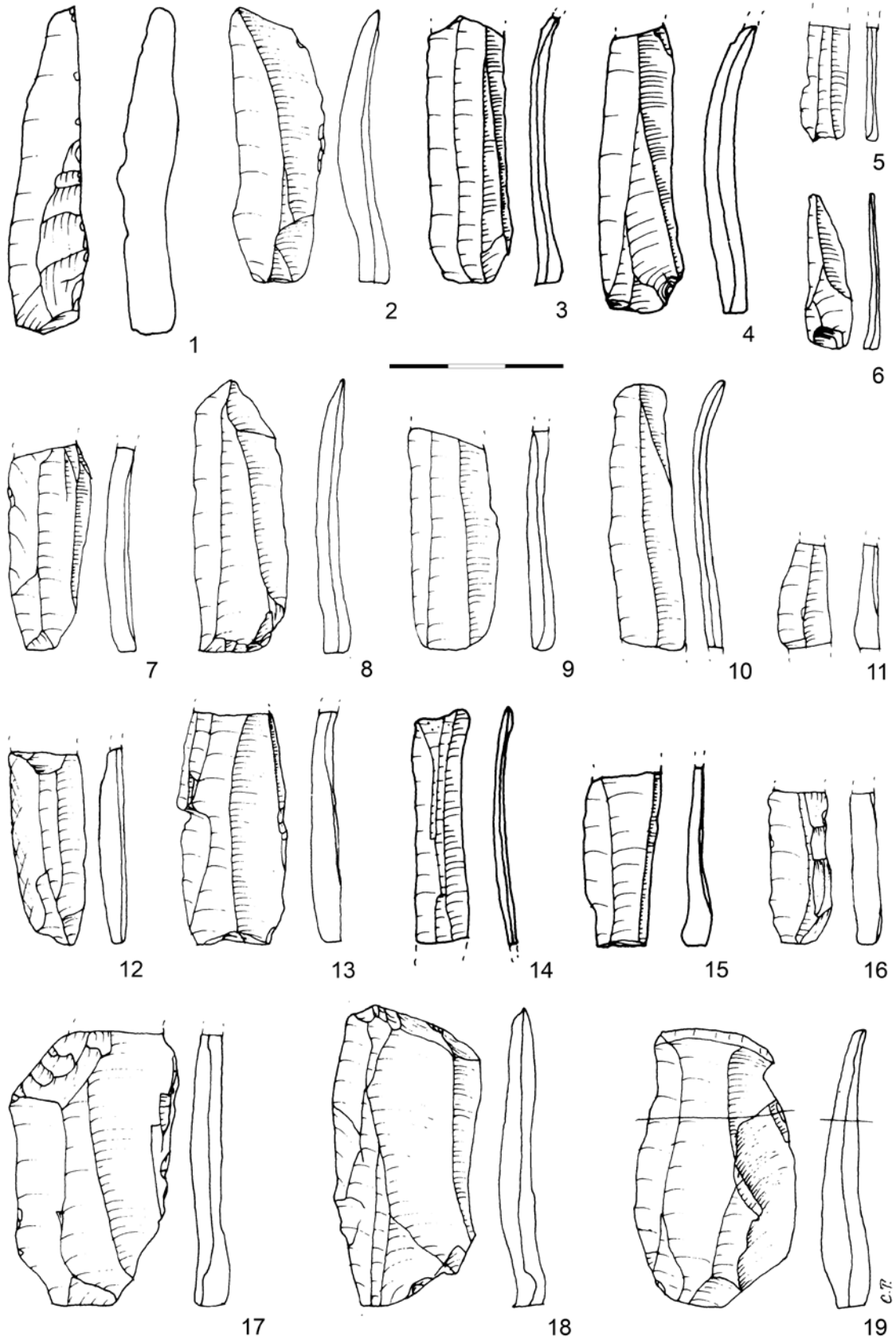
Обр. IV.5. Кремъчни артефакти: 1 – 6 – стъргалки; 7, 8 – ядра (рис. С. Танева).
Fig. IV.5. Chipped-stone artifacts: 1 – 6 – end-scrapers; 7, 8 – cores (drawing S. Taneva).

Обр. IV.6. Кремъчни стъргалки (рис. С. Танева).
Fig. IV.6. Chipped-stone end-scrapers (drawing S. Taneva).

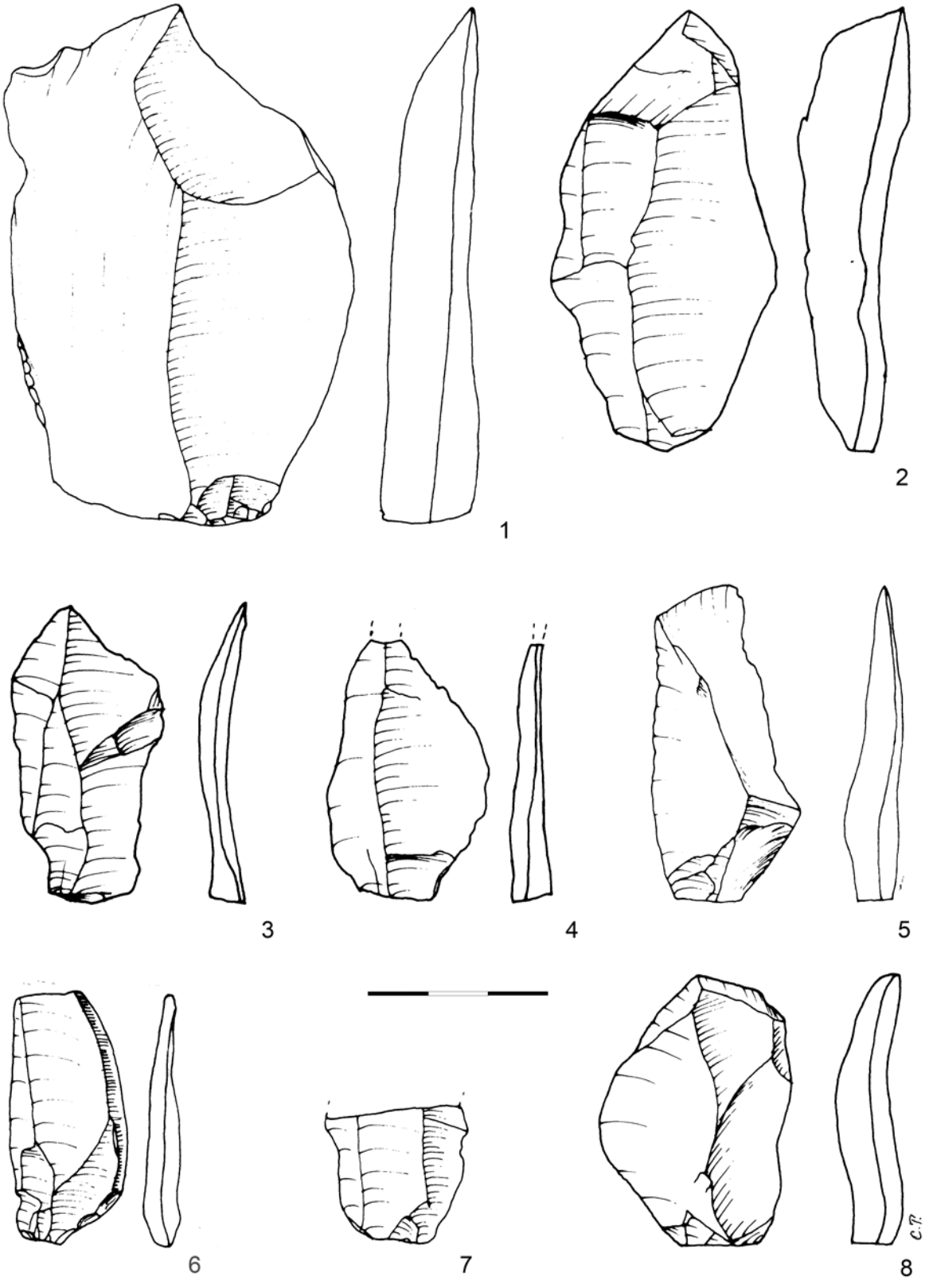

Обр. IV.7. Кремъчни пластини (рис. С. Танева).
Fig. IV.7. Chipped-stone blades (drawing S. Taneva).

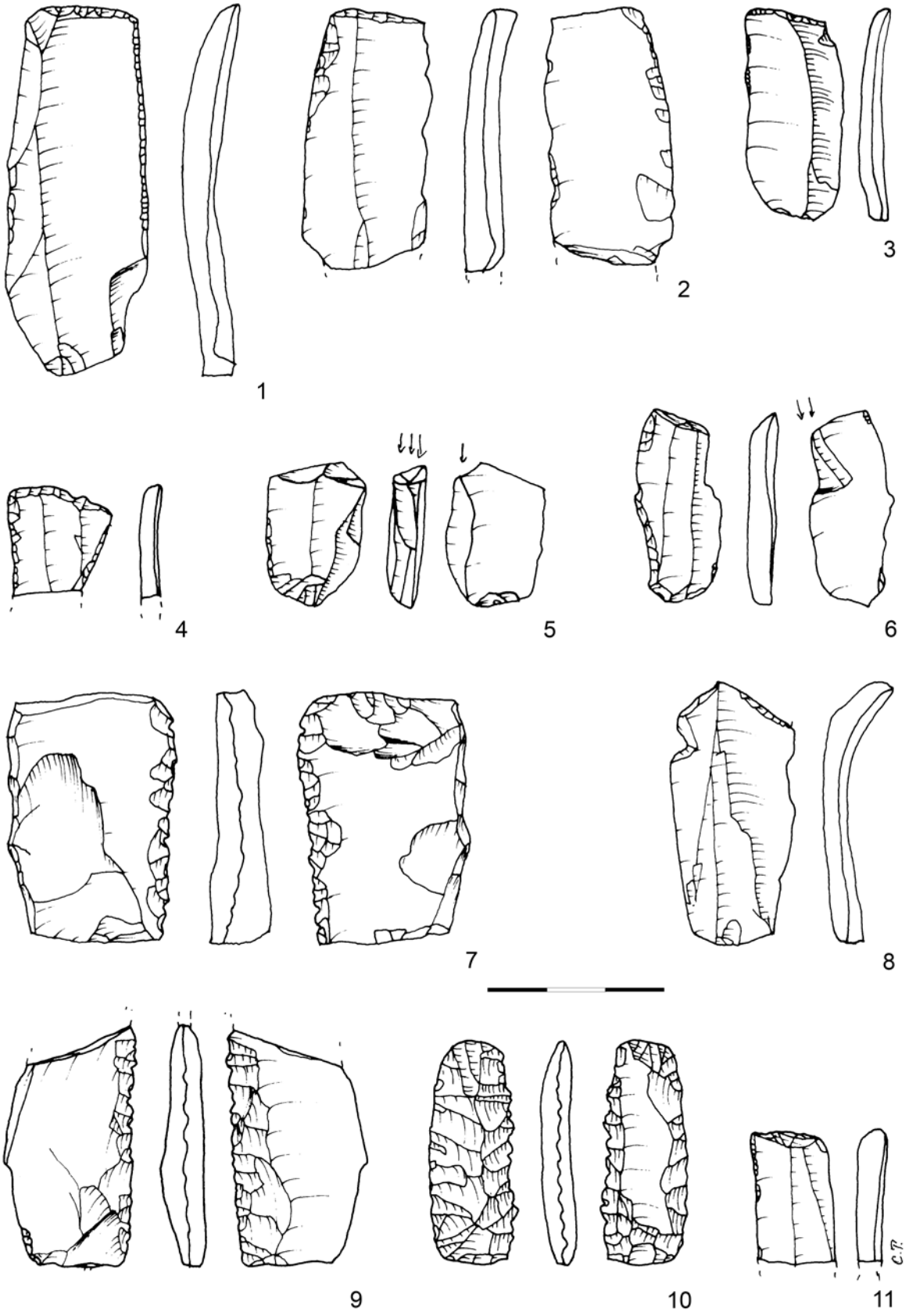

Обр. IV.8. Кремъчни артефакти: 1, 5, 6, 11 – пластинки; 2 – 4, 7 – 10, 12 – 16 – пластини; 17 – 19 – отломъци (рис. С. Танева).

Fig. IV.8. Chipped-stone artifacts: 1, 5, 6, 11 – bladelets; 2 – 4, 7 – 10, 12 – 16 – blades; 17 – 19 – flakes (drawing S. Taneva).

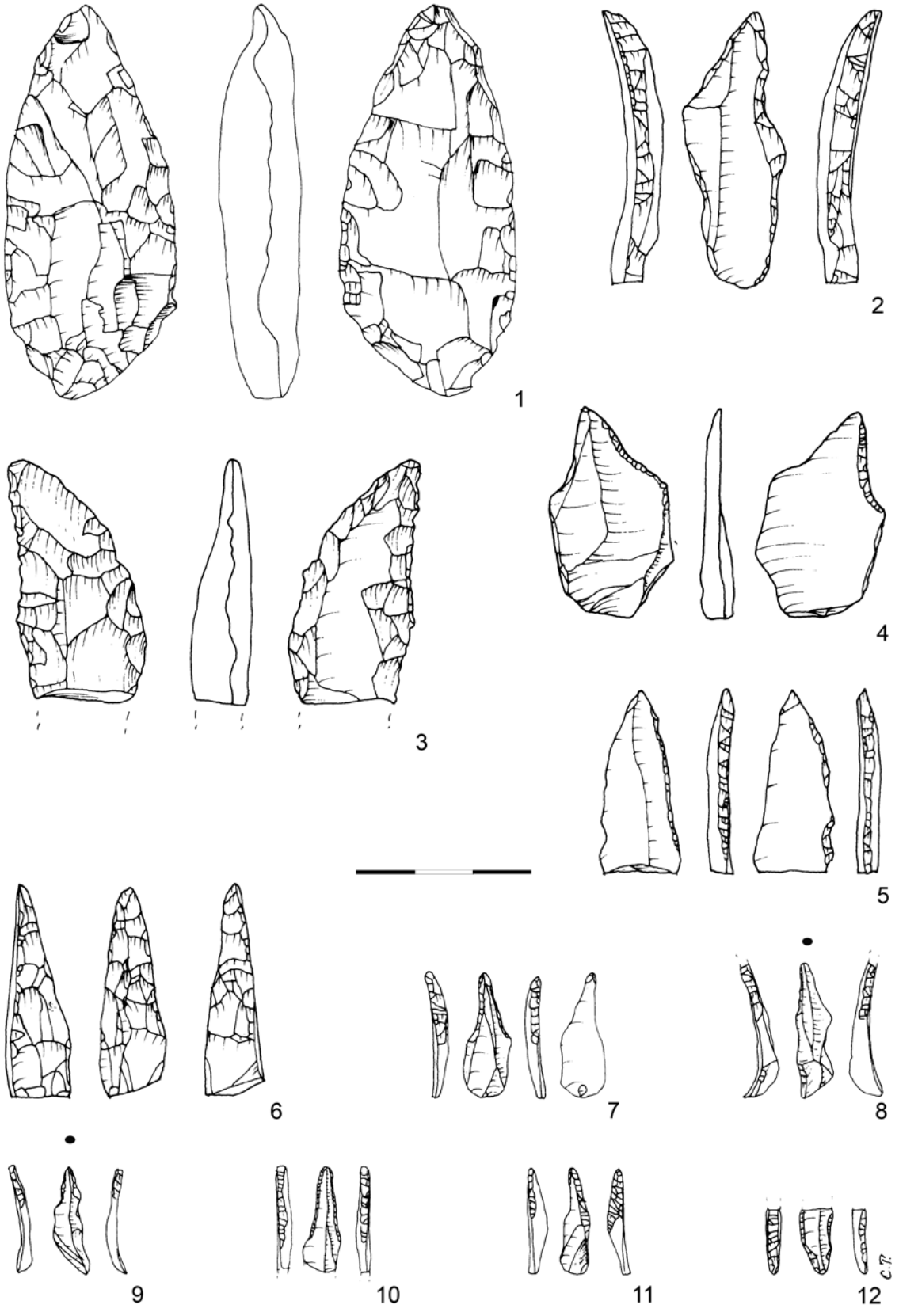

Обр. IV.9. Кремъчни отломъци (рис. С. Танева).
Fig. IV.9. Chipped-stone flakes (drawing S. Taneva).

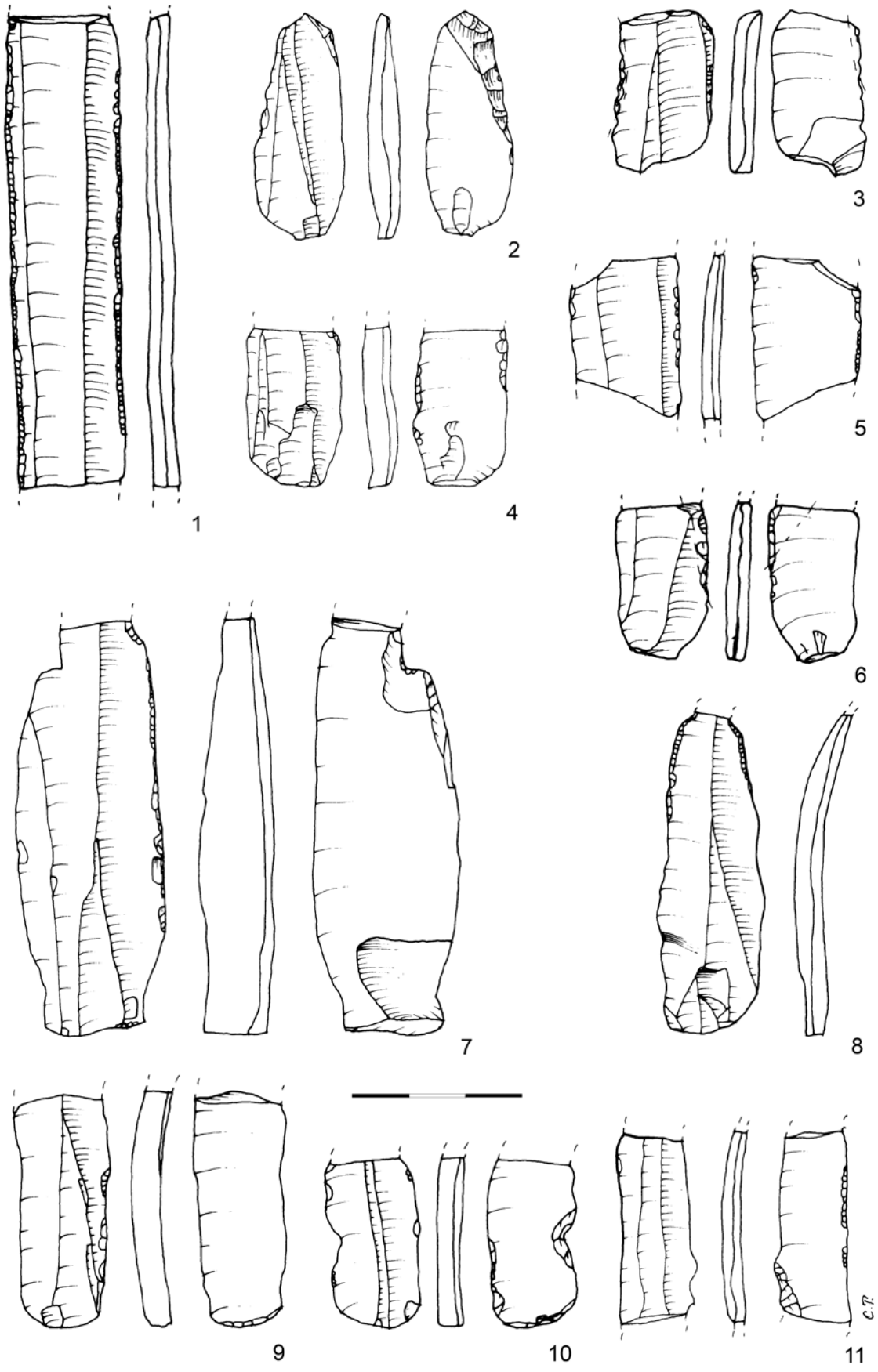
Обр. IV.10. Кремъчни артефакти: 1 – 4, 11 – пластини с напречно затъпяване; 5, 6 – резци; 7, 9, 10 – оръдия със зъбчат ретуш; 8 – отломък с ретуш (рис. С. Танева).

Fig. IV.10. Chipped-stone artifacts: 1 – 4, 11 – truncations; 5, 6 – burins; 7, 9, 10 – tools with denticulated retouche; 8 – retouched flake (drawing S. Taneva).

Обр. IV.11. Кремъчни артефакти: 1, 3, 6 – върхове; 2, 4, 5, 7 – 11 – пробои; 12 – пластинка със затъпяващ ретуш (рис. С. Танева).

Fig. IV.11. Chipped-stone artifacts: 1, 3, 6 – points; 2, 4, 5, 7 – 11 – perforators; 12 – backed bladelet (drawing S. Taneva).

Обр. IV.12. Пластини с утилизационен ретуш (рис. С. Танева).
Fig. IV.12. Functional tools (drawing S. Taneva).

IV.6: 3, 6, 9). При четири стъргалки има и частичен полустръмен ретуш по единия или двата надлъжни ръба (обр. IV.5: 1; обр. 6: 7), а в някои случаи и утилизационен ретуш и излъскване (обр. IV.6: 2, 5).

Една стъргалка е върху ретуширана пластина, челото е оформено с полустръмен ретуш, приръбест ретуш на надлъжните ръбове (обр. IV.5: 5).

Представени са и две двойни стъргалки върху пластини. Първата е оформена със стръмен ретуш на челата и утилизационен ретуш на десния ръб (обр. IV.6: 11), а втората е оформена с полустръмен ретуш на челата и полустръмен, приръбест ретуш на левия ръб (обр. IV.6: 14).

Определен интерес в ансамбъла представляват пробоите, част от тях свързани с производството на мъниста (вж. също глава VI в настоящия том).

В едната от работилниците са установени пет микропробоя:

– микропробой върху пластинка, с ясно изразено връхче, оформено чрез стръмен затъпяващ ретуш на двата надлъжни ръба във върховата част; размери 2,1 x 0,7 x 0,3 см (обр. IV.11: 7);
– микропробой върху пластинка, оформен в основната част, връхчето е добре отделено чрез стръмен затъпяващ ретуш на двата надлъжни ръба; размери 2,3 x 0,7 x 0,5 см (обр. IV.11: 8);
– микропробой върху пластинка – едностранен гребеняк, оформен в основната част чрез полустръмен затъпяващ ретуш на двата ръба; размери 1,8 x 0,5 x 0,3 см (обр. IV.11: 9);
– микропробой върху пластинка, леко асиметрично оформен, връхчето е оформено чрез стръмен затъпяващ ретуш на двата надлъжни ръба във върховата част; размери 1,8 x 0,6 x 0,2 см (обр. IV.11: 10);
– микропробой върху пластинка, леко асиметрично оформен чрез полустръмен затъпяващ ретуш на левия ръб и стръмен, отчасти кръстосан ретуш на десния ръб; размери 1,8 x 0,5 x 0,3 см (обр. IV.11: 11).

Всичките пробои са върху пластинки, едната от които вероятно е едностранен гребеняк. Микропробоите са с дължини между 1,8 и 2,3 см и широчина между 0,5 и 0,7 см. Два от микропробоите са оформени в основната част на полуфабриката; връхчетата са асиметрични, оформени със стръмен или полустръмен ретуш, който не продължава по надлъжните ръбове, а само оформя работната част на сечивото. Широчините на връхчетата са 2 мм, дебелините също 2 мм.

Интерес представляват три сечива със зъбчат ретуш:

– отломък с двустранен зъбчат ретуш на десния ръб, ретуш на напречния ръб от долната страна (обр. IV.10: 7);
– отломък с двустранен зъбчат ретуш на десния ръб (обр. IV.10: 9);
– пластинка със зъбчат бифациален ретуш на надлъжните ръбове (обр. IV.10: 10).

Зъбчатият ретуш е характерен за по-късните периоди (бронзова епоха) и установяването тук на няколко сечива със зъбчат ретуш е основание за бъдещи по-детайлни проучвания и аналогии.

Установиха се и три върха. Единият е връх за копие с полуплосък ретуш на двете страни и размери 6,7 x 3,0 x 1,4; (обр. IV.11: 1). Вторият е оформен с полустръмен, бифациален, леко зъбчат ретуш на надлъжните ръбове (обр. IV.11: 3). Третият е оформен със стръмен ретуш на надлъжните ръбове (обр. IV.11: 6).

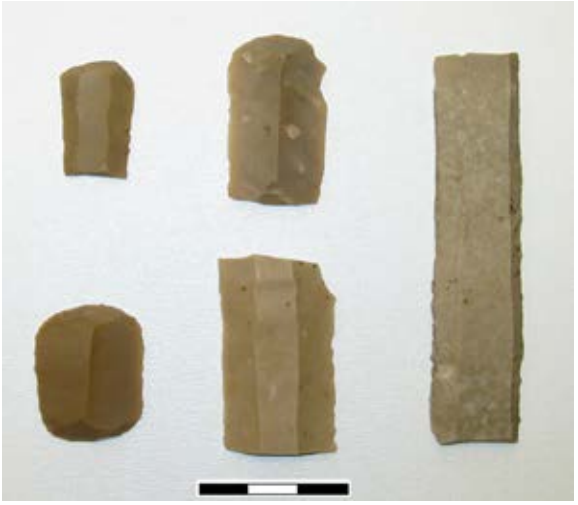
Има шест пластини с право напречно затъпяване (обр. IV.10: 1 – 3), като при две се забелязва излъскване на левия ръб (обр. IV.10: 4, 11).

Ретушираните пластини са с приръбест (обр. IV.12: 1) или полустръмен ретуш (обр. IV.12: 4) на единия или двата надлъжни ръба. При част от тях има полустръмен/стръмен ретуш на единия ръб и излъскване по другия (обр. IV.12: 2, 10). Една пластина е с изрез на левия ръб от долната страна (обр. IV.12: 9).

Обр. IV.13. Пластини от лудогорски кремък (сн. К. Георгиев).

Fig. IV.13. Blades from the so-called Ludogorie flint (photo K. Georgiev).

Обр. IV.14. Пластини и стъргалки от лудогорски кремък (сн. К. Георгиев).

Fig. IV.14. Blades and end-scrapers from the so-called Ludogorie flint (photo K. Georgiev).

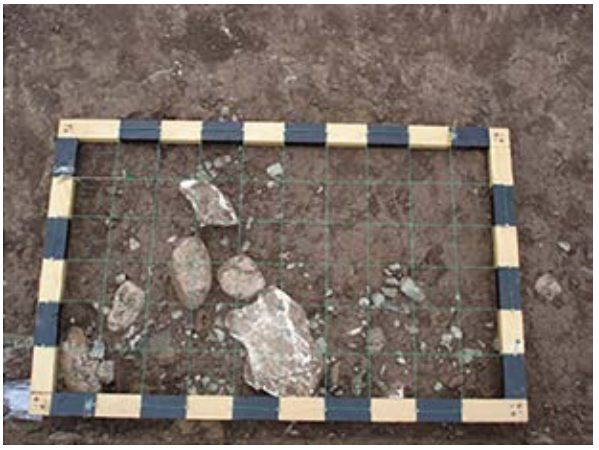
Обр. IV.15. Стъргалки от местни суровини (сн. К. Георгиев).

Fig. IV.15. End-scrapers from different local raw materials (photo K. Georgiev).

Обр. IV.16. Стъргалки от местни суровини (сн. К. Георгиев).

Fig. IV.16. End-scrapers from different local raw materials (photo K. Georgiev).

Обр. IV.17. Струпване от кремъчни артефакти – останки от производствения процес.

Fig. IV.17. Concentration of chipped-stone debitage.

Обр. IV.18. Кремъчни отломъци от струпване.

Fig. IV.18. Chipped-stone flakes from a debitage concentration spot.

Има и няколко отломъка с полустръмен или стръмен ретуш на ръбовете (обр. IV.10: 8).

С по един екземпляр са представени:

– резец върху пречупване (обр. IV.10: 5);
– комбиниран инструмент – резец върху пречупване и стъргалка – оформена в основната част на пластината, стръмен ретуш на левия ръб; 3,2 х 1,5 х 0,5 см (обр. IV.10: 6);
– пластинка с двойно надлъжно затъпяване (фрагмент) – стръмен затъпяващ ретуш на надлъжните ръбове (обр. IV.11: 12).

Функционалните оръдия са представени от пластини с излъскване и/или утилизационен ретуш по единия или двата надлъжни ръба (обр. IV.12: 3, 5 – 9).

Ядрата в ансамбъла показват техника за експлоатация на еднопосочен дебитаж, предимно на отломъци, но и на пластинки и по-малко пластини. Ядрата показват известно разнообразие в експлоатацията и оформянето:

– за отломъци с широки и къси, понякога почти околни отломъчни;
– за отломъци с последователна смяна на посоката и равнината на дебитажа;
– за пластинки, сред които с широки, леко изпъкнали отломъчни, с полуоколни отломъчни и с отломъчни, разположени на тясната страна или върху ръб.

Използвана е директна техника с твърда или органична чукалка и техника с натиск.

Сред дебитажа значително преобладават отломъците (като се имат предвид и фрагментите от отломъци). Пластините са изцяло от еднопосочен дебитаж, с успоредни ръбове, трапецовидно сечение, прав профил. Някои от по-едрите пластини може би както технологически, така и в суровинно отношение са свързани със специализираните ателиета за производство на пластини и суперпластини в СИ България.

Сред ретушираните форми преобладават стъргалките (близо 70% от сечивата). Те са от пластини или отломъци, понякога двойни. Установени са също ретуширани пластини, ретуширани отломъци, начална форма на брадва, кремъчен връх за копие.

Една малка серия пробои е открита в местата, където са произвеждани мъниста, но отделни пробои са и с друга локализация. Микропробоите безспорно са свързани с масовото производство на мъниста.

Ясно е, че кремъчният ансамбъл от Върхари поставя много въпроси, тъй като за момента това е един от най-многобройните кремъчни ансамбли от територията на България. Установява се преобладаващото използване на местни суровини в производството на сечива – ясписи, ахати и др. (обр. IV.15, 16). Същевременно откритите пластини и единични стъргалки от кремък с произход от Североизточна България доказват наличието на контакти с отдалечени региони (обр. IV.13, 14). Почти навсякъде на територията на проученото селище кремъчните артефакти са преобладаващи спрямо останалите находки. Определено поне част от пробоите от отделните структури или пластове са свързани с обработката и производството на мъниста (вж. глава VI в настоящия том).

IV. CHIPPED-STONE TOOLS

Stanimira Taneva

The chipped-stone assemblage from Varhari is among those comprising the largest number of artefacts yielded by a prehistoric site on the territory of present-day Bulgaria. The artefacts presented here comprise only a small part of the total number of more than 60000 artefacts and provide partial information about the entire assemblage. The paper presents a selection of the artefacts yielded by dug-in features and pits as well as from the area outside those.

The chipped-stone artefacts were numerous both inside and outside the features. The tools were made from local raw materials, mainly jasper, agate, etc. There were also blades and end scrapers made from flint brought from present-day NE Bulgaria, providing evidence of large distance exchange. The flint artefacts are the prevailing number of finds yeilded by the site.

There are uniplatform cores for flakes, bladelets and rarely – for blades. The used removal techniques comprised direct percussion with hard and soft hammers as well as pressure techniques. The flakes are predominant within the debitage (flake fragments inclusively). The blades were removed from single platform cores; they have parallel edges, trapezoidal section and straight profile. Some of the larger blades could be related to the specialized Late Chalcolithic workshops for flint knapping in NE Bulgaria based on the used technology and the raw material. The end scrapers were the most numerous among the retouched tools (nearly 70% of all tools). They were made from blades or flakes, sometimes double. There are retouched blades, retouched flakes, a semi-finished axe and a flint spearhead. A certain number of the tools (microperforators) were related to bead production and most of these tools were found at places where beads were made. Some of the perforators had a different location.

V. КАМЕННИ СЕЧИВА

Камен Бояджиев

От халколитното селище при Върхари произхожда значителна колекция от каменни артефакти[124] – близо 200 находки без хромелите, които са разгледани отделно. Тя включва както характерния за халколитните селища набор от сечива (брадви, тесли, длета, чукалки, гладилки, брусове), така и някои по-рядко срещани видове предмети: тежести, брадви-чукове, миниатюрни модели на брадви-чукове и др.

Близо 90% от тези предмети са изследвани петрографски с две основни цели:

– да се установи произходът на използваните суровини;
– да се установят потенциални взаимовръзки между използваните суровини и предполаганата функция на артефактите.

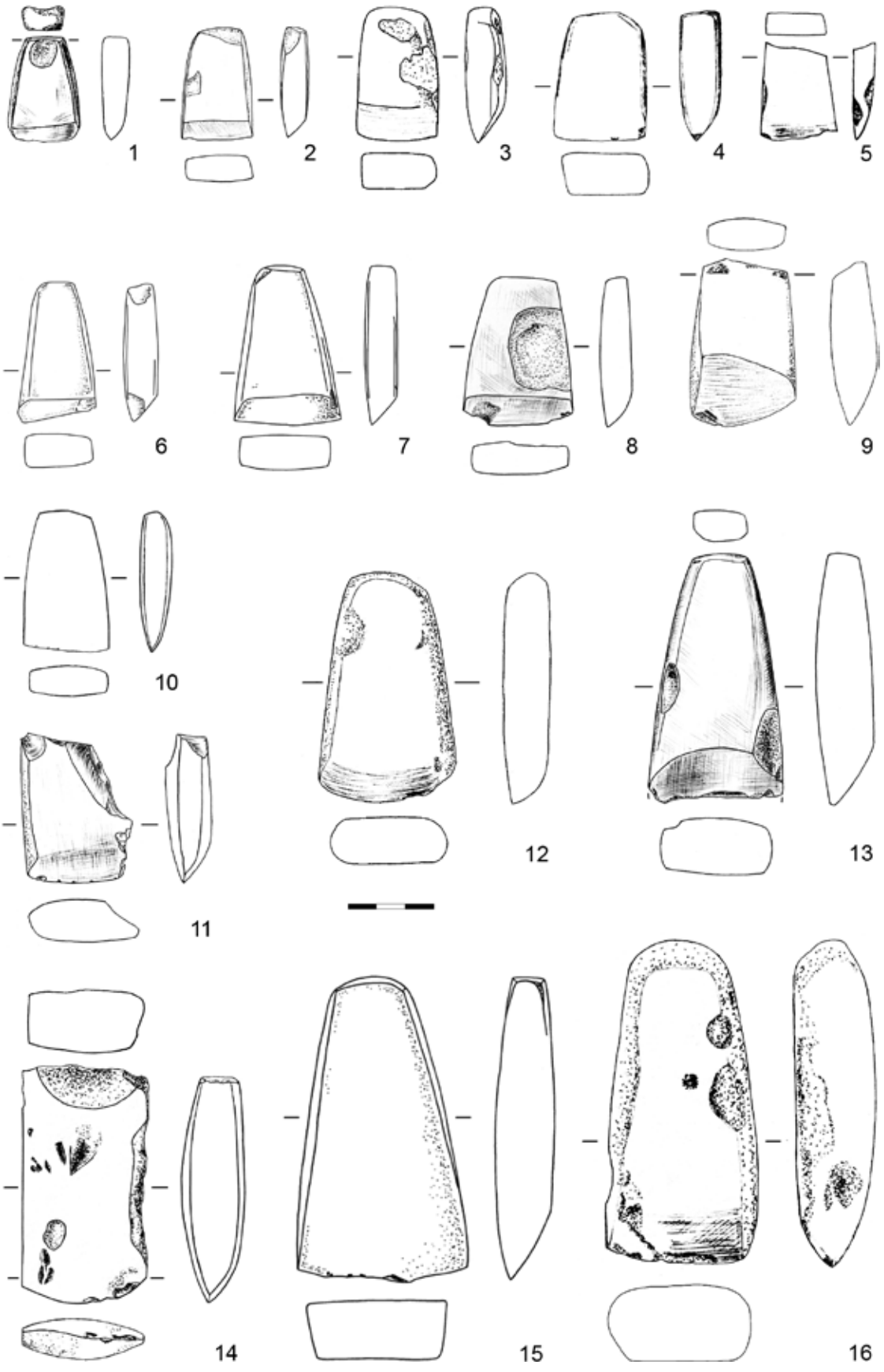
Петрографските анализи се базират предимно на макроскопски наблюдения. В някои случаи (при фрагменти от артефакти) са изработени и анализирани дюншлифи, а за няколко находки е използвана XRA дифракция чрез Genie HUBER Imaging Plate Camera G670[125]. Изследванията показват използването на различни суровини: туфи, туфити, окременени туфи, средни по състав лавови скали – латити и андезити, гранитоиди, серпентинити, амфиболити, пясъчници и др. Всички те са характерни за Източните Родопи и вероятно са събирани в близост до селището, от естествени разкрития или в коритата на реките Върбица и Дива река. Върху част от артефактите личат характерни следи от воден транспорт, което предполага, че в редица случаи са използвани удобни речни чакъли и валуни. Наблюдават се и определени предпочитания към скални разновидности със специфични физически свойства при изработването на определени видове сечива (разгледани по-подробно по-нататък в текста).

Сред огладените каменни артефакти, които са достатъчно запазени, за да може да бъде определена формата и потенциалната им функция, преобладават теслите, следвани от длета, брадви-чукове, плоски брадви, чукалки, гладилки, брусове, клинове и други, представени от единични находки. Подобно съотношение (особено значителното преобладаване на теслите) е често срещано в селища от халколитната епоха в днешните български земи (вж. напр. Кънчев, Николов 1983, 13; Тодорова Х. 1986, 154).

Трябва да се има предвид, че поставянето на резки граници между функционалните видове сечива на базата на техните морфометрични характеристики едва ли отразява реалната картина и тяхното разграничаване е в известна степен условно. Някои трасологични изследвания показват, че функционалните групи невинаги съвпадат с морфологически разграничените такива (вж. Karimali 2005, 198 и цит. лит.). Поради липсата на микроскопски изследвания на огладените каменни сечива от Върхари (на този етап), а и предвид проблемите, свързани с трасологичните наблюдения

[124] В тази категория включваме както т. нар. огладени каменни сечива, така и други видове сечива, които се различават от кремъчните артефакти като техника на изработка и краен продукт, макар в някои случаи за едните и другите да са използвани сходни каменни суровини.

[125] Петрографските изследвания са извършени от Стоян Георгиев (Институт по геология при БАН) и гл. ас. Елеонора Балканска (СУ „Св. Климент Охридски“) (Georgiev et al. 2012).

Обр. V.1. Каменни тесли.
Fig. V.1. Stone adzes.

върху тази категория артефакти, отделните видове предмети са групирани спрямо наложили се морфометрични критерии.

Тесли

Теслите са огладени каменни сечива с асиметрично надлъжно сечение на работната част. Вероятно са поставяни и използвани с режещ ръб, перпендикулярен на оста на дръжката. От селището при Върхари произхождат 52 такива артефакта. Три от тях са със слабо изразена асиметричност и почти правоъгълна форма, което ги отличава от останалите екземпляри (обр. V.1: 14; обр. V.2: 9). Не е изключено да са имали различно предназначение – като брадви (?). При други десет фрагмента[126] степента на запазеност не дава възможност да се установи със сигурност дали става въпрос за тесли, или за брадви и те не са включени в по-нататъшния анализ.

Теслите от Върхари са изработени предимно от туфи (осем предмета), окременени туфи (десет) и алевролити (общо десет предмета от алевролити, туфозни алевролити и окременени алевролити). Пет от находките са от фенолатити (като едната се отличава с масивни размери и почти симетрично сечение и може да е използвана като брадва – обр. V.1: 16), две от амфиболити, две от серпентинити плюс една от серпентинит/нефрит[127] и по една от андезитобазалти, гранити и пясъчници[128].

Изглежда са изработвани на място в селището, за което говори както местният характер на суровините, така и наличието на два незавършени артефакта (полуфабрикати). Единият е с масивни размери и грубо оформена чрез очукване форма. Не е сигурно дали представлява полуфабрикат за тесла, или за брадва (обр. V.2: 13). Използваната суровина е гранит. Открит е в наземната част на комплекс VI. Другият е в по-напреднала фаза на изработка. Чрез отцепване с удари е придадена общата форма на теслата, но повърхността ѝ все още не е окончателно шлифована и режещият ръб не е заострен (обр. V.2: 11). Изработена е от окременен туф. Произхожда от вкопаване 21, комплекс IV.

Тези два предмета илюстрират първия етап от изработката на каменните тесли, брадви и длета. При него чрез удари (вероятно с каменна чукалка) са отстранявани части от изходния скален къс и е придавана цялостната форма на сечивото и на работната му част. Вероятно в зависимост от характеристиките на суровината са използвани две основни техники: отцепване (обр. V.2: 11) и очукване („оглаждане“ чрез по-слаби удари – обр. V.2: 13)[129]. Следи от отцепване са видими и при някои завършени тесли (обр. V.1: 1, 8, 14; V.2: 5). Следващият етап от изработката е шлифоване (полиране) с абразив на тялото и заточване на острието. При почти всички тесли от Върхари цялата повърхност е добре полирана, като често личат фини резки от абразив. Вероятно за шлифоването са използвани или плоски парчета пясъчник (брусове), или камъни с равна горна повърхност с допълнително използване на пясък като абразив (вж. гл. VII; също Antonović 2014, 81 – 83).

Размерите на теслите варират в широки граници, като най-ясно това е изразено при техните дължини. Разликите при тях достигат четири пъти – между 3 см и 12,8 см (граф. V.1). В този широк интервал обаче се наблюдават няколко групи. Най-голяма е концентрацията на артефакти с дължина в интервала 4,4 – 6,3 см – 18 броя (от 36 с изцяло запазена дължина); седем са в интервала 7,1 – 8,6 см; шест – в интервала 3 – 4 см и четири в интервала 11,2 – 12,8 см (една е с дължина 6,8 см). При широчините разликата е по-малка – между 2,2 и 6,2 см (максималната широчина е тази при острието,

[126] Извън посочените 52 находки.

[127] В този случай точното определяне на суровината е несигурно.

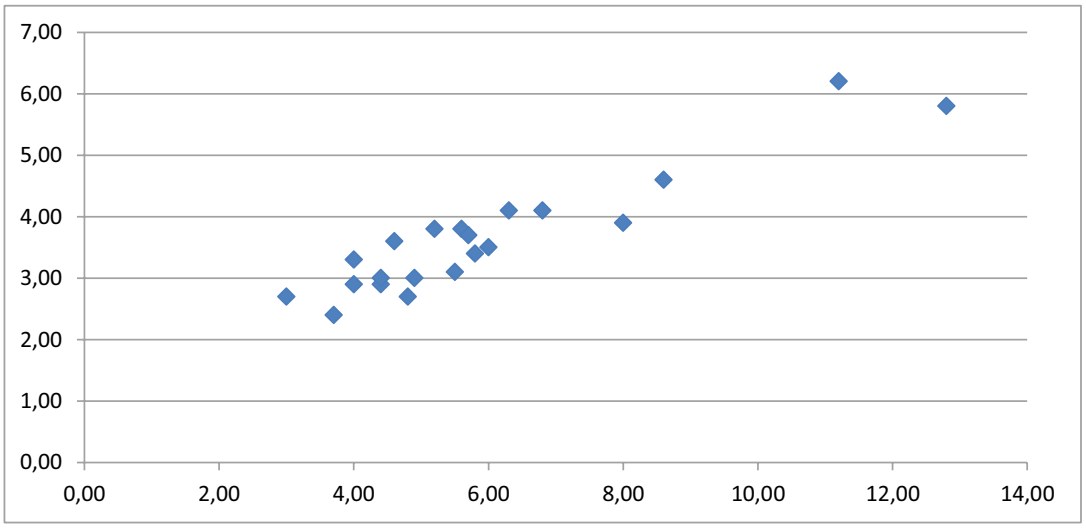
[128] Няколко находки са без сигурни петрографски определения.

[129] По-подробен анализ на тези две техники и връзката им със свойствата на различните суровини виж у Хаджипетков 2011, 55 – 56. Относно техниките на изработка на каменни брадви и тесли виж също Antonović 2014.

Обр. V.2. Каменни тесли.
Fig. V.2. Stone adzes.

с едно изключение) (граф. V.1). По този показател не личи определено групиране, а по-скоро равномерно разпределение. Трябва да се отбележи обаче малкият брой находки с широчина над 4,8 см – шест от общо 48. Като цяло се наблюдава правопропорционална (макар и не абсолютна) връзка между дължината и широчината на теслите. Отношенията дължина/широчина варират в интервала 1,1:1 – 2,1:1, с най-голяма концентрация между 1,4:1 и 1,8:1 (25 от 34 предмета). Дебелината на теслите варира между 0,7 и 3 см, като близо 70% са в интервала 1 – 1,8 см.

Графика V.1. Отношения дължина (хоризонтал) спрямо ширина (вертикал) при изцяло запазените каменни тесли от Върхари.

Diagram V.1. Length (x – horizontal) by width (y – vertical) ratio of the entirely preserved stone adzes from Varhari.

Почти всички тесли имат повече или по-слабо изразена трапецовидна форма (в поглед отгоре). Едва пет екземпляра са с правоъгълна форма (обр. V.1: 11, 14; V.2: 8, 9, 12), като трябва да се отбележи, че три от тях се отличават от останалите тесли и по много слабо изразената асиметричност на надлъжното си сечение (обр. V.1: 14; V.2: 9, 12). Напречното сечение обикновено е близко до правоъгълник, по-рядко близко до овал или план-конвексно. Надлъжният профил в почти всички случаи[130] е с ясно изразена асиметричност. Скосяването към работната част при повечето находки е с оформен ръб, по-рядко е сравнително плавно. Ъгълът на скосяване (заостряне) се концентрира основно в интервала 45 – 60°. Не е изключено точната форма и ъгъл на скосяването и съответно на надлъжното сечение да са променени при вторично заточване на артефактите (в резултат от износване или отчупвания по острието). Работната част има остър режещ ръб. Не се наблюдава определена връзка между различията във формата и в размерите на артефактите.

Върху голяма част от теслите (особено изработените от туф и окременен туф) личат фини резки по цялото тяло, които са резултат от тяхното шлифоване. Като следи от употреба могат да се интерпретират малките отчупвания по режещия ръб. Такива се наблюдават предимно при по-големите артефакти (обр. V.1: 11 – 16; V.2: 10), но и при някои тесли с малки размери (обр. V.1: 5, 8; V.2: 4, 7). При някои от по-големите тесли личат и по-значителни отчупвания, включително отчупени остриета. Същевременно върху редица предмети (предимно с по-малки размери) липсват макроскопски различими следи от употреба. Това обстоятелство предполага възможни различия

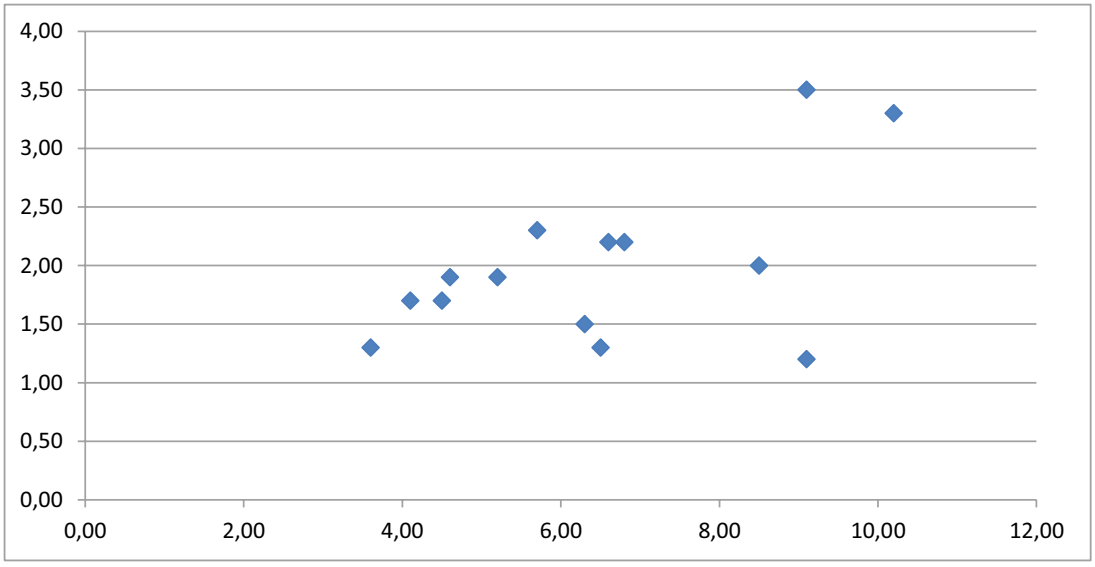
[130] С изключение на посочените три находки с правоъгълна форма и още няколко предмета.

във функцията на по-малките и по-големите тесли. Вероятно теслите с най-малки размери не са имали масивни дръжки и не са били използвани в ударна дейност, а по-скоро във фина работа както върху дървесина, така и евентуално върху други материали (напр. кожа). Значителното преобладаване на теслите спрямо останалите дърводелски сечива и разликите в техните размери предполага, че те са използвани в различни сфери на дървообработването и бита.

Трябва да се отбележи, че 15 от разглежданите тесли са фрагменти. Фрагментирането им най-вероятно също свидетелства за употребата им като ударни сечива[131].

Длета

24 каменни сечива могат да бъдат определени като длета (обр. V.3: 1 – 15). Пет от тях са фрагменти без запазена работна част, а три от находките представят по-скоро преходни форми между тесли и длета (обр. V.3: 4, 9, 10). В литературата като длета се определят предмети с асиметрично надлъжно сечение, издължени пропорции и малки размери, най-вече тесен режещ ръб (вж. напр. Antonović 2003, 55, Moundrea-Agrafioti 1996, 104). Обикновено обаче липсват точни метрични критерии за отличаването им от теслите. Д. Антонович определя като длета артефакти с широчина на режещия ръб до 2,5 см (Antonović 2003, 55). В настоящия анализ е използван същият метричен критерий, съчетан с отношение дължина/широчина над 2:1 (от 2,1:1 до 7,6:1; основно между 2,4:1 и 2,8:1). Споменатите три предмета с преходни характеристики между длета и тесли имат широчина на режещия ръб над 2,5 см (между 2,8 и 3,5 см), но издължени пропорции и отношение дължина/широчина между 2,5:1 и 3,1:1[132]. Дължината на длетата от Върхари варира от 3,1 до 10,2 см (с концентрация основно между 4,5 и 6,8 см), а дебелината между 0,8 и 2,1 см (граф. V.2).

Графика V.2. Отношения дължина (хоризонтал) спрямо ширина (вертикал) при изцяло запазените каменни длета от Върхари.

Diagram V.2. Length (x – horizontal) by width (y – vertical) ratio of the entirely preserved stone chisels from Varhari.

[131] Съществува и хипотезата за ритуалното фрагментиране на каменни брадви и тесли през праисторията (Stroulia 2003, 24). Находките от Върхари не предоставят конкретни сведения за подобна интерпретация.

[132] Същевременно двете „миниатюрни“ тесли с широчина на режещия ръб под 2,5 см имат съотношение дължина/широчина 1,5:1.

Важен критерий за разграничаване на длетата е и тяхната форма. Всички предмети, отговарящи на посочените метрични критерии, имат правоъгълна или, в единични случаи, съвсем слабо изразена трапецовидна форма (обр. V.3: 2, 5). Напречното им сечение е правоъгълно или близко до правоъгълник. Скосяването към работната част при повечето находки е с оформен ръб. В някои случаи е скосена само едната страна (обр. V.3: 1, 2, 4, 5, 10), а в други и двете, но едната по-изразено (обр. V.3: 3, 6, 7, 9). Режещият ръб е прав, в редки случаи слабо извит (дъговиден).

Петрографските изследвания показват значително преобладаване на туфи – десет находки от туфи, една от окременени туфи и една от туфити. По два предмета са изработени от алевролити и туфозни алевролити. Интерес представлява един екземпляр от нефрит (обр. V.3: 4). Произхожда от вкопаване 25, комплекс I.

По отношение на изработката се различават две групи длета. Едната включва добре оформени и полирани предмети, като техниките на изработка изглежда са същите, както при теслите. Към втората група се отнасят артефакти, при които са използвани удобни камъчета с естествено огладена повърхност и подходяща форма. С минимално дооформяне на тялото (в някои случаи) и скосяване на предната част е получавано необходимото „острие“. За разлика от предметите от първата група тези от втората невинаги имат добре оформен остър режещ ръб.

Върху почти всички длета липсват макроскопски различими следи от употреба. Рядкост са и фрагментираните екземпляри. Това показва използването им в по-фини дейности (каквито предполагат и малките им размери). Каменните длета могат да са използвани както поставени в дръжка, така и държани в ръка (особено по-дългите екземпляри). Техните издължени пропорции и тесен режещ ръб са подходящи за фина дърводелска работа, при издялкване и издълбаване на дървени съдове и предмети и др., както и за други дейности, като например обработка на кожи (вж. напр. Кънчев 1979, 155) и керамично производство. В конкретния случай с находките от Върхари е възможно съществуването на функционално разделение между длетата от разгледаните две групи, като тези от втората вероятно са използвани без дръжка.

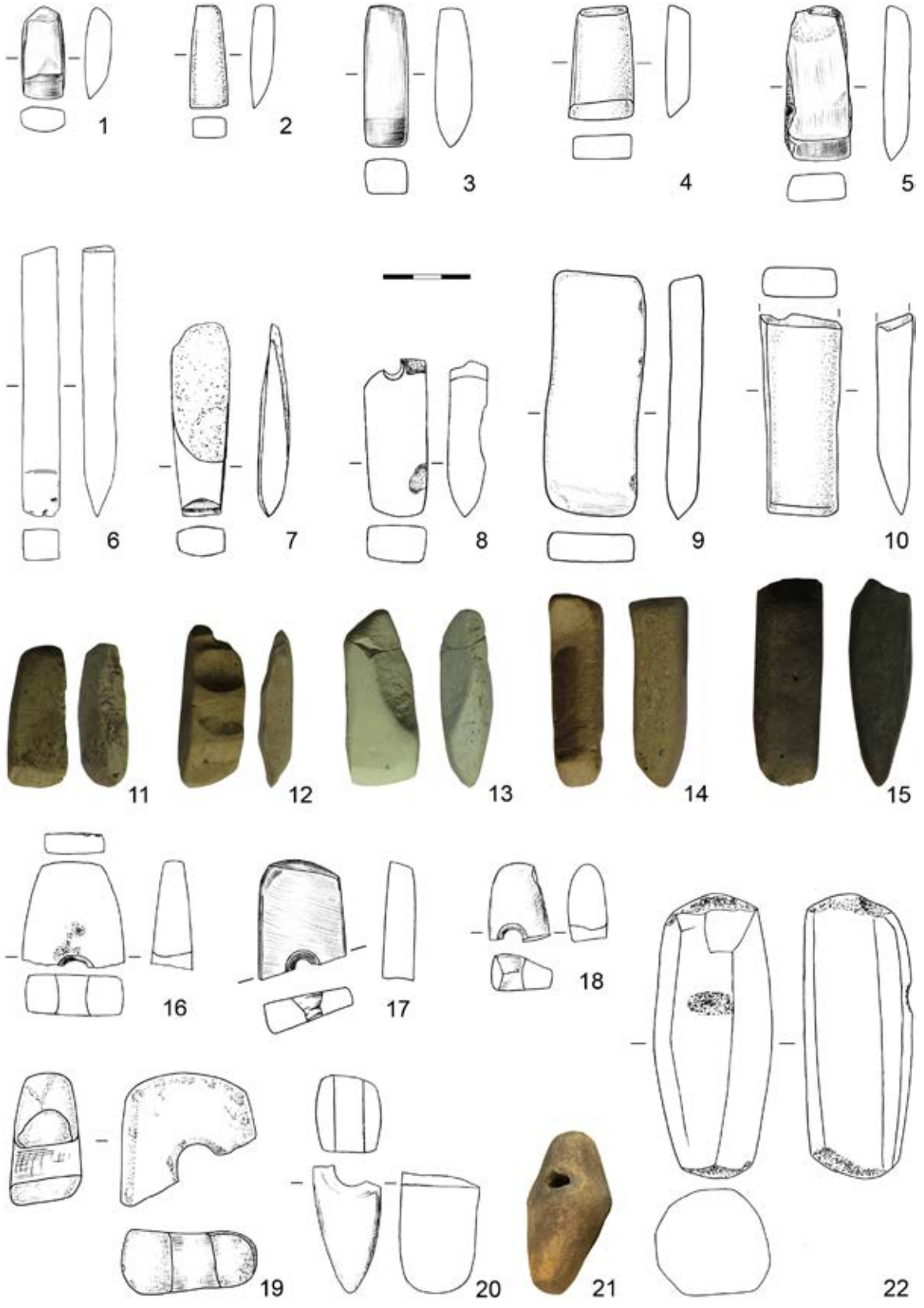
Не е изключено длета да са използвани и в началната фаза от изработката на каменните мъниста (вж. глава VI). Като указание в тази насока може да се разглежда фактът, че единственото открито огладено каменно сечиво в едната от двете „работилници“ (вкопаване 19, комплекс III) е именно длето.

Интерес представлява една находка, чиято форма и размери я отнасят към групата на длетата, но в горната ѝ част е пробит малък отвор (предметът е счупен през него – обр. V.3: 8). Теоретично не е изключено отворът да е служел за окачване и носене на необходимия инструмент от неговия собственик. Предвид липсата на подобни отвори върху останалите сечива обаче е възможно този предмет да е имал по-специфично предназначение – например да е носен като амулет. Подобна интерпретация е предложена за сходна находка от раннобронзовия пласт на селищната могила при Езеро[133] (Кънчев 1979, 155). Не са ни известни точни паралели на тази находка от халколита в българските земи. От селищната могила Невски (Султан) произхожда миниатюрна тесличка с отвор, интерпретирана от Р. Попов като амулет (Попов 1925, 103 – обр. 2, 104). Познати са и няколко сходни като форма (паралелепипед) и размери находки, при които обаче липсва оформен режещ ръб. Те също са определяни като амулети (Маргос 1960, 29, 33 – обр. 5а-в; Минчев 1973, 257 – обр. 2: 10, 263).

Брадви

Брадвите са огладени каменни сечива със симетрично надлъжно сечение на работната част. Вероятно са поставяни с режещ ръб, успореден на оста на дръжката. От селището при Върхари произхождат 14 такива артефакта. Седем от тях са цели, а

[133] Липсва илюстрация на предмета, но е описан като длето с недопровъртяна дупка близо до тилния край.

Обр. V.3. Каменни длета (1 – 15) и брадви-чукове (16 – 21): 1 – каменни длета; 16 – 19 – каменни модели на брадви-чукове; 20 – 21 – глинени модели на брадви-чукове; 22 – заготовка за брадва-чук.

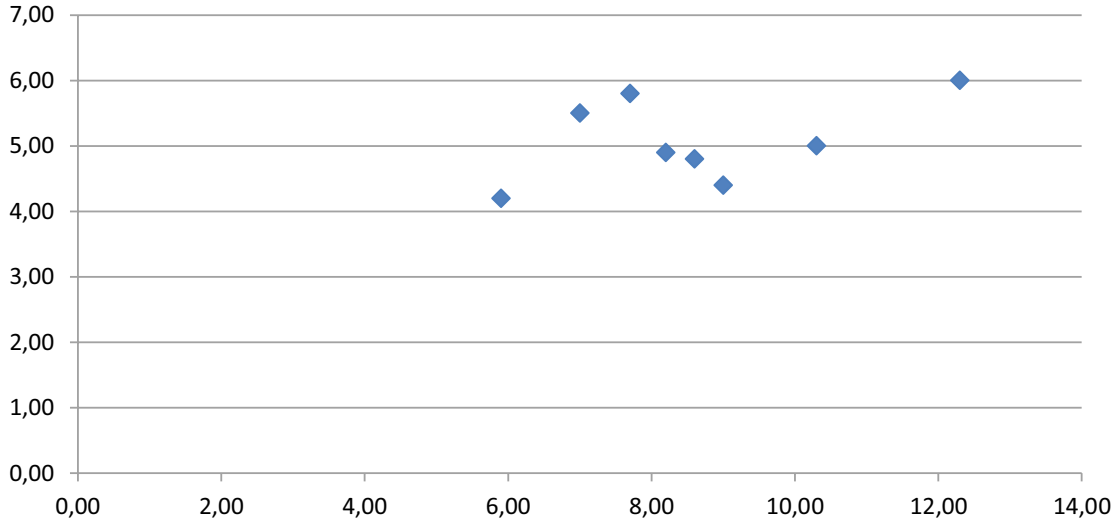
Fig. V.3. 1 – 15 – stone chisels; 16 – 19 – stone models of hammer-axes; 20 – 21 – clay-models of hammer-axes; 22 – unfinished stone hammer-axe.

останалите седем са предни части, които с по-голяма степен на вероятност от тилните могат да бъдат отнесени към брадвите.

Сред използваните суровини значително преобладават средните по състав лавови скали (фенолатити) – четири от целите находки и четири от фрагментите. Останалите суровини са представени от единични екземпляри: диоритови порфирити, дребнозърнести диорити, амфиболити, флуидални риолити, серпентинити.

Следите върху брадвите показват, че те най-напред са оформяни чрез очукване (в съответствие със спецификите на използваната суровина), след което са шлифовани[134]. За разликата от теслите, чиято повърхност е изцяло полирана, при брадвите обикновено е старателно шлифована предната част, докато върху тилната личат следите от очукването (обр. V.4: 1 – 3, 5). Възможно е това освен с пестене на усилия при изработката да е свързано и с функционален аспект – по-грубата и релефна тилна част би създала възможност за по-добро сцепление при закрепването към дръжката, каквото е необходимо за едно масивно ударно сечиво.

Брадвите се отличават от теслите и с по-масивните си размери. Дължината им варира между 5,9 и 12,3 см (повечето, включително и фрагментите, са над 7 см), широчината им е между 3,3 и 6,5 см (като само една е под 4,2 см), а дебелината – между 1,7 и 3,4 см (граф. V.3.). Отношението дължина/широчина при целите екземпляри е в границите между 1,3:1 и 2,1:1.

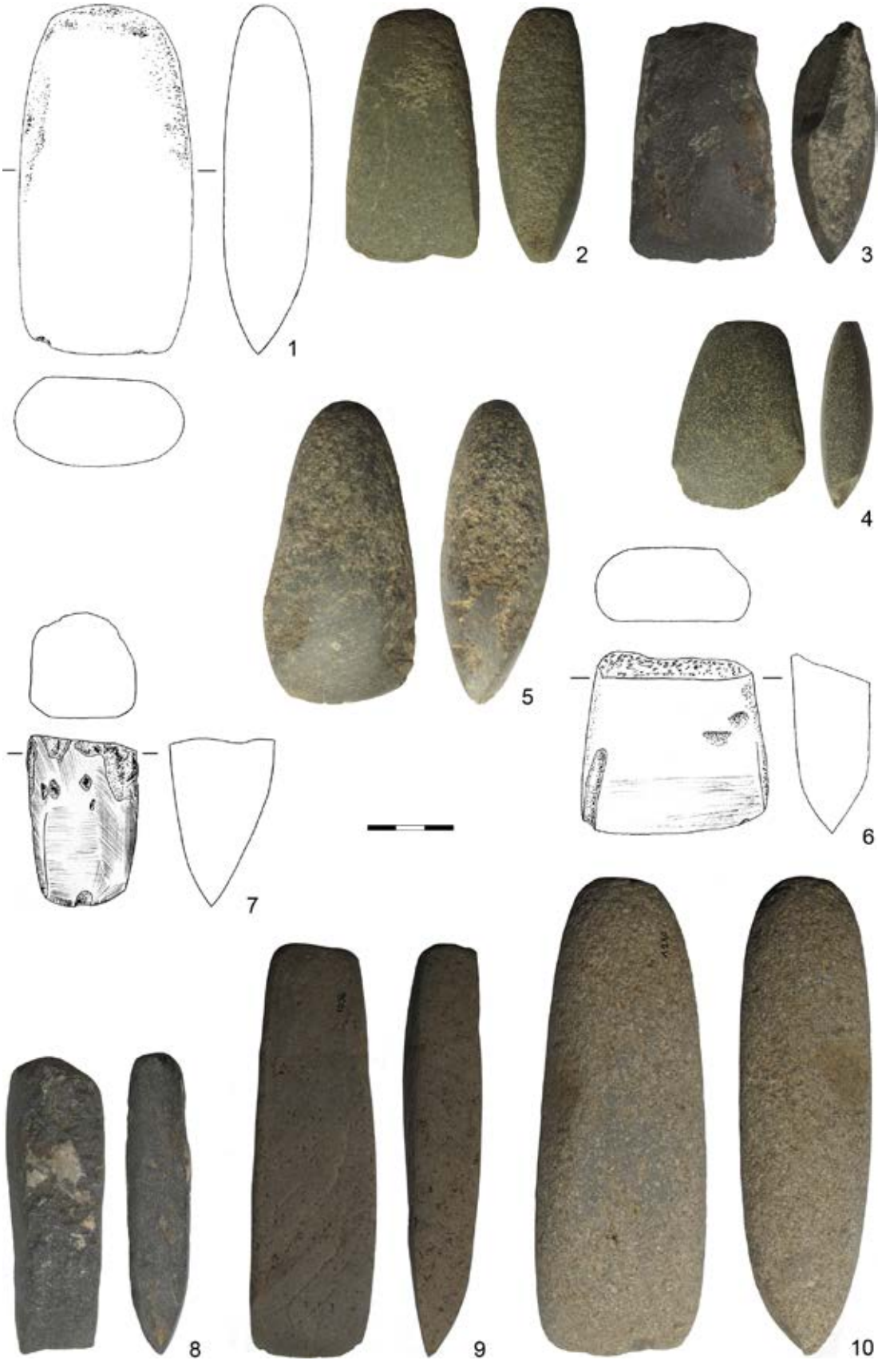
Графика V.3. Отношения дължина (хоризонтал) спрямо ширина (вертикал) при изцяло запазените каменни брадви от Върхари.

Diagram V.3. Length (x – horizontal) by width (y – vertical) ratio of the entirely preserved stone axes from Varhari.

Повечето брадви от селището при Върхари имат трапецовидна форма (обр. V.4: 2 – 6). Само при два екземпляра тя е близка до правоъгълник с дъговидно извити страни (обр. V.4: 1). Напречното сечение обикновено е близко до овал или план-конвексно. Липсват характерните за теслите правоъгълни сечения.

Работните части имат приблизително право (обр. V.4: 1 – 3) или слабо извито, скосено към едната страна острие (обр. V.4: 5, 6). Режещият ръб е остър. Върху него, при всички находки, има отчупвания. В някои случаи те са малки (по-скоро нащър-

[134] Възможно е споменатата вече при теслите заготовка всъщност да е била предназначена за брадва (обр. V.2: 13).

Обр. V.4. Каменни брадви и клинове: 1 – 6 – каменни брадви; 7 – 9 – каменни клинове; 10 – брадва/клин (?).

Fig. V.4. Stone axes and wedges: 1 – 6 – stone axes; 7 – 9 – stone wedges; 10 – axe/wedge (?).

бявания), докато в други са по-значителни. Това свидетелства за ударната дейност, в която явно са използвани брадвите – дървосечене.

Интересен случай представлява една находка, чиято форма и размери не са типични за халколитните сечива, а се доближават по-скоро до неолитните брадви (обр. V.4: 10). Функцията ѝ сред каменния ансамбъл от Върхари (брадва или клин) е спорна.

Клинове

Към групата на клиновете са включени три артефакта (обр. V.4: 7 – 9). И трите се отличават с масивни размери и издължени пропорции. Дължината им варира между 10 и 14 см, широчината между 3,4 и 4,4 см, а дебелината – между 2,3 и 3,7 см. Отношението дължина/широчина е в интервала 3:1 – 3,5:1. Всички имат правоъгълна или близка до правоъгълна форма. Надлъжното им сечение е симетрично или слабо асиметрично, но без оформено скосяване. Напречното сечение е близко до правоъгълник или овално.

Две от находките са изработени от средни по състав лавови скали, а една от амфиболит. Повърхността им е оформена чрез очукване, без да е полирана. По работните им части се наблюдават слаби отчупвания.

Морфометричните характеристики на разгледаните находки предполагат използването им като клинове[135] – за разцепване на трупи и др. Прави впечатление обаче липсата на ясно оформени ударни площадки и значителни очуквания по тила. Възможно е да е използван дървен чук (вж. също Karimali 2005, 198), особено като се има предвид и малкият брой каменни чукалки от обекта.

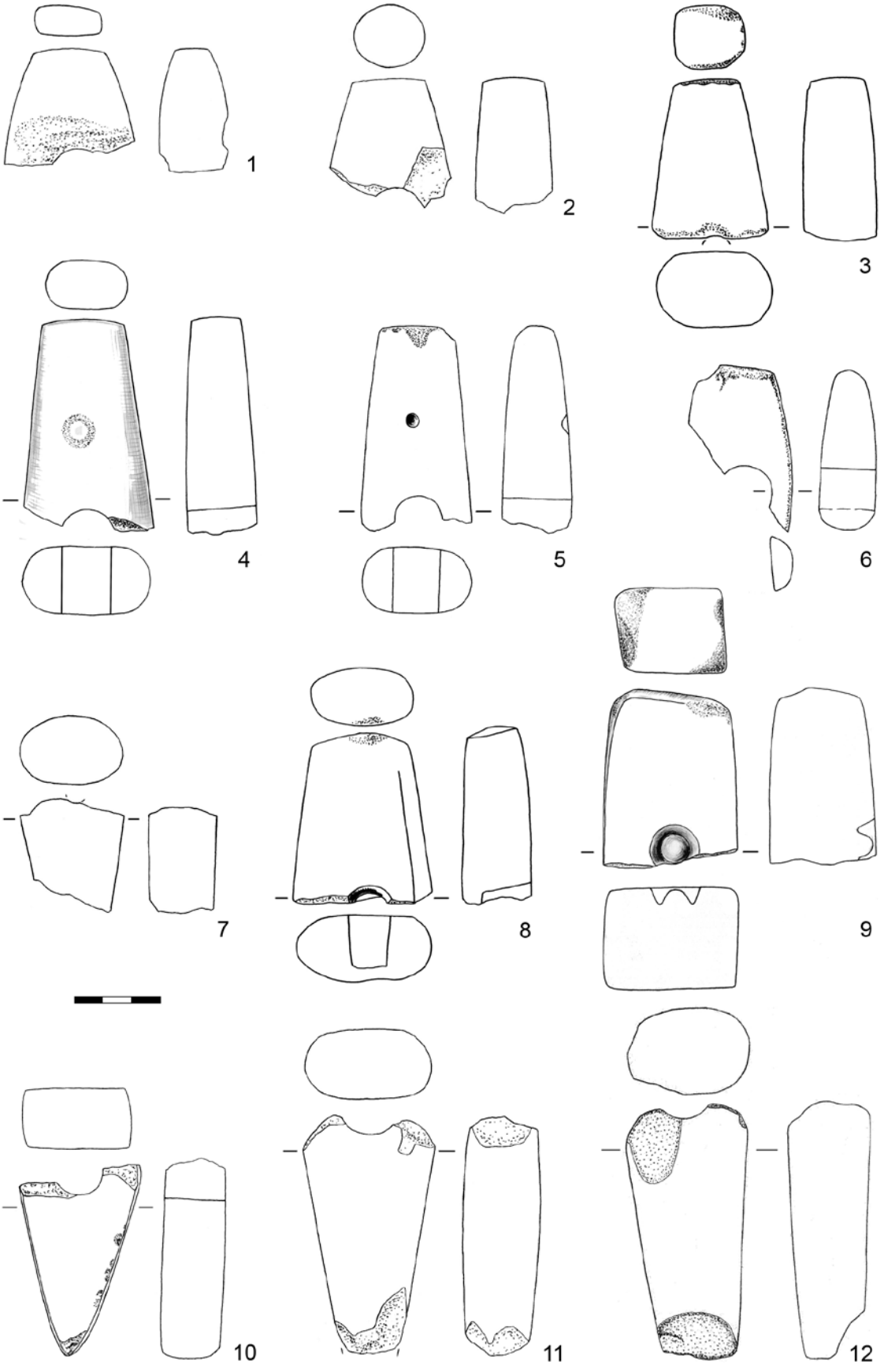
Сходни морфометрични характеристики показват още два фрагмента (предни части), които може би също са използвани като клинове. По-спорна е интерпретацията на фрагмент от сечиво, чиято работна част е близка до останалите клинове, но тялото му е определено по-дебело (отношение 1:1 спрямо широчината) и е изработено от туф (обр. V.4: 7).

Възможно е като клинове да са преупотребявани и някои фрагменти (предни части) от брадви (или тесли). Към тази идея насочват два фрагмента със сравнително равна повърхност при мястото на счупване, по която личат многобройни следи от удари.

Брадви-чукове

Каменните брадви-чукове (брадви с дупка) са характерен елемент от материалната култура през халколита в днешните български земи. Те са засвидетелствани в редица селищни обекти и некрополи. Броят им в тях обаче обикновено е малък, като много рядко надхвърля десет екземпляра (Бояджиев К. 2014, 27). Колекцията от селището при Върхари се нарежда сред най-многобройните от селищни обекти – общо 16 находки (обр. V.5). 15 от тях са фрагменти (което е характерно за колекциите от селища). Мястото на счупване в почти всички случаи е през дупката за поставяне на дръжка. Десет от частите са тилни, а пет – предни (като в три от случаите е отчупено и самото острие (обр. V.5: 7, 11, 12). Всички произхождат от различни артефакти. Две от тилните части са от незавършени екземпляри със започнато пробиване на отвора

[135] В голяма част от изследванията върху каменни сечива от неолитни и халколитни обекти от днешните български земи клиновете не са разграничавани като отделна категория. В своя „Опит за различаване на неолитните брадви от длетата, теслите, мотиките и палешниците“ П. Детев ги поставя в групата на длетата и говори за длета-клинове (Детев 1960b, 67), а К. Кънчев и Б. Николов отделят обща категория „брадви-клинове“ (Кънчев, Николов 1983, 18). Функцията на длетата, брадвите и клиновете и съответно начинът на работа с тях обаче се различават, което предполага и разлика в морфометричните и физическите характеристики на едните и другите. Предвид засвидетелстваната специализация в дървообработващия инвентар през неолита и халколита е твърде вероятно да предположим използването и на клинове. Не е изключено обаче такива да са изработвани и от дърво.

Обр. V.5. Каменни брадви-чукове.
Fig. V.5. Stone hammer-axes.

(обр. V.5: 8, 9). Възможно е да са счупени именно при процеса на провъртане. Една находка е цяла, но недовършена – в начална фаза на изработка, като е придадена общата форма на предмета, но още не са оформени острие и тил и не е започнато провъртане на отвор, като той само е маркиран (обр. V.3: 22).

Степента на запазеност на повечето предмети не позволява сигурно възстановяване на цялостната им форма и съответно определяне на типовете, към които принадлежат. Една от предните части и полуфабрикатът могат да бъдат условно отнесени към тип I (характеризиращ се с триъгълна форма на предната част и трапецовидна на тилната, в поглед отгоре, с оформен прелом между тях при отвора; обр. V.5: 10; V.3: 22), а една находка към тип III (с дъговидно извити страни, без оформен прелом при отвора; обр. V.5: 6) по предложената от К. Бояджиев класификация (Бояджиев К. 2014, 28 – 29). Напречните сечения на 12 от фрагментите са овални (или близки до овал), а на три са правоъгълни. Всички екземпляри попадат в типичната за халколита група В (по Бояджиев К. 2014, 31), характеризираща се с малка дебелина (под 4 см). Повечето имат стройни, издължени пропорции, които, в комбинация с овалното сечение, са по-характерни за средния и късния халколит. Повърхността им е добре полирана.

Редица данни показват, че тези каменни артефакти най-вероятно са използвани като бойни брадви (Бояджиев К. 2014, 71 – 78; Boyadzhiev K. 2009).

Интерес представлява петрографският анализ на брадвите-чукове от Върхари. Пет от тях са изработени от серпентинити, една от серпентинизирани ултрабазити, две от серпентинити/нефрит (?) (обр. V.6: 1 – 6, 8, 9), една от нефрит (обр. V.5: 10; V.6: 7), две от средни по състав лавови скали и една от габра/габродиорити. Прави впечатление, че серпентинитите и нефритът почти не са използвани за направа на други видове каменни артефакти (с изключение на три тесли и една брадва от серпентинити и едно длето от нефрит). Очевидно те са съзнателно търсени за направата на този вид предмети, вероятно както поради физическите, така и поради визуалните си характеристики (подходящи за полиране, зелен цвят). Нефритът е генетично свързан със серпентинизирани ултрабазични скали, каквито са регистрирани в района на с. Върхари (Georgiev et al. 2012, 142). Може да се предположи целенасоченото експлоатиране на местна суровина (серпентинити и нефрит) в близост до обекта, предимно за брадви-чукове, и изработката на предметите на място в селището. За това свидетелства полуфабрикатът в начална степен на изработка (V.3: 22), както и две тилни части, счупени през недопробитите отвори (обр. V.5: 8 – 9). Наличната информация позволява да се предположи съществуването на „работилница“ в структурата, свързана с вкопаване 30 (комплекс VII). Там са открити споменатият полуфабрикат и един от недопробитите фрагменти (обр. V.5: 8; V.6: 4), както и още два фрагмента (обр. V.5: 3; V.6: 2, 5; всички те от серпентинити и серпентинит/нефрит) и каменен брус, който може да е използван при шлифоването им. От вкопаване 30 произхожда още един фрагмент от каменен артефакт с дупка (обр. V.3: 19), чиято по-специфична форма и размери предполагат възможна интерпретация като модел на брадва-чук. Степента на запазеност обаче не позволява сигурни заключения. Възможно е фрагментите от брадви-чукове от структурата да представляват „производствен брак“, запазен с цел преупотреба (?). Остава отворен въпросът дали брадвите-чукове са изработвани за нуждите на селището, или с цел търговия. От вкопаване 30 произхождат и две тесли от серпентинити, което показва предпочитанието на конкретния майстор (?) към тази суровина.

За важната роля на каменните брадви-чукове за обитателите на селището при Върхари свидетелства както сравнително големият им брой, така и наличието на няколко находки, които, макар и фрагменти (с едно изключение), могат да бъдат интерпретирани като миниатюрни модели на такива предмети. Три от тях са изработени

Обр. V.6. Каменни брадви-чукове.
Fig. V.6. Stone hammer-axes.

от камък (туф; обр. V.3: 16 – 18[136]), а две – от глина (обр. V.3: 20, 21). Изцяло запазен е единият керамичен модел (обр. V.3: 21). Формата му имитира най-разпространения през халколита тип брадви-чукове – тип I, но липсва оформено острие, а предната част завършва с тясна плоскост. Дължината му е 5,4 см, широчината 2,7 см и дебелината – 2,5 см. Произхожда от яма 4 (кв. T19). Вторият керамичен модел вероятно имитира другия сигурно засвидетелстван на обекта тип реални брадви-чукове – тип III. Той и един от каменните модели (обр. V.3: 16) са открити в струпване от камъни и керамика върху древния терен, в кв. S18 между комплекси I и II.

Моделите на брадви-чукове са много рядко срещани в обекти от халколита на Балканите и колекцията от Върхари представлява най-многобройната до момента (сред публикуваните екземпляри). Откриването на миниатюрни медни брадви-чукове в гробове на деца в халколитните некрополи при Девня и Смядово (Тодорова-Симеонова 1971; Чохаджиев, Венелинова 2007, 70) дава основание да се предположи, че както те, така и каменните може да представляват детски модели („играчки“) на реалните бойни брадви (Бояджиев К. 2014, 78). Не е изключено и да са използвани като амулети.

Чукалки

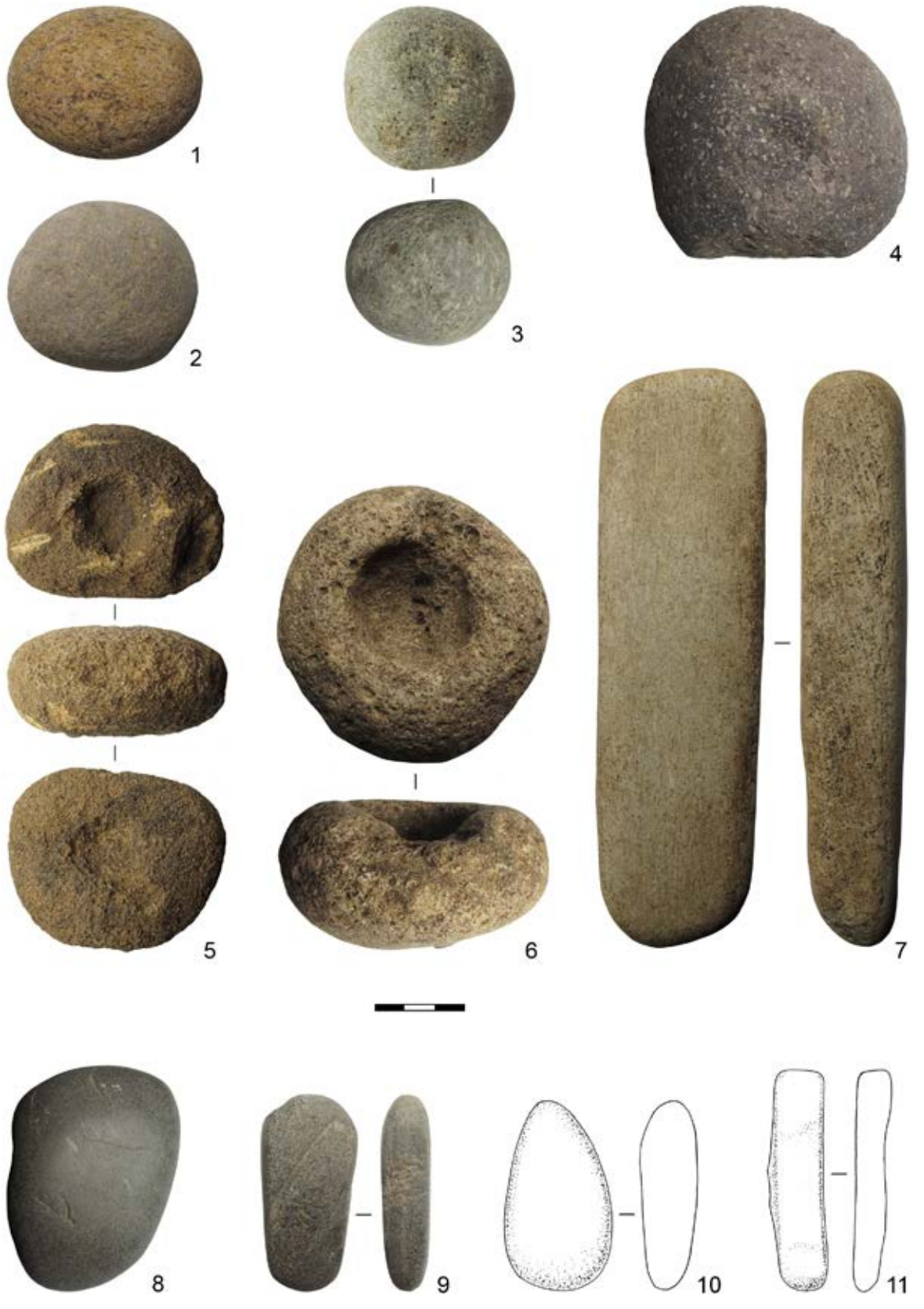
Като чукалки са определени 12 каменни артефакта. Имат приблизително сферична или приплеснато сферична форма с диаметър от 5 до 10 см и основна концентрация между 7,8 и 8,2 см (обр. V.7: 1 – 3). В повечето случаи са използвани удобни речни чакъли. Използваните суровини са гранити (три находки), латити (две находки), кварц, риолити и ахат (по една находка).

Трудно е да се определи конкретното функционално предназначение на разглежданите чукалки, а най-вероятно е те да са използвани в различни ударни дейности. Предвид на сигурно засвидетелстваната обработка на „кремъчни“ суровини е много вероятно те (или част от тях) да са използвани в този процес[137]. Някои от чукалките може да са употребявани и в първоначалното оформяне на други каменни сечива (брадви, тесли и др.), както и в други сфери на производството и бита. Не е изключено подобна функция да са имали и други удобни естествени камъни, които остават неразпознати по време на археологическите проучвания.

Интерес представляват две сходни находки (обр. V.7: 4, 5), при които от двете по-равни срещуположни страни има малки и плитки кръгли вдълбавания. Те изглеждат по-скоро умишлено оформени, отколкото резултат от продължителна употреба. Единият предмет е изработен от средна по състав лавова скала (обр. V.7: 4), а другият – от туф (обр. V.7: 5). Възможно е да са използвани като подложки при ударни дейности, като целта на вдълбаването е била да задържа материала, който се счуква (подобно на хаван). Вторият артефакт се доближава по форма до една находка, която с по-голяма вероятност може да се интерпретира като хаван (обр. V.7: 6; виж по-долу). Малките размери на вдълбаванията при разглежданите два предмета обаче поставят подобна употреба под въпрос. Друга възможност е използването им като притискащи камъни за оста на лъков свредел, какъвто може да е използван при пробиването на каменните мъниста и брадвите-чукове. Чрез използването на камък или ашик едновременно се постигат няколко цели: центрира се и се контролира свредълът и същевременно се придава натиск. Този натиск е твърде важен за процеса на пробиване, особено когато се прибавя и абразив (Gorelick, Gwinnett 1981, 25). Подобна употреба,

[136] Възможно е като такъв модел да бъде интерпретиран още един фрагмент (обр. V.3: 19), но степента на запазеност и морфометричните му специфики не позволяват сигурни заключения.

[137] Вероятно като чукалки в кремъчното производство са използвани и предмети от органични материи – рог, дърво. За съжаление обаче почвените условия в селището при Върхари не са позволили съхраняването не само на дървените, но и на роговите и костените инструменти.

Обр. V.7. Каменни сечива: 1 – 3 – чукалки; 4 – 5 – подложки (?); 6 – хаванче (?); 7 – артефакт (гладилка/брус ?); 8 – стривало; 9 – 11 – гладилки.

Fig. V.7. Stone tools: 1 – 3 – hammer-stones; 4 – 5 – подложки (?); 6 – mortar (?); 7 – unspecified tool (polisher/whetstone?); 8 – grinder; 9 – 11 – polishers.

поне на находката от туф, косвено се подкрепя от откриването ѝ в непосредствена близост до вкопаване 30 (в кв. Н38), за което са налични данни за производство на каменни брадви-чукове, както и от по-мекия материал, от който е изработена (неособено функционален при други, предимно ударни дейности). Същевременно обаче при нея остава под въпрос необходимостта от две срещуположни вдлъбнатини. Функцията на предметите на този етап е неясна.

Брусове

От Върхари произхождат 12 предмета, които могат да бъдат определени като брусове (точилни камъни). Обикновено това са фрагменти от сравнително плочести камъни с поне една (понякога и две) равна или слабо конкавна страна. Фрагментите обикновено не дават възможност да се определят размерите на целите артефакти, но те са над 10 см. Петрографски са определени седем находки, от които пет са от пясъчници, а две от туф. Явно пясъчниците са съзнателно подбирани заради абразивните си свойства, а съответните предмети са използвани за шлифоване на други каменни сечива. Трябва да се отбележи и концентрацията на три от находките във вкопаване 24 (част от комплекс I) и на две – във вкопаване 8-11 (комплекс Х).

Несигурна е функцията на един масивен каменен артефакт с приблизително паралелепипедна форма (обр. V.7: 7). Едната му страна е равна и гладка, с личащи фини резки от оглаждане или употреба. Формата на предмета е удобна за употреба като брус, но е изработен от гранит, което поставя под въпрос тази функция. Не е изключено да е използван и като стривало или гладилка, а късите му страни дори и като чукалка (макар да липсват сигурни следи от ударна дейност).

Тежести

В тази категория са включени три артефакта. Два от тях са частично фрагментирани, но изглежда са имали кръгла плоска форма (обр. V.8: 12, 14). Диаметрите им са 6,3 и 10,3 см. В средата им е пробит отвор с диаметър съответно 0,9 и 1,1 см. Единият е изработен от алевролити. Сходен с тях, макар и по-малък, е още един предмет с неправилна форма и отвор в средата (обр. V.8: 5).

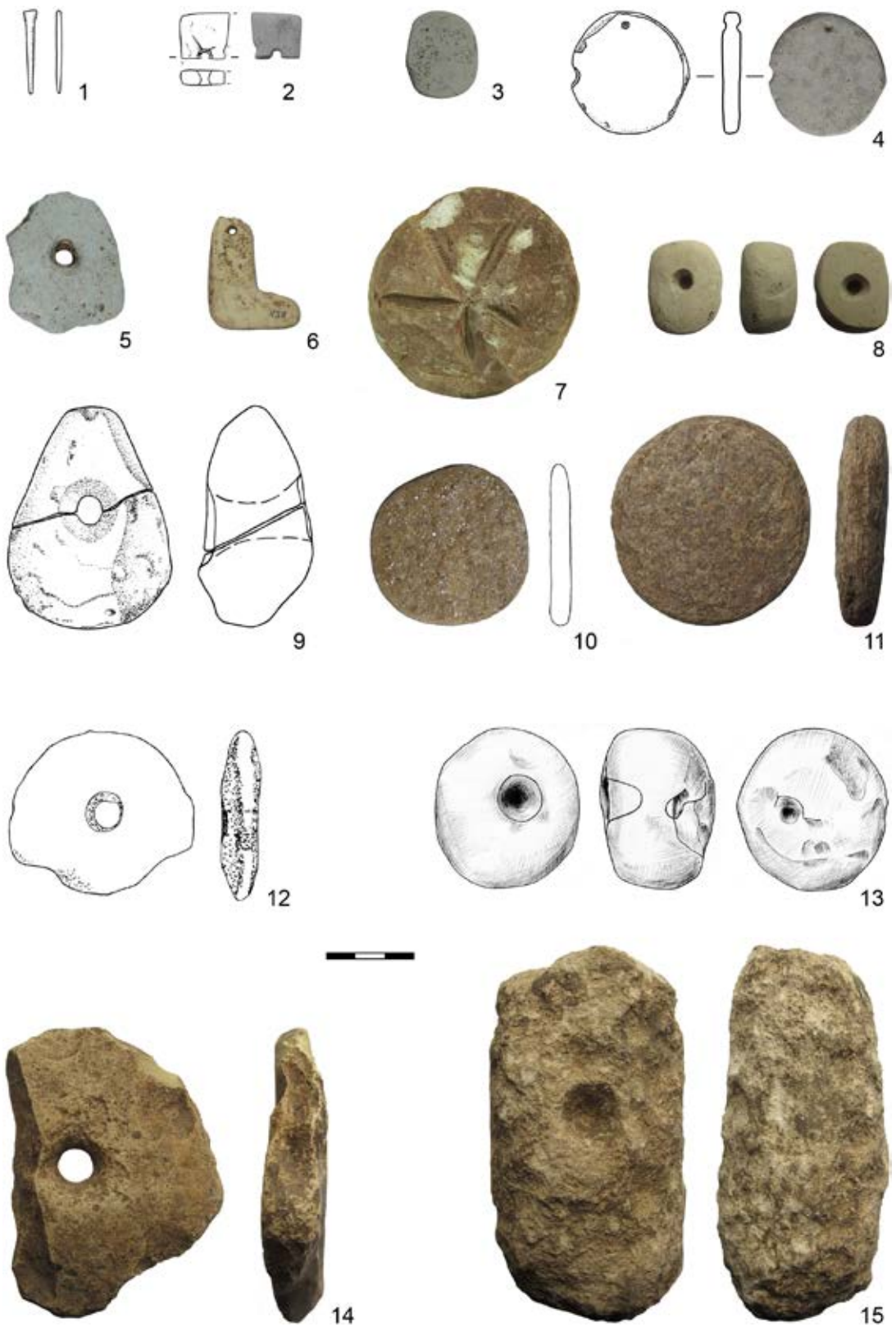
Подобни находки са известни от селищна могила Винча и са интерпретирани като тежести (Antonović 2003, 63). Подобна функция изглежда най-вероятна и по отношение на предметите от Върхари, но липсват данни, които да спомогнат за по-точно определяне на предназначението им. Находките са открити в различни комплекси (вкопавания 10 и 33 и извън вкопаване), т.е. няма доказателства, че са използвани в комплекти (като тежести за рибарска мрежа или тъкачен стан например). В същото време трябва да се има предвид, че глинените тежести за стан от обекта също са открити поединично (вж. глава Х).

Вероятно като тежест е използван и един „крушовиден“ артефакт, изработен от туф, с пробит отвор в горния край (обр. V.8: 9).

Открит е и един приплеснато сферичен предмет с недопробит отвор (обр. V.8: 13), изработен от туф. Възможно е да представлява заготовка за подобна тежест.

Други

– Гладилки: като гладилки са определени няколко малки речни естествено огладени камъчета (обр. V.7: 9 – 11). Дължината им е около 4 – 7 см, а формата – приблизително правоъгълна или овална. Имат поне една равна и гладка страна, която вероятно е използвана за оглаждане на повърхността на керамични съдове или в други сходни дейности. Почти всички петрографски изследвани находки са от гранити. Възможно е редица удобни речни камъчета да са използвани спорадично като гладилки, без да са разпознати при археологическото проучване.
– Стривало: в тази категория условно е включен един предмет. Представлява удобен, естествено окръглен речен чакъл с една подравнена (умишлено или

Обр. V.8. Каменни артефакти: 1 – декоративна игла/ретушор (?); 2 – 4, 6 – накити/амулети; 7 – вкаменелост (ехинодермит); 8 – недопробит предмет; 5, 9, 12 – 14 – тежести; 10 – 11 – кръгчета; 15 – подложка за пробиване (?).

Fig. V.8. Stone objects: 1 – decorative pin or retouching tool (?); 2 – 4, 6 – pendants; 7 – fossil (Echinoderm); 8 – artifact with unfinished holes; 5, 9, 12 – 14 – weights; 10 – 11 – discs; 15 – stone used in drilling (?).

в резултат от работа) страна, по която личат успоредни резки (обр. V.7: 8). Вероятно е използван за стриване, като малките му размери изключват употребата като горен хромелен камък.

– Кръгчета: няколко плоски кръгли изкуствено оформени предмети с диаметър между 5 и 7,5 см. Две са изследвани петрографски (обр. V.8: 10, 11). Изработени са от гранити и мусковитови гнайси. Функцията им е неясна.
– Хаван (?): един предмет с приплеснато-сферично тяло. В центъра му е оформена вдлъбнатина („легенче“) с диаметър около 5,5 см (обр. V.7: 6). Вероятно е използван като хаванче за стриване на материали. Изработен е от игнимбрити. Открит е в кв. Н38, в наземната част непосредствено източно до вкопаване 30, лежащ върху основата си в пласт с висока концентрация на мазилки и въгленчета. Около него са намерени няколко кремъка и кремъчни люспи.
– „Тежест за прашка“: сферичен предмет с гладка повърхност и диаметър 5 см. Формата и размерите му са удобни за мятане с прашка, но не е изключена и друга употреба. Функцията на подобен тип камъни и използването на прашки през халколита са дискусионни (вж. Бояджиев К. 2014, 90 – 92 и цит. лит.).
– Интересна находка е откритата във вкопаване 6 (комплекс VIII): вкаменелост на морски таралеж (ехинодермит) (обр. V.8: 7). Очевидно тя е била намерена от някой от обитателите на селището и донесена в него. Можем само да предполагаме дали е имала чисто естетическо значение, или е била свързана и с определени „митологични“ представи.

Обобщение

Анализът на огладените каменни сечива от халколитното селище при Върхари показва определена диференциация между различните функционални категории, свързана както с техните морфометрични характеристики, така и с използваните суровини. Ясно личи преимущественото използване на дадени скални разновидности в изработването на определени видове артефакти, което свидетелства, че древните майстори достатъчно добре са познавали качествата на различните материали. За сечива, използвани в по-силова, ударна дейност като брадви, клинове и чукалки, са предпочитани по-здрави и твърди разновидности (предимно средни по състав лавови скали – латити и по-рядко андезити). За разлика от тях при теслите и длетата значително преобладават различни разновидности туфи, окременени туфи и алевролити. Те са с по-малка твърдост, което позволява по-лесната им обработка, оформянето на остър режещ ръб с малък ъгъл на заостряне (необходим за тези сечива) и по-лесното презаточване в случай на нужда. Серпентинити и нефрит са използвани предимно за изработката на брадви-чукове, вероятно и заради визуалните им характеристики.

Прегледът на огладените каменни артефакти по структури показва сравнително равномерното им разпределение (табл. V.1)[138].

Теслите, които са най-многобройната категория, са представени в повечето вкопавания, като се срещат от една до три (в един случай четири). Останалите сечива (брадви, длета, клинове, чукалки, брадви-чукове) обикновено се откриват по едно в структура, а някои от тях липсват в голяма част от вкопаванията. Прави впечатление концентрацията на каменни артефакти във вкопаване 30 (комплекс VII), което изглежда е свързано със съществуването на „работилница“ там.

[138] Трябва да се има предвид, че не всички структури са проучени изцяло, тъй като някои излизат извън проучваната площ.

	Тесли	Длета	Брадви	Клин	Брадви-чук	Чукалки	Брусове	Други
Вкопаване 1	1							
Вкопаване 4								1 гладилка, 1 амулет
Вкопаване 6						1		
Вкопаване 7	3	1	1				1	1 кръгче
Вкопаване 8-11	2 + 2?	1	2		2	1	3	3 мъниста, 2 гладилки, 2 тежести, 2 хавана
Вкопаване 9			1 ?		1	1		1 мънисто
Вкопаване 10								1 тежест
Вкопаване 11		1	1					3 мъниста
Вкопаване 14	2				1			
Вкопаване 17			1	1				1 мънисто
Вкопаване 18	2	1						2 гладилки
Вкопаване 19		1						мъниста
Вкопаване 21-34	2	3		1 ?	1	1		1 гладилка, 1 кръгче
Вкопаване 23	3	1			1			кръгче
Вкопаване 24	2		1		1		3	2 кръгчета
Вкопаване 25	2	1				1		1 фр. (тесла?)
Вкоп. 25b	1							
Вкопаване 26	1 ?	1						1 кръгче
Вкопаване 27	1				1			
Вкопаване 28		2						
Вкопаване 30	3	1	1 ?	2	4		1	1 мънисто, 1 брус, 1 хаван
Вкопаване 31					1			1 длето с дупка
Вкопаване 33	1 ?	1			1	2		1 тежест
Вкопаване 35-36	3		1	1				1 фр. (тесла/ брадва?), 1 мънисто
Вкопаване 37	1							
Вкопаване 43	2							
Яма 4	1		1					1 мънисто
Яма 10					1			
Яма 25	1							
Яма 27	2	1						

Табл. V.1. Разпределение на каменните артефакти по вкопавания.
Table V.1. Distribution of the ground stone tools by dug-in features.

V. POLISHED STONE TOOLS

Kamen Boyadzhiev

The significant collection of polished stone tools found at Varhari comprises ca. 200 artefacts (not including the grinding stones). The adzes are the most numerous ones, followed by chisels, flat axes, hammer-axess, hammer stones, polishers, whetstones, wedges and others.

Adzes: 52 artefacts are defined as adzes (Fig. V.1; V.2). It is possible that some of the unidentified fragments were parts of adzes too. The semi-finished artefacts and the fact that the tools were made from local raw materials, such as tuffs, separated tufts and siltstones, suggest that they were produced at the site. Almost all adzes were trapezium-shaped. However, their length varies from 3 cm to 12.8 cm. The higher number of adzes compared to the rest of the carpentry tools and the varying sizes suggest that they were used for different type of woodworking and everyday life activities.

Chisels: This category comprises 24 tools. The width of the cutting edge reaches 2.5 cm and the length/width ratio exceeds 2:1 (Fig. V.3: 1 – 15). These polished tools were made from tufts mainly.

Axes: 14 artifacts with the symmetrical longitudinal section of the working part characteristic for the axes are defined (Fig. V.4). Most of them are trapezium-shaped. They were made from volcanic rocks (phenolatites) mainly. The cutting edge in all axes was damaged, probably as a result of cutting wood.

Wedges: The category comprises three artefacts (Fig. V.3: 8, 9) characterized by large dimensions and elongated proportions. They are rectangular or close to rectangular-shaped.

Hammer-axes: The collection of hammer-axes (battle axes) from Varhari comprises 16 artefacts and is among the most numerous yielded by present-day Bulgaria excavated settlements (Figs. V.5; V.6). 15 of them are fragments and one is a semi-finished product. It is worth mentioning that most of the hammer-axes were made from serpentinites and jade (local raw materials probably), rarely used to make other types of stone artefacts. A possible location of a "workshop" for those polished stone tools can be the structure related to feature 30 (complex VII). The space yielded the semi-finished product mentioned above, one of the unperforated fragments (Figs. V.5: 8; V.6: 4) as well as two more fragments (Figs. V.5: 3; V.6: 2, 5). The importance of the stone hammer-axes for the Varhari community is evidenced by several stone and clay artefacts, which can be interpreted as their miniature models (Figs. V.3: 16-18; V.3: 20, 21).

Hammer stones: 12 stone artefacts, approximately spherical or slightly ellipsoid-shaped with a diameter varying from 5 cm to 10 cm, were identified as hammer stones (Fig. V.7: 1-3). Suitable river gravels were used in most cases. It is not easy to identify the specific function of these artefacts. Most probably, they were used in various percussions, including the chipped and polished stone tools making.

Whetstones: 12 artefacts defined as whetstones were found at the Varhari site. These are usually fragments of relatively flat stones, with at least one (sometimes two) flat or slightly concave side. They were made of sandstones mainly or tuffs.

Weights: The category comprises three artefacts. Two of them are fragmented, but it seems that they had a flat round shape with an opening in the center (Fig. V.8: 12, 14).

Polishers: Several small river pebbles naturally polished are defined as polishers (Fig. V.7: 9-11). They are between 4 and 7 cm long and approximately rectangular or oval-shaped.

Others: Single finds have also been found; they comprise artefacts that can be defined as a pestle (Fig. V.7: 8), mortar (?) (Fig. V.7: 6), "sling weight" (?) and discs with uni-

dentified function (Fig. V.8: 10, 11).

The study on the polished stone tools shows a distinct differentiation between the functional categories, related both to their morphometric typical features and the raw materials used. The predominant use of specific rocks for making certain types of artefacts indicates that the ancient craftsmen had a good knowledge on the features of the raw materials. The review of the polished stone artefacts by structures shows their relatively even distribution (Table V.1).

VI. УКРАШЕНИЯ ОТ КАМЪК

Камен Бояджиев

Мъниста

При проучванията на халколитното селище при Върхари са регистрирани два участъка, в които е засвидетелствана изработката на каменни мъниста (условно наречени „работилници“).

„Работилница за мъниста“ – вкопаване 19

Вкопаване 19 заема югозападната част на комплекс III. Специфично за комплекса е наличието на обширна наземна част, от южната страна на която са разположени три малки и плитки вкопавания. Вкопаване 19 има осморкообразна форма. В северната му половина, която е с диаметър около 2 м и е дълбока до 0,73 м спрямо древната повърхност, са открити 315 предмета, свързани с процеса на изработка на каменни мъниста[139]. Те могат да бъдат разделени в четири групи: фрагменти, представящи първоначалната фаза на изработка – грубо оформени заготовки с неправилна форма или отломъци от тяхната подготовка (195 броя); добре оформени кръгли плочки без започнато пробиване (25 броя); фрагменти, счупени при пробиването на отвора или финалното оглаждане (88 броя) и цели завършени мъниста (7 броя). Тези групи дават възможност да бъде проследен целият процес на изработка на мънистата.

Откритите цели и фрагментирани пробити мъниста могат да бъдат обособени в четири основни типа:

- малки дисковидни мъниста: диаметърът им е между 3 и 4 мм, дебелината до 1 мм, а диаметърът на отворите – около 1,9 – 2 мм (обр. VI.1: 1; VI.2: 1);
- цилиндрични мъниста: диаметърът им е между 4 и 6 мм, дебелината между 1,5 и 3 мм, а диаметърът на отворите между 2,5 и 3,5 мм (обр. VI.1: 2, 3, 5; VI.2: 2 – 5);
- конични мъниста: имат слабо конична форма с разлика между максималния и минималния диаметър около 2 мм. Максималният им диаметър е между 7 и 8 мм, дебелината между 2 и 3 мм, а диаметърът на отворите – от 2,5 до 3,5 мм (обр. VI.1: 4; VI.2: 6);
- големи дисковидни мъниста: диаметърът им е между 6 и 12 мм, дебелината между 1 и 2 мм (в единични случаи до 3 мм), а диаметърът на отворите между 2 и 3,5 мм (обр. VI.1: 7, 9; VI.2: 7 – 10).

Малките дисковидни и коничните мъниста са най-малобройни, като са представени от по едва няколко екземпляра. Най-многобройни, особено сред недовършените находки, са големите дисковидни мъниста.

Всички находки (и от четирите производствени етапа) са от една и съща суровина – туфи (изключение правят едно цяло конично мънисто и една заготовка за голямо дисковидно такова). Те са със светъл синьо-зелен цвят и лесно податливи на

[139] Освен тях в горната част на запълнителя се установи слой, наситен с кремъчни люспи, а в целия запълнител има много висока концентрация на кремъчни артефакти (предимно отломъци). Най-вероятно освен изработка на каменни мъниста тук се е извършвала и заключителната обработка на кремъчни инструменти.

Обр. VI.1. „Работилница“ за каменни мъниста във вкопаване 19: 1 – 4, 7, 9 – готови мъниста; 5, 6, 8, 10 – 12, 15 – фрагментирани мъниста, част от тях счупени при пробиването; 13, 16, 17 – фасетирани непробити заготовки; 14 – микро-пробой; 18 – отломъци от работния процес.

Fig. VI.1. “Workshop” for stone beads in dug-in feature 19: 1 – 4, 7, 9 – finished beads; 5, 6, 8, 10 – 12, 15 – fragments of beads, some of which broken during drilling; 13, 16, 17 – faceted undrilled pieces; 14 – micro-borer; 18 – flakes (debitage).

обработка. Явно именно тази комбинация от подходящи физически качества и визуален ефект са причина за избора им.

В първата фаза от изработката на каменните мъниста парчета от суровината са разцепвани на малки плочици. Възможно е в тази дейност да е използвано и каменно длето – единственото огладено каменно сечиво, открито във вкопаване 19. Отпадъчен продукт от този етап са откритите голям брой отломъци с малки размери (обр. VI.1: 18).

В следващия етап тези плоски парчета са „одялвани“ (фасетирани) до оформянето на многостенни плочици с подходящи размери (обр. VI.1: 13, 16, 17). Фасетирането е извършвано чрез шлифоване върху подходящ брус от пясъчник или чрез друг камък с помощта на пясък като абразив – върху страничните повърхности на редица мъниста личат резки от абразива. След това чрез същата техника плочиците са оглаждани от двете си широки страни (в редки случаи на този етап е оглаждана само едната).

При последващия етап на изработката се наблюдават два различни подхода. В някои случаи първоначално е придавана цялостната форма на мънистото, като страничните му стени са старателно шлифовани, а след това се е пристъпвало към пробиването на отвора. Това се наблюдава при някои големи дисковидни находки. При повечето регистрирани заготовки обаче първо е пробиван отворът и едва след това е започвало окончателното оформяне (обр. VI.2: 8 – 10)[140].

Самото пробиване винаги е извършвано от двете срещуположни страни. Първоначално от едната страна е провъртан по-дълбок отвор (над половината, а често дори над 2/3 от дебелината), след което мънистото е обръщано и е правен засичащ отвор от обратната страна. Така се образува отвор с обърнато-биконична форма (обр. VI.2: 3, 4, 7, 9). Етнографски наблюдения показват, че тази техника е използвана, за да се избегне рискът от фрагментиране – по-значителен при пробиване само от едната страна (Possehl 1981, 46).

Заедно с мънистата във вкопаване 19, както и във втората „работилница“ в кв. G44, са открити кремъчни микропробои: един във вкопаване 19 и шест в кв. G44 (обр. IV.11: 7 – 12; VI.2: 13)[141]. Всички те са изработени върху пластинки, едната от които вероятно е едностранен гребеняк. Микропробоите са с дължини между 1,8 и 2,3 см и широчина между 5 и 7 мм. Два от микропробоите са оформени в основната част на полуфабриката; връхчетата са асиметрични, оформени със стръмен или полустръмен ретуш, който не продължава по надлъжните ръбове, а само оформя работната част на сечивото. Широчините на връхчетата са около 2 мм, дебелините също до 2 мм – размери, които съвпадат със или са малко по-малки от отворите на мънистата. Всички пробои са от яспис (значително по-твърд от суровината на мънистата) в различно оцветяване.

Кремъчните пробои могат да са използвани за провъртане на отворите както директно с ръка, така и чрез механично устройство – например лъков свредел. Тилните части на повечето от тях са сравнително плоски и равни, удобни за закрепване към оста на такъв свредел. Работните им части са издължени, което според някои експериментални изследвания е необходимо условие за използването им с механично устройство (Gurova et al. 2013, 217; вж. също Coşkunsu 2008, 34). Някои от пробоите обаче имат извити тилни части, което прави съмнително закрепването им към дървена ос (обр. IV.11: 8, 9). При всички пробои липсват и различими следи от закреп-

[140] Аналогични различия в подхода и последователността на изработка са засвидетелствани и в неолитни работилници за каменни мъниста от територията на днешна Йордания (Wright et al. 2008, 140 – 141).

[141] Анализът и описанието на кремъчните микропробои са извършени от гл. ас. С. Танева (НАИМ – БАН), на която благодаря за съвместната работа по обработката на материалите от „работилниците“ за мъниста.

Обр. VI.2. 1 – 10 – каменни мъниста от вкопаване 19 (различни мащаби); 11 – микропробой от кв. G44 (снимка на дигитален микроскоп Keyence VHX-100); 12 – мъниста в различна степен на изработка и микропробои от „работилницата“ в кв. G44.

Fig. VI.2. 1 – 10 – stone beads from dug-in feature 19 (different scales); 11 – micro-borer from sq. G44 (photo made with digital microscope Keyence VHX-100); 12 – stone beads in various stages of completion and micro-borers from the “workshop” in sq. G44.

ване[142]. Върху връхчетата им също липсват видими следи, които могат да се свържат с продължителна употреба със свредел. Всъщност при два от тях те са отчупени (обр. IV.11: 8, 9). Само при един от останалите микропробои (обр. IV.11: 11) личи кръгово износване на връхчето, което би могло да се дължи на използване с помощта на механично устройство (обр. VI.2: 12).

Другият източник на информация относно използваната технология за пробиване на отворите предоставят самите отвори. При изследваните мъниста основните (първоначалните) отвори са правилни кръгове, а в някои от тях личат фини успоредни резки от провъртането (обр. VI.2: 5, 6, 8, 9). Това предполага използването на механично устройство (вж. Wright et al. 2008, 144 и цит. лит.)[143]. Към него може да е бил прикрепен някой от микропробоите с права основа (напр. IV.11: 11), но без да е имал продължителна употреба, която да остави ясно различими следи. Възможно е и използването на микропробой (микропробои), който заедно със самото механично устройство се е съхранявал на друго място (или е бил изнесен при загиването на селището заедно с готовата продукция?) и не е достигнал до нас.

Същевременно по ръба на засичащия отвор на част от мънистата личат неравности и отчупвания, които липсват от другата страна (обр. VI.2: 4, 6, 9, 10). В един случай той дори има овална, а не кръгла форма (обр. VI.2: 6)[144]. Изглежда засичащият отвор е правен не чрез свредел, а на ръка. За целта съответно е използван и различен пробой – вероятно именно откритите микропробои с извита тилна част, а може би и част от останалите.

По време на провъртането мънистата вероятно са били фиксирани върху дървена подложка с оформени „легла“ (вж. също Wright et al. 2008, 148). Теоретично е възможно и използването на каменни подложки, но и в двете „работилници“ не са открити такива. След пробиването на отворите се е пристъпвало към финалното оформяне и оглаждане на мънистата. Прави впечатление, че почти всички от недопробитите заготовки са сравнително големи, грубо фасетирани предмети, сходни с големите дисковидни мъниста, а липсват такива, които да отговарят по форма и размер на цилиндричните, коничните и малките дисковидни мъниста. Изглежда майсторите са предпочитали да не рискуват фрагментирането на по-малки мъниста при провъртане, както и да усложняват фиксирането им върху подложката. Затова са оставяли оформянето на различните видове мъниста за финал, като съответно то е изисквало най-много шлифоване при предметите с най-малък диаметър.

Финалното оглаждане може да е извършвано както директно от ръка, така и чрез закрепването на едно (или повече?) мъниста върху подходяща ос (вж. Wright et al. 2008, 148). С оглед на подобна възможност интерес представлява един малък каменен предмет от „работилницата“ в кв. G44. Той има слабо конична форма, с диаметър на „горния“ край 2,9 мм, на „долния“ 1,9 мм и дължина 10 мм (обр. VI.2: 11)[145]. Размерите му добре съвпадат с отворите на мънистата. Явно е свързан с процеса на тяхната изработка. Възможно е на него да са нанизвани мънистата за финалното им оглаждане. Другата възможна употреба е свързана с оформянето на самите отвори от обратната (засичащата) страна.

---

[142] Извършени са микроскопски наблюдения при увеличение до x 100 с помощта на дигитален микроскоп Keyence VHX-100 в Лаборатория за анализ, консервация и реставрация на НАИМ – БАН. Благодарим на гл. ас. П. Пенкова за оказаното съдействие.

[143] Такова устройство (напр. лъков свредел) очевидно е било познато и използвано в селището при Върхари, за което свидетелстват недопробитите отвори на две от брадвите-чукове.

[144] Основният отвор на същото мънисто е с правилна кръгла форма.

[145] Възможно е както да е специално изработен, така и да представлява дооформена „ядка“ от провъртане на каменна брадва-чук с куха кост.

„Работилница за мъниста“ в кв. G44

„Работилницата“ представлява плитка негативна структура с приблизително овално очертание – размери 1,10 х 0,80 м (посока ЮИ – СЗ) и дълбочина до 0,15 м от древната повърхност. В него непосредствено върху стерилния терен е открито струпване от мъниста в различна степен на изработка, отломъци от изработката и кремъчни микропробои. Намира се извън структури, на около 5 м западно от вкопаване 8-11. Възможно е двете „работилници“ да отразяват сезонност в използването на пространството – в постройка през студените зимни месеци и на открито, когато времето е позволявало[146].

И в тази „работилница“ се наблюдават същите четири групи, както и във вкопаване 19 (обр. VI.2: 13): фрагменти, представящи първоначалната фаза на изработка – грубо оформени заготовки с неправилна форма или отломъци от тяхното производство (102 броя); оформени плочки без започнато пробиване (десет броя); фрагменти, счупени при пробиването на отвора или финалното оглаждане (63 броя) и цели завършени мъниста (два броя). Използваната суровина е същата – туфи със синьо-зелен цвят. Визуално личат две групи със слаба разлика в нюансите.

В кв. G44 е засвидетелствано по-слабо типологическо разнообразие, отколкото във вкопаване 19. Липсват коничните мъниста, а вариациите в останалите типове са по-малки. С процеса на изработката на мънистата са свързани шест микропробоя от ясписи (вж. по-горе; обр. IV.11: 7 – 11), както и (вероятно) споменатото каменно конусче.

Мънистата вероятно са били включвани в съставни накити, а не използвани самостоятелно. От селището при Върхари обаче липсват данни за техния облик. С изключение на двете „работилници“ са открити още 13 мъниста, но винаги единични (табл. V.1). Най-голяма е концентрацията им във вкопаване 8-11 (три броя), където вероятно са свързани с „работилницата“ в кв. G44. Открито е и едно керамично мънисто, сходно по форма и размери с големите дисковидни мъниста, изработени от камък.

Пандантиви

От селището при Върхари произхождат няколко находки с пробити или започнати отвори с малък диаметър, които могат да бъдат интерпретирани като висулки (пандантиви), използвани като амулети и/или украшения. Възможно е да са включвани и в съставни накити заедно с мъниста, но липсват доказателства за това. Изработени са от туфи (с едно изключение от яспис), а повърхността им е добре огладена. По форма могат да бъдат разделени на няколко типа:

- Кръгли: открити са две недопробити плочки с кръгла форма и диаметър около 4 см (обр. V.8: 4). Възможно е една по-малка овална плочка без следи от пробиване да представлява заготовка за сходна висулка (обр. V.8: 3).
- Правоъгълни: известен е един фрагмент от правоъгълна или квадратна плочка с поне два пробити отвора (счупен е и през двата) (обр. V.8: 2). Точната форма и размери на целия предмет не могат да се установят.
- L-образен: това е единственият изцяло запазен и със завършен отвор пандантив (обр. V.8: 6). Формата му напомня на т. нар. „предмети с форма на бумеранги“, изработвани от камък, кост и злато и познати от селища и некрополи от халколита[147]. Позицията на отвора му обаче се различава и показва, че когато е бил окачен, той е изглеждал по различен от тях начин. Сходен по форма и начин на окачване мраморен пандантив произхожда от късноенеолитния обект до Сърнево, Радневско (Александрова 2017, 379 – обр. 12.2: 1).

[146] Идеята е предложена от Е. Байсал по отношение на изработката на мъниста в Бончуклу Хююк (Baysal 2013, 241).

[147] Относно познатите находки и възможната им интерпретация виж Чохаджиев 2003, 208, 213, обр. 2: 14–19.

„Декоративна игла“

Под това условно наименование представяме слабо коничен каменен предмет, разширяващ се в единия си край (обр. V.8: 1). Повърхността му е добре огладена. Формата му напомня костените декоративни игли от халколита, но дължината му е определено по-малка – едва 3 см. Функцията му е неясна. Възможно е да е използван и като ретушьор във финалното оформяне на кремъчни сечива. Към подобна интерпретация насочва откриването на няколко сходни предмета в кремъчната работилница при Каменово, Разградско[148].

VI. STONE ORNAMENTS

Kamen Boyadzhiev

Two sectors, the “workshops” in feature 19, complex III and in sq. G44, near feature 8 – 11, complex X, evidencing the production of stone beads were among the most interesting discoveries of the archaeological excavations at the Chalcolithic settlement near Varhari. Both sectors yielded concentrations of artefacts related to stone beads making: fragments evidencing the initial phase of production, such as roughly shaped blanks with irregular shape or wastes (Fig. VI.1: 13, 16-18); nicely-shaped round tiles without openings; beads broken during the drilling of the opening or the final polishing (Figs. VI.1: 10 – 12, 15; VI.2: 3 – 5, 7 – 10) as well as completely finished beads (Figs. VI.1: 1 – 4; VI.2: 1, 2, 6). All artefacts were made from light blue-greenish tuffs, which were easy to cut. Flint micro-borers were also found there, and they must have been used for perforating the beads (Figs. IV.11: 7 – 12; VI.1: 14; VI.2: 12, 13).

The artefacts allow to reconstruct the entire process of bead making. In the first phase, the lumps of raw material were split into small tiles. After that, the flat pieces were “tooled” (faceted) into polyhedral tiles of the desired size (Fig. VI.1: 13, 16, 17). The next stage comprised two different methods. One of the methods was aimed at shaping the bead by first faceting the side walls before making the opening. However, in the majority of the blanks, the opening was made first, and the final faceting and polishing was made later (Fig. VI.2: 8 – 10). The drilling of the opening was always done on both opposite sides.

The discovered whole and fragmented beads with openings can be divided into four main types:

- small disc-shaped beads: the diameter varies between 3 mm and 4 mm, the thickness reaches up to 1 mm, and the diameter of the openings is 1.9 mm – 2 mm (Fig. VI.1: 1; Fig. VI.2: 1);
- cylindrical beads: the diameter varies between 4 mm and 6 mm, the thickness varies between 1.5 mm and 3 mm, and the diameter of the openings varies between 2.5 and 3.5 mm (Figs. VI.1: 2, 3, 5; VI. 2: 2 – 5);
- slightly conical beads: the difference between the maximum and minimum diameter is ca. 2 mm. The maximum diameter varies between 7 mm and 8 mm, the thickness varies between 2 mm and 3 mm, and the diameter of the openings varies between 2.5 mm and 3.5 mm (Figs. VI.1: 4; VI.2: 6);
- large disc-shaped beads: the diameter varies between 6 mm and 12 mm, the thickness varies between 1 mm and 2 mm (in few cases it reaches 3 mm), and the diameter of the openings varies between 2 mm and 3.5 mm (Figs. VI.1: 7, 9; VI.2: 7 – 10).

[148] Лични наблюдения на Явор Бояджиев, ръководител на проучванията в Каменово, на когото благодаря за информацията.

The most numerous, especially among the unfinished artifacts, are the large disc-shaped beads.

The excavations yielded several artifacts with completed or unfinished openings with small diameter, which can be interpreted as pendants. They could have been worn as amulets and/or personal ornaments (Fig. V.8: 2 – 4, 6). They might have been part of composite jewelry together with beads although there is no evidence to confirm the suggestion. They were made from tuffs (a single one was made from jasper) and their surface was polished.

VII. ХРОМЕЛНИ КАМЪНИ

Валери Петров

При археологическите проучвания на халколитното селище при с. Върхари бяха открити множество цели и фрагментирани хромелни камъни. Общият им брой надхвърля 200, като от тях около 20% (42 броя) са цели.

Основният белег, по който може да се разграничат хромелните камъни, е мястото им в хромелните комплекти. На тази база те могат да бъдат разделени на две групи – долни и горни хромелни камъни.

Спецификите в процеса на стриване изискват определени технически параметри на хромелите и водят до образуването на специфични форми и размери за горните и долните камъни. Типологически хромелите могат да се разделят и по някои морфометрични характеристики, свързани с разположението и вида на работната им повърхност, тяхната основа и общ външен вид.

Долни хромелни камъни

На базата на размерите на изцяло запазените долни хромелни камъни може да се обобщи, че дължината им варира от 0,28 до 0,52 м, а широчината им е от 0,13 до 0,31 м. Открити са и по-големи хромели, достигащи до 0,60 – 0,70 м дължина, но те се срещат рядко и подобни размери могат да се приемат по-скоро като изключение (обр. VII.1: 1). Височината им до голяма степен зависи от продължителността на употребата им и варира в значителни граници – от 0,04 до 0,21 м. Значителните разлики в размерите им вероятно се дължат на различните видове смилани суровини. Възможно е по-големите да се използват за смилане на зърно, тъй като имат по-голяма работна повърхност, а по-малките да са използвани за стриване на суровини, от които не се изискват големи количества (охра, семена, ядки и т. н.).

Долните хромели могат да се разделят и по някои морфометрични характеристики, свързани с разположението и вида на работната им повърхност, тяхната основа и общ външен вид.

В зависимост от вида на работната повърхност могат да се разграничат два основни типа долни хромелни камъни:

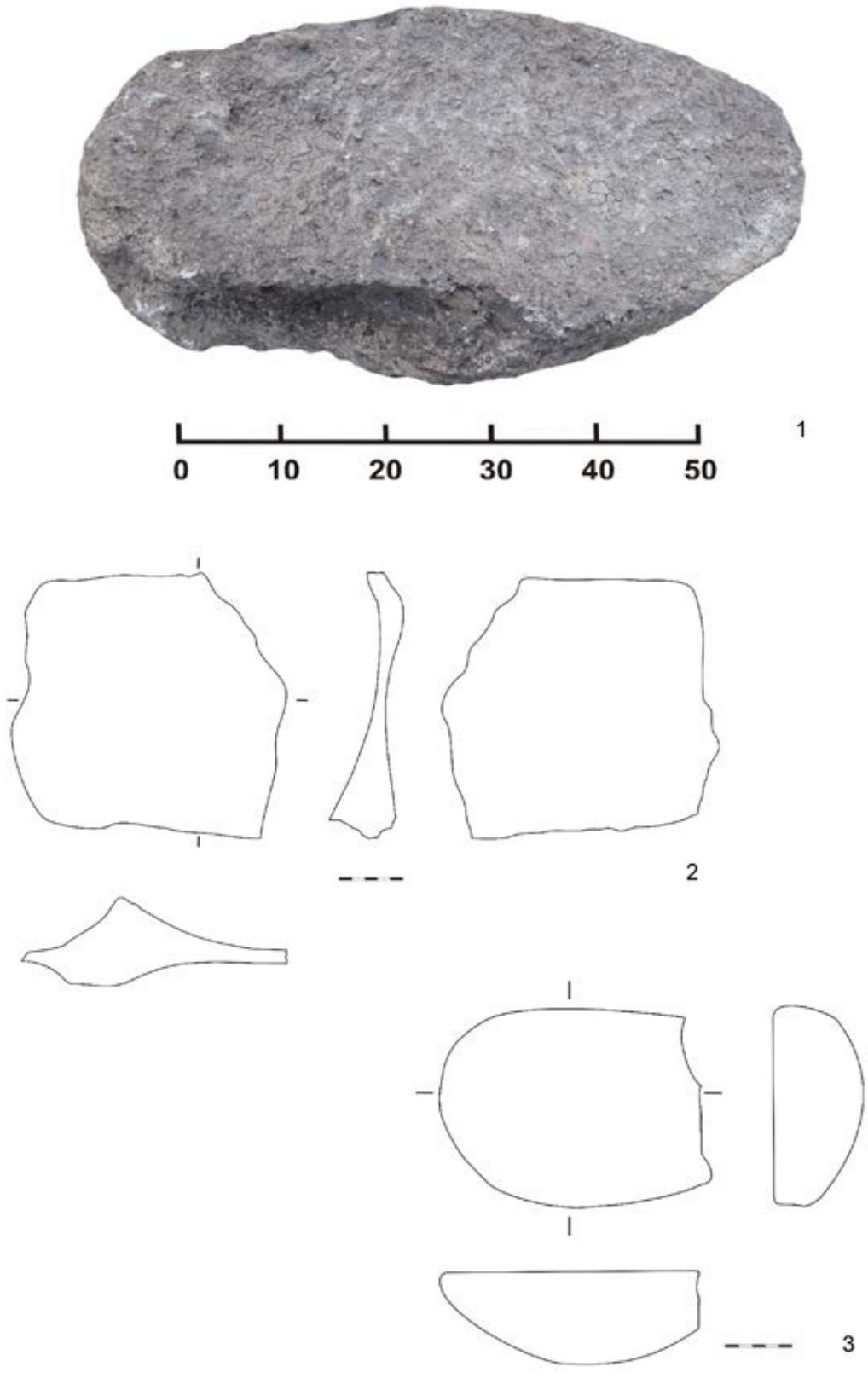
– с равна работна повърхност (обр. VII.1: 2, 3);

– с работна повърхност, условно наречена „легенче“ (обр. VII.2: 1, 2).

Хромелни камъни с равна работна повърхност

Сред хромелите от Върхари по-разпространени се явяват долните камъни от първи тип – с равна повърхност. Открити са 177 броя. При тях работна е почти цялата горна повърхност. Срещат се два варианта – с хоризонтална (права) или с конкавна (дъговидна) работна част[149] (обр. VII.1: 2, 3). Функцията на хромелите с конкавна повърхност изглежда ясна – за стриване на зърно. По-сложен е въпросът за използването на хромелите с права работна част. Смилането на зърно върху тях би било по-трудно, отколкото при тези с дъговидна повърхност, тъй като в процеса на стриване натискът от горния хромелен камък е неравномерен, по-силен в средата и по-слаб

[149] В научната литература хромелите с дъговидна работна повърхност са известни и като „седловидни“ (напр. Lidström Holmberg 2004, 212).

Обр. VII.1. Долни хромелни камъни: 1, 3 – долен хромелен камък с права повърхност; 2 – долен хромелен камък с две дъговидни работни повърхности.

Fig. VII.1. Lower grinding stones: 1, 3 – lower grinding stone with a flat surface; 2 – lower grinding stone with two arched working surfaces

в краищата (което довежда до дъговидно вдълбаване на работната повърхност). Възможни са две основни интерпретации за хромелните камъни с хоризонтална (права) работна повърхност. Първата е, че те имат същата функция като тези с конкавна повърност, като разликата е само в степента на употреба – тези с равна работна част са нови или малко използвани. В подкрепа на подобно обяснение е значителната разлика във вдълбаването при дъговидните – от едва забележима извивка на работната повърхност до дъга, достигаща до полукръг. Проблемът пред подобна интерпретация е значителният брой на екземплярите от този вариант. От 29 цели долни хромелни камъка 12 (41,4%) са с права работна повърхност. Изглежда малко вероятно толкова висок процент хромели да са нови или съвсем слабо използвани. По тази причина смятаме, че е възможно поне част от тях да са използвани и за други стопански нужди – напр. оглаждане на предмети от камък или друг материал.

По-големият брой на хромелите от този тип се предопределя от някои предимства, които осигурява видът работна повърхност:

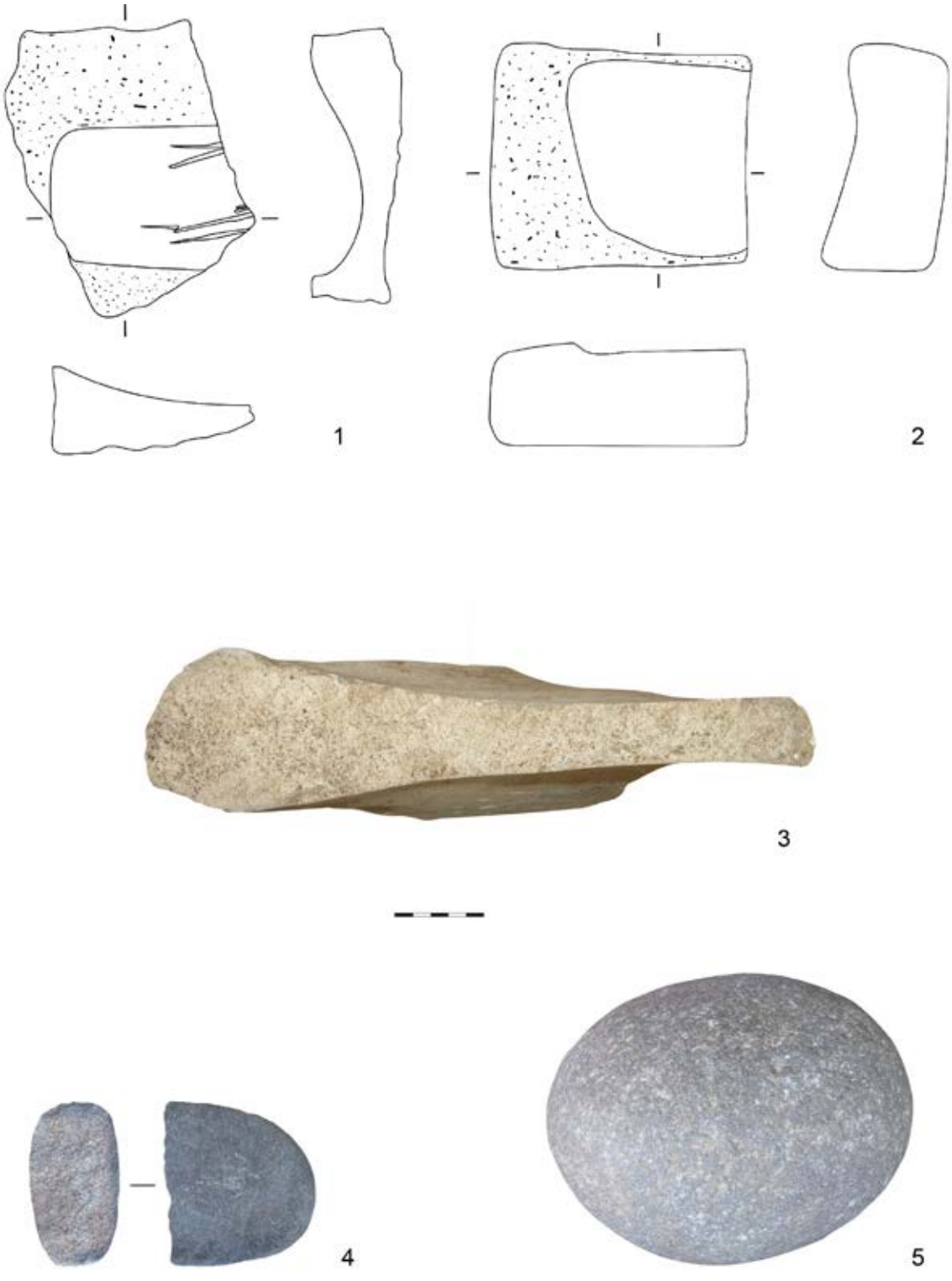
1. По-голяма работна площ, позволяваща едновременното стриване на по-голямо количество суровина.
2. Горният хромелен камък от комплект с долен с дъговидна или права работна повърхност лесно може да бъде заменен с по-голям или по-малък в зависимост от наличните.
3. По-равномерно натоварване върху цялата работна част на камъка.

Като недостатък може да се посочи загубата на известно количество от стривания материал поради липсата на „бордове“ в краищата на работната повърхност.

Особен интерес представляват долните хромелни камъни с повече от една работна повърхност. Те са 28 или около 16% от общия брой (обр. VII.1: 2; VII.2: 3)[150]. Всичките са с дъговидна работна повърхност. Използването на срещуположните широки части на хромелите вероятно се налага в момент, когато първата работна повърхност е износена прекалено много и създава трудности при използването на горния хромел. В този случай, когато камъкът е запазил структурната си цялост, вероятно започва използването като долен хромел на срещуположната широка част. Подобен долен камък изисква и специфична „подложка“ при използването на втората работна повърхност, тъй като при по-силен натиск има опасност от пречупване в средната най-изтъняла част – т. е. може да се предположи, че те са използвани само в специално пригодено хромелно съоръжение. Съществува и друга хипотеза за употребата на „двулицевите“ хромелни камъни: че двете работни повърхности се използват последователно за смилане на различни типове суровини (напр. хранителни и нехранителни) с цел избягване на смесване на вредни съставки от нехранителните към смиланите хранителни продукти (Хаджипетков 2017, 407). Подобно предположение има своите основания, но има и някои контрааргументи. За да се избегне смесването на двете суровини, ще са необходими два отделни горни хромелни камъка за всеки един долен. Процентното съотношение между горни и долни хромели в обект Върхари показва обратна тенденция, като е приблизително 6 към 1 в полза на долните. Смилането на различни суровини вероятно ще доведе и до различна степен на „изглаждане“ на двете работни повърхности – нещо, което не е регистрирано при двулицевите хромели във Върхари. По-малка изглежда и вероятността повърхността, върху която се смилат хранителните продукти, периодично да бъде поставяна като основа, което би довело до нейното замърсяване.

Сред факторите, предопределящи експлоатацията и на двете широки части на камъка, вероятно са скалните породи, използвани при този тип хромели. Основно

[150] Прави впечатление, че процентът на хромелите с повече от една работна повърхност от обект Върхари (около 20%) е аналогичен на този, регистриран в късноенеолитния обект Сърнево – 19% (Хаджипетков 2017, 407).

Обр. VII.2. Хромелни камъни: 1 – долен хромелен камък с работна повърхност „легенче", точилни жлебове по работната повърхност и права основа; 2 – долен хромелен камък с работна повърхност „легенче" и права основа; 3 – долен хромелен камък с две работни повърхности; 4 – горен хромелен камък; 5 – горен хромелен камък.

Fig. VII.2. Grinding stones: 1 – lower grinding stone with a basin and whetting grooves on the working surface, and a flat base; 2 – lower grinding stone with a basin on the working surface and a flat base; 3 – lower grinding stone with two working surfaces; 4 – upper grinding stone; 5 – upper grinding stone.

това са туфи – сравнително меки скали, осигуряващи добра и гладка работна повърхност, но имащи и висока степен на „износване“, което би обяснило използването и на двете широки повърхности.

Долни хромелни камъни с „легенче“

При втория тип долни хромелни камъни в процеса на използване работната повърхност придобива формата на овално вдлъбване – „легенче“ върху лицевата част на камъка (обр. VII.2: 1, 2). Открити са фрагменти от 30 долни хромела, чиято работна повърхност притежава подобни параметри. Дълбочината на „легенчетата“ (от ръба на работната повърхност до най-ниската точка на легенчето) варира от 1 до 4 см. До известна степен те могат да изпълняват и функцията на хавани, но сравнително големите им размери позволяват да бъдат причислени по-скоро към хромелите. Специфичната им работна повърхност предполага и използването на по-специфични горни хромелни камъни, които вероятно са полукръгли и значително по-малки от долните, за да могат да оказват натиск върху полусферичната работна повърхност. При този тип работна повърхност е възможно и използването на дървени чукалки за стриване на някои не много твърди суровини, тъй като по-силни и резки удари по работната повърхност на хромелите могат да доведат до тяхното счупване.

Друг типологически белег, по който могат да се разграничат хромелните камъни, е тяхната основа. В зависимост от нейната форма се обособяват два основни типа:

– със заоблена основа (обр. VII.1: 3) – 134 броя;
– с равна основа (обр. VII.2: 2) – 64 броя.

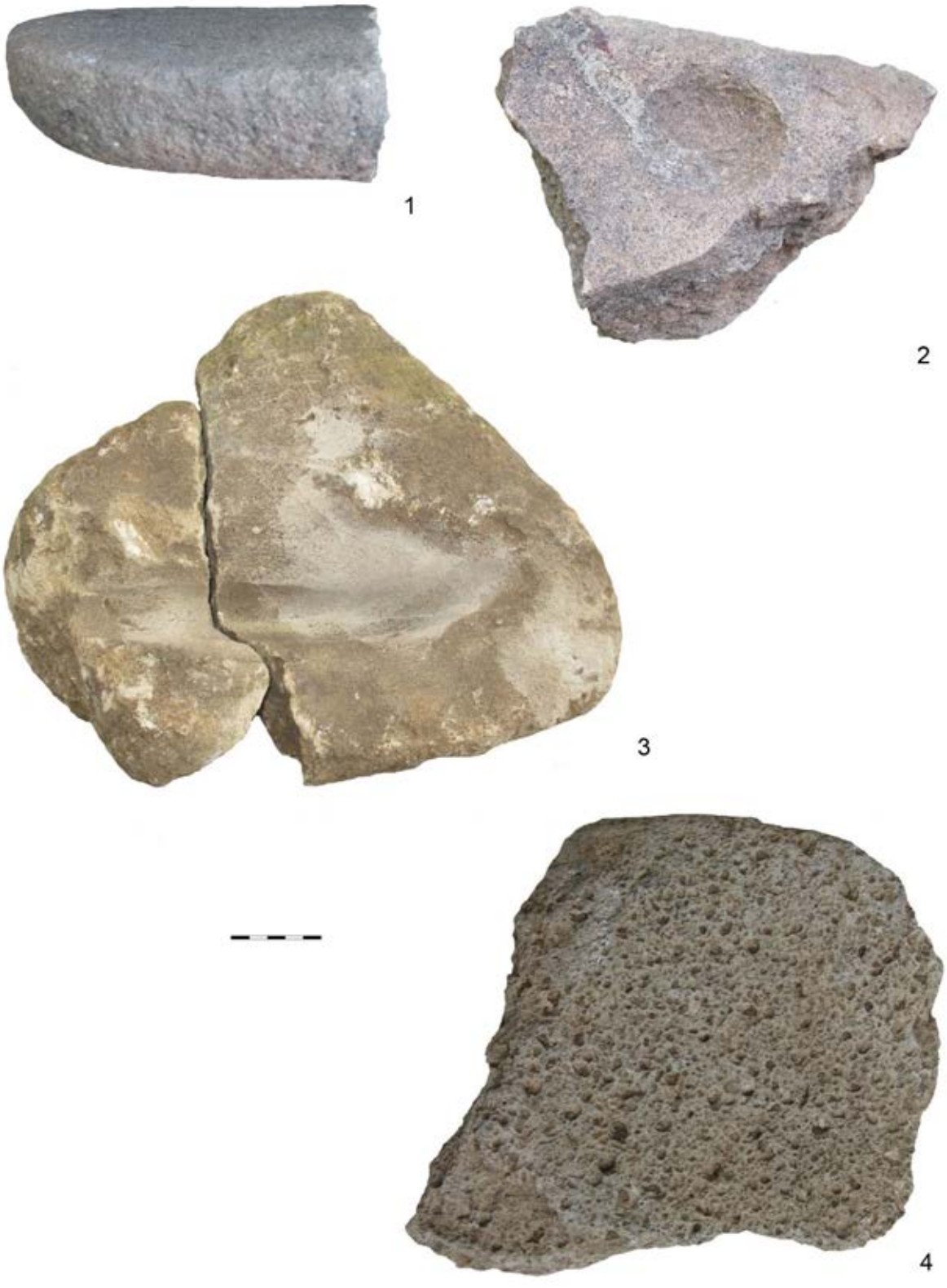
До известна степен подобно разграничаване вероятно може да се разглежда и като разделяне на долните камъни на стационарни и подвижни. Наличието на заоблена основа на долния хромелен камък изисква предварителното изработване на легло или подставка, съобразена с неговия размер, в която той да бъде стабилно установен в стационарна позиция. Данни за наличието на хромелни съоръжения има от западното крило на вкопаване 35/36 (комплекс II) и от вкопаване 8-11d (комплекс X) (виж гл. II). Вероятно те са били значително повече, но поради пропадането на подовете на сградите съоръженията, намиращи се върху тях, са се разбили и трудно може да се установи функцията им по достигналите до нас обмазки. Наличието на стационарни долни хромели до известна степен би обяснило и наличието на значително по-малко горни хромелни камъни, тъй като един горен хромелен камък може да се използва за смилането на различни суровини върху различни долни хромелни камъни в рамките на едно жилище. Долните хромелни камъни с равна основа не се нуждаят от специално съоръжение и лесно биха могли да бъдат премествани, както и да се поставят на известна височина върху плоски подложки за по-удобна работа.

Горни хромелни камъни

Типологическото разнообразие на горните хромелни камъни е значително по-малко от това на долните. Тяхната работна повърхност почти винаги е леко конвексна (обр. VII.2: 4). Конвексната работна повърхност може да се разглежда като един от основните белези за разграничаване на горните от долните хромелни камъни, тъй като ако горният камък е с плоска повърхност, трудно може да осъществява движение по хоризонтал върху долния, без същевременно да „избутва“ смилаемия материал. В този контекст е възможно дори да се предположи, че е прилагана първична обработка – „заобляне“ на ръбовете на работната повърхност на горните камъни.

Изключение от тази тенденция се наблюдава при някои горни хромели, използвани в комплект с долни, имащи работна повърхност тип „легенче“, които имат полусферична работна част (обр. VII.2: 5).

Горните хромелни камъни са с по-малки размери от долните и имат дължина от 0,25 до 0,34 м и широчина от 0,09 до 0,16 м. Височината им, както и при долните,

Обр. VII.3. Хромелни камъни: 1 – хромелен камък, използван като долен и горен; 2 – фрагмент от хромелен камък, преизползван за хаван; 3 – долен хромелен камък с жлеб върху работната повърхност; 4 – работна повърхност на долен хромел от шуплеста лавова скала.

Fig. VII.3. Grinding stones: 1 – grinding stone used as both lower and upper one; 2 – fragment of a grinding stone, reused as a mortar; 3 – lower grinding stone with a groove on the working surface; 4 – working surface of a lower grinding stone of a porous lava rock.

до голяма степен зависи от продължителността им на употреба и варира от 0,04 до 0,12 м.

Прави впечатление неравномерният брой на хромелните камъни от хромелните комплекти. Открити са 177 долни хромелни камъни с равна повърхност и само 31 горни. Особен интерес в тази насока представляват откритите четири екземпляра, носещи следи от употреба едновременно и като долни, и като горни хромелни камъни. При тях има ясно забележими работни повърхности както по изпъкналата (при употреба като горен), така и по вдлъбнатата (при употреба като долен) части на хромелния камък (обр. VII.3: 1). По всичко изглежда, че практичността е била основен фактор при определяне на функцията на даден камък в хромелния комплект.

Значително по-големият брой долни хромелни камъни би могъл да се обоснове с чисто техническата специфика на процеса при смилането на зърно. Силният натиск предимно в средната част на долния камък води до по-бързото износване на тази част и създава предпоставки за счупването му. Косвено това се потвърждава и от факта, че долните хромелни камъни винаги са най-вдлъбнати в средната част, там обикновено е и пречупването, докато горният остава заоблен, което в комбинация с по-малките му размери го прави значително по-устойчив на пречупване. Като аргумент за по-големия брой долни хромелни камъни може да се добави и предположението, че част от тях не са използвани за стриването на суровини, а за полиране на каменни оръдия, заточване на костени и каменни предмети и т.н., докато горните имат само стриващи функции. По-малкият брой горни хромели може да се дължи и на обстоятелството, че за тях са използвани по-твърди скали и съответно те се износват или чупят по-бавно.

Броят на каменните артефакти, имащи и други стопански функции освен стриването на различни суровини, е 24. Преобладават фрагменти от вече счупени хромели, които са преизползвани като хавани и точила (обр. VII.2: 1; VII.3: 2, 3), но се срещат и някои, които се използват като такива и докато камъкът е запазил структурната си цялост (обр. VII.2: 3; VII. 4: 2). В първия случай хромелът вече не се използва за стриване и жлебовете за заточване са разположени върху работната му повърхност (обр. VII.2: 1; VII.3: 3). Във втория жлебовете са разположени извън работната повърхност, което позволява да се предположи, че камъкът се използва едновременно и като хромел, и за заточване (обр. VII.5: 4). Сред предпочитаните скални породи за извършването на подобни дейности са туфите и пясъчниците, които имат добри абразивни свойства. Освен като точила и хавани част от хромелните камъни вероятно са преизползвани и като бази (опори) в домашния бит (обр. VII.5: 2, 3) или при извършването на други стопански дейности като обработка на кремъчни ядра например.

Контекст на откриване на хромелните камъни

Интерес преставлява и контекстът на откриване на хромелните камъни в рамките на халколитното селище Върхари. Наблюдава се определена тенденция към повишаване на гъстотата им в южния и северния край на проучвания участък от селището. В рамките на комплекс X (обр. VII.1, 3, 5) са открити 54 хромелни камъка, като в някои части от комплекса концентрацията им е значителна[151]. В комплекс I те са 22 броя, във вкопаване 30 (комплекс VII) – 14 броя, а във вкопаване 43 (комплекс II) – 8 броя. Във вкопавания 33а и 43 са открити комплекти от горен и долен хромелен камък (обр. II.100; VII.4: 1). Прави впечатление, че след първоначалната употреба на долния хромел с дъговидна работна повърхност от вкопаване 43 за стриване на зърно е започнала употребата му като хаван с нов горен камък (обр. VII.2: 5; VII.4: 1). В случая налице е ситуация, при която поради някакви битови фактори обитателите на селището са преценили, че в дадения момент имат по-голяма необходимост от хаван

[151] В квадрат D46 (вкопаване 8-11L) е разкрита ситуация, при която в едно струпване на керамични фрагменти и камъни са открити девет хромелни камъка, а в квадрат D44 са регистрирани пет.

Обр. VII.4. Хромелни камъни:
1 – комплект хромелни камъни;
2 – долен хромелен камък от комплекта.

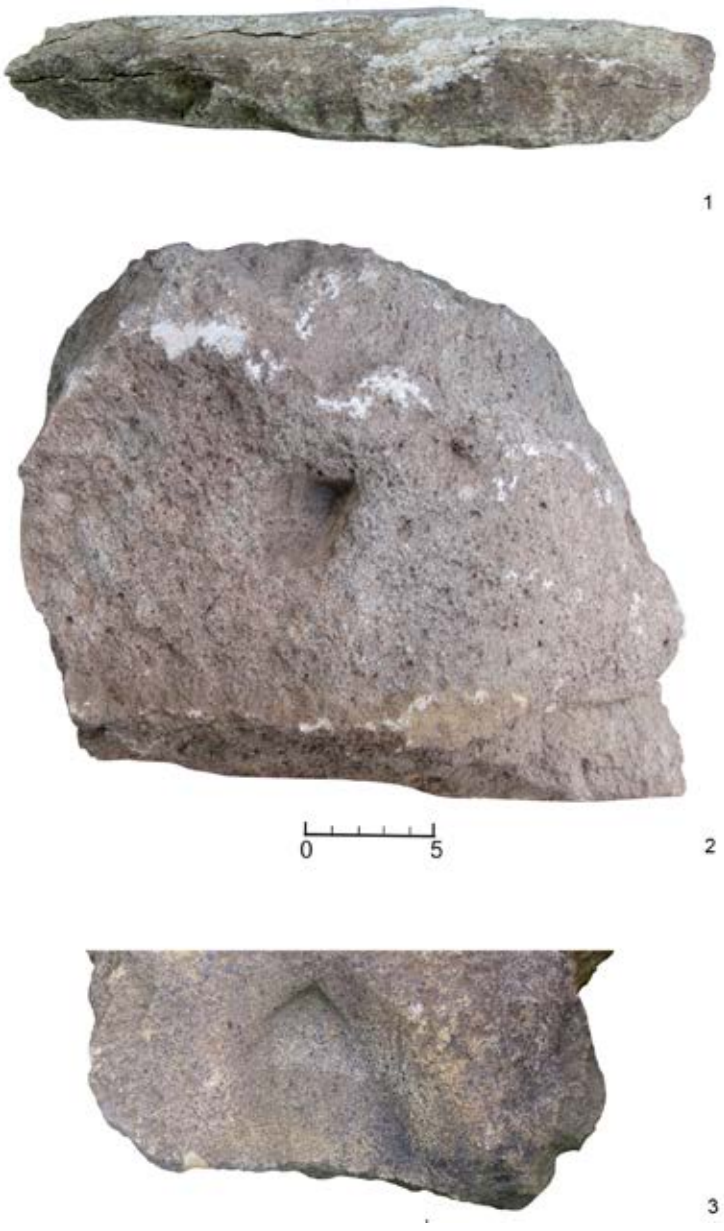
Fig. VII.4. Grinding stones:
1 – pair of grinding stones;
2 – lower grinding stone from the pair.

и за тази цел са „пожертвали“ един масивен хромелен камък с отлична работна повърхност. При някои екземпляри ясно различимите ръбове на „легенчето“ на хавана показват, че „вдлъбването“ в работната повърхност вероятно е направено целенасочено, а не е резултат от продължителна употреба на чукалката върху въпросната повърхност (обр. VII.3: 2).

В това отношение особено интересно е положението при вкопавания 35/36 и 43 (комплекс II), които са свързани с общ коридор (виж описанието на комплекс II в гл. II). Във вкопаване 35/36 (най-голямо по площ от разкритите) са открити само два хромелни камъка, докато в близо десет пъти по-малкото вкопаване 43 те са четири пъти повече.

В редица случаи хромелни камъни са открити сред или в близост до струпвания от овъглено зърно. Понякога разпиляното зърно се намира непосредствено около хромелния камък, показател за рязко прекъсване на работния процес поради настъпили извънредни обстоятелства. Във вкопаване 43 (кв. Q20) е регистрирана ситуация, при която около долен хромелен камък е открито голямо количество отпадъчен продукт от смилането на зърно. Данни за наличие на хромелно съоръжение има и в комплекс II, вкопаване 35 (кв. Q27).

Като „класическа“ може да се определи и ситуацията, регистрирана в комплекс X, вкопаване 8-11d, при която налице са деструкции от отоплително съоръжение и такива от хромелно съоръжение в съседство, с разпиляно зърно около него. В същия комплекс зърно е открито във вкопаване 8-11a (кв. E46 – E47) и във вкопаване 8-11m (кв. D44).

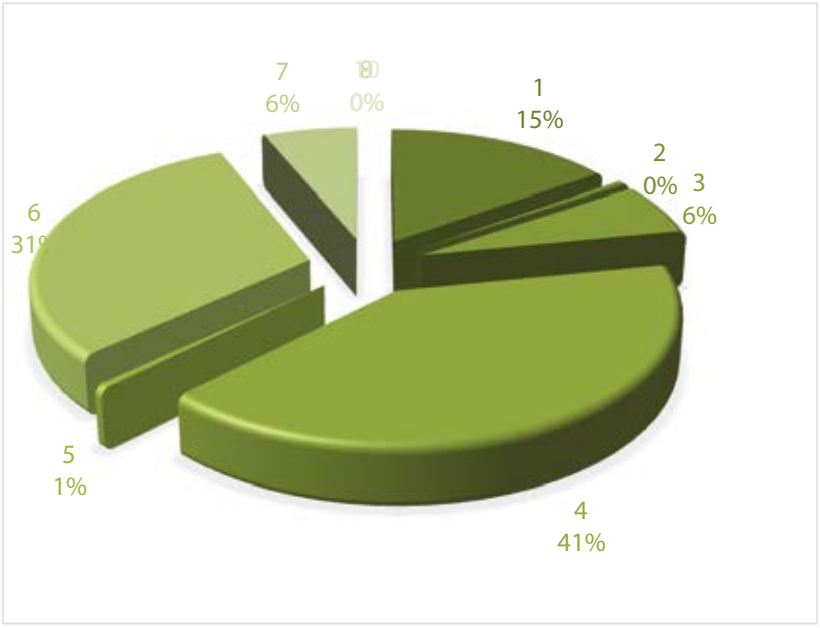
Обр. VII.5. Хромелни камъни: 1 – хромелен камък с ронлива повърхност; 2 – хромелен камък, използван като опора; 3 – хромелен камък, използван като опора; 4 – хромелен камък, използван едновременно за смилане и заточване.

Fig. VII.5. Grinding stones: 1 – grinding stone with loose surface; 2 – grinding stone used as a support; 3 – grinding stone used as a support; 4 – grinding stone used for both grinding and whetting.

Прави впечатление, че хромелни камъни има както в рамките на вкопаванията, така и на площите около тях. Подобна ситуация, при която зърното е разпръснато около хромелния камък, има и при наземни съоръжения в кв. M28 (комплекс III) и в кв. I33 (комплекс VI). В кв. M28 концентрацията на зърно в определени „петна" навежда на мисълта, че суровината се е съхранявала в „чували" или „кошници" от нетраен материал. Големи количества зърно са открити и покрай южната периферия на вкопаване 7 (комплекс IX), а покрай северния ръб лежи голям долен хромелен камък (кв. G42).

Използвани суровини и предназначение на хромелните камъни

В археологическата литература отдавна е прието, че основното предназначение на хромелните камъни е за стриване на зърно. Значителните разлики както в размерите на хромелите (особено на долните), така и в характеристиките на суровината, от която са изработени, подсказва, че това не е единствената им функция. Проведеното от гл. ас. Е. Балканска (СУ „Св. Климент Охридски“) и С. Георгиев (Институт по геология – БАН) петрографско проучване показа наличието на седем основни скални породи, които са използвани за изработка на хромелни камъни (граф. VII.1):

Графика VII.1. Скални породи, използвани за изработка на хромелните камъни във Върхари. 1. Пясъчници. 2. Гранити. 3. Игнимбрити. 4. Средни лавови скали. 5. Риолити. 6. Туфи. 7. Шуплести лавови скали

Diagram VII.1. Rocks used for grinding stones in Varhari: 1. Sandstone. 2. Granite. 3. Ignimbrite. 4. Intermediate igneous rocks. 5. Rhyolite. 6. Tuff. 7. Igneous rocks

Процентното им разпределение показва, че двете основни скални породи, използвани за хромелни камъни, са туфи и средни лавови скали (граф. VII.1). Туфите са не много твърди видове скали, които лесно могат да се обработят до необходимата форма и размери и имат голямо разпространение в района на селището. Поради това обстоятелство по-голямата част от долните хромелни камъни с две работни повърхности са от тези скални породи (над 10 броя). Като недостатък на този вид скали, както и на пясъчниците, може да се приеме по-голямата им „ронливост“, което без съмнение затруднява използването им за смилане на зърнени култури, тъй като в смляното зърно биха попаднали и множество дребни „песъчинки“ от самия камък (VII.5: 1). Това обстоятелство предполага, че поне част от тях са използвани за смилането на не толкова твърди растителни продукти (по-жилави треви, тръстика, дървесна кора), които могат да се използват като фураж за домашните животни. Също така е възможно хромелни камъни да са използвани за смилането на суровини, свързани със строителството или керамичното производство като гипс, талк[152], черупки на мекотели, керамични фрагменти за шамот, охра и т. н. Както бе отбелязано по-рано,

[152] В някои керамични фрагменти бе установено използване на талк като опоснител, а находището на тази суровина е само на няколко километра от селището (виж. глава XI.1 в настоящия том).

отделни камъни може да са използвани и за полиране на каменни оръдия и елементи от каменни накити, за чието производство в селището свидетелстват подобни предмети в различен етап на обработка (вж. глави V и VI в настоящия том). В подобна дейност абразивните свойства на пясъчниците са предимство.

Косвено това предположение може да се подкрепи и от обстоятелството, че при 17 от откритите хромелни камъни работната повърхност е много груба и не може да се използва за смилането на зърнени култури. Дванадесет от тях са изработени от лавова скала, в чиято структура се наблюдават големи шупли (кухини), което не позволява създаването на гладка повърхност (обр. VII.3: 4).

Сред горните хромелни камъни преобладават по-твърдите скални породи: гранити, риолити и някои от средните лавови скали като латитите. В някои от случаите за горни хромели са използвани камъни, които не са обработвани допълнително (обр. VII.2: 5). Подобна ситуация се наблюдава при открит комплект хромели (обр. VII.4: 1), където горният хромел представлява необработен речен валун, който идеално съвпада с „легенчето“ върху работната повърхност на долния хромелен камък. Комплектът може да се определи и като хаван, но в случая, отчитайки размера на легенчето и формата на камъните, става въпрос за процес на стриване, а не на „смачкване“.

От гореизложеното може да се обобщи, че в по-голямата си част хромелните камъни вероятно са употребявани за стриването на зърнени култури. Големият им брой напълно отговаря и на откритите големи количества зърно в проучваното селище (Попова 2011, 296 – 297; виж и глава XII в настоящия том). Интерес в тази насока представлява обстоятелството, че халколитното селище Върхари е разположено в планинска местност (Източните Родопи), където отглеждането на зърнени култури днес почти не се практикува. Същевременно районът е благоприятен за развитие на животновъдството, което предполага използването на част от хромелните камъни за смилане на различни видове фуражи, както и материали, свързани със строителството и керамичното производство.

След като престават да се използват като хромели, отделни фрагменти от тях често са употребявани като точила или хавани, но се откриват и такива, използвани едновременно както за смилане на зърнени култури, така и като точила или хавани.

VII. GRINDING STONES

Valeri Petrov

The number of the grinding stones yielded by the excavated sector of the site exceeds 200. In view with the fact that only ca. 15 – 20% of the site was excavated, the total number of these artefacts is presumed to be significantly larger. This information is important because the neighbouring area was not considered to have been suitable for growing grain crops.

The grinding stones were made from at least seven types of rocks. Their characteristics, such as hardness, porosity, crumbliness, etc., vary a lot. This suggests that some of them were not used for grinding grain. They were probably used for grinding substances related to construction activities and ceramic production. It is also possible that they were used for grinding fodder for the domestic animals.

The study on the work surface shows that the larger number of the lower grinding stones was completely exhausted, and 20% of them had more than one grinding work surface. The fragments of broken artefacts were often used in other household related activities. Some of them functioned as mortars and others were used for sharpening bone and stone tools, bearing surface for flint knapping, etc. In this context, the grinding stones used for more than one activity, such as grinding and tool sharpening, are the most interesting.

It seems that in the prehistoric settlement at Varhari, the grinding stone functioned as a "universal" device for various activities related to feeding the members of the community and the domestic animals as well as to the production of ceramic vessels, awls, pins, adzes, axes, flint blades, etc.

VIII. АНТРОПОМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Явор Бояджиев

От халколитното селище Върхари са известни 101 антропоморфни изображения. 90 от тях са статуетки, 10 са пластични изображения върху съдове, а едно – графично изображение върху съд.

Антропоморфни статуетки

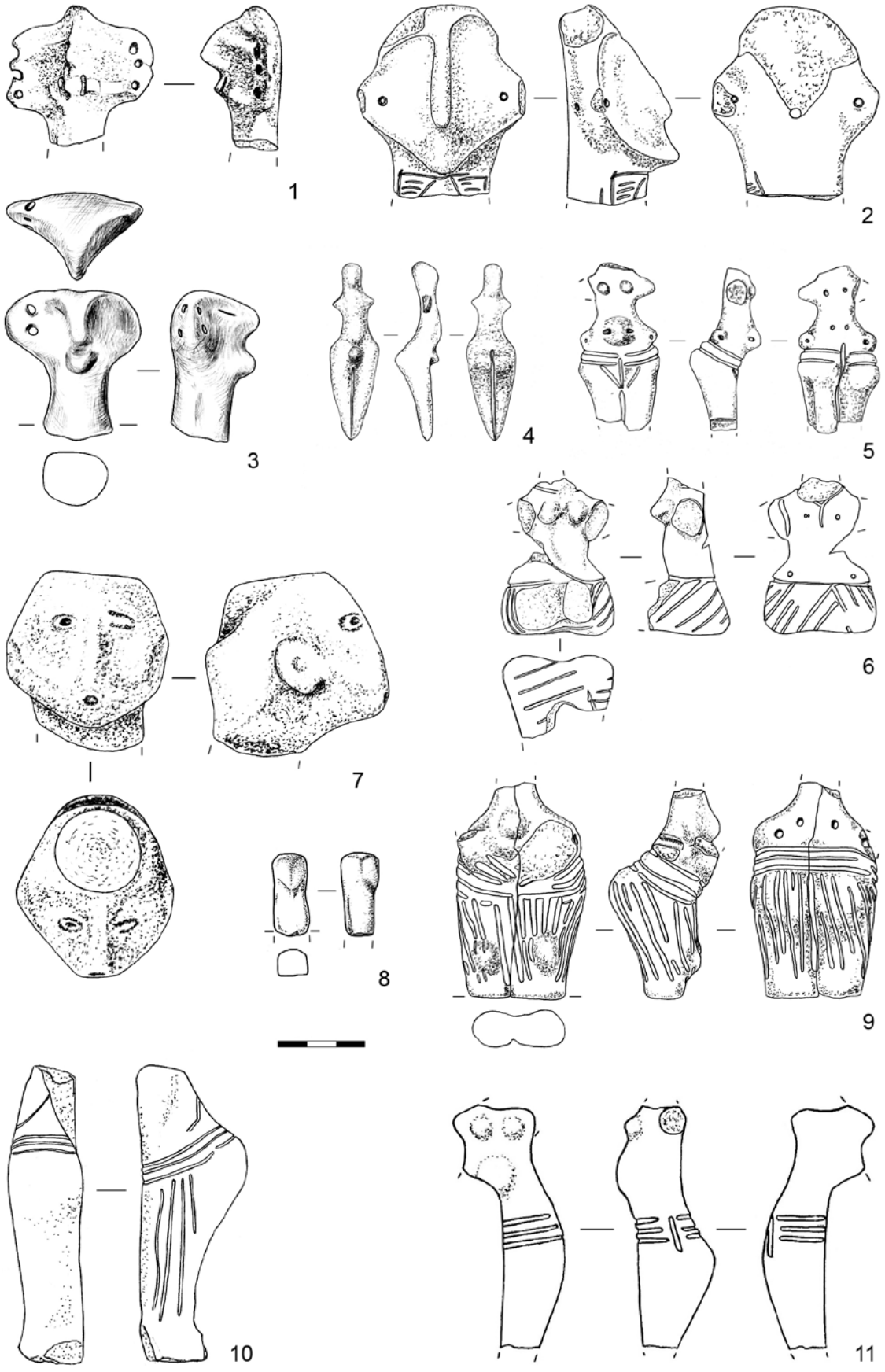
Фигурките са изработени от пречистена глина с дребни кварцитни примеси – най-често само песъчинки, понякога има и съвсем малки камъчета – до 2 – 3 мм. В единични случаи като опоснител е използван шамот. При повече от две трети от фигурките повърхността е нарушена (най-вече под въздействието на водата) и не може да се установи първоначалната ѝ обработка. Когато е запазена, тя най-често е добре загладена, понякога и излъскана. Цветът ѝ е основно в различни нюанси на кафявото – светлокафяв, кафяв, червено-кафяв, сиво-кафяв, тъмнокафяв, бежово-кафяв, бежов и др. Значително по-рядко той е сив, сиво-черен или черен. Трябва да се има предвид обаче, че голяма част от фигурките са вторично изпечени, а всичките са престояли продължително време във водна среда – фактори, които са се отразили на първоначалния им цвят.

Само една статуетка е цяла, всички останали са фрагментирани в една или друга степен. Няма данни, че фрагментирането е преднамерено. Фрагментите са от различни части на тялото, с различна големина и форма и най-вероятно начупването на статуетките се дължи на случайни фактори.

В повечето случаи торсото и главата са изработени от едно парче глина. В редица случаи обаче личи, че те са били разделени на две отделни части – лява и дясна – или от краката до главата, или поне до кръста (обр. VIII.1:9; VIII.2: 6; VIII.3: 3, 7, 8; 10, 13; VIII.4: 5, 6; VIII.5: 5, 6, 9). Краката понякога са добре оформени, всеки поотделно (обр. VIII.2: 6, 8; VIII.4: 8, 9; VIII.5: 8), понякога като общо цяло, разделено на две (обр. VIII.1: 4, 9; VIII.2: 16). Изглежда в някои случаи единият крак е изработван заедно с торсото, а другият (от кръста надолу) е прилепван допълнително (обр. VIII.1: 11; VIII.2: 18). Допълнително са прилепвани и някои релефни елементи – например гърдите (обр. VIII.5: 1) и коремът на бременните жени (обр. VIII.5: 4).

Тотално преобладават женските статуетки. От всички фигури, при които личат полови белези, само една може да се определи като мъжка. При най-разпространения тип фигури женските полови белези са ясно изразени. При тях ръцете са предадени като малки триъгълни издатъци (заострени или заоблени) встрани от тялото, приблизително на широчината на ханша. Гърдите са представени чрез релефни пъпки (най-често конусовидни и заоблени) на нивото на ръцете. Извивката към ханша е плавна, дъговидна, като талията е ясно изразена (чувствително по-тясна от ханша). В повечето случаи коремът е изпъкнал напред – като заоблено-конична или полусферична издатина, явно представяща бременност. При две от фигурките той е хоризонтално пробит (обр. VIII.1: 5), а при трета има плитка цилиндрична вдлъбнатина[153]. На една статуетка от двете страни на корема кръстовидно (по хоризонтал и вертикал)

[153] Фигурката е счупена по вертикал, така че е запазена само лявата половина на корема.

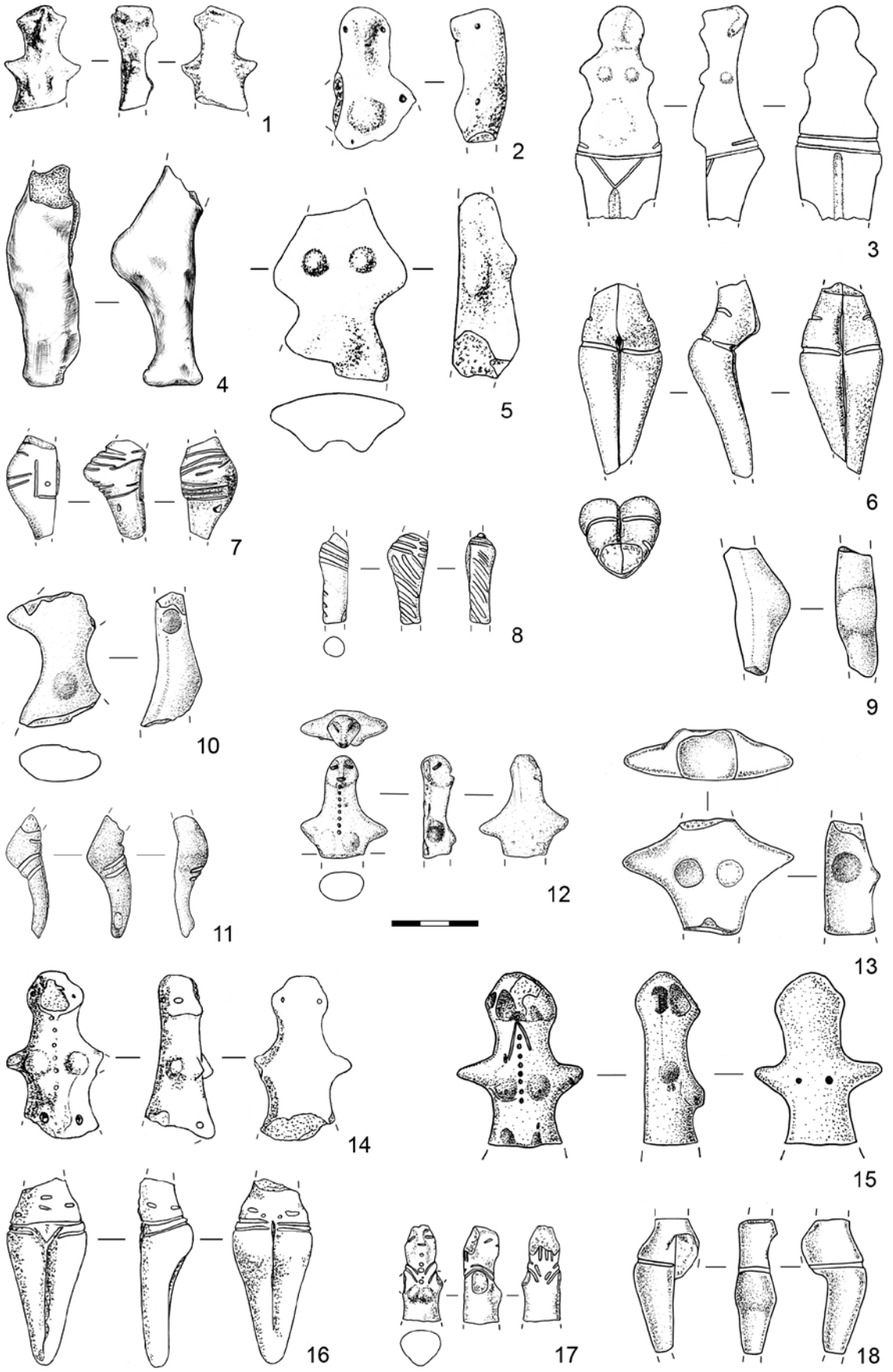

Обр. VIII.1. Антропоморфни фигури.
Fig. VIII.1. Anthropomorphic figurines.

са нанесени четири цилиндрични вдълбавания (обр. VIII.3: 4; VIII.5: 3). Ханшът е изнесен назад и е добре очертан. Често в долната половина на кръста са нанесени от една до три хоризонтални врязани линии, обгръщащи цялото тяло. Възможно е те да представят колан или препаска, тъй като под тях е разположена украсата от вертикални или коси врязани линии (когато има такава – обр. VIII.1: 9, 10; VIII.2: 8; VIII.3: 6; VIII.4: 6; VIII.5: 4) – т.е. може да се предположи, че по този начин е представена някаква дреха. В повечето случаи обаче хоризонталните линии са нанесени и без да има украса под тях (обр. VIII.1: 11; VIII.2: 3, 6, 16, 18; VIII.3: 3, 7, 8, 10), така че не е изключено целта им да е подчертаването (или разграничаването) на отделни части на човешкото тяло, още повече че при някои екземпляри те са свързани с половия триъгълник – т.е. изглежда, че фигурата е представена гола (обр. VIII.1: 5; VIII.2: 3, 16; VIII.4: 8). При някои фигурки хълбоците са представени във вид на пъпковидни издатъци, които може да са пробити изцяло или частично (обр. VIII.1: 5, 9; VIII.4: 6), като врязаните линии остават под тях. Върху задната страна понякога чрез две вдлъбнатини са изобразени поясните ямички (*trigonum lumbale*) (обр. VIII.1: 5, 6, 9; VIII.2:16; VIII.3: 4). Долната част плавно се заостря към ходилата, краката са допрени един до друг, разграничени от врязана линия. С врязани линии е изобразен половият триъгълник (обр. VIII.2: 3, 16), понякога в него е представена вулвата – с вертикална врязана линия (обр. VIII.1: 5; VIII.4: 8) или като вертикална вдлъбнатина (обр. VIII.2: 6), а понякокога и по двата начина (обр. VIII.5: 7). Често долната половина на тялото (от кръста надолу) е украсена с врязани линии. При краката преобладават успоредните вертикални линии (обр. VIII.1: 10; VIII.3: 6; VIII.4: 6). По-рядко линиите може да са коси (обр. VIII.2: 8) или да образуват по-сложен мотив (обр. VIII.4: 9). Възможно е тази украса да представя някакъв вид дреха (пола). В отделни случаи украсата може да не е от врязани линии, а от набодени точки, които образуват приблизително успоредни линии – вертикални при краката, леко дъговидни при ханша. Понякога вертикална редичка от шест до осем набождания е нанасяна от брадичката надолу, между гърдите и малко под тях (обр. VIII.2: 12, 14, 15; VIII.3: 11). При две от четирите фигурки с такава украса по едно набождане има и върху върха на гърдите, на мястото на зърната (обр. VIII.2: 15; VIII.3: 11). На едната фигурка набождания има и върху гърба (обр. VIII.2: 15), а на другата кръгло отверстие е направено в средата на основата на издатъците, представящи ръцете (обр. VIII.3: 11).

Поради фрагментарния характер на находките в повечето случаи е доста проблематично свързването на запазените антропоморфни глави с точно определен тип фигурки, дори когато е запазена и част от торса. Главите, които евентуално могат да се отнесат към разглеждания тип, показват доста голямо разнообразие. Обикновено те са заоблени – кръгли (обр. VIII.2: 3) или овални, като издължението на овала може да е както в хоризонтална (обр. VIII.2: 14; VIII.3: 11), така и във вертикална посока (обр. VIII.2: 12, 17). Върху лицето носът е означаван релефно. Очите са отбелязвани (но невинаги) чрез коси резки (обр. VIII.2: 12), а в един случай те са вертикални (обр. VIII.3: 11) или плитки ямички (обр. VIII.5: 2). Устата е представяна чрез хоризонтално врязване, а при една фигурка под нея са нанесени и пет набождания. Ушите в повечето случаи са включени в общия овал на главата, понякога означени с леко сплескване и/или една или две дупчици (обр. VIII.2: 14; VIII.3: 11). При четири фигурки е предадена и косата – чрез успоредни вертикални линии (обр. II: 12, 17; III: 11). В по-редки случаи главите може да са ъгловати (обр. VIII.2: 1; VIII.5: 2).

Цялостното оформление на тялото на поне част от тези фигурки – изнесеният напред корем, дъговидната извивка между таза и главата, както и заострените към стъпалата крака, които не дават възможност фигурката да се задържи изправена – дава основание да се предположи, че те са били поставяни в полуседящо-полулегнало положение (обр. VIII.2: 6, 11; VIII.3: 3; VIII.4: 5; VIII.5: 6, 7 и др.).

Обр. VIII.2. Антропоморфни фигури.
Fig. VIII.2. Anthropomorphic figurines.

В някои случаи краката не са изтънявали към стъпалата, но въпреки това изглежда, че статуетките са били полулегнали (обр. VIII.5: 4)[154]. В два случая полуседящата-полулежаща поза е подчертана и от прегънатите в колената крака (обр. VIII.3: 8). В обекта са открити и няколко фрагмента, които явно са част от седящи фигури. Най-добре запазената от тях (обр. VIII.1: 6) е украсена в долната си част с врязани линии, в които личат следи от инкрустация с бяла боя. Възможно е с бяла боя да са били инкрустирани и някои от другите фигурки с врязан орнамент, но под въздействието на водата тя да е отмита.

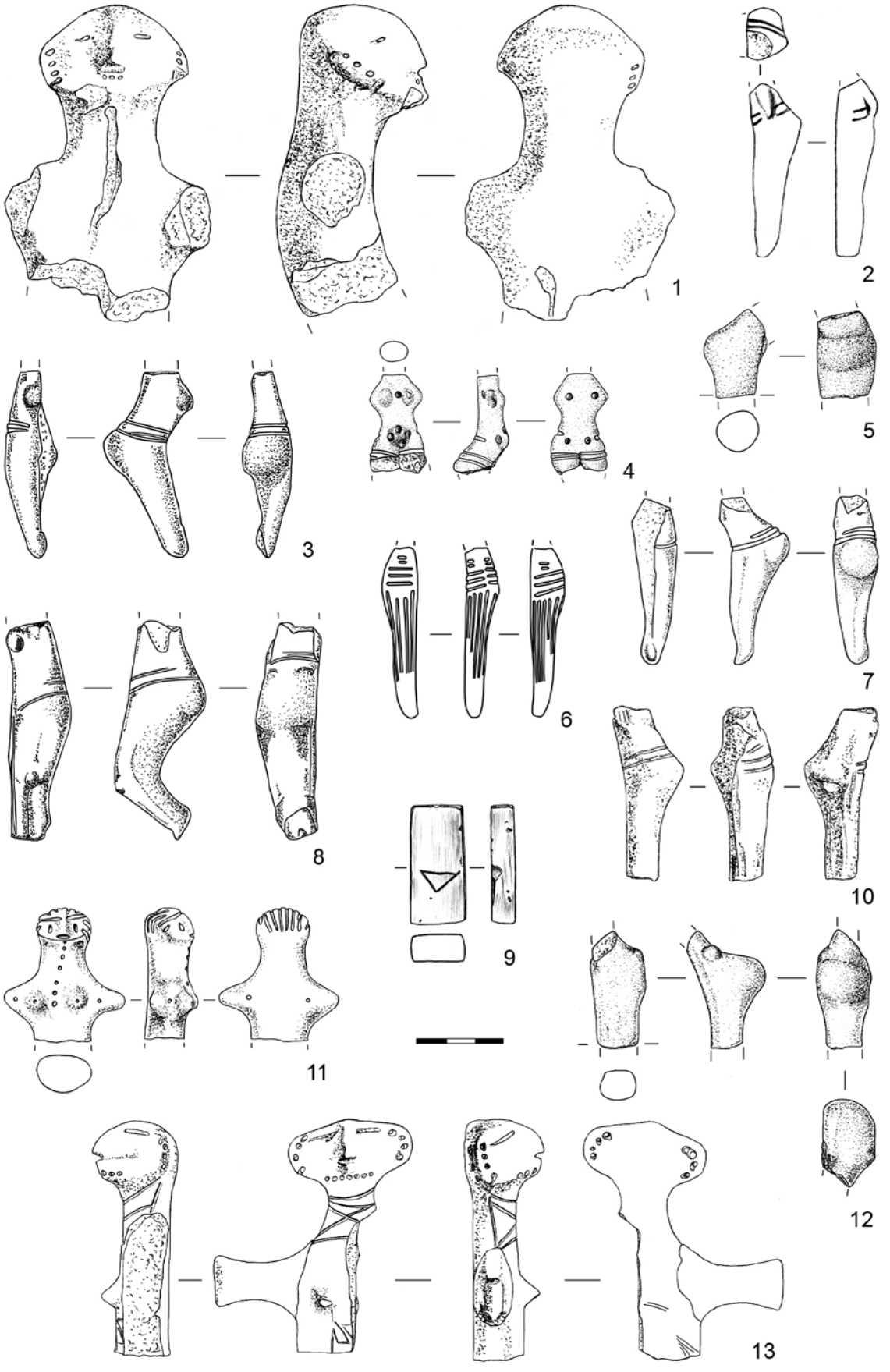
Поради фрагментарния характер на достигналите до нас екземпляри е трудно да се установят точните им размери. Те обаче може да се определят приблизително въз основа на съотношението между отделните части на човешкото тяло, както и на пропорциите на единствената запазена фигурка, която се отнася към този тип (обр. VIII.1: 4). Най-многобройна е групата с височина около 10 – 12 см, на която съответства максимална широчина около 3,5 – 4,5 см – т.е. съотношението е приблизително 3:1 (обр. VIII.1: 11; VIII.2: 3, 6, 12, 14, 15, 16; VIII.3: 4, 11). Максималната им дебелина е при таза и/или корема, като най-често е около 2 см, но може да бъде както по-малка, така и по-голяма (между 1,5 и 2,5 см). Срещат се и по-малки статуетки – с височина между 6 и 9 см, широчина съответно между 1,8 и 3 см, дебелина около 1 – 1,5 см (обр. VIII.1: 4; VIII.2: 12, 17; VIII.3: 4). Има и фрагменти, които подсказват по-големи размери от посочените по-горе (напр. обр. VIII.1: 10; VIII.2: 4, 5, 13). Като цяло обаче по-големите като размер фигурки са свързани и с по-различно оформление.

Разглежданият тип фигурки е разпространен в доста обширен ареал както на юг, така и на север от Родопите – например в селищните могили Ясатепе (Детев 1959, 52 – обр. 75: 2, 3, 7 – 15; 53 – обр. 76) и Ситагри (Gimbutas 1986, 231, Fig. 9.10, 9.11; 275, Fig. 9.121; с. 271, Fig. 9.105, 9.106), а също и в западна посока – напр. селищата Слатино (Чохаджиев 2006, обр. 176: 2; 177: 2; 178: 4) и Св. Атанас – с. Спанчево, Кочанско (Атанасова 2010, Каталог – № 12, 15).

Начинът на представянето им е много близък до този на плоските костни идоли от Южна Тракия – долината на реките Марица и Тунджа (Юнаците, Пловдив, Руен, Ямбол)[155]. Освен общия външен вид – заоблена глава; ръцете във вид на заоблени триъгълни издатъци, широки колкото таза, заострени към стъпалата крака, допрени един до друг – приликата е и при украсата на долната половина на тялото с успоредни врязани линии. Установено е, че има значително сходство между иконографията на мраморните женски статуетки, плоските антропоморфни златни фигурки, плоските костни идоли и част от женските глинени статуетки (предимно седящи) с подчертани полови белези и скръстени върху корема ръце (Бояджиев Я. 1981, 86 – 88; Бояджиев Я. 2007, 92). Най-вероятно всички те трябва да се свържат с култа към плодородието и Богинята майка, като неслучайно при повечето от тях е подчертана бременността. Изглежда същата идея е вложена и в една фигурка, която донякъде се различава от горната група – преди всичко по представянето на ръцете – по-детайлно оформени (върху запазената им част са разграничени пръстите), скръстени върху корема ръце, както и сравнително късите и масивни крака, върху които чрез кръгли издатини са представени коленете (Табл. VIII.1: 9; VIII.5: 4). Всъщност предаването на ръцете като малки триъгълни издатъци (заострени или заоблени) е схематично представяне именно на скръстените върху корема ръце – прийом, който е използван при плоските костни и златни антропоморфни идоли, както и при някои от женските мраморни статуетки (Бояджиев Я. 1981, 85 – 87).

154 Фрагментарният характер на находките в повечето случаи затруднява категоричните заключения.

155 Подвид IV.1. по Я. Бояджиев (Бояджиев 2007, 90 – 91, Обр. IV, текстът под фигурата е сгрешен, към обр. IV се отнася текстът, който е под обр. VI).

Обр. VIII.3. Антропоморфни фигури.
Fig. VIII.3. Anthropomorphic figurines.

Акцентирането върху женската същност ясно личи в още един предмет (обр. VIII.3: 9). Става дума за каменен[156] паралелепипед, добре загладен и излъскан от всички страни. Размерите му са 40 х 19 х 9 мм. Върху едната широка основа с врязани линии е нанесен правоъгълен триъгълник, като върхът на правия ъгъл сочи надолу. Формата и начинът на представяне на триъгълника съответстват точно на представянето на половия триъгълник при женските антропоморфни фигурки. Разположението му – в долната една трета на паралелепипеда, също съответства на мястото му в човешкото тяло. Явно тук схематизмът и символизмът при представяне на възпроизводителната функция на жената е достигнал своя връх.

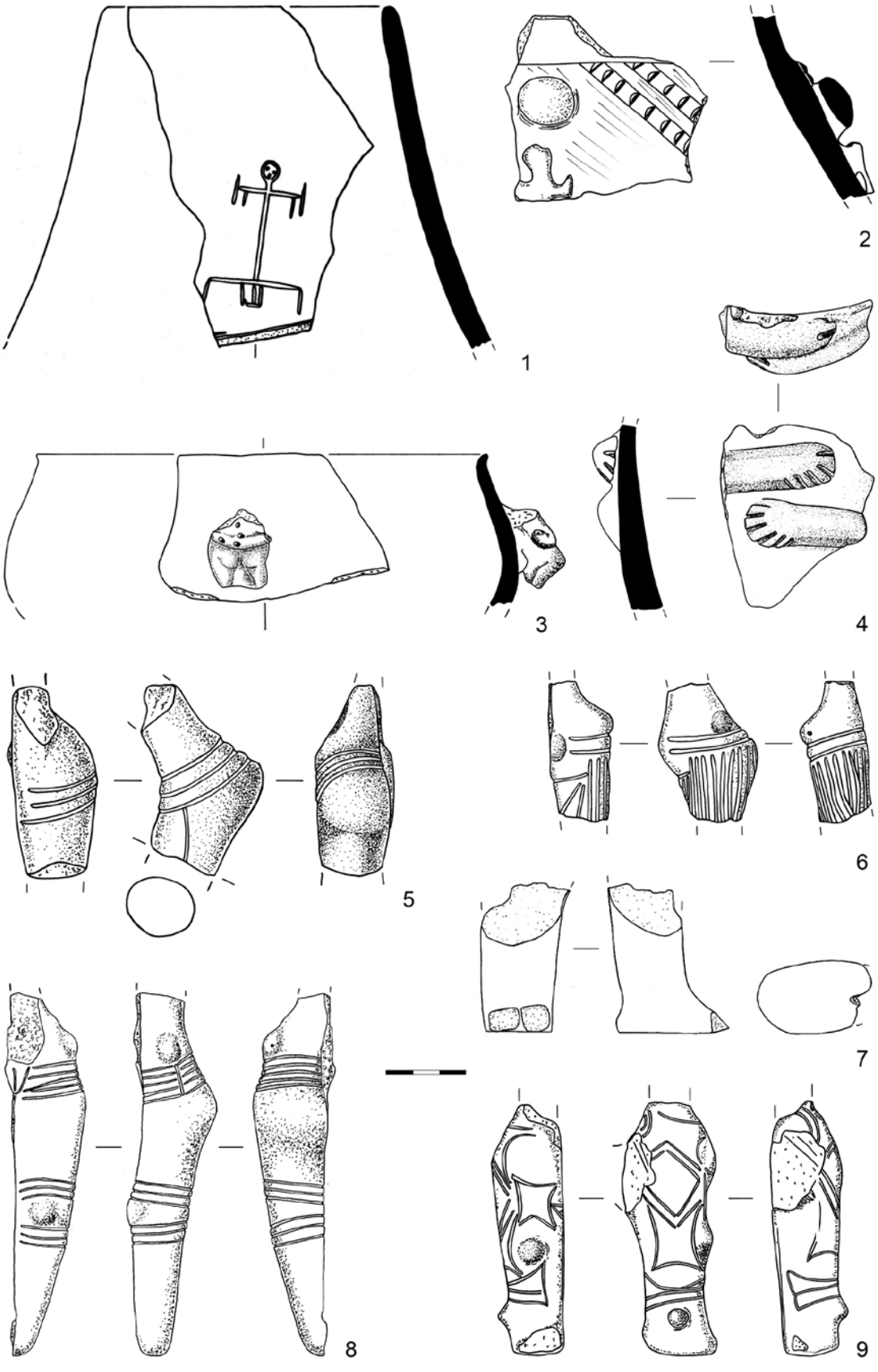
В селището са открити и фрагменти от фигурки, които се отклоняват от доминиращия модел. Сред тях най-показателна е част от фигурка, запазена от кръста нагоре (без лявата половина на торса) (обр. VIII.3: 13). Главата е издължена встрани, основно в резултат на подчертаването на ушите, във всяко от което са пробити по четири дупки. Под устата е нанесена редица от седем набождания. Върху предната половина на врата има врязана украса – правоъгълник с две кръстосващи се в него линии (като диагонали). Врязан орнамент личи и под бюста, който е представен като конична пъпка. Ръцете са изобразени като правоъгълни хоризонтални издатъци с леко конкавни широки страни. Подобно третиране на тялото е широко разпространено в халколитните култури в Североизточна България и Румъния (Мунтения) (Тодорова и др. 1975, Табл. 18: 13; 63:6, 11; 79: 9; 85: 10; Радунчева 1976, обр. 26: 3; 42: 14, 18[157], Hansen 2007, II, Taf. 433: 1, 2: 442: 5), като се среща и в Южна България (Калчев 2010, 48).

Някои други глави са третирани по начин, подобен на този на описаната фигурка – сравнително плоски, със силно изнесен напред нос, оформен чрез прищипване и разширени уши с пробити в тях две или три дупки (обр. VIII.1: 1, 3). Не може обаче да се установи със сигурност дали те са принадлежали на фигурки от същия тип.

Достигналите до нас отделни елементи на антропоморфни статуетки подсказват значително по-голямо разнообразие, отколкото по-цялостно запазените. Най-добре то личи при антропоморфните глави. Сред тях има както съвсем схематични (обр. VIII.1: 8), така и някои прецизно оформени, чиито размери показват, че са принадлежали към фигури с чувствително по-големи размери от преобладаващите за селището. Сред тях се откроява обемната скулптура с плоско, равно отрязано теме и двуплоскостно лице, върху което двете очи са предадени по различен начин – дясното е релефно, с вдлъбнатинка в центъра му, а лявото чрез врязана линия, както са означени и веждите (обр. VIII.1: 7). Размерите на главата – височина 6,5 см, широчина 5,3 см и дебелина 6,0 см показват, че статуетката, на която тя е принадлежала, е била с размери над 30 см (ако се касае за цяла антропоморфна фигура). С близки размери – височина 6,6 см, широчина 5,8 см и дебелина 3,9 см – е още една добре оформена (макар и по различен начин) глава (обр. VIII.1: 2). Освен специфичното оформяне на лицето особеното при нея е пробитата в тилната част дупчица. Под главата започва украса от врязани линии. Наличието на фигури с височина 25 см и повече се потвърждава от запазена горна част (приблизително до гърдите) с дължина 10,7 см и широчина 6,8 см, която е била по-голяма, тъй като ръцете са отчупени (обр. VIII.3: 1). И при нея главата е внимателно изработена (размери 4,5 х 5,4 х 4,5 см), като в ушите са пробити по четири дупчици, а три дупчици има и под устата, означена с къса врязана линия. С къси врязвания са представени и очите, носът е релефен. Фигурката е леко извита напред, противоположно на останалите статуетки, но запазената ѝ част не дава възможност да се възстанови формата ѝ. Подобна извивка напред бе установена само при още една фигурка, която обаче и като размери, и като оформяне е доста различна (обр. VIII.2: 2).

[156] Изработен е от алевролит със сив цвят.

157 Снимките в публикацията са доста неясни, така че личи общата форма, но не и детайлите.

Обр. VIII.4. Антропоморфни изображения върху съдове (1 – 4) и фрагменти от статуетки (5 – 9).

Fig. VIII.4. Anthropomorphic images on vessels (1 – 4) and figurines fragments (5 – 9).

Открити са и части от долни крайници, които също се отличават от обичайните за обекта – напр. масивен, приблизително цилиндричен десен крак с означени анатомични детайли – коляно, глезен, пръсти и орнаментация от врязани ромбове, квадрати с леко конкавни страни, дъговидни линии (обр. VIII.4: 9), както и крака с добре оформени стъпала (обр. VIII.4: 7).

Единствената мъжка фигура е и единствената изцяло запазена (обр. VIII.1: 4). Тя е сравнително малка – височината ѝ е 6,2 см, а максималната ѝ широчина е 1,6 см. Като цялостно оформление е близка до най-разпространения тип женски фигури – на главата е представен само носът чрез леко прищипване, ръцете са във вид на триъгълни издатъци от двете страни на тялото, тазът е изнесен назад (има ясно изразена дъговидна извивка от главата до таза), заострен, краката също са заострени към стъпалата, разграничени с врязана линия. С конусовидна издатина е обозначен мъжкият полов член, по тялото и главата не са означени никакви други детайли или полови белези. Интересен е един каменен предмет от сиво-белезникав пясъчник, чиято естествена форма е във вид на фалос (дълж. 8,5 см; шир. макс. 5,0 см; шир. мин. 4,0 см; деб. макс. 4,1 см; деб. мин. 2,8 см) и по който личат следи от допълнително заглаждане. Обстоятелството, че е открит в негативна структура (вкопаване 30, комплекс VII), както и допълнителната му обработка подсказват, че този предмет е имал определено значение за обитателите на сградата.

Антропоморфни изображения върху съдове

Антропоморфните изображения върху съдове са сравнително редки. Те могат да се разделят на три вида: издатъци; апликации; рисунки.

Антропоморфни издатъци. Открити са шест броя. Възможно е техният брой реално да е по-голям, тъй като в някои случаи поради силната схематизация и лошата съхраненост на предмета е трудно да се установи със сигурност дали се касае за антропоморфно, или за зооморфно изображение (напр. обр. VIII.5: 11). Всички представляват схематизирана в различна степен човешка глава. Издатъците могат да са разположени както над устието на съда (обр. VIII.6: 2, 4), така и върху стената му (обр. VIII.6: 1, 3, 5). Независимо от местоположението те могат да бъдат както по-реалистични – с ясно изобразяване на елементите на лицето (нос, очи, уста) (напр. обр. VIII.6: 2, 3), така и по-схематични (напр. обр. VIII.6: 1, 4, 5).

Антропоморфни апликации. Те са само четири броя, като всички се различават помежду си. При най-добре съхранилата се от тях релефно е изобразена седнала жена със скръстени върху корема ръце (обр. VIII.4: 3; VIII.5: 11)[158]. Пръстите са представени с триъгълни вдлъбвания. Пъпът е обозначен с малка ямичка, краката са прибрани един до друг и са сгънати в колената, като в горната си част, до колената, са разделени от недълбока врязана линия. Обемно изработената фигурка е била долепена до горната част (над прелома) на заоблено-биконична купа.

Друга апликация е била в нисък релеф, като антропоморфната фигура е представена доста схематично (обр. VIII.4: 2). Запазени са само главата и лявата ръка – изнесена хоризонтално встрани, сгъната в лакътя, подлакътницата е вертикално нагоре (т. нар. жест на адорация). Над фигурата има кръгъл издатък, личи и украса от две[159] релефни ленти с насечки.

Върху фрагмент от керамичен съд е запазена долната част от две ръце. Чрез врязвания са разграничени петте пръста (обр. VIII.4: 4; VIII.5: 10). Върху достигналия до нас фрагмент няма данни за пластично изобразяване на други части от човешкото тяло (особено под ръцете, където е запазена малко по-голяма част от съда), но той е прекалено малък, за да сме сигурни дали става дума за представяне само на скръсте-

[158] Стъпалата и частта над кръста са отчупени.

[159] Върху запазения фрагмент.

Обр. VIII.5. Антропоморфна (1 – 11) и зооморфна пластика (12 – 13).
Fig. VIII.5. Anthropomorphic (1 – 11) and zoomorphic (12 – 13) images.

ни ръце (което е по-вероятно), или те са част от голяма антропоморфна фигура (евентуално от антропоморфен съд).

Четвъртата апликация е силно повредена от действието на водата. На малък фрагмент (размери 3,7 х 3,2 х 1,0 см) личи част от женска фигура в нисък релеф. Запазена е от кръста до коленете, като краката са разделени, а с врязани линии е представен половият триъгълник.

За отбелязване е, че поне три от апликациите се различават съществено помежду си – като начин на изпълнение и/или представяне на персонажа. При две от тях са представени скръстени върху корема ръце, но докато при едната (обр. VIII.4: 3; VIII.5: 11) е представена обемно седнала жена със скръстени върху корема ръце, то при другата в нисък релеф най-вероятно са предадени само скръстените ръце – като символ на въплътената в този начин на изобразяването им идея (обр. VIII.4: 4; VIII.5: 10). Другите две апликации изглежда представят изправени фигури, но тъй като са запазени различни части от човешкото тяло, не може да се установи до каква степен представят еднакъв персонаж. Интересна е фигурката със схематично изобразена вдигната нагоре ръка (ръце?) – т. нар. жест на адорация, който в случая може да се свърже с намиращия се над нея (и значително по-голям от главата ѝ) релефен кръг – евентуално небесно светило (слънце?, луна?), към който е отправена молитвата (обр. VIII.4: 2).

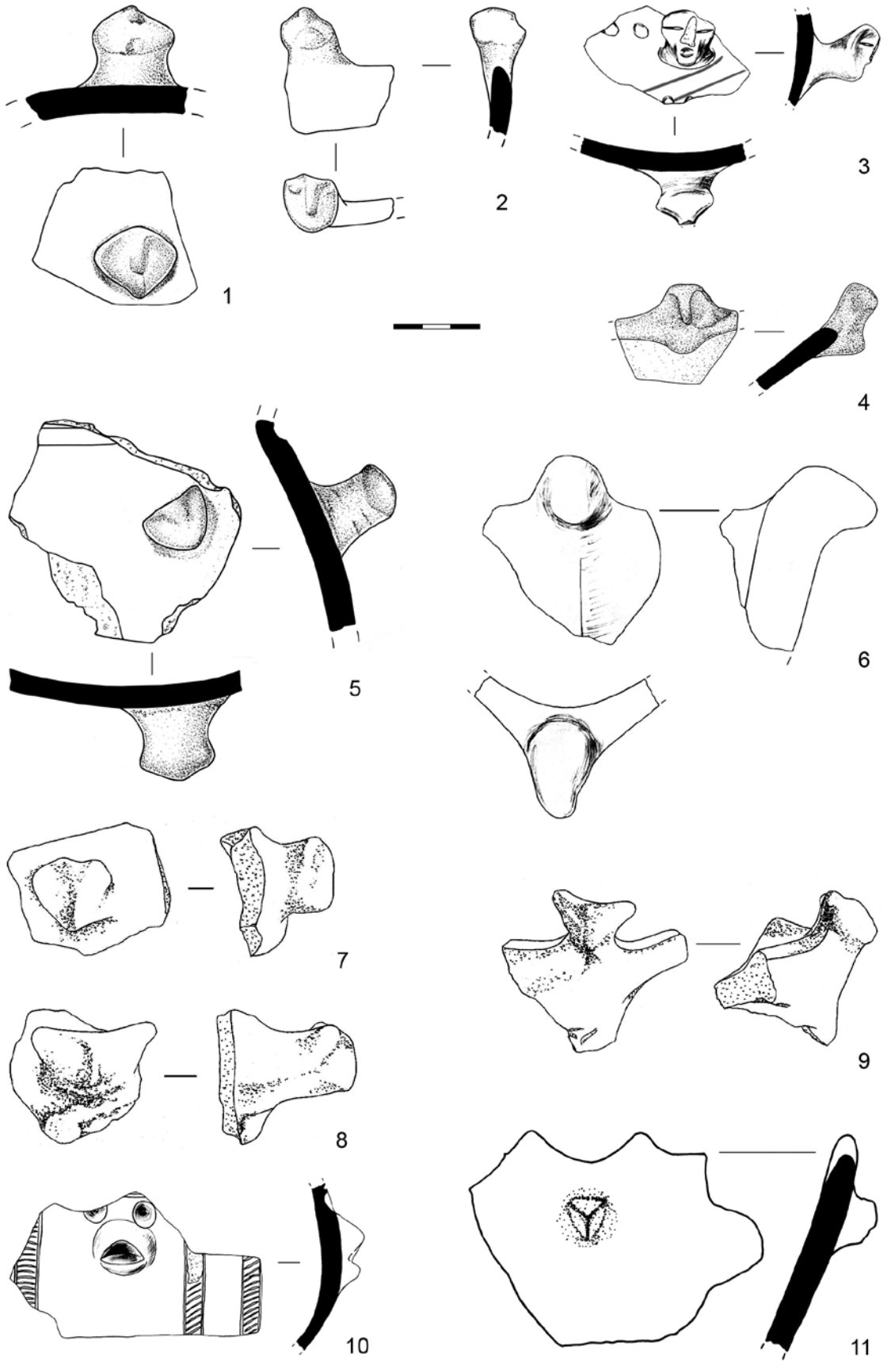
Антропоморфни рисунки. Открито е само едно изображение, което е представено с врязани линии върху стената на затворен съд (кана?[160]) – в горната част, под устието (обр. VIII.4: 1). Човешката фигура е съвсем схематична. Главата е изобразена с кръгче, в което с малки вдлъбнатини са обозначени очите и устата. Тялото е представено с вертикална линия. Донякъде необичайна е трактовката на ръцете. Те са представени с дълга хоризонтална линия и по-къси перпендикулярни на нея резки в двата края. За разлика от подобните изображения обаче резките не са само над хоризонталната линия, а са еднакво дълги както над, така и под нея. Близо до тях, от вътрешната им спрямо тялото страна има още две вертикални линии, които започват от хоризонталната линия и свършват на нивото на долния край на линиите в двата края. Краката са изобразени с хоризонтална линия, по-дълга от тази при ръцете, с две къси вертикални линии под двата ѝ края. Под средата на хоризонталната линия са нанесени три вертикални, близо една до друга, а в долния им край има една хоризонтална, която ги съединява.

Двуизмерните антропоморфни изображения се срещат сравнително рядко през халколитната епоха, особено тези, изпълнени чрез врязване. Рисунката има добър паралелел с врязано антропоморфно изображение върху дъното на съд от селищна могила Юнаците – строителен хоризонт BIII, отнасящ се към халколита – което обаче е запазено само частично (горната половина приблизително до кръста, без част от дясната ръка)[161]. Аналогично представяне на човешкото тяло се среща като пластични изображения – напр. върху стена на съд от селището Седларе (Радунчева 1997, 174 – обр. 13) или върху съд от селищната могила Бургас (Klasnakov 2011, 28 – 29). Изображението се различава от подобните схематични изображения най-вече по представянето на ръцете, както и на мъжкия полов орган, който е ограден от всички страни, все едно че е представена прикриваща го препаска.

Антропоморфни фигурки се срещат в почти всички комплекси (граф. VIII.1).

[160] Диаметърът на съда при устието (10 см) и степента на излъскване и дебелината на стената (7 – 8 мм) отговарят на тези при каните. Върху запазения фрагмент няма данни за наличие на дръжка, но той е сравнително тесен и е напълно възможно дръжка/дръжки да е имало върху недостигналата до нас част от съда.

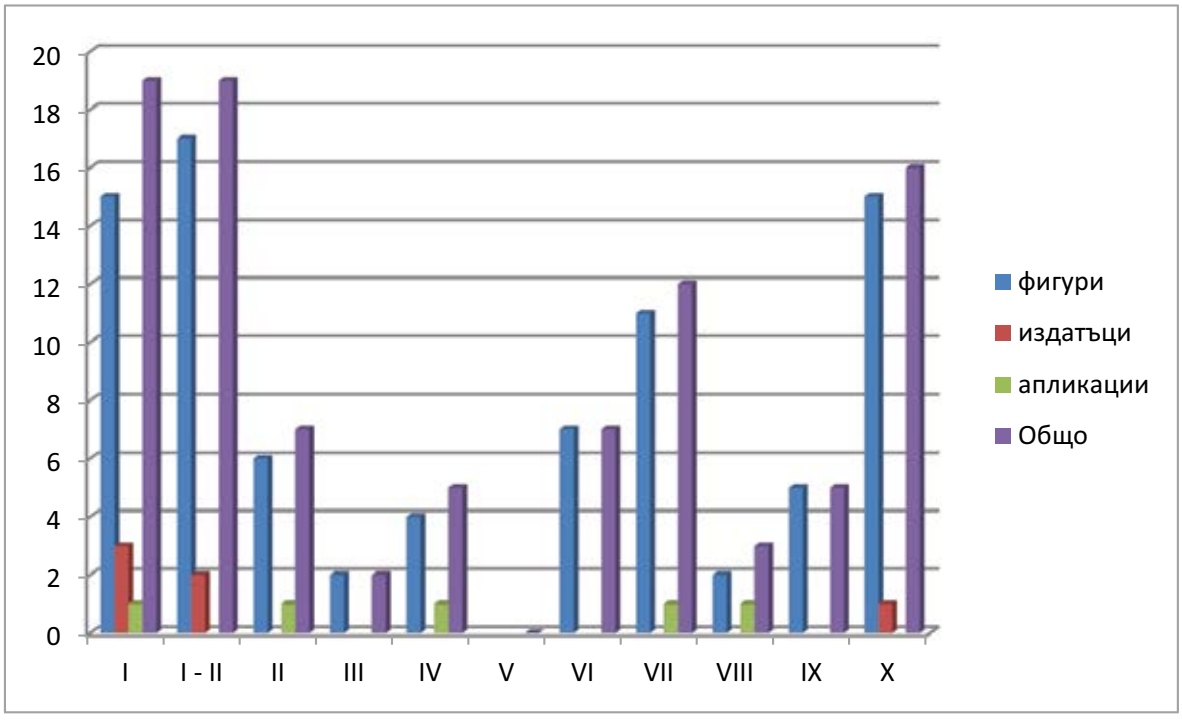
[161] Лични наблюдения. Предметът не е публикуван. Съхранява се във фонда на РИМ – Пазарджик.

Обр. VIII.6. Антропоморфни и зооморфни издатъци върху стени на съдове.
Fig. VIII.6. Anthropomorphic and zoomorphic knobs on pots.

Единствено в един от най-малките комплекси – V, не бяха открити такива. Най-многобройни са статуетките в едни от най-големите комплекси – I, VII и X. Интересно е, че най-голям брой фигурки са открити в наземната част в северния сектор – между комплекси I и II (обр. I.9; II.43) (на граф. VIII.1 тази част е означена като I – II) – 17 броя плюс два антропоморфни издатъка. Този брой съответства на най-добре представените от гледна точка на антропоморфната пластика комплекси. Прави впечатление малкото количество статуетки в най-голямото вкопаване – 35/36, където са открити шест фрагмента (общо осем в целия комплекс II) (граф. VIII.1). За сравнение, непосредствено от северната страна на комплекса, в района на кв. S – U 19 – 20 (приблизително шест пъти по-малка площ) са открити пет антропоморфни фрагмента – обстоятелство, което е още по-интригуващо, като се има предвид, че става въпрос за древната повърхност, върху която няма следи от значителни деструкции и съответно малките предмети могат най-лесно да бъдат отнесени от водата. Учудващо малък е и броят на фигурките от комплекс VIII – само две от вкопаване 4 и стена на съд с антропоморфна апликация във вкопаване 9b, в останалите такива няма. В близкия по площ комплекс VII са открити 11 фигурки и една стена на съд с антропоморфна апликация. В сравнително малкото вкопаване 7 (комплекс IX), намиращо се в непосредствена близост до комплекс VIII, са открити пет фигурки.

Антропоморфните издатъци показват ясно изразено райониране – от общо шест броя пет са открити в северната част на обекта – три в комплекс I и два в наземната част от южната му страна, само един е извън този район – от комплекс X в южния край на селището (граф. VIII.1).

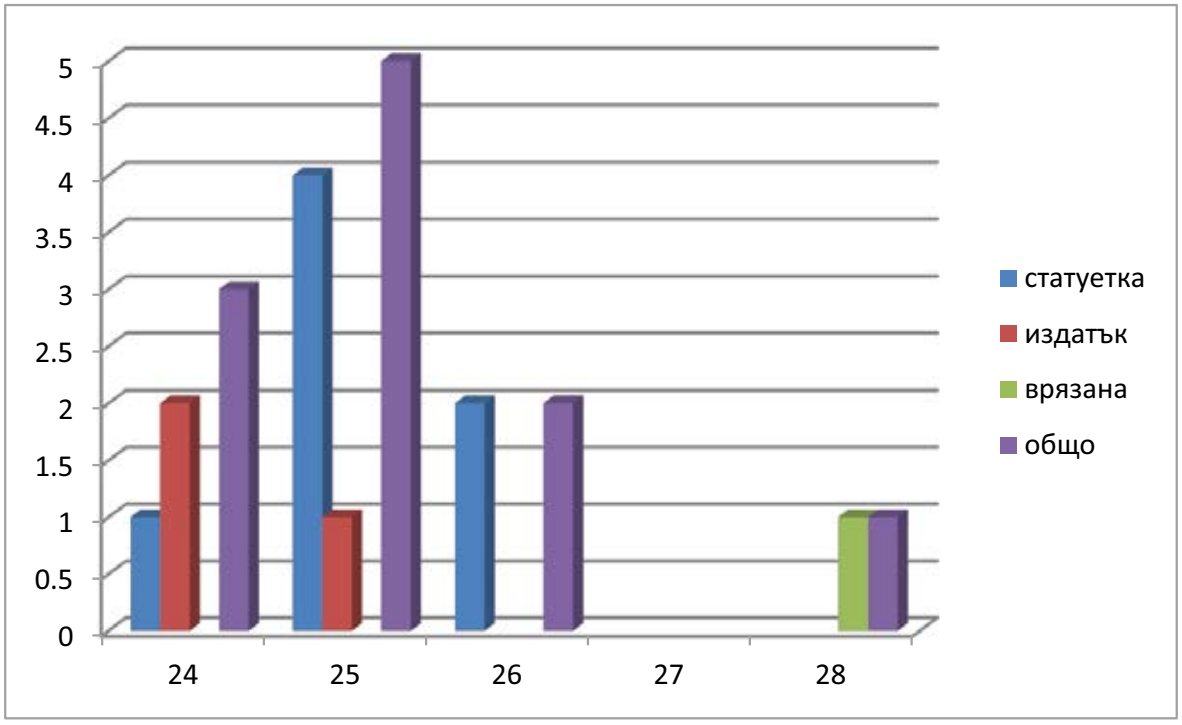

Графика VIII.1. Разпределение на антропоморфните изображения по комплекси.[162]
Diagram VIII.1. Distribution of anthropomorphic figurines and images by complexes.

Диференциация има и при разпределението на фигурките в отделните вкопавания на един и същ комплекс. То се установява във всички комплекси с по-голям брой

[162] Като I – II е означено наземното пространство между комплекси I и II (виж глава II в настоящия том).

вкопавания. Във вкопаване 23 от комплекс I има девет антропоморфни изображения, във вкопаване № 24 – една фигурка и два издатъка, в № 25 – четири фигурки и един издатък, в № 26 – две, а в № 28 няма нито една фигурка (от него обаче произхожда стената от съд с врязано антропоморфно изображение) (граф. VIII.2); в комплекс X четири фигурки има във вкопаване 8-11g-h, три – във вкопаване 8-11a, а в останалите или няма никаква фигурка, или само една.

Графика VIII.2. Разпределение на антропоморфните изображения в отделните вкопавания на комплекс I.

Diagram VIII.2. Distribution of anthropomorphic figurines and images in the dug-in features of complex I.

Във вкопаване 30 (комплекс VII) се забелязва най-значително присъствие на „нестандартни“ антропоморфни фигури. Тук са открити една от големите добре оформени глави (обр. VIII.1: 2), една съвсем схематична малка глава (обр. VIII.1: 8), фигурката със скръстени на корема ръце (обр. VIII.1: 9), както и една от антропоморфните апликации (обр. VIII.4: 2). От намиращото се в непосредствена близост вкопаване 14 произхожда още една от големите антропоморфни глави (обр. VIII.1: 7).

Антропоморфните изображения от селището Върхари показват значително разнообразие и намират паралели в един широк район – както на юг и запад до Егейското крайбрежие, в Източна и Вардарска Македония – така и на север, в Тракийската низина, Североизточна България и Мунтения.

VIII. ANTHROPOMORPHIC FIGURINES

Yavor Boyadzhiev

The number of the anthropomorphic figurines is 101: 90 figurines, 10 applied and one graphic image on ceramic vessels. They were all fragmented except for one, and there is no evidence that the fragmenting was intentional.

The figurines were made from fine quartzite tempered clay. The torso and head were usually made from a clay lump. However, some figurines consisted of two separate parts (left and right) or the lower/upper part of the body consisted of two parts (Figs. VIII.1: 9; VIII.2: 6; VIII.3: 3, 7, 8; 10, 13; VIII.4: 5, 6; VIII.5: 5, 6, 9). The legs were either shaped separately (Figs. VIII.2: 6, 8; VIII.4: 8, 9; VIII.5: 8) or presented as one piece with a dividing line (Figs. VIII.1: 4, 9; VIII.2: 16).

There is only one male figurine (Fig. VIII.1: 4). The most common type of female figurine is characterized by clearly depicted genitals. The arms are shaped as small triangular knobs on both sides of the body, and their length is almost equal to the width of the hips. The breasts are shaped as two buds at the level of the arms. The curve to the hips is smooth, arch-shaped, with well shaped narrow waist. The abdomen is usually convex-shaped representing pregnancy. The heads are usually round or oval. The nose is marked in relief, the eyes are depicted (although not always) by oblique incisions or shallow depresions. The mouth is represented by a horizontal incision. The ears are rarely marked by a slight pinch and/or one or two openings. Four figurines have their hair marked. In rare cases the heads are angular. The body shape of a certain number of these figures suggests that they were placed in a semi-seated or semi-lying position. Several fragments of seated figurines were also found. Most probably, all these figurines should be related to the fertility cult and the Mother Goddess.

The fragmented figurine elements suggest a greater variety than the complete finds. This is most evident among the anthropomorphic heads, which include schematically shaped (Fig. VIII.1: 8) as well as precisely modeled ones. Their dimensions suggest that they were part of larger figurines than the majority of those found at the site (Fig. VIII.1: 2, 7).

Three types of anthropomorphic images on ceramic vessels have been defined:

- knobs (six): a schematic representation of a human head at the rim (Fig. VIII.6: 2, 4) or on the wall (Fig. VIII.6: 1, 3, 5);
- applied images (four), all differing from each other (Fig. VIII.4: 2, 3, 4);
- images (one) made by incised lines (Fig. VIII.4: 1).

Anthropomorphic figurines were yielded by almost all complexes (Diagram VIII.1). The largest number was found in complexes I (19), VII (12) and X (16). The ground part between complexes I and II yielded 17 artefacts. Surprisingly small number of figurines, three artefacts only, was found in complex VIII. The distribution of the artefacts in the individual dug-in features of one and the same complex also differed.

IX. ЗООМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Явор Бояджиев

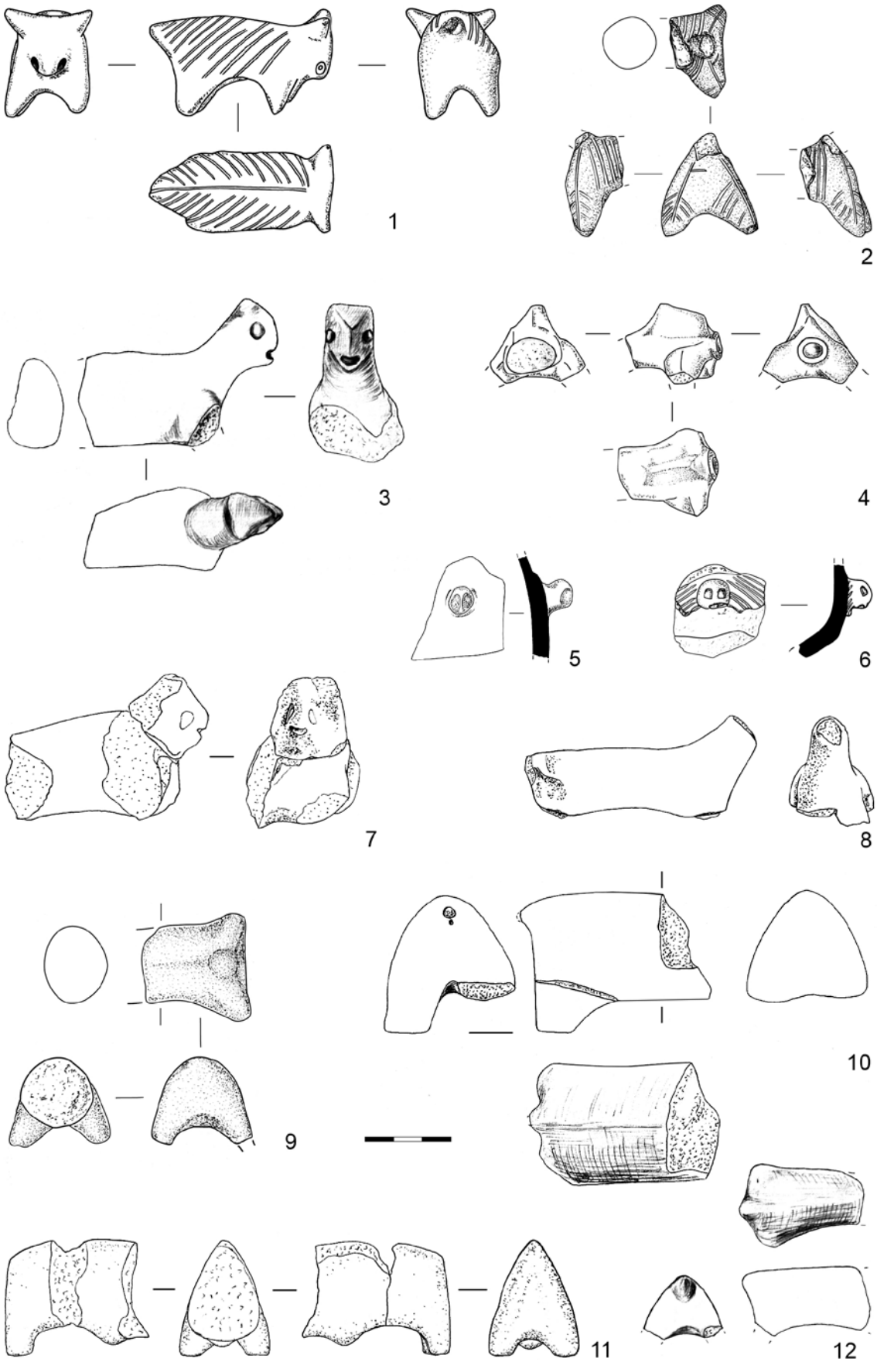
Открити са над петдесет артефакта, представящи зооморфни изображения, всичките изработени от глина. Те могат да се разделят на три групи: фигури на животни; издатъци върху съдове; зооморфни съдове. Поради фрагментарния характер на находките обаче невинаги може да се определи дали един фрагмент е бил част от зооморфен съд, или от „култова масичка".

Зооморфни фигури. Към тях се отнасят 20 артефакта. Само една фигурка е изцяло запазена (обр. VIII.5: 12; IX.1: 1), всички останали са фрагменти. Изработени са от глина с кварцитни примеси. В повечето случаи тя е пречистена и опоснителят е ситен пясък, по-рядко има едър пясък и малки камъчета. При две фигурки към пясъка е прибавен и шамот, а при една в тестото има и органични примеси. Повърхността им е в различни оттенъци на кафявия цвят (светлокафява, сиво-кафява, бежова и др.), като част от тях са обгорени вторично до червено или оранжево. При почти всички повърхността е нарушена в резултат от действието на водата и не може да се определи първоначалната ѝ обработка.

Фигурките са изработени схематично. Напречното сечение на тялото най-често е овално или триъгълно със заоблени ъгли. Главата е триъгълно сплесната, изобразявани са очите – чрез врязана линия, вдлъбнатини или малки пъпки; муцуната – често леко разтворена; ушите. Краката са или конусовидни, изтъняващи към основата си, или сравнително къси и приблизително цилиндрични, с кръгло или овално напречно сечение. В някои случаи тяхната масивност и цилиндричност дава основание да се предположи, че се касае не за тревопасно, а за друг вид животно – напр. мечка (обр. IX.1: 10). Опашката обикновено е представяна като малка пъпка – полусферична или леко конусовидна (обр. IX.1: 1, 9, 12). Понякога с дупчица под нея е представян анусът (обр. IX.1: 10). В един случай коремът е подчертан с релефна пъпка, като по този начин най-вероятно е изобразено бременно животно (обр. IX.1: 11). По тялото на някои фигурки има украса от успоредни коси врязани линии (обр. VIII.5: 12; IX.1: 1, 2; IX.3: 9). Изглежда чрез тях е изобразявана козината на животното.

Поради схематичния начин на изобразяване, както и поради лошата запазеност на фигурките в повечето случаи не може да се определи видът на животното. Само при няколко екземпляра личи със сигурност, че става дума за едър рогат добитък – говедо. При единствената изцяло запазена фигурка са изобразени рогата, от двете страни на тялото с успоредни коси врязани линии е представена козината (обр. IX.1: 1). Муцуната е пробита хоризонтално. Подобно пробиване има и при муцуната на друга статуетка, от която е запазена само главата (обр. IX.3: 5)[163]. Фигурки на едро рогато животно с пробита муцуна са известни още от късния неолит и се интерпретират като изображения на впрегатни животни (Тодорова, Вайсов 1993, 215; 214 – рис. 198: 5, 11). Познати са и от някои халколитни обекти – Голямо Делчево (Тодорова и др. 1975, табл. 71: 8, табл. 73: 3; табл. 110: 12), Виница (Радунчева 1976, 40 – обр. 29: 2). Възможно е животните да са били използвани и за пренасяне на различни товари – напр. при

[163] Възможно е в случая да се касае и за зооморфен издатък.

Обр. IX.1. Зооморфни фигури.
Fig. IX.1. Zoomorphic figurines.

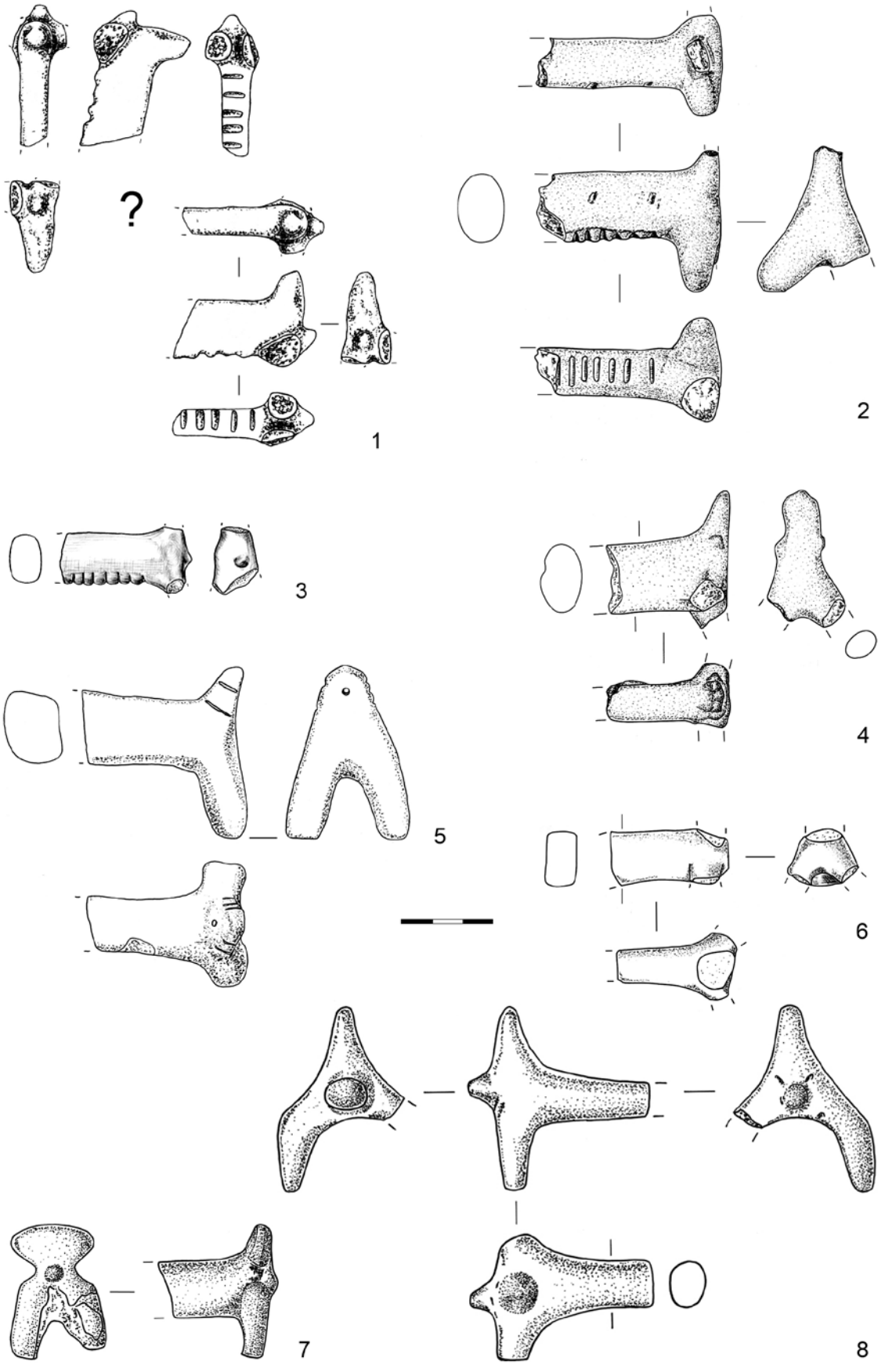
търговията с кремъчни артефакти. Указание в тази насока са две от фигурките, върху гърба на които е оформен издатък (обр. IX.1: 4; IX.3: 9). При едната (обр. IX.3: 9) освен релефно той е обособен и чрез украсата – при него врязаните линии следват линията на гръбнака, докато тези върху тялото са коси спрямо него. Този издатък може да се интерпретира или като седло, или като прикрепен към гърба товар. От селището Драма – Мерджюмекя е известна фигурка на говедо (?) с хоризонтално пробита муцуна, върху гърба на която е имало оформено легенче (сега отчупено), което най-вероятно е изобразявало носения от животното товар (Лихардус и др. 2001, табл. 11: 1). Животински фигури със съд (кош?) върху гърба са известни и от селищата Дикили таш и Маджари (Dikili Tash 2004, Pl. 111: M432, Pl. XXXI; Naumov 2011, Fig. 4: 10, 11, 12). В това отношение е интересна една зооморфна глава от Върхари със силно издължена конусовидна муцуна, на врата на която има нанесена врязана украса от снопчета линии – по обиколката на врата, от двете му страни, има по три групи успоредни линии, разделени от по една перпендикулярна линия (обр. IX.3: 6). Върху горната страна на врата има група от десет успоредни врязани линии, които продължават към гърба (тъй като главата е отчупена, не може да се види продължението им). Възможно е чрез тези врязани линии да е представен някакъв вид оглавник, с който животното се е привързвало към превозно средство или е прикрепян товар върху гърба му.

Оформянето на някои глави без рога подсказва, че не се касае за говедо, а за друг вид животно (напр. обр. IX.1: 3). Високата степен на схематизация обаче не дава възможност за видово определяне.

Фрагментарният характер на предметите поставя под въпрос интерпретацията на една друга група от находки, имащи зооморфни белези и бележещи редица общи черти помежду си. Става въпрос за осем фрагмента, при които тялото (?) е тясно и издължено, с овално напречно сечение, като в единия край има три или четири издатъка (обр. IX.2). Два от издатъците са леко конични (или цилиндрични), под малък ъгъл един спрямо друг от едната страна на „тялото“ (приемаме я за долна) и представянето им съответства на това на крайниците при животинските фигури. Третият издатък е в една и съща линия с двата издатъка, перпендикулярен на горната страна на тялото. В повечето случаи той е коничен, но може да бъде и плосък, с различна форма – ветрилообразна, петоъгълна или друга[164]. При пет от фигурките има още един малък пъпковиден издатък в края на тялото. Възможно е тези фрагменти да са както част от животинска фигурка, така също и да са част от „огледално“ (симетрично) завършващи предмети със зооморфни белези – всичките или някои от тях. Условно могат да се обособят два вида. Първият е с по-ясно изразени зооморфни белези, а вторият е с по-голяма стилизация и по-скоро прилича на част от предмет – столче (?), пейка (?) – ако реконструираме симетрично наличния фрагмент. От други обекти са известни цели предмети с подобно третиране, като и двата им края са представени по един и същ начин (Детев 1952, обр. 330А; Тодорова и др. 1975, табл. 44: 5,8; Радунчева 1971; Лихардус и др. 2001, обр. 29: 1, табл. 13: 10; Терзийска-Игнатова 2008, обр. 1: 2, 4, 6). Някои фигурки от Върхари (табл. IX.2: 4, 5) имат добри паралели в селищната могила Карановo, където откритите предмети също са фрагментирани (Hiller, Nikolov 2005, Taf. 175)[165]. Много близка до един от фрагментите от Върхари (табл. IX.2: 2) е цяла фигурка от намиращото се само на 4 км селище при с. Седларе (Радунчева 1997, 166 – обр. 5). Тя подкрепя възможността фрагментите от Върхари да принадлежат именно на такива фигурки. В литературата са използвани различни термини за тяхното обозначаване, което съответства и на различната им интерпретация от съответните автори: столче или пейка, завършващи с бичи глави (Радунчева 1971, 59); „бариерки“

[164] В един случай тази част е фрагментирана, но личи, че е имала сложно профилирана форма.

[165] Предметите №№ 1, 2 и 4 на Taf. 175 са интерпретирани като схематични антропоморфни brettartige фигури (Hiller, Nikolov 2005, 242 – 243).

Обр. IX.2. Зооморфни „огледални“ фигури.
Fig. IX.2. Zoomorphic figurines with two heads at opposite sides.

(Лихардус и др. 2001, 73); амфисбени (Балабина 1998, 174 – 175; Терзиийска-Игнатова 2008) и др. За да избегна интерпретационния момент при тяхното означаване, който съответно води до значително разнообразие от наименования, предлагам те да да бъдат обозначени с термина „огледални“ зооморфни фигурки, като най-точно изразяващ спецификата на предметите.[166]

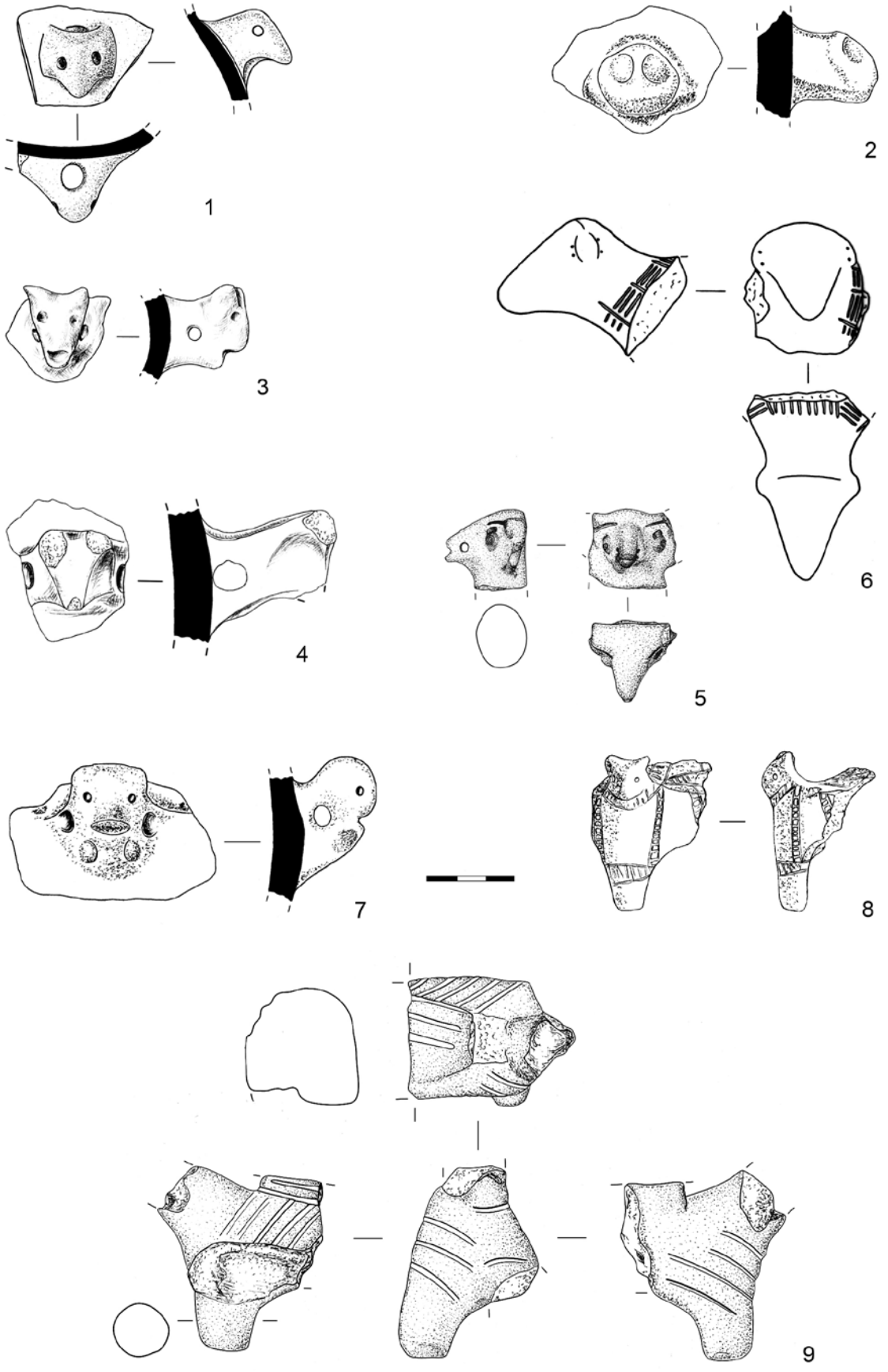
Силната схематизация, както и фрагментарността на находките затруднява определянето на вида на животното, което е представено. Не е изключено и да са представяни схематично различни видове животни, както и някои от фрагментите да са част от зооморфна фигурка, а не от „огледален“ предмет. Всъщност една от фигурките навява доста неочаквани асоциации. Тя като че ли най-много наподобява на глава и част от шията на жираф (обр. IX.2: 1). Основанията за подобна асоциация са няколко. Шията е сплесната, с тясно овално сечение, като от горната ѝ страна, по дължината ѝ са нанесени близо едно до друго успоредни вдълбавания, които ѝ придават зигзаговиден вид – именно така изглежда шията на жирафа – сравнително плоска, с гъста къса грива отгоре (ясно откроняваща се). Главата има приблизително триъгълна форма, леко сплесната отпред. От двете ѝ страни е имало два издатъка, бележещи най-вероятно ушите, а на върха ѝ има малък пъпковиден издатък, който евентуално изобразява рогата на жирафа[167]. Най-близък до тази фигурка (липсват само нарезите по „врата“) е един фрагмент от селищната могила в с. Каменово – друг голям производствен център на кремъчни изделия (Manolakakis 2011, 236 – Fig. 5). При още три фрагмента от едната страна на дългата част са направени по-тесни или по-широки успоредни вдълбавания (обр. IX.2: 2, 3), чрез които по всяка вероятност е представена гривата на животното, а два от тях имат и пъпковиден издатък в края, по линията на дългата част. При досега публикуваните предмети от този тип липсват вдълбавания или врязвания от едната страна, които се явяват специфичен белег на фигурките от Върхари.

Има ясно изразена концентрация на предметите от този вид – половината от тях (4 броя) са само в едно вкопаване – № 30 (комплекс VII), още един е в намиращото се в непосредствена близост до него вкопаване 14 (комплекс VI) (граф. IX.1).

Зооморфни издатъци. По време на проучването бяха открити 24 издатъка (апликации) на схематични зооморфни изображения върху керамични съдове. Във всички случаи се касае за животински глави. Обикновено те са представени съвсем схематично и не може да се определи видът на животното. Той личи само в отделни случаи, като най-разпознаваемо е изобразяването на едър рогат добитък (обр. IX.3: 3, 4). Издатъците могат да бъдат както върху отворени (паници), така и върху по-затворени съдове (купи, гърнета). Когато са върху паници, те обикновено се издават над устието и по тях не са представяни (или са предадени съвсем бегло) елементи от главата на животното. Само в един случай може да се предположи, че животинско изображение е апликирано върху стената на паница, но не е изключено силно схематизираната глава да е антропоморфна (обр. VIII.5: 11). Когато са върху купи или гърнета, издатъците са разположени върху стената на съда, като е възможно някои от тях да са изпълнявали и функцията на малки хоризонтални дръжки. При тях също

[166] Другият възможен термин е „симетрични“ зооморфни фигурки, но терминът „симетричен“ може да бъде използван в редица други случаи при описание на фигурки, поради което смятам, че „огледален“ е по-удачен и съответно ще бъде използван в настоящата публикация.

[167] Идеята, че при фигурките от Върхари се касае за жирафи, изглежда твърде невероятна, като се има предвид местообитаването на жирафите и местоположението на обект Върхари. Все пак тя не е изключена, като се има предвид обстоятелството, че разпространението на жирафите през V хил. пр. Хр. се различава от настоящото. Не е изключено идеята за „симетрично“ завършващите в двата края фигурки да се е родила от положението, което жирафите често заемат – застанали един до друг, с глави в срещуположни посоки, така че погледнати отстрани (в профил), те изглеждат като едно животно с глави и в двата края (обр. IX.4).

Обр. IX.3. Зооморфни изображения: издатъци върху съдове (1 – 7), съд? (8), фигура (9).
Fig. IX.3. Zoomorphic images: on pots (1 – 7); a vessel? (8), a figurine (9).

Обр. IX.4. Снимка на жирафи в зоологическата градина в Пилзен (pilsen-zoo-1232182_960_720.jpg).
Fig. IX.4. Giraffes in the zoo in Pilsen (pilsen-zoo-1232182_960_720.jpg).

част от изображенията са съвсем схематични, но в редица случаи са отбелязани някои детайли от главата – очи, уста, уши/рога, така че поне бегло (и доста условно) наподобяват определено животно: едър рогат добитък (?) (обр. IX.3: 3, 4); птица (обр. VIII.5: 13; IX.3: 1); костенурка (?) (обр. IX.1: 6). Интересен е фрагментът от стена на съд с врязана украса тип „стълбичка“, върху който е апликирана отворената уста на животно, а над нея чрез вдлъбнатини в стената на съда са представени очите (обр. VIII.6: 10). Само в един случай зооморфна глава е поставена върху вертикална дръжка на съд, явно в горния ѝ край. Възможно е цялата дръжка да е представлявала стилизирано изображение на животно, но е запазена само част от нея, при това с много отмита повърхност, така че не е възможна сигурна интерпретация.

Зооморфни съдове. Няма изцяло запазен съд със зооморфна форма. Някои фрагменти дават основание да се предполага, че са от съдове, схематично изобразяващи животно. Те са били на три или четири крачета (обр. IX.3:8; X.4: 1), със заоблено тяло. Именно заоблянето на стените дава основание да се предположи, че се касае за зооморфни съдове, а не за „култови масички“ (обр. X.4: 1, 5)[168]. В единствения случай, когато е запазено и част от устието над крачето, то е оформено като зооморфен издатък (обр. IX.3: 8). Всички имат украса от врязани линии, предимно някакъв вид „стълбичка“ – кòса, хоризонтална, вертикална, спирала. Триъгълни или четириъгълни съдчета на крачета, със зооморфен издатък в единия край и врязана украса (тип „стълбичка“ или успоредни линии), много близки като изработка и украса с тези от Върхари, са известни от редица обекти в Южна България – например Ясатепе, Капитан Димитриево и Азмашка селищна могила (Детев 1960а, 49, обр. 52; Калчев 2010, 53; Николов 2006, 125 – 127). Запазени зооморфни съдове с врязана украса са познати и от района южно от Родопите – селищните могили Ситагри, фаза III (Elster 1986, 322, Fig. 10.1: 3, 2)[169] и Дикили Таш (Dikili Tash 2004, Pl. 109 – 1234, 1235), откъдето са известни и фрагменти от такива съдове, включително и крачета, аналогични на откритите във Върхари (Dikili Tash, 2004, Pl. 108. и 109).

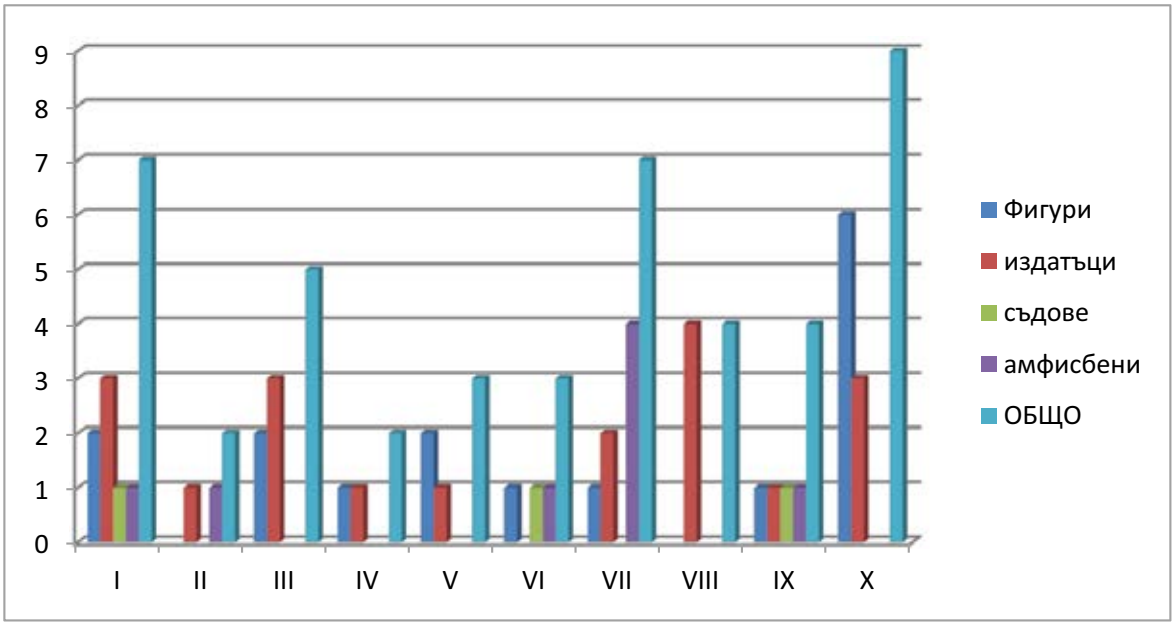
Открити са и няколко крачета с долна част от съд, които имат врязана украса и/или малка пъпка с хоризонтална дупка, за които не може да се определи със сигурност дали са били част от зооморфни съдове, или от „култови масички“ (обр. X.4: 6, 8).

Различните групи зооморфни изображения не са разпределени пропорционално по комплекси[170]. Зооморфните фигурки ясно преобладават в комплекс X – шест

[168] Виж глава X в настоящия том, частта „Култови масички“.

[169] Издатъкът е публикуван като зооморфен, но според представената рисунка не е изключено той да е антропоморфен.

[170] Разпределението на съдовете до голяма степен е условно, тъй като в повечето случаи по достигналия до нас фрагмент не може да се установи дали се касае за съд на крачета, „култова масичка“, или за зооморфен съд.

Графика IX.1. Разпределение на зооморфните изображения по комплекси.
Diagram IX.1. Distribution of zoomorphic figurines by complexes.

броя (граф. IX.1). В останалите комплекси те са представени сравнително равномерно – с по един-два екземпляра, като единствено в комплекс VIII (един от големите) няма нито един. За сметка на това в него са открити най-голям брой зооморфни издатъци (четири). Зооморфните издатъци доминират и в комплекси I и III, но напълно отсъстват в комплекси II и VI (в тях обаче като цяло зооморфните изображения са малобройни). В комплекс VII най-многобройни са „огледалните“ фигури. Това разпределение ясно показва определени предпочитания на обитателите на отделните комплекси към даден вид зооморфни изображения. Учудващо обаче е отсъствието на фигурки в комплекс II – най-големият от проучените. В него са открити само един издатък и един фрагмент от „огледален“ (?) зооморфен предмет, който е в югоизточното „крило“ на вкопаване 35/36[171]. В многократно по-малкия комплекс V са открити два фрагмента от фигурки и един издатък.

При съпоставянето на антропоморфните и зооморфните фигурки по комплекси се виждат определени различия в тяхното разпределение (срв. графики VIII.1 и IX.1). Антропоморфните изображения са най-многобройни в комплекс I, докато зооморфните – в комплекс X. Като цяло и двата комплекса се открояват сред останалите, което не е изненадващо, ако се има предвид, че те са едни от най-големите (на базата на проучената площ). До тях се доближава и комплекс VII, който по брой зооморфни изображения се изравнява с комплекс I. На този фон е учудваща малобройността на зоо- и антропоморфни изображения в най-големия по площ комплекс – II. Другият комплекс, който се отличава с малкото количество на изображения в сравнение с приблизително равните му по размери, е VIII. В комплекс V, в който няма никакви антропоморфни изображения, са открити три зооморфни, като общият им брой се изравнява с комплекс VI, който по брой антропоморфни изображения е на четвърто място. Явно употребата на едни или други фигурки се определя от някои субективни предпочитания и критерии, които остават неизвестни на съвременните изследователи.

[171] Първоначално то е обозначено като вкопаване 16.

IX. ZOOMORPHIC FIGURINES

Yavor Boyadzhiev

More than fifty zoomorphic images were found: animal figurines, knobs on ceramic vessels and zoomorphic vessels.

Of the 20 figurines found, only one is complete (Fig. IX.1: 1). They are made from quartzite tempered clay and are very schematic. The cross-section of the body is most often oval or triangular with rounded corners. The head is triangularly flattened, the eyes are marked by incisions, small grooves or knobs and the muzzle is often slightly open. Sometimes the ears are marked as well. The legs are either conical, narrowing to the base, or relatively short, with a round or oval cross-section. The tail is usually represented as a small knob. In most of the cases, it is not possible to identify the animal species; only a few figurines can be defined as cattle. The knob on the back of two figurines can be interpreted either as a saddle or as a load attached to the animal's back (Figs. IX.1: 4; IX.3: 9).

Eight fragments of figurines with narrow and elongated highly schematic body, with an oval cross-section and three or four knobs at one of the ends, can be probably related to the so-called 'mirror' figurines (Fig. IX.2). One fragment resembles the head and neck of a giraffe (Fig. IX.2: 1).

The knobs (24 artefacts) represent schematic animal heads (Figs. VIII.6: 6 – 10; IX.3: 1 – 7). They were used to decorate rims of plates as well as the walls of bowls or jars.

Some fragments with a rounded body on three or four legs give reasons to assume that they have belonged to schematic zoomorphic ceramic vessels (Figs. IX.3: 8; X.4: 1, 5, 6).

The various groups of zoomorphic images are not proportionally distributed in all complexes (Diagram IX.1). The figurines were most numerous in complex X, the knobs – in complex VIII (which yielded no figurines), and 50% of the so-called "mirror" figurines were found in dug-in feature 30 (complex VII).

X. КЕРАМИЧНИ ПРЕДМЕТИ

Камен Бояджиев

В настоящата глава последователно са разгледани няколко групи предмети, изработени от глина, които са имали утилитарно (лъжици, тежести за стан, прешлени за вретено, кръгчета от стени на съдове, гладилки) или вероятно ритуално („културни масички“, модели на столчета) предназначение.

Керамични лъжици

Колекцията керамични лъжици от халколитното селище при Върхари е значителна – 49 предмета. От тях обаче само шест са цели. При фрагментите преобладават дръжките, като счупването обикновено е в основата на „легенчето“. Самото легенче е добре оформено (в случаите, когато степента на запазеност дава достатъчна информация). Лъжиците са изработени от глинено тесто с дребни минерални примеси и са добре изпечени. Повърхността им в голяма част от случаите е изцяло или частично унищожена (отмита).

Степента на запазеност затруднява проследяването на морфологични и метрични разлики и зависимости. Въпреки това личат определени различия, въз основа на които, макар и условно, могат да бъдат разграничени няколко типа, подтипа и варианти. Те засягат преди всичко характеристики на дръжката (която е и по-често запазената част).

– Тип I: лъжици с дълга дръжка (обр. X.1: 1 – 5). Дължината на дръжката е над 1/3 от цялата дължина на предмета, като достига до 1/2 от нея. Като цяло лъжиците от този тип имат издължени пропорции и сравнително плоско тяло.

– Тип II: лъжици с къса дръжка (обр. X.1: 6 – 15). Дължината на дръжката е под 1/3, а в повечето случаи, за които има данни, и под 1/4 от дължината на целия предмет. Лъжиците от този тип имат по-разлати пропорции и по-често дъговидно извито (по дължина) тяло.

Въз основа на формата на тила на дръжката могат да бъдат разграничени два подтипа:

– Подтип 1: дръжки с равен тил (обр. X.1: 1 – 3, 7 – 8). Формата на дръжката е слабо конична (в единични случаи цилиндрична).

– Подтип 2: дръжки с разширяващ се тил (обр. X.1: 4 – 6, 10 – 15).

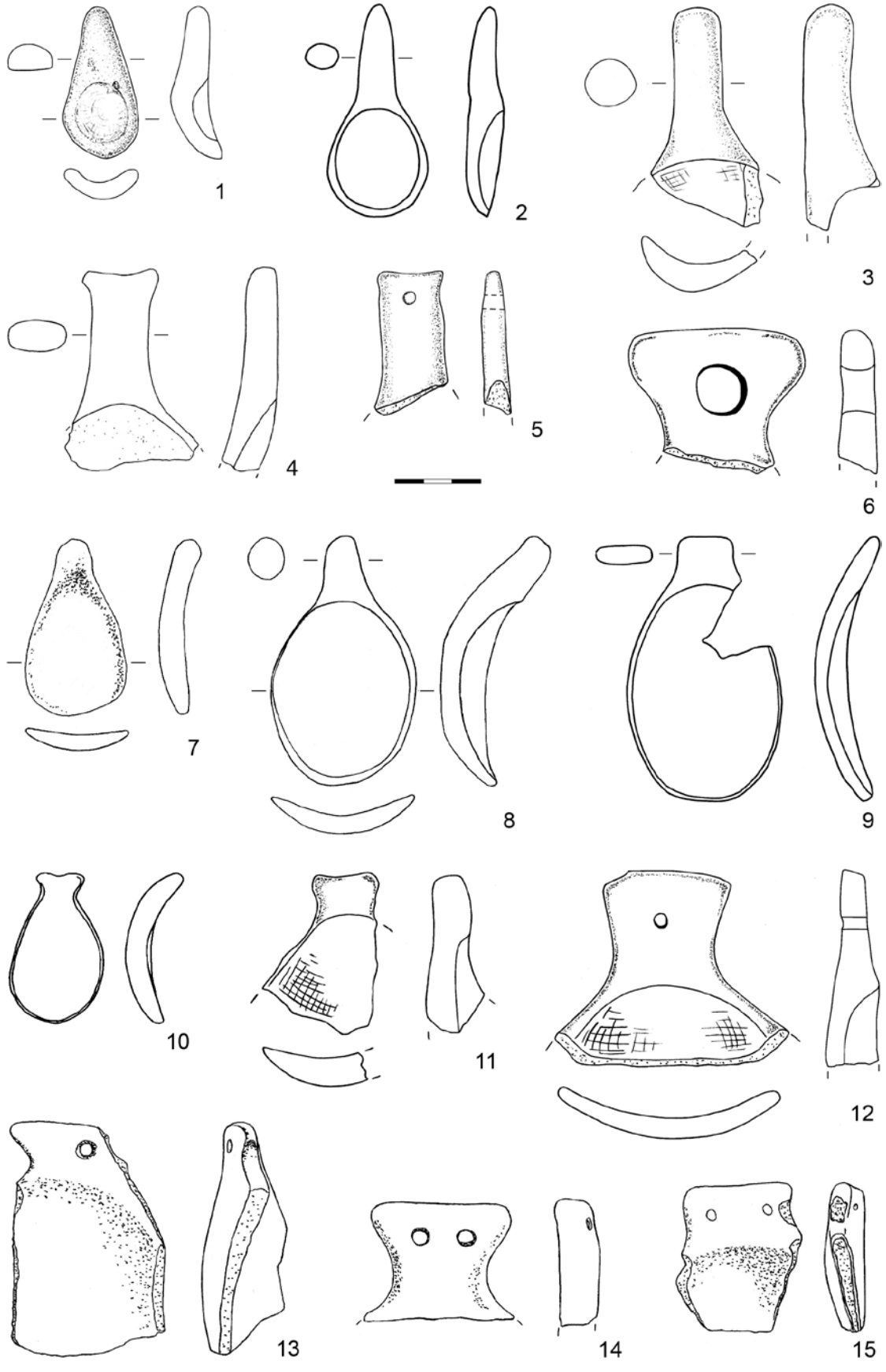
Въз основа на отсъствието или наличието на отвори на дръжката са разграничени три варианта:

– Вариант a: дръжки без отвор (обр. X.1: 1 – 4, 7 – 11).

– Вариант b: дръжки с един отвор (обр. X.1: 5 – 6, 12 – 13). Диаметърът на отвора в повечето случаи е до 5 мм. Съществено изключение е една дръжка, чийто отвор е с диаметър 1,5 см (обр. X.1: 6).

– Вариант c: дръжки с два отвора (обр. X.1: 14, 15).

Сред находките, чиято степен на запазеност позволява типологическо определяне, преобладава тип II. В рамките на тип II преобладава подтип 2, като в този подтип (II.2) попадат повечето артефакти с отвор (варианти *b* и *c*). В рамките на тип I значително преобладава подтип 1, а вариантите с отвор са рядкост (вариант *c* отсъства напълно).

Обр. X.1. Керамични лъжици: 1 – 5 – тип I; 6 – 15 – тип II.
Fig. X.1. Clay "spoons": 1 – 5 – type I; 6 – 15 – type II.

Дължината на изцяло запазените екземпляри е от 5,2 до 9 см, но някои фрагменти предполагат дължина над 10 см. Размерите на легенчето също варират в големи граници – от 2,4 х 2 см до 7,6 х 5,2 см (а при някои фрагментирани находки вероятно и повече). Степента на запазеност на повечето находки не позволява проследяването на потенциални групи спрямо размерите. Не личи и изразена връзка между типовете и подтиповете лъжици и техния размер.

Същевременно различията във формата и размерите на лъжиците от Върхари предполагат и различия в тяхната функция или начин на използване. Докато дългите дръжки (тип I) са подходящи за държане в ръка, то късите (тип II) не са удобни за продължителна употреба по този начин. Същевременно те по-често са снабдени с отвор (отвори) или се разширяват в края си (подтип 2), като и двата метода позволяват привързване – например към съд. Изглежда по-вероятно лъжиците от този тип да са използвани за твърди продукти (например зърно, брашно и др.), отколкото за течности. Тази идея се подкрепя и от откриването на четири керамични лъжици (две цели, тип II – табл. X.1: 9, 10 и два фрагмента) заедно с горен хромелен камък в голям съд-хранилище (обр. II. 21) (виж подробности в описанието на комплекс I). Същевременно значителните разлики в размерите на лъжиците и тяхната вместимост не подкрепят наличието на евентуална „единица мярка“, за която те да са използвани.

По отношение на разпределението на керамичните лъжици по структури личи значителна концентрация в няколко вкопавания: по шест предмета във вкопаване 14 и 23 и три във вкопаване 24. В останалите случаи са откривани по една или две лъжици в структура, а в някои вкопавания напълно липсват. На ниво комплекси тази концентрация е още по-очевидна – общо 15 находки (почти 1/3 от всички) произхождат от комплекс I: вкопавания 23, 24, 28 и съд, намиращ се между вкопаване 25 и 25b. Три лъжици са открити в участъка между комплекси I и II, в кв. T19 (едната в яма 4) и T20 (обр. X.1: 2, 8, 13).

Тежести за стан

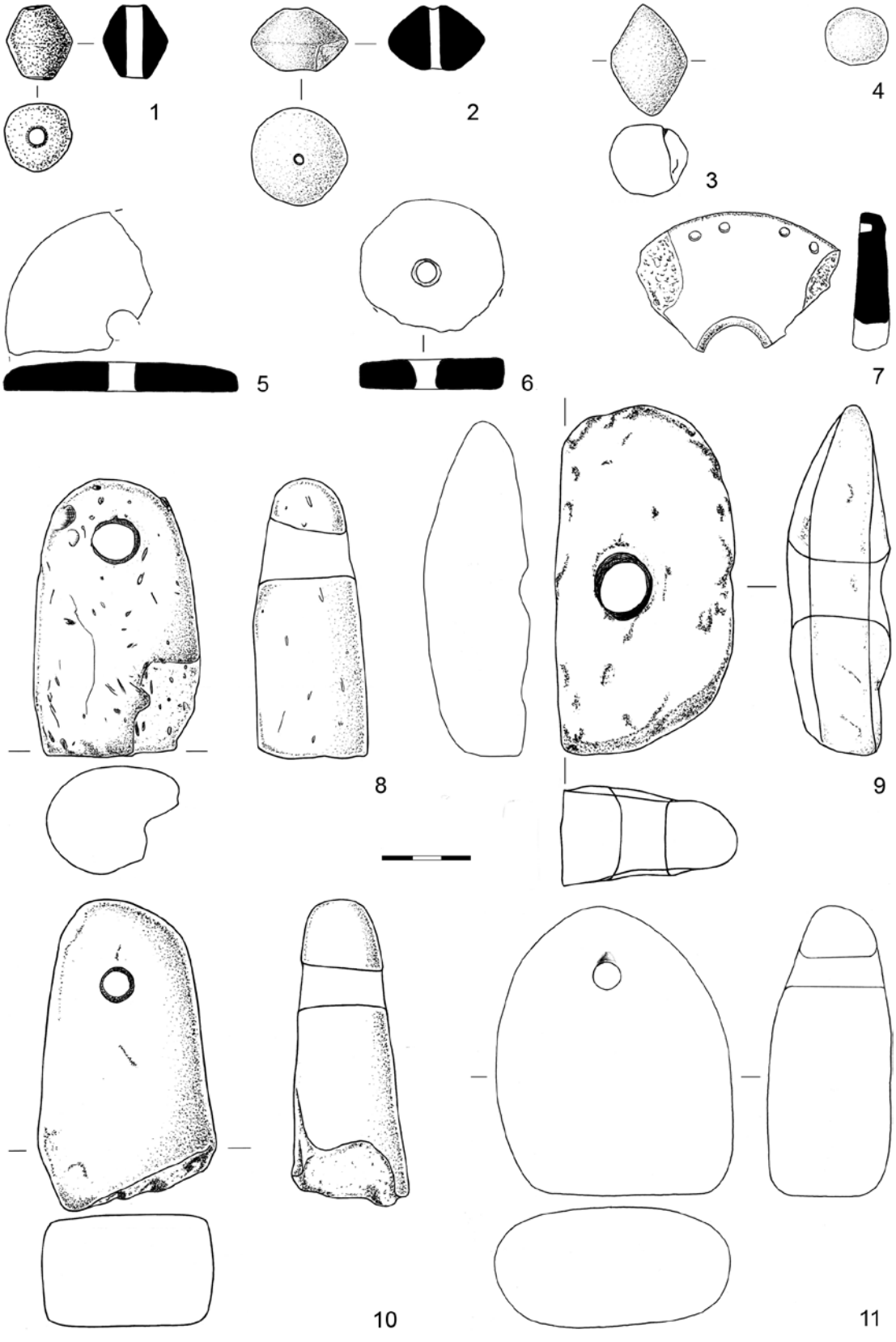
Керамичните тежести за стан са много слабо представени в селището. Открити са общо пет находки (обр. X.2: 8 – 11). Произхождат от различни структури (вкопаване 23; в близост до огнище в наземната част между комплекси I и II; вкопаване 33 и югозападно от него; северно до вкопаване 37), т. е. липсват данни за комплекти[172]. Това поставя известни съмнения относно точната им функция, но като форма и размери повечето предмети са идентични с характерните за халколита тежести за вертикален тъкачен стан.

Формата им е приблизително пирамидална или пресечено-овална. Размерите им са сходни – височина между 10 и 12 см и широчина между 6 и 8 см. Изработени са от глина с примеси от пясък и съвсем дребни камъчета; в единични случаи се наблюдават и органични примеси или шамот. Повърхността им в повечето случаи е отмита. Само в един случай е засвидетелствано заглаждане. Върху една от тежестите личи слаб улей над отвора, явно оставен от връвта, на която е била окачена (обр. X.2:11; вкопаване 23).

Интерес представлява една находка, която се отличава както по форма, така и с по-големи размери (обр. X.2: 9; вкопаване 33A). При нея е оформена плоскост по дългата страна. Ако тази страна е била основата ѝ, то тя е стояла обратно спрямо обичайната позиция на тежестите за стан.

Освен разгледаните пет предмета в селището са открити и две керамични находки с отвор, които се отличават по своята форма и размери. Едната е кръгла, с диаметър 6,3 см, а другата полукръгла, с диаметър 7 см и дебелина 2,9 см. Функцията им е несигурна.

[172] Ако изпичането на тежестите за стан е станало вторично, теоретично е възможно тези от тях, които не са обгорени достатъчно силно при пожара, да са се разложили в резултат от въздействието на водата (ефект, засвидетелстван при остеологичните останки).

Обр. X.2. Керамични предмети: 1 – 2 – прешлени за вретено; 3 – „модел на зърно“; 4 – топче; 5 – 6 – кръгчета от стени на съдове; 7 – диск с отвор и украса; 8 – 11 – тежести за стан.

Fig. X.2. Clay objects: 1 – 2 – spindle-whorls; 3 – “grain model”; 4 – ball; 5 – 6 – ceramic discs; 7 – decorated disc with an opening; 8 – 11 – loom-weights.

Малкият брой тежести за вертикален стан от проучената част от селището при Върхари и откриването им „поединично“ прави впечатление на фона на обичайната картина в по-цялостно проучени селища от халколита. Известно групиране на такива находки се наблюдава единствено в комплекс V – общо три, макар и не в близост една до друга (обр. X.2: 8 – 10)[173]. Две от тях имат сходна форма и размери. Откриването и на прешлен за вретено в този комплекс предполага (макар и хипотетично) изработването на тъкани в него. Като цяло обаче изглежда, че тъкачеството не е било особено развито в селището.

Прешлени за вретено

Прешлените за вретено също правят впечатление с малкия си брой. Открити са шест предмета, три от които са цели. Всички имат биконична форма, която може да бъде издължена (с височина по-голяма от максималния диаметър – обр. X.2: 1) или приплесната (с височина по-малка от максималния диаметър – обр. X.2: 2). Диаметърът им варира от 2,4 до 3,3 см. Височината им е между 2,2 и 2,5 см (при четири от находките), а в един случай достига 5,5 см. Диаметърът на отворите им е между 6 и 8 мм.

Всички прешлени за вретено са изработени от глинено тесто с дребни минерални примеси (пясък) и са добре изпечени. Повърхността им е унищожена (отмита) или частично унищожена. Само две от находките са открити в една структура (вкопаване 35, комплекс II). Останалите произхождат от различни контексти – вкопаване 5, 21–34, 35, южно от вкопаване 33, наземната част между комплекси I и II. Само един от предметите е открит в близост до тежест за стан (южно от вкопаване 33).

Малкият брой на прешлените за вретено (както и на тежестите за тъкачен стан) в проучената част от халколитното селище при Върхари е нетипичен за селищата от халколита. Същевременно разпределението на прешлените в различни структури (но далеч не във всички) показва, че предачеството е имало „битов“ характер, т. е. не може да се предположи обособяването му като „специализиран занаят“, извършван от конкретни хора в конкретни непроучени сгради. Може би отделни домакинства са задоволявали само основни нужди на населението, като необходимите тъкани може да са набавяни и допълнително, например чрез търговия.

„Капаци за пещ“

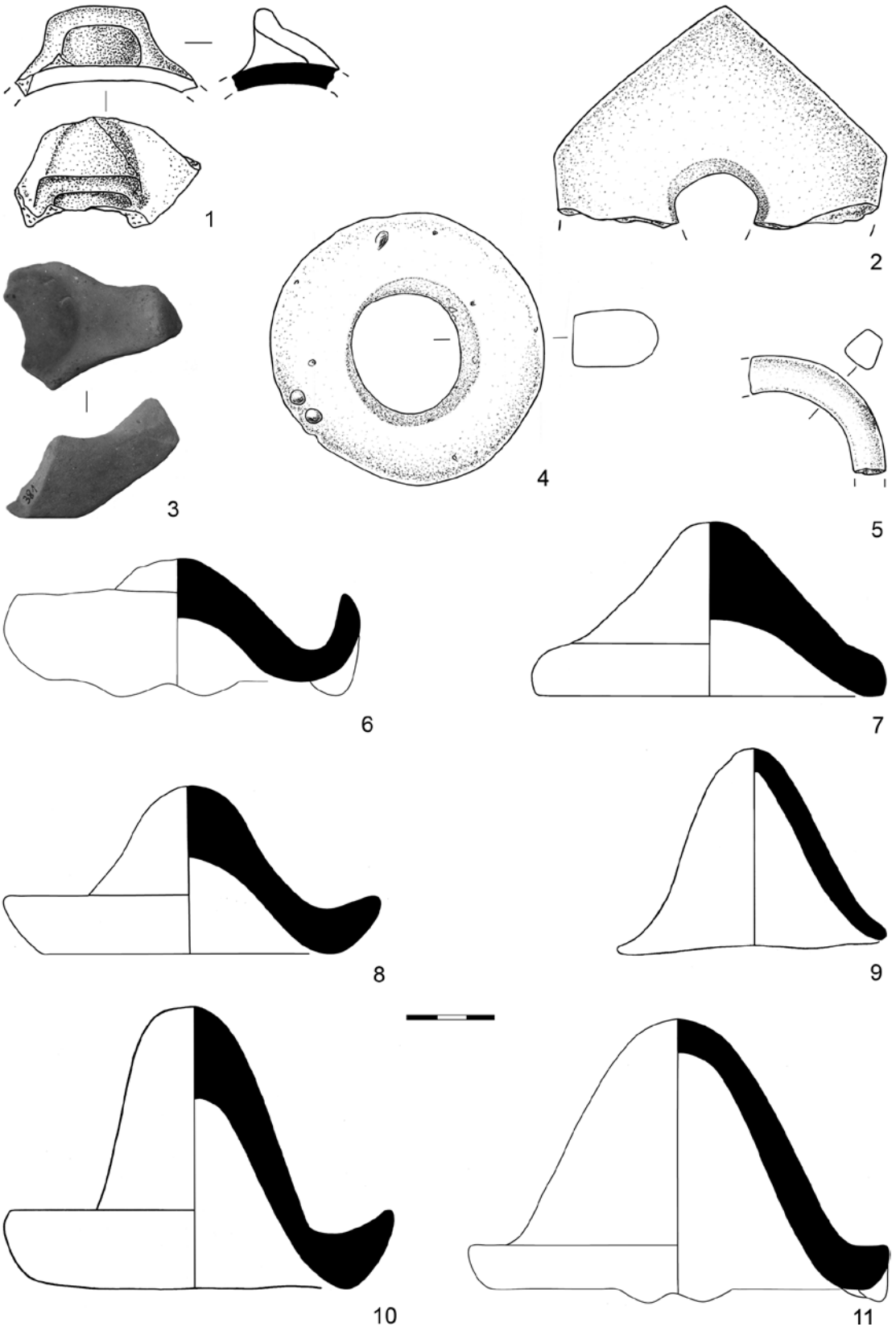
Открити са 11 предмета, определяни в литературата като „капаци за пещ“[174]. Обособяват се два типа. Те се различават както по размери, така и по някои детайли в оформлението.

Първият тип обхваща сравнително големи екземпляри. Формата им е приблизително конична, издължена, със заоблен връх (обр. X.3: 9 – 11). Височината им е между 7 и 9,5 см, при повечето около 7,5 – 8,5 см. Вътрешният диаметър при основата им е между 10,5 и 12 см (обикновено около 11 см), а максималният диаметър при перваза – между 13 и 15,2 см. Дебелината на стената им е приблизително равна (около 1 – 1,3 см), леко удебеляване има само при чупката, образуваща перваза.

Вторият тип също представя конусовидни капаци със заоблен връх. Те обаче са определено по-ниски от първия тип. Височината им е от 4,2 до 6 см (обр. X.3: 6 – 8). Вътрешният диаметър при основата също е по-малък – между 8 и 10 см, в повечето случаи 8 – 9 см (10 см е само при единствения капак от този тип с неизвит нагоре перваз, който е и най-висок). Единствено максималният диаметър при перваза е близък до този на капаците от първия тип – около 12,3 см, като в един случай достига до 13,2 см (при него обаче извивката на перваза е настрани, а не нагоре). Това се дължи на широката извивка към перваза при повечето от съдовете от този тип. При съдовете от първи тип извивката е забележимо по-тясна. Характерно за типа е значителното удебеляване на стената към купола, където дебелината е 2 – 2,5 пъти по-голяма, от-

[173] Едната е споменатата находка с плоскост по дългата страна.

[174] Анализът на функцията на този вид артефакти е извън целите на настоящата публикация.

Обр. X.3. Керамични предмети: 1 – модел на пещ върху капак; 2 – модел на фасада на сграда (?); 3 – модел на лодка (? – фрагмент); 4 – диск с отвор; 5 – гривна (фрагмент); 6 – 11 – „капаци за пещ“.

Fig. X.3. Clay objects: 1 – oven-model on a lid; 2 – model of a building facade (?); 3 – boat model (? – fragment); 4 – disc; 5 – bracelet (fragment); 6 – 11 – “oven stoppers”.

колкото при основата (преди завоя към перваза) – основа между 1,1 см и 1,4 см; купол от 2 см до 3,4 см (предимно около 2 – 2,5 см).

Върху основата на два от капаците – по един от всеки тип – има двойка издатини (обр. Х.3: 6, 11).

Междинно положение между двата типа заема един висок коничен капак, който обаче е с удебелен купол и широк перваз (обр. Х.3: 10).

Всички находки произхождат от различни структури и квадрати.

„Култови масички“

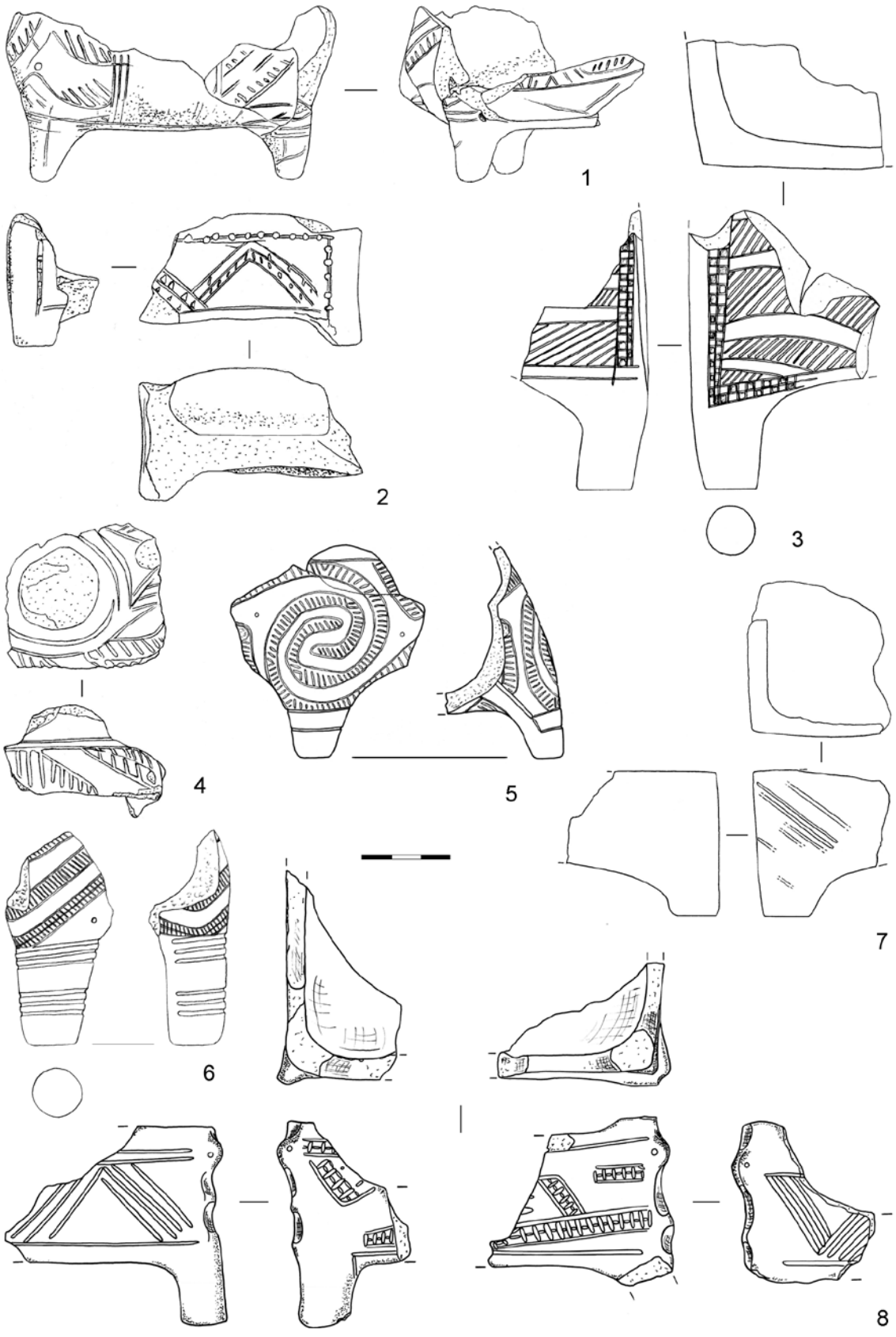
От селището при Върхари произхождат 27 предмета, които могат да бъдат причислени към т. нар. керамични „култови масички“[175]. Всички те са фрагменти, като в близо половината случаи степента им на запазеност не позволява по-конкретни наблюдения върху формата и размерите на целия предмет. По-информативните фрагменти могат да бъдат разделени в три основни типа:

– *„Култови масички“ с вписано легенче (резервоар).* В този тип вероятно попадат 16 находки. Всички произхождат от т. нар. „култови масички“ с четириъгълна форма и четири крачета, характерни за халколита (обр. Х.4: 1 – 3, 7 – 8; обр. Х.5: 1). Два от фрагментите имат издути (конвексни) стени, които по-скоро напомнят зооморфни съдове (обр. Х.4: 1, 5; виж също глава IX в настоящия том; сравнение с цели екземпляри виж напр. у Николов 2006, 125 – 127). Разглеждането им към „култовите масички“ е условно. Повърхността на почти всички фрагменти е унищожена или частично унищожена (отмита), което възпрепятства сигурни заключения относно разлики в обработката на външната и вътрешната повърхност, както и потенциални следи от употреба (вещества в „легенчето“). В повечето случаи горната част на тялото (стените около резервоара) е украсена с врязани линии. Липсват запазени следи от инкрустация. Мотивите не могат да бъдат изцяло възстановени. Сред по-добре запазените преобладават полета, защриховани с коси линии, снопове от коси линии и тип „стълбичка“. В някои случаи мотивите върху различните стени на една масичка са различни. При един фрагмент е засвидетелствана комбинация между полета, запълнени със снопове коси врязавания и шахматна украса. Върху една масичка е регистрирана комбинирана украса от врязана „стълбичка“ и графит, а от вътрешната страна на легенчето и от долната страна на дъното има следи от червена боя (обр. Х.5: 1; вкопаване 30)[176]. От двете страни на ъгъла са набодени по две дупчици. Особен интерес представлява червената охра. Присъствието ѝ и от долната страна на дъното предполага, че тя не е съхранявана в „масичката“, а умишлено нанесена – рядко срещан пример на украса (?) от вътрешната страна на легенчето. На стената има малка възжеста дръжка. Такива дръжки са засвидетелствани и върху ъглите на две други находки. Възможно е да са били окачани на тях (?), като поради степента на запазеност не е ясно дали е имало дръжка симетрично срещу тези. Окачването (в определени случаи?) на масичката от обр. Х.5: 1 би дало възможно обяснение и за нанасянето на червена охра от долната ѝ страна, която иначе би останала невидима. Две масички имат зооморфен издатък (виж също глава IX в настоящия том).

– *„Култови масички“ с надградено легенче.* Този тип включва два фрагмента, които предполагат наличието на легенче, изнесено над височината на плота и крачетата (обр. Х.4: 4). И в двата случая масичките изглежда са били четириъгълни. Стените са украсени с врязани мотиви – снопове, защриховани с коси линии. Хипотетично не е изключено този тип „масички“ да имат семантична връзка със схематичните изображения на животни с товар на гърба (виж глава IX в настоящия том).

[175] В някои случаи е възможно да се касае и за фрагменти от зооморфни съдове (виж по-долу), но степента на запазеност не позволява сигурни заключения.

[176] Не е изключено украса с графит и/или боя да е имало и върху други масички, но да не е запазена поради лошото състояние на повърхността им.

Обр. X.4. Керамични „култови масички“ с врязана украса. 1 – 3, 5 – 7 – с вписано легенче; 4 – с надградено легенче.

Fig. X.4. Clay “altars” with incised decoration. 1 – 3, 5 – 7 – with sunken receptacle; 4 – with raised receptacle.

– *Масички с равен плот.* Към този тип могат да бъдат сигурно отнесени четири находки. И четирите са имали по четири крачета. Две от масичките са с квадратна форма (обр. X.5: 2, 4), а при другите две степента на запазеност не позволява да се каже със сигурност дали са били квадратни, или правоъгълни (обр. X.5: 3). Двете масички с квадратна форма имат украса както върху плота, така и върху стените. Мотивите върху стените са прости, съставени от вертикални или хоризонтални врязани линии. Върху плота са представени по-сложни композиции – в единия случай изпълнена с врязани линии (обр. X.5: 2), а в другия – с набодени точки (обр. X.5: 4). Размерите им са сравнително малки – между 6 и 8,5 см. Вероятно този вид масички са имали различна функция от другите два типа. Възможно е да са представлявали модели на реални мебели, както и керамичните столчета.

Наблюдава се известна концентрация на „култови масички" по вкопавания: по три във вкопавания 4, 23 (с вписано легенче), 8-11 (две с вписано легенче и една с равен плот) и 30 (две с равен плот и една с вписано легенче), по две във вкопавания 9 (плюс една южно от него), 14, 19 и 26. По-общият поглед по комплекси показва определена концентрация в два от най-големите – комплекс I и комплекс VIII, в които са открити по шест предмета. Същевременно в някои комплекси (II, IV, IX) такива напълно липсват. Интерес представлява съпоставянето на разпределението по структури на различните видове предмети с вероятно ритуално предназначение. В комплекс VIII, един от двата с най-висока концентрация на „култови масички", антропоморфните и зооморфните изображения са малобройни. Във вкопаване 23 от комплекс I е засвидетелствано най-значително представяне на „култови масички" и антропоморфни фигурки, но липсват зооморфни изображения. Най-балансирано всички „ритуални предмети" са представени във вкопаване 30 (комплекс VII). Прави впечатление обаче, че две от масичките в него са с равен плот, които (заедно с керамично столче от същата структура) може да представляват модели на реални мебели и да са имали по-различно предназначение (като част от общ комплект?). В полза на подобна интерпретация свидетелства и известната колективна находка („култова сцена") от Овчарово и откритите в нея миниатюрни масички и столчета (Тодорова Х. 1986, 197 – 198, сн. 120).

Керамични столчета

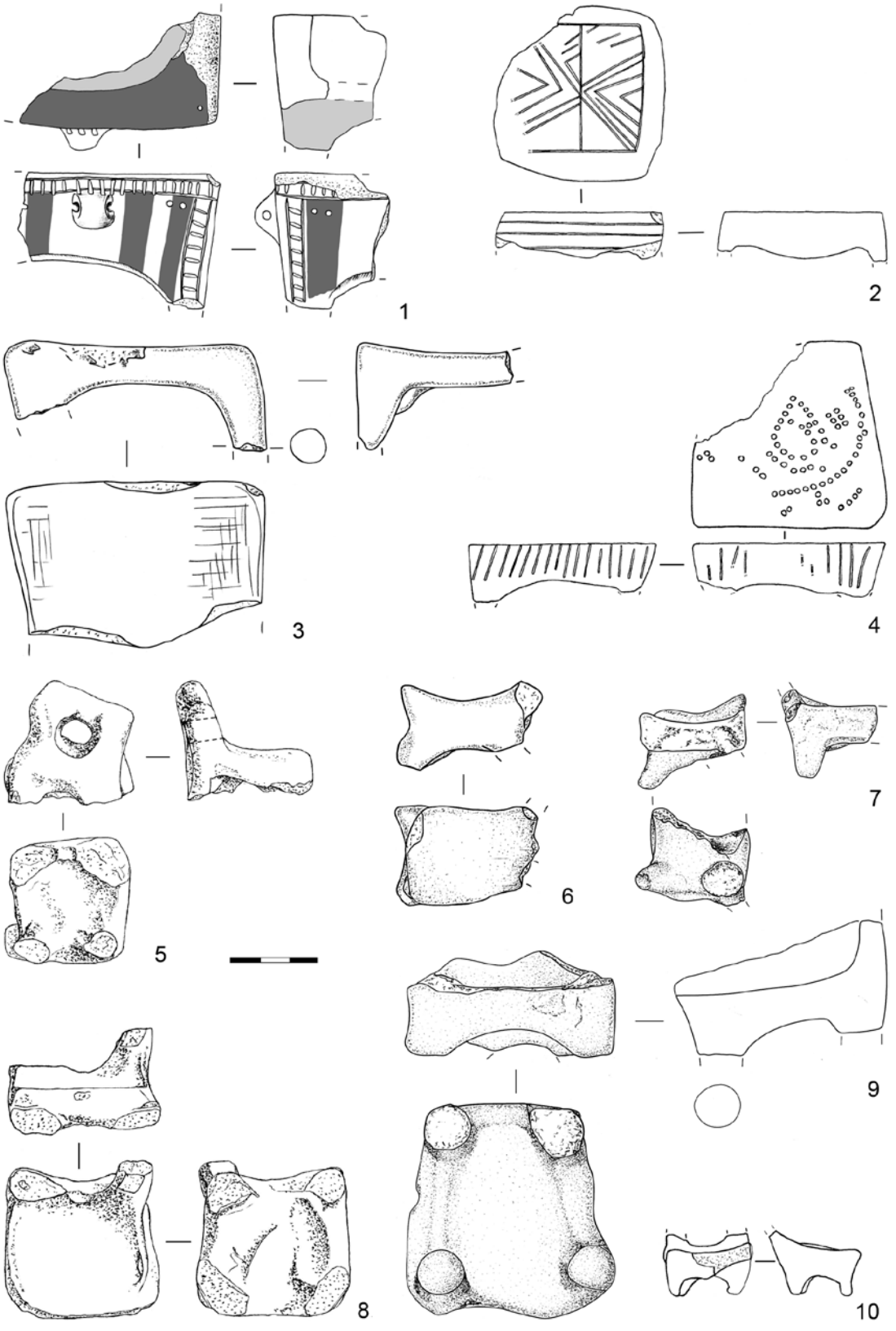
От селището при Върхари произхождат шест керамични столчета. Всички са фрагментирани, но степента на запазеност дава представа за цялостната им форма. И шестте столчета са имали по четири крачета и облегалка с кръгъл отвор в основата – форма, типична за халколита. Четири имат квадратна седалка (обр. X.5:5, 7, 8, 10), едно е с правоъгълна (обр. X.5: 6) и едно със слабо трапецовидна (обр. X.5:9). Широчината на седалките им варира от 3 до 7,4 см. Нито едно столче няма изцяло запазена височина.

Шестте столчета произхождат от различни структури (вкопавания 6, 7, 8-11, 24, 30). Само две са открити във вкопавания заедно с керамични масички – вкопавания 8-11 и 30, но не в непосредствена близост с тях.

Кръгчета от стени на съдове

Тези характерни за халколита предмети са слабо представени в селището при Върхари. Известни са само шест находки, от които четири са цели. Пет от находките имат сходни размери, като диаметрите им варират между 4,1 и 5,2 см, а дебелината от 0,6 до 1,1 см. Една се отличава с по-големите си размери – диаметър 8,4 см (обр. X.2: 5). Три от кръгчетата имат допълнително пробит отвор в средата (обр. X.2: 5, 6). Той се намира приблизително в средата им, но не е точно центриран. Отворите са пробити двустранно, така че при повърхността диаметърът им е чувствително по-голям (1,0 – 1,2 см), отколкото в средата (0,5 – 0,9 см).

Предназначението на керамичните кръгчета не е сигурно определено. Тези с дупка в средата може да са използвани като тежести – евентуално при рибарски мре-

Обр. X.5. Керамични модели на столчета и масички: 1 – керамична „култова масичка“ с вписан резервоар, украсена с врязвания, графит и червена боя; 2 – 4 – керамични „култови масички“ с равен плот; 5 – 10 – керамични столчета.

Fig. X.5. Clay models of tables and chairs: 1 – clay “altar” with sunken receptacle, decorated with incisions, graphite and red paint; 2 – 4 – clay “table-models” with a flat surface; 5 – 10 – clay chair-models.

жи (асиметричното разположение на отвора им, както и значителният им диаметър правят малко вероятно използването им като прешлени за вретено, както са определяни понякога подобни предмети). За двете неперфорирани кръгчета има две възможности. Първата е, че те са били приготвени за пробиване, но не са довършени. Втората е, че са имали различно предназначение – напр. като пулове в някаква игра.

И шестте кръгчета са открити на различни места в обекта, т. е. няма данни за използването им в комплекти.

Гладилки

Гладилките от преизползвани керамични фрагменти са добре познати от халколитните обекти. Във Върхари те са слабо представени – само четири броя. Интересното е, че две от тях са от фрагменти, на които са запазени въжести дръжки – изглежда за по-удобно захващане при работа. При едната от тях са били използвани всички ръбове. При друга трапецовидна гладилка за работни повърхности са използвани двете основи.

Други

– *Модел на пещ:* Открит е един фрагмент от керамичен капак с апликиран към него модел на пещ (обр. Х.3: 1). Изобразена е приблизително подковообразна пещ с широк отвор. Повърхността му е отмита. Произхожда от вкопаване 25.

– *Модел на фасада на сграда (?):* Интерпретацията на въпросната находка е несигурна. Възможно е да представлява фрагмент от керамичен модел на фасада на сграда с петоъгълна форма, имитираща двускатен покрив и отвор в долната част (обр. Х.3: 2). Широчината ѝ е 7,8 см, а дебелината 1,6 см. Повърхността е унищожена. Произхожда от горната част на вкопаване 24.

– *„Модел на зърно“:* От селището произхожда един предмет от т. нар. „модели на зърно“ или „тежести за прашка“[177]. Има биконична форма, с дължина 3,8 см и диаметър 2,7 см (обр. Х.2: 3). Открит е в яма 10.

– *Дискове с отвор:* В тази група са включени два предмета с различни характеристики. Единият е цял, с диаметър 9,5 см и диаметър на отвора 3,7 см (обр. Х.3: 4). Повърхността му е унищожена. Произхожда от вкопаване 31. Другият предмет е фрагмент, представящ около 1/4 от плосък диск с диаметър около 11 см, диаметър на отвора 2,3 см и максимална дебелина 1,3 см (обр. Х.2: 7). По периферията му е нанесена украса от кръгли дупчици, изглежда организирани по двойки. Открит е във вкопаване 24.

– *Гривна:* Във вкопаване 24 е открит един фрагмент, който вероятно произхожда от керамична гривна (обр. Х.3: 5). Диаметърът на целия предмет е бил около 8 см, а дебелината – 1,4 см.

– *Топче:* В южната част на вкопаване 35 е намерено малко керамично топче (обр. Х.2: 4). Има сферична форма и груба повърхност. Диаметърът му е 2,2 см.

– *„Модел на лодка“:* Сред керамичните находки от Върхари е и един фрагмент с необичайна форма (обр. Х.3: 3). Произхожда от вкопаване 11, кв. Е44 (комплекс Х). Има плоско равно дъно и слабо наклонени навън прави стени, събиращи се под ъгъл, над който излиза (също под наклон) малък издатък с триъгълно сечение (възможно е да представлява твърде схематизирана животинска глава). От вътрешната страна стените оформят овално (?) вместилище. Повърхността и от външната, и от вътрешната страна е загладена, макар и частично унищожена (отмита). Максималната му височина е 4,2 см. За съжаление фрагментът не позволява сигурна възстановка на цялостната форма, но очевидно предметът се различава както от нормалните съдове, така и от „култовите масички“ и зооморфните съдове. Формата му напомня на предна част на плавателен съд и намира сходства с цели керамични предмети, интерпретирани

[177] Функцията на този вид предмети е дискусионна. Преглед на различните мнения по въпроса и известни находки от халколита виж у Бояджиев 2014, 85 – 89.

като модели на лодки и отнасящи се към втората половина на VI и V хилядолетие пр. Хр. – от Осиково, Сава, Селевац, Диспилио и (най-вече) модела от Цангли (виж Мирчев, Златарски 1960, 17, обр. 33г; Frey 1991, 195 – 201; Höckmann 2016, 46, Abb. 1: 1; Marangou 1991, Pl. IV, VIII; Marangou 2001a, 743 – 744, 748 – Fig. 3, 750 – Fig. 7 – 8; Marangou 2001b, 194 – 196, Fig. 17.4). В селището Диспилио, на брега на езерото Кастория, са открити и очертания на реални лодки със сходна форма (Marangou 2001b, 198 – 199, Fig. 17.5). Дали фрагментът от Върхари действително изобразява лодка и дали подобни плавателни съдове (и с каква точно конструкция) са използвани или виждани от обитателите на селището обаче са въпроси, на които не може да се отговори еднозначно.

X. CERAMIC ARTEFACTS

Kamen Boyadzhiev

This chapter presents several groups of artefacts made from clay used in everyday life (spoons, loom weights, spindle whirls, ceramic discs, polishers) or in certain rituals ('ritual tables', models of chairs).

Spoons: The collection of ceramic spoons found at the Chalcolithic settlement near Varhari comprises 49 artefacts (Fig. X.1). However, only six of these are complete; therefore, it is difficult to define the morphological and metric differences and relations. Several types, sub-types and variants can be defined. They are mainly related to the typical features of the handle, which was the most commonly preserved part.

The different shapes and sizes of the spoons at Varhari suggest that they have had different function. The spoons with the long handles (type I) seem more suitable for holding while those with short handles (type II) cannot be held comfortably for a long time. Additionally, the latter most often have an opening (openings) or wider end (subtype 2), both of which allow them to be attached to a vessel, for example. It seems more probable that this type of spoons was used for hard products (e.g. grain, flour, etc.) rather than liquids. This suggestion is also supported by the fact that four ceramic spoons (two of them are complete, type II – Fig. X.1: 9, 10 and two are fragmented) were found in a large storage vessel in complex I together with an upper grinding stone.

Loom weights: The site yielded few clay loom weights. Five artefacts were found (Fig. X.2: 8-11) in various features, making it impossible to determine whether they were parts of sets.

Spindle whirls: It is also notable that the site yielded very few spindle whirls. Six artefacts, three of them complete, were found. Their shape is biconical, elongated (the maximal diameter is smaller than the height, Fig. X.2: 1) or flattened (the height is smaller than the maximal diameter, Fig. X.2: 2).

'Oven stoppers': 11 artefacts, identified in the literature as 'oven stoppers', were found. Two types, which differ both in size and in certain details (cf. Fig. X.3: 9 – 11 and Fig. X.3: 6 – 8), were defined. All came from various features and squares. However, their function cannot be precisely defined.

Altars: The Varhari site yielded 27 artefacts, which can be identified as the so-called ceramic "altars". All are fragmented, and, in almost half of the cases, the degree of preservation does not allow to make precise conclusions about the shape and the size of the artefact. The fragmented artefacts providing more information can be divided into three main types:

– *'Altars' with an inserted receptacle* (16 artefacts). All of these belong to the so-called quadrangular altars on four legs, typical for the Chalcolithic (Fig. X.4: 1 – 3, 6 – 7; X.5: 1).

– *'Altars' with an overbuilt receptacle*. The type is represented by two fragments, presumably with a receptacle extended above the height of the board and the legs (Fig. X.4: 4). It seems that both were quadrangular altars with incised decoration.

– *'Altars' with a flat surface*. Four artefacts can probably be related to this type. Two of the altars are square (Fig. X.5: 2, 4), and the rest are damaged so badly that it is not possible to determine whether they have been rectangular or square (Fig. X.5: 3). These altars probably had different function compared to the other two types. It is possible that they were models of real furniture similarly to the clay chairs.

Clay chair-models: six artefacts were found. Although they are all fragmented, the level of preservation allows to reconstruct the shape. All six chair-models had the typical Chalcolithic shape: four legs and a back with a round opening at the base (Fig. X.5: 5 – 8, 10).

It is worth comparing the distribution of the different types of artefacts with presumable ritual function by structures. Complex VIII, one of the two features with the highest concentration of 'altars', yeilded a low number of anthropomorphic and zoomorphic figurines. Dug-in feature 23 (complex I) yielded the most significant number of 'altars' and anthropomorphic figurines, but not a single zoomorphic figurine was found in it. The most balanced proportion of the 'ritual artefacts' was documented in dug-in feature 30 (complex VI). However, it is important to point out that two of the 'altars' with a flat surface found there together with a clay chair can be interpreted as models of real furniture and could have had a different function (as part of a set?).

Ceramic discs: These artefacts typical for the Chalcolithic are not common at the settlement near Varhari. Only six artefacts were found, four of which were complete (Fig. X.2: 5, 6). They were found at different places of the site, and there is no information whether they have been part of sets.

Polishers: There are only four polishers made from recycled ceramic sherds found at Varhari. It has to be pointed out that two of these were made from sherds with preserved lugs, possibly for a better grip.

Others: The rest of the ceramic small finds comprise a fragment of a ceramic lid with a model of an oven on it (Fig. X.3: 1), a fragment of a ceramic model of a building facade (?) (Fig. X.3: 2), a 'grain model' (or 'sling bullet') (Fig. X.2: 3), a fragment of a ceramic bracelet (?) (Fig. X.3: 5), two discs with an opening (Fig. X.3: 4; X.2: 7) and a small clay ball (Fig. X.2: 4). A fragment with a specific shape is of particular interest (Fig. X.3: 3). It resembles the front part of a vessel and finds parallels with complete ceramic artefacts interpreted as models of boats dated back to the second half of the 6th and the 5th millennium BC.

XI. КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ

Камен Бояджиев, Явор Бояджиев, Кръстю Чукалев, Галя Атанасова

XI.1. ИЗВОРОВА БАЗА (Камен Бояджиев, Явор Бояджиев, Кръстю Чукалев)

Както във всяко халколитно селище, и във Върхари останките от керамични съдове са най-многобройният археологически материал. Открити са десетки хиляди фрагменти. От тях 21 803 са въведени в база данни с цел статистическа обработка и анализ (табл. X1.1)[178]. Това са целите съдове и почти всички информативни фрагменти от вкопавания и ями – т. е. всички с изключение на неукрасени стени от съдове. Включени са и част от фрагментите, произхождащи от наземните части на комплексите.

	Брой	Процент
I	6628	30,4
II	1464	6,7
III	496	2,3
IV	1031	4,7
V	650	3,0
VI	941	4,3
VII	4249	19,5
VIII	2133	9,8
IX	346	1,6
X	3124	14,3
Извън комплекси	739	3,4
Сондажи 39-40	2	0
Общо	21803	100,0

Табл. XI.1. Разпределение на обработените керамични фрагменти по комплекси.
Table XI.1. Distribution of the analyzed pottery sherds by complexes.

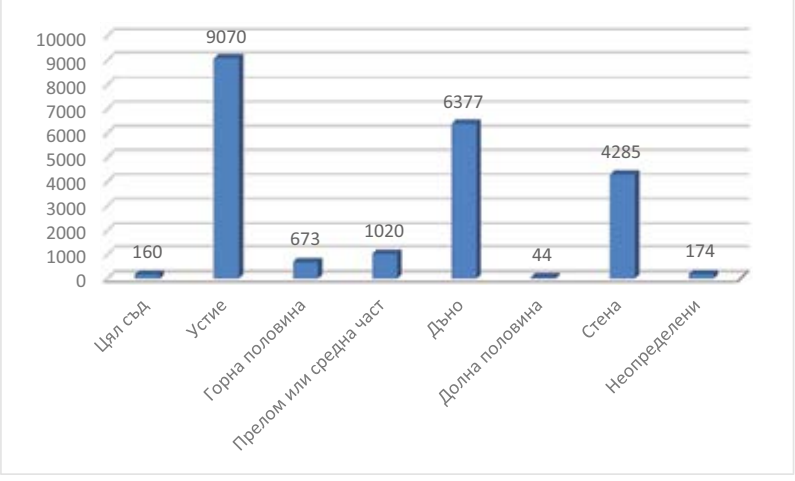
Информацията, получена от тях обаче, зависи от състоянието на керамичния материал. То е повлияно от два обективни фактора. Първо, селището е загинало от силен пожар. В резултат на него голяма част от съдовете и фрагментите са вторично изпечени. Това е променило цвета на повърхностите им, а понякога и тяхното състояние. В някои случаи огънят е бил толкова силен, че те са силно деформирани (напр. в части от вкопавания 24, 23 и други). Повечето помещения в постройките са имали негативни структури под пода си (виж глава II в настоящия том), а е възможно и част от сградите да са били двуетажни. При рухването на подовите конструкции вследствие на пожара всички съдове са паднали от известна височина, като фрагментите

[178] Статистическата обработка на данните е дело на К. Чукалев.

им са се разпилели, понякога на значително пространство. В резултат процентът на запазените цели или възстановими съдове е изключително малък – общо 160 броя (без миниатюрните съдчета с диаметър и височина до около 4 см) или около 0,7% от обработените керамични фрагменти (табл. XI.2; граф. XI.1).

	Брой	Процент
I	39	24,4
II	11	6,9
III	2	1,3
IV	6	3,8
V	5	3,1
VII	32	20,0
VIII	9	5,6
IX	2	1,3
X	34	21,3
Ями извън комплекси	20	12,5
Общо	160	100,0

Табл. XI.2. Разпределение на целите съдове (или възстановими форми) по комплекси.
Table XI.2. Distribution of the complete or restored vessels by complexes.

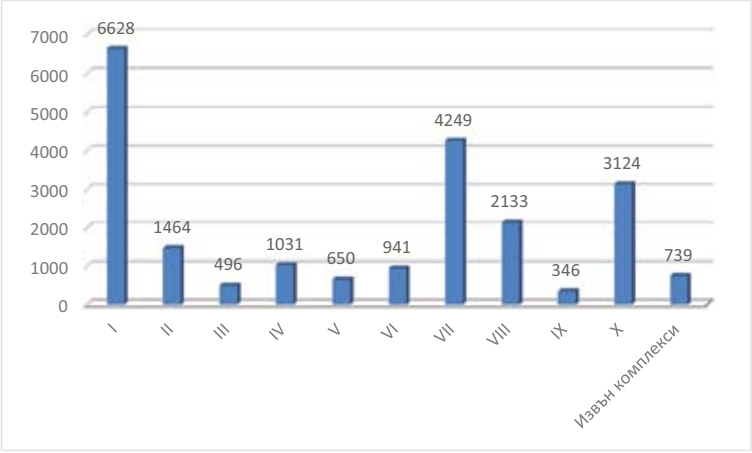

Граф. XI.1. Разпределение на обработените фрагменти според мястото им в съда.
Diagram XI.1. Distribution of the analyzed pottery sherds according to their place in the vessels.

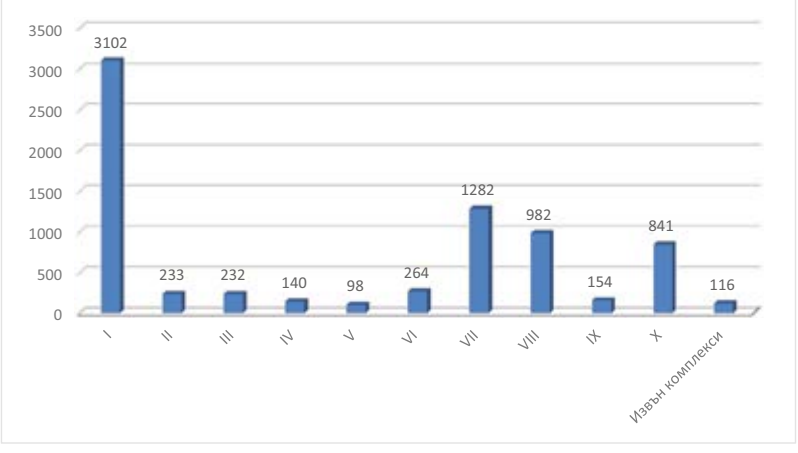
При това има ясно изразена „избирателност“ при оцеляването им – основно това са малки съдове и съдове с прости форми – най-често паници и чаши (напр. обр. XI.1, XI.18). По-големи съдове са запазени или частично запазени предимно в някои плитки ями, в които те са лежали върху дъното им (напр. яма 4 – обр. XI.32, яма 7 – обр. II.24; яма 27 – обр. II.35; XI.30; XI.31)[179]. Върху степента на запазеност на съдовете се е отразил още един фактор – водата. От една страна пороите, идващи от възвишенията от южната страна на селището след всеки по-силен дъжд, допълнително са размествали останките от съдове и са отнасяли части от тях, а песъчливите наноси (ясно засвидетелствани в южния край на селището) са доразрушавали съдовете

[179] Именно на целите съдове от ями се дължи значителният им брой (20) в графа „Извън комплекси“ в табл. XI.2.

и са наранявали тяхната повърхност. От друга страна, продължителният престой под вода след заливането на целия терен (виж глава I в настоящия том) е допринесъл за унищожаване на повърхността им. Едва 34% от изследваните фрагменти имат запазени повърхности (както външна, така и вътрешна). Личи ясно изразена зависимост между дълбочината, на която са открити фрагментите и тяхната запазеност. Най-силно са пострадали останките от съдове, намиращи се върху самата повърхност на древния терен или в горната част на запълнителя на негативните структури. Например керамичните останки от древната повърхност, обработени статистически, са повече от тези в комплекси III и IX (които при това не са от най-дълбоките), но фрагментите със запазена външна и вътрешна повърхност в двата комплекса са чувствително повече (срв. граф. XI.2 и XI.3). В комплекс I, където е най-дълбокото вкопаване (№ 24), процентът на фрагментите със запазена повърхност спрямо общия брой обработени статистически е 46,8%, а на древната повърхност този процент е 15,7% – три пъти по-малко (в комплекс IV с обширна наземна част и малки и плитки вкопавания този процент е 13,6%).

Граф. XI.2. Разпределение на обработените керамични фрагменти по комплекси.
Diagram XI.2. Distribution of the analyzed pottery sherds by complexes.

Граф. XI.3. Брой на фрагментите със запазени външна и вътрешна повърхност по комплекси.
Diagram XI.3. Fragments with preserved inner and outer surface by complexes.

На колкото по-голяма дълбочина се намират фрагментите, толкова те са по-добре запазени (523 фрагмента от дълбочина 1 до 1,50 м, 1651 от 1,50 до 2 м, 3272 от

дълбочина под 2,50 м).[180] Анализът на материалите от най-дълбокото вкопаване (№ 24, комплекс I) показва, че едва на дълбочина по-голяма от 2,50 м фрагментите със запазени повърхности започват да преобладават над тези с унищожени или частично унищожени. Особено силно влиянието на водата се е отразило върху рисуваната украса. Като цяло процентът на фрагментите с графитна рисунка е много малък – 3,1% от изследваните фрагменти. Той обаче не отразява реалното присъствие на орнаментираните с графит съдове в селището. При фрагментите с изцяло запазени повърхности делът на графитната украса се удвоява – 6,6%. Показателна е промяната на процента на фрагментите с рисувана украса в най-дълбоката негативна структура – вкопаване 24 (виж глава II в настоящия том). В горната част на вкопаването, до дълбочина 2,50 м (в която преобладават унищожените и частично унищожени повърхности), той съответства на този за цялото селище (около 2%). В дълбочина под 2,50 м (където преобладават запазените повърхности) присъствието на графитната украса чувствително се увеличава – до 12,5%. Подобна ситуация се наблюдава и в другите дълбоки вкопавания. Върху няколко фрагмента от дълбоката част на вкопаване 24 бе регистрирано и наличието на украса с червена боя, макар и слабо запазена (обр. XI.23: 4, 5). Тъй като тази боя се размива много по-лесно от графита, най-вероятно тя е пострадала още по-силно от въздействието на водата, като вероятно нейното присъствие е било многократно по-голямо от засвидетелстваното.

Вторичните въздействия върху керамичния материал трябва да се имат предвид при по-нататъшния му анализ. Те са се отразили в значителна степен както върху някои основни технологични характеристики (цвят и обработка на повърхността, възможност за засвидетелстване на ангоба), така и върху възможността за възстановяване на различните форми съдове и украсата върху тях, и тяхното присъствие в различните комплекси.

XI.2. ТЕХНОЛОГИЯ (Кръстю Чукалев)

Анализът на технологичните характеристики на керамичния комплекс от халколитно селище Върхари е направен въз основа на резултатите, получени от статистическата обработката на керамичния материал. Описанието на технологичните особености, които характеризират керамичния комплекс, е извършено по следните признаци:

- вид на примесите в глиненото тесто;
- размер на примесите в глиненото тесто;
- зони и цветове на лома;
- обработка на повърхностите на керамичните съдове;
- цвят на повърхностите на керамичните съдове;
- ангоба.

Изследването на технологичните характеристики обхваща керамичния материал от всички комплекси с акцент върху техните вкопани части (граф. XI.2). Въпреки че археологическото проучване беше проведено само в границите на сервитута на пътя Кърджали – Комотини – т. е. само в една част от халколитното селище, обработеният керамичен материал може да се разглежда като представителна извадка за керамичния комплекс.

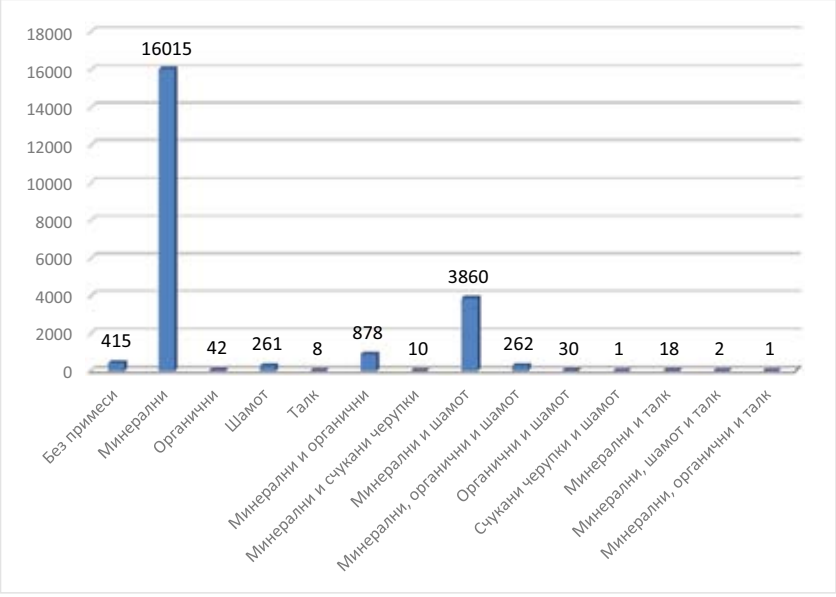
В състава на глините са идентифицирани няколко различни видове примеси:

- органични – плява, вероятно стебла от зърнени култури; животински екскременти и др.;
- неорганични, основно минерални – пясък, дребни камъчета и др.;
- шамот – раздробени или счукани фрагменти от керамични съдове;

[180] Същите наблюдения се отнасят и за остеологичния материал (виж глава XIII в настоящия том).

– черупки от различни мекотели – основно миди.

При анализа на керамичния материал се установи, че глините за керамичните съдове са подбирани грижливо и почти винаги са добре пречистени и утаени, почти без наличието на органични примеси в тях (граф. XI.4). Макроскопски забележими растителни примеси присъстват само в 0,2% от целия керамичен материал. Основен вид опоснител в тестото за съдовете от Върхари е неорганичният. Неговият дял е 73,4% в керамиката и доминира във всички комплекси. Второ място заемат комбинираните примеси. Комбинацията от минерални примеси и шамот е с дял от 17,7%. Сред примесите в керамиката прави впечатление ниският дял на шамот като самостоятелен опоснител (1,2%). Използването на глини без примеси също е рядко срещано (1,9%). Единични са случаите, в които са регистрирани счукани черупки на мекотели като опоснител. Те не са използвани самостоятелно, а винаги в комбинация с минерални примеси или шамот.

Граф. XI.4. Разпределение според състава на глината.
Diagram XI.4. Distribution of the analyzed pottery sherds by tempers.

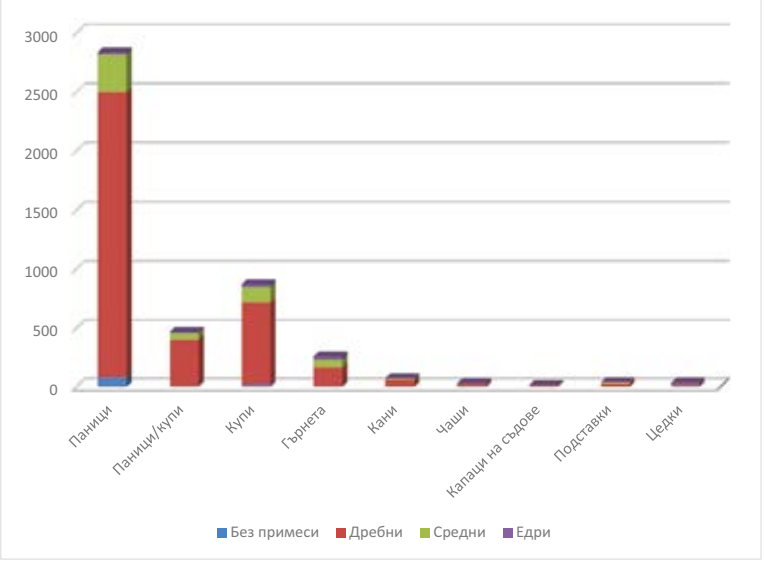
Интерес представлява засвидетелстваната употреба на талк като опоснител. Среща се в единични случаи в различни комплекси. Понякога е комбиниран с минерални примеси със средни или едри размери (граф. XI.4). Вероятно е използван както поради специфичните си свойства, така и поради достъпността му в околностите на обекта. Използването на талк като опоснител е регистрирано и в средновековното селище до Седларе, като според анализите на проучвателите употребата му има редица предимства: „Талкът е много добър хомогенизатор. Талкомагнезият подобрява огнеупорните качества на глината и повишава нейния вискозитет. Повърхността на съдовете остава гладка и не изисква допълнително заглаждане. Температурата, необходима за изпичане на съдовете, е по-ниска от 800°C.“ (Меламед, Евтимова 2018, 187). На няколко километра от Върхари е документирано находище на талкомагнезит с отделни ядки от почти чист талк (много близо до стеатит), а в района на спирка Джебел талк е добиван промишлено до 1989 г. (Меламед, Евтимова 2018, 187).

Размерът на примесите в тестото е от съществено значение, за да бъдат определени те като допълнително добавени или като съдържащи се в недобре пречистената глина. При разделянето на примесите според размера им са обособени три групи:

– дребни – до 2 мм;

– средни – от 2 до 4 мм;
– едри – над 4 мм.

Вероятно има непластични частици, които се съдържат в самата глина, но използването на средните и едрите по размер примеси доказва допълнителното им поставяне в тестото. По отношение на размера категорично доминира използването на дребни примеси – 72,4% от изследвания керамичен материал, които преобладават във всички комплекси и при всички групи съдове (граф. XI.5). Средните по размер примеси се използват в 20,6% от случаите, а едрите само в 5,1%. Като съчетание между вид на примесите и техните размери най-често се срещат дребни минерални примеси – 53,2% от анализирания материал. На второ място са средните по размер минерални примеси – 15,9%, а комбинацията от дребни по размер минерални примеси и шамот заема трето място – 14%. Делът на едрите минерални примеси е 4,3%, като те се срещат основно при големите гърнета и при хранилищата.

Граф. XI.5. Размер на примесите спрямо формата на съда.
Diagram XI.5. Distribution of tempers compared to the vessel shapes.

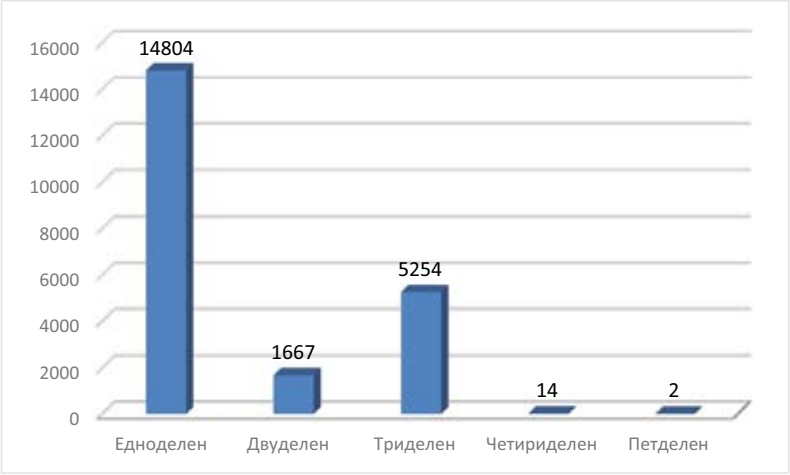
Резултатите от анализа на вида и размера на примесите в глиненото тесто не показват различия по комплекси, затова може да се смята, че отделните комплекси са близки в тези технологични характеристики. Изводите за тези характеристики може да се отнесат и към целия керамичен материал.

В керамичния материал чрез разграничение на различните по цвят зони в лома са идентифицирани няколко вида:

– едноделен – едноцветен лом, който не се различава от цвета на двете повърхности;
– двуделен – двуцветен, при който ясно са различени две различни по цвят зони;
– триделен – трицветен, при който ясно са различени три различни по цвят зони;
– четириделен – четирицветен, при който ясно са различени четири различни по цвят зони;
– петделен – петцветен, при който ясно са различени пет различни по цвят зони.

Разпределението по зони на лома показва, че едноделният се среща в най-голям брой от случаите – 68,1% (граф. XI.6). Като технологична характеристика едноделни-

ят лом може да се разглежда като признак на равномерно изпичане на керамиката. Случаите, при които има триделен лом, са 24,2% от целия керамичен материал. Трето място се заема от двуделния лом – 7,7% от случаите. Всички останали случаи с многозонови ломове са с нисък дял. Трябва да се отчете фактът, че загиването на селището е в резултат на опожаряването му, затова е вероятно вторичното изпичане на керамиката да е повлияло и на промяна в цветовото зониране на ломовете.

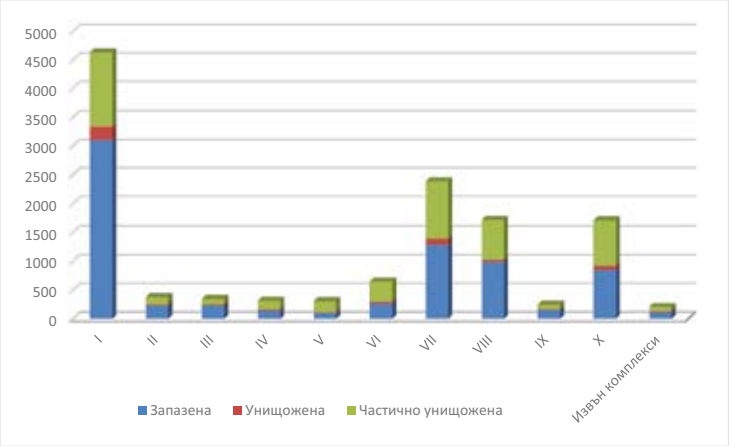
Граф. XI.6. Разпределение на видовете ломове.
Diagram XI.6. Distribution of the analyzed pottery sherds by break-section.

Няма различия и при сравняването на отделните комплекси – едноделният лом е най-често срещан във всеки комплекс. Липсата на различия може да се дължи на комплексното изпълнение на всички предпоставки за доброто изпичане на керамичната продукция в цялото селище.

При анализа на обработката на повърхностите на керамичните съдове беше отчетен факторът на тяхната запазеност. Сравняването на състоянието на двете повърхности показва, че по-добре са запазени външните повърхности (граф. XI.7). При вътрешните повърхности в близо половината комплекси преобладават изцяло или частично унищожените (граф. XI.8). Лошо запазените повърхности се дължат и на факта, че наводняването на селището вероятно е станало скоро след загиването му.

Граф. XI.7. Съотношение между степента на запазеност на външната и вътрешната повърхност на съдовете.
Diagram XI.7. Correlation of surface preservation between inner and outer surfaces.

Граф. XI.8. Съотношение между степента на запазеност на вътрешната повърхност на съдовете в различните комплекси.

Diagram XI.8. Correlation of inner surface preservation by complexes.

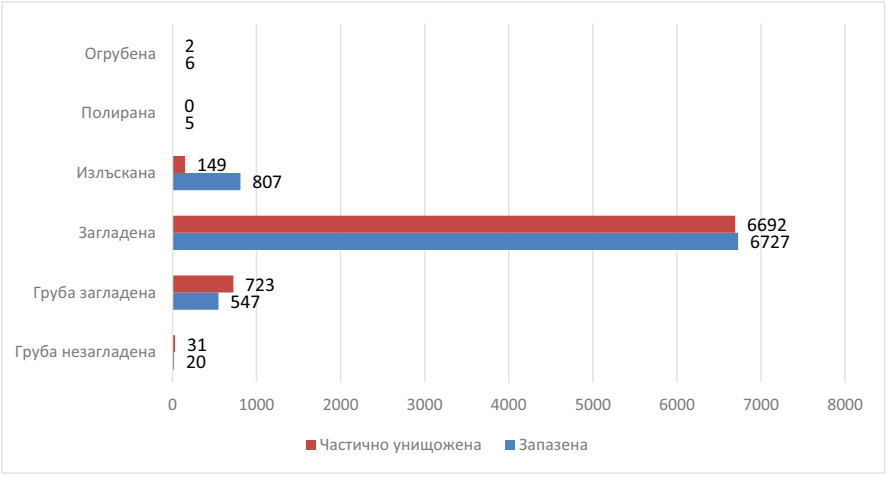
При изцяло запазените повърхности са диференцирани няколко групи (граф. XI.9 и XI.10):

– груба незагладена – в резултат от общото заглаждане при изработката на керамичния съд;
– груба загладена – заглаждането може да е с ръка или с инструмент, но цели да се получи еднаква за съда повърхност;
– загладена – заглаждането е с инструмент, с цел да се премахнат неравностите и да се създаде равномерно загладена повърхност;
– излъскана – използван е инструмент, с цел да се създаде гладка до блясък повърхност, но са оставени следи от инструмента;
– полирана – използван е инструмент, с цел да се създаде гладка до блясък повърхност, но без следи от инструмента;
– огрубена – загладена повърхност, която е допълнително огрубена с ръка или с инструмент.

Граф. XI.9. Корелация между обработка и запазеност на външната повърхност.

Diagram XI.9. Correlation of inner surface preservation and inner surface treatment.

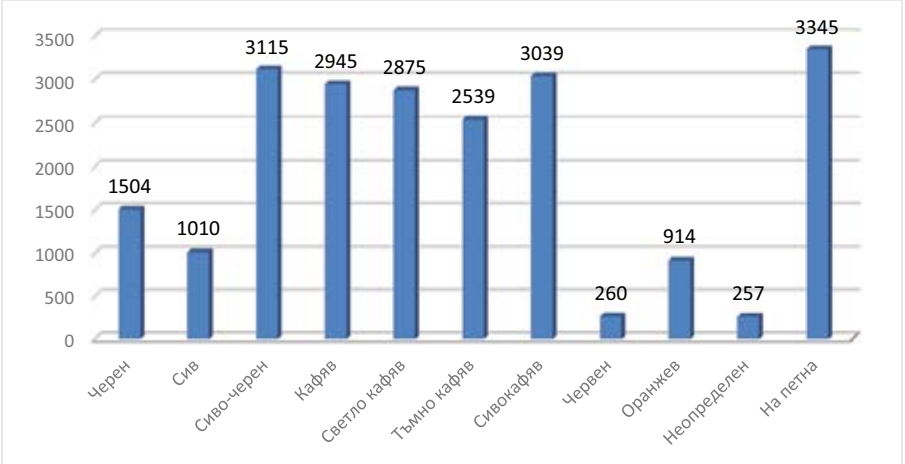

Граф. XI.10. Корелация между обработка и запазеност на вътрешната повърхност.
Diagram XI.10. Correlation of outer surface preservation and outer surface treatment.

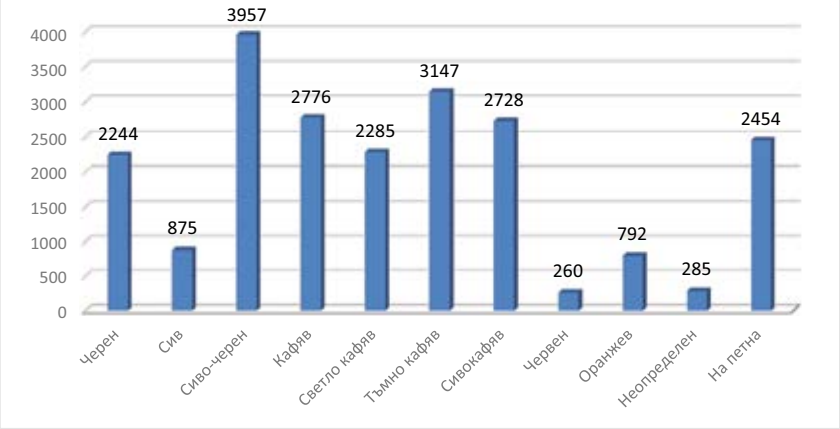
Характерната за периода различна обработка на горните и долните части на керамичните съдове е представена с комбинации от диференцираните групи, но наблюдението се отнася само за запазените цели съдове или за керамични артефакти, които могат да дадат информация за двете части на съда (граф. XI.9).

Обобщените резултати за обработката на външната повърхност на керамичния материал показват, че групите на грубо загладените и загладените повърхности имат значително предимство пред групата на излъсканите (граф. XI.9). Загладената външна повърхност е с най-голям дял – 76,6% сред керамичния материал със запазена повърхност, следвана от групата на грубо загладената повърхност – 12,5%.

Цветът на повърхностите на керамичните съдове зависи от състава на глината, типа на пещта, температурата и т.н., както и от постдепозиционни процеси. Вероятно вторичното изпичане на керамиката при загиването на селището е повлияло и на цветовете на повърхностите. При анализа бяха диференцирани цветовете на повърхностите. Основните цветове, около които може да се групират повърхностите, са сив, черен, комбинацията от двата, както и кафяв (граф. XI.11 и граф. XI.12). Кафявият, както и неговите нюанси, имат дял от 52,3% при външните повърхности и 50,2% при вътрешните повърхности. Вероятно на вторичното изпичане на керамиката се дължи и големият дял на повърхностите с цвят „на петна“.

Граф. XI.11. Цвят на външната повърхност.
Diagram XI.11. Outer surface colours.

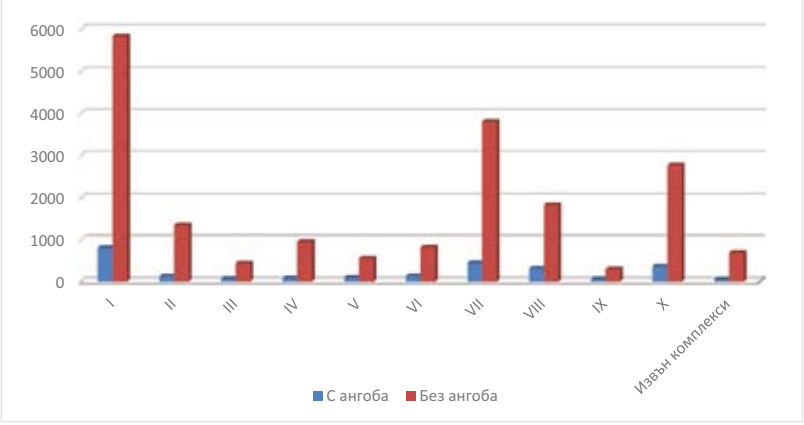

Граф. XI.12. Цвят на вътрешната повърхност.
Diagram XI.12. Inner surface colours.

При съчетаването на обработката и цвета на външните повърхности на керамичните съдове прави впечатление, че за почти всички комплекси най-устойчива е комбинацията между групата на грубо загладените и загладените повърхности с кафяв цвят. Втора по ред е комбинацията между групата на грубо загладените и загладените повърхности със сив и/или черен цвят, както и комбинацията от двата. На трето място се нарежда групата на грубо загладените и загладените повърхности с неопределен цвят или с цвят „на петна“, което вероятно се дължи на лошо изпичане и/или на вторичното изпичане. Едва на четвърто място е групата на грубо загладените и загладените повърхности с червен или оранжев цвят.

Разглеждайки резултатите от съчетаването на обработката на повърхностите на керамичните съдове и техните ломове във всички комплекси, се установява, че едноделният лом се съчетава най-успешно с групата на грубо загладените и загладените повърхности. С тази група, отново във всички комплекси, най-успешно се съчетават и минералните примеси.

Използването на ангобирането на повърхностите като технологичен белег е трудно установимо за керамиката от Върхари. Възможните причини за това са трудността при установяването на ангобирането на тъмни повърхности, каквито основно доминират в керамиката, както и големият процент унищожени повърхности. Ангобираната повърхност е с нисък дял, но се открива във всички комплекси в селището (граф. XI.13).

Граф. XI.13. Разпределение на фрагментите с документирана ангоба по комплекси.
Diagram XI.13. Distribution of engobe by complexes.

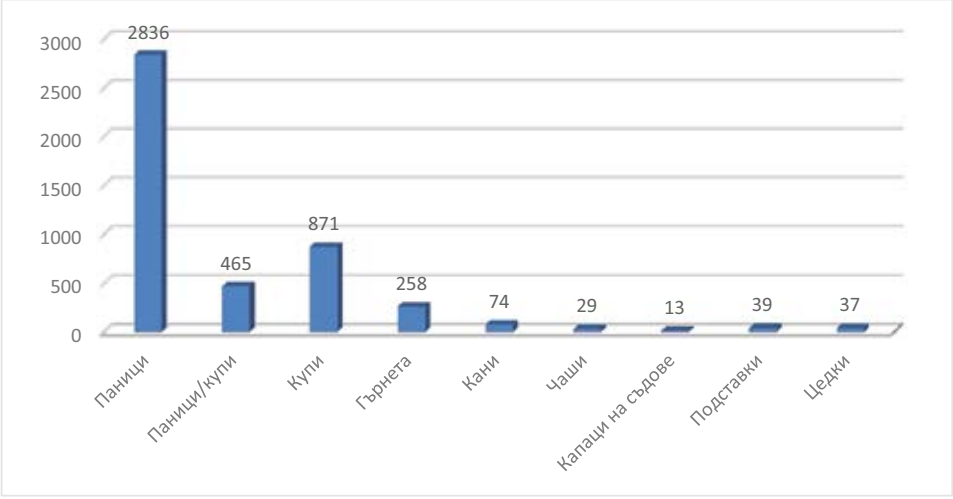
Резултатите от статистическия анализ на технологичните характеристики на керамичния комплекс от халколитно селище Върхари не показват значителни различия по комплекси, а по-скоро близост и сходство помежду им.

XI.3. ФОРМИ И УКРАСА НА КЕРАМИЧНИТЕ СЪДОВЕ (Камен Бояджиев)

ФОРМИ (ГРУПИ) СЪДОВЕ

Значителната фрагментираност на керамичния материал от Върхари в голяма степен затруднява изграждането на класификация и проследяването на присъствието на основните форми в различните комплекси и вкопавания. Повечето класификации на керамични комплекси от халколита в днешните български земи включват съчетание от метрични и морфологични признаци, в които водеща роля имат отношенията между основните метрични характеристики – диаметър на устието, максимален диаметър, диаметър на дъното, височина, височини от устието до прелома и от прелома до дъното (виж напр. Петрова 2003; Георгиева 2012). За съжаление броят на целите или възстановими като профил съдове от Върхари е много малък, т. е. в голямата част от случаите установяването на тези отношения е невъзможно. По тази причина в настоящата класификация основно място заемат специфични морфологични характеристики. Част от типовете, особено сред по-големите и сложно профилирани съдове (купи, гърнета), са условно обособени на база на специфични фрагменти[181]. Основните цели на предложената класификация са „вътрешен“ анализ на керамичния материал от обекта (възможност за съпоставяне между отделните комплекси и вкопавания) и сравнение с останали обекти от халколита в съседните региони с цел изясняване на хронологическата позиция на селището.

Разграничени са девет основни форми (групи) съдове: паници, купи, гърнета, кани, чаши, подставки, капаци, хранилища, цедки/димари, както и една междинна група – паници/купи (граф. XI.14).

Граф. XI.14. Разпределение на основните форми съдове сред определяемите фрагменти.
Diagram XI.14. Distribution of pottery shapes (among the identifiable sherds).

[181] По тази причина приехме за по-коректно в образите, илюстриращи отделните типове и подтипове съдове, да бъдат представяни характерни фрагменти, въз основа на които те са обособени, а не схематични общи форми. В резултат в някои случаи се получава дублиране и едни и същи фрагменти са включени както в образите към класификацията на керамичния материал, така и в тези по комплекси и вкопавания.

I. Паници

Към тази група отнасяме едноделни съдове, чийто максимален диаметър се намира при устието. Дълбочината им може да се различава чувствително – от 1:5 до 1:2 спрямо диаметъра при устието. На тази база те могат да се разделят на плитки, среднодълбоки и дълбоки. Поради фрагментарния характер на материала от Върхари височината е най-трудно установимият елемент при съдовете и съответно разграничаването им по този критерий в повечето случаи не е възможно. Указание за дълбочината на паниците до известна степен дава наклонът на стените. Колкото този наклон е по-голям (т. е. ъгълът към устието е по-малък като стойност в градуси), толкова по-голяма е вероятността паницата да е плитка, тъй като се увеличава съотношението устие (максимален диаметър) – дъно (разликата между диаметъра на устието и дъното). Съответно колкото по-малък е наклонът, толкова по-дълбока би следвало да е паницата (обр. XI.1). Малкият наклон на стените обаче не е гаранция за по-голяма дълбочина, тъй като има съдове, при които стените може да са почти отвесни, но да са с малка височина (обр. XI.1; XI.30: 1). При тях съотношението между диаметъра на устието и дъното е по-голямо от 2/3. Възможно е тяхната функция да е по-различна от тази на паниците. Тъй като обаче в повечето случаи нямаме данни за височината (т.е. нямаме запазен цял профил), те са отнесени към групата на паниците.

Според общото оформление на съда, което при паниците се определя от стените и устийната част, те могат да се разделят на няколко типа.

I.1. Паници с форма на обърнат пресечен конус (конични паници)

Преобладават екземплярите с прави стени. В някои случаи стените могат да са леко конвексни или конкавни, като извивката е съвсем слаба и не се отразява съществено на общата форма (обр. XI.1). Този тип представя най-простата за изпълнение форма, която е добре позната през всички праисторически периоди. В неговите рамки обаче се наблюдават и известни различия, които може да засегнат всички елементи на съда.

Устиен ръб. Регистрирани са следните начини на неговото оформяне:

– равномерно заоблен (напр. обр. XI.47: 1, 2);

– равномерно заострен (напр. обр. XI.35: 4);

– заоблен отвътре (напр. обр. XI.27: 1);

– заоблен отвън (напр. обр. XI.42: 2);

– заострен отвътре.

Стени. Според промяната в дебелината те могат да бъдат:

– равни (обр. XI.20: 1);

– по-дебели при дъното, изтъняващи към върха (обр. XI.35: 4);

– удебелени в средата (обр. XI.42: 1);

– изтънени при дъното (обр. XI.35: 1; XI.32: 1).

Дъно. Спрямо основата може да бъде:

– равно;

– леко конкавно.

Според съотношението на дебелината на дъното към дебелината на стените се констатират следните варианти:

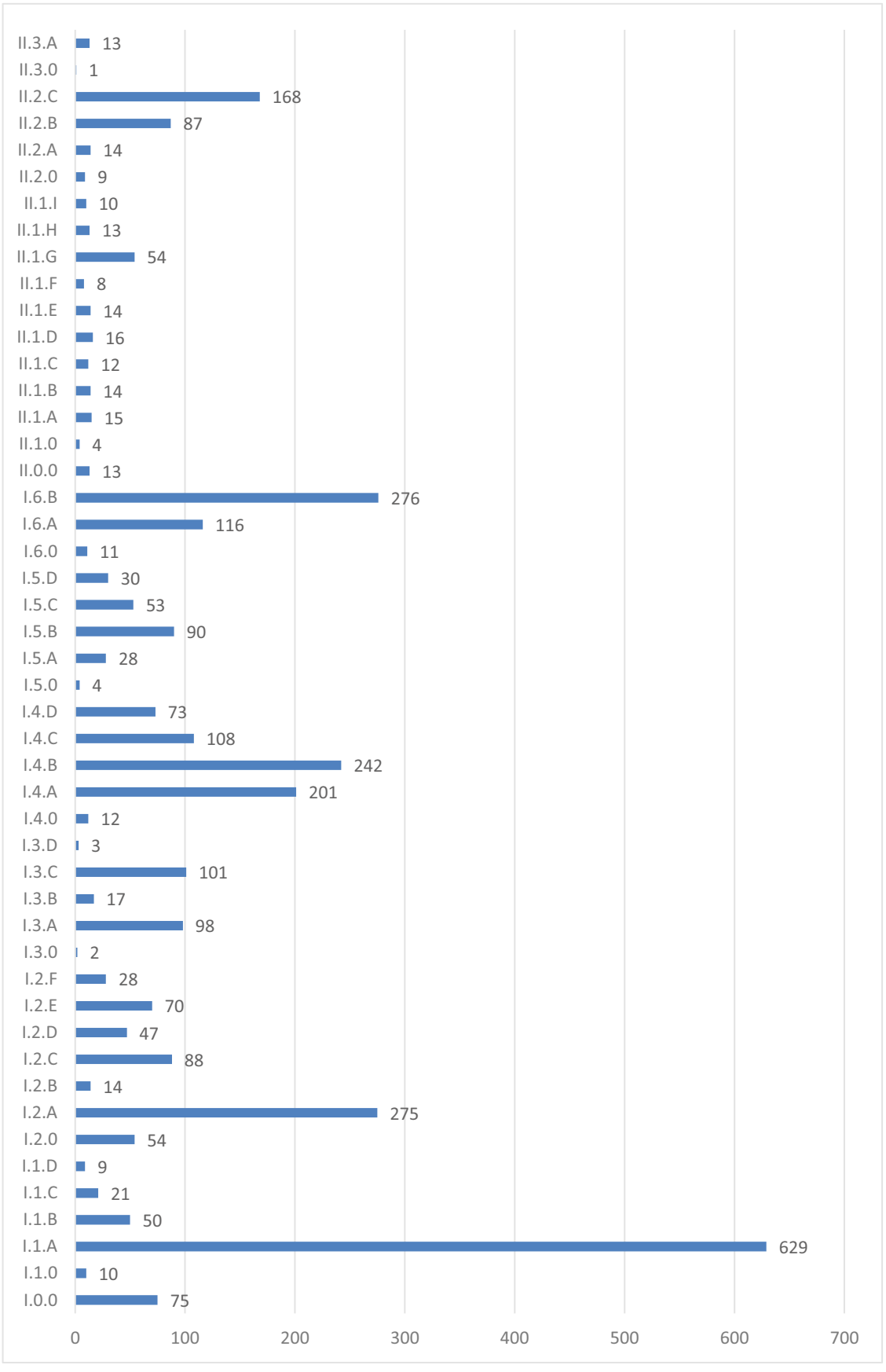
– дебелината на дъното е равна на тази на стените;

– дъното е по-дебело от стените;

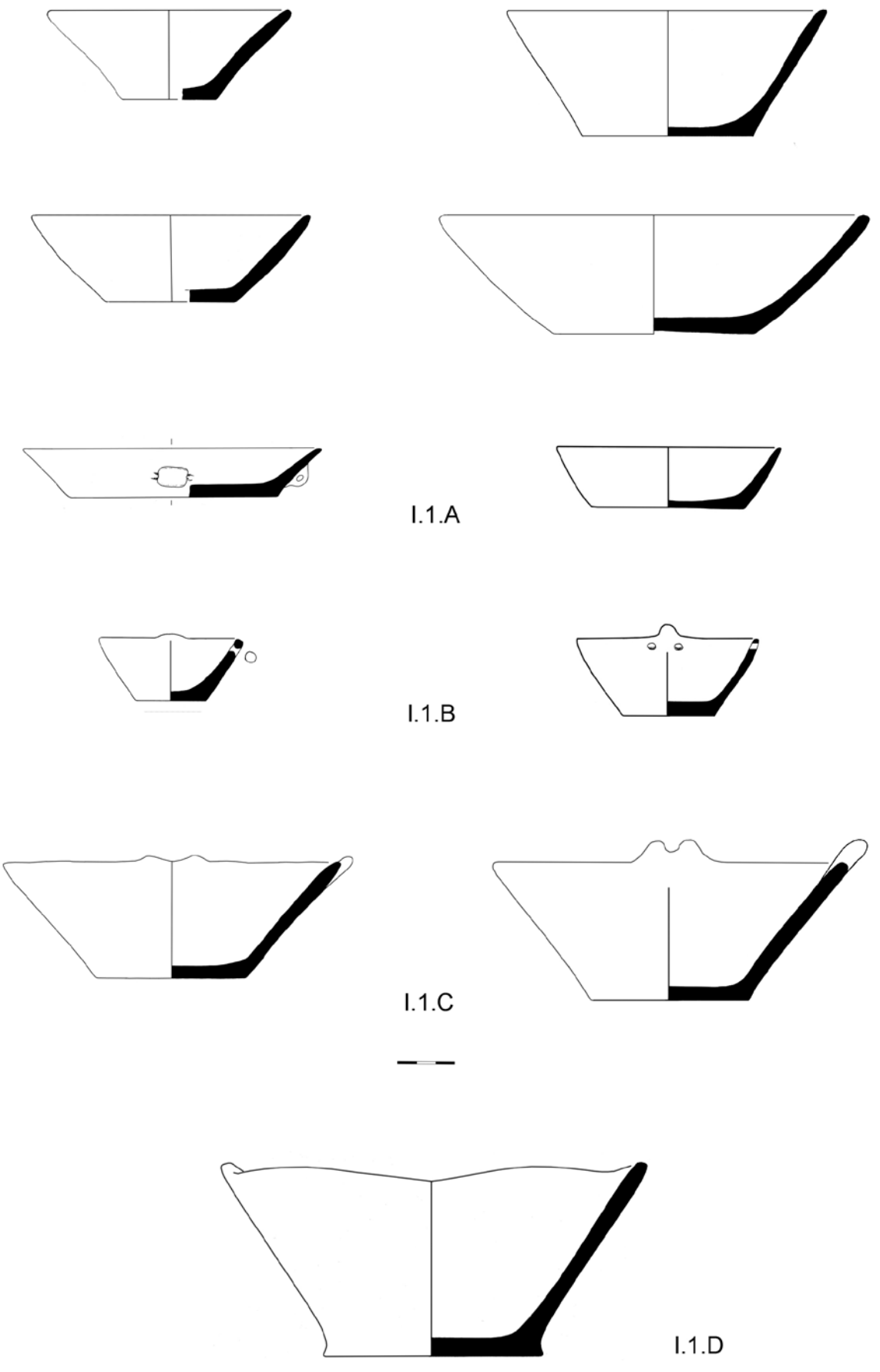
– дъното е по-тънко от стените.

I.1.A. Конични паници с равно устие.

Това е най-разпространеният подтип както сред целите съдове от селището при

Граф. XI.15. Разпределение на основните типове и подтипове паници и паници/купи.
Diagram XI.15. Distribution of the main types and subtypes of dishes and dishes/bowls.

Обр. XI.1. Панщи тип I.1.
Fig. XI.1. Type I.1 dishes.

Върхари, така и сред определимите фрагменти (граф. XI.15, XI.16)[182]. Той обаче не представлява напълно хомогенен комплекс. Наблюдават се различия в дълбочината на съдовете (плитки, среднодълбоки, дълбоки), формата на стените, цялостните пропорции (диаметър на устие спрямо диаметър на дъно спрямо височина). Преобладават екземплярите с прави или сравнително прави стени, но се срещат и такива със слабо конкавни или слабо конвексни стени. В някои случаи се наблюдава удебеление на стената в средната ѝ част или цялостно изтъняване към устието. Към този подтип е включена и група от ниски съдове със сравнително голям диаметър, при които диаметърът на дъното е близък до този на устието (ъгълът на стените към дъното е между 60˚ и 90˚), а височината е неколкократно по-малка от диаметрите. В един от случаите има и хоризонтална дръжка (обр. XI.30: 1). Теоретично въз основа на тези различия могат да бъдат обособени като отделен подтип, но поради силно фрагментарния характер на голямата част от керамичния материал на този етап смятаме подобно трудно проследимо „раздробяване“ за необосновано.

В сравнително редки случаи върху съдовете от подтип I.1.A е засвидетелствана украса: най-често насечки по устието (обр. XI.38: 4), също така дъговидни релефни ленти от вътрешната страна (обр. XI.47: 1, 2), врязана украса, основно тип „стълбичка“ (обр. XI.24: 2; XI.36: 6), рисувана с графит украса, релефна лента с ямички по външния ръб на устието (обр. XI.35: 6).

I.1.B. Конични паници с един дъговиден издатък на устието.

Издатъкът може да има различна форма – както висок, почти U-виден, така и по-нисък и разлат. В някои случаи се наблюдават отвор/отвори под устието. Засвидетелстван е и един екземпляр със схематичен зоо/антропоморфен издатък и графитна украса от външната страна (обр. XI.46: 4).

I.1.C. Конични паници с двойка дъговидни издатъци на устието.

Издатъците могат да бъдат по-слабо или по-ясно изразени, а разграничението между тях – по-плитко (над ръба на устието) или по-дълбоко (до или под ръба на устието) (обр. XI.1; XI.53: 4).

Разграничаването на подтипове I.1.B и I.1.C от I.1.A сред материалите е до известна степен условно, тъй като при фрагментирането на една паница с издатък/издатъци по-големият брой фрагменти ще са без издатък, с равно устие (т.е ще бъдат отнесени към тип I.1.A.). В някои случаи личи наличието на издатък, без да е ясна формата или броят (обр. XI.35: 1).

I.1.D. Конични паници с вълнообразно устие (т. нар. лилиевидни паници).

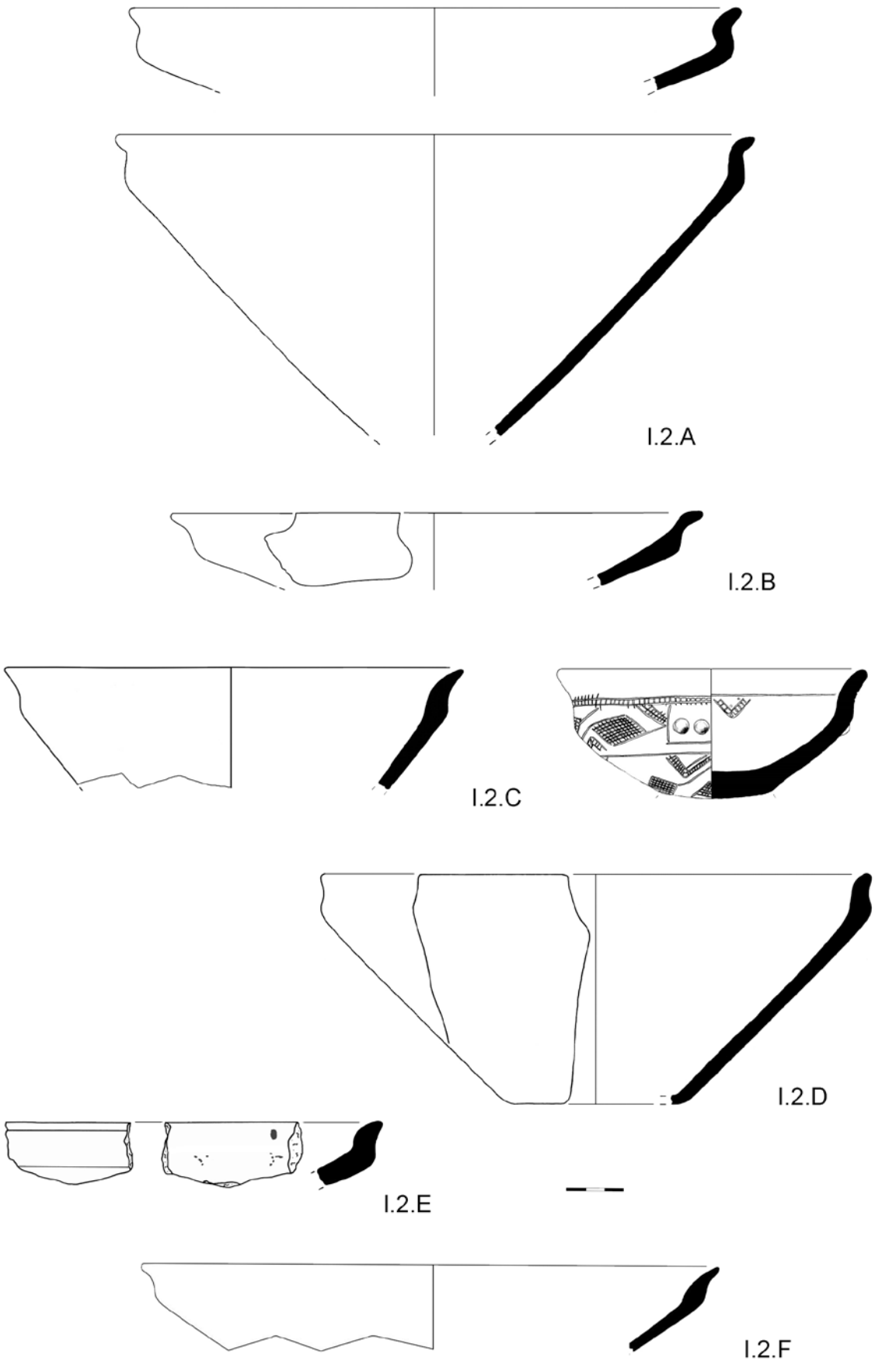
В керамичния комплекс от Върхари този подтип е слабо представен – само от един цял екземпляр и няколко фрагмента. Характеризира се със сравнително слабо изразена амплитуда между най-високата и най-ниската част на устието.

I.2. Паници с профилирана навън (S-видна) устийна част (обр. XI.2)

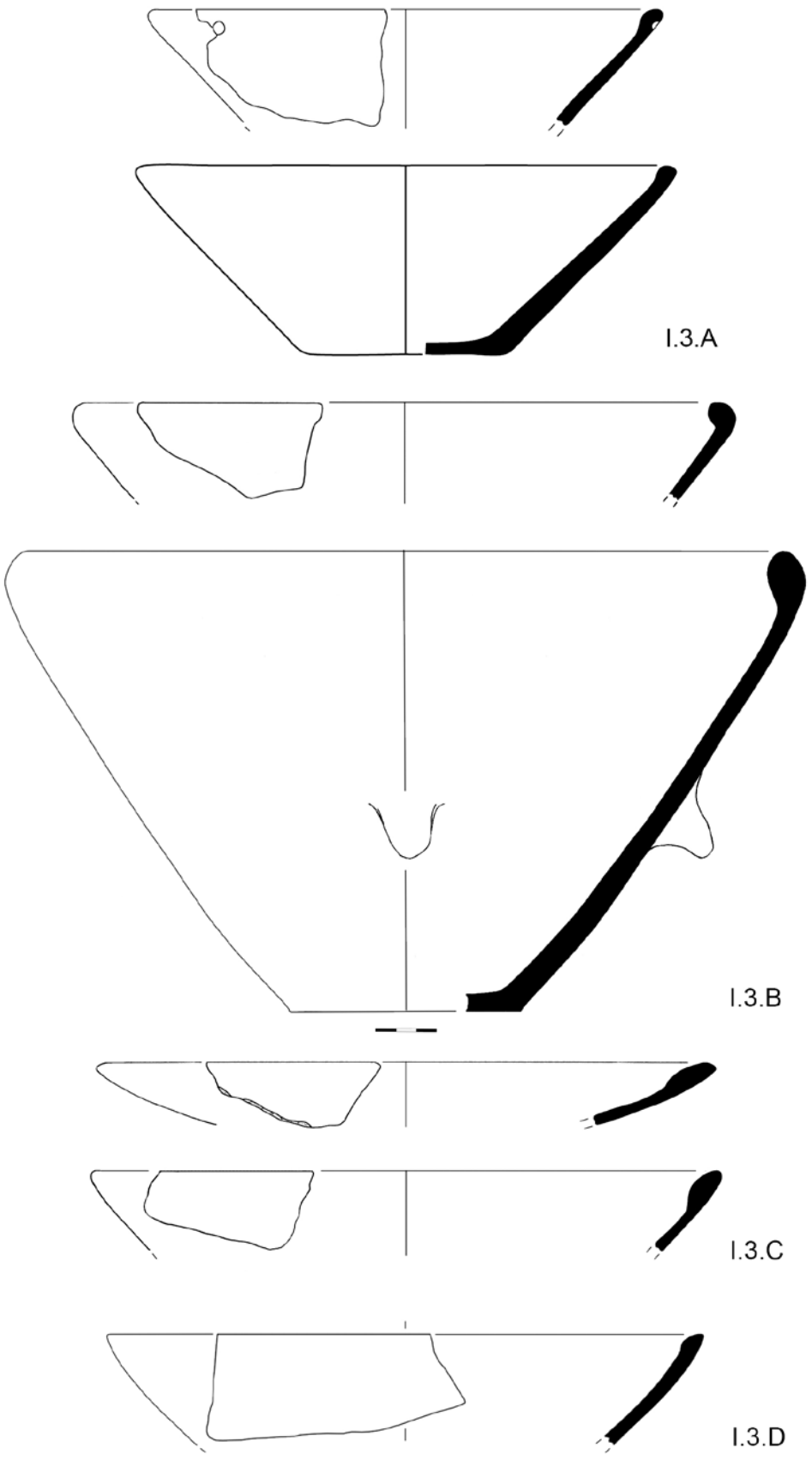
Този тип паници се характеризира с ясно изразено S-видно профилиране на приустийната част. В останалата си част стената на съда е права или съвсем слабо дъговидно извита (конкавна или конвексна). Засвидетелствани са паници с различен наклон на стената и вероятно различна дълбочина (плитки, среднодълбоки, дълбоки). Характерно отлепяне на дъното на някои от тях (обр. XI.56: 2, 3) предполага наличието на столчета, но липсва екземпляр със запазено такова. Въз основа на специфики в оформянето на типоопределящия белег (профилирането на приустийната част) са разграничени шест подтипа.

I.2.A. В приустийната част стената чупи вертикално нагоре или леко навътре, а

[182] В базата данни, на която се основава статистическият анализ на керамичния комплекс, фрагменти от конични паници с равно устие са отнасяни към подтип I.1.A. Трябва обаче да се има предвид възможността някои от тях да произхождат от паници с издатък/издатъци (I.1.B или I.1.C).

Обр. XI.2. Паници тип I.2.
Fig. XI.2. Type I.2 dishes.

Обр. XI.3. Панници тип I.3.
Fig. XI.3. Type I.3 dishes.

после прави още една коса чупка навън. Двете чупки са ясно изразени и от външната, и от вътрешната страна. Те са къси, приблизително равни, със заоблени преломи. Устийният ръб е с дебелината на стената, заоблен (обр. XI.44: 3). Срещат се както сравнително плитки, така и много дълбоки паници (обр. XI.46: 2). Някои от екземплярите са с графитна украса от вътрешната (обр. XI.55: 3) или външната страна (обр. XI.21: 4).

I.2.B. Устийната част чупи косо нагоре, като от вътрешната страна стената е равна, а извивката плавна, дъговидна, докато от външната е профилирана, като при първата чупка профилирането е вертикално, така че се образува удебеляване на стената. След това тя изтънява към устийния ръб, който е изнесен навън, като може да е леко заострен, а горната му част приблизително хоризонтална (обр. XI.38: 7).

I.2.C. Първата чупка е вертикална, а втората изнесена навън, така че максималният диаметър при устието видимо надхвърля този при прелома. Характерни са заоблените преломи, които придават плавна цялостна профилация. Устийният ръб може да е заоблен или леко заострен.

I.2.D. В горната си част стената прави сравнително малка чупка вертикално нагоре. От външната си страна тя е профилирана, от вътрешната е равна. Диаметърът при устието е приблизително равен на този при точката на пречупване. В някои случаи устийният ръб може да е изнесен съвсем леко навън, заоблен (обр. XI.38: 9; обр. XI.53: 10). Под прелома може да има пъпка (обр. XI.32: 3) или дупчици (обр. XI.38: 8).

I.2.E. Горната част е много къса, като първо чупи леко навътре, а след това леко навън, така че диаметърът при устийния ръб е приблизително равен на този при точката на пречупване. Ръбовете са силно заоблени и съответно пречупването е плавно, най-близо до буквата S.

I.2.F. Горната част е много къса, но широчината на първата чупка е чувствително по-голяма от тази на стената, а самото устие е стеснено. Преломът е ясно изразен и от вътрешната, и от външната страна.

I.3. Паници с удебелен отвътре устиен ръб (обр. XI.3)

Стените на паниците от този тип са прави, в редки случаи слабо конвексни. Ъгълът на скосяване предполага наличието на плитки, среднодълбоки и дълбоки екземпляри. Въз основа на формата на удебеляването са разграничени четири подтипа.

I.3.A. Устието е слабо удебелено отвътре, като удебеляването е заоблено и „късо“ (широчината му е близка до дебелината на стената в тази част). В един случай по него е засвидетелствана украса от коси насечки (обр. XI.44: 1), а в един – с канелюри.

I.3.B. Удебелението е ясно изразено, оформено като полукръг (полуовал), приблизително перпендикулярно на стената, така че най-горната точка на устийния ръб е по-навътре от максималния диаметър на съда.

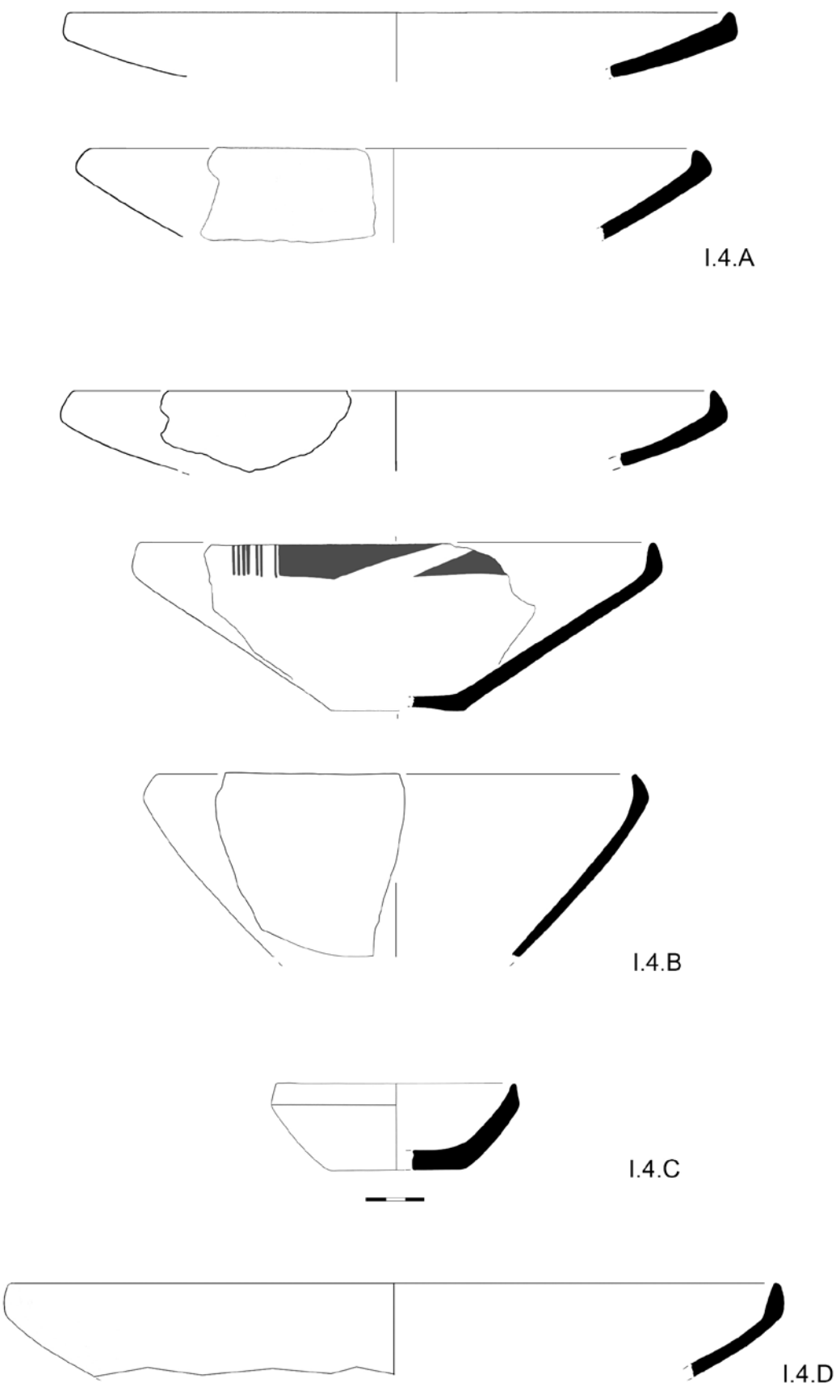
I.3.C. Удебелението е разлато, плавно, „ниско“ (широчината му е по-голяма от дебелината на стената в тази част).

I.3.D. Удебелението е слабо изразено, образувано чрез скосяване на устийния ръб от вътрешната страна и лекото му разширяване спрямо широчината на стената. В резултат има слабо ъгловидна форма.

I.4. Паници с пречупено навътре (прегънато) устие (обр. XI.4)

Паниците от този тип се характеризират с ясно изразено пречупване на приустийната част навътре, което от външната страна оформя ъгъл (обикновено близък до 90°). Стените им в повечето случаи са прави или приблизително прави, в редки случаи слабо конвексни. Дълбочината им варира. Въз основа на специфики в оформянето на пречупването са разграничени четири подтипа.

I.4.A. От външната страна пречупването е под прав или приблизително прав ъгъл спрямо стената, ръбът е ясно изразен, леко заоблен. От вътрешната стена пречупването е по-слабо изразено, приблизително вертикално и съвсем ниско, така че височината му е малко по-голяма от дебелината на стената. Сред този подтип преоб-

Обр. XI.4. Паници тип I.4.
Fig. XI.4. Type I.4 dishes.

ладават плитките паници (предимно с наклон на стената към устието между 30° и 40°).

I.4.B. Начинът на пречупване е близък до този на I.4.A, но пречупената част е ясно обособена и по-висока. Сред този подтип по-често се срещат среднодълбоки и дълбоки екземпляри. По тази причина той се явява граничен между групата на паниците и купите. Върху някои съдове има графитна украса (обр. XI.48: 1, 2; обр. XI.36: 5).

I.4.C. При този подтип липсва истинско пречупване, но чрез ясно изразено скосяване от външната страна на стената се създава ефект за такова – на практика пречупване личи от външната страна, а от вътрешната няма.

I.4.D. От външната страна пречупването е приблизително вертикално, като устийната част е слабо конвексна. От вътрешната страна пречупването е по-слабо изразено, така че при линията на пречупване стената е по-дебела и се стеснява към устието.

I.5. Паници със завито навътре устие (обр. XI.5)

Формата е близка до I.4, но пречупването е заоблено и в повечето случаи плавно – както от външната, така и от вътрешната страна. Стените са прави или слабо конвексни (спрямо I.4 са по-често конвексни). Разграничени са четири подтипа:

I.5.A. Устието е плавно завито нагоре. Устийният ръб е заоблен, дебелината му е равна на тази на стената. На стената под извивката към устието може да има пъпка.

I.5.B. Устието е завито навътре, като от външната страна наклонът е по-ясно изразен, отколкото от вътрешната и съответно максималният диаметър е малко под устийния ръб. Извивката към устието е плавна. Стените обикновено са слабо конвексни. Среща се графитна украса (и от вътрешната, и от външната страна – обр. XI.27: 5; XI.48: 4, 5), в един случай комбинирана с канелюри по ръба на устието.

I.5.C. Устието е завито навътре под почти 90° спрямо стената, като извивката е ясно изразена и от външната, и от вътрешната страна. Този подтип е най-близък до паници I.4. Среща се графитна украса.

I.5.D. При паниците от този подтип извитата част е много къса, като пречупването на стената е по-ясно изразено от вътрешната страна. В резултат се получава удебеление, оформено като полукръг/полуовал (заоблянето е от външната страна, от вътрешната е приблизително отвесно). Близки са до паниците с удебелено отвътре устие, подтип I.3.B.

От функционална гледна точка оформлението на приустийната част на паниците от типове I.3, I.4 и I.5 вероятно е имало сходна роля – да се предотврати разливането/разсипването на съдържанието. Изборът на конкретна форма изглежда е бил свързан по-скоро с естетически причини.

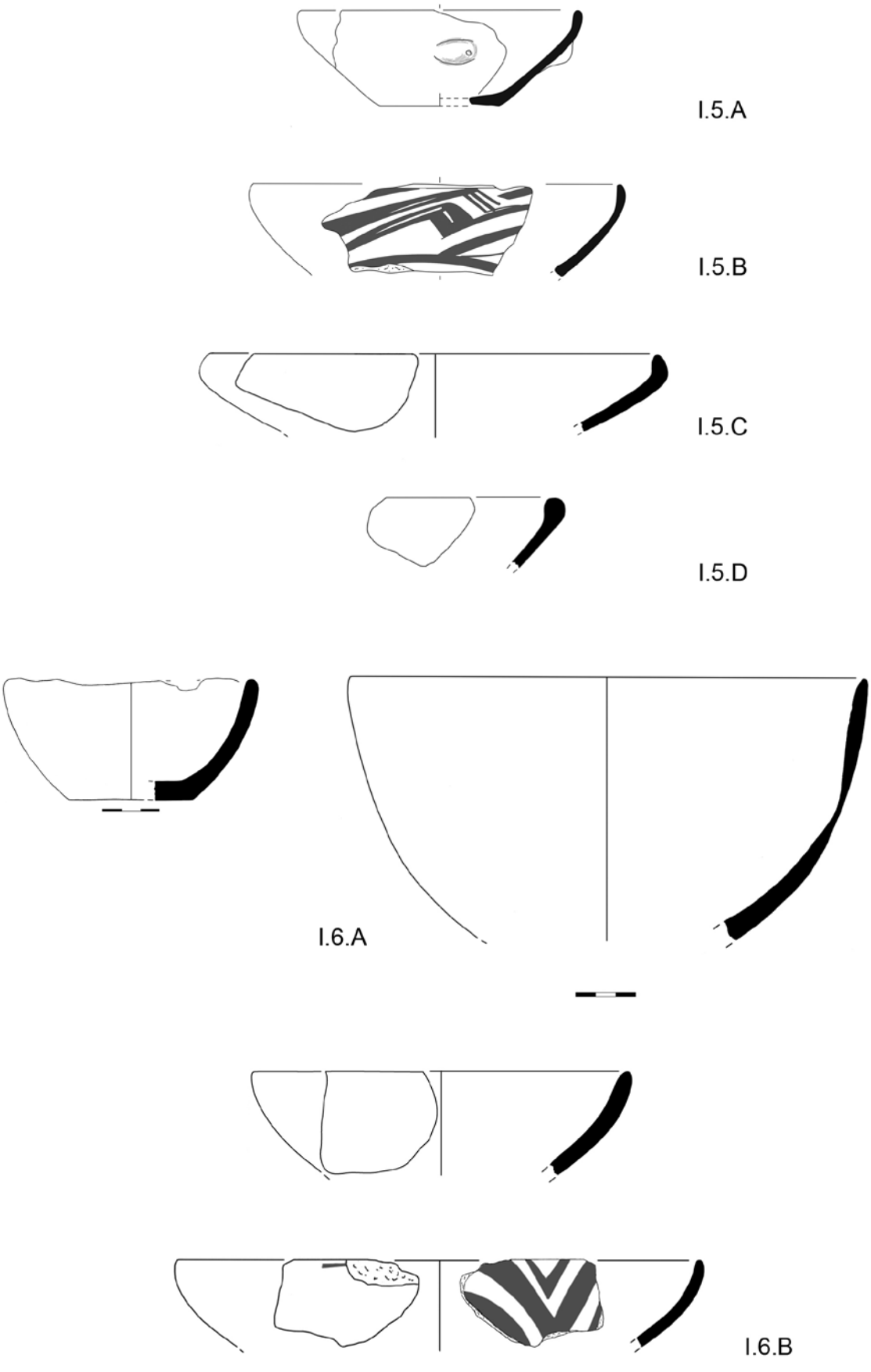
I.6. Паници с дъговидно извити (конвексни) стени („полусферични“ паници) (обр. XI.5)

I.6.A. Характеризират се с равномерно извита дъговидна стена. Паниците от този подтип са среднодълбоки или дълбоки. В един случай е засвидетелствана украса от врязани линии и графит (обр. XI.44: 5).

I.6.B. Стените са дъговидни, като извивката е най-силно изразена в горната част към устието (доближават се до паници I.5.B). Характерна за паниците от този подтип е украсата с графит (често отвън и отвътре – напр. обр. XI.27: 5; XI.38: 10). Засвидетелствани са и екземпляри с канелюри по ръба на устието.

II. Паници/купи

Формата на част от съдовете от селището при Върхари се явява междинна между критериите за паници и купи. При някои от тях максималният диаметър е при устието, но наклонът на стената към дъното показва, че става въпрос за дълбоки съдове (II.1). Същевременно горната част е по-висока и по-ясно изразена от тази на „типичните“ паници (т.е. обхваща не само приустийната част). В други случаи максималният диаметър е при прелома, но е сходен с този на устието, а приустийната част е ниска

Обр. XI.5. Паници тип I.5 и I.6.
Fig. XI.5. Types I.5 and I.6 dishes.

(II.2 и II.3). Откриването на огромната част от съдовете във фрагментарно състояние не позволява използването на метрични критерии и съответно определянето им към една от двете категории. По тази причина в настоящата класификация и в базата данни е използвана междинна група паници/купи.

II.1. Съдове с профилирана (S-видна) устийна част (обр. XI.6; граф. XI.15)

Съдовете от този тип са сходни с паници I.2, но имат определено по-висока и по-ясно изразена горна част. Преобладават среднодълбоки и дълбоки форми. Въз основа на специфики в профилацията са разграничени девет подтипа.

II.1.A. Формата е близка до паниците от тип I.2. Горната част е ниска, с изразена S-видна профилация и издадено навън устие. Преломът отвън и отвътре е заоблен.

II.1.B. Стената в горната си част прави ясно изразена чупка навътре, след което навън, като при образувалия се S-виден профил диаметърът на устието е равен на този при прелома. Преломите са добре изразени, но заоблени. Среща се графитна украса (обр. XI.6).

II.1.C. Този подтип е много близък до II.1.B. Разграничен е условно въз основа на специфично подчертаване на S-видната профилация чрез прав ъгъл в основата на пречупването към устието, от външната страна. Засвидетелствана е врязана украса от външната страна (обр. XI.6).

II.1.D. S-видната профилация е изразена само от външната страна. От вътрешната страна горната част е приблизително вертикална, права, като постепенно плавно извива към пречупеното навън устие. Може да има украса от врязани линии или пъпки над прелома (обр. XI.33: 9).

II.1.E. Цялостната форма е конично-конична, като профилацията е много слабо изразена само от външната страна чрез удебеляване на прелома и профилиране на устийния ръб. От вътрешната страна горната част е равна, а преломът – плавен.

II.1.F. S-видната извивка е много плавна и издължена. Личи само от външната страна.

II.1.G. S-видната профилация е постигната чрез две ясно изразени чупки – първата вертикално нагоре, втората следва посоката на стената в долната част. Приустийната част е издължена.

II.1.H. Оформянето на чупките е сходно с подтип II.1.G, но средната част е определено по-висока, а приустийната част не е толкова наклонена навън. Цялостната форма на съдовете е по-дълбока.

II.1.I. Устийната част е прегъната навън. Отвън пречупването е остро, преломът под него е заоблен, а стената към устието е права. Отвътре преломът е плавен, стената дъговидно извита. Върху прелома може да има малка възжеста дръжка/дръжки (обр. XI.6) или пъпка (обр. XI.56: 2). Засвидетелствана е врязана украса от външната страна (обр. XI.56: 1, 2), както и рисувана с графит украса и от двете страни (обр. XI.24: 12).

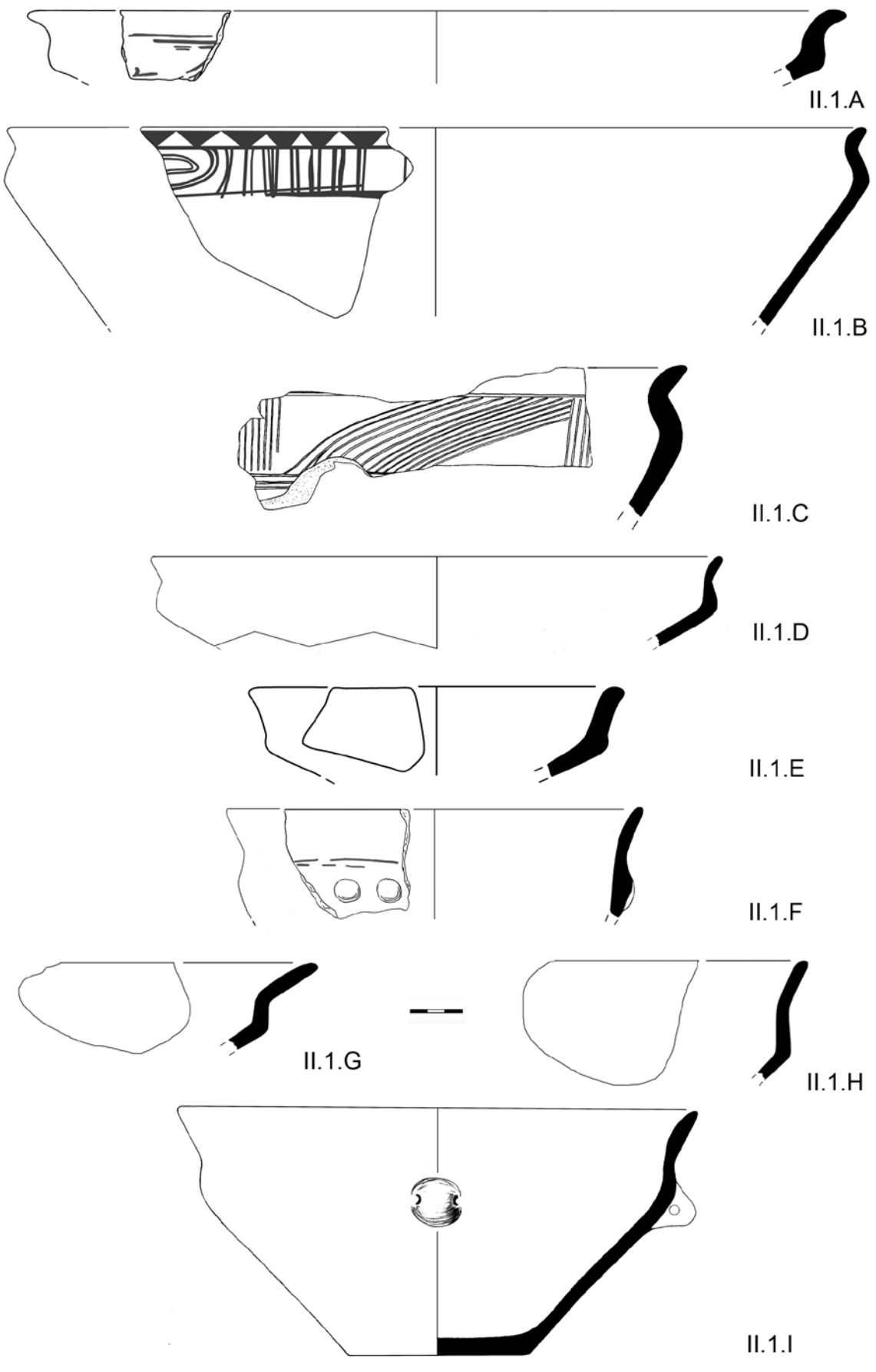
II.2. Съдове с извита навътре устийна част (обр. XI.7)

Този тип паници/купи са сходни с паниците от тип I.5. Разликата е в по-издължената горна (приустийна) част. Разграничени са три подтипа:

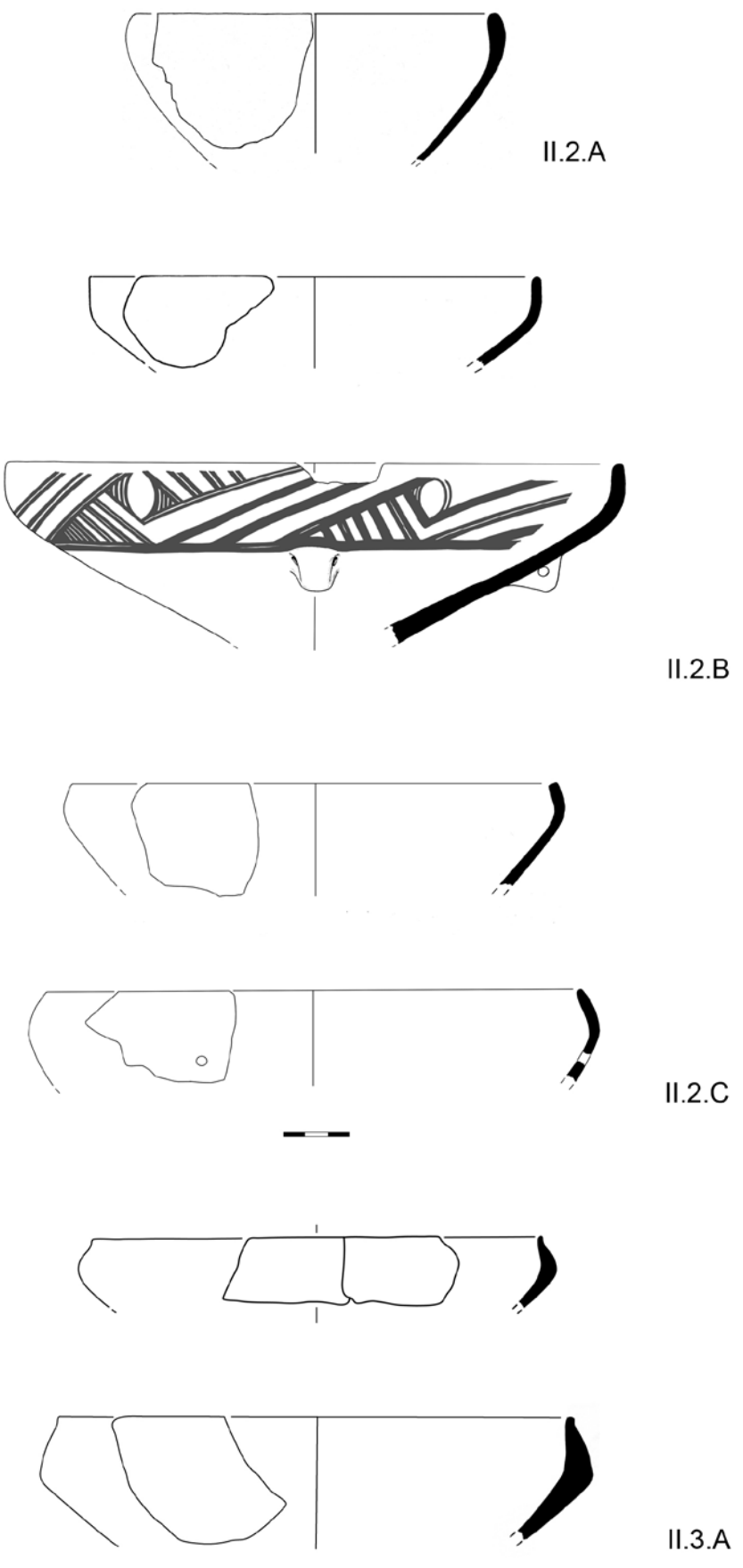
II.2.A. Приустийната част е извита леко навътре и удебелена спрямо стената в долната част на съда. Извивката е плавна. Стената е права или слабо конвексна.

II.2.B. Приустийната част е плавно извита нагоре, вертикална. Преломът е заоблен. Дебелината на стената е еднаква с тази в долната част на съда. Стената е права. Среща се графитна украса върху външната повърхност, както и възжеста дръжка или пъпка под прелома.

II.2.C. Приустийната част е извита навътре, като извивката е заоблена, но ясно изразена. Дебелината на стената е еднаква с тази в долната част на съда. Стената е права.

Обр. XI.6. Панници/купи тип II.1.
Fig. XI.6. Type II.1 dishes/bowls.

Обр. XI.7. Панщи/купи тип II.2 и II.3.
Fig. XI.7. Types II.2 and II.3 dishes/bowls.

II.3. Съдове с извита навътре и удебелена устийна част (обр. XI.7)

Типът е представен от един подтип, близък до групата на купите.

II.3.A. Горната част е ниска. Отвън преломът е удебелен, ясно изразен, като след него стената е с наклон навътре и постепенно се стеснява. Отвътре стената е приблизително вертикална. Устийният ръб е обособен, приблизително вертикален.

III. Купи

Към тази група са причислени дву- или триделни съдове, чийто устиен диаметър е равен или по-малък от максималния диаметър на съда, но е по-голям от 2/3 от него. Височината е по-малка или равна на 2/3 от максималния диаметър. Поради фрагментарния характер на материала в мнозинството от случаите не може да се използват съотношенията, в които влиза височина – цялата или на отделните части. По тази причина разграничението между купи и гърнета понякога е условно.

III.1. Цилиндрично-конични купи (обр. XI.8; граф. XI.16)

Долната част е с форма на обърнат пресечен конус, горната е цилиндрична. Диаметърът на устието е равен или приблизително равен на диаметъра при прелома (максималния диаметър). Разликата между отделните подтипове се основава на някои разлики в оформлението на горната част, прелома и устието.

III.1.A. Горната част е цилиндрична, стените са прави, вертикални. Срещат се различни варианти според съотношението между височина на горната и долната част или оформянето на прелома. Преобладават съдовете с по-ниска горна част. Преломът може да е остър или леко заоблен. В единични случаи се среща релефна украса – врязвания, набождания, релефни ленти.

III.1.B. От вътрешната страна стената в горната част е приблизително вертикална, от външната има лек наклон навътре, като се стеснява слабо към устието, така че отвън има слабо биконична форма. Устийният ръб е профилиран или удебелен навън.

III.1.C. Стената в горната част е слабо наклонена навътре. Устийната част плавно извива навън, като диаметърът на устието е приблизително равен на този при прелома. Устийният ръб е заоблен или слабо заострен. Някои екземпляри са имали вертикални дръжки в горната си част. Има и такива с графитна украса, включително от външната и вътрешната страна (обр. XI.8).

III.1.D. Горната част е изразено конкавна от вътрешната страна и по-слабо извита от външната, което ѝ придава известно удебеляване. Устието е заоблено отвътре.

III.1.E. Горната част е приблизително вертикална, цилиндрична, като преломът е леко изнесен навън и удебелен (подчертан).

III.1.F. От вътрешната страна стената в горната част е приблизително права, от външната е конвексна, удебелена при прелома и стесняваща се към устието. То е профилирано навън. Преломът е заоблен. Срещат се хоризонтални или коси въжести дръжки под прелома (обр. XI.44: 8, 10).

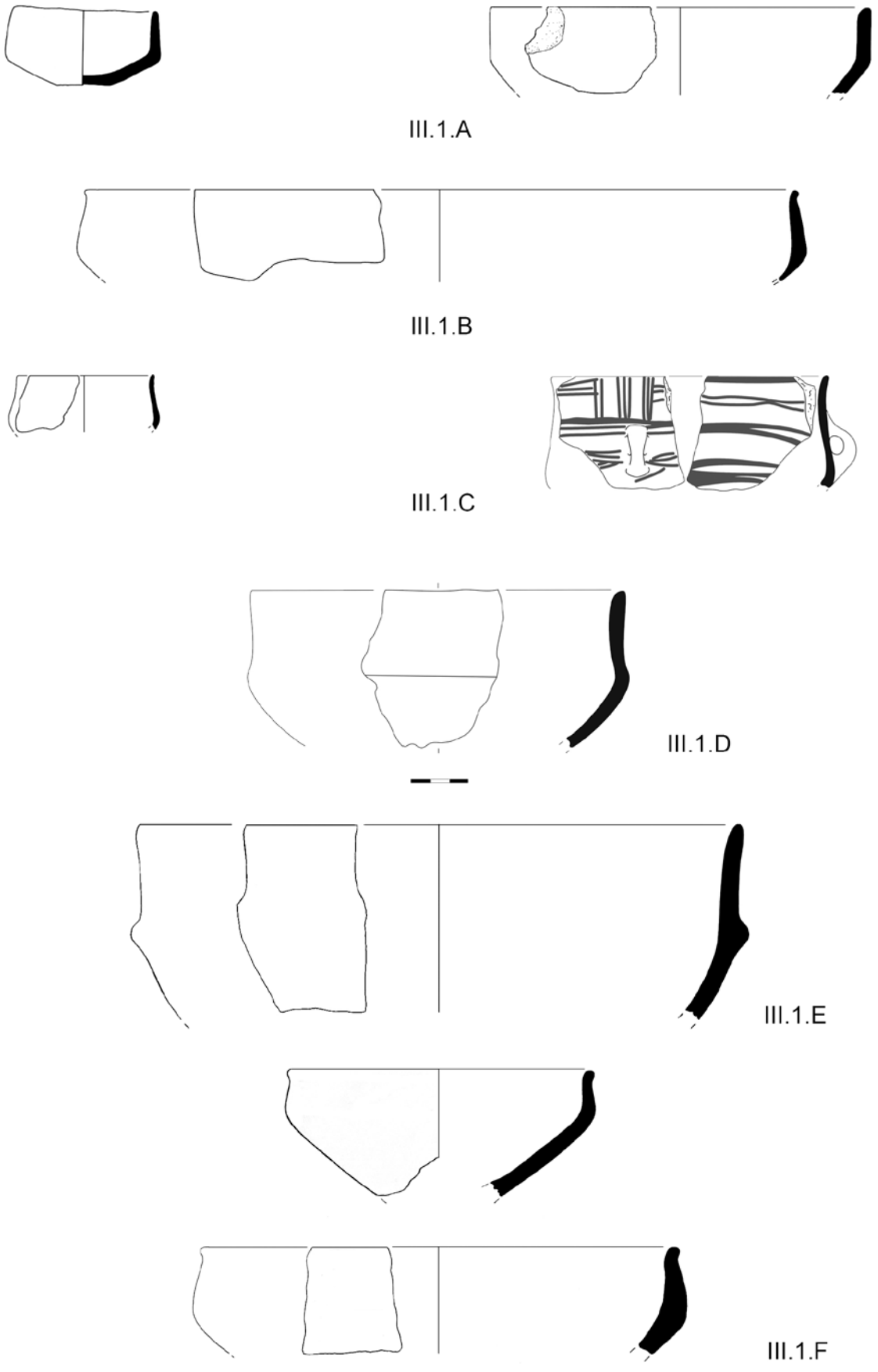
III.2. Цилиндрично-конични купи с обособена отвън средна част (обр. XI.9)

Този тип купи имат триделна форма с ясно обособена средна част. Въз основа на нейната форма са разграничени четири подтипа:

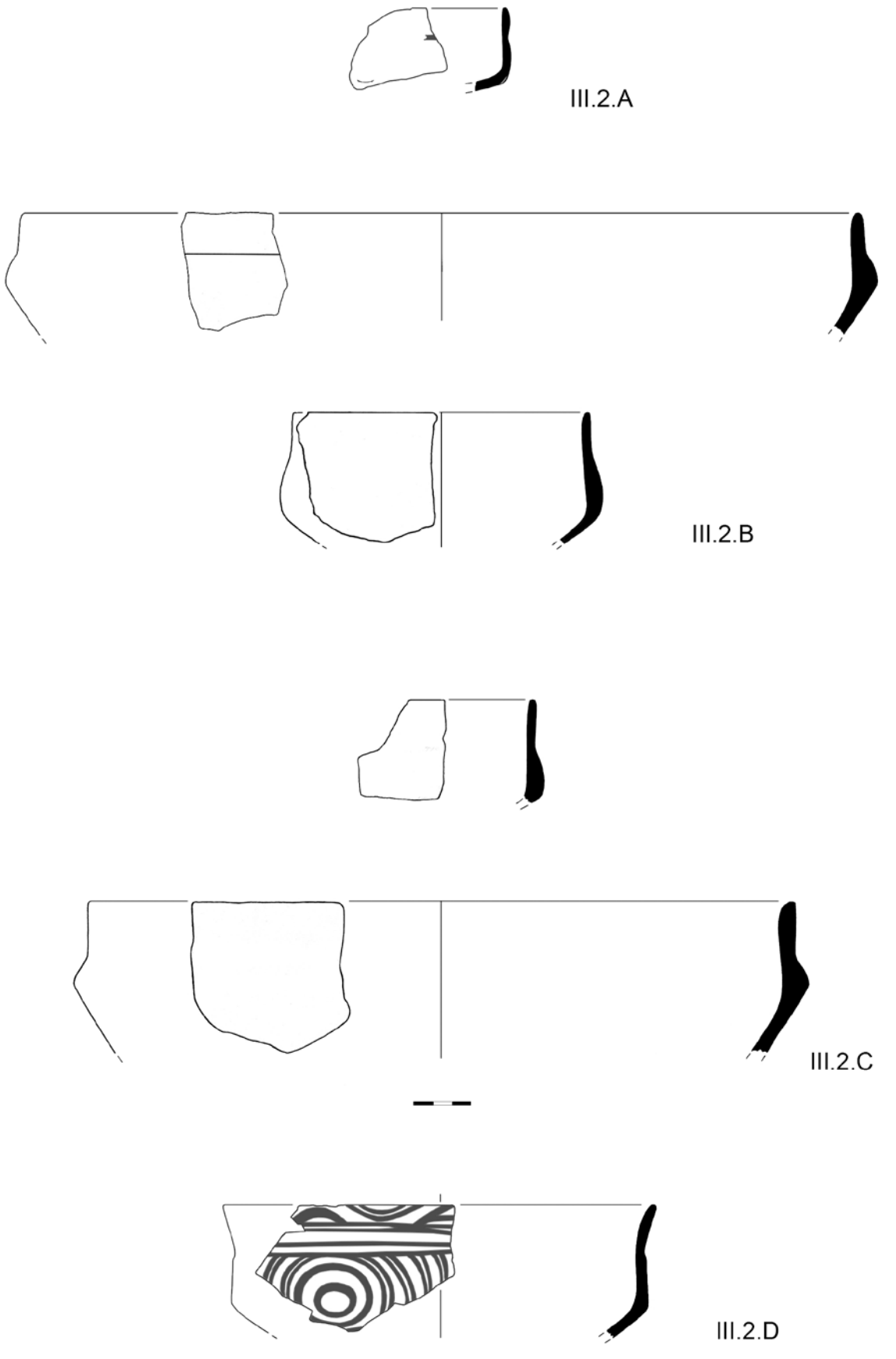
III.2.A. Горната част е бицилиндрична, като приустийната част е стеснена отвън, обособена от стената.

III.2.B. Цилиндрично-конични купи с широк удебелен прелом, който заема половината или повече от горната част. Удебелената част леко се стеснява във височина. Устийната част е вертикална.

III.2.C. Този подтип е сходен с подтип III.2.B, но преломът (средната част) заема по-малко от половината от горната част. Приустийната част е вертикална, издължена.

Обр. XI.8. Купи тип III.1.
Fig. XI.8. Type III.1 bowls.

Обр. XI.9. Купи тип III.2.
Fig. XI.9. Type III.2 bowls.

III.2.D. Средната част е цилиндрична, ясно изразена, горната (устийна) част е наклонена навън.

III.3. Биконични купи (обр. XI.10; XI.11)

Долната част е с форма на обърнат пресечен конус, а горната – на пресечен конус. Преломът е ясно очертан, в някои случаи подчертан чрез разширяване или удебеляване. Долната стена е права. Различията са при оформлението на горната част на съда и най-вече на прелома. Обособени са седем подтипа:

III.3.A. Заоблено-биконични купи. Стените са прави или приблизително прави. Преломът е заоблен. Известни са екземпляри с врязана или релефна украса, както и с чучур в горната част.

III.3.B. Биконични купи с остър прелом. Горната стена е права, под ъгъл спрямо долната, няма разлика в дебелината им. При някои екземпляри наклонът е слабо изразен. Преломът е ясно изразен отвън и отвътре. Устието може да е заоблено, както и леко профилирано навън. Върху прелома може да има пъпка. В някои случаи горната част е украсена с графит (обр. XI.10).

III.3.C. Биконични купи с удебелен, подчертан отвън прелом. Горната стена е права. В някои случаи върху нея има графитна украса (обр. XI.11).

III.3.D. Горната част е слабо конвексна. Преломът е заоблен. Устието е извито навън. Срещат се екземпляри с графитна украса в горната част.

III.3.E. При този подтип преломът е удебелен, заоблен. Стените са сравнително дебели, горната част е ниска.

III.3.F. Като форма е подобен на III.3.D, но се отличава с обособена удебелена средна част, което придава триделност на цялата форма. Среща се графитна украса върху външната повърхност.

III.3.G. Биконични купи с прави стени, но с обособена, удебелена от външната страна средна част (над прелома). От вътрешната страна горната част е равна. Върху някои екземпляри има графитна украса, в един случай съчетана и с плитки канелюри върху средната част (обр. XI.11).

III.4. „Гърневидни“ купи (обр. XI.12)

Триделни съдове със заоблено тяло и обособена конична шия. Пропорциите на някои от съдовете от този тип ги доближават до групата на гърнетата, т. е. тези екземпляри представляват преходни форми между купи и гърнета. Разграничени са три подтипа:

III.4.A. Заоблено-биконични съдове с обособена чрез плавен отстъп шия. Характерна за съдовете от този подтип е врязаната украса върху средната част.

III.4.B. Формата е сходна с III.4.A, но отстъпът при шията е рязко изразен. От външната страна повърхността понякога е загладена в горната част (шията) и огрубена в долната.

III.4.C. Съдовете от този подтип се отличават с висока шия и ниска средна част (съотношението между двете е поне 2:1). Преломът към шията е плавен, заоблен.

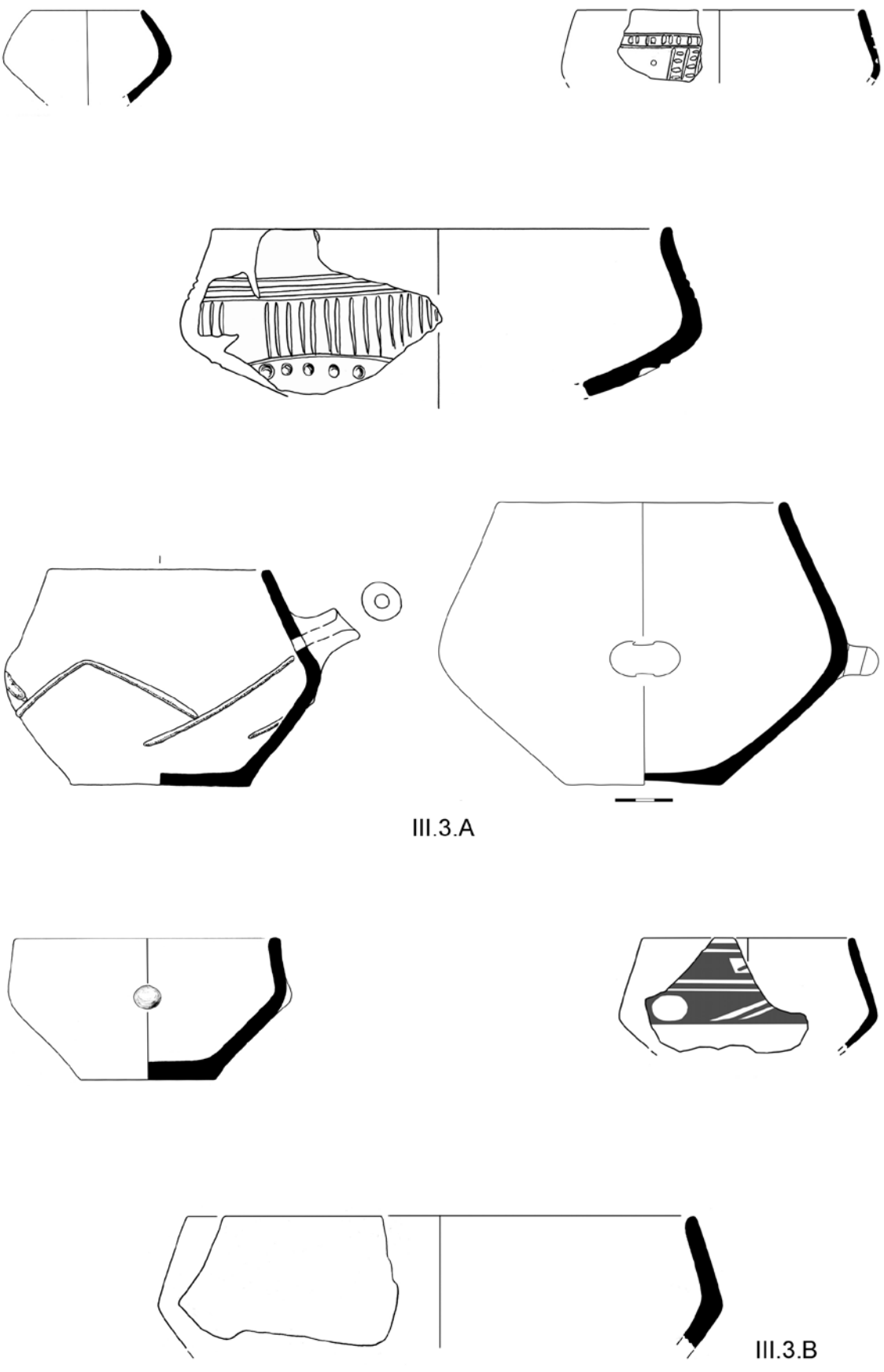
III.5. Купи със заоблени стени (обр. XI.13)

В литературата са използвани и термините „сферични“ или „полусферични“ купи.

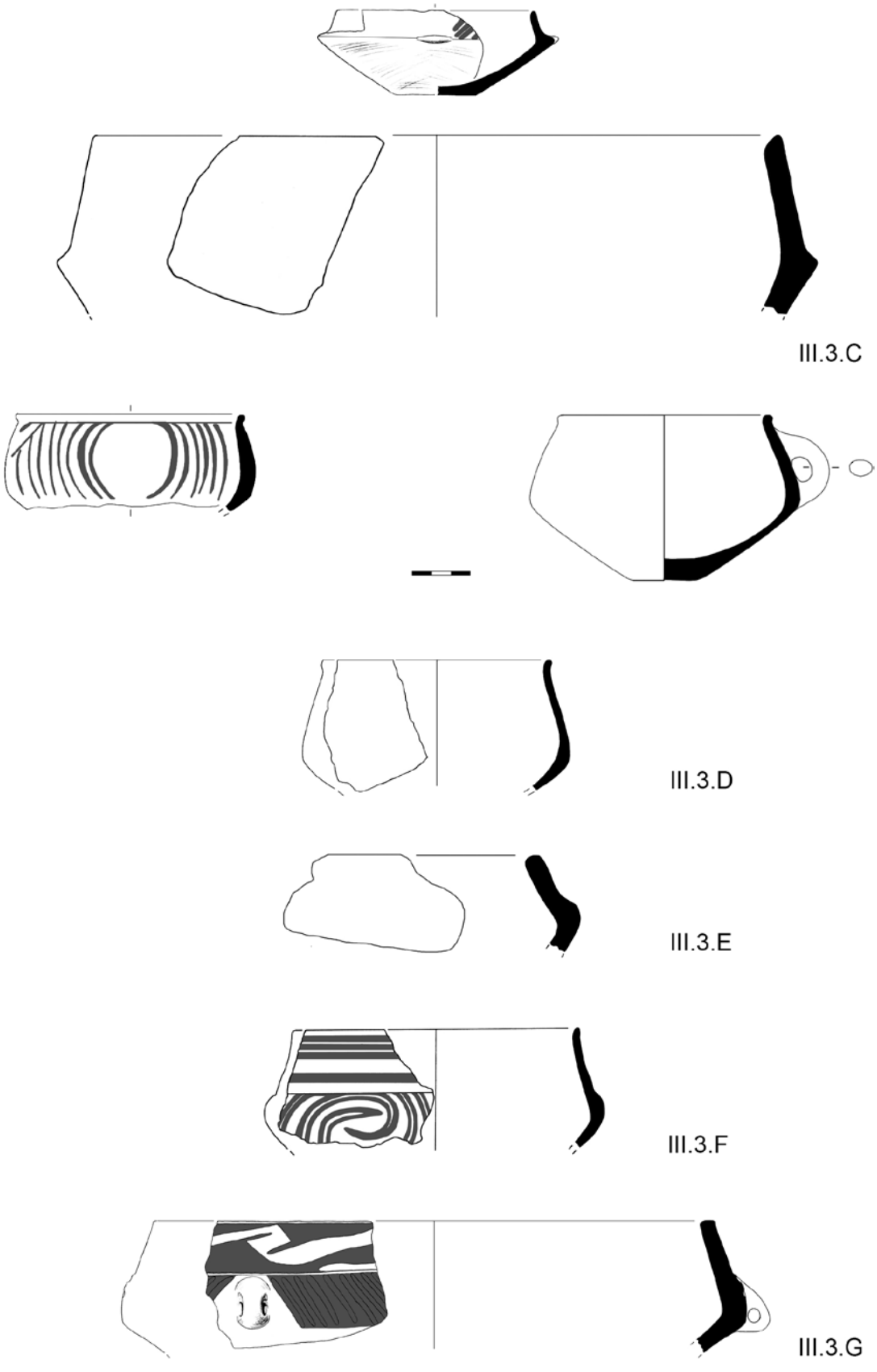
III.5.A. Цялата дъга на заоблените стени е плавна, като съдът има приблизително полусферична форма. Устийната част леко завива навътре и диаметърът при устието е малко по-малък от максималния диаметър. Някои са с богата врязана украса или с въжеста дръжка върху най-широката част (обр. XI.13).

III.5.B. Извивката на дъгата е изнесена в близост до устието, така че горната част е с ясно изразен наклон навътре. Върху един екземпляр е представена комбинация от графитна рисунка и насечки.

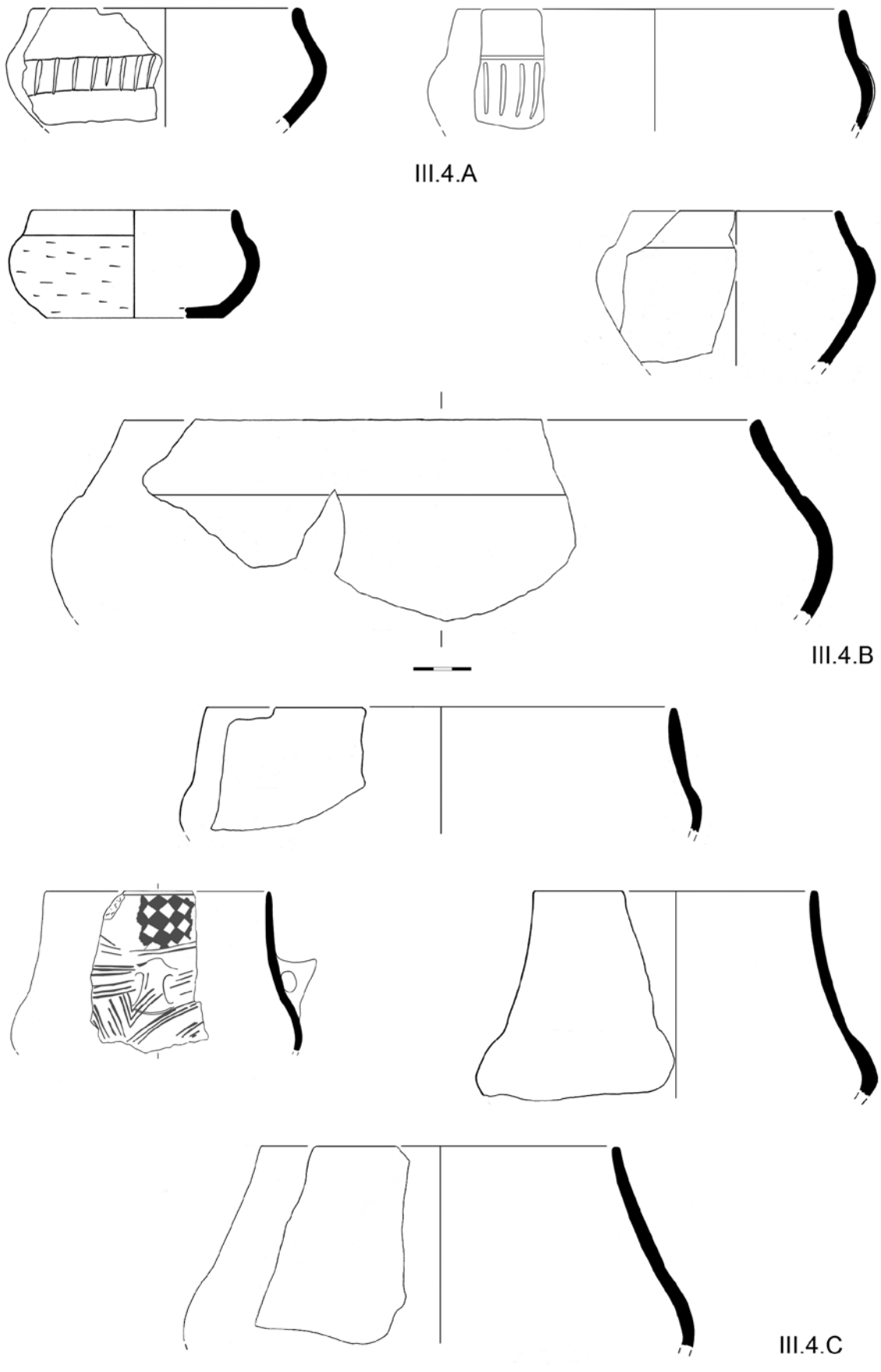
III.5.C. Стените са заоблени, устийната част обаче е обособена, извита навън.

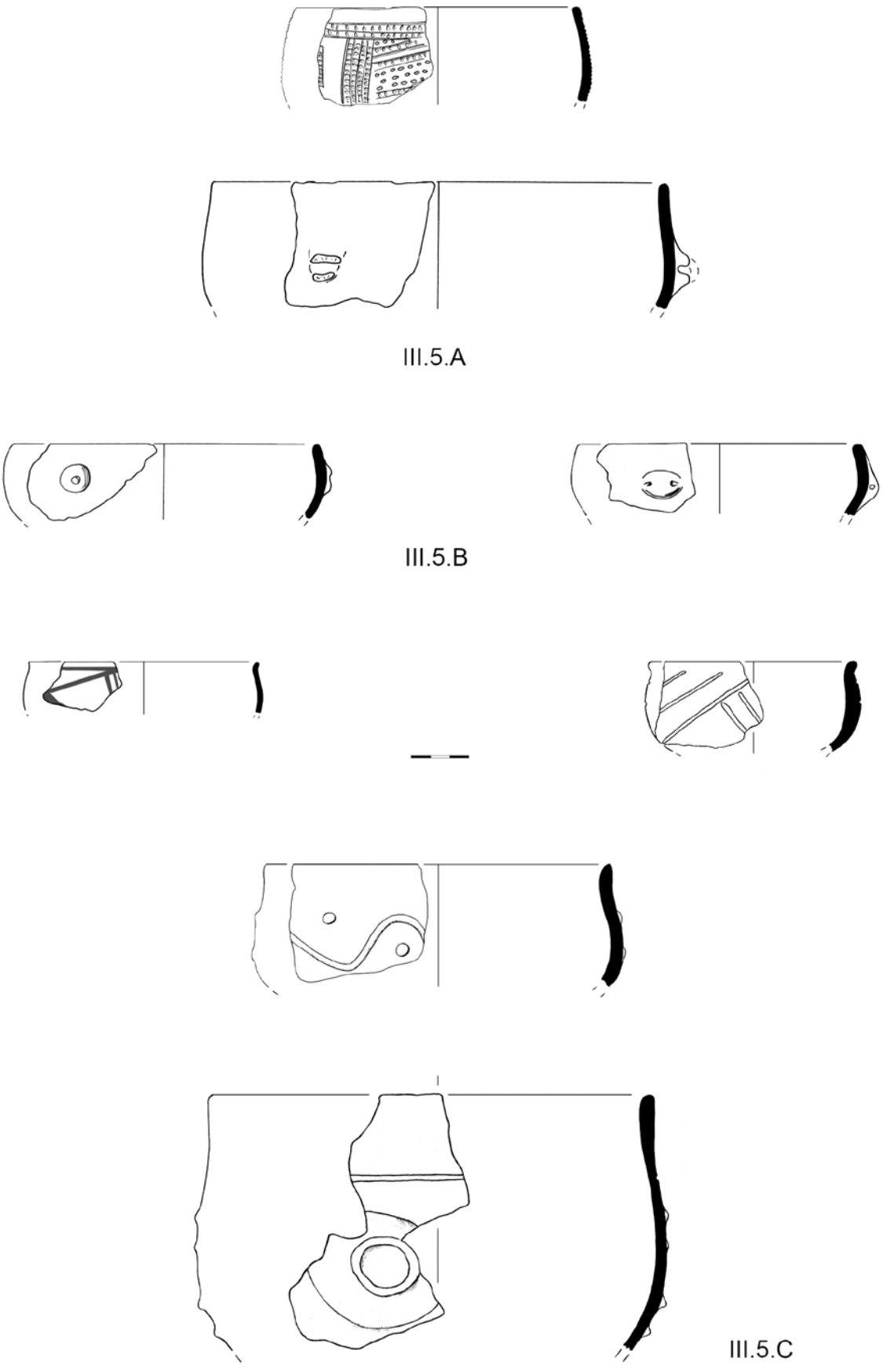
Обр. XI.10. Купи тип III.3.
Fig. XI.10. Type III.3 bowls.

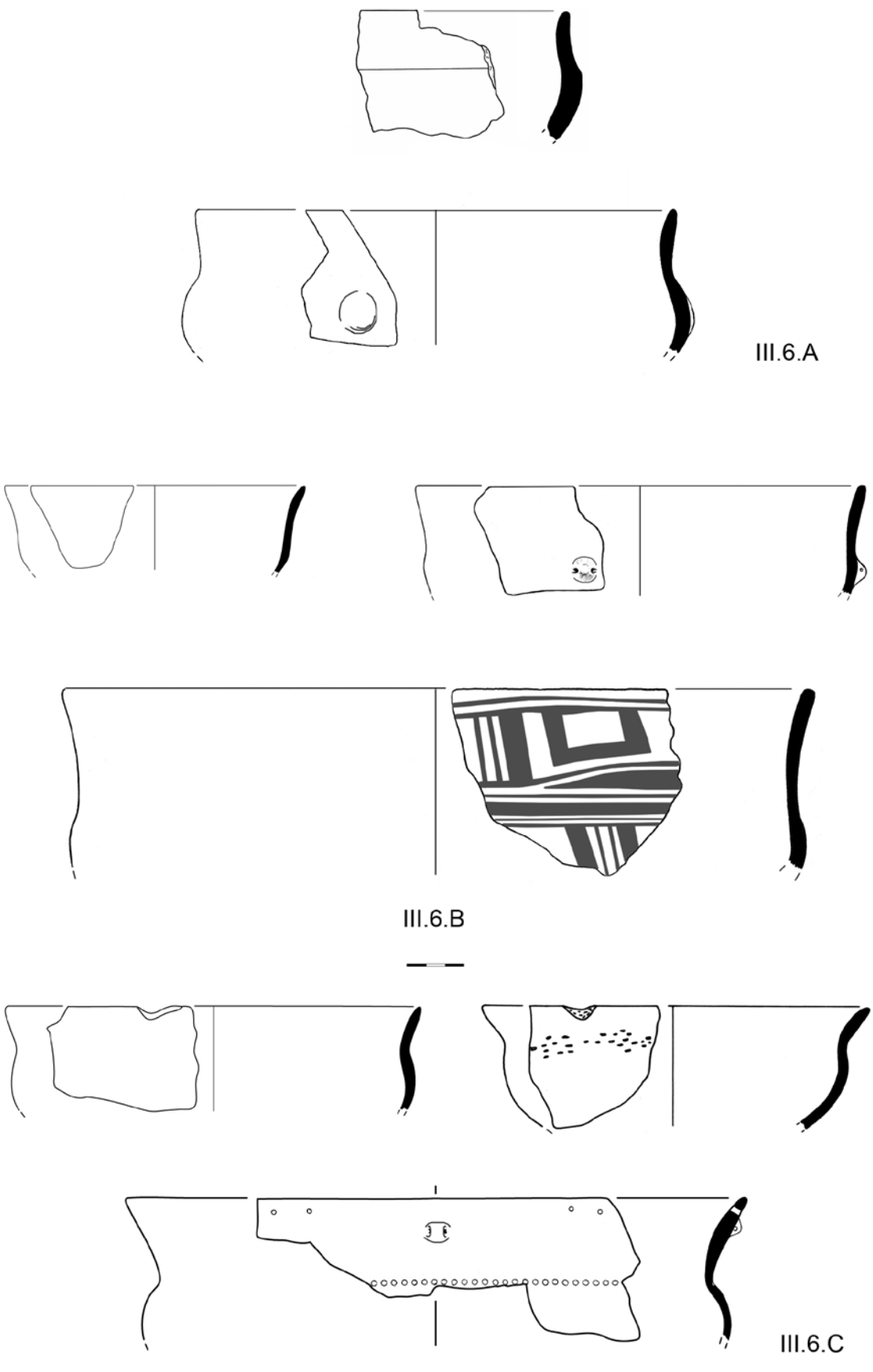
Обр. XI.11. Купи тип III.3.
Fig. XI.11. Type III.3 bowls.

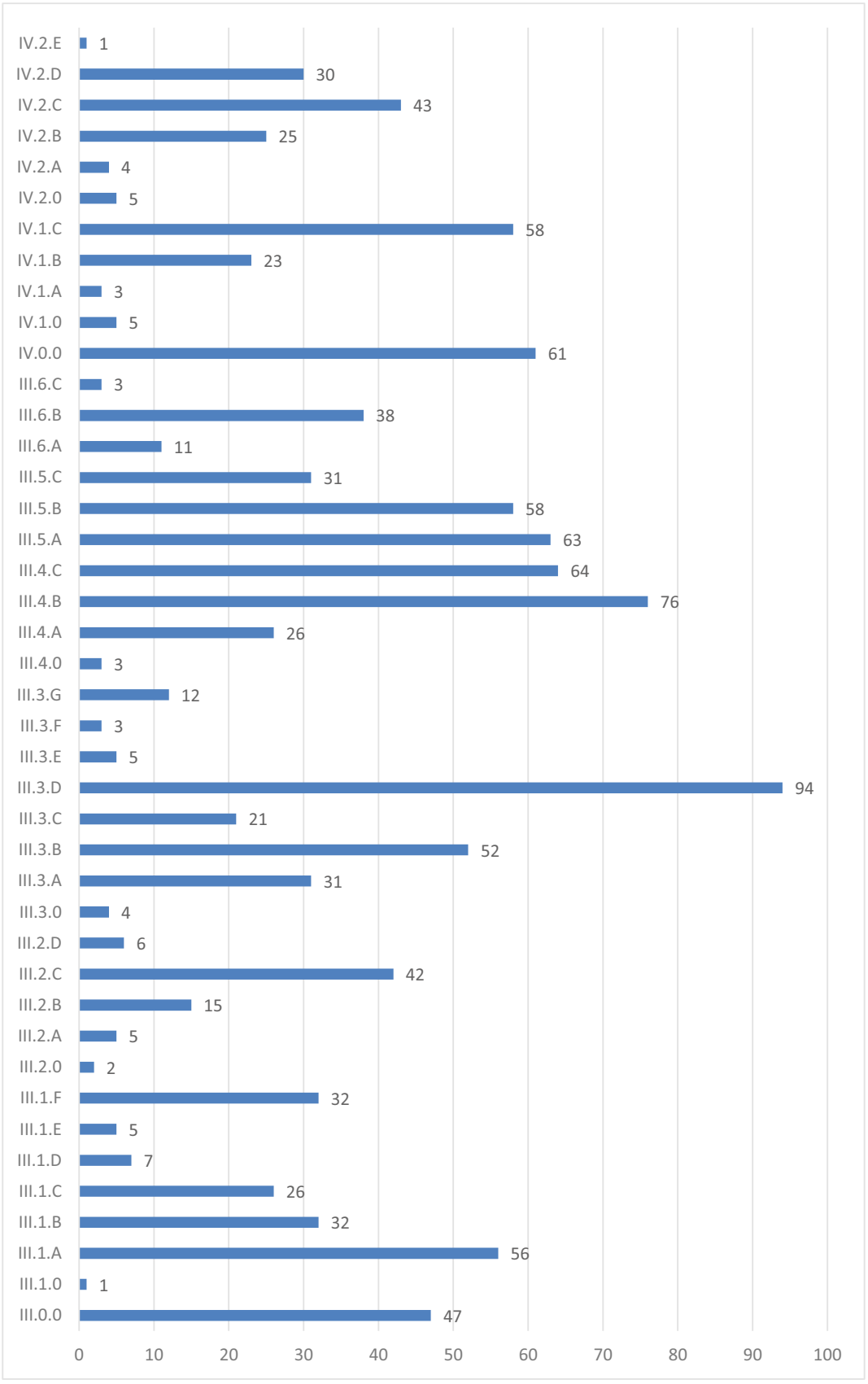
Обр. XI.12. Купи тип III.4.
Fig. XI.12. Type III.4 bowls.

Обр. XI.13. Купи тип III.5.
Fig. XI.13. Type III.5 bowls.

Обр. XI.14. Купи тип III.6.
Fig. XI.14. Type III.6 bowls.

Граф. XI.16. Разпределение на основните типове и подтипове купи и гърнета.
Diagram XI.16. Distribution of the main types and subtypes of bowls and jars.

Срещат се различни видове украса по външната повърхност – рисувана с графит, врязана, релефни ленти.

III.6. S-видни купи (обр. XI.14)

Този тип се отличава от характерните пропорции за групата на купите, тъй като при повечето съдове максималният диаметър е диаметърът при устието. В този смисъл той се доближава до условно обособената група паници/купи. Същевременно обаче съдовете са дълбоки и имат или предполагат отношение между максимален диаметър и височина, типично за купите. Характерна особеност на типа е S-видната профилация на стената и извитата навън горна част (шия). Обособени са три подтипа:

III.6.A. Купи с S-видна профилация на горната част, при които устийният диаметър не надвишава този при прелома.

III.6.B. Дълбоки съдове с много плавна S-видна извивка. Диаметърът при устието слабо надвишава този при прелома. Срещат се екземпляри с графитна украса или въжеста дръжка на прелома.

III.6.C. Съдове със заоблена, „полусферична“ долна част и обърнатоконична шия. Преломът към шията е ясно изразен, остър. Диаметърът при устието надвишава този при прелома. Интерес представлява съд с украса от кръгли набождания по прелома към шията и въжеста дръжка под устието (обр. XI.49: 9).

IV. Гърнета

Към тази група са причислени затворени дву- или триделни съдове, чийто устиен диаметър е по-малък от 2/3 от максималния диаметър. Височината е по-малка или равна на 2/3 от максималния диаметър. Поради по-големите размери на съдовете от тази група след фрагментирането им много рядко са запазени или могат да се реставрират цели профили (или поне по-голямата част от тях). Това обстоятелство, съчетано с по-сложната профилация на повечето от тях, затруднява силно определянето им на ниво тип и подтип.

IV.1. Гърнета с обособена шия (обр. XI.15; XI.16; граф. XI.16)

Триделни съдове с приблизително полусферично или заоблено-биконично тяло и ясно обособена шия. Разграничени са три подтипа:

IV.1.A. Съдове с почти биконично тяло и ниска, цилиндрична или слабо конична шия. Преломът при максималния диаметър е заоблен, но ясно изразен. Върху един екземпляр има набодена украса.

IV.1.B. Тялото е заоблено-биконично, стените са конвексни, преломът е заоблен. Устийната част е ниска, цилиндрична или леко конична, устийният ръб – заоблен. Засвидетелствана е украса от снопове успоредни врязани линии под ъгъл един спрямо друг (обр. XI.39: 15). В горната част на тялото, под прелома към шията, може да има хоризонтална дръжка или пъпка.

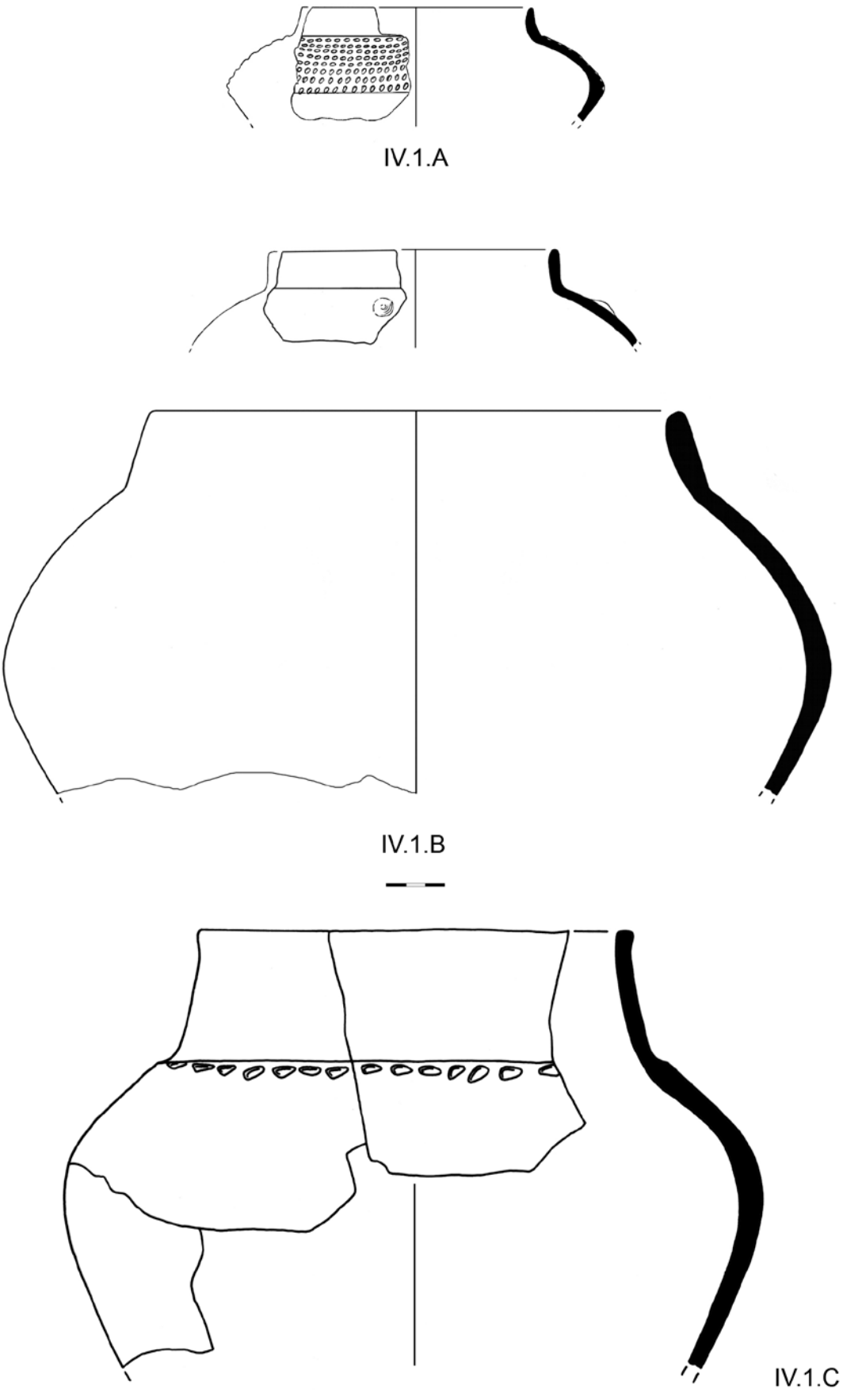
IV.1.C. Тялото е заоблено биконично, устийната част е сравнително висока, конична. Често срещани са една (или две) дръжки с различна форма върху шията или под прелома към нея. Представени са и различни видове украса (врязана, набодена, прищипвания, барботина) върху средната част, както и ред от ямички на прелома към шията (обр. XI.16).

IV.2. Гърнета със заоблено тяло (обр. XI.17)

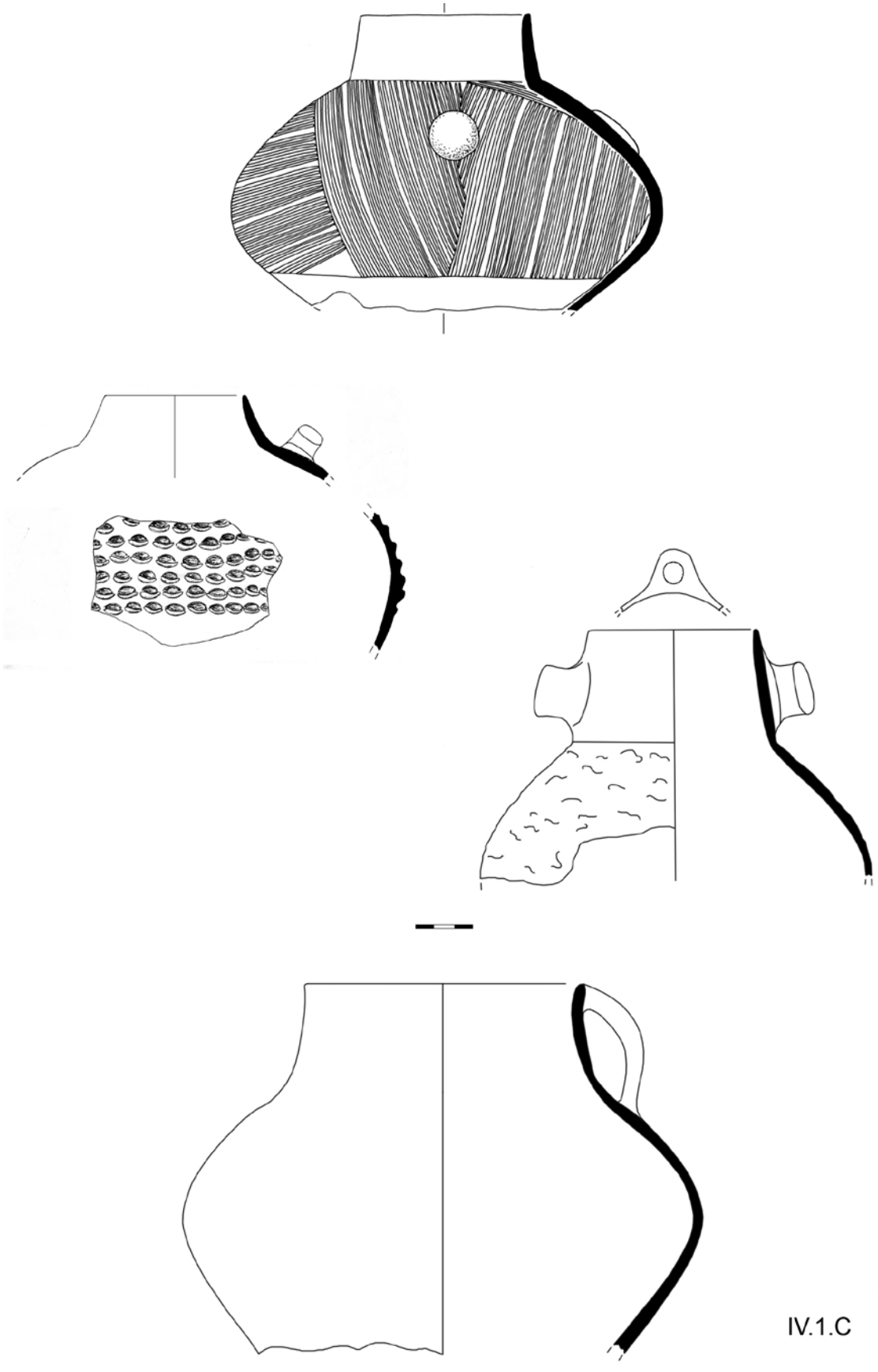
Съдовете от този тип имат заоблено тяло. Липсват цели екземпляри. Въз основа на някои фрагменти с характерно оформяне на приустийната част или „шията“ са разграничени, с известна условност, пет подтипа:

IV.2.A. Заоблено-биконични гърнета. Стените са слабо конкавни, а заобленият прелом – около средата на височината. Като форма този подтип е близък до заоблено-биконичните купи, но като пропорции попада в групата на гърнетата.

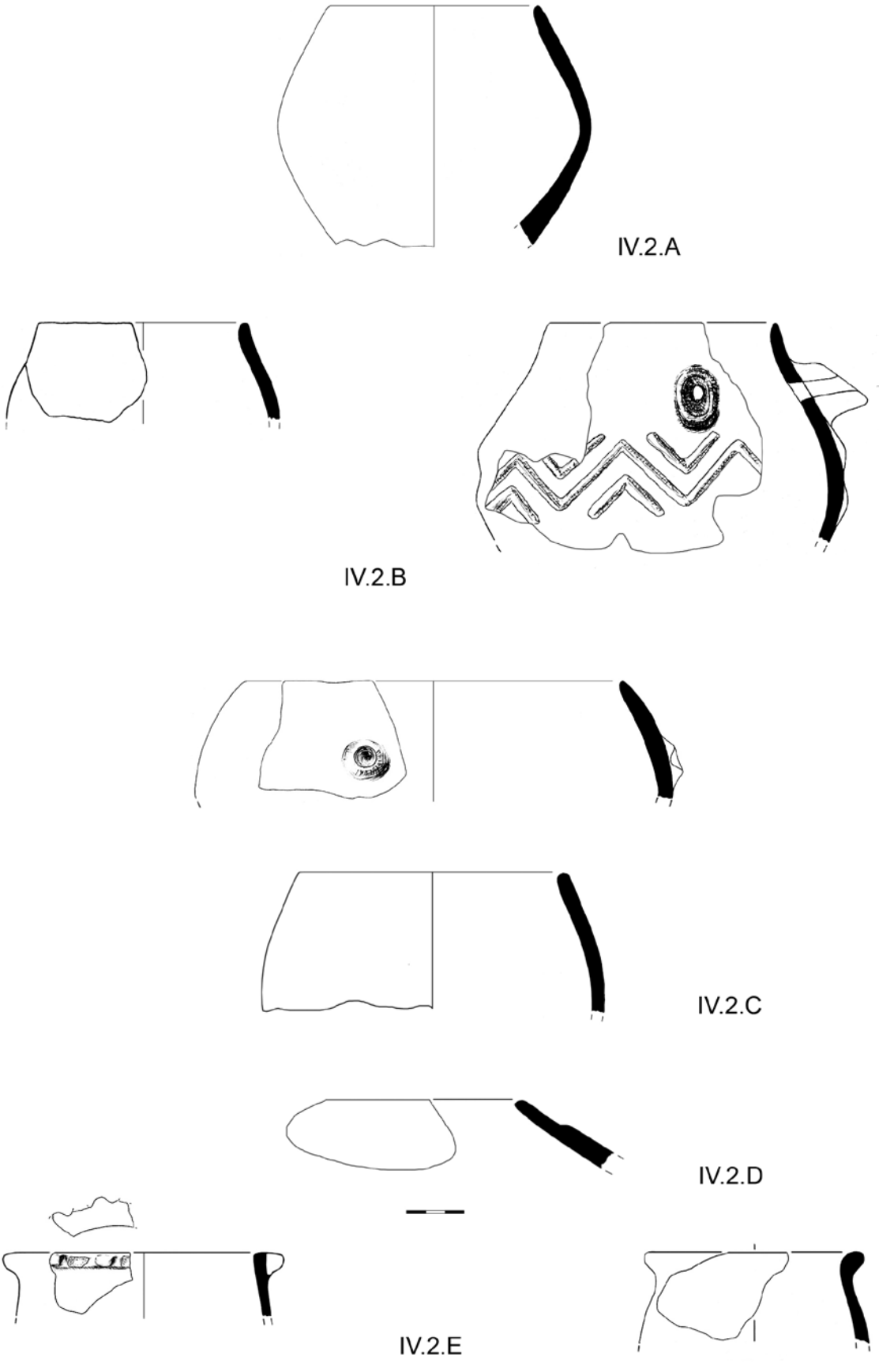
IV.2.B. Заоблени („сферични“) гърнета със слабо изнесена навън чрез плавна извивка устийна част. Върху някои е регистрирана релефна украса, в един случай в

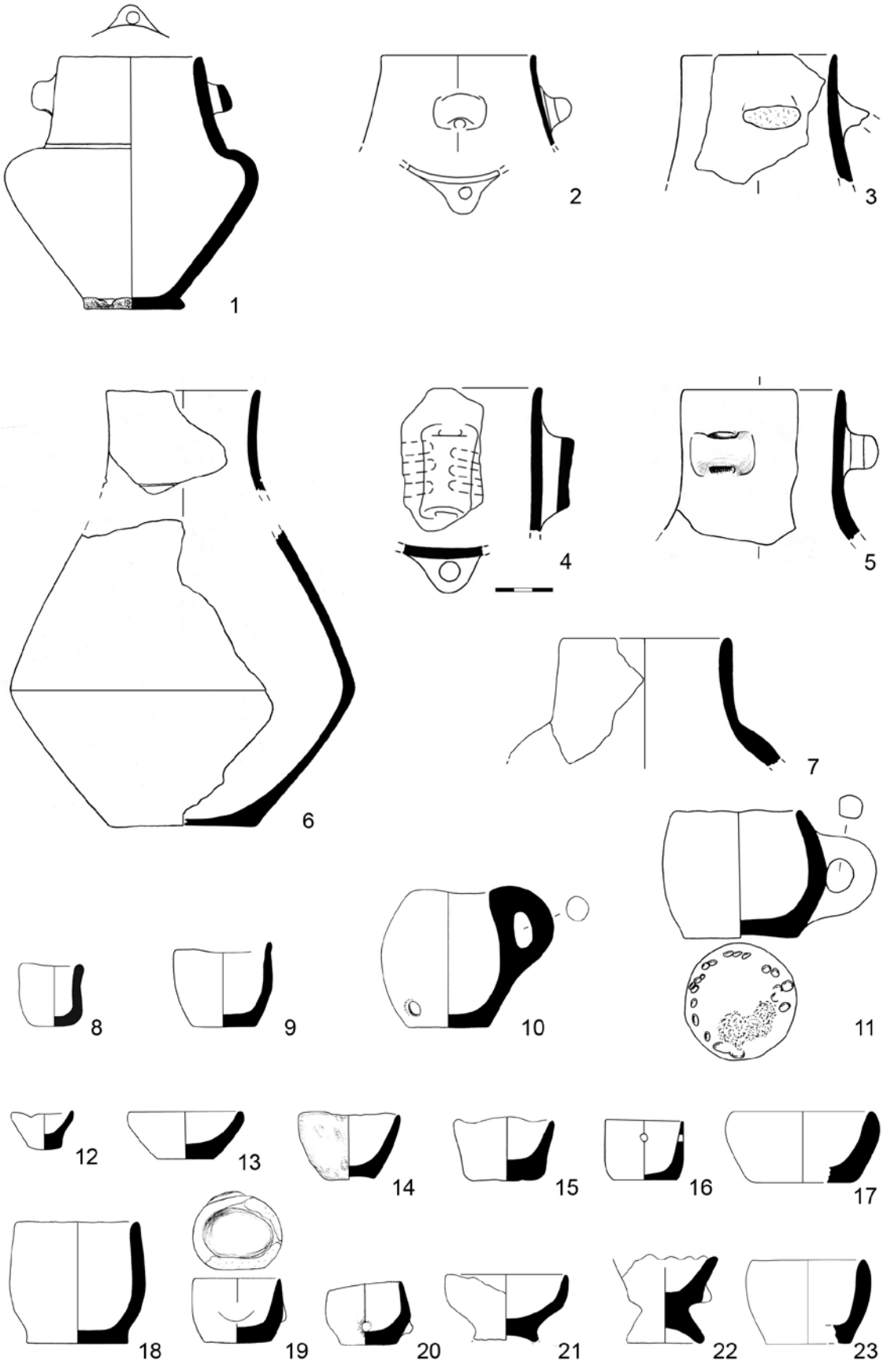
Обр. XI.15. Гърнета тип IV.1.
Fig. XI.15. Type IV.1 jars.

Обр. XI.16. Гърнета тип IV.1.
Fig. XI.16. Type IV.1 jars.

Обр. XI.17. Гърнета тип IV.2.
Fig. XI.17. Type IV.2 jars.

Обр. XI.18. Кани (1 – 7), чаши (8 – 11, 18, 23) и миниатюрни съдчета (12 – 17, 19 – 22).
Fig. XI.18. Jugs (1 – 7), cups (8 – 11, 18, 23) and miniature vessels (12 – 17, 19 – 22).

комбинация с чучур.

IV.2.C. Гърнета, чиято форма е най-близо до сферична, без обособена устийна част и без изразен прелом.

IV.2.D. Този подтип е обособен условно въз основа на специфични фрагменти от горната част на гърневидни съдове. Те предполагат силно затворено, вероятно приблизително сферично или заоблено биконично тяло с обособена чрез отстъп от външната страна устийна част. От вътрешната страна стената е равна, без разграничаване на устийната част. Няма запазен цял профил или дори горна половина от такъв съд.

IV.2.E. Този подтип също е обособен условно, на база на фрагменти от затворени гърневидни съдове със специфично оформено устие. То е силно извито навън, в един случай оформено като вълнообразна релефна лента. Тялото вероятно е издължено и заоблено, но липсват по-цялостно запазени екземпляри.

V. Кани (обр. XI.18: 1 – 7)

Триделни съдове с издължено тяло и висока шия. В редките запазени екземпляри тялото е приблизително биконично (обр. XI.18: 6). Диаметърът на устието е между 7 и 12 см. При силно фрагментарния характер на керамичния комплекс от Върхари каните се разпознават основно по тяхната шия. По тази причина критерият за разделението по типове е именно шията, а не формата на тялото. По същата причина не е възможно да се определи и дали съдът е имал една или две дръжки, или е бил въобще без дръжки – т. е. от формално-типологична гледна точка дали се касае за кана, амфоровиден съд или т. нар. вазовидни съдове, така че названието „кана“ е до известна степен условно. Като цяло тази група съдове е слабо застъпена във Върхари.

V.1. Кани с конична шия (обр. XI.18: 1 – 3)

Това е преобладаващият тип. Може да бъде с вертикална или хоризонтална дръжка. По-вероятно е хоризонталните дръжки да са били две.[183] Устието може да е право или леко завито навън, устийният ръб може да е заоблен, заоблен отвътре, заострен. Върху някои фрагменти е засвидетелствана графитна украса (обр. XI.39: 4, 5), в един случай комбинирана с врязвания и в друг с канелюри по ръба на устието.

V.2. Кани с цилиндрична шия (обр. XI.18: 4 – 7)

Срещат се по-рядко. Сред откритите екземпляри доминират тези с хоризонтална дръжка. В един случай е установена и вертикална тунелеста дръжка, украсена с хоризонтални канелюри (обр. XI.18: 4).

VI. Чаши (обр. XI.18: 8 – 11, 18, 23)

Критерий за обособяването на тези съдове като отделна група са малките им размери и съответно малката им вместимост, която обуславя и различната им функция. Именно поради малките си размери често са изцяло или в голяма степен запазени. Срещат се единични екземпляри с разнообразна форма, която понякога е близка до големите купи или гърнета. Два от изцяло запазените съдове са снабдени с вертикална дръжка, което допълнително подкрепя функционалното им определяне като чаши. Интерес представлява отворът, пробит в долната част (непосредствено над дъното) на една от тях (обр. XI.18: 10). Неговата функционална интерпретация на този етап е несигурна. Върху долната страна на дъното на другата чаша е регистриран пръстен от овални отпечатъци (обр. XI.18: 11). В някои случаи разграничаването между чашите и т. нар. миниатюрни съдове е несигурно (виж по-долу).

VII. Хранилища

Открит е само един цял съд, който може да бъде отнесен към тази група. Голе-

[183] Няма нито един фрагмент от шия на този тип съдове, който да е запазен в достатъчна степен, за да може да се установи броят на дръжките – една, две или повече. Запазен е само един съд с форма на кана/амфора, върху шията на който има две хоризонтални дръжки, но размерите на съда са сравнително малки и не отговарят на нормалните размери на каните (височина 13,3 см, максимален диаметър 14,2 см – обр. XI.18: 1).

мите му размери (диаметър и височина около 0,60 м) показват, че той е имал различна функция от тази на кухненската керамика – не за готвене или „сервиране“ на храна, а за съхранение на по-голямо количество хранителни продукти. Открит е върху „реброто“ („прага“) между вкопавания 25b и 25, на нивото на древната повърхност, стоящ *in situ* върху дъното си, фрагментиран на място под натиска на пластовете над него (виж глава II в настоящия том; обр. II.21). Има заоблено-биконична форма, с две хоризонтални дръжки върху максималния диаметър.

Сред масовия керамичен материал са открити и значителен брой фрагменти, които въз основа на дебелина на стената и диаметъра, който затварят, могат да бъдат отнесени към групата на хранилищата. Голяма част от тях са покрити с врязана украса (напр. обр. XI.29) и намират паралели сред орнаменталните композиции върху хранилища от други обекти от халколита. Само на тази база обаче проследяването на присъствието на хранилищата в керамичния комплекс на селището при Върхари е невъзможно.

VIII. Капаци на съдове

Регистрираните капаци са малко – едва 13 броя.[184] При това прави впечатление, че 2/3 от тях се концентрират в два комплекса – I и X, като само в едно вкопаване – № 25, са открити шест броя – близо 30% от всички. В останалите комплекси се срещат само единични екземпляри. Капаците са слабо конвексни (обр. XI.52: 1; XI.54: 8), като в редки случаи първазът им е профилиран от вътрешната страна. Всички са сравнително малки – с диаметър между 7 и 12 см. Представени са както капаци с дръжки (дъговидни или като вертикален издатък)[185], така и без дръжки.

IX. Съдове с перфорирани стени

Според формата и предполагаемата си функция те могат да се разделят най-общо на два типа:

IX.1. „Цедки“

Под „цедки“ разбираме съдове с максимален диаметър в горната част и „затворена“ долна част (дъно). Дупките могат да покриват цялата им повърхност или само долната част.

IX.2. „Димари“

Под „димари“ разбираме конични (обърнато-фуниевидни) съдове с малки размери, отворени и от двете (горна и долна) страни и с дупки върху цялата повърхност.

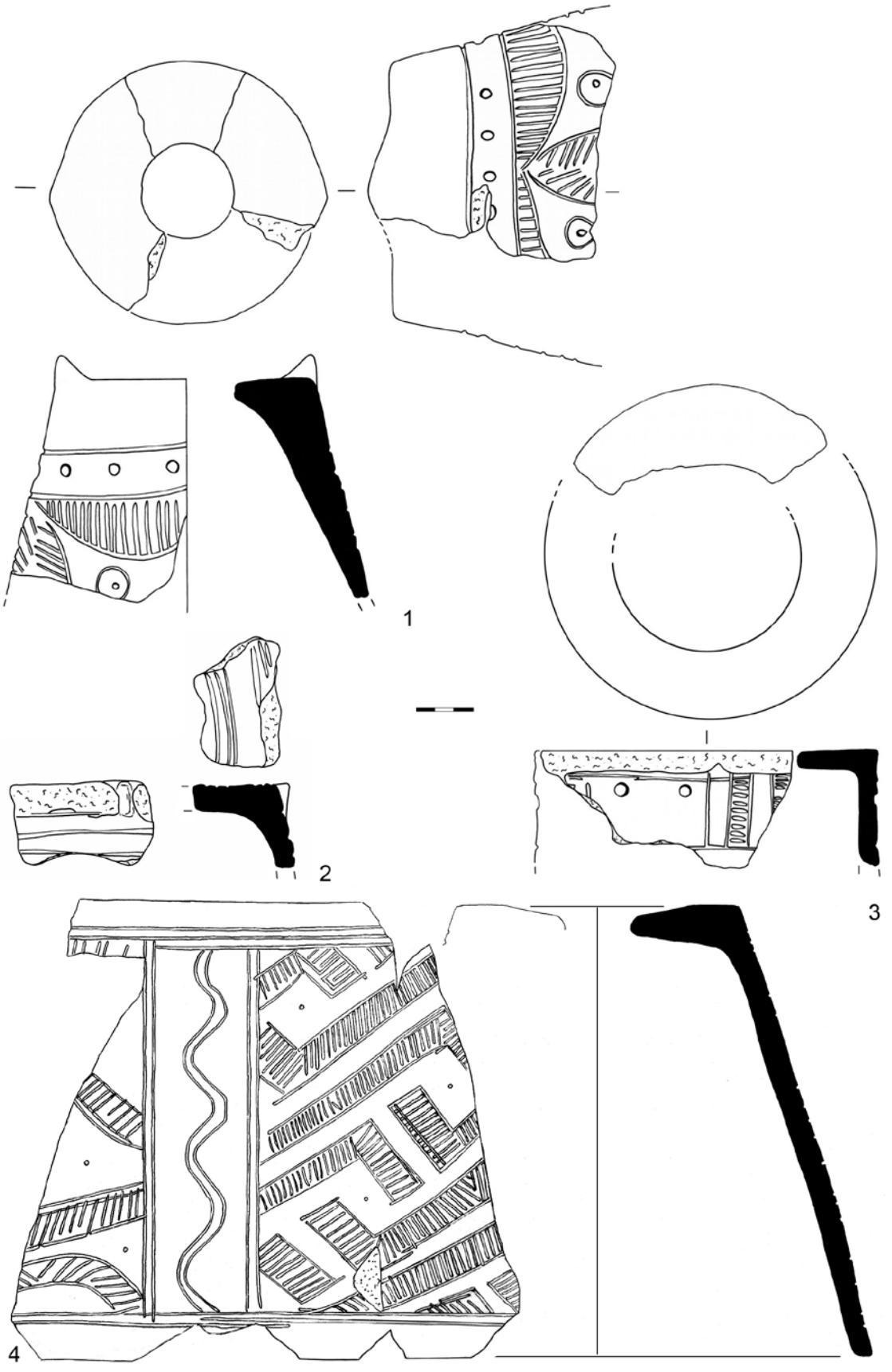
Броят на регистрираните фрагменти от съдове с перфорирани стени във Върхари е малък – едва 37 броя. Поради обстоятелството, че в повечето случаи са запазени само части от стените, не е възможно да се определи цялостната форма и функцията им. Със сигурност е засвидетелствана една горна част на димар с характерното широко равно устие с дъговидно уширение. Открити са и няколко горни части на „цедки“ с полусферична форма и заоблено устие (може да е леко извито навътре).

X. Подставки

Представляват съдове с форма на пресечен конус (в един случай цилиндрична), отворени от долната страна (без дъно) (обр. XI.19). В горната част имат вътрешен хоризонтален перваз с кръгъл отвор в средата. Съотношението между широчината на перваза и отвора е различно – първазът може да е както по-широк от отвора, така и сравнително тесен (срв. обр. XI.19: 3 и 4). Липсва изцяло запазен екземпляр. Само в един случай е запазен цял профил (обр. XI.19: 4), а в един е изцяло запазена горната част (обр. XI.19: 1). Тя е с два малки срещуположни дъговидни вертикални издатъка. Фрагментарният характер на откритите подставки не дава възможност да се опреде-

[184] Не е изключено някои по-малки фрагменти да не са разпознати като произхождащи от капаци и реалният им брой да е по-голям.

[185] В мнозинството от случаите дръжките са отчупени още в основата, така че формата им е трудно определима. Само при един капак е запазена дръжката – дъговидна (полукръгла).

Обр. XI.19. Подставки.
Fig. XI.19. Pot-stands.

ли дали всички са били снабдени с подобни издатъци, или част от тях са били с равна горна повърхност. За съдовете от тази група е характерна врязаната украса, която заема цялата площ на стената, а в някои случаи и хоризонталния перваз (обр. XI.19: 2). Разделена е на полета с различни мотиви, включващи основно ленти, ограничени с врязани линии и напречни насечки вътре в тях (един вид „стълбичка“). Лентите може да са прави, дъговидни, да образуват ъгловиден меандър. В затворените между тях площи или под перваза обикновено има кръгли вдлъбнатини/набождания.

Открити са 39 фрагмента, които могат да бъдат сигурно отнесени към подставки. Характеристиките на някои фрагменти не дават възможност да се установи със сигурност дали става въпрос за високи столчета с голям диаметър, или за специфичен тип подставки (обр. XI.35: 9 – 11). В подкрепа на втората възможност говори както богатата врязана украса, чиито мотиви намират добри паралели сред подставките, така и формата на един фрагмент с отвор в средата (т. е. при свързването между „столчето“ и горната част), който не предполага употребата му като „нормален“ съд за съхранение на храни или течности (обр. XI.35: 9).

XI. Миниатюрни съдчета („модели на съдове“)

Към тази група отнасяме съдчета, чиито размери (и особено вместимостта им) са толкова малки, че ги правят неизползваеми за функцията на нормалните съдове. Няма ясни и категорични размери, които да разграничат малките съдове (предимно чаши или малки купи) от миниатюрните съдчета. В групата на миниатюрните включваме съдчета с диаметър и височина под 4 – 5 см, като колкото са по-малки, толкова по-голяма е вероятността те да са имали функция, различна от тази на „нормалните“ съдове. Определянето на функцията и функционалността им въз основа на конкретни метрични граници обаче е твърде условно. Не е изключено съдчета с малки размери да са били използвани както като реални чашки или купички (виж напр. обр. XI.18: 13 – 16), така и в специфични дейности, каквито на нас не са ни известни. По тази причина за разграничаването на миниатюрните съдчета служат и други белези. Обикновено те са доста грубо оформени, особено от вътрешната страна, където стените са сравнително равни и се удебеляват към дъното, без да следват външната профилация. Дъната също често са ненужно дебели спрямо размерите на съдчетата, като допълнително намаляват вместимостта им. Устията невинаги са хоризонтални и равни. Формите обикновено са прости – цилиндрични или обърнато конични, с прави или леко заоблени стени, грубо загладени. Срещат се и по-сложно профилирани съдчета: дву- или триделни, които повтарят формата на многократно по-големи съдове – купи, гърнета. Едното от съдчетата представя форма, каквато не е възстановена на базата на откритите фрагменти – паница върху кухо конично столче (обр. XI.18: 22). В единични случаи те са добре оформени и от вътрешната страна, въпреки че малката им вместимост не отговаря на функцията на нормалните съдове от съответния тип (обр. XI.37: 9). Някои от тях са украсени с малки пъпки (обр. XI.18: 19, 20). Най-вероятно т. нар. миниатюрни съдчета представляват детски играчки, които в една или друга степен повтарят формите на съдовете от всекидневния живот (относно различни мнения за функцията на миниатюрните съдчета и критерии за разпознаване на детските играчки виж Balj 2009).

Елементи на съдове

Поради силно фрагментарния характер на керамичния комплекс от селището при Върхари много често специфични елементи от керамични съдове се откриват като фрагменти, без да могат да бъдат свързани с определени групи и типове съдове. Същевременно част от тях носят важна морфологична, функционална и хронологическа информация. По тази причина тук са разгледани самостоятелно.

Дръжки

Сред разглежданите елементи от съдове най-многобройни са дръжките. Откри-

ти са 1091 дръжки, от които едва 108 могат да бъдат сигурно отнесени към определена група, а 88 и към определен тип съд.

Регистрираните дръжки показват значително разнообразие. Спрямо позицията си те могат да бъдат разделени на вертикални и хоризонтални, а спрямо наличието на отвор – на дръжки с отвор, с недопробит отвор и без отвор. Значително преобладават дръжките с отвор – близо 85% от всички. Сред дръжките с отвор и с недопробит отвор се срещат дъговидни („лентести“) (обр. XI.23: 2; XI.43: 1; XI.54: 11), ъгловидни (обр. XI.12; XI.46: 6), въжести (обр. XI.39: 2; XI.49: 1, 9) и тунелести[186] (обр. XI.18: 4; XI.56: 12), както и единични екземпляри със специфична форма – напр. издължена почти правоъгълна дръжка с два отвора (обр. XI.56: 11). Наблюдават се и различия в сеченията, размерите и мястото им върху съда. Дръжките без отвор са рядко срещани (едва около 10% от всички дръжки) и обикновено имат U-образна форма („езичести дръжки“ – обр. XI.40: 10).

Анализът на случаите, при които е ясно към какъв тип съд се отнася дръжката и позицията ѝ върху него, показва някои закономерности. При паници и паници/купи дръжките са сравнително редки, като са представени основно въжести дръжки под прелома на S-видни форми (паници/купи II.1; в един случай и над прелома – обр. XI.49: 1) и такива с извито навътре устие (паници I.5; паници/купи II.2 – обр. XI.5; XI.7; XI.48: 7, 8). В единични случаи се срещат въжести дръжки (върху конични паници) и дръжки без отвор (обр. XI.3: I.3.B).

При купите разнообразието е по-голямо. Срещат се въжести дръжки върху прелома на заоблени купи от тип III.5 и върху S-видни купи от тип III.6 (обр. XI.13; XI.14), както и под прелома на купи от тип III.1.B (обр. XI.44: 8, 10), вертикални дъговидни дръжки в горната част на цилиндрично-конични купи от тип III.1.C и на биконични купи (обр. XI.11), хоризонтални и вертикални малки дъговидни върху прелома на биконични купи (обр. XI.10) и други.

Поради малкия брой по-цялостно запазени гърнета наличните данни за дръжки върху тях са по-скоро ориентировъчни и не трябва да бъдат генерализирани. Прави впечатление сравнително честото присъствие на дръжки върху горната част (шията и под прелома към нея) на гърнета от тип IV.1.C. Те могат да бъдат вертикални и хоризонтални, дъговидни, въжести и тунелести (обр. XI.16; XI.39: 7, 15).

Единственият запазен (макар и фрагментиран) съд хранилище е снабден с две срещуположни хоризонтални дъговидни дръжки върху най-издутата част. Сравнително честото присъствие сред фрагментите от дръжки на масивни дъговидни екземпляри от дебелостенни съдове предполага, че една значителна част от по-големите гърнета и съдовете хранилища са имали дръжки.

От функционална гледна точка групата на каните предполага наличието на дръжка. Както беше отбелязано, в морфологично отношение (особено предвид фрагментарния характер на керамичния материал) в нея са влючени и съдове с две дръжки („амфоровидни“) и такива, които може да не са имали дръжка. Върху повечето фрагменти, определени като кани, действително е регистрирана дръжка върху шията (в редки случаи две). Обикновено това са хоризонтални въжести или малки дъговидни, или по-рядко вертикални дъговидни („лентести“) дръжки (обр. XI.18; XI.26: 5, 6, 8; XI.28: 5; XI.39: 1 – 3, 5). Интерес представлява един фрагмент с тунелеста дръжка, покрита с канелюри (обр. XI.18: 4).

Чучури

В керамичния комплекс от Върхари са регистрирани 81 чучура. Едва пет от тях обаче могат да бъдат свързани с конкретен тип съд. Разположени са над преломите

[186] От функционална гледна точка т. нар. тунелести дръжки вероятно също са използвани за окачане на връв, както и т. нар. въжести. От морфологична обаче те се отличават по значително по-издължените си пропорции.

на дълбоки биконични или „гърневидни“ купи (типове III.3.A и III.4 – обр. XI.28: 8; XI.43: 7; XI.54: 6) или гърне тип IV.2.B (обр. XI.17). Характеристиките на останалите фрагменти (дебелина на стената, вероятен диаметър) предполагат, че и те са били част от сходни съдове. Изглежда въпросните съдове са били използвани за съхраняване или варене/затопляне на течности.

Във формата и размерите на чучурите се наблюдава известно разнообразие. Според напречното им сечение се обособяват два типа – затворени (кръгли) и отворени (дъговидни).

Затворените чучури значително преобладават (65 спрямо 16 броя). Представени са няколко варианта:

– С приблизително успоредни стени (цилиндрични) – освен в основата, където са разширени за по-добро прикрепване към съда. Дължината им варира между 2 и 4 см. Устието им може да е равно или косо отрязано. Могат да бъдат както хоризонтални, така и леко наклонени нагоре, а в единични случаи и леко извити нагоре (обр. XI.43: 7). Сред тези с равно отрязан край са най-дългите екземпляри, като те обикновено са върху най-изпъкналата част на съда. Косо отрязаните чучури са предимно в горната половина на съда.

– С приблизително успоредни стени и малко разширение в края (обр. XI.54: 5). Те са сравнително къси (между 1,5 и 2 см). Поради разширението в основата и в края им стените са леко дъговидно извити. Повечето от тях са хоризонтални.

– С леко стесняващи се стени (конични). Те също са къси – между 1,1 и 2 см, като са засвидетелствани както екземпляри с равно отрязан край, така и коси. Преобладават леко наклонените нагоре.

Външните диаметри на затворените чучури са между 2 и 3 см (в единични случаи до 1,5 см), диаметърът на отвора им варира от 0,5 до 1,2 см (обикновено в интервала 0,7 – 0,9 см). Понякога те са оградени с един или два реда релефна лента – гладка или с вдълбавания (обр. XI.54: 5). Използвани са и два чучура, разположени непосредствено един до друг (обр. XI.34: 12; XI.37: 5).

Отворените чучури са слабо застъпени (напр. обр. XI.54: 9). Липсват находки, които могат да бъдат сигурно свързани с конкретен тип съд.

Столчета

Този елемент е много слабо застъпен сред керамичния комплекс от Върхари. Регистрирани са само 16 фрагмента от кухи конусовидни столчета. Цяла форма личи единствено при миниатюрно съдче – обърнато-конична паница с вълнообразно устие върху конусовидно кухо столче (обр. XI.18: 22). Върху дъната на някои паници личи „отлепване“, което предполага наличието на столче (обр. XI.56: 2, 3). Диаметърът на откритите столчета варира между 3,5 и 10 см, основно в интервала 4 – 7 см. Върху шест от столчетата е регистрирана врязана украса (основно хоризонтални и/или коси линии).

От Върхари произхожда и едно цилиндрично столче, украсено със снопове от врязани хоризонтални линии (обр. XI.56: 10). Формата, размерите и украсата му намират паралели с т. нар. щекдозени, характерни предимно за халколитните култури в района на днешна Североизточна България. Връзката му с определен тип съд обаче е неясна.

УКРАСА

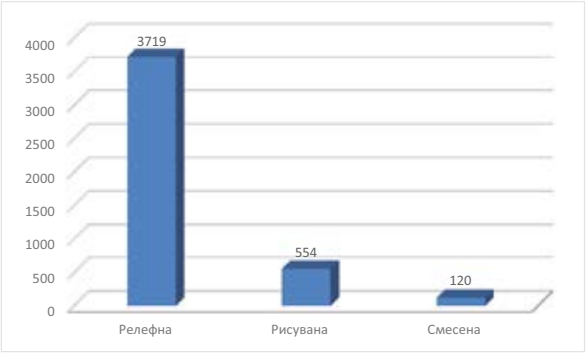
Украса е засвидетелствана върху приблизително 20% от анализираните фрагменти от керамични съдове. Реално процентът на украсените съдове вероятно е бил по-голям. От една страна, не е украсявана цялата повърхност на съда (освен в много редки случаи, предимно при подставките), а определени негови части, така че е възможно значителна част от неукрасените фрагменти (особено дъна, дръжки) да са

били част от украсени съдове. От друга страна, значителна част от фрагментите са с много лошо запазена повърхност – изцяло или частично унищожена. Състоянието на повърхността се отразява особено силно върху рисуваната украса. Наблюденията показват, че в долните части на дълбоките вкопавания, където повърхностите са по-добре запазени, процентът на рисуваната украса значително се увеличава (виж глава XI.1 в настоящия том).

Използваната украса е разнообразна като техника и като орнамент.

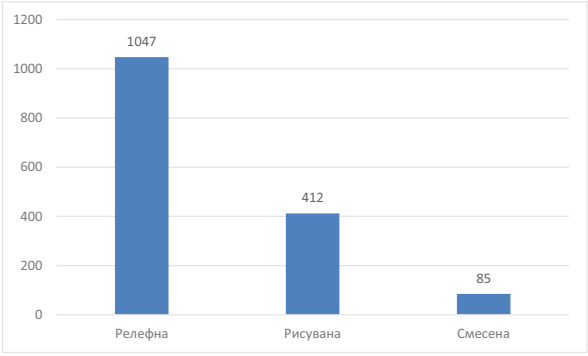
Релефна украса

Най-разпространената украса в обекта е релефната – 17,7% от всички анализирани фрагменти (граф. XI.17, XI.18). Тя е засвидетелствана при почти всички типове и подтипове от четирите най-разпространени групи съдове (граф. XI.19, XI.20). Използвана е основно при външната страна на съдовете, само при някои подтипове паници има украса и от вътрешната (граф. XI.21).

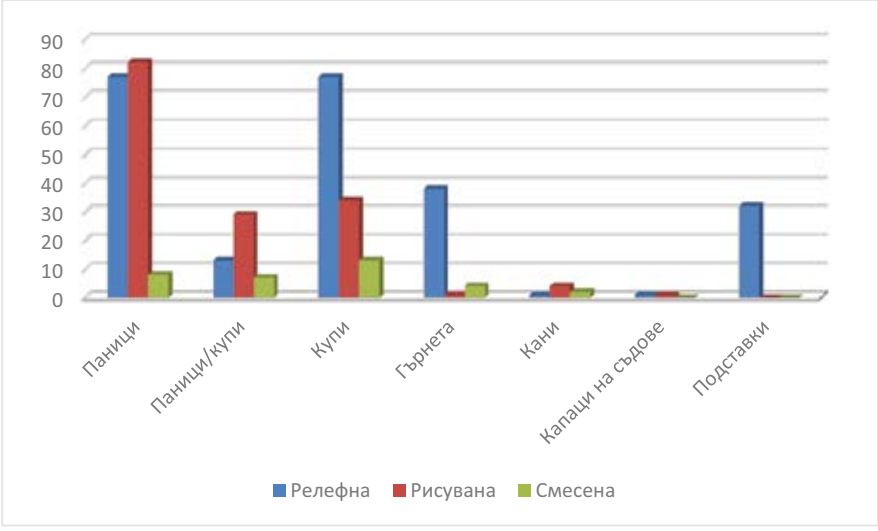
Граф. XI.17. Разпределение на основните видове украса.

Diagram XI.17. Distribution of the main techniques of decoration.

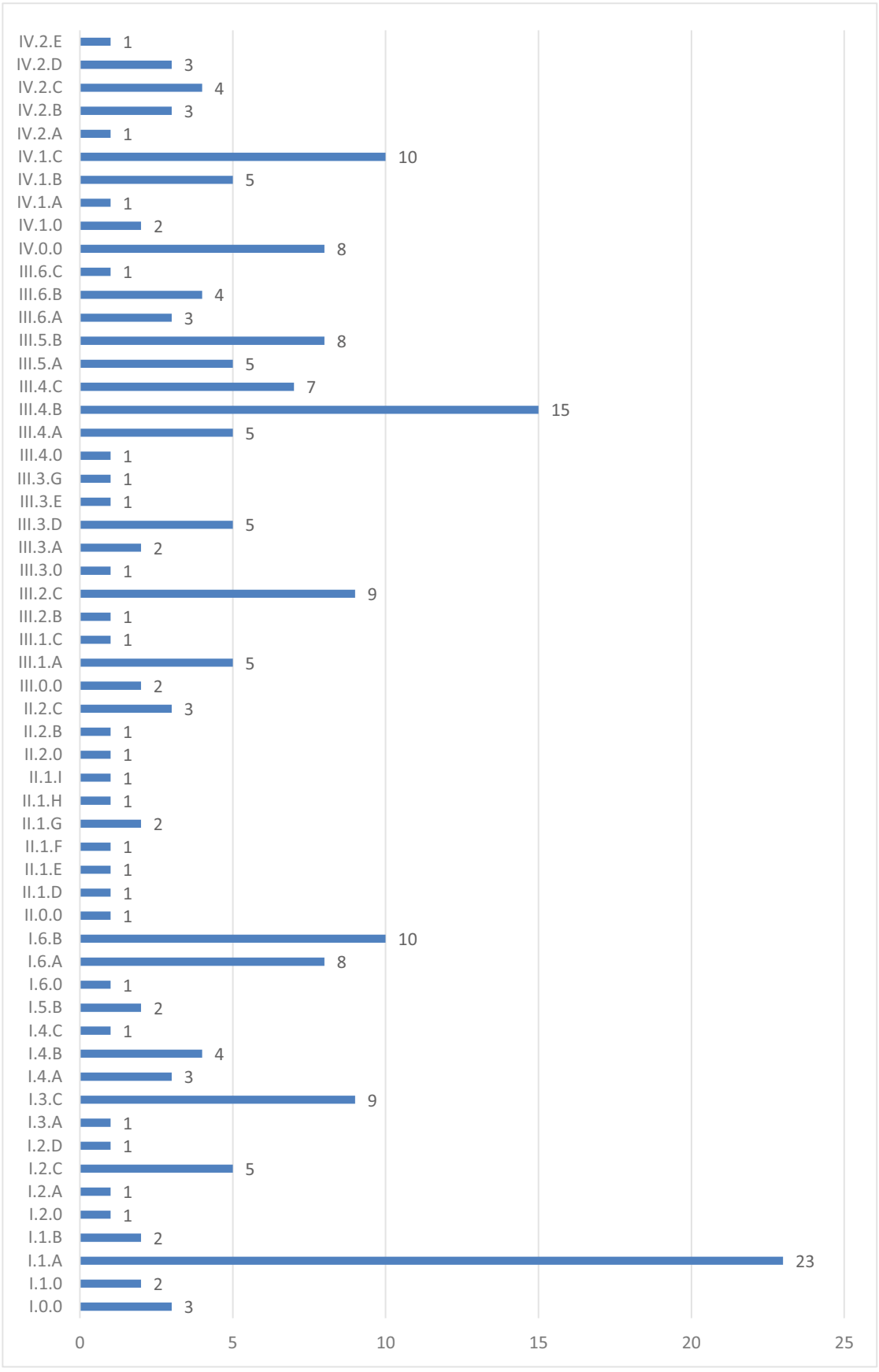
Граф. XI.18. Разпределение на основните видове украса при фрагментите със запазени повърхности.

Diagram XI.18. Distribution of the main techniques of decoration among the sherds with preserved outer surface.

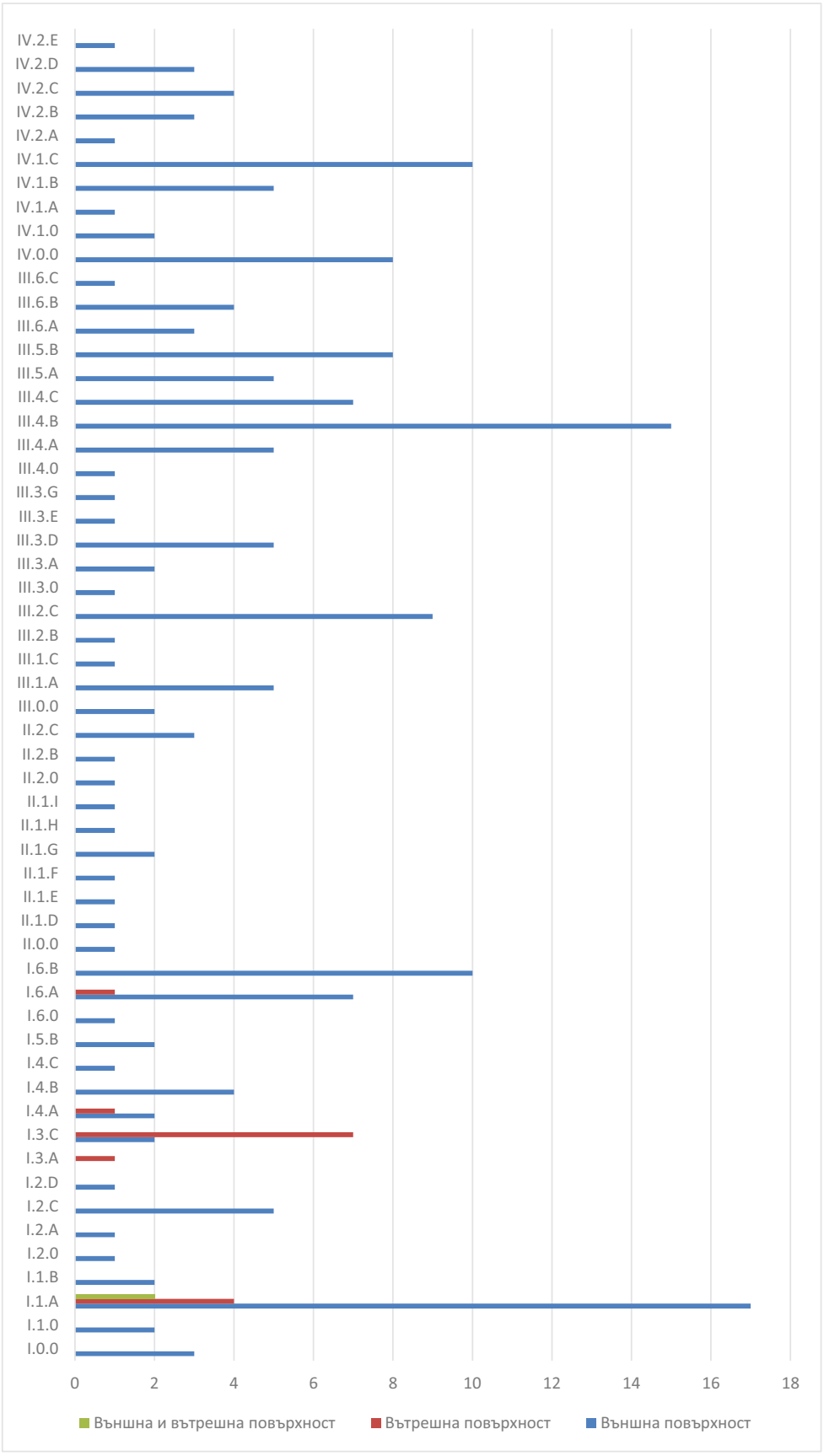

Граф. XI.19. Разпределение на основните видове украса според формата на съда при фрагментите със запазени повърхности.

Diagram XI.19. Distribution of the main techniques of decoration by vessel shape among the sherds with preserved outer surface.

Граф. XI.20. Релефна украса при различните типове и подтипове съдове.
Diagram XI.20. Distribution of relief decoration by vessel types.

Граф. XI.21. Място на релефната украса (върху външна или вътрешна повърхност) по тип и подтип съд.

Diagram XI.21. Position of relief decoration (on inner or outer surface) by vessel types.

Негативна релефна украса

Сред релефната украса доминира негативната. При нея най-голям е делът на врязаната украса. Тя може да се приеме и като характерна за селището. Засвидетелствана е върху приблизително 11,5% от анализираните фрагменти. Част от врязванията са били запълнени с бяла боя, но регистрираните фрагменти със следи от инкрустация са малобройни и боята личи слабо, тъй като явно е била отмита при престоя си под вода.

Врязана украса

Засвидетелствани са различни техники на изпълнение:

• Надрасквания. Съвсем тънки и плитки линии, нанесени небрежно в различни посоки (като огрубяване на повърхността). Срещат се много рядко. Тази техника изглежда е използвана основно върху долната част на съдовете (или долна и средна при триделните) (обр. XI.25: 3), но в повечето случаи е регистрирана върху нехарактерни фрагменти, непозволяващи сигурно позициониране и отнасяне към конкретни групи и типове. При нея вероятно е налице съчетаване между декоративен ефект и определена функция (чрез съзнателното огрубяване на повърхността).

• Тънки врязани линии. За такива приемаме врязвания с широчина до 2 мм. Дълбочината им също обикновено е до 2 мм. Имат триъгълен или U-образен профил. Те са най-разпространени, засвидетелствани върху приблизително половината от фрагментите с врязана украса. Характерни са групите от успоредни линии – хоризонтални, вертикални, коси – най-често пресичащи се под различен ъгъл. Те са типични за средната и горната част на затворени в една или друга степен съдове – заоблено-биконични, „гърневидни“ или заоблени купи (типове III.3, III.4, III.5 – обр. XI.22: 4; XI.50: 14) и заоблено биконични гърнета от тип IV.1.C (обр. XI.31: 1; XI.39: 15; XI.46: 6). Голяма част от фрагментите не позволяват установяването на типа съд, към който са принадлежали.

Тънки врязани линии са използвани също при очертаване на орнаментални полета или ленти (например при т. нар. „стълбичка“) и при запълването на такива (виж напр. обр. XI.24: 1, 2; XI.45: 1, 8; XI.56: 1 – 4, 8; XI.57), както и за изграждане на самостоятелни мотиви (напр. обр. XI.45: 9; XI.57: 14).

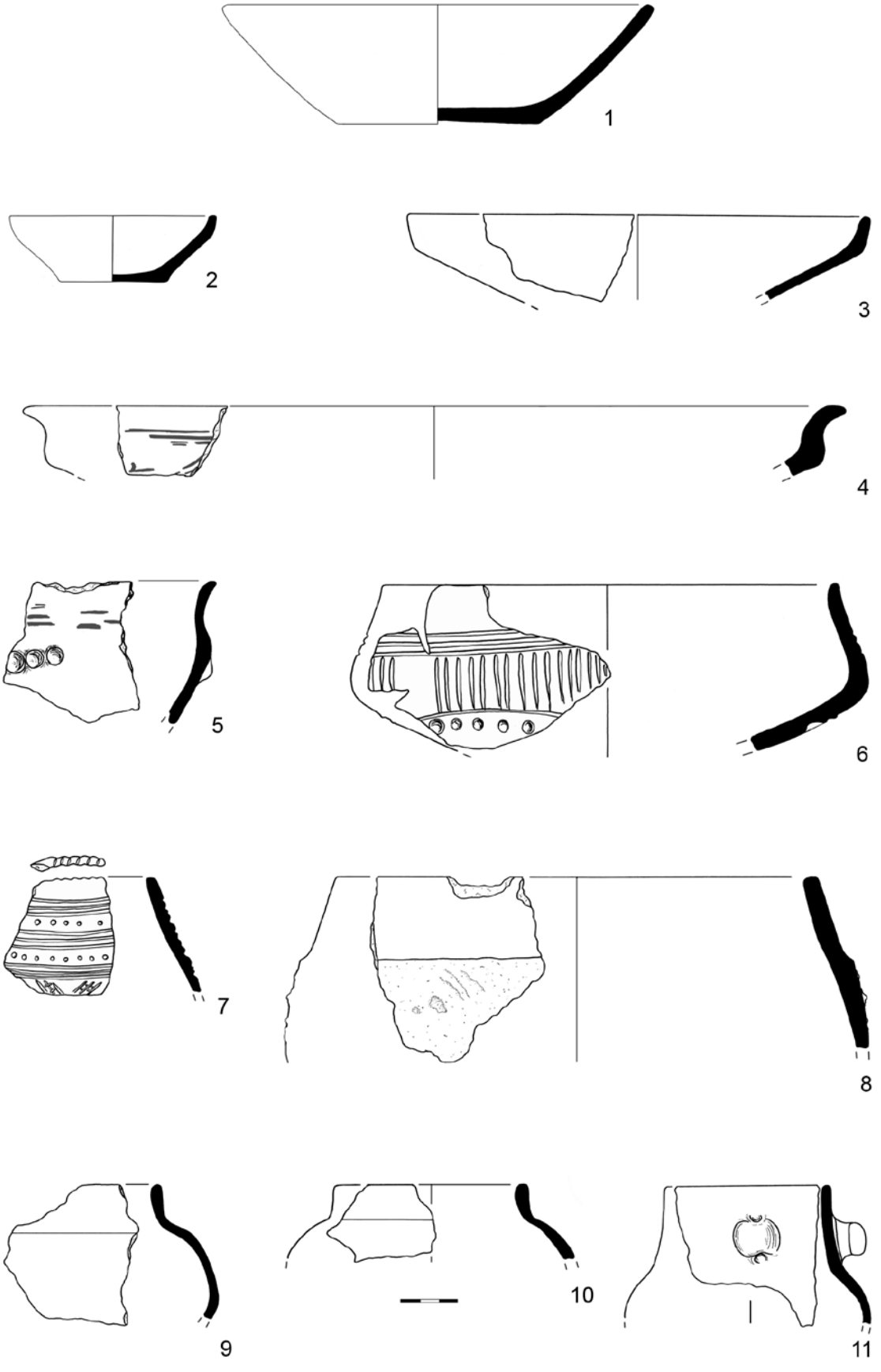
• Средноширoки врязани линии. Те са с широчина от 2 до 4 мм. Най-често имат U-образен профил, по-рядко триъгълен. Характерни са снопове от линии, оформящи различни мотиви. По-рядко са използвани при очертаване (и запълване) на орнаментални полета или ленти върху дебелостенни съдове (напр. обр. XI.57: 4, 5). В някои случаи са съчетани заедно с тънки врязвания, като обикновено в тези случаи средноширoките очертават полета, а тънките ги запълват.

В много редки случаи могат да бъдат свързани с конкретен тип съд. Засвидетелствани са предимно върху подставки (обр. XI.19) и върху средната част на гърневидни купи от тип III.4 (обр. XI.12; XI.50: 10, 11) и заоблено-биконични купи от тип III.3.A (обр. XI.20: 6). Представени са също върху гърнета и в единични случаи върху паници.

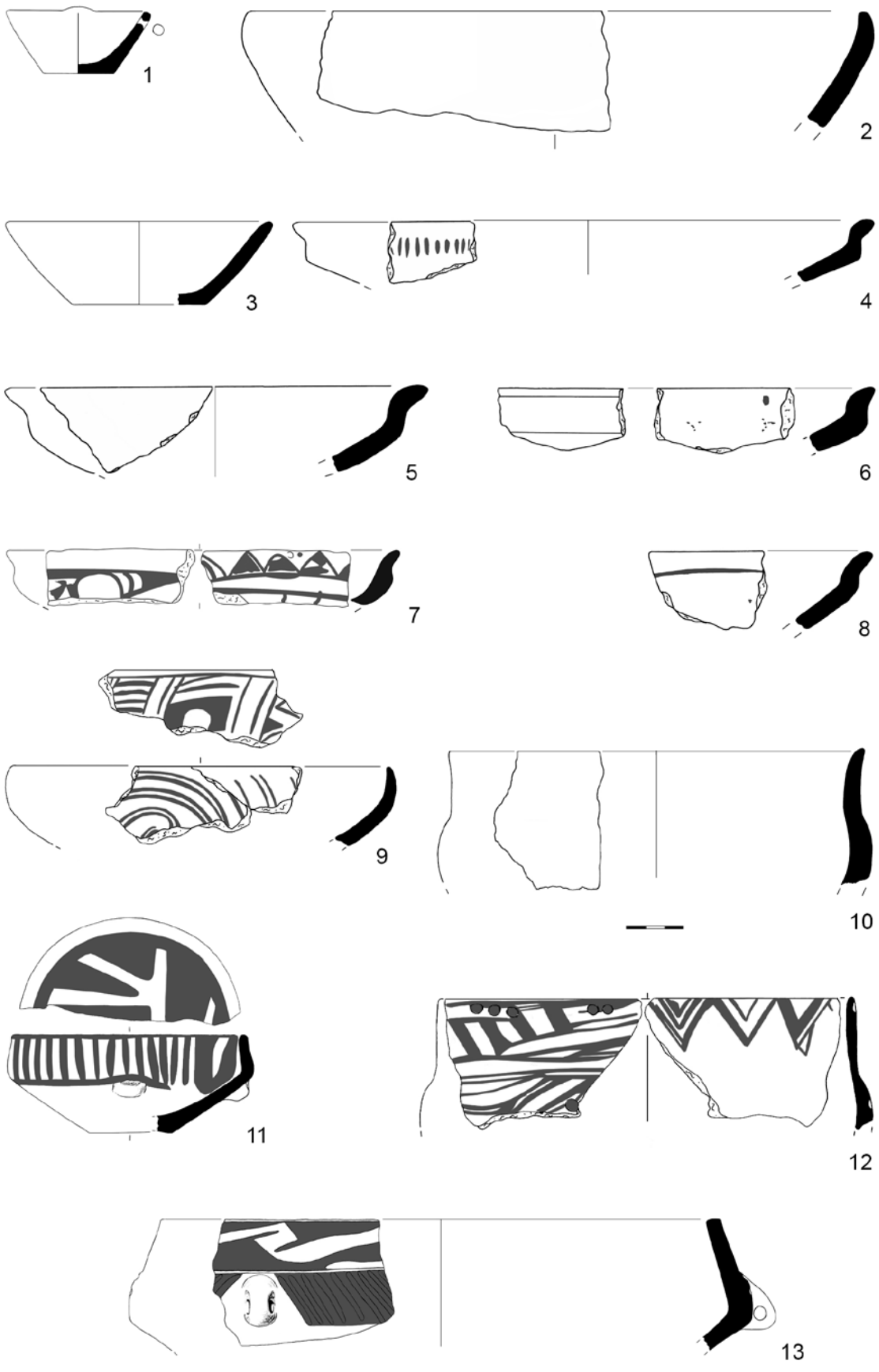
Наличието на редица фрагменти от дебелостенни съдове с голям диаметър, украсени чрез средноширoки врязани линии (напр. обр. XI.23: 6 – 9; XI.26: 7, 13; XI.29; XI.57: 4, 5), предполага, че те са използвани и за декорация на хранилища и големи гърневидни съдове. Вероятно са покривали основно средната, а понякога и горната част.

• Широки врязани линии. Широчината им е над 4 мм. При тях значително преобладава U-образен профил, в редки случаи е триъгълен или правоъгълен.

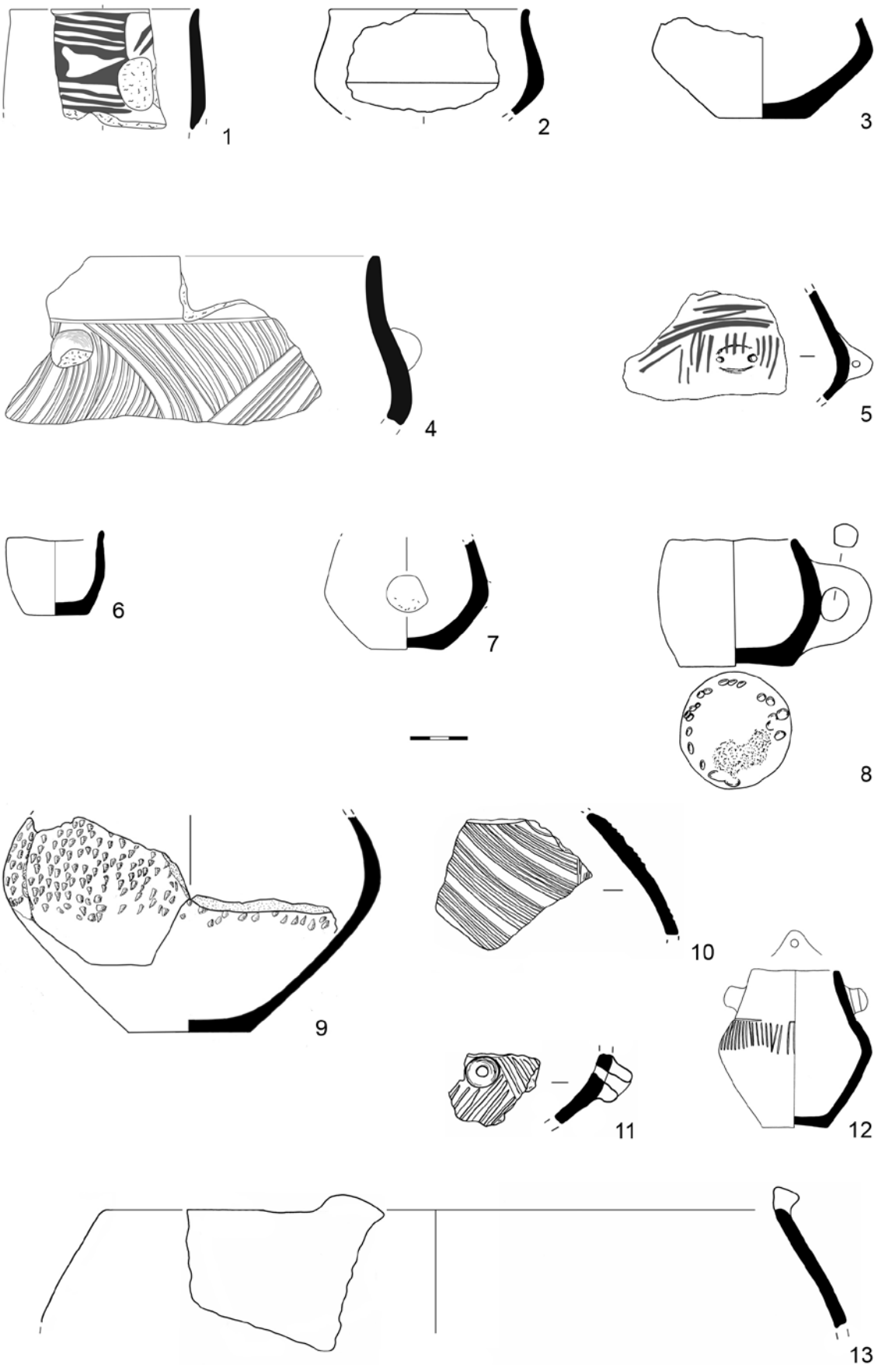
Няма съществена разлика при мотивите и орнаменталните схеми, изпълнявани със средноширoки и широки врязани линии. Широките линии са регистрирани предимно върху фрагменти от дебелостенни съдове с голям диаметър – дебелината

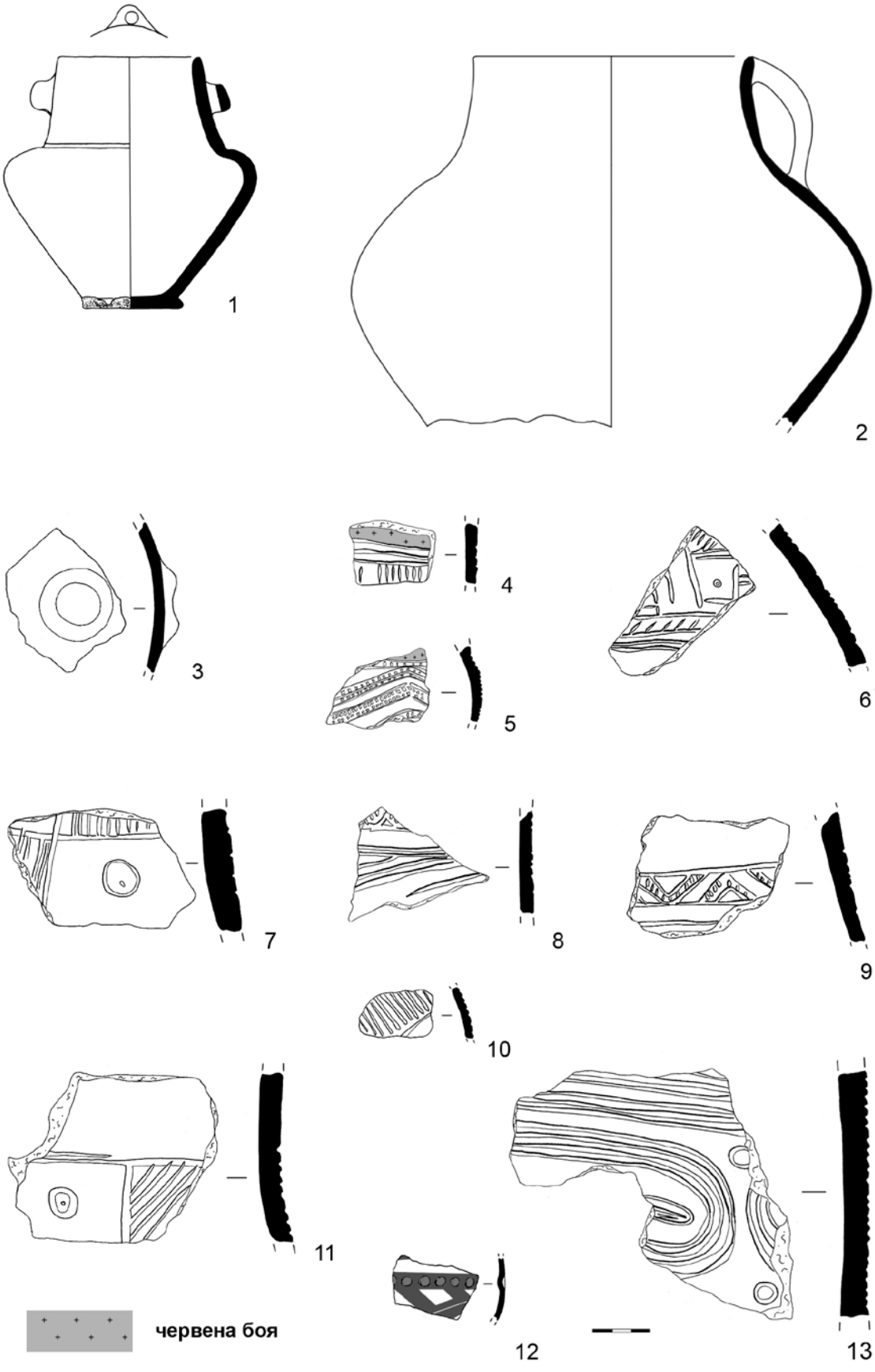
Обр. XI.20. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 23.
Fig. XI.20. Pottery from complex I, dug-in feature 23.

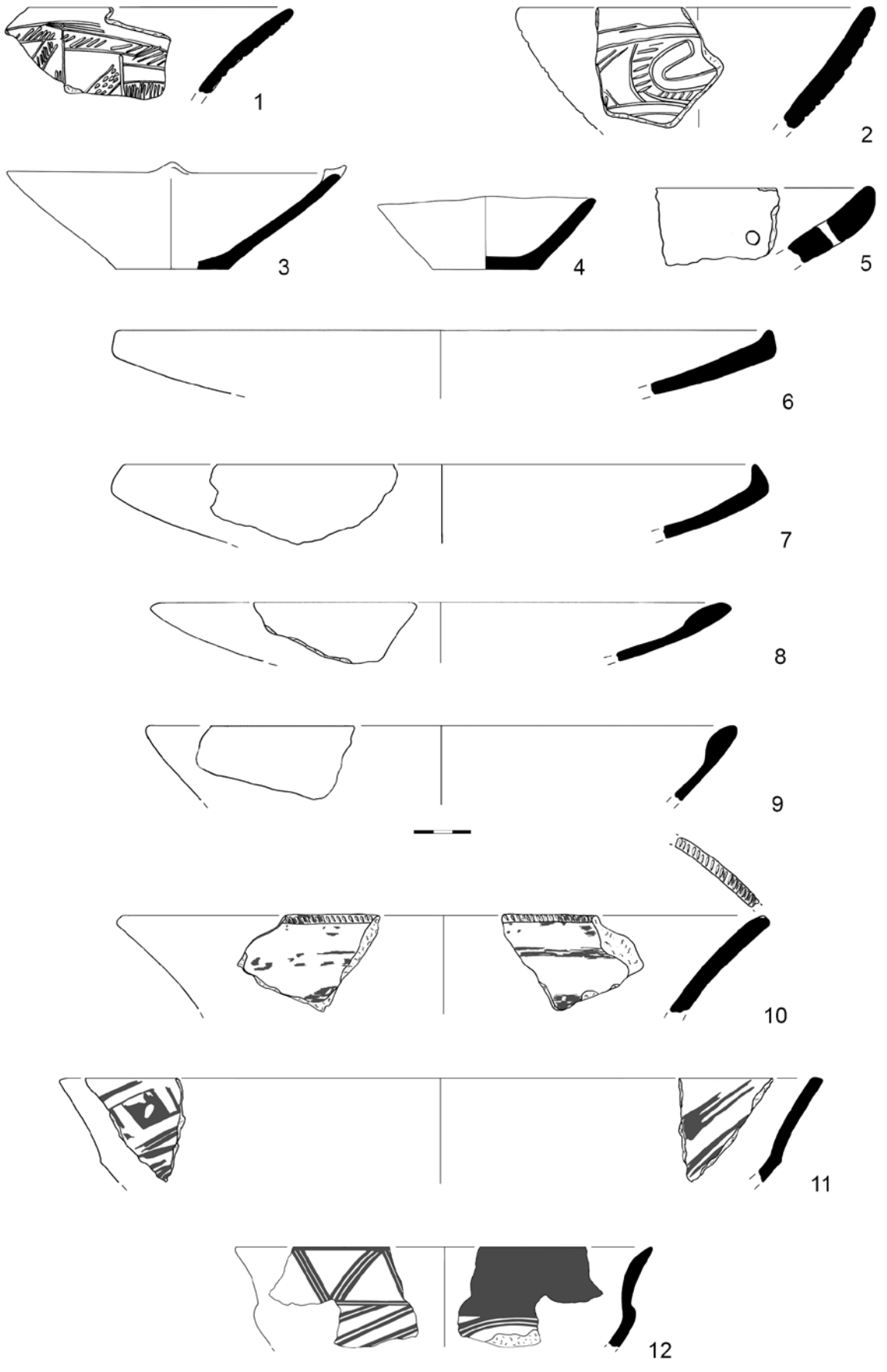
Обр. XI.21. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 24.
Fig. XI.21. Pottery from complex I, dug-in feature 24.

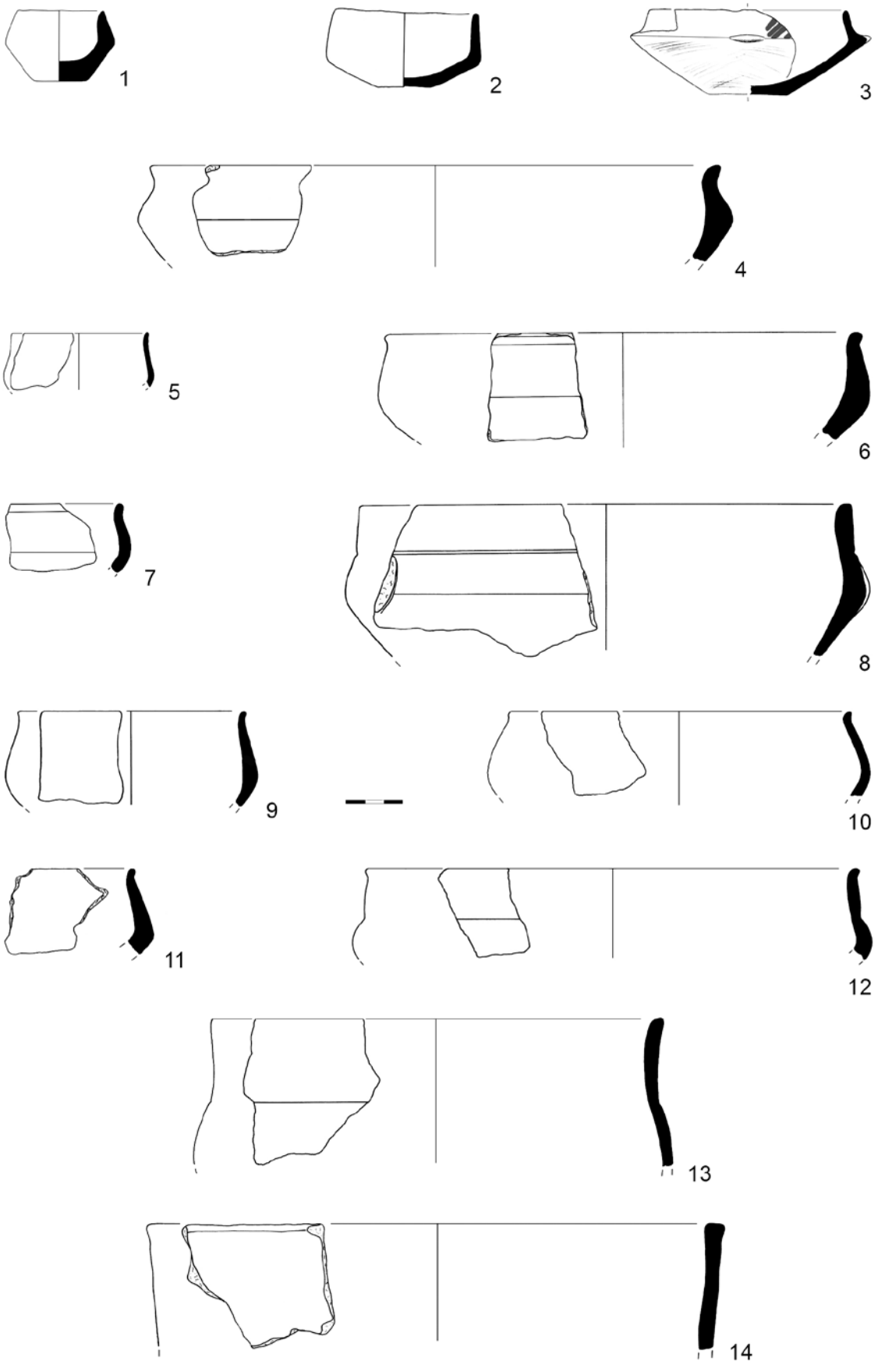
Обр. XI.22. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 24.
Fig. XI.22. Pottery from complex I, dug-in feature 24.

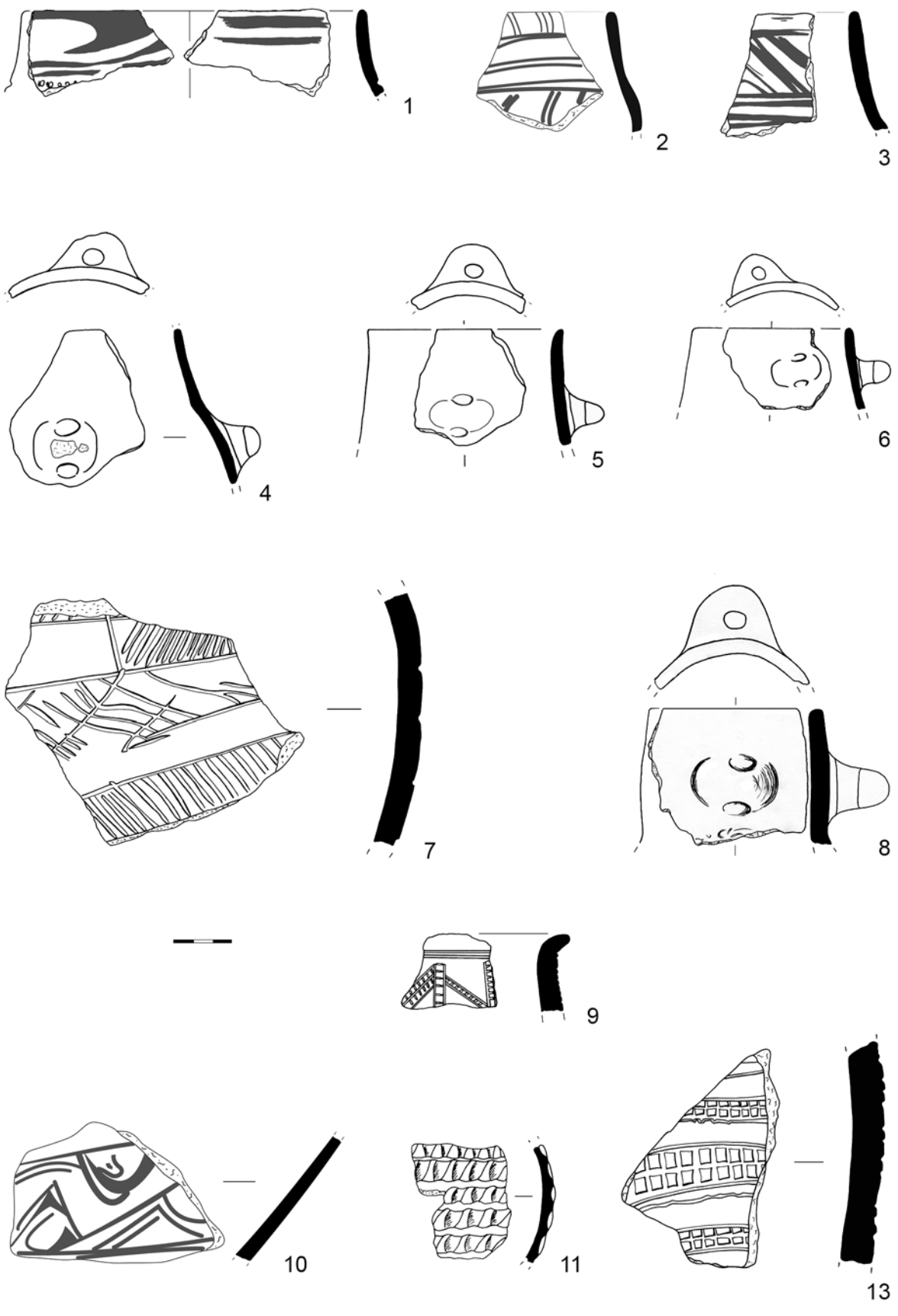
Обр. XI.23. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 24.
Fig. XI.23. Pottery from complex I, dug-in feature 24.

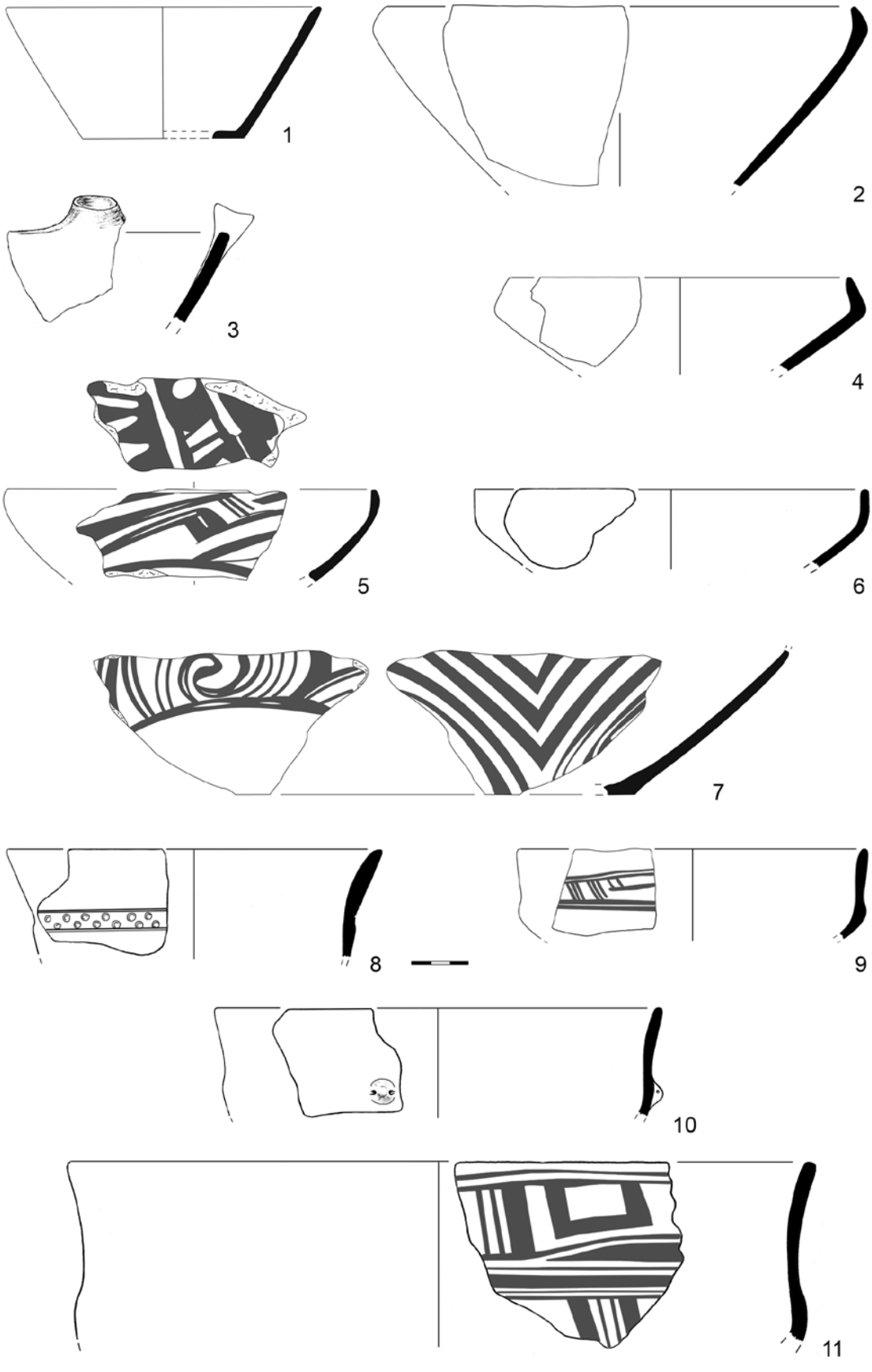
Обр. XI.24. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 25.
Fig. XI.24. Pottery from complex I, dug-in feature 25.

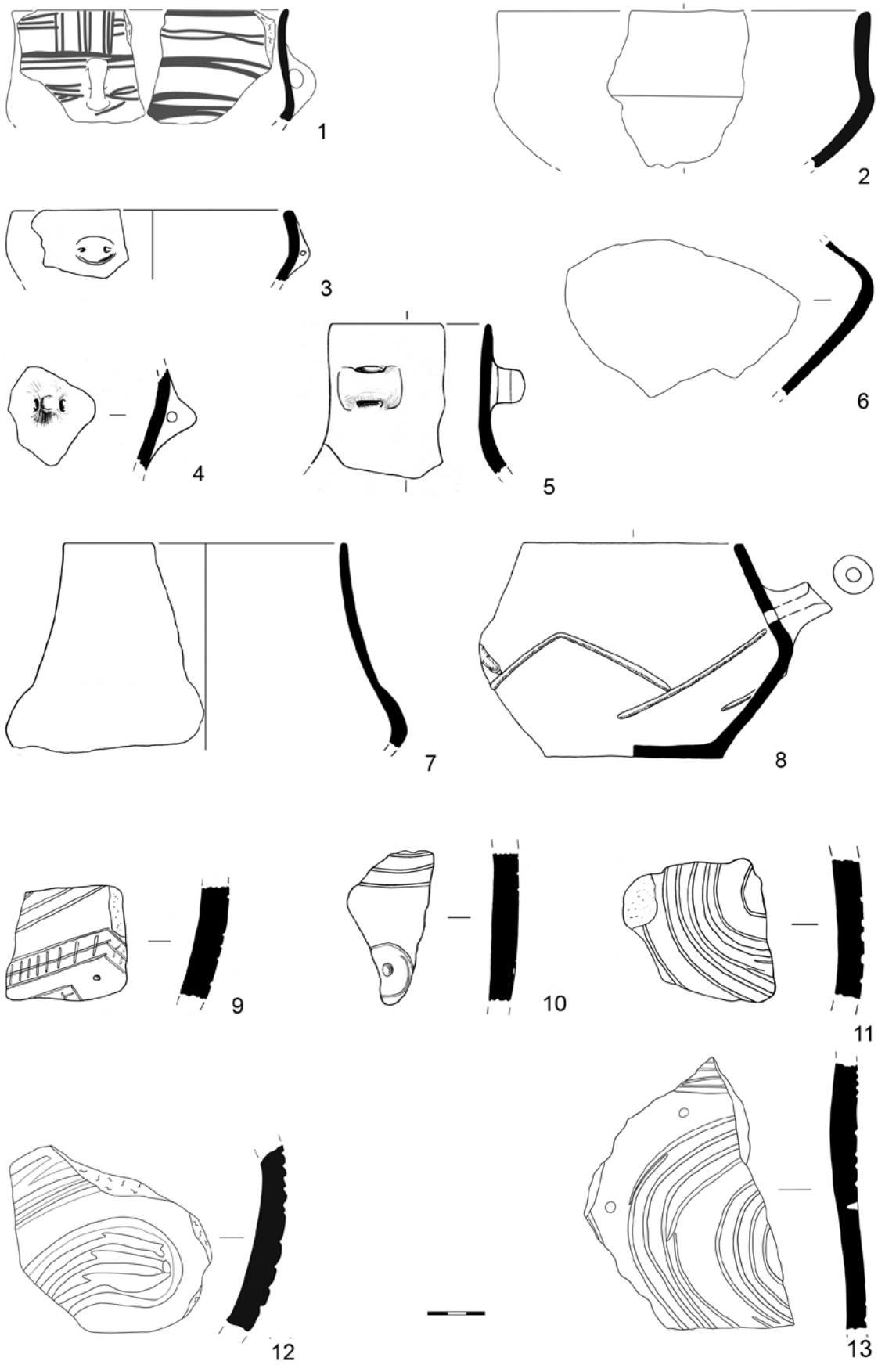
Обр. XI.25. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 25.
Fig. XI.25. Pottery from complex I, dug-in feature 25.

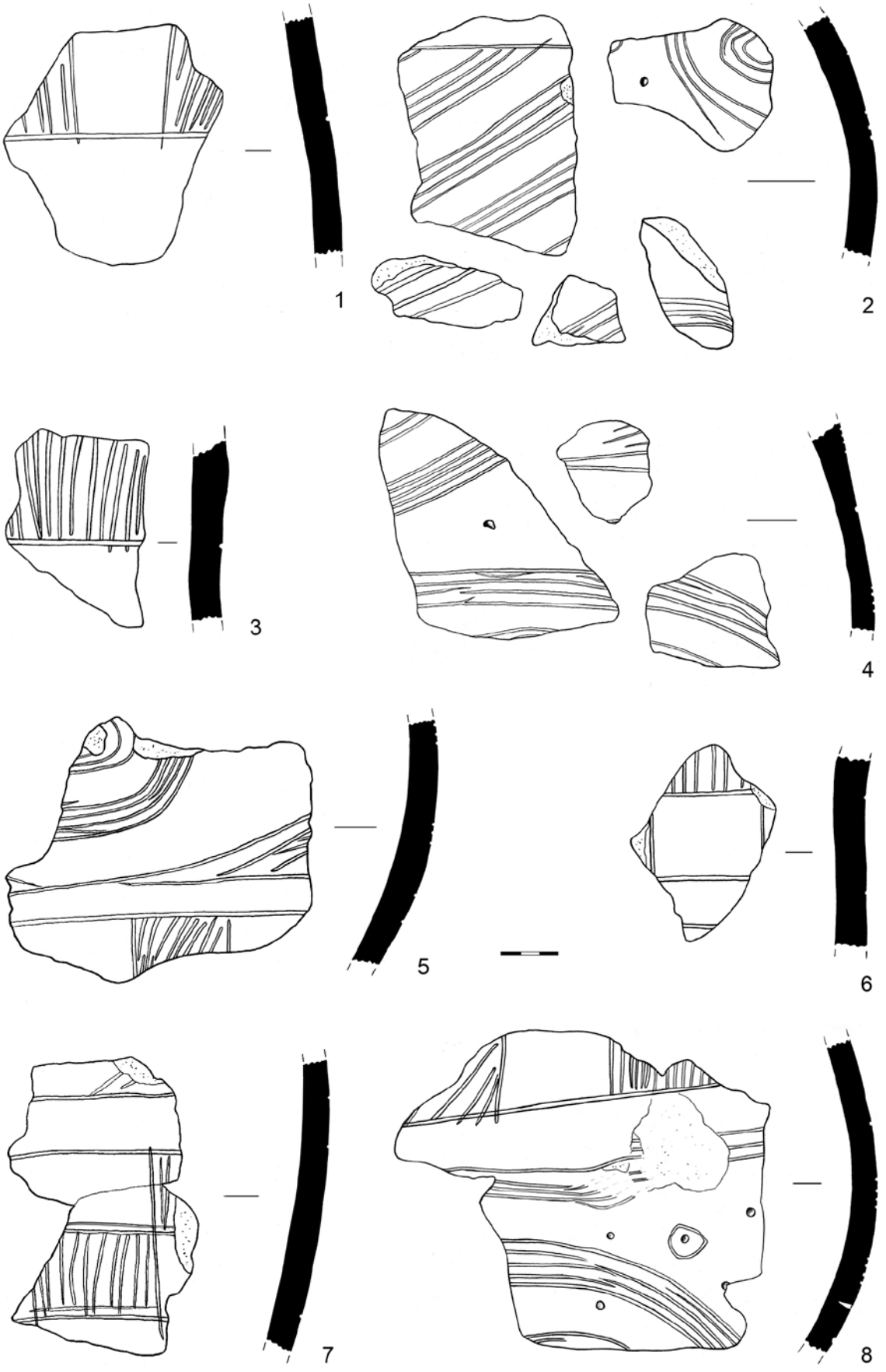
Обр. XI.26. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 25.
Fig. XI.26. Pottery from complex I, dug-in feature 25.

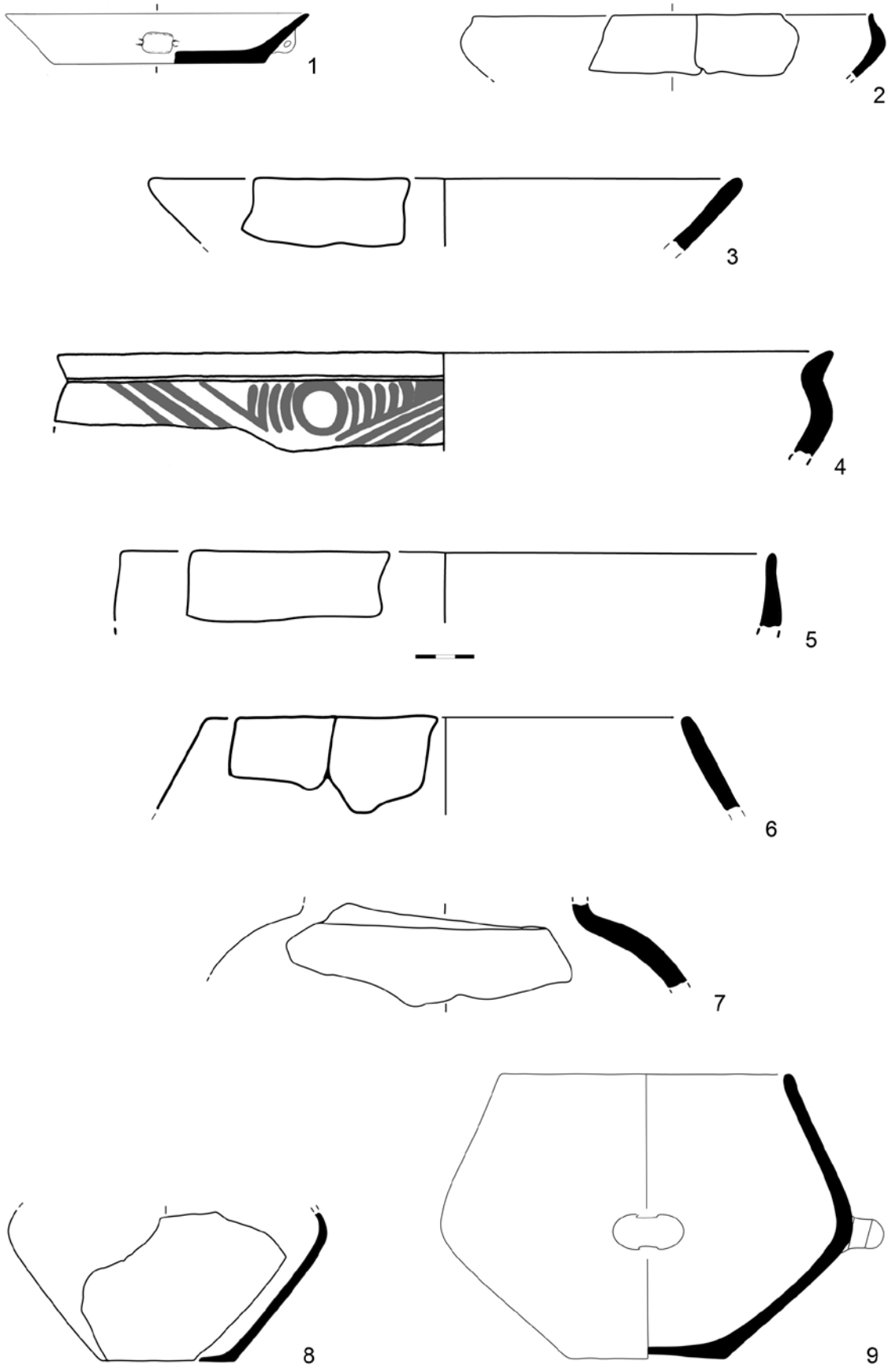
Обр. XI.27. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 26.
Fig. XI.27. Pottery from complex I, dug-in feature 26.

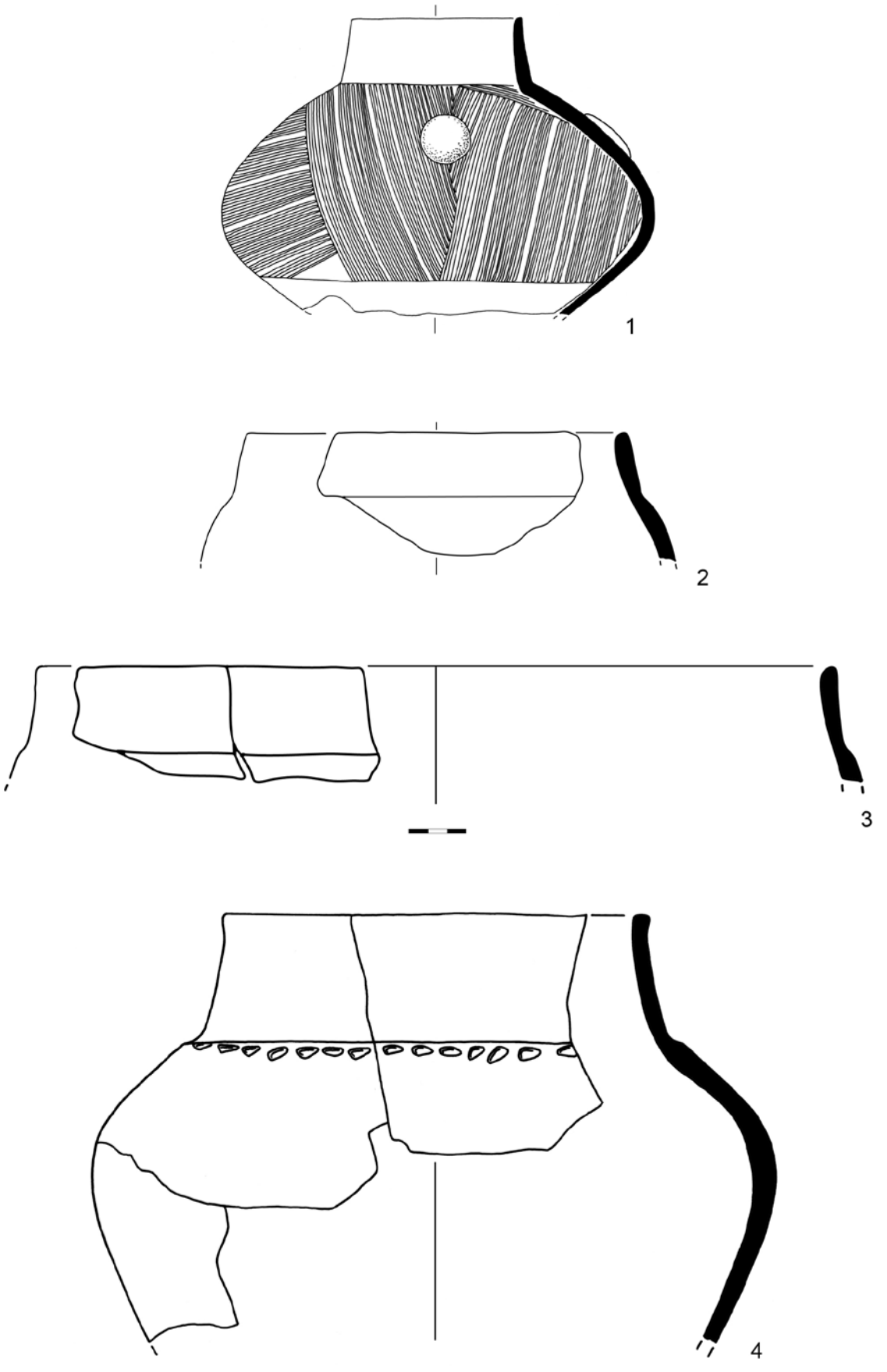
Обр. XI.28. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 26.
Fig. XI.28. Pottery from complex I, dug-in feature 26.

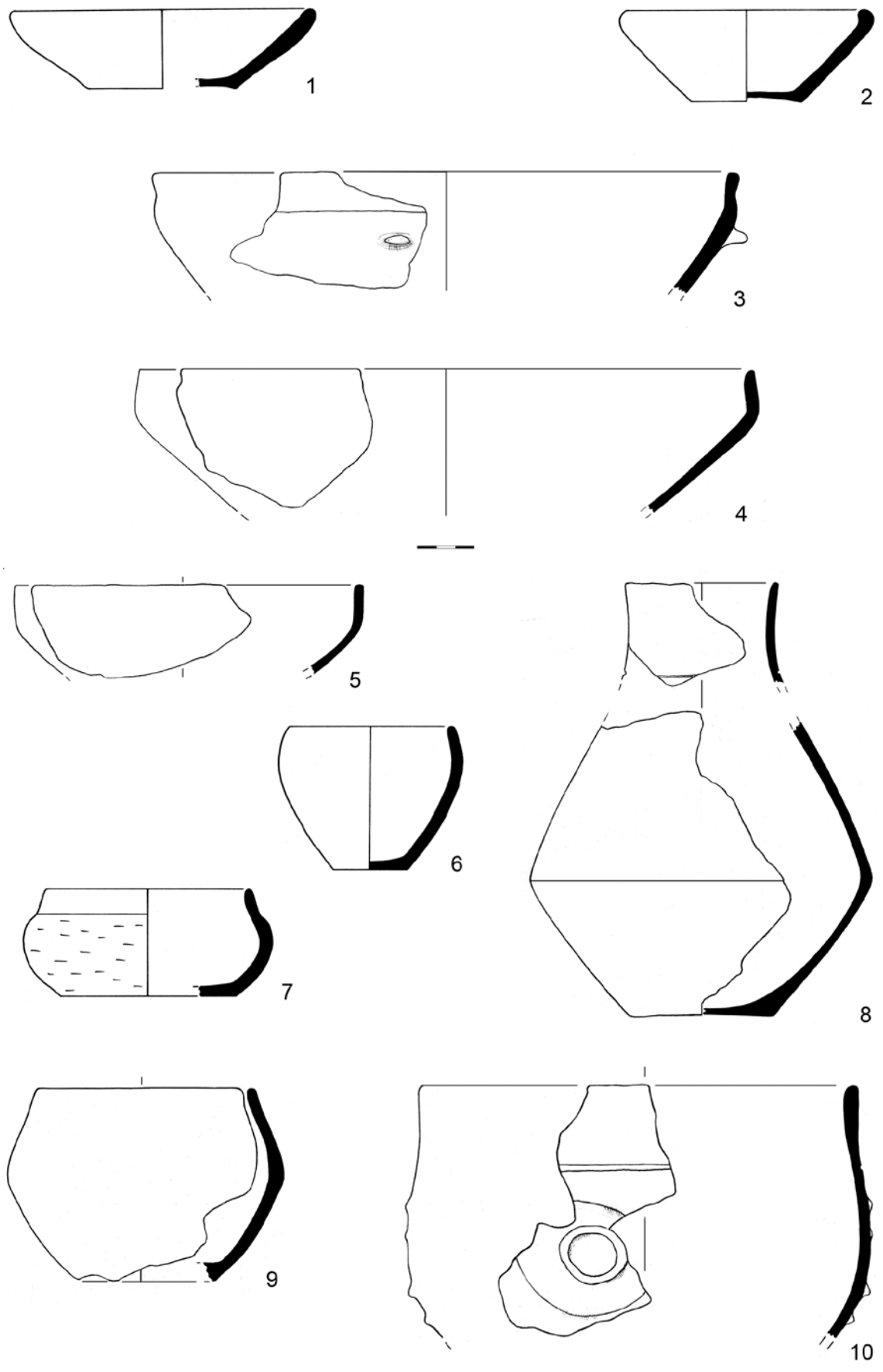
Обр. XI.29. Керамични съдове от комплекс I, вкопаване 26.
Fig. XI.29. Pottery from complex I, dug-in feature 26.

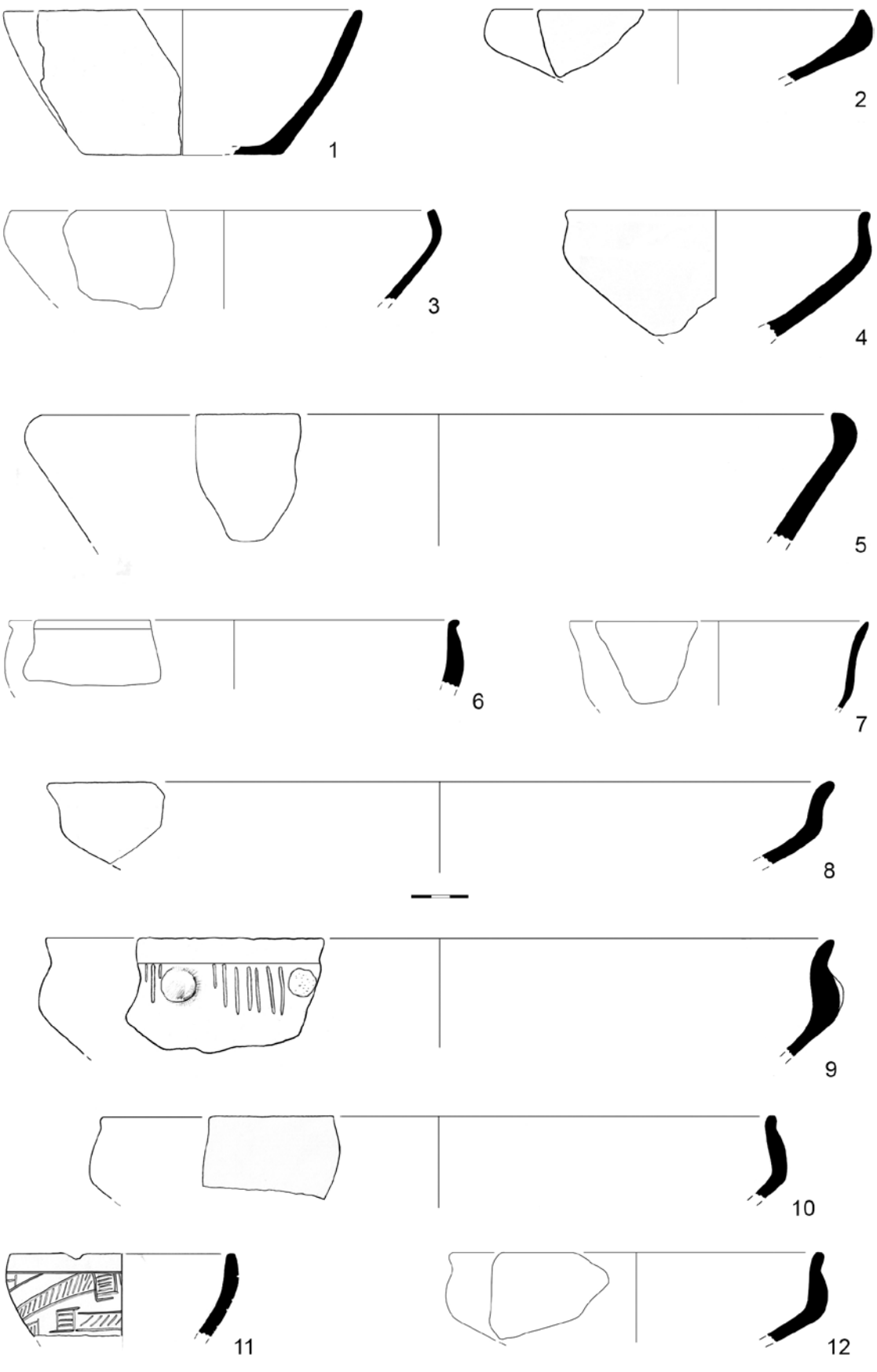
Обр. XI.30. Керамични съдове от комплекс I, яма 27.
Fig. XI.30. Pottery from complex I, pit 27.

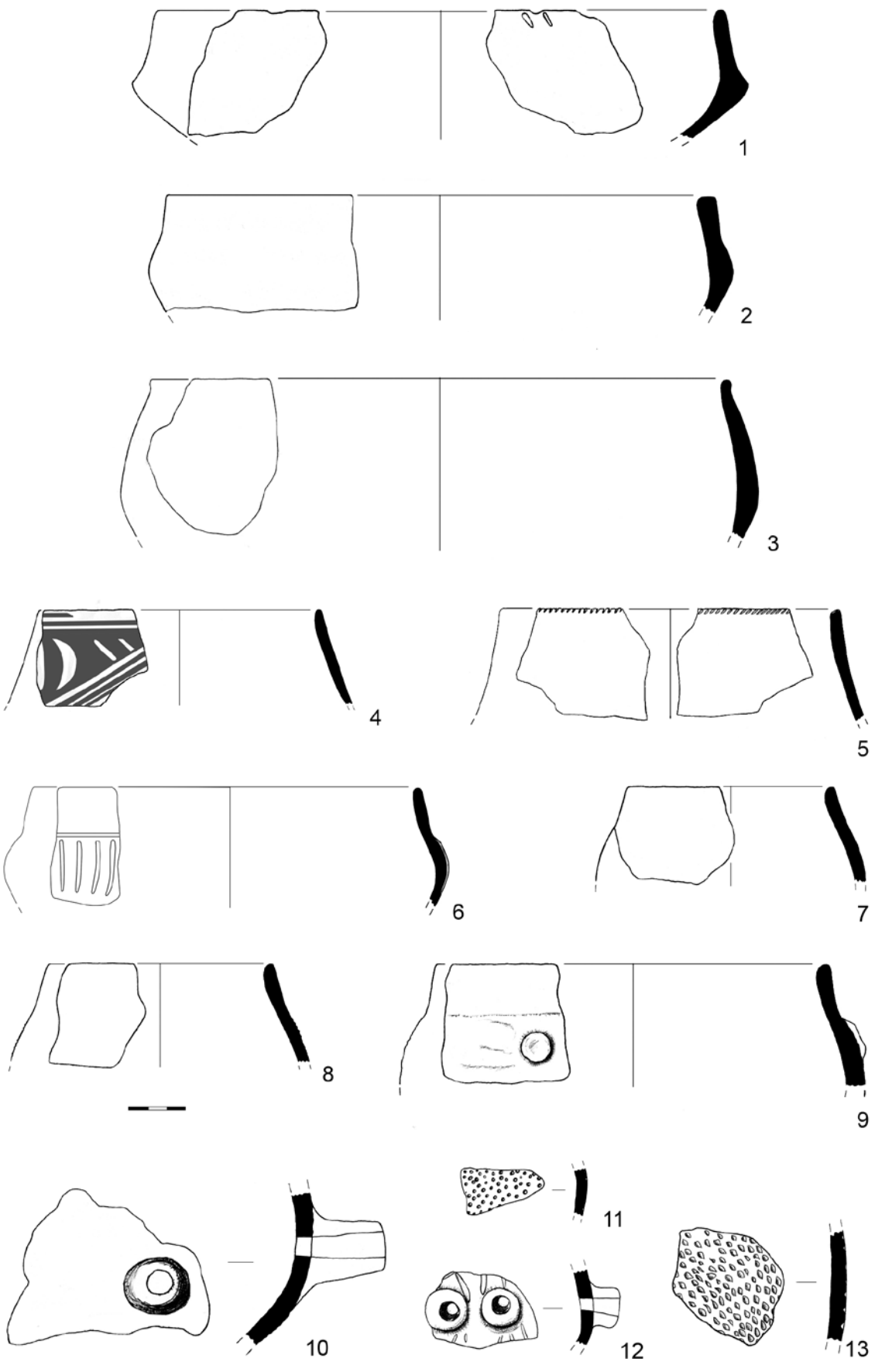
Обр. XI.31. Керамични съдове от комплекс I, яма 27.
Fig. XI.31. Pottery from complex I, pit 27.

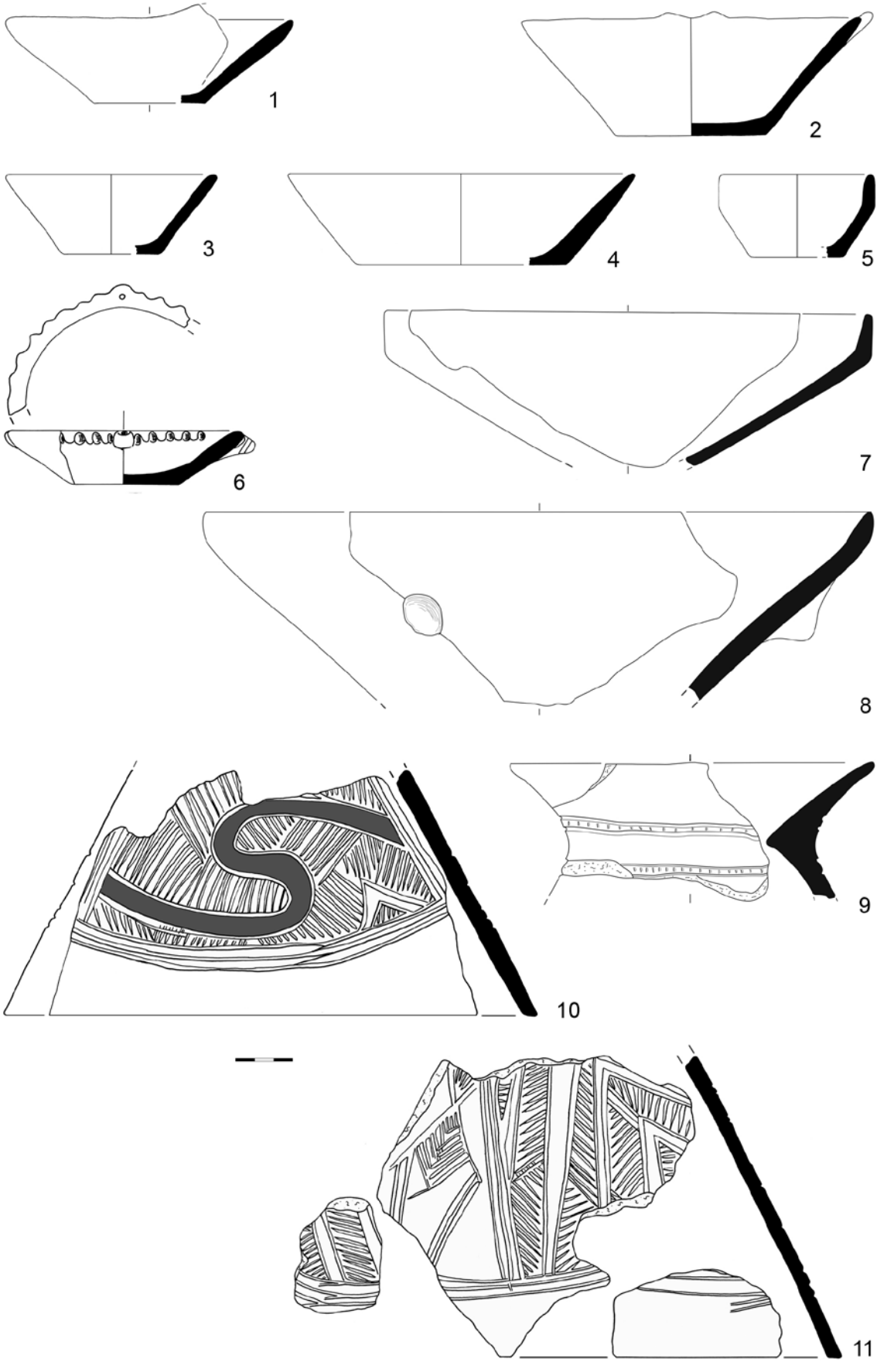
Обр. XI.32. Керамични съдове от северен сектор, яма 4.
Fig. XI.32. Pottery from pit 4 in the North sector.

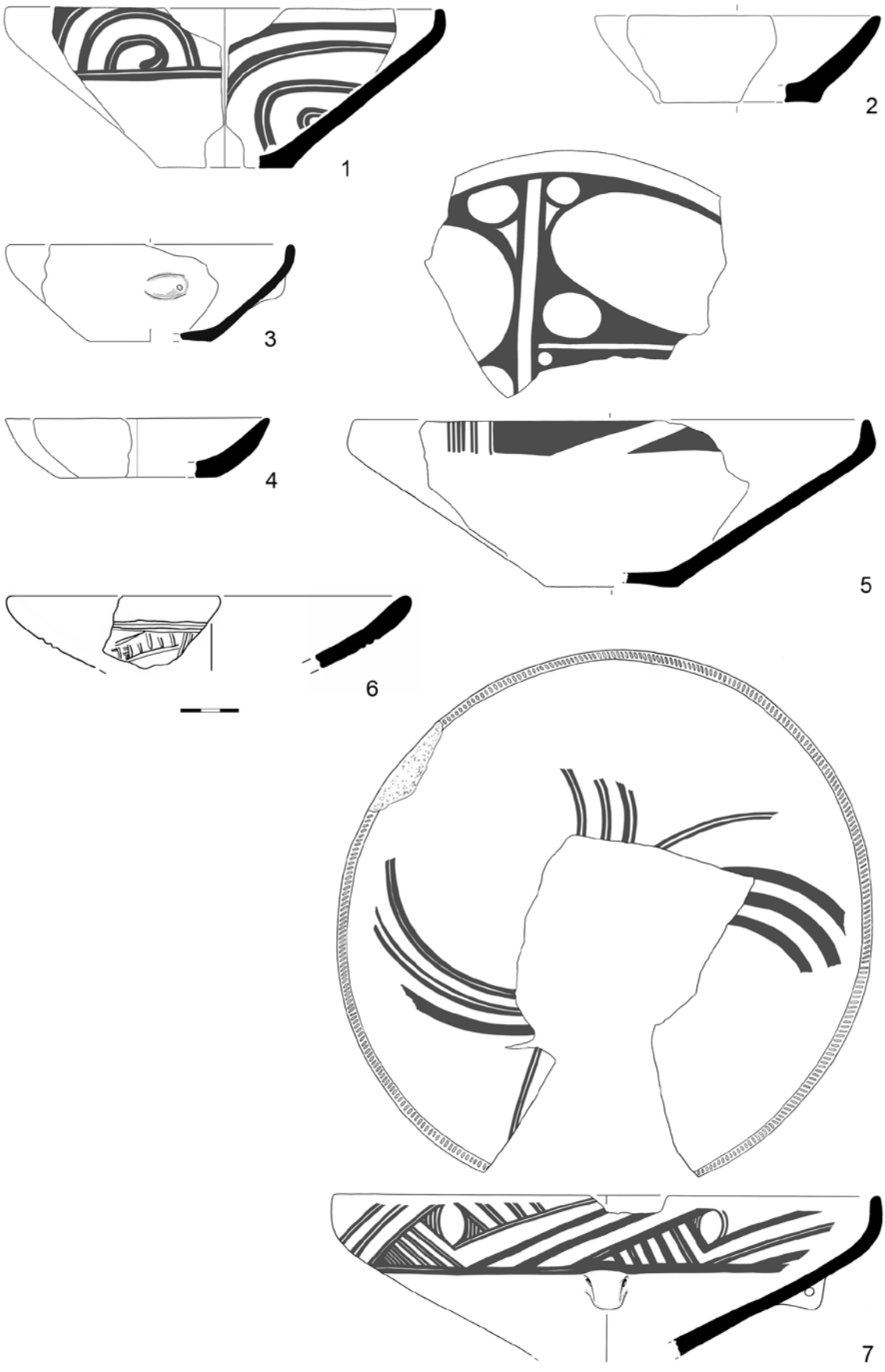
Обр. XI.33. Керамични съдове от комплекс VI, вкопаване 14.
Fig. XI.33. Pottery from complex VI, dug-in feature 14.

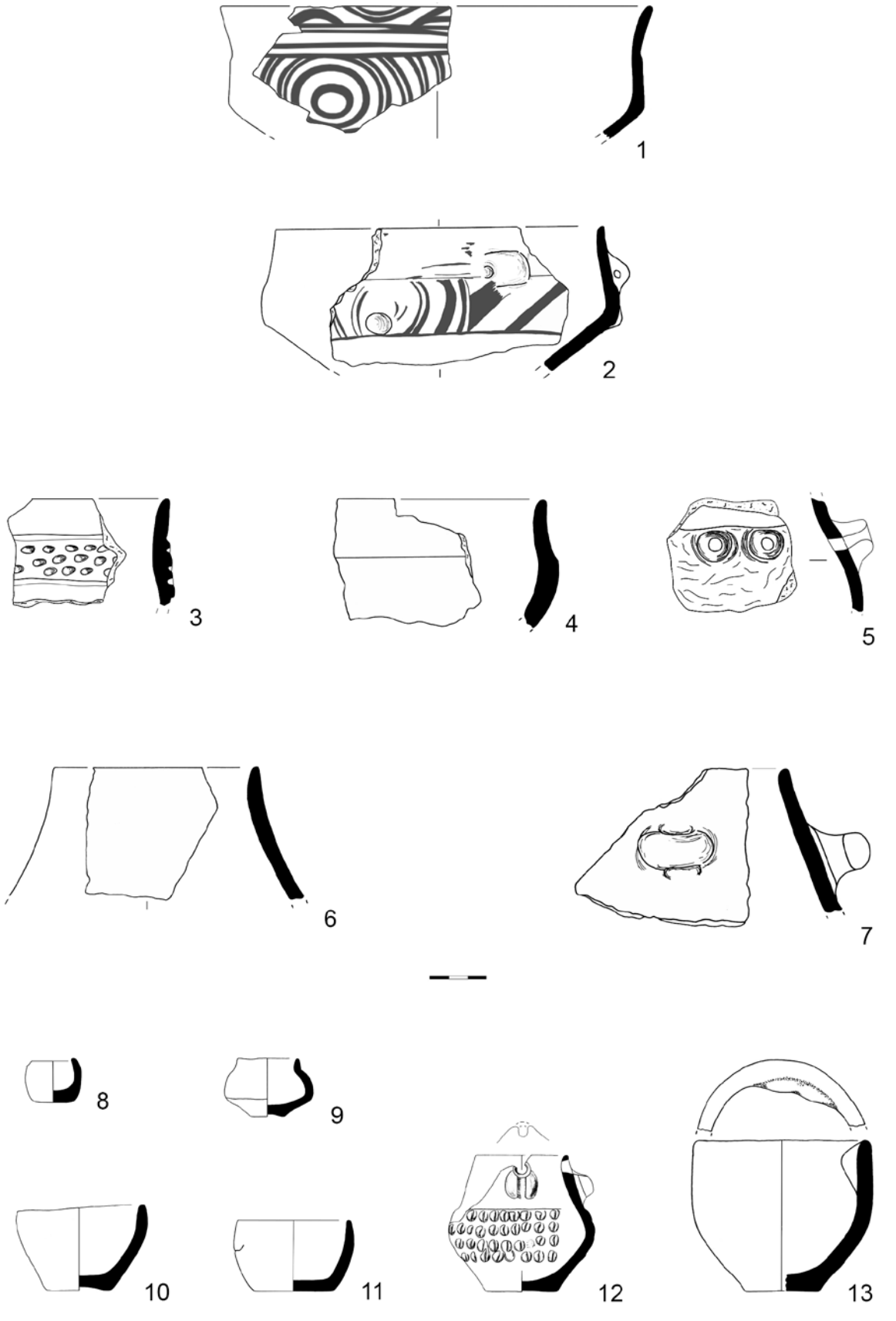
Обр. XI.34. Керамични съдове от комплекс VI, вкопаване 14.
Fig. XI.34. Pottery from complex VI, dug-in feature 14.

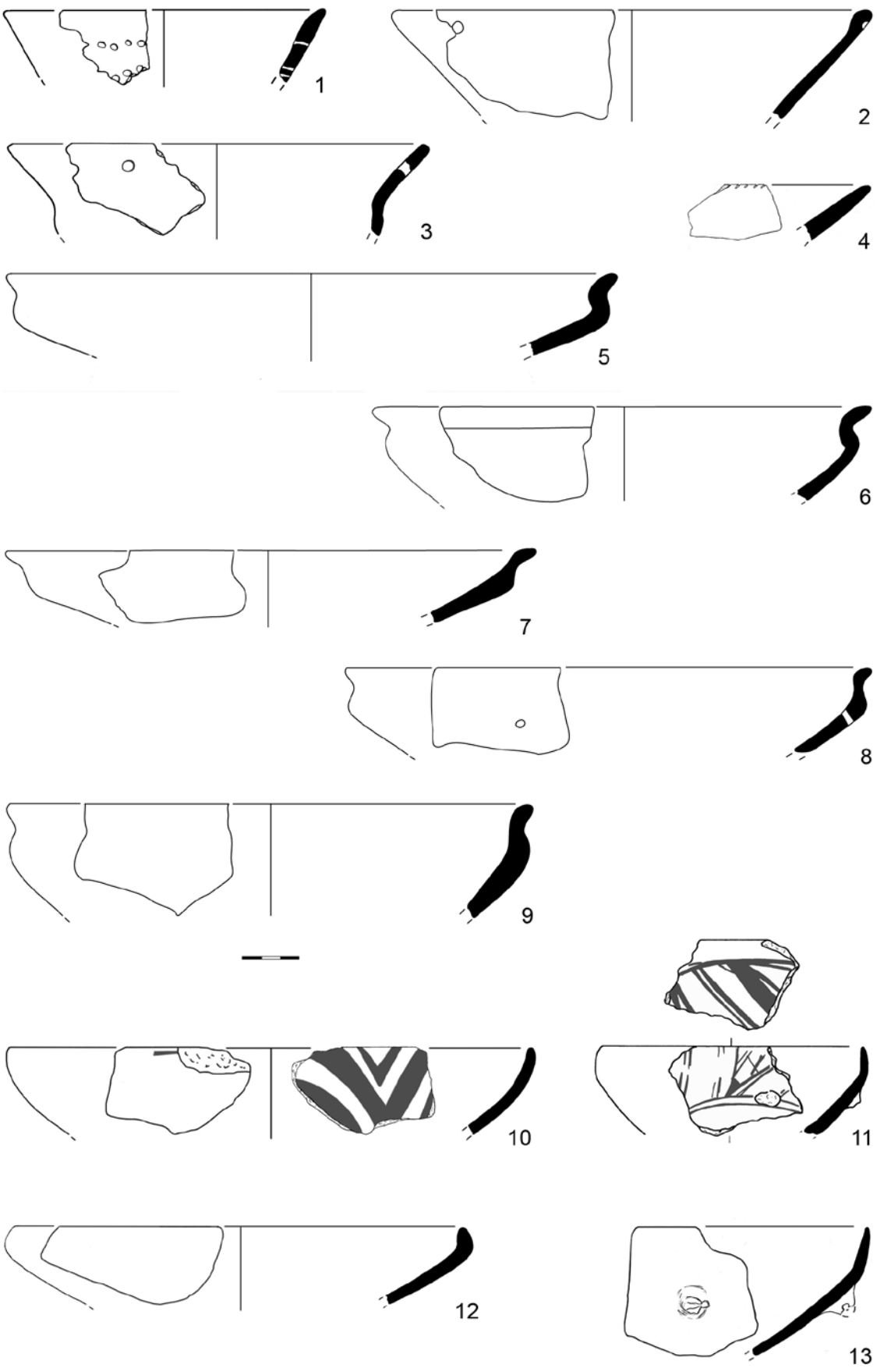
Обр. XI.35. Керамични съдове от комплекс VII, вкопаване 30.
Fig. XI.35. Pottery from complex VII, dug-in feature 30.

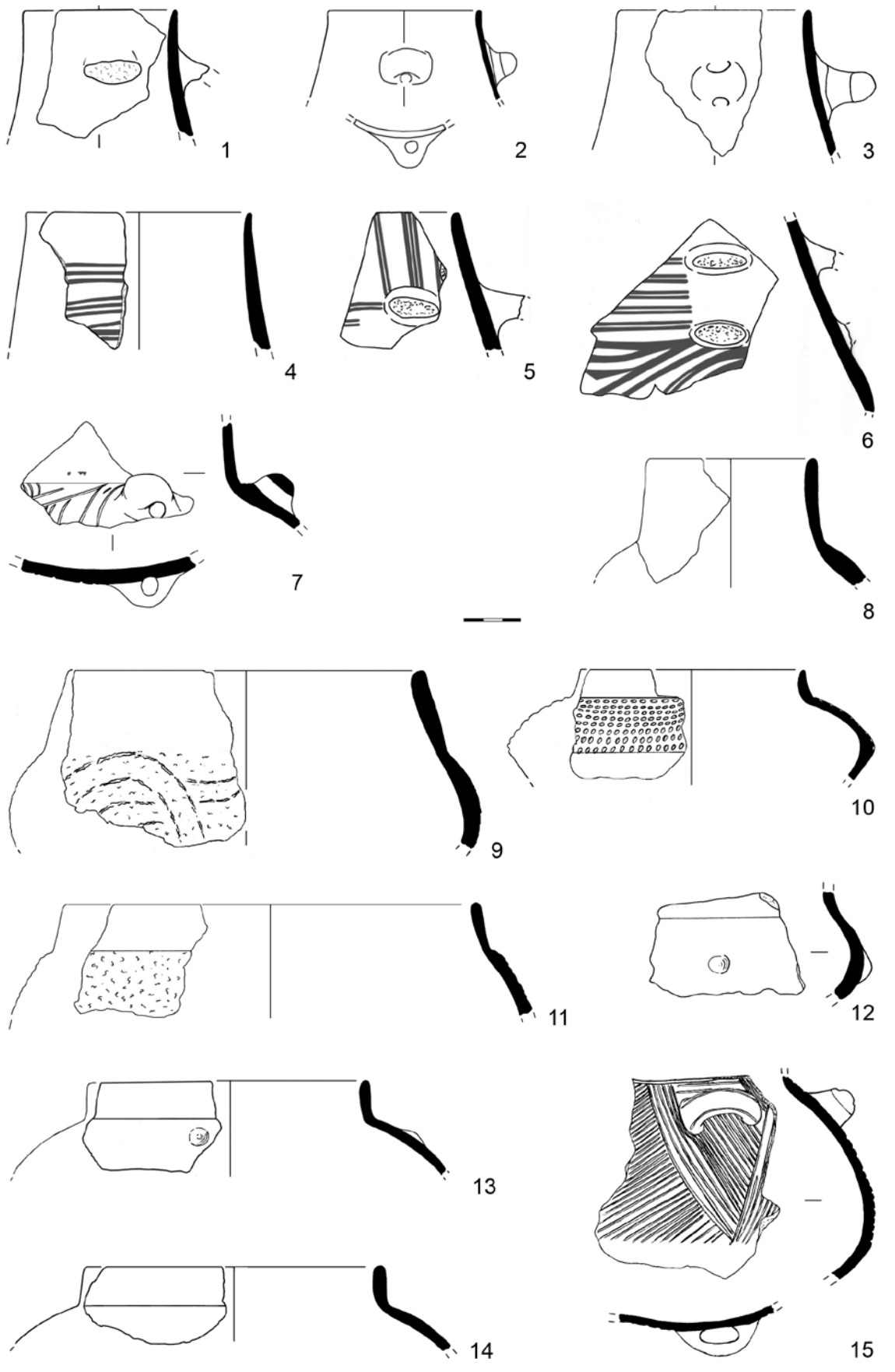
Обр. XI.36. Керамични съдове от комплекс VII, вкопаване 30.
Fig. XI.36. Pottery from complex VII, dug-in feature 30.

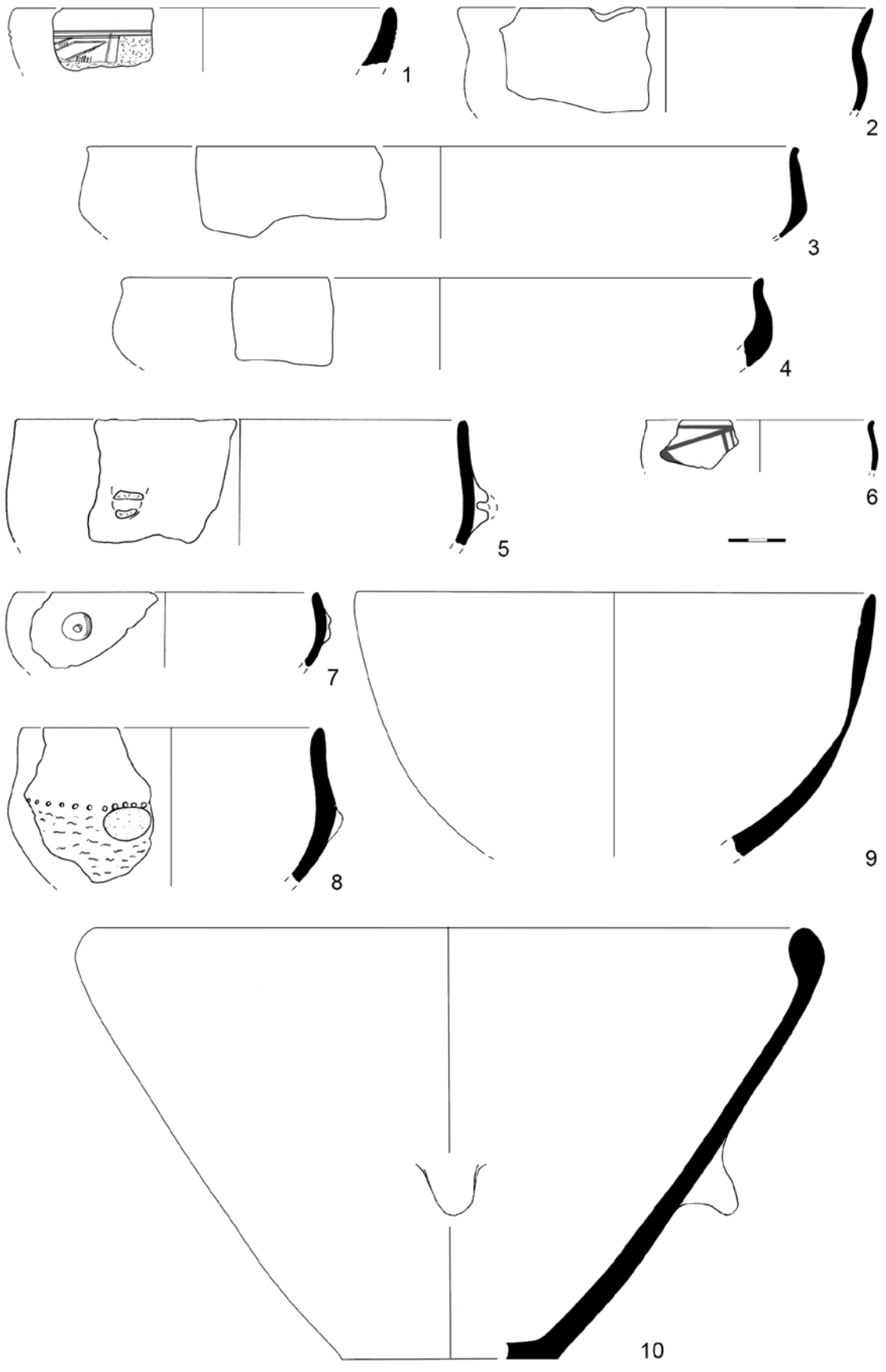
Обр. XI.37. Керамични съдове от комплекс VII, вкопаване 30.
Fig. XI.37. Pottery from complex VII, dug-in feature 30.

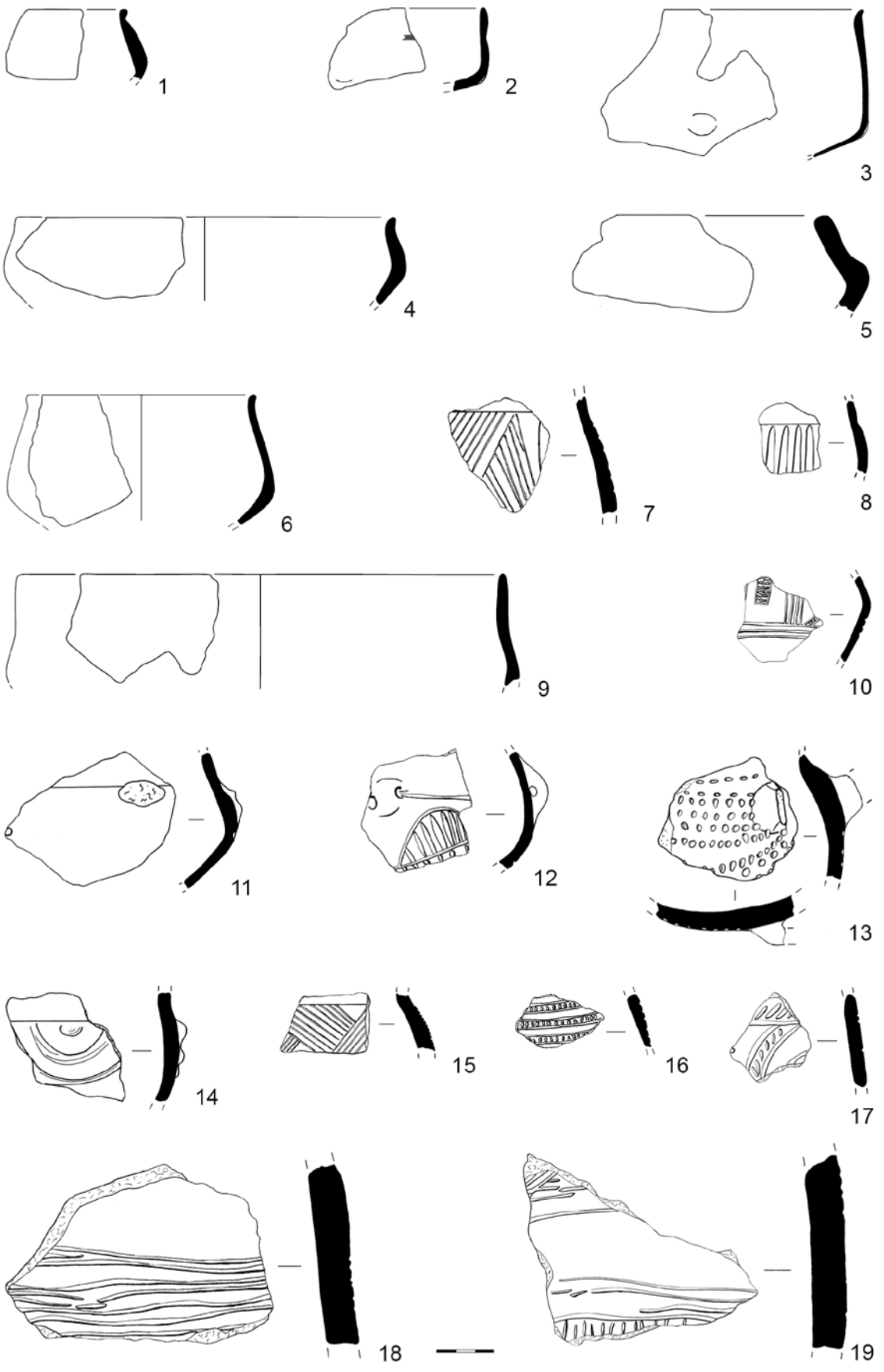
Обр. XI.38. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 4.
Fig. XI.38. Pottery from complex VIII, dug-in feature 4.

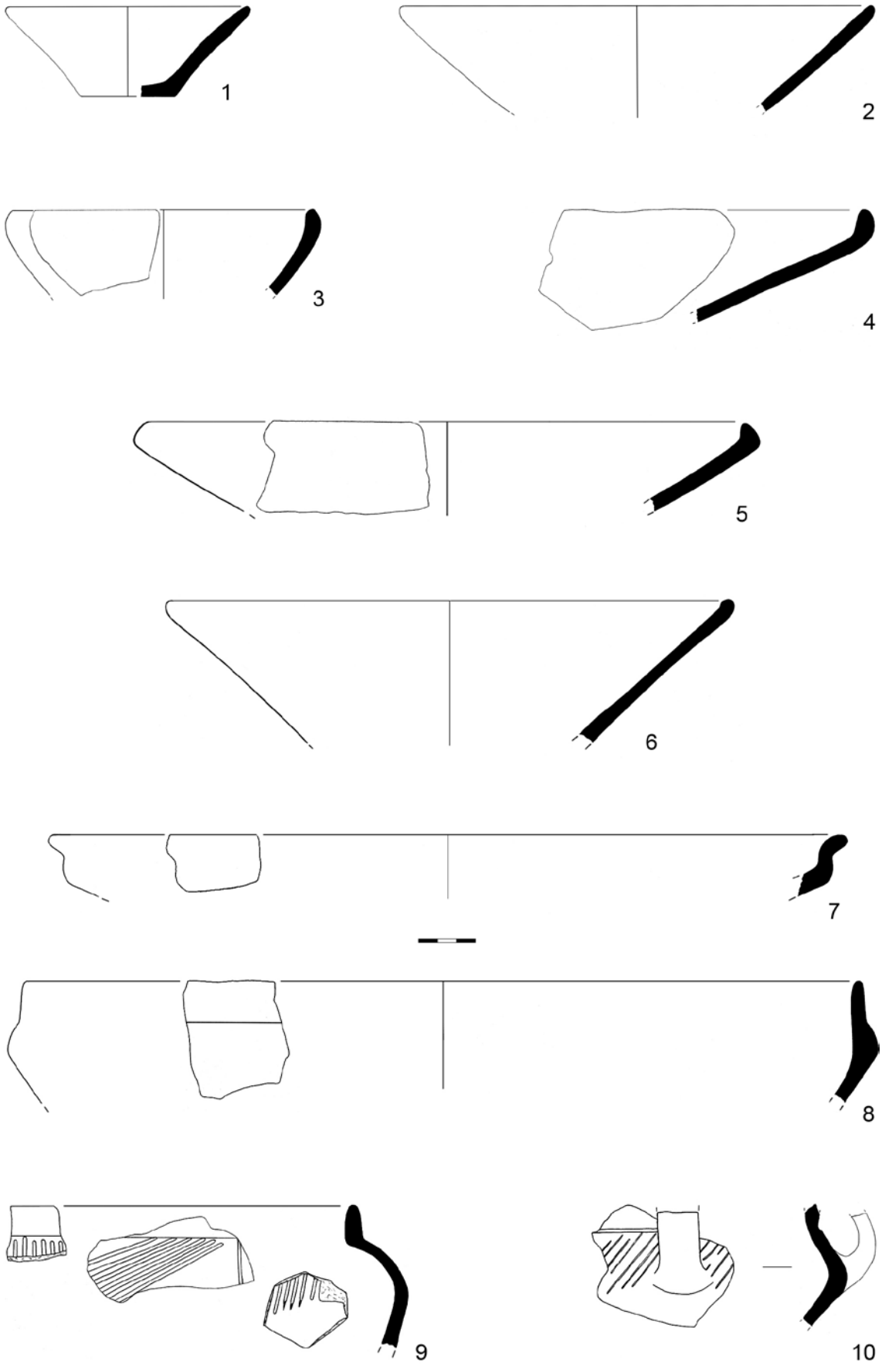
Обр. XI.39. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 4.
Fig. XI.39. Pottery from complex VIII, dug-in feature 4.

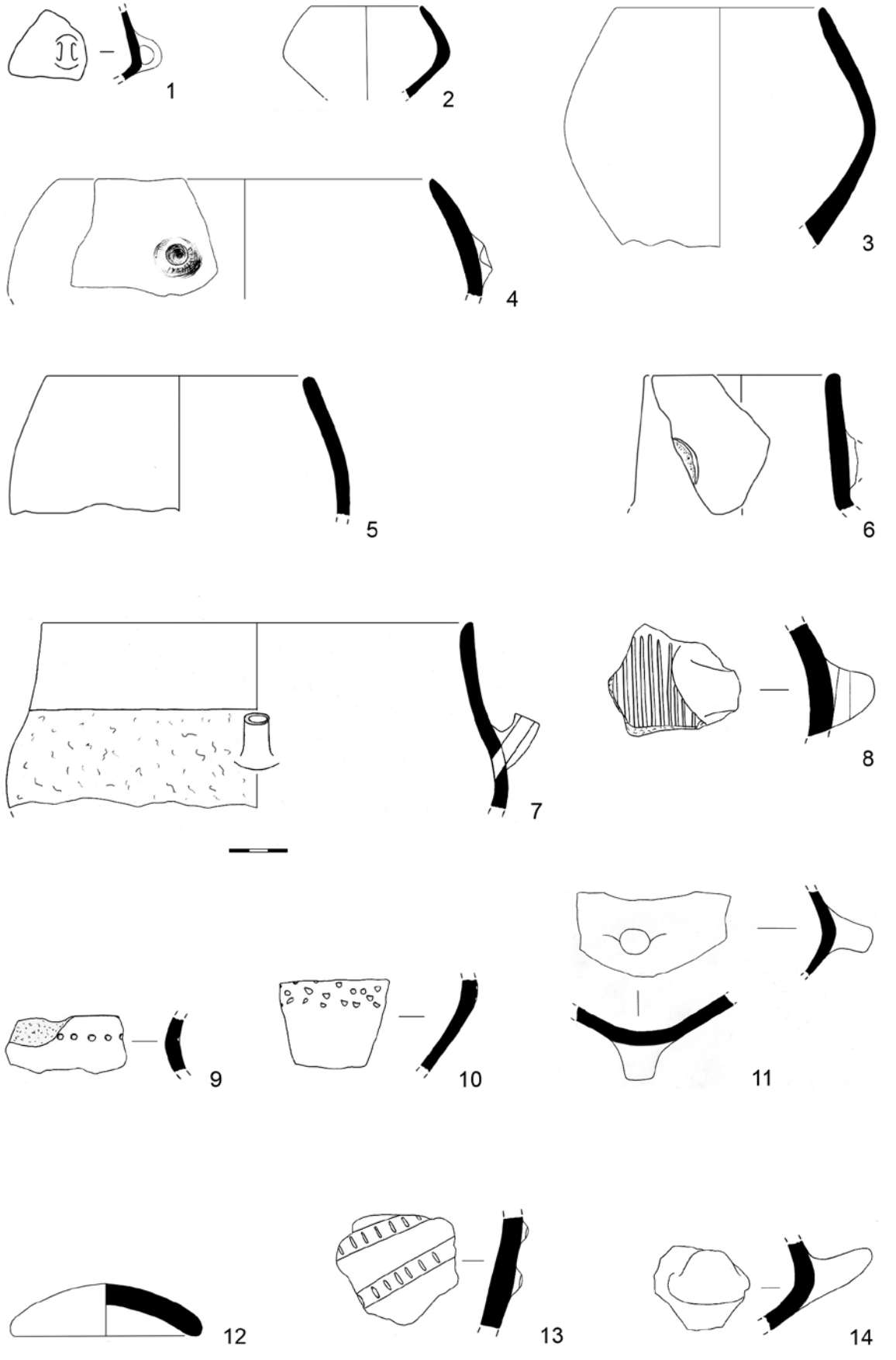
Обр. XI.40. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 4.
Fig. XI.40. Pottery from complex VIII, dug-in feature 4.

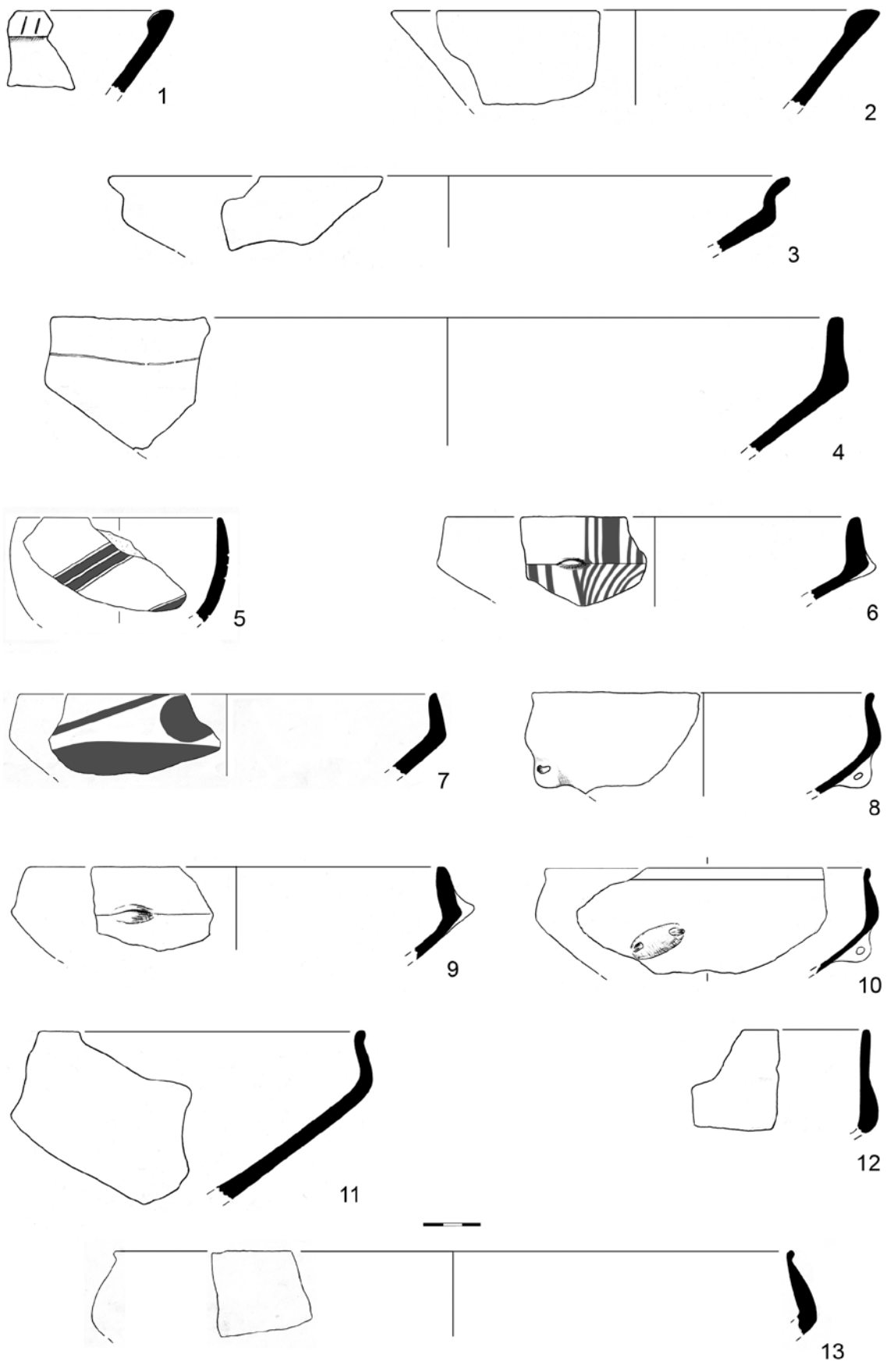
Обр. XI.41. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 4.
Fig. XI.41. Pottery from complex VIII, dug-in feature 4.

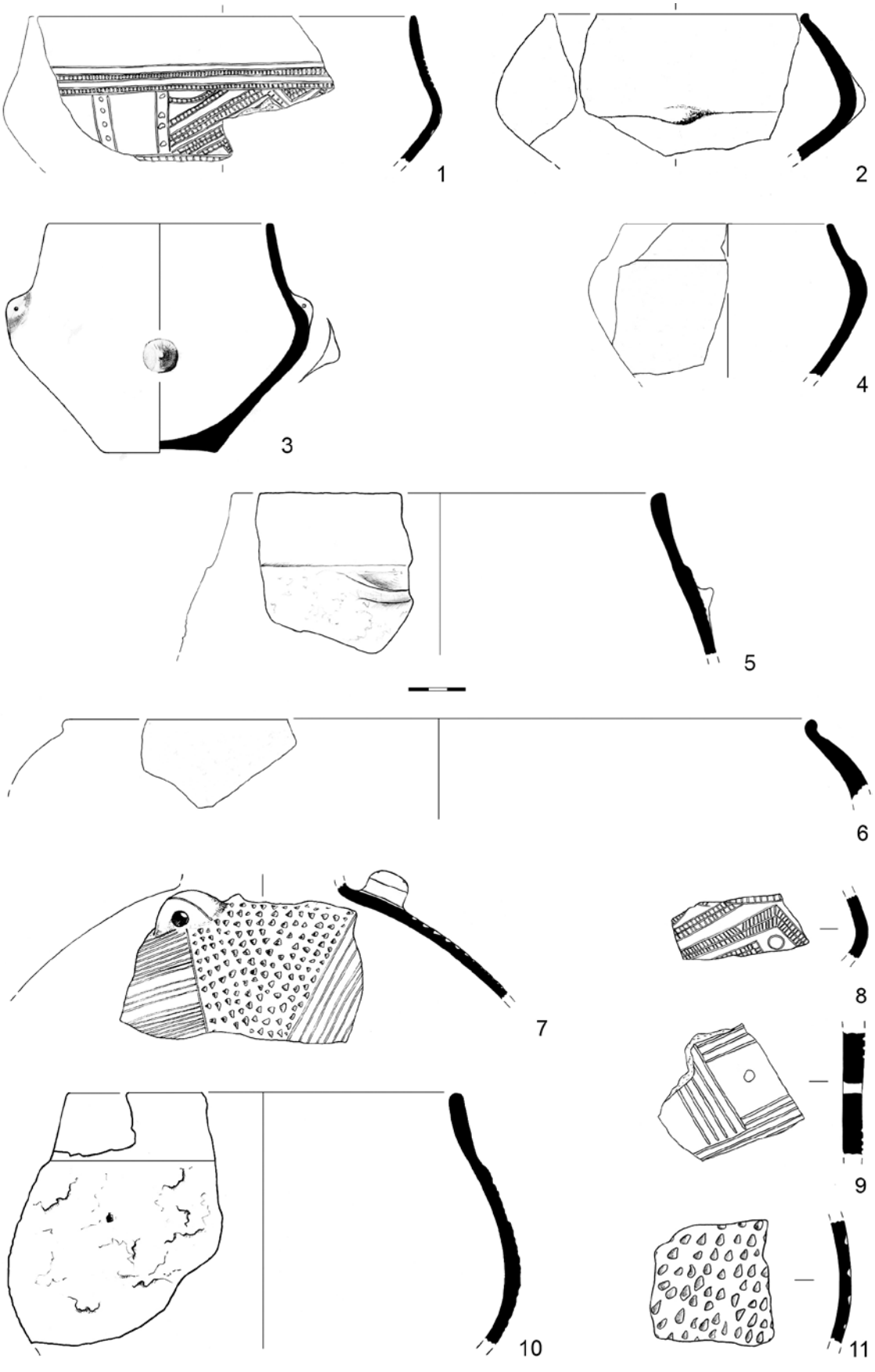
Обр. XI.42. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 5.
Fig. XI.42. Pottery from complex VIII, dug-in feature 5.

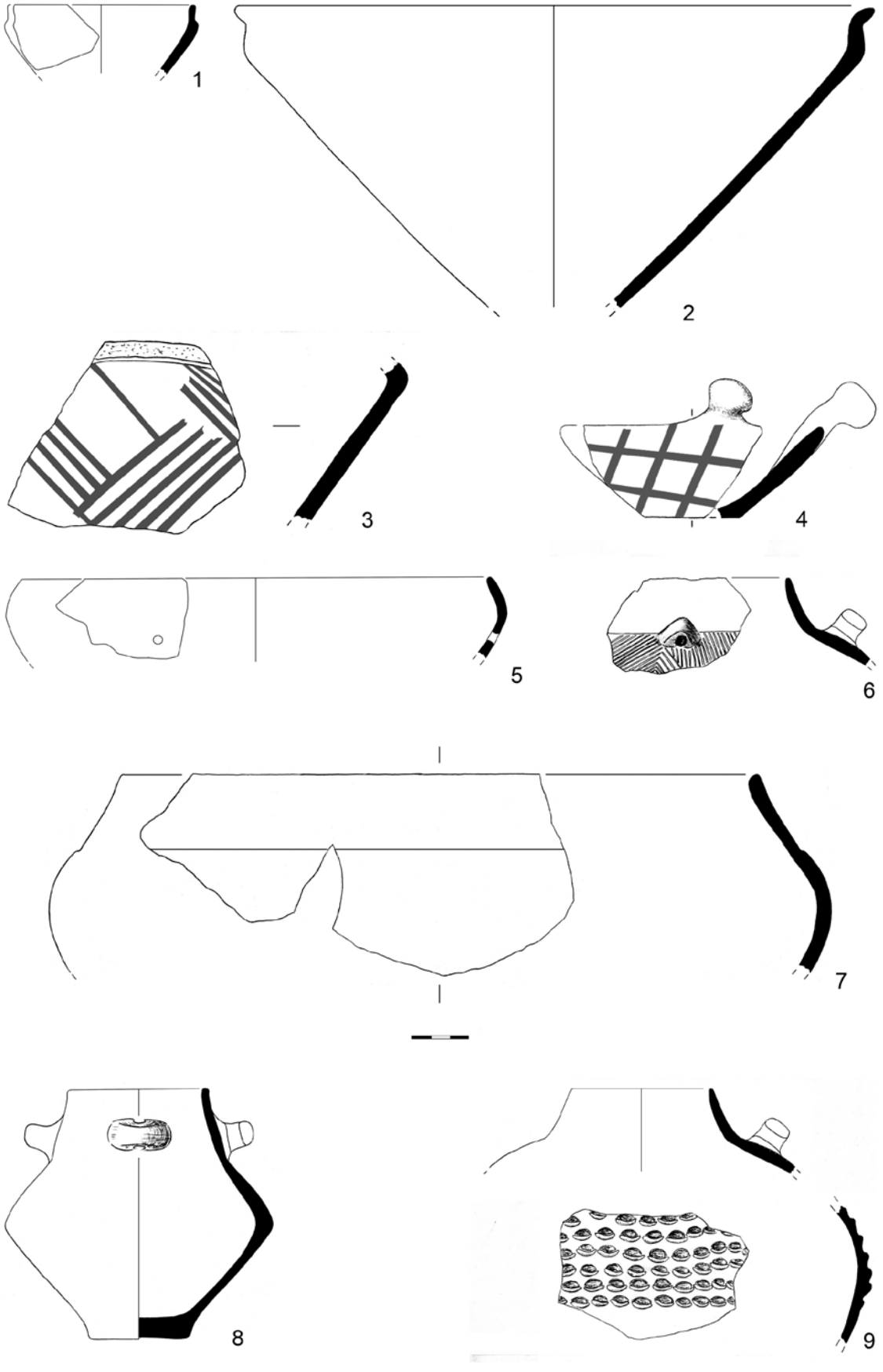
Обр. XI.43. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 5.
Fig. XI.43. Pottery from complex VIII, dug-in feature 5.

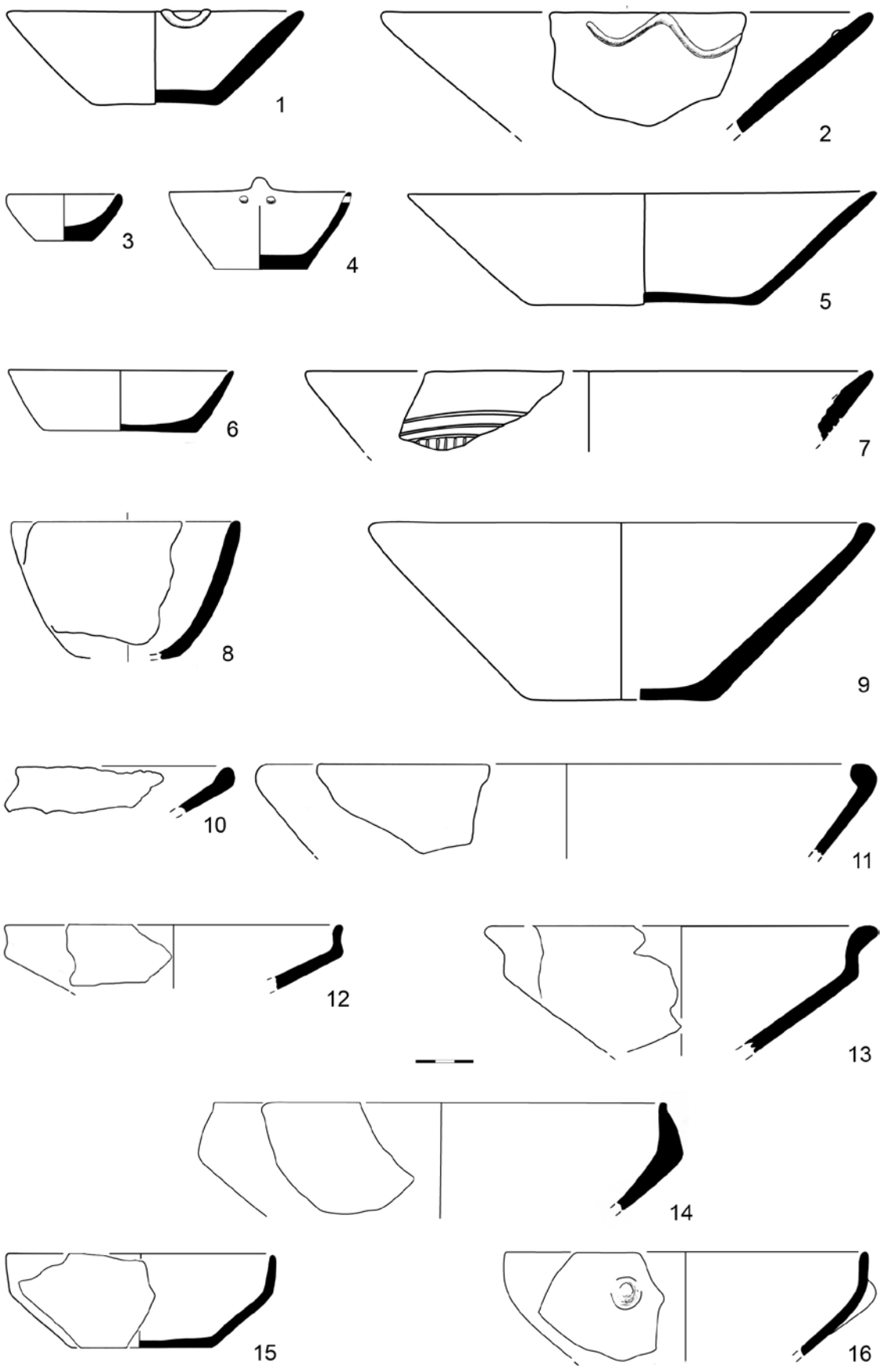
Обр. XI.44. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 9.
Fig. XI.44. Pottery from complex VIII, dug-in feature 9.

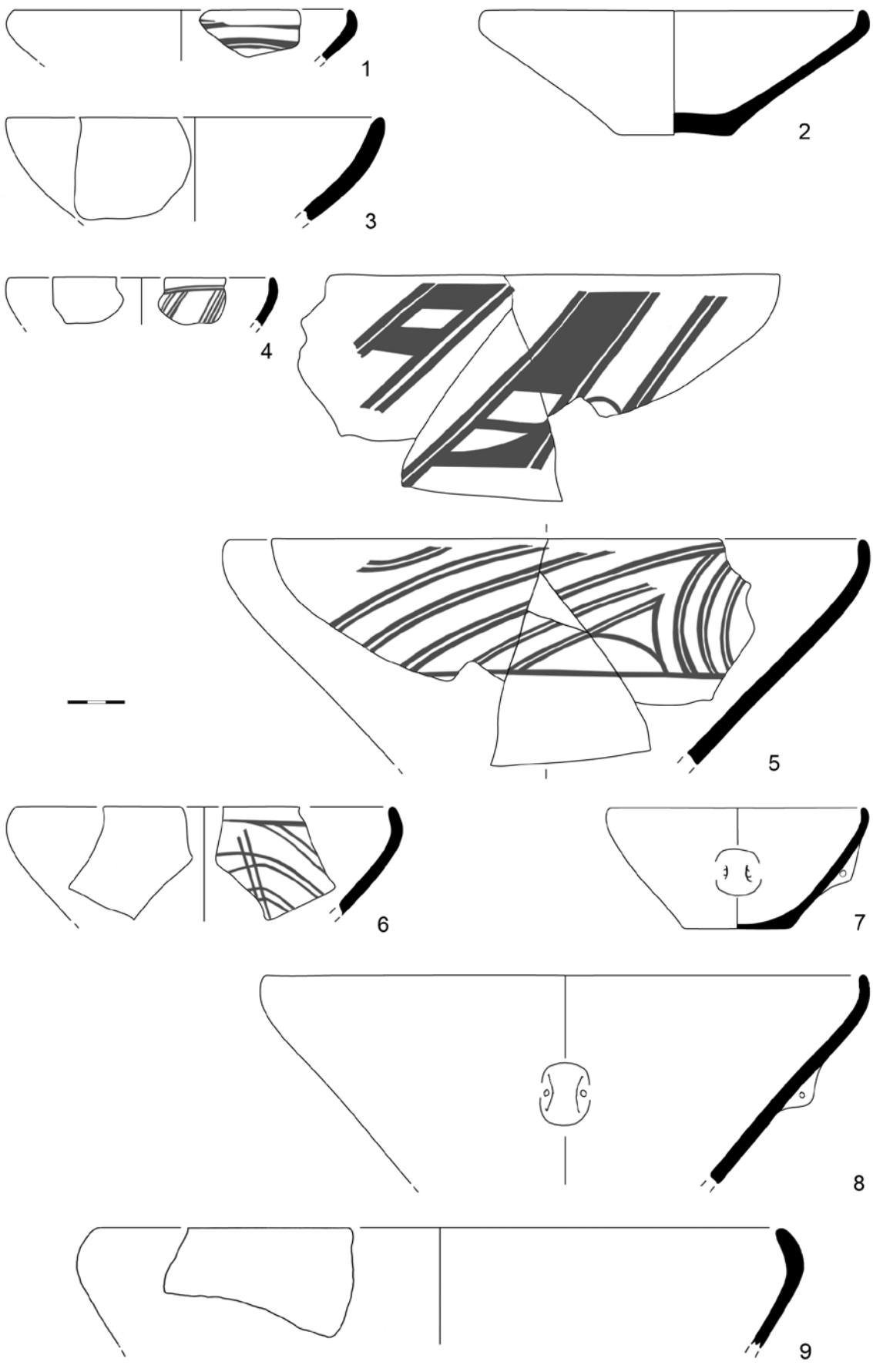
Обр. XI.45. Керамични съдове от комплекс VIII, вкопаване 9.
Fig. XI.45. Pottery from complex VIII, dug-in feature 9.

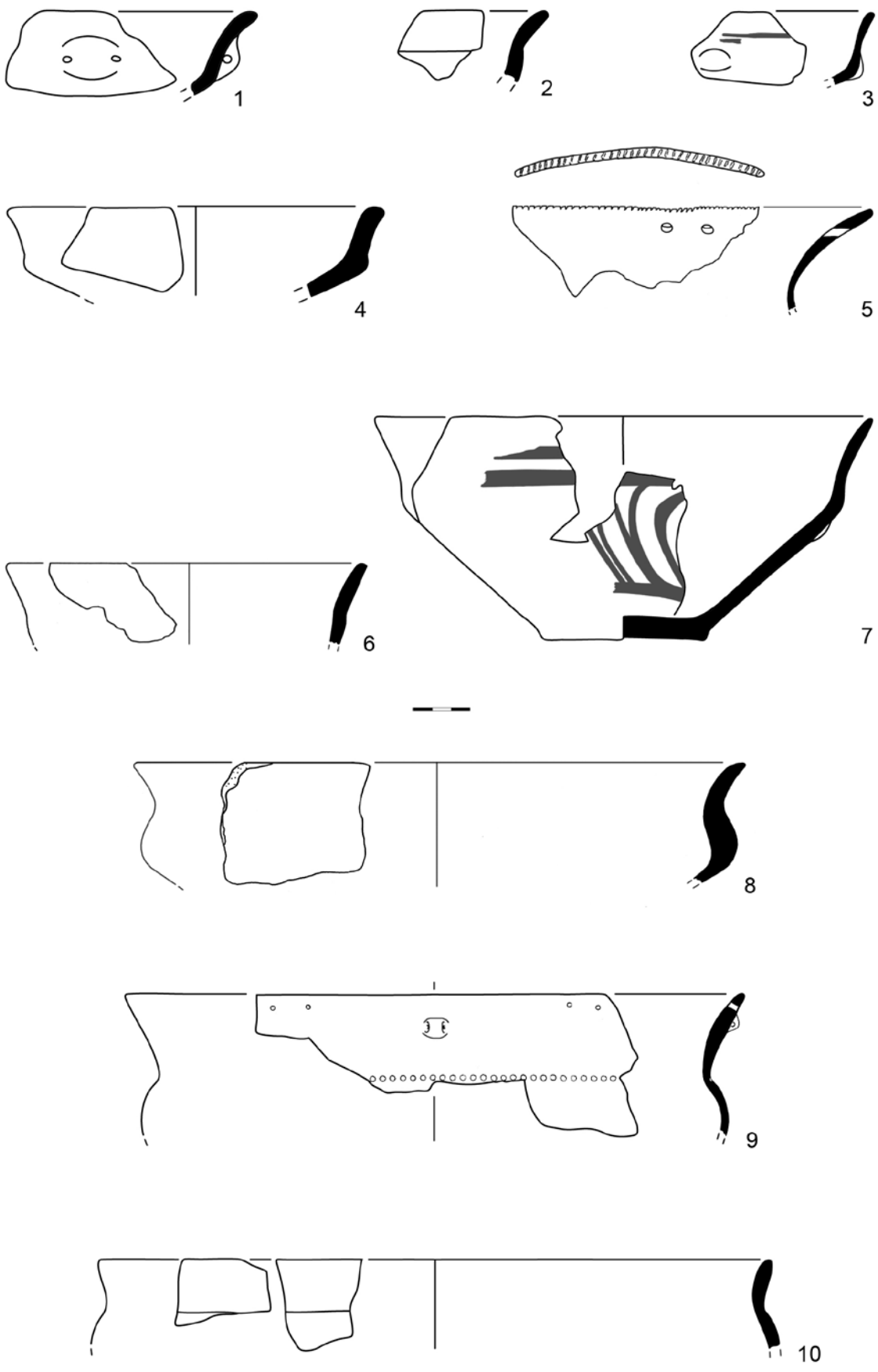
Обр. XI.46. Керамични съдове от комплекс IX, вкопаване 7.
Fig. XI.46. Pottery from complex IX, dug-in feature 7.

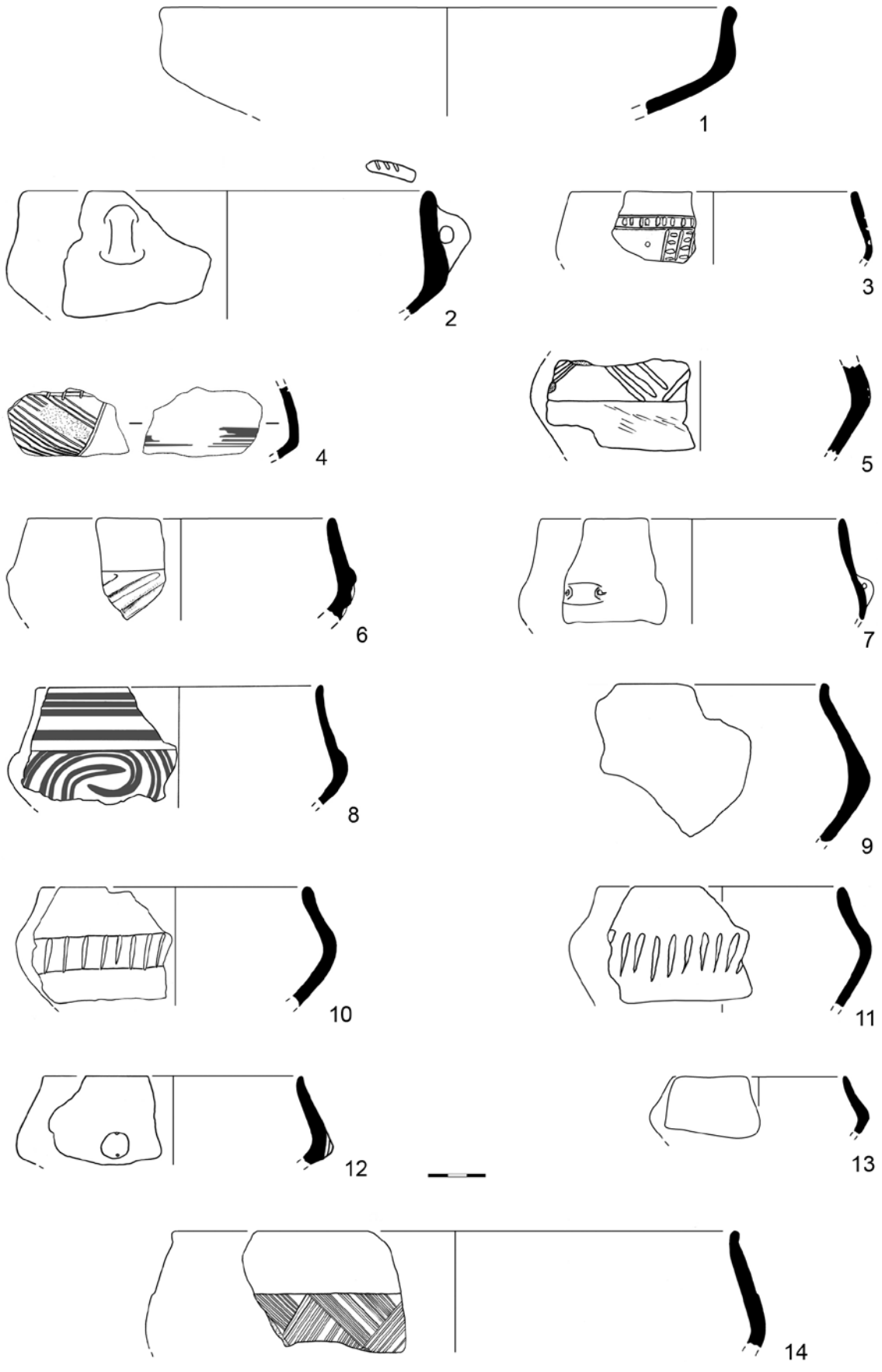
Обр. XI.47. Керамични съдове от комплекс X, вкопаване 8-11.
Fig. XI.47. Pottery from complex X, dug-in feature 8-11.

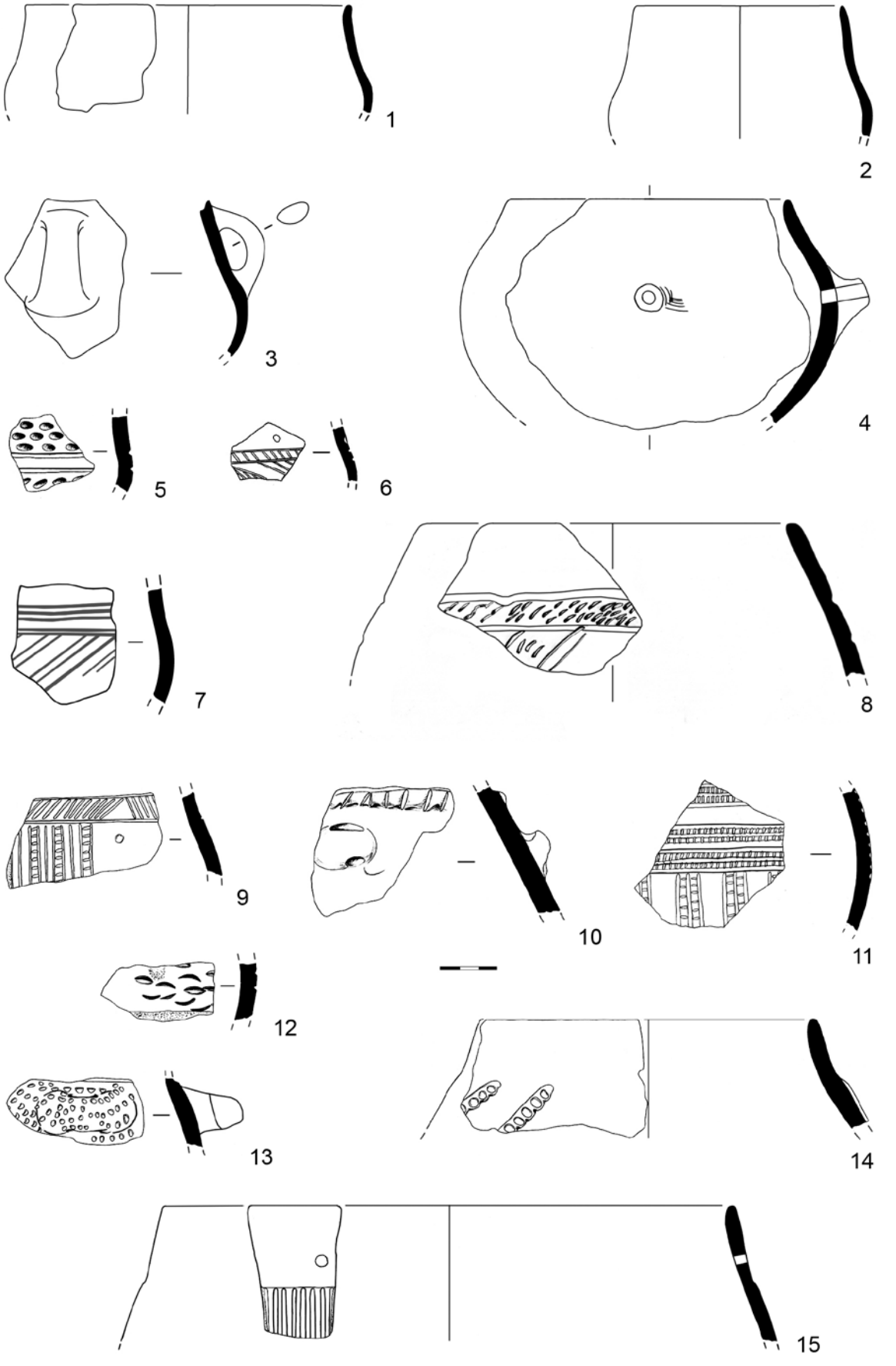
Обр. XI.48. Керамични съдове от комплекс X, вкопаване 8-11.
Fig. XI.48. Pottery from complex X, dug-in feature 8-11.

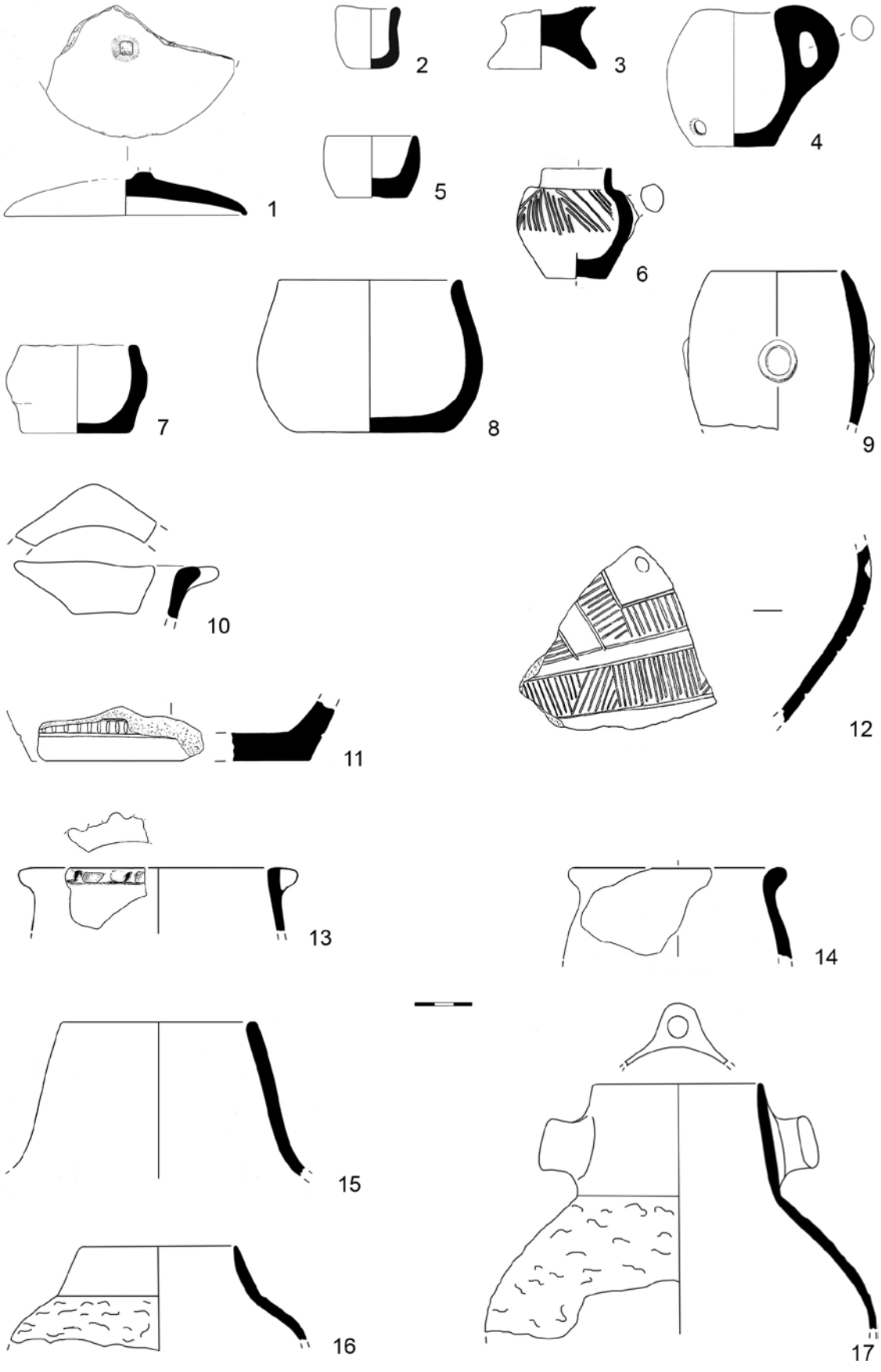
Обр. XI.49. Керамични съдове от комплекс X, вкопаване 8-11.
Fig. XI.49. Pottery from complex X, dug-in feature 8-11.

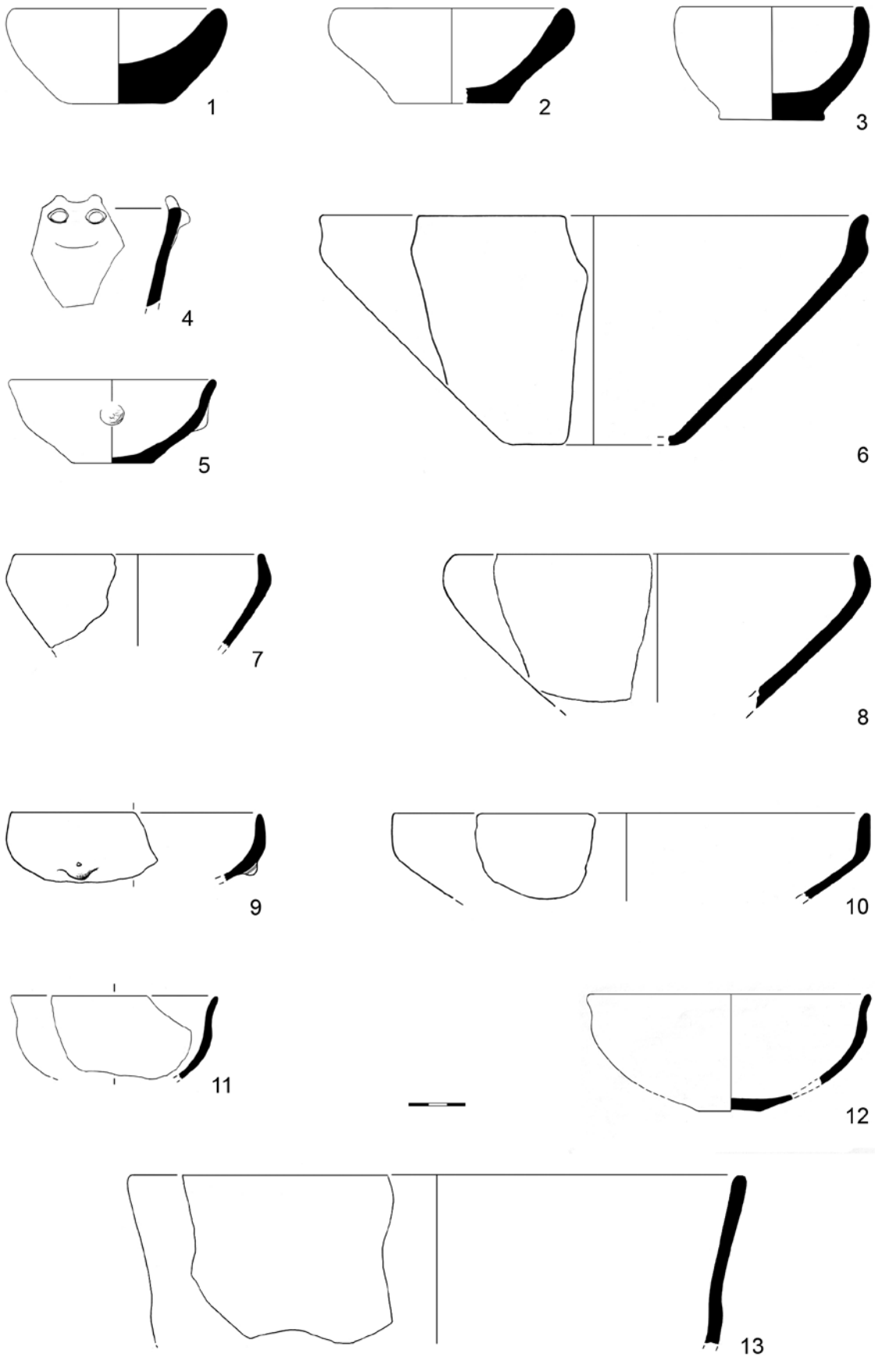
Обр. XI.50. Керамични съдове от комплекс X, вкопаване 8-11.
Fig. XI.50. Pottery from complex X, dug-in feature 8-11.

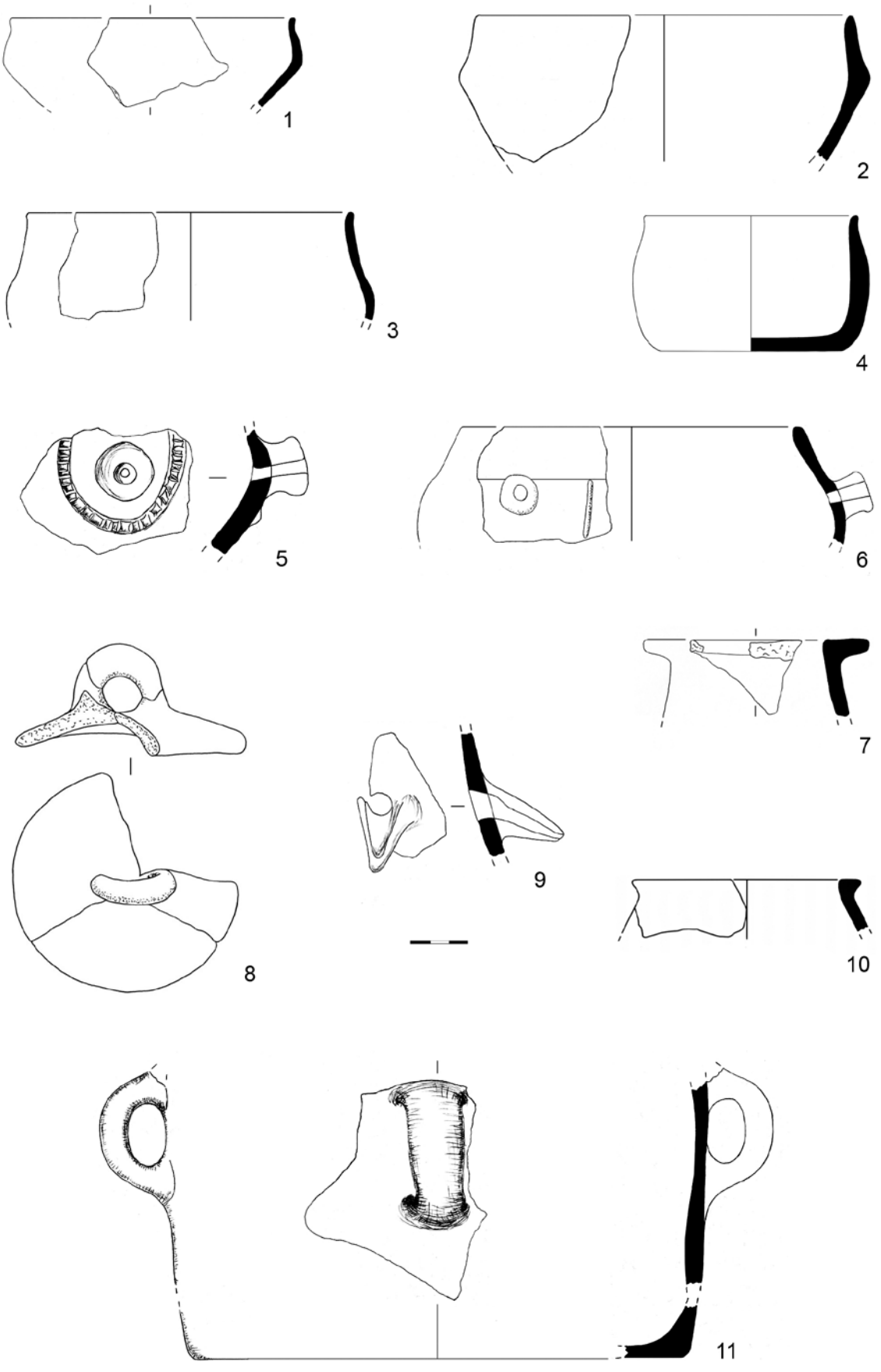
Обр. XI.51. Керамични съдове от комплекс X, вкопаване 8-11.
Fig. XI.51. Pottery from complex X, dug-in feature 8-11.

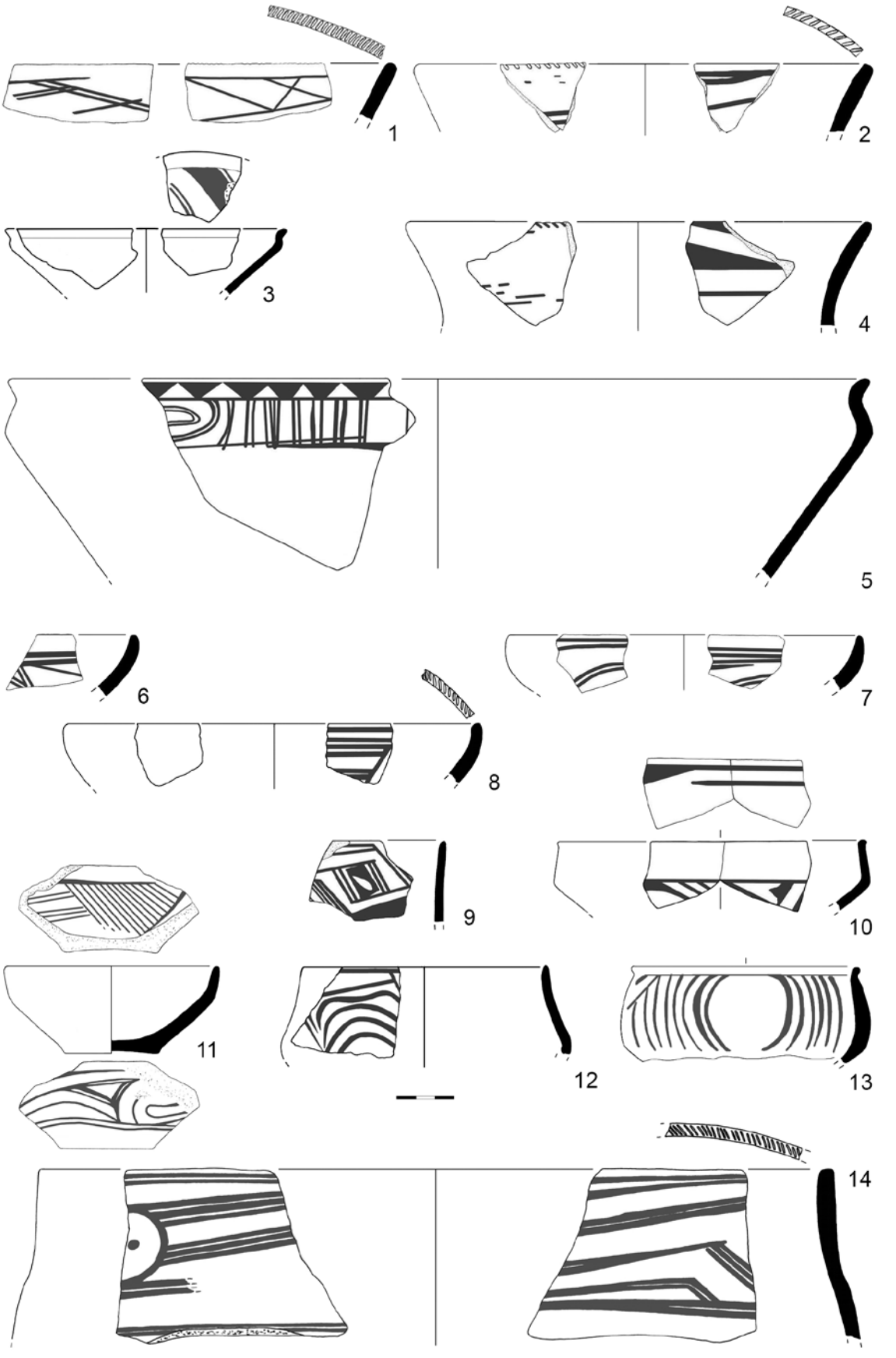
Обр. XI.52. Керамични съдове от комплекс X, вкопаване 8-11.
Fig. XI.52. Pottery from complex X, dug-in feature 8-11.

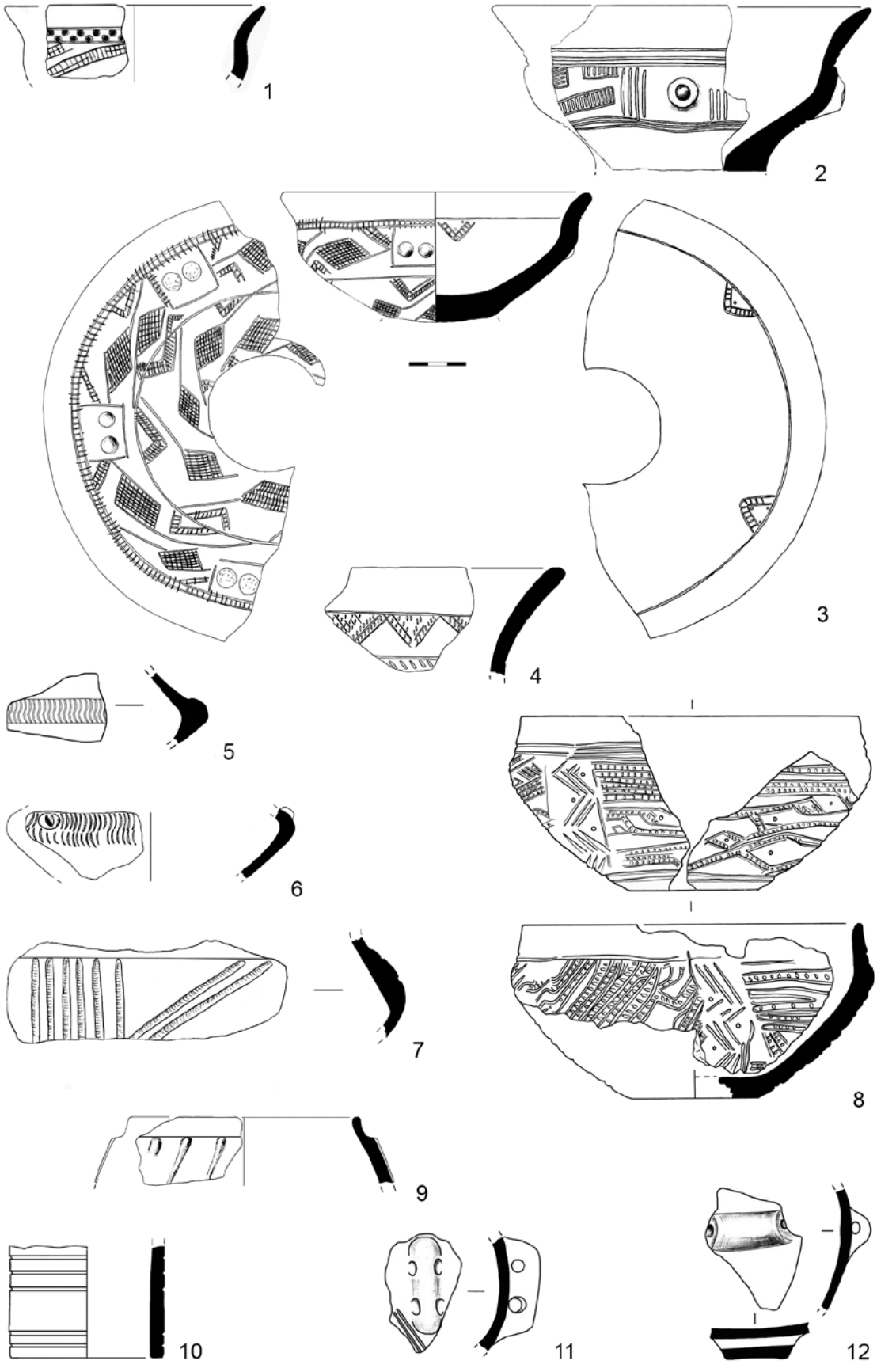
Обр. XI.53. Керамични съдове от различни структури.
Fig. XI.53. Pottery from different structures.

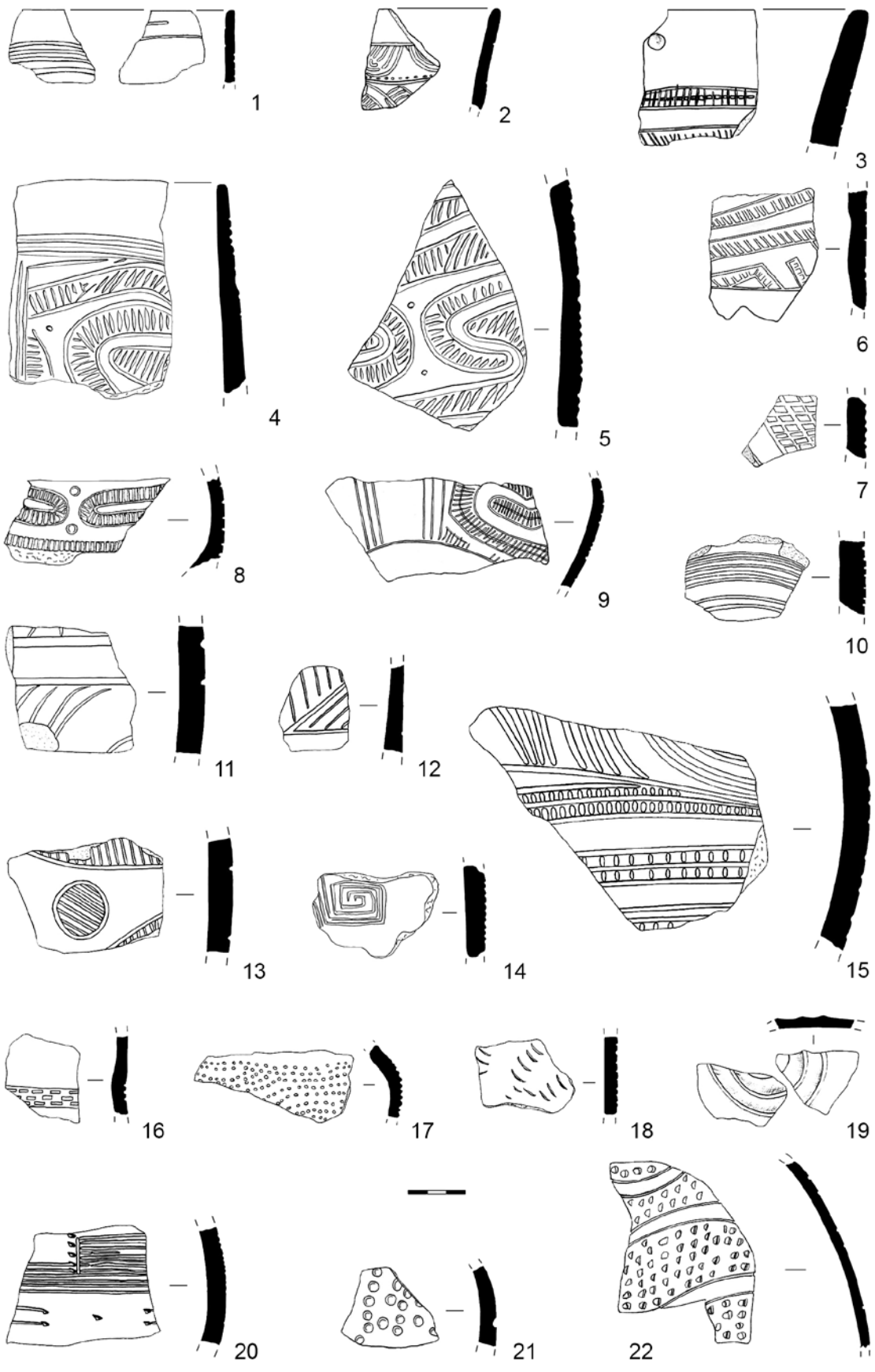
Обр. XI.54. Керамични съдове от различни структури.
Fig. XI.54. Pottery from different structures.

Обр. XI.55. Керамични съдове от различни структури.
Fig. XI.55. Pottery from different structures.

Обр. XI.56. Керамични съдове от различни структури.
Fig. XI.56. Pottery from different structures.

Обр. XI.57. Керамични съдове от различни структури.
Fig. XI.57. Pottery from different structures.

на стената е над 0,7 см, а в близо половината от случаите и над 1 см. Изглежда заедно със средношироките те са използвани основно за декорация на хранилища и големи гърневидни съдове.

• Жлебове. Към тях отнасяме разлати широки врязвания, при които широчината е по-голяма от дълбочината. Срещат се рядко – в едва 30 случая. Обикновено единични хоризонтални жлебове са използвани за подчертаване на прелома към шията при гърнета от тип IV.1 и „гърневидни“ купи от тип III.4.

• Насечки (къси врязвания)[187]. Техният вид се обуславя до голяма степен от местоположението им:

– върху устийния ръб. В този случай са много къси (дължината им се определя от широчината на устието) и плитки. Обикновено са коси, рядко се срещат напречни на устието. Използвани са предимно при паници (обр. XI.44: 1), рядко при купи и гърнета (обр. XI.34: 5). Срещат се по-рядко в сравнение с канелюрите по устийния ръб, но степента на запазеност на повърхността в някои случаи не позволява сигурното разграничаване;
– по тялото. В този случай може да са самостоятелни или включени в други мотиви – запълващи полета, оградени от две успоредни линии. Самостоятелно се срещат рядко, като обикновено става въпрос за един ред от вертикални насечки върху заоблените преломи на различни видове съдове (обр. XI.22: 12; XI.33: 9; XI.50: 11).

Мотиви на врязаната украса

Поради фрагментарния характер на керамичния комплекс от Върхари и особено на по-големите съдове (купи, гърнета, хранилища), които са украсявани с врязани линии, не само орнаменталните композиции, но и отделните мотиви, които ги изграждат, често са трудно установими. Въпреки това ясно се наблюдава значително разнообразие на използваните мотиви и комбинациите между тях. Те са покривали външната повърхност, с едно-единствено сигурно документирано изключение, при което врязана украса е разположена както върху цялата външна, така и от вътрешната страна на съда – S-видна паница (обр. XI.56: 3).

• Снопове от приблизително успоредни прави линии – хоризонтални, вертикални, коси. Те са сред най-разпространените мотиви, като често участват в изграждането на по-сложни композиции. Засвидетелствани са върху повече от половината (56%) от регистрираните фрагменти с врязана украса. Понякога са комбинирани помежду си – най-често редуващи се снопове коси линии в различни посоки (обр. XI.31: 1; XI.39: 15; XI.41: 7, 15; XI.50: 14), също редуващи се снопове коси и вертикални линии (обр. XI.6; XI.42: 9) и др. Обикновено в тези случаи врязванията са тънки. Засвидетелствани са най-често върху средната заоблена част на заоблено-биконични и „гърневидни“ купи (обр. XI.22: 4; XI.50: 14; XI.51: 15) и гърнета тип IV.1 (обр. XI.31: 1; XI.39: 15), но също и върху паници/купи (тип II.1.C – обр. XI.6) и други.

• Снопове от успоредни дъговидни линии (обр. XI.22: 10; XI.28: 13; XI.29: 4, 5, 8). Засвидетелствани са основно върху фрагменти, поради което в повечето случаи не е сигурно дали не са част от спираловидни мотиви. Характеристиките на фрагментите предполагат връзката им с гърнета или големи дебелостенни съдове хранилища.

• Сноп от линии, образуващи спирала (обр. XI.23: 13; XI.28: 12). Както сноповете от дъговидни линии, спираловидните мотиви са представени само върху фрагменти, вероятно от гърнета и/или хранилища.

• Снопове от линии, образуващи ъгловиден меандър (обр. XI.57: 14). Мотивът се среща много рядко и не може да бъде сигурно свързан с определени групи съдове.

• Снопове коси линии, образуващ зиг-заг. Засвидетелстван е в много редки слу-

[187] Отделени са от врязаните линии условно поради малката си дължина и специфична позиция.

чаи, в един от тях върху купа, като част от сложна композиция, включваща „стълбички“ и точки (обр. XI.56: 8).

• Кръг с точка (или ямичка) в средата. Този мотив винаги се среща като част от по-сложни композиции. Засвидетелстван е върху подставки (обр. XI.19: 1) и фрагменти, които вероятно произхождат от гърнета или хранилища (обр. XI.23: 7, 11; XI.28: 10; XI.29: 8).

• Защриховани геометрични полета. Представляват правилни геометрични форми, запълнени с успоредни тънки или средноширок врязани линии. Най-често са засвидетелствани квадратни полета, обикновено организирани в шахматна композиция (обр. XI.23: 7, 11; XI.29: 5 – 8). Понякога са съчетани с кръгове с точка в средата, поставени в празните (незащриховани) шахматни полета (обр. XI.23: 7, 11). Вероятно са части от композиции, украсяващи гърнета или хранилища. Представени са и защриховани кръгове (обр. XI.57: 13) и полукръгове/сегменти (обр. XI.19; XI.41: 12; XI.57: 2), ромбове (обр. XI.56: 3), триъгълници.

• Ленти от две успоредни врязани линии (обикновено средноширок), запълнени с перпендикулярни на тях или коси врязвания. Понякога врязванията може да са в различни посоки (обр. XI.52: 12). Лентите може да са прави, дъговидни, пречупващи се под ъгъл, да образуват спирала, меандър и др. (обр. XI.19: 4; XI.24: 1, 2; XI.26: 7; XI.33: 11; XI.35: 10, 11; XI.52: 12; XI.56: 2; обр. XI.57: 4 – 9). Понякога са комбинирани с точки в оставащите празни полета между лентите, със снопове врязани линии, ограничаващи композицията с ленти или със „стълбичка“ (напр. обр. XI.19: 4; XI.51: 9; XI.56: 2; XI.57: 4, 5). Освен разнообразни, мотивите от този вид са и широко разпространени върху различни групи и типове съдове. Засвидетелствани са върху паници (обр. XI.24: 1, 2; XI.33: 11), паници/купи (обр. XI.56: 2), купи, гърнета и подставки (обр. XI.19: 4).

• Тесни ленти от две успоредни врязани линии, запълнени с перпендикулярни врязвания (насечки) – т. нар. мотив „стълбичка“. Възможно е между линиите да има не къси врязвания, а овални вдълбавания/набождания (обр. XI.41: 16; XI.50: 3; XI.56: 8), като цялостният визуален ефект е много сходен. Лентите може да са хоризонтални, вертикални, коси и дъговидни, както единични, така и две (а в някои случаи и повече) допрени една до друга (обр. XI.45: 1; XI.50: 3; XI.51: 11; XI.56: 8). Понякога три успоредни линии са пресечени от перпендикурярни или коси на тях насечки, така че ефектът е като две допрени една до друга „стълбички“/ленти (напр. обр. XI.28: 9; XI.56: 3). В някои случаи чрез „стълбичка“ са образувани триъгълни или ромбовидни мотиви (напр. обр. XI.56: 3, 4, 8). Обикновено ленти „стълбичка“ с различни позиции (хоризонтални, вертикални, коси) са комбинирани за изграждане на по-сложни композиции (напр. обр. XI.45: 1, 8; XI.51: 11; XI.56: 8). Понякога са съчетани със снопове врязани линии (обр. XI.57: 15), точки (обр. XI.50: 3; XI.56: 8) или защриховани ленти (обр. XI.51: 9). Засвидетелствани са върху различни групи и типове съдове, предимно сред по-фината керамика (тънкостенни и средностенни) – S-видни паници (обр. XI.56: 3), паници/купи, купи III.3.A, III.5.A (обр. XI.11; XI.13; XI.45: 1; XI.56: 8), дълбоки купи или гърнета (обр. XI.51: 9, 11), подставки (обр. XI.19: 3). В един случай са използвани както върху цялата външна, така и върху прелома от вътрешната страна на S-видна паница (обр. XI.56: 3).

Лентите, запълнени с врязани линии (защриховани ленти и „стълбички“), заемат сравнително малка част от регистрираните фрагменти с врязана украса (около 16%), но могат да се приемат за един от основните елементи, характеризиращи врязаната украса в керамичния комплекс от Върхари и особено групите на купи, гърнета и подставки.

„Кербшнит“

Под „кербшнит“ в случая с керамичния комплекс от Върхари разбираме отнети полета от повърхността, които имат правоъгълна или приблизително квадратна

форма и са организирани в шахматен орнамент (обр. XI.56: 1; XI.57: 16). Сходни с тях са полета от шахматно организирани овални ямички (обр. XI.27: 8; XI.37: 3; XI.51: 5). Срещат се рядко. Засвидетелствани са върху S-видни паници/купи (обр. XI.27: 8; XI.56: 1) и върху купи (обр. XI.37: 3; XI.51: 5). Понякога са съчетани с врязана украса.

Набодена украса

Под набодена украса разбираме съвкупност от прости единични мотиви, постигнати чрез еднократен натиск с върха на инструмент от клечка или кост, мида, нокът.

• Набождания с инструмент

Според формата си установените във Върхари набождания са кръгли (обр. XI.20: 7; XI.34: 11; XI.40: 8; XI.43: 9; XI.49: 9; XI.57: 17); овални или „луновидни“ (обр. XI.34: 13; XI.39: 10; XI.41: 13; XI.43: 10; XI.51: 13) и триъгълни (обр. XI.22: 9; XI.45: 7). Набожданията могат да са неорганизирани (обр. XI.22: 9; XI.34: 11, 13; XI.57: 17), да запълват определен мотив (обр. XI.20: 7; XI.45: 7; XI.57: 22) или да образуват самостоятелен мотив – най-често един хоризонтален ред, подчертаващ прелома на съда (обр. XI.20: 7; XI.40: 8; XI.43: 9; XI.49: 9). Понякога са съчетани с врязана украса. Интерес представлява един фрагмент, при който триъгълни набождания маркират краищата на снопове хоризонтални линии (обр. XI.57: 20).

Набождания с инструмент са засвидетелствани върху S-видни купи (тип III.6), заоблени и заоблено-биконични купи, гърнета. Представени са върху 1,2% от анализираните фрагменти.

• Нокътна украса

Дъговидните набождания сред керамичния комплекс от Върхари имат сравнително малки размери и разграничаването между нокътна и мидена украса невинаги е сигурно. Възможно е поне в някои случаи те да не са правени с нокът, а с черупки от мида или някакъв друг инструмент със съответната форма. Направеното в случая разграничение е условно и се основава не толкова на използвания „инструмент“, колкото на мотивите (виж „мидена“ украса по-долу) и на навлязлата в литературата терминология.

Нокътната украса може да е неорганизирана (обр. XI.51: 12; XI.57: 18), грубо организирана в хоризонтални или вертикални редове или да запълва определен мотив – напр. лента, ограничена от врязани линии (обр. XI.51: 8). Среща се рядко – общо върху 70 фрагмента или приблизително 0,3% от анализирания керамичен комплекс.

• „Мидена“ украса

Използваме термина „мидена украса“ в общоприетия за късния халколит смисъл – два срещуположни реда дъги, допиращи се в края си, разположени върху широкия удебелен прелом на биконични купи (тип III.3). Сигурно засвидетелствана е само в два случая (обр. XI.56: 5, 6). Единият фрагмент (обр. XI.56: 5) е от вкопаване 27, другият е открит извън вкопавания.

Дупки

Обикновено се касае за малки дупки под устието (обр. XI.38: 3; XI.47: 4; XI.49: 5, 9), но могат да бъдат разположени и по други части на тялото на съда – предимно под прелома на паници и паници/купи (обр. XI.24: 5; XI.38: 8; XI.46: 5). Макар откритите фрагменти невинаги да позволяват сигурни заключения, изглежда най-често са единични, когато са под преломите и организирани по двойки, когато са под устието. Използвани са при различни типове съдове, като най-често са под издатъка над устието на паници подтип I.1.B и I.1.C (обр. XI.21: 1; XI.47: 4) или под устието на S-видни купи от тип III.6 (обр. XI.38: 3; XI.49: 5, 9). Възможно е единичните дупки под преломите на паници и паници/купи или двойките под устието да са имали не чисто декоративна, а функционална роля – напр. за привързване на/към нещо, или друга.

Понякога дупките са част от по-сложни орнаментални мотиви – в средата на кръг (вместо набождане или ямичка) или в центъра на поле, оставащо между три дъ-

говидни мотива. В този случай тяхната големина се обуславя от големината на съда.

Ямички

Срещат се рядко. Имат кръгла или овална форма. Използват се по два начина. Първият е самостоятелно. В тези случаи те могат да са неорганизирани, покриващи отделни части на съда или да образуват самостоятелен мотив – най-често един хоризонтален ред, подчертаващ прелома на съда (обр. XI.31: 4). Вторият начин на използване е като съставна част от някакъв мотив – обикновено в редове, запълващи очертани с врязани линии полета (напр. обр. XI.19: 1, 3; XI.20: 6).

Канелюри

Срещат се рядко. Представени са върху 81 фрагмента от керамичния комплекс. В почти всички случаи (69 от 80) става въпрос за къси канелюри върху устийния ръб на различни по форма съдове – паници с извито навътре устие, тип I.6.B (обр. XI.55: 8), S-видни паници, паници/купи тип II.2.B (обр. XI.36: 7) и II.2.C, купи тип III.2, III.3, III.4, III.6 (обр. XI.49: 5; XI.50: 2; XI.55: 14). В 16 от тези случаи канелюрите по устието са комбинирани с графитна украса по външната или по външната и вътрешната повърхности – при паници и купи (напр. обр. XI.55: 8, 14).

В 12 случая са регистрирани канелюри върху тялото на съда, като обикновено фрагментите не позволяват определянето на формата и украсената част от повърхността. Интерес представлява фрагмент от цилиндрична шия на кана с тунелеста дръжка, украсен с хоризонтални канелюри (обр. XI.18: 4).

Негативно-позитивна релефна украса

Представлява съчетание между полукръгла ямичка и малка издатина, образувана като отнетата при вдълбаването (с нокът или инструмент) глина е избутана в единия край. Среща се рядко. Използвана е предимно върху средната част на гърнета (обр. XI.26: 11; XI.37: 12; XI.46: 9).

Позитивна релефна украса

Пъпки

Те са сравнително широко използван декоративен елемент, засвидетелстван върху близо 3% от анализираните фрагменти. Представени са в различни варианти:

- с кръгла основа – конични (обр. XI.39: 12, 13; XI.45: 3; XI.53: 5), сплеснати (обр. XI.31: 1; XI.33: 9; XI.34: 9), „полусферични“ / пресечено-конични с вдлъбнатина в средата (обр. XI.23: 3; XI.34: 9; XI.40: 7; XI.43: 4; XI.52: 9). В редки случаи са поставяни и две една до друга (обр. XI.56: 3). Понякога са съчетани с врязана или рисувана с графит украса;
- с овална или елипсовидна основа, като могат да бъдат както заоблени, така и по-заострени (обр. XI.32: 3; XI.44: 9; XI.45: 2; XI.49: 3).

Срещат се на различни типове съдове – S-видни паници и паници/купи (обр. XI.33: 9; XI.53: 5; XI.56: 2, 3), паници/купи тип II.2, биконични купи тип III.3 (обр. XI.44: 9), дълбоки купи тип III.4.C (обр. XI.45: 2), заоблени купи, тип. III.5 (обр. XI.40: 7), гърнета тип IV.1 (обр. XI.39: 13). Обикновено са разположени в областта на прелома.

Релефни ленти

Под „чисти“ релефни ленти разбираме пластични елементи с триъгълно или заоблено (полуовално) сечение и гладки стени. Те могат да са прави – вертикални (обр. XI.34: 6) или коси (обр. XI.50: 6; XI.56: 9); да образуват зигзаговидна линия (обр. XI.17; XI.28: 8); да са криволинейни – дъговидни (понякога около пъпка) (обр. XI.41: 14; обр. XI.47: 1; XI.57: 19), вълнообразни (обр. XI.13; XI.47: 2) или образуващи концентрични кръгове (обр. XI.32: 10). Срещат се рядко – при около 0,6% от анализираните фрагменти. Засвидетелствани са върху дълбоки биконични, „гърневидни“ и „полусферични“ купи и върху гърнета.

Релефни ленти с ямички или насечки

Релефната лента е украсена („разчленена“) с ямички или насечки. Лентите

може да са както прави – хоризонтални (обикновено една, обикаляща целия съд – обр. XI.51: 10; XI.35: 6; XI.52: 13) или коси, на групи (обр. XI.43: 13; XI.51: 14), в редки случаи и вертикални, така и криволинейни – дъговидни или кръгли (обр. XI.54: 5 – около чучур). Имат същото разпространение като „чистите" релефни ленти – върху около 0,6% от анализираните фрагменти, отнасящи се към купи и гърнета. В един случай релефна лента с ямички е разположена на устийния ръб на конична паница тип I.1.A (обр. XI.35: 6).

Барботина

Среща се рядко. Доминира неорганизираната барботина. Тя се използва върху средната и долната част (т. е. цялото тяло без шията) на гърнета или дълбоки „гърневидни" купи (обр. XI.20: 8; XI.39: 11; XI.45: 10; XI.52: 16, 17). Понякога с провлачвания на пръсти грубо е нанесен орнамент (обр. XI.39: 9). Барботината е нанасяна допълнително, като съдържа многобройни малки кварцитни примеси. Възможно е да има и практическа функция – като увеличава външната повърхност на съда, да спомага за топлообмена при съдове, използвани за готвене.

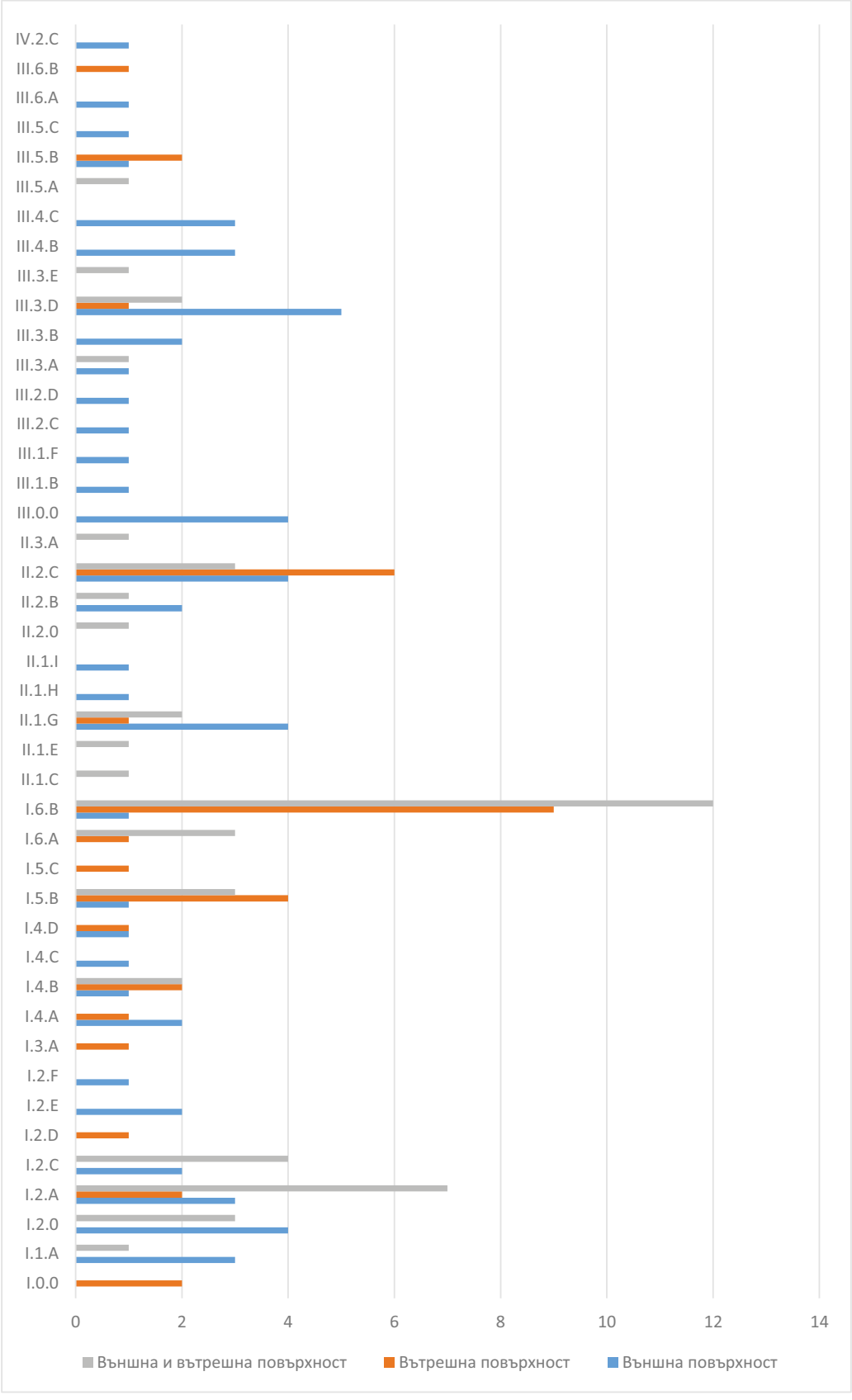
Рисувана украса

Рисувана украса е засвидетелствана върху 3,1% от анализираните фрагменти от Върхари. В почти всички случаи става въпрос за графитна рисунка. Едва върху осем фрагмента е установена червена пастьозна боя. За разлика от релефната украса регистрирането на рисуваната е в пряка зависимост от степента на запазеност на повърхностите на керамичните фрагменти. Както беше посочено (виж глава XI.1 в настоящия том), материалите от повърхността и в горните части на негативните структури са с преобладаващо унищожени или частично унищожени повърхности. Съответно рисувана украса произхожда предимно от по-дълбоките части на негативните структури и от по-дълбоките вкопавания. По тази причина не може да бъде посочен нито нейният реален дял в керамичния комплекс, нито да бъдат правени достоверни сравнения за присъствието ѝ в различните комплекси и вкопавания. При фрагментите с изцяло запазени повърхности процентът на рисуваната украса е повече от два пъти по-висок спрямо този при всички анализирани фрагменти – 6,6%. Всъщност основната част от рисуваната украса е регистрирана върху фрагменти със запазена повърхност (74,4%) докато при релефната украса съотношението е обратно – 71,9% е върху фрагменти с изцяло или частично нарушена повърхност (срв. и граф. XI.17 и XI.18).[188] Анализът на материалите от най-дълбокото вкопаване, № 24 от комплекс I, показва, че на дълбочината под 2,50 м, на която започват да доминират запазените повърхности, графитна украса е засвидетелствана върху 12,5% от фрагментите, като надвишава врязаната и почти се изравнява с общия процент на релефната украса (13,3%) (виж глава XI.1 в настоящия том). От долната част на това вкопаване произхождат и половината екземпляри с червена боя (четири броя). На тази база изглежда напълно възможно процентът на графитната украса в селището да е бил близък до този на врязаната, а рисуваната с боя също да е заемала по-съществен дял.

Графитна украса

Графитната украса показва много голямо разнообразие по отношение на съдовете, върху които е използвана (граф. XI.22). Това е и още едно свидетелство, че вероятно действителният ѝ дял в селището е бил значително по-голям. Регистрирана е върху всички типове паници (обр. XI.4; XI.5; XI.21: 4, 7, 8; XI.36: 1, 3; XI.38: 10; XI.46: 4; XI.48: 1, 4; XI.55: 1 – 4, 6 – 8, 11), паници/купи (обр. XI.6; XI.7; XI.24: 10, 11; XI.36: 7; XI.48: 5, 6; XI.49: 7; XI.55: 5) и купи (обр. XI.8; XI.10 – 14; XI.21: 11 – 13; XI.26: 1 – 3; XI.27: 9, 11; XI.28: 1; XI.37: 1, 2; XI.40: 6; XI.44: 5, 7; XI.50: 4, 8; XI.55: 10, 12 – 14), в редки случаи върху гърнета и кани (обр. XI.39: 4 – 6). Среща се и върху един капак. В един

[188] Както вече бе посочено, близо 2/3 от всички фрагменти са с изцяло или частично нарушена повърхност (виж глава XI.1 в настоящия том).

Граф. XI.22. Разпределение на рисуваната с графит украса по тип и подтип съд.
Diagram XI.22. Distribution of graphite-painted decoration by vessel types and position (on inner or outer surface).

случай графит е използван и върху подставка или високо конично столче (обр. XI.35: 10). Сред типологически определените фрагменти най-често е представена върху паници I.6.B и I.2.A и паници/купи II.2.C, а при гърнетата – върху подтип III.3.D.

При паниците и паниците/купи графитната украса често е нанасяна и върху двете повърхности (външна и вътрешна). Степента на запазеност на фрагментите в повечето случаи не позволява сигурни заключения, но изглежда обикновено е била орнаментирана цялата вътрешна и горната част на външната повърхност (напр. обр. XI.36: 1, 5, 7; XI.38: 11; обр. XI.48: 5). В някои случаи графитна рисунка е регистрирана само върху външната или само върху вътрешната повърхност. При купите най-често е украсявана горната (и средната, при обособена такава) част на външната повърхност. В някои случаи обаче се среща и комбинация между украса от външната и от вътрешната страна (напр. обр. XI.21: 12; XI.26: 1; XI.28: 1; XI.50: 4; XI.55: 14) (граф. XI.22).

Преобладава позитивната украса. При нея най-използваните основни мотиви са:

– прави линии – единични или две и повече успоредни, в различни посоки (обр. XI.22: 1; XI.24: 12; XI.28: 1; XI.36: 7; XI.39: 4 – 6; XI.40: 6; XI.46: 3; XI.44: 5 – 7; XI.48: 4; XI.50: 4, 8; XI.55: 1, 2, 5 – 8, 10, 11, 14). Понякога са съчетавани помежду си за изграждане на по-сложни мотиви или композиции;
– дъговидни линии (обр. XI.36: 1, 7; XI.37: 1, 2; XI.39: 6; XI.44: 6; XI.48: 5, 6; XI.49: 7; XI.55: 12, 13);
– спирала или скачени спирали (обр. XI.21: 9; XI.27: 7; XI.36: 1);
– триъгълници – запълнени или затворени от линии (обр. XI.21: 7, 12; XI.55: 5);
– ромб – запълнен или с елипса в средата (обр. XI.21: 9; XI.24: 11; XI.48: 5; XI.55: 9);
– кръг (обр. XI.30: 4; XI.37: 1; XI.55: 14).

Освен позитивната графитна украса е използвана и негативна (обр. XI.9; XI.21: 13; XI.34: 4; XI.36: 5). Върху някои съдове сполучливо са съчетани и двата вида рисунка – позитивна и негативна. Комбинациите могат да бъдат обединени в две групи. При първата размерите на мотивите, изпълнени с графит, отговарят приблизително на аналогични такива, оставащи като фон (обр. XI.21: 7; обр. XI.22: 1; XI.38: 10; XI.50: 8; XI.55: 5). Втората група включва съдове, украсени и от двете страни, като при едната орнаментът е в позитив, а при другата – в негатив (обр. XI.21: 11; XI.27: 5; XI.48: 5).

Достигналите до нас фрагменти с графитна украса показват голямо орнаментално разнообразие. Фрагментарният характер на керамиката обаче не позволява възстановката на повечето от композициите.

Пастьозна боя

Следи от червена боя са открити върху осем фрагмента. Във всички случаи тя е от външната повърхност, комбинирана с врязана украса (обр. XI.23: 4, 5). Степента на запазеност не позволява сигурното им отнасяне към определени типове съдове. Всички произхождат от дълбочина над 2 м, от вкопавания № 24 (4 броя), 30 (2 броя), 43 (1 брой) и яма 27 (1 брой).

В някои случаи личат следи от опадала боя, без да може да се установи нейният цвят (възможно е да се касае и за графит).

Както вече бе посочено, за запълване на врязани линии или жлебове в някои случаи е използвана бяла боя. Реалното ѝ присъствие в комплекса не може да бъде сигурно установено поради посочените постдепозиционни процеси.

Комбинирана украса

Комбинациите между различните видове украса са разнообразни, като обхващат всички тях. Те могат да са както между двете основни групи – рисувана и релефна, така и между различните типове релефна украса.

Комбинация между рисувана и релефна украса

Комбинацията между рисувана и релефна украса е засвидетелствана рядко –

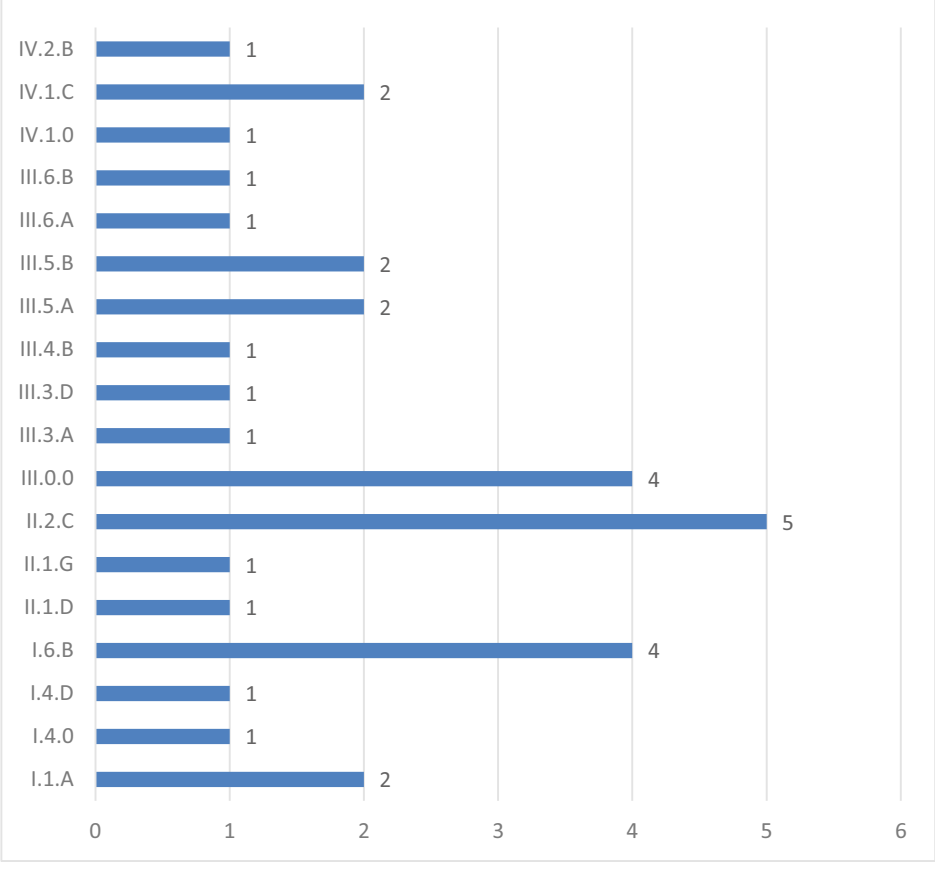
върху 2% от украсените фрагменти (90 броя). Въпреки това се наблюдава съчетание между графитна рисунка и почти всички техники на релефна украса. Най-често се среща комбинацията между графит и релефна пъпка – 34 броя или над 30% от случаите на комбинирана украса (обр. XI.21: 11; XI.25: 3; XI.37: 2; XI.44: 6). След нея се нарежда съчетаването на графитна украса с канелюри по ръба на устието (17 броя/20% – обр. XI.24: 10; XI.55: 1, 2, 8, 14), с врязана украса (15 броя/17% – обр. XI.35: 10; XI.44: 5) и с набодена украса (8 броя/10%). Комбинацията на графитен орнамент с другите типове релефна украса – релефни ленти (обр. XI.20: 5), ямички (обр. XI.21: 12; XI.23: 12) и насечки, е много слабо застъпена, като е представена само с по няколко фрагмента.

При малобройните фрагменти с пастьозна боя е установена комбинацията ѝ с врязана украса (обр. XI.23: 4, 5).

Като цяло комбинацията между рисувана и релефна украса е засвидетелствана върху различни типове паници, паници/купи и купи, а в единични случаи и върху гърнета (граф. XI.23). При паници и паници/купи преобладава комбинацията между графит и канелюри по ръба на устието.

Комбинация между различни видове релефна украса

Комбинирането на различни видове релефна украса също е засвидетелствано върху едва 2% от украсените фрагменти. Представени са различни варианти. Най-многобройна е комбинацията между врязана и набодена украса (25 броя/28% – обр. XI.20: 7; XI.45: 7; XI.51: 8; XI.57: 2, 4, 5, 20, 22), следвана от врязвания и релефни пъпки (15 броя/17% – обр. XI.31: 1; XI.33: 9; XI.56: 2, 3). Останалите варианти са представени от по едва няколко фрагмента – врязана украса и ямички (обр. XI.20: 6;

Граф. XI.23. Разпределение на смесената украса по тип и подтип съд.
Diagram XI.23. Distribution of mixed decoration by vessel types.

XI.52: 12), релефни пъпки и набождания, релефни пъпки и релефна лента, релефна лента и врязана украса, релефни пъпки и канелюри, релефна лента и набождания.

Разпределение на основните форми и типове съдове по комплекси

Анализът на разпределението на обособените групи, типове и подтипове съдове в рамките на селището е затруднен, а резултатите в известна степен са „деформирани" от значителната фрагментираност на материалите. Целите съдове и горните половини на съдове (т. е. части със запазени устие и прелом, даващи достатъчна информация за цялата форма) са едва 3,8% от анализирания комплекс (граф. XI.1). Те самите обикновено представят по-прости форми, които най-лесно се запазват – предимно паници (граф. XI.14). Сред останалите фрагменти най-лесно разпознаваеми на ниво група, тип и подтип са устията от паници – както поради острия ъгъл, който паниците сключват с устието, така и поради факта, че именно приустийната част е определяща за разграничаването на отделните типове и подтипове в тази група. При останалите основни групи (купи и гърнета) разпознаването както на ниво тип и подтип, така и дори на ниво група само на база на фрагменти от устия е много по-трудно и често невъзможно. По-показателни, но далеч не във всички случаи, могат да бъдат преломите при максималния диаметър, които обаче са доста по-слабо представени в анализирания комплекс (граф. XI.1). По тези причини представените по-долу данни не трябва да бъдат абсолютизирани, а разглеждани със съответните уговорки. Първо, почти 79% от анализираните материали не могат да бъдат сигурно определени типологически[189]. Второ, единствено при групите на паниците, миниатюрните съдове и съдовете с перфорирани стени получените проценти вероятно се доближават до техния реален дял в керамичния комплекс. Значително по-слабото представяне на купите и особено на гърнетата спрямо паниците се дължи на посочените обективни причини. Всъщност голяма част от фрагментите, които не са отнесени към определена група, вероятно произхождат от такива съдове.

Групата на паниците заема 13% от анализирания комплекс, или 61% от определяемите форми (общо 2836 фрагмента) (граф. XI.14). Сред нея най-многоброен е тип I конични паници и основно най-простият подтип I.1.A – 629 броя (22% от всички паници) (граф. XI.15). Лилиевидните паници (подтип I.1.D) са най-малобройни в тази група, сигурно представени от едва девет екземпляра. Широко представени са паниците с прегънато устие, тип I.4 – общо 636 фрагмента, сред които преобладават подтипове I.4.B и I.4.A. Близък по брой до тях е типът на S-видните паници (общо 573), сред които преобладава подтип I.2.A – 275 броя. Следва тип I.6 с общо 403 фрагмента. В него най-голям е делът на подтип I.6.B – 276 броя. Най-малобройни са типове I.3 и I.5, съответно с 221 и 205 фрагмента.

Към междинната група паници/купи са отнесени 2,1% от анализирания комплекс, или 10% от определяемите форми (общо 465 фрагмента). Сред тях преобладава тип II.2 с извита устийна част – 278 броя, от които 168 се отнасят към подтип II.2.C. Следват S-видните форми от тип II.1 – 173 фрагмента.

Втората по многочисленост група, макар и значително по-малка от тази на паниците, е групата на купите (граф. XI.14, XI.16). Тя заема 4% от анализирания комплекс, или 19% от определяемите форми (общо 871 фрагмента). В нея най-многобройни са биконичните купи (тип III.3) – 222 броя. Сред тях преобладават заоблено-биконичните подтипове III.3.D (94 фрагмента) и III.3.A (31 фрагмента). Остро-биконичните съдове от подтип III.3.B са представени от 52 фрагмента. Купите с подчертан пре-

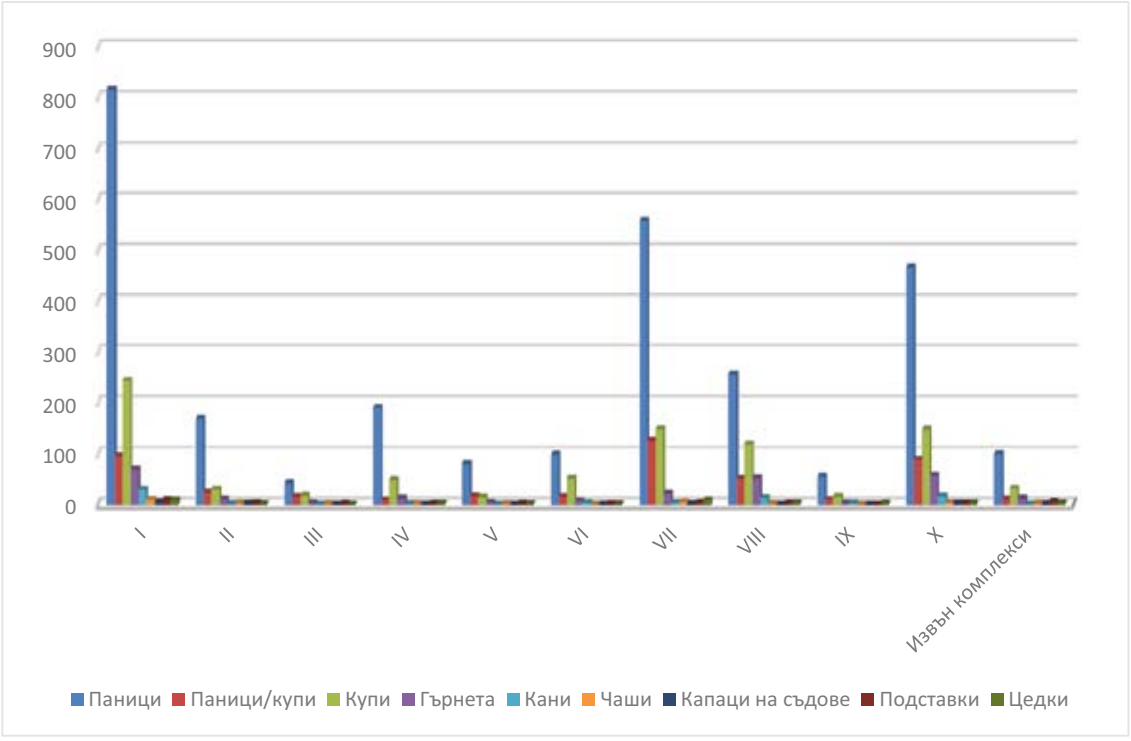
[189] Евентуалното причисляване, макар и условно, на някои от тях поне към определени групи съдове би било възможно след детайлен комплексен анализ на серии от допълнителни признаци – дебелина на стената, ъгъл към устието, оформление на прелома, обработка на повърхността. Този анализ на базата данни все още не е завършил.

лом от останалите подтипове са сравнително малобройни. На ниво тип следват със сравнително равен дял типове III.4 („гърневидни“ купи – 169 броя), III.1 (цилиндрично-конични – 159 броя) и III.5 (заоблени купи – 152 броя). На ниво подтип сред тях се открояват III.4.B и III.4.C (съответно 76 и 64 екземпляра), следвани от III.5.A (63 броя) и III.5.B (58 броя). По-сложно профилираните купи от типове III.2 (с обособена средна част) и III.6 (S-видни) са доста по-слабо представени, съответно от 70 и 52 фрагмента.

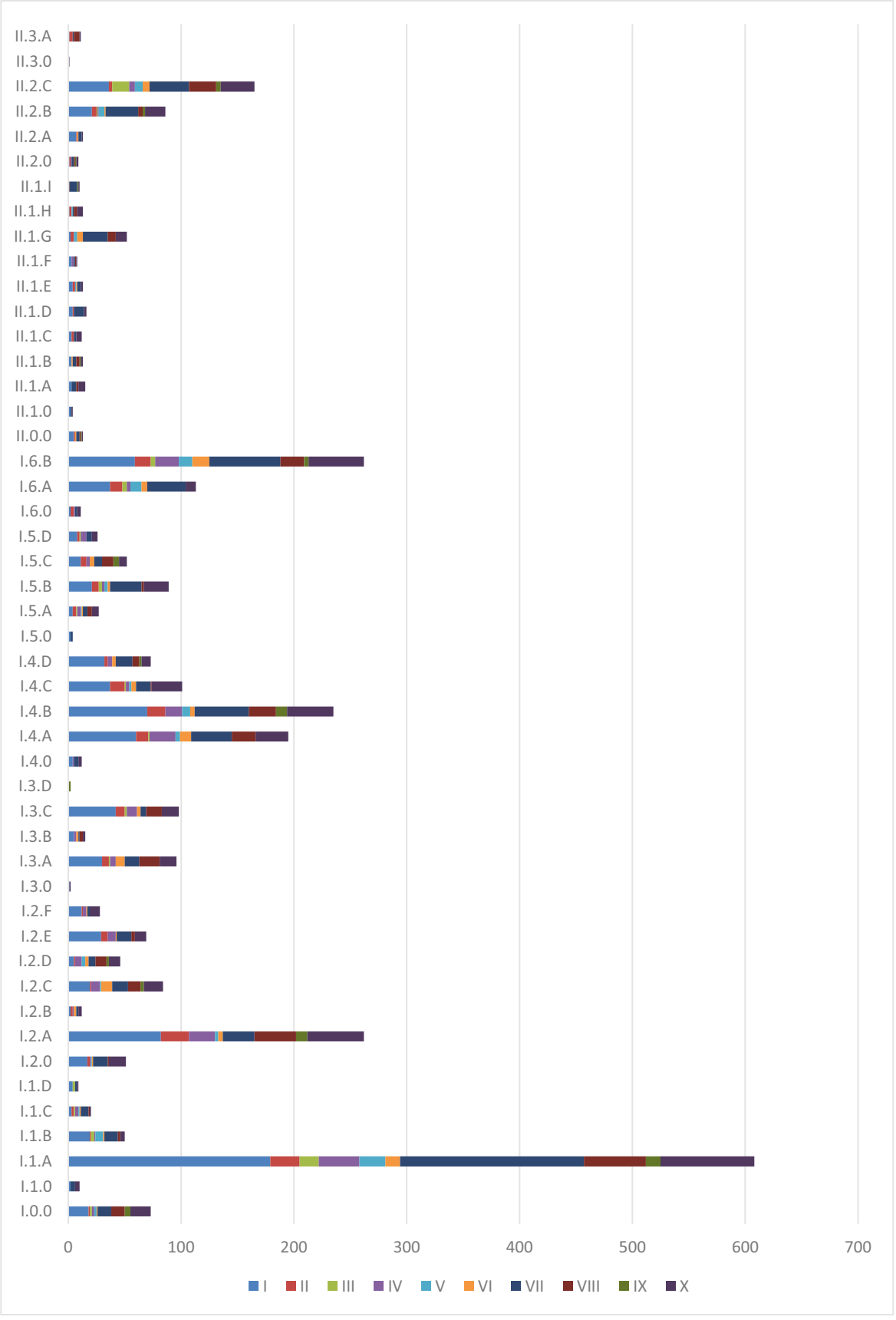
На четвърто място се нарежда групата на гърнетата с 1,2% от анализирания комплекс или 5,6% от определяемите форми (общо 258 фрагмента) (граф. XI.14, XI.16). Големият брой неопределени дебелостенни фрагменти със затварящо устие и сравнително големи диаметри предполага, че действителният дял на тази група е бил значително по-голям. Причисляването им към нея или към купите (особено някои типове купи) обаче е спорно. Двата типа гърнета са представени приблизително еднакво – 89 фрагмента, определени към тип IV.1 и 108 – към тип IV.2. На ниво подтип преобладават IV.1.C (58 броя) и IV.2.C (43 броя).

В останалите групи съдове следват кани (74 броя), подставки (39 броя), съдове с перфорирани стени (37 броя), чаши (29 броя) и капаци (13 броя) (граф. XI.14).

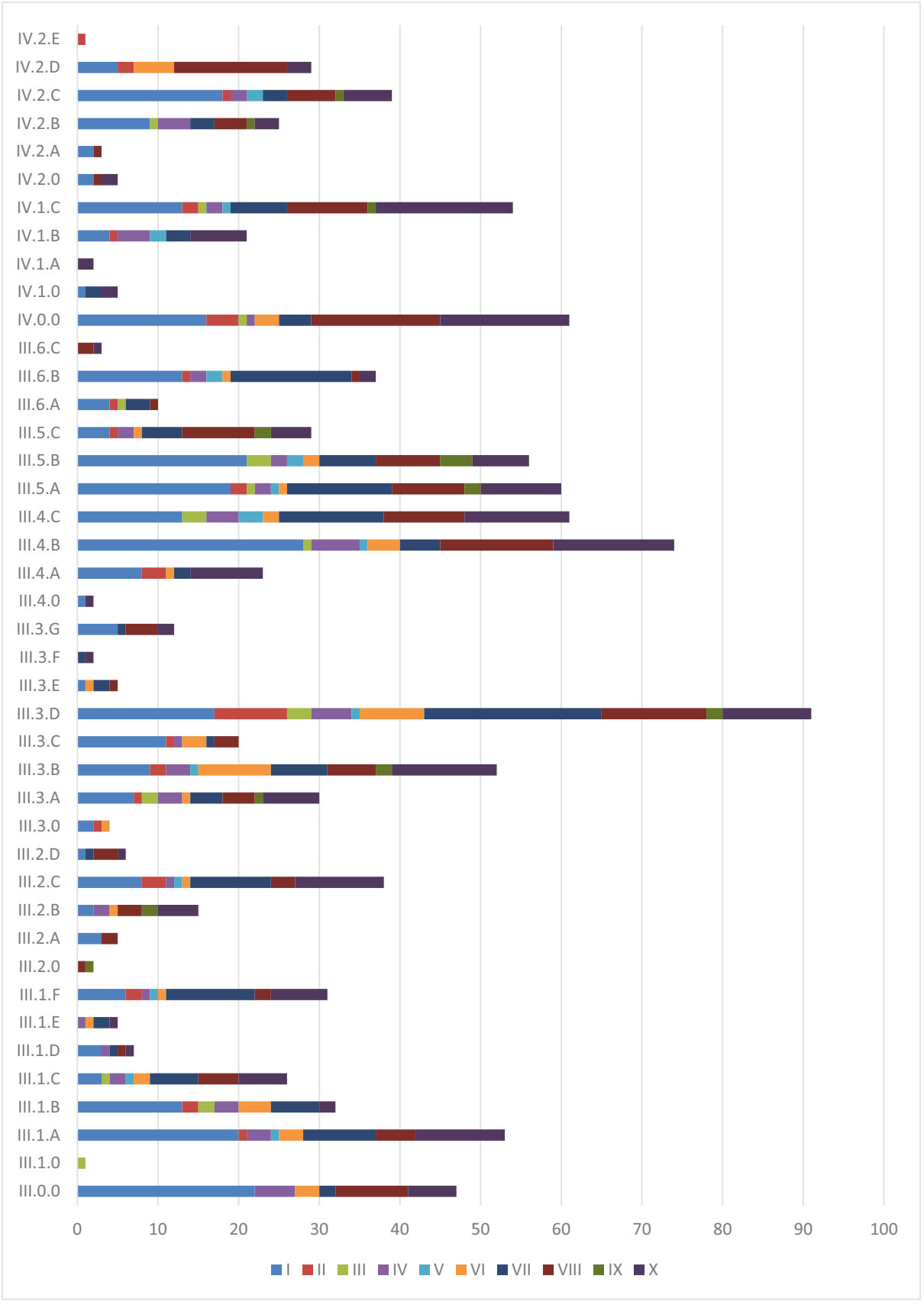
Интерес от гледна точка на евентуални разлики във функцията на отделните комплекси и вкопавания в тях, както и на потенциални хронологически разлики между комплексите представлява сравнението на концентрацията на съдове и разпространението на отделните форми и основните видове украса по комплекси и вкопавания. Най-голяма концентрация на керамични фрагменти е регистрирана в комплекс I, който е и един от най-големите като площ и обем – 6628 броя или 30,4% от анализираните материали (табл. XI.1, граф. XI.2). Следват останалите големи комплекси – VII (4249 фрагмента или 19,5%), X (3124 фрагмента или 14,3%) и VIII (2133 фрагмента или 9,8%). На пето място с доста по-малък дял се нарежда един от най-големите комплекси – II, с 1464 фрагмента или 6,7%. Особено впечатление прави мал-

Граф. XI.24. Разпространение на основните групи съдове по комплекси.
Diagram XI.24. Distribution of the vessel shapes by complexes.

Граф. XI.25. Разпространение на типове и подтипове паници и паници/купи по комплекси.
Diagram XI.25. Distribution of types and subtypes of dishes and dishes/bowls by complexes.

Граф. XI.26. Разпространение на типове и подтипове купи и гърнета по комплекси.
Diagram XI.26. Distribution of types and subtypes of bowls and jars by complexes.

кият брой фрагменти от вкопаване 35/36 в този комплекс (най-голямото като проучен обем вкопаване в обекта) – 495 фрагмента или 2,3%.

Във всички комплекси преобладават паниците и конкретно тези от подтип I.1.A (граф. XI.24, XI.25). S-видните паници от тип I.2 са добре представени във всички комплекси, пропорционално на обема на материала от тях. Обикновено преобладава подтип I.2.A. Прави впечатление, че в някои от комплексите с по-малко материали (II и IV) той почти се изравнява с обикновените конични паници (I.1.A). Тип I.3 е сравнително малоброен навсякъде, като в най-малките комплекси липсва (V) или има единични фрагменти (III и IX). В по-големите преобладават I.3.A и I.3.C. Тип I.4 е представен във всички комплекси, приблизително пропорционално на количеството керамика от тях. Сред големите комплекси е малко по-слабо представен в VIII. Навсякъде преобладават подтипове I.4.A и I.4.B. Тип I.5 също е представен във всички комплекси. Сред големите комплекси типът е процентно по-добре представен в VII и X спрямо I, като преобладава I.5.B (който е близък до I.6.B). Тип I.6 се среща във всички комплекси, като водещ е I.6.B. Прави впечатление сравнително слабото присъствие на паници I.6 и I.6.B в комплекс VIII.

Групата на паниците/купи е сравнително малобройна, но представена във всички комплекси (граф. XI.24). На ниво тип, II.1 присъства във всички големи комплекси, а в малките е представен от единични фрагменти (IV, V, IX) или липсва (III) (граф. XI.25). Сред големите е най-многоброен в VII и X. Тип II.2 е сравнително равномерно представен във всички комплекси, като процентно (спрямо материала от комплекса) преобладава в VII и X.

При купите повечето типове са сравнително равномерно (т. е. пропорционално спрямо количеството фрагменти по комплекси) представени сред отделните комплекси, но могат да се отбележат и някои специфики (граф. XI.26). При тип III.1 прави впечатление липсата му в комплекс IX и малкият брой в VIII. Тип III.3 е представен във всички комплекси сравнително равномерно, като в повечето от тях е най-многоброен сред купите. На ниво подтип навсякъде преобладава III.3.D. Прави впечатление концентрирането на III.3.C в комплекс I (както и на III.3.E и III.3.G) и липсата му в X, както и в някои от малките комплекси (III, V, IX), а в комплекс VII е засвидетелстван само един фрагмент. В някои от комплексите „гърневидните“ купи от тип III.4 се изравняват и дори слабо надвишават тип III.3. На ниво подтип в повечето комплекси преобладава III.4.B, който е слабо представен единствено в VII. Тип III.5 също е сравнително равномерно представен, най-много в комплекс I. Купите от тип III.6 са редки, като сред тях III.6.B се концентрира в комплекси I и VII, а III.6.C е засвидетелстван от само три фрагмента в комплекси VIII и X.

Гърнетата като цяло са малобройни. Като брой се концентират основно в комплекси I, VIII и X, а процентно (спрямо материала от вкопаванията) са сравнително равномерно разпределени (граф. XI.24). Прави впечатление малкият им брой и дял в комплекс VII. На ниво подтип почти навсякъде преобладават IV.1.C и IV.2.B (граф. XI.26). Само в комплекс VIII е по-сериозно застъпен подтип IV.2.D.

Засвидетелстваните разпознаваеми фрагменти от кани се концентрират в комплекси I (30 броя), X (17 броя) и VIII (14 броя) (граф. XI.24). В останалите комплекси са открити единични фрагменти (между един и четири), а в комплекси III и V напълно липсват.

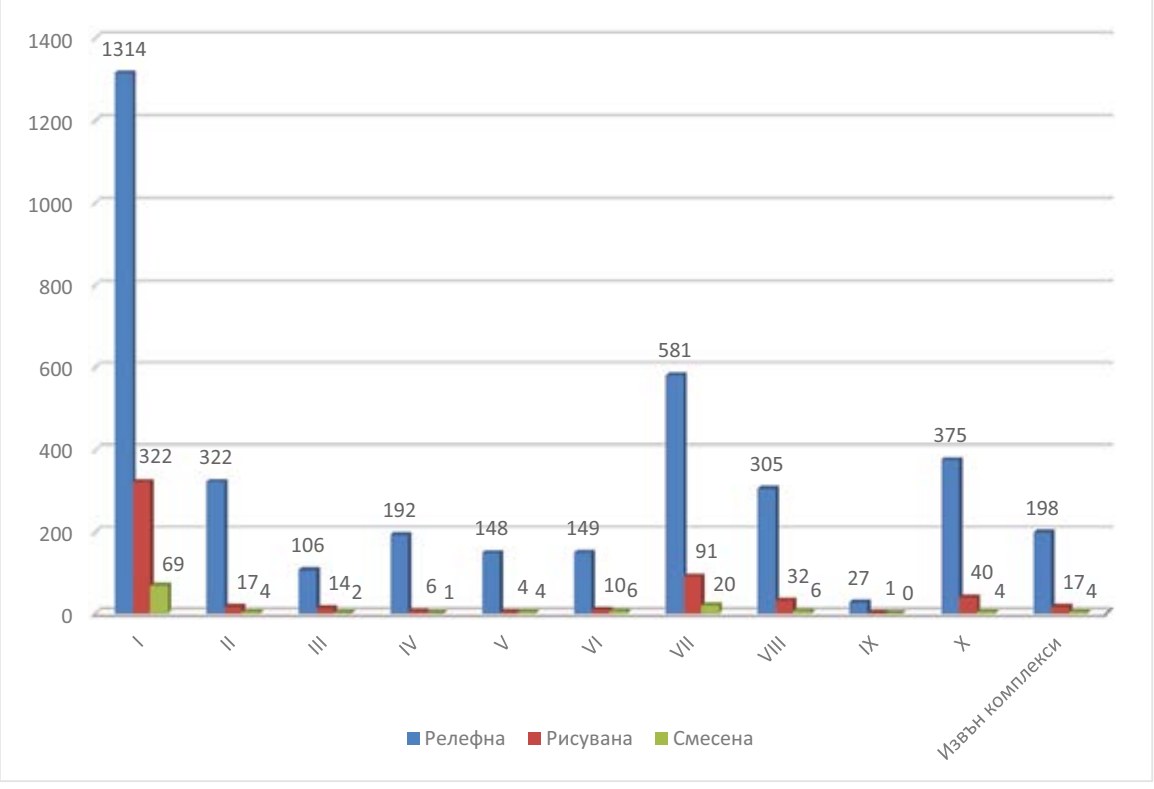
Групата на чашите е малобройна. В комплекс I са открити десет броя, в VII – шест, а в останалите между един и четири (граф. XI.24). В комплекси VI и IX не са засвидетелствани.

Сходна ситуация се наблюдава и при подставките. В комплекс I са открити десет броя, в VII – пет, а в останалите между един и четири (граф. XI.24). В комплекс IX не са засвидетелствани.

Делът на съдове/фрагменти с украса сред проучените комплекси съответства на броя фрагменти в тях – на първо място е комплекс I, следван от VII, X, VIII и II. Навсякъде значително преобладава релефната украса (граф. XI.27). Като дял на украсените фрагменти спрямо целия обработен керамичен материал за съответния комплекс обаче разпределението не е равномерно, а съществуват някои различия между комплексите. Най-голям е процентът на украса в комплекси I (26%) и II (23%), докато в останалите е определено по-малък – между 13 и 16%. По отношение на рисуваната украса в частност (включително комбинация рисувана и релефна) превесът на комплекс I е още по-голям – 5,9% спрямо 2,6% при комплекс VII и между 1,4% и 1,8% при останалите. Вероятно преобладаването на рисувана украса в комплекс I се дължи преди всичко на посоченото вече обстоятелство, че от дълбоките части на вкопаванията в него (и особено вкопаване 24) произхождат повече фрагменти с изцяло запазени повърхности и съответно съхранени следи от графит или боя. Възможно е обаче за цялостния превес на украсени съдове в този комплекс спрямо останалите да имат значение и фактори, които на този етап не можем да установим със сигурност – социални и други.

С цел по-детайлно сравнение на керамичния комплекс в отделните структури бе направен и анализ на отделните групи, типове и подтипове съдове по вкопавания в рамките на два от най-големите комплекси с най-много ясно разграничими структури – комплекс I в северната част на обекта и комплекс VIII в южната.

В рамките на комплекс I най-многоброен керамичен материал произхожда от вкопавания 23 и 24, следвани от 25 (25 плюс 25b), 28 и 26 (граф. XI.28). На ниво група във всички се наблюдава общата за обекта тенденция – най-многобройни са паниците, следвани от купи, паници/купи и гърнета. Личат обаче и известни специфики – във вкопаване 24 делът на купите е два пъти по-голям от този на сходното

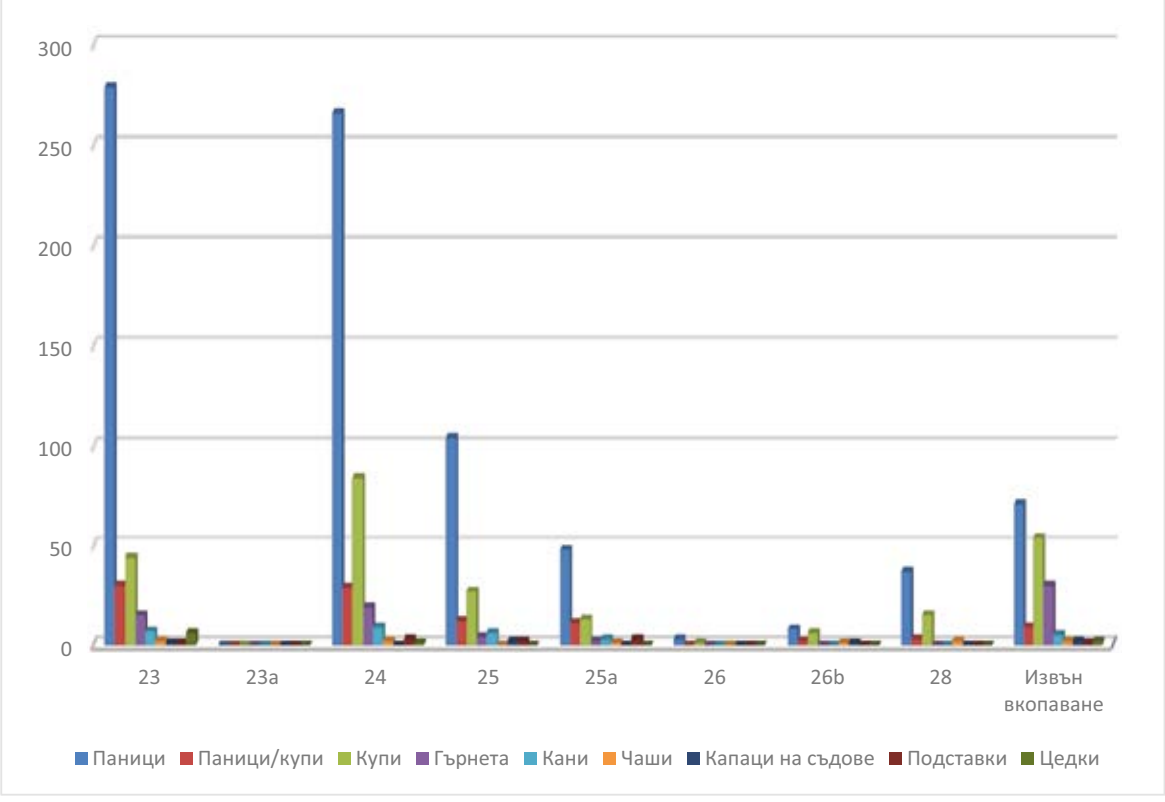

Граф. XI.27. Видове украса по комплекси.
Diagram XI.27. Distribution of the main techniques of decoration by complexes.

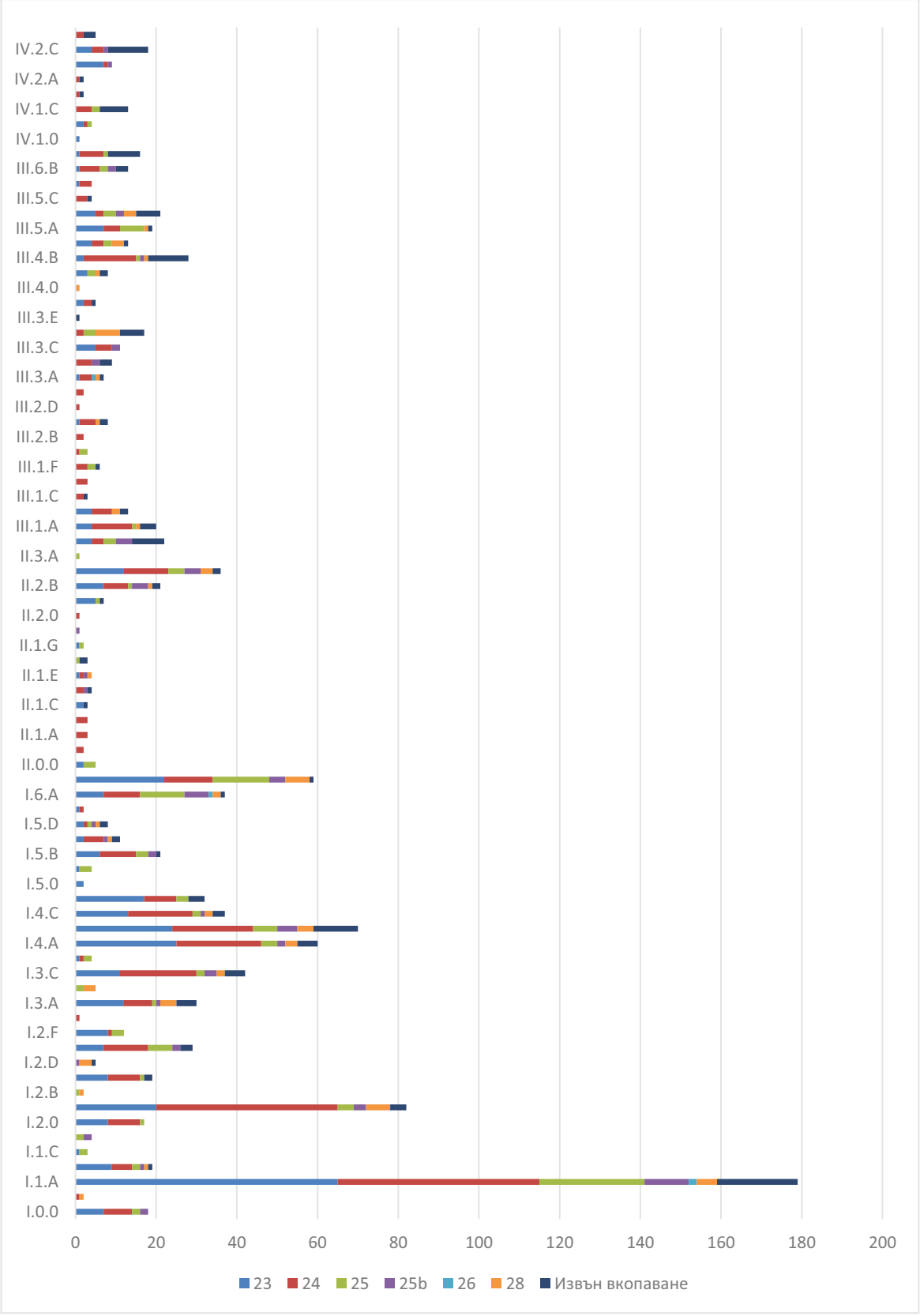
по обем материали вкопаване 23, докато във вкопаване 23 са открити почти всички фрагменти от съдове с перфорирани стени (макар и като цяло много малко на брой). От вкопаване 25 (25 плюс 25b) пък произхождат половината фрагменти от подставки в комплекса.

На ниво тип и подтип при паниците във всички вкопавания преобладават I.1.A, следвани от I.2.A и I.4.A и B и I.6.B (граф. XI.29). Във вкопаване 24 личи по-голям брой (и процент) фрагменти от паници I.2.A и по-малък на I.6.B. В групата на паници/купи не личат съществени различия, като във всички вкопавания преобладава подтип II.2.C. Сигурно разпознаваемите фрагменти от купи във всички вкопавания са малко, но преобладават в № 24. На ниво тип във вкопавания 23 и 25 преобладават по-простите заоблени форми от тип III.5, следвани от „гърневидните“ (тип III.4) във вкопаване 23, а повечето останали са представени от единични фрагменти. Във вкопаване 24 прави впечатление водещото място на цилиндрично-коничните купи от тип III.1, което е нетипично за обекта като цяло. Следват типове III.3 и III.6 (почти поравно), III.5 и III.2. На ниво подтип определени тенденции са трудно проследими при малкия брой фрагменти, но на фона на останалите комплекси и вкопавания трябва да се отбележи концентрацията на фрагменти от купи с удебелен, подчертан отвън прелом от подтип III.3.C във вкопавания 23 и 24. Сигурно разпознаваемите фрагменти от гърнета са много слабо представени във всички структури, като прави впечатление „концентрацията“ на подтипове IV.2.B и IV.2.C във вкопаване 23.

По отношение на разпределението на фрагментите с украса по вкопавания в комплекс I се наблюдават интересни резултати. Като брой на първо място е вкопаване 23, следвано от 25 (25 плюс 25b), 24, 26 (26a и 26b) и 28 (граф. XI.30). Като дял за съответната структура обаче картината е коренно различна – на първо място е вкопаване 26 с 51%, следвано от 25 (31%), 28 (28%), 23 (23%) и 24 (21%). Възможно е реал-

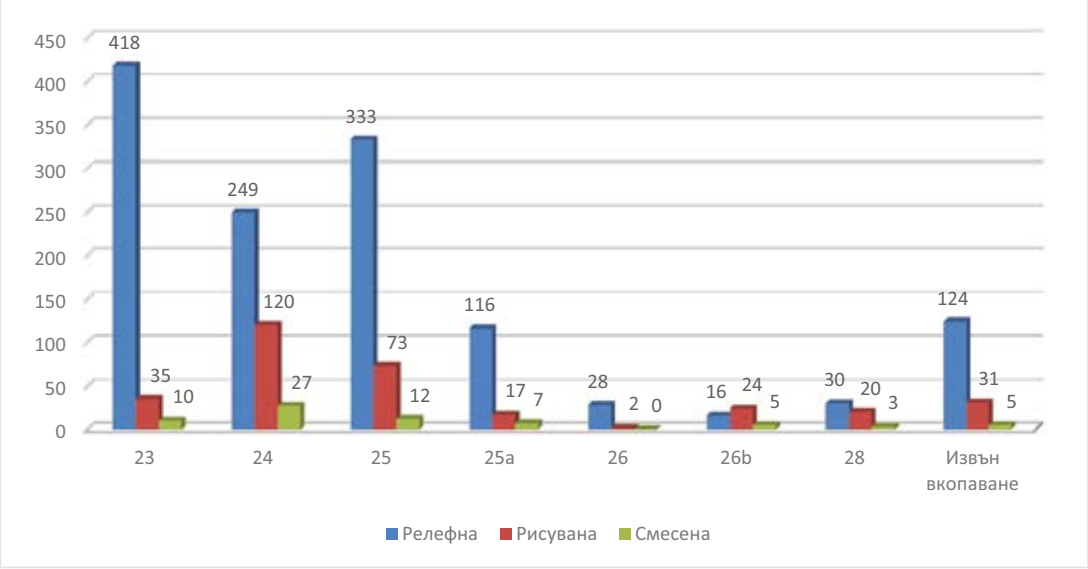

Граф. XI.28. Комплекс I – разпространение на групите съдове по вкопавания.
Diagram XI.28. Complex I: distribution of vessel shapes by dug-in features.

Граф. XI.29. Комплекс I: разпространение на типовете и подтиповете съдове по вкопавания.

Diagram XI.29. Complex I: distribution of vessel types and subtypes by dug-in features.

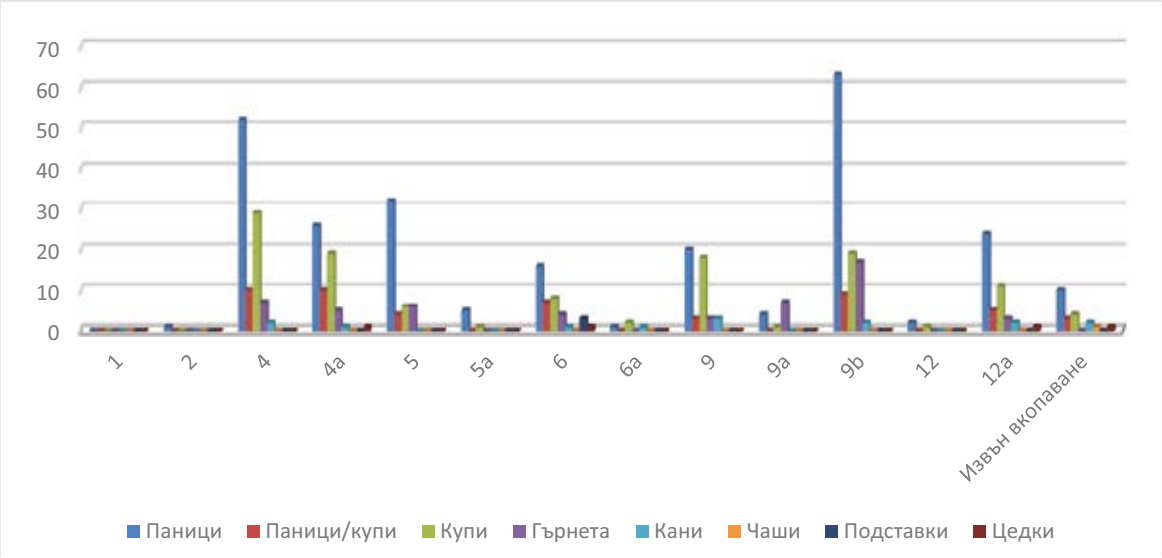

Граф. XI.30. Комплекс I: видове украса по вкопавания.
Diagram XI.30. Complex I: distribution of techniques of decoration by dug-in features.

ната картината във вкопаване 26 да е „деформирана“ в по-значителна степен спрямо останалите поради наличието на сравнително голям брой фрагменти с врязана украса, вероятно произхождащи от 2 – 3 по-големи съда (обр. XI.28; XI.29). По отношение на рисуваната украса обаче отново водещо място заема вкопаване 26 с впечатляващите 21% от общия брой анализирани фрагменти (макар и само 146), като почти се изравнява с релефната украса. При това трябва да се отбележи, че вкопаването не се отличава с особена дълбочина (виж глава II в настоящия том). В „класацията“ на рисуваната украса следват вкопаване 28 с 12% (отново сходен дял с този на релефната), 24 със 7,7% (приблизително наполовина спрямо релефната), 25 с 6% и 23 с едва 2,3%. Както вече беше посочено, при вкопаване 24 сравнително големият дял на рисуваната украса се дължи на много по-добре запазените повърхности в дълбоките му части (на дълбочина под 2,5 м процентът на рисуваната украса се изравнява с този на релефната). Големият дял украсени фрагменти, в частност такива с рисувана украса, във вкопавания 26 и 28, особено сравнени с малкия дял рисувана украса в по-дълбокото вкопаване 23, изглежда се дължи не на постдепозиционни процеси, а на други причини – социални, функционални, естетически?

В рамките на комплекс VIII най-многоброен е керамичният материал във вкопавания 9 (698 фрагмента) и 4 (4a плюс 4b – общо 674 фрагмента), следвани от 5 (252), 6 (196) и 12 (12a, 12b и 12c – 179 фрагмента). От малките по размер вкопавания 1 и 2 произхождат общо 38 „характерни“ фрагмента, а от № 3 липсват такива. Във всички преобладават паниците, следвани от купи (граф. XI.31). Прави впечатление сравнително ниският процент паници във вкопаване 6, високият процент на купи във вкопаване 4 и на гърнета във вкопаване 9. Като цяло в комплекса делът на гърнетата е почти два пъти по-голям от общия за обекта – 2,4% от всички фрагменти и 10,4% от определяемите форми. Трябва да се отбележи също липсата на чаши и малкият брой подставки (три фрагмента), произхождащи само от вкопаване 6. Общо за комплекса интерес представлява липсата на лилиевидни паници (подтип I.1.D) и по-малкото (спрямо останалите големи комплекси) типологическо разнообразие на S-видните паници и паници/купи (типове I.2 и II.1).

По отношение на разпределението на ниво тип и подтип в отделните вкопавания в голяма степен се наблюдават общите тенденции за обекта. Сред паниците

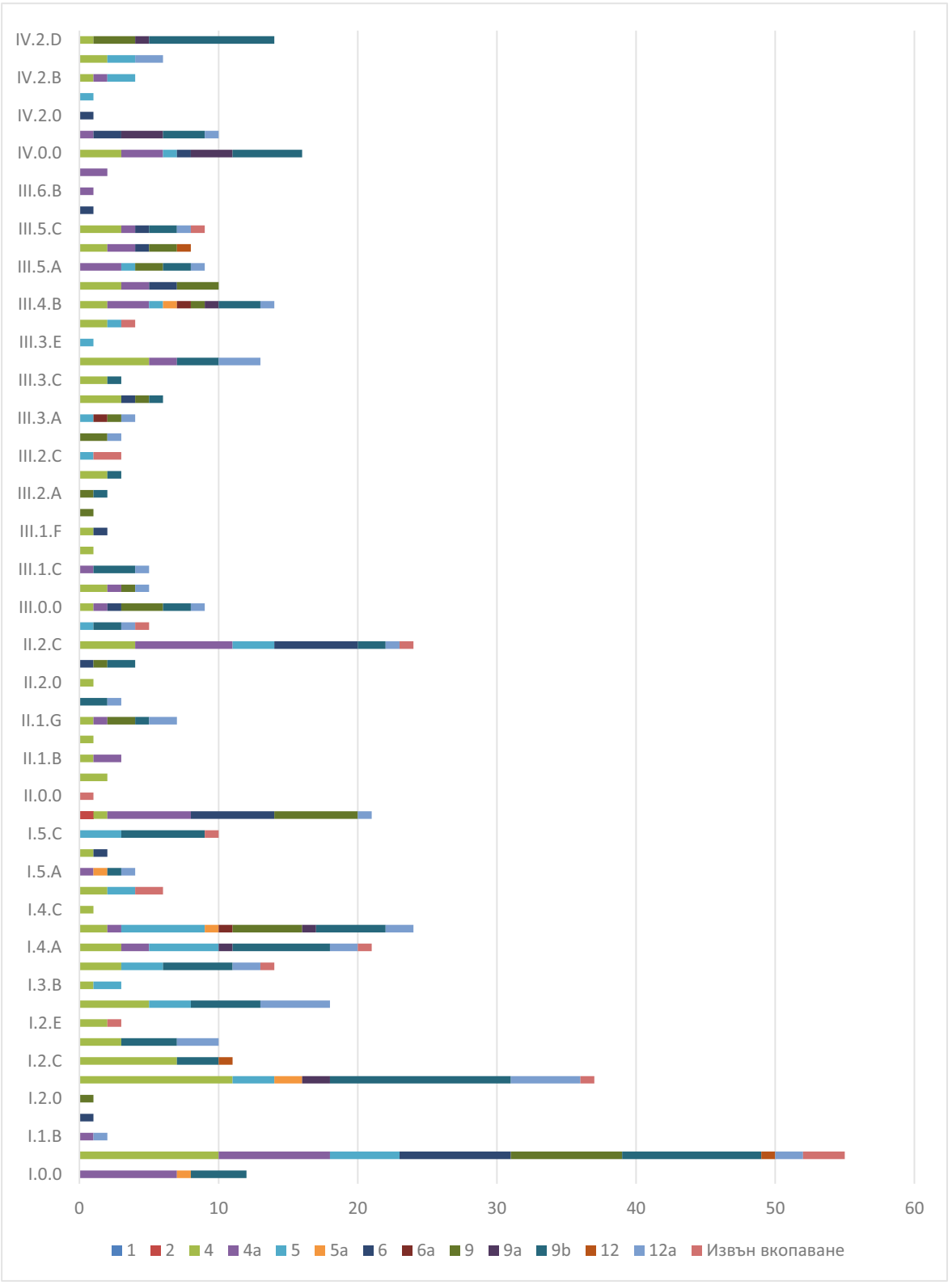
Граф. XI.31. Комплекс VIII: разпространение на групите съдове по вкопавания.
Diagram XI.31. Complex VIII: distribution of vessel shapes by dug-in features.

в почти всички вкопавания преобладават подтипове I.1.A, I.2A, I.4.A и B, сред паниците/купи подтип II.2.C, сред купите типове III.3 (и основно подтип III.3.D) и III.4 (граф. XI.32). При паниците интерес представлява сравнително големият дял на тип I.3 във вкопавания 4, 5, 9b и 12a и на подтип I.6.B във вкопавания 4a, 6 и 9. При купите прави впечатление вкопаване 4a, в което липсва тип III.2, а III.1 и III.3 са представени от единични екземпляри. За сметка на това се наблюдава „концентрация“ на S-видни купи от подтипове III.6.B и C. При гърнетата заслужава да се отбележи сравнително големият брой фрагменти от подтип IV.2.D във вкопаване 9b.

По отношение на фрагментите с украса като брой на първо място са вкопавания 4 и 4a (111 фрагмента) и 9, 9a и 9b (общо 101 фрагмента), следвани от 6[190] (50), 5 и 5a (31), 12 и 12a (24) (граф. XI.33). Като дял спрямо общото количество обработен керамичен материал от съответната структура обаче отчетливо се откроява вкопаване 6 (включително 6a в графиките) – 25,5%. При останалите украсените фрагменти заемат между 12,3 и 16,5%. Рисуваната украса във всички вкопавания от комплекса е малко (максимум 3,1% във вкопавания 4 и 4a и 5 и 5a), като особено впечатление прави пълната ѝ липса именно във вкопаване 6.

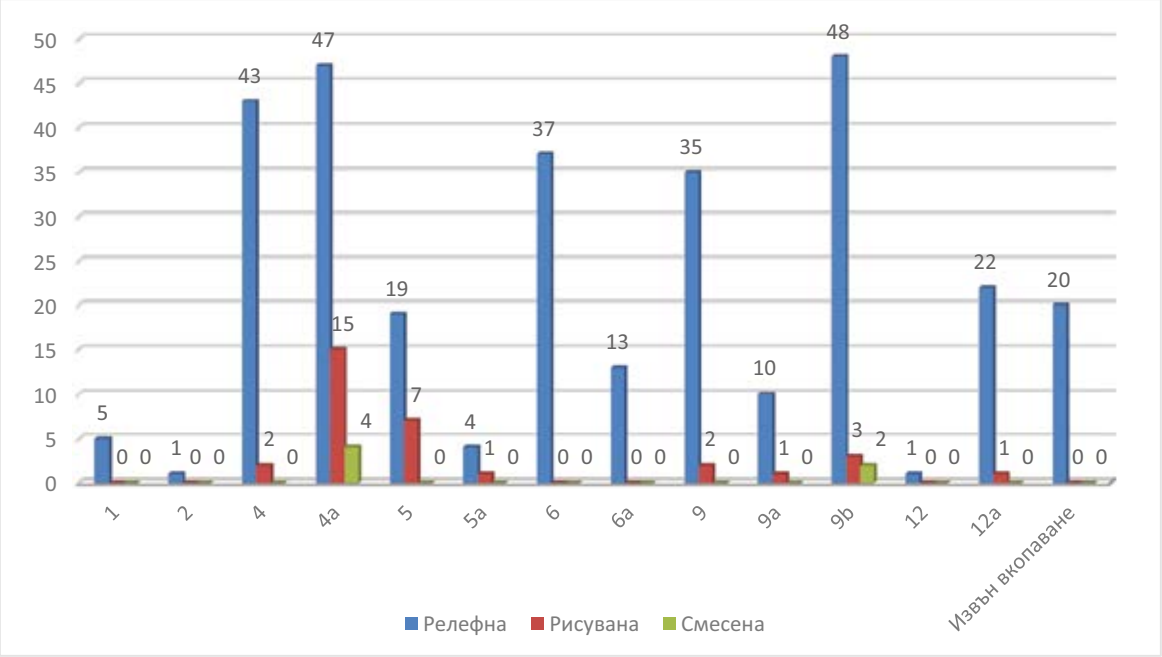
Сравнителният анализ на керамичния материал между отделните комплекси в обекта и на отделните вкопавания в рамките на комплексите дава възможност за следните наблюдения. На ниво комплекс количеството на керамичния материал в голяма степен е пропорционално на размера на комплексите, но личат и известни специфики – преди всичко високата концентрация в комплекс I и най-вече ниската концентрация в комплекс II и особено във вкопаване 35/36. Същевременно не личат съществени различия в разпределението на основните функционални форми (групи), въз основа на които да може да се предположи ясна диференциация в техните функции. Разпределението на отделните типове и подтипове съдове, макар и да показва някои малки различия, също не дава основания да се предполага определена специализация или хронологическа разлика. По-значителни разлики се наблюдават в разпределението на украсата, но на ниво

[190] Първоначално е обособено и вкопаване 6a, поради което то присъства и в базата данни и изработените графики (XI.31 – 33). В процеса на проучване се установи, че става въпрос за една структура, т. е. материалите могат да бъдат разглеждани сумарно.

Граф. XI.32. Комплекс VIII: разпространение на типовете и подтиповете съдове по вкопавания.

Diagram XI.32. Complex VIII: distribution of vessel types and subtypes by dug-in features.

Граф. XI.33. Комплекс VIII: видове украса по вкопавания.
Diagram XI.33. Complex VIII: distribution of techniques of decoration by dug-in features.

комплекс това изглежда в голяма степен се дължи на постдепозиционни процеси, особено по отношение на рисуваната украса и нейното значително преобладаване в комплекс I.

По отношение на отделните вкопавания в рамките на двата анализирани комплекса, I и VIII, се наблюдават две различни ситуации. Комплекс VIII следва общата картина в обекта, като в голяма степен количеството материал зависи от размера на вкопаванията, а сред разпределението на отделните форми и украси въпреки някои специфики не личат драстични разлики. За разлика от него в комплекс I прави впечатление много високата концентрация на керамика във вкопавания 23, 24 и 25, която неколкократно и несъпоставимо спрямо размера надвишава тази във вкопавания 26 и 28. Възможно е помещенията, които вероятно са били свързани с вкопавания 23 и 25, да са използвани основно за складиране на хранителни запаси и готвене[191]. В подкрепа на подобна хипотеза говори и откритият на място голям съд хранилище. Същевременно във вкопавания 26 и 28 се наблюдава много висок процент фрагменти с украса, както релефна, така и рисувана. Възможно е по определени причини (социални, естетически?) в тях да са били съхранявани малко, но предимно украсени, „представителни“ съдове. Най-вероятно различията се дължат на различни функции на отделните помещения.

XI.4. ДЪНА НА СЪДОВЕ С ОТПЕЧАТЪЦИ ИЛИ ДРУГА ИНТЕРВЕНЦИЯ ПО ТЯХ (Галя Атанасова)

В халколитното селище Върхари са открити 50 цели или фрагментирани дъна от керамични съдове с отпечатъци от различни видове рогозки или друга интервенция по тях.

Според отпечатъка или интервенциите могат да бъдат разделени на три групи.

[191] Вкопаване 24 се отличава от всички останали в обекта с голямата си дълбочина. Възможно е то да е имало различна, специфична функция.

Отпечатък от плетена или тъкана материя

Тази група се разделя на две подгрупи – дъна с отпечатък от рогозка[192] и такива с отпечатък от друг вид материя.

Дъна с отпечатък от рогозка

Отпечатъците от тази група представляват застъпващи се под прав ъгъл правоъгълници (само в един от случаите те са със заоблени ъгли) с дължина от 6 до 13 мм и широчина от 5 до 7 мм (обр. XI.58: 1 – 3). Те явно са оставени от рогозка, като при някои отпечатъци личат ясно влакната на растението. Подобни отпечатъци са добре познати и от редица други праисторически селища (Петков 1921, обр. 234: а, б; обр. 235: а; обр. 236: а, б; обр. 237: а, б; Петков 1926, обр. 95; обр. 96; обр. 98; Петков 1965, обр. 2: б, г; обр. 5; обр. 6: а, в, г; обр. 7: б; обр. 8: б; Детев 1950, обр. 14; Детев 1960а, обр. 53; Dikili Tash 2004, Planche XXI: 4; Hiller, Nikolov 2005, Taf. 180: 2 – 4; Чохаджиев 2006, обр. 61:1, 2). Във Върхари са открити осем дъна от този тип. При едно дъно те са комбинирани с още един вид отпечатък – по края на дъното, в почти права линия личи редица от по две долепени една до друга дълбоки елипсовидни вдлъбнатини (обр. XI.58: 4).

Почти всички съдове са средностенни, само в два случая те са дебелостенни. Най-голямата дебелина на дъното (17 мм) е при единия от дебелостенните съдове, при останалите тя варира от 9 до 15 мм. Другият дебелостенен съд е единственият с леко конкавно дъно, при всички останали то е равно. В два от случаите отпечатъкът е дълбок приблизително 1,5 мм, а в останалите е по-плитък, но ясно различим. Той обикновено покрива в еднаква степен цялата повърхност на дъното. Само при две от дъната отпечатъкът не покрива целия фрагмент, а липсва в някои от частите и е изтрит по краищата. Изглежда дъната не са били съвсем равни, което е довело до неравномерното изтриване на оставените по тях следи вследствие на продължителната употреба.

Дъна с отпечатък от друг вид преплетена материя

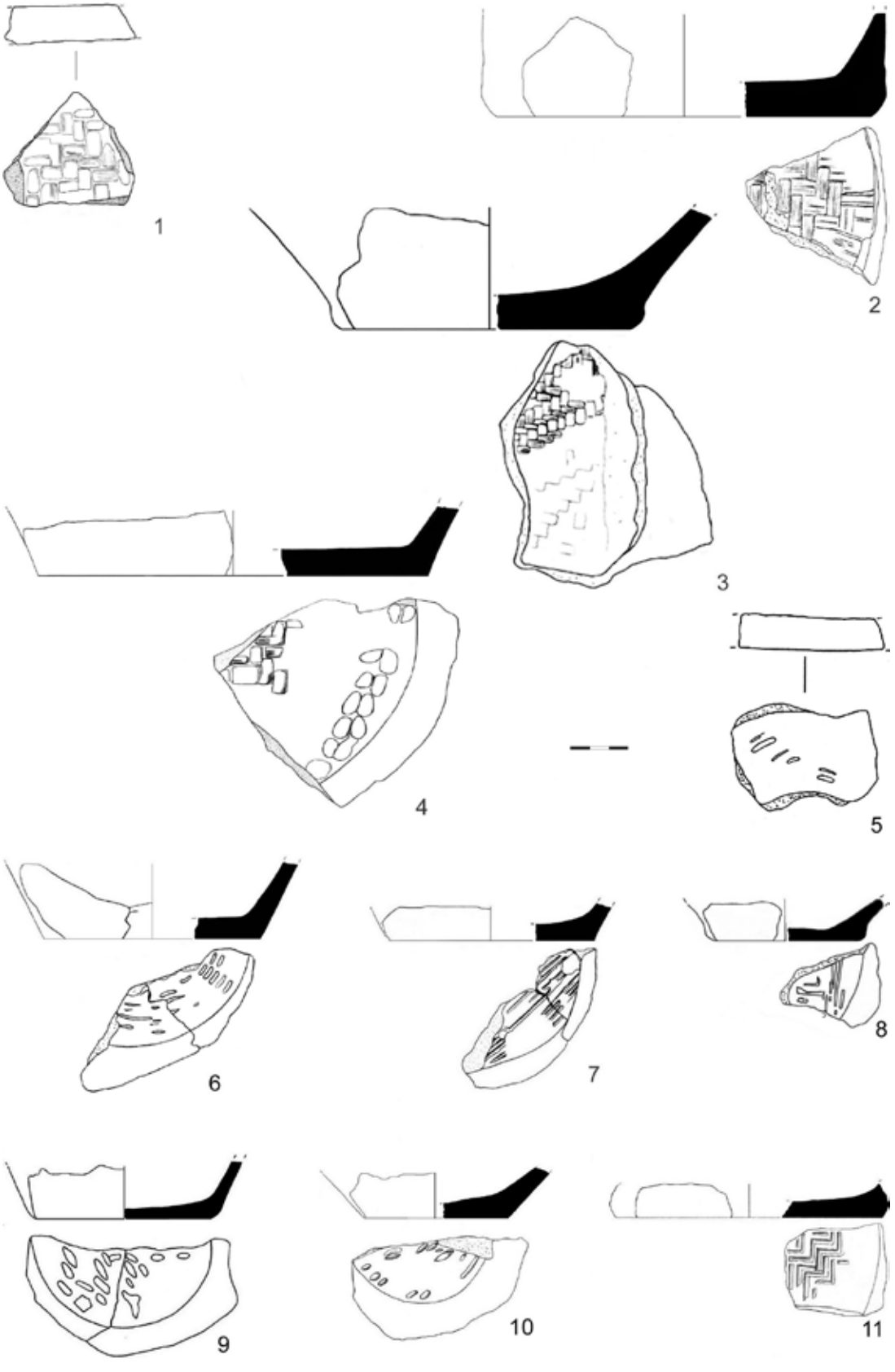
Към тази подгрупа спадат 16 дъна. Структурата на отпечатъците дава основание да се предполага, че се касае за някакъв вид плетена или тъкана материя. Почти всички принадлежат на средностенни съдове с равни дъна. Изключение правят два фрагмента, като единият от тях се отнася към дебелостенен съд (той е и с най-голяма дебелина на дъното – 20 мм), а другият – към съд с леко конкавно дъно с дебелина 8 мм. При останалите дебелината варира от 5 до 16 мм. Като цяло дъната от тази подгрупа са по-тънки в сравнение с първата, а при половината от тях дебелината е под 10 мм.

Отпечатъците от тази подгрупа могат да се разделят на три типа:

• Разположени в концентрични кръгове, среднодълбоки, къси, дъговидни вдлъбвания (обр. XI.58: 5, 6). Касае се за два фрагмента, като при първия разстоянието между отделните отпечатъци е 3 мм (обр. XI.58: 5). Покриват целия фрагмент, но са изтрити по края му. Широчината им е около 2 мм, дължината им варира в широки граници – между 5 и 14 мм, като при най-ясно личащите, разположени радиално, е 8 мм. Разстоянието между тях варира от 4 до 13 мм. Във втория случай разстоянието между отделните отпечатъци варира от 3 до 5 мм (обр. XI.58: 6). Този тип отпечатък е оставен от кръгла подложка, най-вероятно изплетена от растителни стъбла или тънки клонки.

• Вдлъбнати прави линии, успоредни една на друга, на разстояние 2 мм, с широчина 2 мм (обр. XI.58: 7). Към този тип спадат два фрагмента, като при единия линиите са разположени под прав ъгъл (обр. XI.58: 8). Отпечатъците и при двата са сравнително дълбоки, покриват целия фрагмент, а по края са изтрити.

[192] Термина „рогозка“ използваме в традиционния му смисъл: „Изтъкана от рогоз четвъртита пола като черга“ (БТР 1973, 883) (рогоз – блатно растение, лат. *Týpha*). П. Детев в определението „рогозка“ освен тъкани от рогоз включва и такива от шавар, лика, стъбла на зърнени храни и др. (Детев 1960а, 50).

Обр. XI.58. Дъна от керамични съдове: 1 – 4 – с отпечатък от обикновена плетка; 5 – 11 – с отпечатък от друг вид рогозка.

Fig. XI.58. Bases of pottery vessels: 1 – 4 – with impression of ordinary stitch; 5 – 11 – with impression of another kind of stitch.

• „Елипсовидни“ отпечатъци (обр. XI.58: 9, 10). Установени са при три дъна. При всичките се касае за отпечатъци с елипсовидна или овална форма, с дължина от 8 до 13 мм и широчина от 3 до 5 мм. Те са среднодълбоки и покриват целия фрагмент. В един случай отпечатъкът е изтрит по края.

Извън тези три типа остават седем фрагмента, всеки с различен отпечатък, които не могат да бъдат причислени към никой от гореописаните типове.

• Успоредни зигзаговидни линии, покриващи целия фрагмент, като в краищата му са изтрити. В „зиг-заг“-а линиите са разположени под прав ъгъл. Разстоянието между тях е 2 мм, а широчината им е 3 мм (обр. XI.58: 11). Точен паралел се открива в Курило – Кременица и Челопечене (Петков 1965, 47, обр. 3 а-в), близък до него е и един фрагмент от селищна могила Караново (Hiller, Nikolov 2005, Taf. 181:1). Най-вероятно са оставени от някакъв вид преплетена подложка.

• Върху един фрагмент има отпечатъци, които най-вероятно са оставени от някакъв вид тъкан (обр. XI.59: 1). Те представляват плитки тънки (~ 1 мм) вдлъбнати линии, успоредни една на друга на разстояние 3 мм. Пресечени са от перпендикулярни на тях редици от малки кръгли плитки ямички с диаметър 1 мм. Разстоянието между редиците от ямички е от 15 до 23 мм. Покриват цялото дъно, като на места, особено в периферията, са изтрити. Паралелът с други подобни отпечатъци (Петков 1965, обр. 9 а, в) говори, че най-вероятно ямичките са следи от малки и много фини възелчета, които очевидно са свързани с плетката на материята, оставила отпечатъка.

• Разположени в концентрични кръгове вдлъбнати дъговидни линии, които покриват цялото дъно. Те са на разстояние 5 мм една от друга и са широки 5 мм. В най-външната си част отпечатъкът завършва с елипсовидни вдлъбнати ямички, перпендикулярни на вдлъбнатите линии. Разстоянието между тях е 6 мм. Размерите им са 6 х 3 мм (обр. XI.59: 2).

• Три вдлъбнати, успоредни една на друга, прави, загладени линии. Разположени са върху цялото дъно. Разстоянието между тях е 9 мм, а широчината им е 3 мм (обр. XI.59: 3).

• Застъпващи се плитки отпечатъци с приблизително овална форма. Покриват цялото дъно. Размерите им са около 14 х 4 мм (обр. XI.59: 4).

Отпечатъкът на останалите два фрагмента е твърде изтъркан, за да бъде описан, а това говори за дълготрайно използване на съда.

При всички фрагменти, с едно изключение, отпечатъкът покрива цялото дъно. В два от случаите той е изтрит по края.

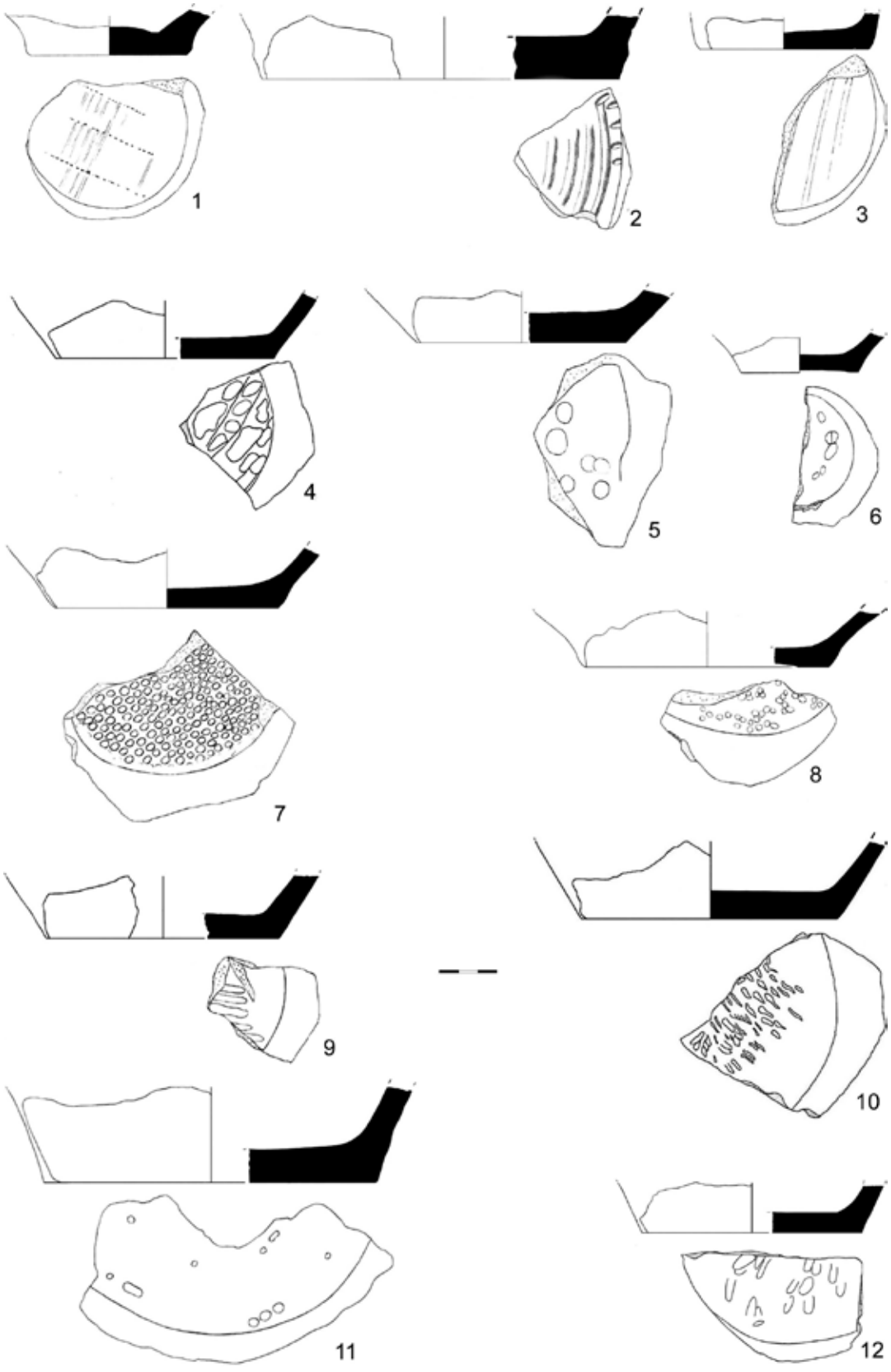
Отпечатък от друг материал

Към тази група се отнасят 18 фрагмента. Десет от тях принадлежат на средностенни съдове, а останалите – на дебелостенни. Към първия вариант спадат три конкавни дъна, всички останали са равни. Дебелината на дъната варира от 7 до 20 мм. Това е и групата с най-много дебелостенни съдове. Към нея спадат два ясно разграничими типа:

• „кръгли“ отпечатъци – те са неорганизирани, сравнително кръгли. Не покриват целия фрагмент, който и в трите случая е изтрит по края си. И трите съда са средностенни, едно от дъната е конкавно, а останалите са равни. Отпечатъците са с размери, които варират от диаметър 6 – 10 мм и дълбочина 2 мм (обр. XI.59: 5) до диаметър 4 – 6 мм и дълбочина 1 мм (обр. XI.59: 6).

• малки кръгли отпечатъци – в три от петте случая те са с диаметър около 3 мм и покриват плътно цялото дъно (обр. XI.59: 7, 8). Само при единия фрагмент отпечатъкът е изтрит по края. При него и при още един отпечатъците са плитки. Третият фрагмент е със среднодълбоки отпечатъци. Два от съдовете са средностенни, с конкавни дъна, а последният е дебелостенен, с равно дъно.

При другите два фрагмента от този тип отпечатъците са неорганизирано разпо-

Обр. XI.59. Дъна от керамични съдове: 1 – 4 – с отпечатък от друг вид рогозка; 5 – 12 – с отпечатък от друга материя.

Fig. XI.59. Bases of pottery vessels: 1 – 4 – with impression of another kind of stitch; 5 – 12 – with impression of another kind of material.

ложени, среднодълбоки, с диаметър 5 мм, като върху едното дъно кръглите отпечатъци са групирани на няколко места по три, но има и единични (обр. XI.59: 11) – те са близки до най-малките отпечатъци от горния вариант (обр. XI.59: 6). Съдовете са дебелостенни, с равни дъна.

В девет случая отпечатъците се различават както помежду си, така и от всички останали.

• В един от случаите отпечатъкът представлява неправилни, продълговати, излъскани, засичащи се вдлъбвания, на места плътно допрени едно до друго и успоредни, като се открояват три приблизително елипсовидни, дълбоки ямички. Покрива цялото дъно (обр. XI.59: 12);

• Вторият отпечатък се намира в централната част на дъното и се характеризира с неорганизирани, среднодълбоки, продълговати вдлъбвания, разположени в една посока, като някои от тях се застъпват. Размерите им са около 8 х 4 мм (обр. XI.59: 10).

• Третият е с успоредни една на друга линии (?). Разстоянието между тях е 1 – 2 мм, а широчината им е от 3 до 5 мм. Отпечатъците са плитки и доста изтрити (обр. XI.59: 9).

• Четвъртият се характеризира с част от предимно неорганизирани единични дълбоки ямички и друга част с такива, организирани в няколко линии, успоредни и перпендикулярни една на друга. Диаметърът на ямичките в тези линии е от 2 до 4 мм. Отпечатъкът не е равномерен. Линиите са концентрирани само в една част на дъното (обр. XI.60: 1).

Всички останали фрагменти са с неорганизирани, плитки или среднодълбоки отпечатъци, които също са доста заличени, явно заради дълготрайна употреба на съдовете.

Всички, с едно изключение, са изтрити по ръба на дъното.

С изключение на два фрагмента, които принадлежат към дебелостенни съдове, всички останали са от средностенни. В тази група, без изключение, дъната са равни.

Друга интервенция

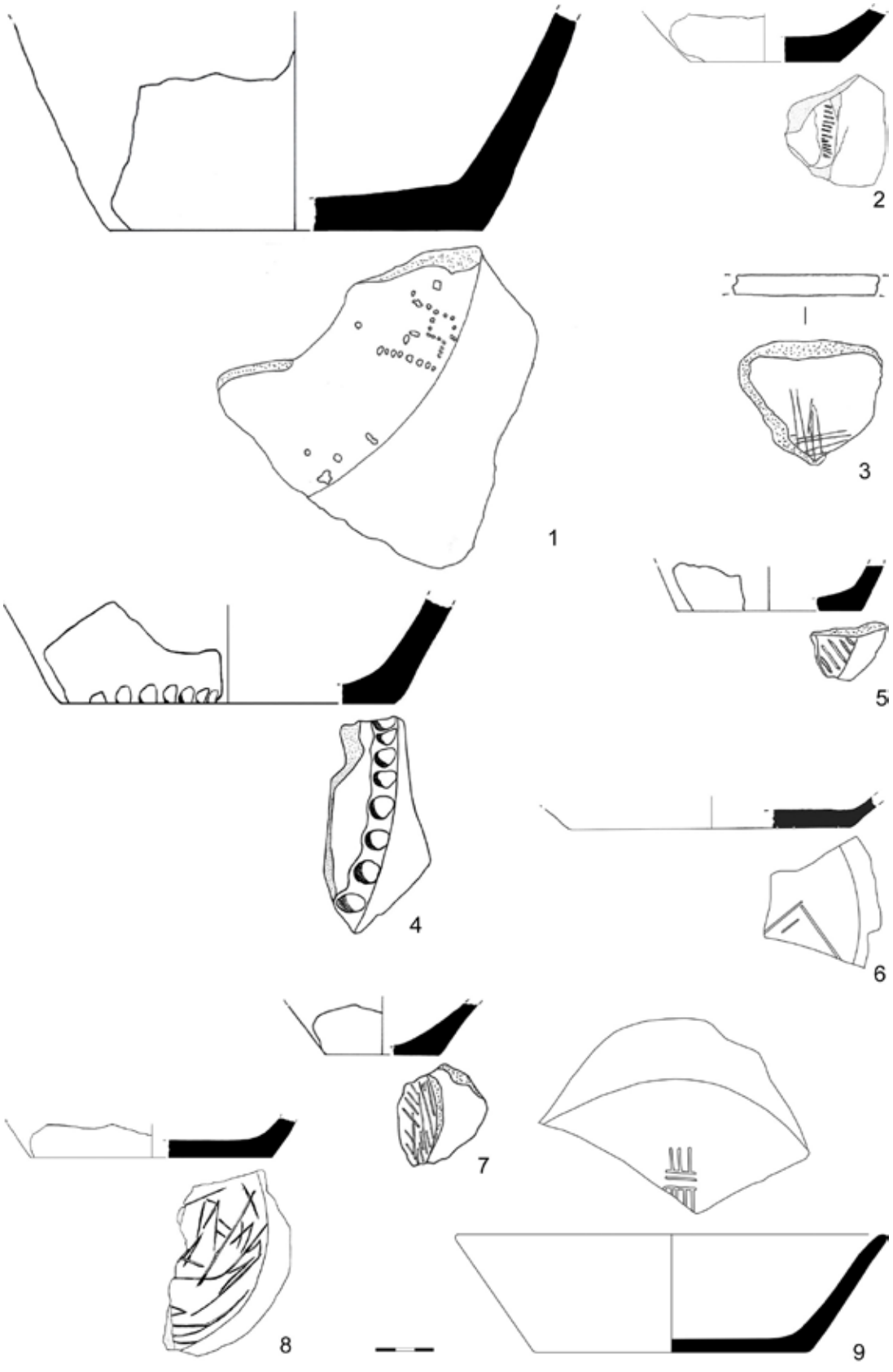
Интервенцията представлява предимно различни видове издраскванията или врязвания. Всички фрагменти са от средностенни съдове с равни дъна. Дебелината им варира от 5 до 13 мм. Тази група е най-малобройна, като в нея се наблюдават две разновидности (подгрупи).

Организирана интервенция

В тази подгрупа влизат пет дъна. Две от тях са с различен вид издраскванията. При първото те са почти по ръба на фрагмента – къси (6 мм), плитки, успоредни една на друга чертички, с посока от външната част на дъното към центъра (обр. XI.60: 2). Разстоянието между тях е 1 мм, а те са с широчина 1 – 2 мм. При втория фрагмент плитките издраскани линии са в две групи, които се пресичат под прав ъгъл. Широчината им е 1 мм, а разстоянието между тях е различно – от 2 до 7 мм. Те са разположени в централната част на фрагмента (обр. XI.60: 3). Паралел на „украсата“ от този тип се открива в Бреница (Тодорова Х. 1986, 209).

При други две от дъната се наблюдават врязани, сравнително тесни линии. Върху едното те са нагъсто, успоредни едно на друго, като покриват площта на целия фрагмент. Разстоянието между тях е 2 мм, широчината им е 1 мм (обр. XI.60: 5). При другото личат три врязвания – двете образуват прав ъгъл, а от третото, от вътрешната им страна, е запазена съвсем малка част (обр. XI.60: 6).

Последният фрагмент от тази подгрупа се характеризира с украса от прищипвания по самия ръб на дъното (обр. XI.60: 4). Те са с дължина 9 – 10 мм и ширина 5 – 6 мм. От запазената част изглежда, че по останалата повърхност няма никаква друга украса. Всички фрагменти от тази група принадлежат на средностенни съдове с равни дъна.

Обр. XI.60. Дъна от керамични съдове: 1 – с отпечатък от друга материя; 2 – 9 – с друга интервенция.

Fig. XI.60. Bases of pottery vessels: 1 – with impression of another kind of material; 2 – 9 – with another kind of intervention.

Неорганизирана интервенция

Тази подгрупа се характеризира само с два фрагмента (обр. XI.60: 7 – 8). И при двата се касае за неорганизирани среднодълбоки врязвания. В единия случай са малко по-широки, отколкото в другия.

Интерес представлява едно дъно от керамичен съд, намерено в селището, което се отличава от гореописаните. То е с врязани, организирани линии, наподобяващи буквата „Ш“. Намират се от вътрешната страна на дъното (обр. XI.60: 9) и заемат централната му част. Фрагментът е част от паница. Врязваните линии образуват два „знака“, обърнати един към друг с широките си основи, като между тях има самостоятелна врязана линия, успоредна на основите им. Единият „знак“ е с четири, а другият с три чертички, перпендикулярни на основата. Те са близки до т. нар. знаци върху дъна на съдове, които обаче са от долната страна на съдовете (Николов Б. 1974, изображение 109, 110; Тодорова Х. 1986, 208 – 211, рис. 113, 114). Врязани „знаци“ от вътрешната страна на дъна на съдове са открити в селищна могила Юнаците (Бояджиев и др. 2013, 88).

Интерпретация

В литературата е застъпено мнението, че отпечатъците се получават от тежестта на неизсъхналия глинен съд върху рогозката, върху която е оставен, за да изсъхне (Детев 1959, 46). След направените от нас консултации[193] се очерта и друго мнение – че този процес не е случаен, а е търсен целенасочено, тъй като в по-голямата си част съдовете са прекалено леки, за да могат да получат такива отпечатъци. Твърде вероятно е нарочно да са били притискани към съответната рогозка или друга подложка с цел удобство при направата им. Според направените наблюдения изглежда, че керамичните съдове са поставяни върху всякакви повърхности – освен от различни тъкани и рогозки отпечатъци явно са оставени от дребни клонки, семена и зърна. Някои от оставените отпечатъци са организирани, а други не – „разхвърляни“ са по цялото дъно хаотично. Към първите спадат кръглите подложки (тези с кръгли концентрични отпечатъци), като не е изключено да са използвани в процеса на направа на съда, като са били въртени при формуването му. Възможно е съдовете да са били поставяни както върху кръглите, така и върху останалите видове подложки за по-голяма устойчивост при направата им, но тази причина не дава отговор на въпроса за единичните отпечатъци – съдът не би могъл да стои достатъчно устойчиво върху тях (напр. кръглите отпечатъци).

Разпределението на съдовете с отпечатъци по комплекси е много неравномерно (граф. XI.34). В някои от тях – III, IV, IX, включително и един от най-големите (VIII) те въобще не са засвидетелствани.

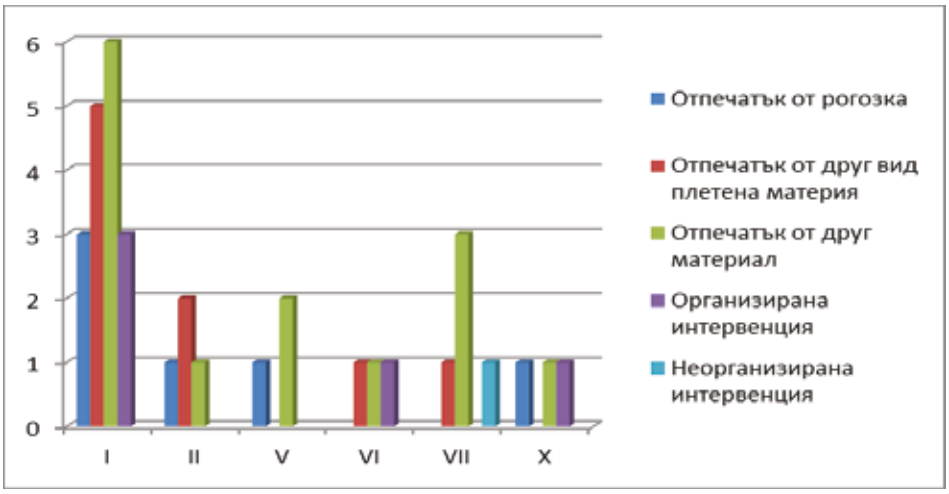
С най-голяма концентрация на керамични дъна с отпечатъци се откроява комплекс I. Петте вкопавания в комплекса съдържат малко над 1/3 от всички отпечатъци (17 фрагмента). В отделните структури на този комплекс разпределението на отпечатъците също не е равномерно – както като брой, така и по типове (граф. XI.35). С най-голям брой и най-голямо разнообразие се откроява вкопаване 23 – десет фрагмента. Само в това вкопаване (в рамките на комплекс I) са открити дъна с отпечатъци от рогозка. Следва вкопаване 24 с четири фрагмента.

И двата фрагмента, открити във вкопаване 28, не са с отпечатъци, а са с „организирана интервенция“, която по своя характер представлява пресичащи се врязани линии. От вкопаване 25 е известен само един фрагмент с отпечатък, а във вкопаване 26 такива не се установиха.

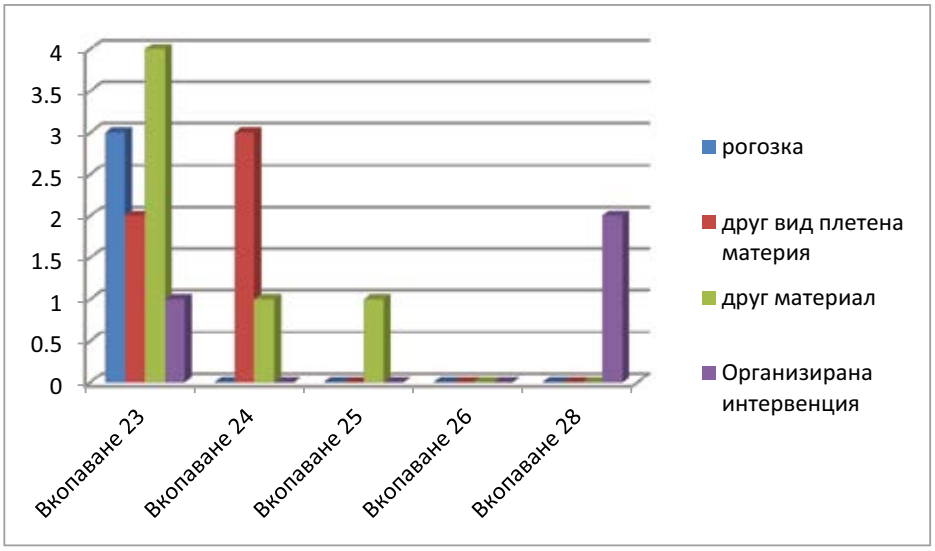
В останалите комплекси дъната с отпечатъци са значително по-малко.

Комплекс II включва вкопавания 35 и 43. И двете са представени с по два фрагмента. Във вкопаване 35 се разкриха по един фрагмент от група „отпечатък от друг

[193] Консултацията е направена с Васил Василев, грънчар от гр. Троян.

Граф. XI.34. Разпределение на керамичните дъна с отпечатъци по комплекси.
Diagram XI.34. Distribution of bases with imprints by complexes.

Граф. XI.35. Разпределение на керамичните дъна с отпечатъци по вкопавания в комплекс I.
Diagram XI.35. Distribution of bases with imprints by dug-in features in complex I.

материал“ и от „отпечатък от рогозка“ (подгрупа „отпечатък от рогозка“). Фрагментите от вкопаване 43 се отнасят към подгрупа „отпечатък от друг вид плетена материя“. Очевидно в този комплекс преобладава групата „отпечатък от рогозка“.

Комплекс V е представен от вкопавания 33, 33А и 37. Към първото вкопаване се отнася един „отпечатък от рогозка“, а към другите две – по един фрагмент от група „отпечатък от друг материал“.

Комплекс VI е представен от вкопаване 14, в което се разкриха три фрагмента, принадлежащи на три различни групи – „отпечатък от друг вид плетена материя“, „отпечатък от друг материал“ и „организирана интервенция“.

Следва комплекс VII, който е представен само от едно вкопаване – 30. В него се разкриха пет фрагмента. Единият от тях принадлежи на групата „отпечатък от рогозка“ (подгрупа „отпечатък от друг вид плетена материя“), три фрагмента към „отпечатък от друг материал“ и един към „друга интервенция“ (подгрупа „неорганизирана интервенция“).

В един от най-големите комплекси (X) са открити само три фрагмента, отнасящи се към три различни групи – „отпечатък от рогозка“, „отпечатък от друг материал“ и „организирана интервенция“.

При останалите фрагменти не се забелязва закономерност при местонамирането им. В четири от комплексите – III, IV, VIII и IX не са открити дъна с отпечатъци.

XI.5. ПАРАЛЕЛИ НА КЕРАМИЧНИЯ КОМПЛЕКС ОТ ВЪРХАРИ (Камен Бояджиев)

Основна цел на анализа на формите и украсите на керамичните съдове от Върхари, освен вътрешно сравнение и установяване на потенциални разлики във функцията или хронологията на различните комплекси и вкопавания, е изясняване на относителната хронология на селището и културната му принадлежност чрез сравняването с други селища от халколита в съседни райони. Значителното разнообразие на керамичния комплекс – както като форми, така и като техники и мотиви на украсата – позволява откриването на паралели в широк ареал и голям брой обекти. Същевременно осъществяването на тази задача е затруднено от две обективни обстоятелства. Първото е степента на запазеност на керамичния материал от Върхари – както силната му фрагментираност, затрудняваща възстановяването на формите, така и състоянието на повърхността, което в редица случаи възпрепятства установяването на мотивите и композициите на рисуваната украса (а и на самото ѝ присъствие). Второто е липсата на голям брой по-цялостно публикувани керамични комплекси от обекти от съседните райони, особено такива с ясна стратиграфия, обхващаща различни етапи на халколита.

В предложения сравнителен анализ последователно ще разгледаме различните форми с акцент върху специфични типове и подтипове съдове, техники и мотиви на украсата и съчетанието между някои форми съдове и видове украса.

Най-разпространеният тип съдове във Върхари, коничните паници, имат твърде широк хронологически диапазон. По-конкретно внимание сред тях заслужават специфичните подтипове с издатъци над ръба на устието (I.1.B и I.1.C) и т. нар. лилиевидни паници (I.1.D). Подтипове I.1.B и I.1.C се срещат в обекти от ранния халколит по долината на Марица – напр. Дервишов оджак и Луда река (Leshtakov 1997a, 74 – Fig. 12: 3; Leshtakov 1997b, 91 – fig. 11: 6, 92, fig. 12: 1), в Караново (Schlor 2005, 146 – 150) и по долината на Струма (Чохаджиев 2007, 215 – обр. 25).

Една специфична конична паница с релефна лента по ръба на устието (обр. XI.35: 6) намира много добри паралели сред материали от Източна (Турска) Тракия, синхронизирани с култура Марица (ранен халколит) (Erdogu 2001, fig. IV.12: 4, 5).

Подтип I.1.D във Върхари е представен от едва 9 екземпляра, като „вълнообразните“ издатъци са слабо изразени (не са регистрирани екземпляри със значителна разлика във височината на устието, каквито са характерни за обектите от Горнотракийската низина – Калчев 2010, 27). Паниците с вълнообразно устие (т. нар. лилиевидни паници) са една от характерните форми за ранния и средния халколит (Тодорова Х. 1986, 99, Рис. 23: 5; 24: 7). Формата се запазва до началото на късния халколит (Petrova 2007, 55, Fig. 1: 2).

Характерните за Върхари паници и паници/купи с S-видна профилация (типове I.2 и II.1), и преди всичко някои конкретни подтипове (I.2.B, I.2.C, II.1.G, II.1.I, II.1.H) намират паралели в раннохалколитни обекти в обширен район: в Горнотракийската низина (виж също Тодорова Х. 1986, 99 – рис. 23: 8) – напр. селищните могили Ясатепе (включително с украса от графит и насечки/канелюри по устието – Katsarov 2003, 220 – fig. 4: 1, 2, 3, 5), Караново (S-видна паница с врязана украса и вероятно отлепено столче от хоризонт 6 – Karanovo 2005, Tafel 60: 6), Юнаците (хоризонт BV – Бояджиев и др. 2017b, 33 – обр. 10: 11; лични наблюдения) и Капитан Димитриево

(Николов и др. 2002, 9 – обр. 2); по долното течение на Места – напр. в Дикили таш IIB (паница 1.2.C с графит от хоризонт VIB – Dikili Tash 2004, Pl. 69) и в Парадейсос (Johnson 1987, 43 – Fig. 20: 58, 44 – Fig. 21: 120); в долината на Струма – напр. Българчево IV (Pernicheva-Perets et all. 2011, Fig. 4.138: 10 – 13), като според С. Чохаджиев в този район те „са по-често срещани в края на периода (ранния халколит – б. а.), а през следващите фази изчезват“ (Чохаджиев 2007, 95, обр. 26: 1 – 6). В Горнотракийската низина и Родопите паници и паници/купи с S-видна профилация са засвидетелствани и през късния халколит – напр. Юнаците (Todorova, Macanova 2000, 355 – Tabl. 26.3: AVII.1.1, A.VII.2), Капитан Димитриево (Николов и др. 1999, 89 – обр. 4: 5), Орлица (виж в настоящия том). По-широко разпространение получават през III фаза на късния халколит, когато се срещат и по долините на реките Места (Илинден – Клисура – Тодорова Н. 2017, обр. 5: 11, 12) и Струма (Чохаджиев 2007, обр. 37: 2, 4), както и в Западните Родопи, където доживяват до финала на халколита (Ягодинската пещера, II строителен хоризонт – Тодорова Н. 2017, обр. 52: 1, 3, 4).

Сходните помежду си паници I.5.B и I.6.B и паници/купи II.2.B, често украсени с графитна рисунка, понякога съчетана и с канелюри/насечки по ръба на устието, също намират много добри паралели в редица обекти от ранния халколит (включително като украса или наличие на дръжка под прелома). Характерни са за Горнотракийската низина и особено долината на Марица – напр. селищните могили Юнаците, хоризонти BIV – BVI (Бояджиев и др. 2017b, 32 – обр. 9; 33 – обр. 10; лични наблюдения) и Ясатепе (Katsarov 2003, 218 – fig. 2), Карановo, хоризонт 7 (Karanovo 2005, Tafel 53: 19-20), Дервишов оджак (Leshtakov 1997b, 92, fig. 12), Луда река (Leshtakov 1997a, 67 – fig. 5: 2), Източна Тракия – района на Одрин (Erdogu 2001, fig. IV.12: 1, 2). Познати са и от долното течение на Места – напр. Дикили таш II (Dikili Tash 2004, Pl. 21, Pl. 30), Парадейсос (Johnson 1987, 45 – Fig. 22: 155), Парадими (Bakalakis, Sakellariou 1981, Tafel 30; Tafel IV – VI).

През ранния халколит се появяват и паниците с пречупено навътре (прегънато) устие от тип I.4, понякога украсени с графит – напр. Дервишов оджак (Leshtakov 1997b, 94 – Fig. 13: 4), Капитан Димитриево (Николов и др. 2002, 10, 11 – обр. 3: 1), Слатино (Чохаджиев 2006, 166, обр. 85: 2.5.1, 2.5.3, 2.5.6)[194]. По-масовото им разпространение обаче е по време на късния халколит (Petrova 2007, 55, 59; Петрова 2004, 421) – напр. селищните могили Карановo (Schlor 2005, 146 – 150), Юнаците (Todorova, Matsanova 2000, 336, 353, лични наблюдения), Съдиево (Todorova et al. 2003, 249), Драма – Мерджумекя (Thomas 2016, 228 – Abb. 1: 17330; Abb. 3: 15054; 230 – Abb. 3: 14213; 233 – Abb. 7: 15935, 15784, 14722, 08610). По-скоро към самото начало на късния халколит може да се отнесе и появата им в Дикили таш – хоризонт VIIA, фаза IIC (Dikili Tash 2004, Pl. 13; относно относителната хронология на Дикили таш виж напр. Tsirtsoni 2016 и цит. лит.). Познати са и от Парадейсос (Johnson 1987, 46 – Fig. 23: 161).

По-различна е ситуацията с паниците от тип I.3. Макар и по-слабо представени във Върхари от останалите типове паници, те са засвидетелствани във всички комплекси. През първата половина на халколита формата изглежда е много слабо разпространена в Тракия и Източна Македония. Публикувани са единични екземпляри, напр. от хоризонт 6 в Карановo (Karanovo 2005, Tafel 67: 6). По-широкото им разпространение е през късния халколит, като започва от самото му начало (напр. хоризонт 1 в Карановo – Karanovo 2005, Tafel 123: 7, 18; 124: 3; Petrova 2007, 55) и продължава през следващите фази – напр. Азмашка могила, Съдиево (Petrova 2007, 58 – 59, Fig. 7; 8: 2; 9: 9; Todorova et al. 2003), Юнаците (Todorova, Macanova 2000, Fig. 26.1: 1; 26.2: 1, 6, 8, 10, 11; Tabl. 26.1), Драма – Мерджумекя (Thomas 2016, Abb. 4: 15752, 1693). В

[194] В публикацията не е уточнено в кой хоризонт, съответно в кой етап на ранния халколит се срещат посочените форми.

Дикили таш са познати във фаза IIC (Dikili Tash 2004, Pl. 13). В Източните Родопи те са регистрирани в селищата Орлица (виж настоящия том) и Звиница (Тодорова Н. 2017, обр. 128: 1). По долината на р. Струма доминират през втората фаза на късния халколит (Чохаджиев 2007, 96, обр. 36: 8 – 13).

В групата на купите във Върхари се наблюдава значително разнообразие, но доминират по-меко профилираните форми – заоблено-биконични купи (подтипове III.3.D и III.3.A), „гърневидни“ купи (тип III.4), заоблени купи (тип III.5). Като цяло те са представени в редица обекти в разглеждания ареал, като са по-характерни за ранния и средния халколит (Тодорова Х. 1986, 99 – 100) – напр. Караново, хоризонт 5 (Schlor 2005, 139 – 131, 147 – 148 – Abb. 1.c. Karanovo 2005, Tafel 83), Ясатепе (Katsarov 2003, 221 – fig. 5: 1 – 3), Капитан Димитриево (Николов и др. 2002, 11 – обр. 3: 6, 8 – 10), Юнаците (хоризонти BV – BVI – лични наблюдения), Дервишов оджак (Leshtakov 1997b), Луда река (Leshtakov 1997a, 67 – fig. 5: 3), Дикили таш IIA-B (Dikili Tash 2004, Pl. 22, 23, 29, 32, 33). Трябва да се отбележат и някои паралели на специфични съчетания между определен подтип и вид украса, предимно в обекти по долината на Марица – напр. подтип III.3.A с врязана украса, тип „стълбичка“ и други мотиви (срв. напр. обр. XI.45: 1 и Дервишов оджак – Leshtakov 1997b, 99, fig. 17: 2; също Дана бунар 1 – Лещаков и др. 2007, 42), III.4.C с „въжести“ дръжки над прелома (срв. обр. XI.45: 3 с Луда река – Leshtakov 1997a, 67 – fig. 5: 4) или с графитна украса (Дервишов оджак – Leshtakov 1997b, 116, fig. 33: 5, 7, 10), III.4.A с вертикални врязани линии върху средната част (Дервишов оджак – Leshtakov 1997b, 100, fig. 18: 5), III.5 с хоризонтално поле с ямички под устието (срв. обр. XI.37: 3 и Дервишов оджак – Leshtakov 1997b, 97, fig. 16: 6) и др.

С ранния халколит се свързват и купите с S-видна профилация – подтипове III.1.C, III.6.A, III.6.B и III.6.C. С купите от подтип III.6.C са сходни паниците-купи от подтип II.1.I. Разликата е в по-заобленото тяло на купите с по-широка дъговидна извивка на стената. Най-точни аналогии подтипове III.6.B, III.6.C и II.1.I имат в ранно-халколитния пласт на селищната могила Ясатепе (Katsarov 2003, 219 – fig. 3: 2; 222 – 6: 1 – 3; 224 – 8: 5). Съдовете от Ясатепе са богато украсени – както с врязан орнамент, така и с графитна рисунка. Във Върхари също са представени и двата начина на орнаментация. Изглежда врязаната украса е по-често използвана при паниците-купи от подтип II.1.I, но в повечето случаи, когато е запазена само устийната част, не може да се определи към кой от двата подтипа се отнася тя (обр. XI.55: 1, 2, 4; XI.56: 4). Същевременно подтип III.6.C има паралели и в селища от Западните Родопи и долината на р. Места, които са доста отдалечени хронологически (финал на халколита) – Долно Дряново – Градище (Тодорова Н. 2017, обр. 37: 3, 4, 7) и Илинден – Клисура, като съвпадението освен във формата е и в украсата от малки вдлъбнатити в основата на пречупването на устието (Тодорова Н. 2017, обр. 6: 10; 8: 5, 6, 7, 8 – срв. с обр. XI.49: 5, 9).

Във Върхари са сравнително добре представени и биконичните купи от подтип III.3.B, в някои случаи с графитна украса върху горната част. В разглеждания ареал те се появяват през ранния халколит (напр. Караново, хоризонт 3 – Schlor 2005, 133, 148 – Abb. 1c; Луда река – Leshtakov 1997a, 69 – Fig. 7: 2), но получават по-широко развитие и разпространение през късния халколит.

Като характерни за късния халколит се приемат биконичните купи с подчертан прелом, подтип III.3.C, често с графитна украса в горната част. Според В. Петрова те се появяват във фаза Ib и се разпространяват масово в следващите (Petrova 2007, 59, 72 – Fig. 9: 3, 4). Във Върхари са слабо представени от единични екземпляри в различни комплекси. Личи концентрация в комплекс I (11 от общо 21 фрагмента).

Във Върхари са открити и два прелома от биконични купи, орнаментирани с т. нар. мидена украса (обр. XI.56: 5, 6). Този тип украса се смята за характерна за развитите фази на късния халколит (вж. Petrova 2007, 59, 72 – fig. 9: 2). Донякъде сходен

мотив, макар и върху друг тип съд, е засвидетелстван в раннохалколитното селище Дервишов оджак (Leshtakov 1997b, 114, Fig. 31: 6).

Цилиндрично-коничните и биконичните купи с обособена средна част (тип III.2, подтипове III.3.E, III.3.F, III.3.G) са по-слабо представени от останалите купи във Върхари. В публикуваните керамични комплекси от халколита в разглеждания ареал те също са сравнително слабо застъпени. Засвидетелствани са обаче в обекти, отнасяни към различни етапи от епохата – ранен халколит (Дервишов оджак – Leshtakov 1997b, 99 – Fig. 17: 5), прехода ранен/късен (или среден) халколит (Юнаците, хоризонт BIV – Бояджиев и др. 2017b, 32 – обр. 9: 8, 11; Дикили таш IIC – Dikili Tash 2004, Pl. 80; вж. също Тодорова Х. 1986, 100 – рис. 24), началото на късния халколит (Petrova 2007, 65 – Fig. 2: 8, 66 – Fig. 9: 3, 4).

Поради фрагментарния характер на материала най-трудно възстановими и съответно най-трудно съпоставими са големите съдове от групата на гърнетата. Най-широко представени във Върхари са гърнетата от подтип IV.1.C, като аналогични форми са засвидетелствани както в ранния (Дервишов оджак – Leshtakov 1997b, 102 – Fig. 20: 3, 4), така и в началото на късния халколит (Petrova 2007, Fig. 4: 5, 8). Украсата от набождания върху гърне от тип IV.1.A от Върхари (обр. XI: 15) също намира сходства и в двата периода (Дервишов оджак – Leshtakov 1997b, 103 – Fig. 21: 4; Petrova 2007, Fig. 4: 5).

Силната фрагментираност на съдовете от групата на каните също не дава възможност за точни съпоставки, като формите им изглежда не се различават съществено от разпространените през халколита. Като характерна особеност за Върхари може да се приеме използването предимно на малки хоризонтални дръжки върху шията на съда вместо обичайните вертикални. Специфични за обекта са т. нар. тунелести дръжки. От халколитната епоха освен от Върхари подобни са известни от селището Орлица (виж в настоящия том), както и от селищна могила Юнаците[195].

Специфична група, представена в почти всички комплекси във Върхари, представляват високите подставки с форма на пресечен конус (в единични случаи може би и цилиндрични) и хоризонтална горна част с отвор в средата и с богата релефна украса. Те са слабо разпространени в култура Марица. Публикуваните съдове от този тип се концентрират предимно в един ограничен ареал по долината на р. Марица, в подножието на Сакар – откритите селища Дервишов оджак, Луда река, Дощубака, Гьок тепе, които К. Лещаков датира в ранния халколит – култура Марица (Leshtakov 1997a, 60 – 61, 70 – Fig. 8: 3; 71 – Fig. 9; 74 – Fig. 12: 1, 2; Leshtakov 1997b, 105 – Fig. 23; 106 – Fig. 24; 128 – 131). Те са засвидетелствани и в района на Одрин, в Източна Тракия (Erdogu 2001, Fig. IV.15 и 16). Произхождат от непроучвани обекти, които според материали от теренни издирвания са синхронизирани с култура Марица (отнасяни към т. нар. култура Коджатепе). Подставки с подобна форма се появяват в края на ранния халколит и в долината на Струма (Слатино, хоризонт V – Чохаджиев 2006, 25, обр. 86: 12.1.1., 12.1.2.; 124: 13; Чохаджиев 2007, 95). В Източна Македония са регистрирани в различни хоризонти на селищната могила Дикили Таш, основно във фаза IIB – ранен халколит (Dikili Tash 2004, Pl. 16, Pl. 39). Те са предимно цилиндрични, с врязана украса, с мотиви, сходни с тези във Върхари. Подставки с врязана украса са открити и в Парадейсос (Johnson 1987, 48 – Fig. 24: 133).

В периода на прехода ранен – късен халколит (т. нар. среден халколит) високите подставки се появяват и в култури Хаманджия IV и Сава IV, като тяхното развитие продължава и през късния халколит – в култура Варна (Todorova 2002, 86 – 87, Abb.

[195] Лични наблюдения на К. Бояджиев и Я. Бояджиев. Обстоятелството, че на три от обектите, на които сме работили, са регистрирани този тип дръжки, ни кара да мислим, че те имат по-широко разпространение през късния халколит, но тъй като са малобройни, най-вероятно не им е обърнато необходимото внимание и не са публикувани.

83: 3, 4; 85: 1, 2). Те обаче имат определени различия – и като форма, и като украса – с подставките от Върхари.

Украсата върху съдовете от Върхари е разнообразна като техники и мотиви и също намира паралели в редица обекти от халколита в разглеждания ареал. Най-добри сходства, като комплекс, са засвидетелствани в култура Марица. Те включват:

- типичната за „Марица“ врязана украса тип „стълбичка“, която се появява още в началото на културата (Тодорова Х. 1986, 100) и се запазва до нейния край и началото на късния халколит (Petrova 2007, 55);
- полета, защриховани с насечки;
- снопове врязани линии, образуващи различни мотиви;
- комбинация между врязана украса и полета, покрити с червена пастьозна боя (слабо засвидетелствани във Върхари, но вероятно в голяма степен поради постдепозиционни процеси);
- комбинация между графит и канелюри/насечки по ръба на устието;
- преобладаване на т. нар. „позитивна“ украса при графитната рисунка и др.

Един специфичен фрагмент от Върхари, украсен с врязани линии, рамкирани от триъгълни набождания (обр. XI.57: 20), намира паралели в обекти по средното течение на Марица в подножието на Сакар и в района на Одрин (Leshtakov 1997b, 113, Fig. 30: 3; Erdogu 2001, Fig. IV.17, 18).

Най-точни паралели – като форми и украса – керамичният комплекс от Върхари намира с този от селището Дервишов оджак, както и от Луда река – и двете селища са разположени в долината на р. Марица, в подножието на Сакар (Leshtakov 1997a; Leshtakov 1997b). Повечето публикувани материали от двата обекта имат аналогии във Върхари. Същевременно и в двата обекта отсъстват някои от типовете съдове, които са добре засвидетелствани във Върхари – паниците с S-видна профилация (тип I.2) и с удебелено от вътрешната страна устие (тип I.3), биконичните купи с подчертан прелом (подтип III.3.C) и др. – т. е. предимно форми, свързвани с прехода ранен – късен и с късния халколит. К. Лещаков, проучвателят на Дервишов оджак и Луда река, ги отнася към началото на ранния халколит, култура Марица (Leshtakov 1997a, 62 – 63; Leshtakov 1997b, 117).

Другият обект, с който керамичният комплекс от Върхари има многобройни и точни паралели, е селището Орлица, намиращо се на около 35 км в южна посока (виж публикацията в настоящия том). Аналогиите обхващат:

- подтипове I.2.A – I.2.F, I.3.A, I.4.A – I.4.D, I.5.A при паниците;
- подтип II.2.B от паниците-купи;
- подтипове III.1.A, III.1.F, III.3.A, III.3.B, III.3.C, III.3.E, III.4.A, III.4.B, III.5.C от купите;
- IV.2.A – IV.2.D от гърнетата;
- при каните и от двата обекта хоризонталните дръжки върху шията им (или при нейната основа) ясно доминират над вертикалните;
- т. нар. тунелести дръжки;
- някои техники и мотиви на врязаната украса.

Съществената разлика между двата обекта е наличието във Върхари на форми и украси, които са свързани с първата половина на халколита и които отсъстват в Орлица.

Сравнителният анализ показва, че разнообразният като форми и украса керамичен материал от Върхари намира паралели в редица обекти от сравнително широк ареал – предимно Горнотракийската низина и най-вече средното течение на Марица, но също така Източна Македония и долината на Струма. Повечето аналогии се свързват с ранния халколит и прехода ранен/късен халколит (напр. Дервишов оджак, Луда река, Ясатепе, Карановo – хоризонти 7 – 3, Юнаците – хоризонти BIV – BVI, Капитан

Димитриево, Дикили таш IIB и IIC и др.), но някои форми се приемат за характерни за късния халколит. В този смисъл трябва отново да отбележим, че няма данни за последователно обитаване на селището при Върхари през различни етапи на халколита. Първо, в стратиграфско отношение липсват данни за последователни напластявания (с изключение на двата етапа на запълване на вкопаване 18), както и за нарушаващи се негативни структури. Второ, разпространението на отделните типове и подтипове съдове и характерни техники и мотиви на украса не показват потенциална хоризонтална стратиграфия и концентрирането на „по-ранни“ и „по-късни“ материали в определени комплекси и вкопавания. Напротив – и едните, и другите се срещат заедно в рамките на различните структури – за сравнение например паници I.5.B и паници/купи II.2.B и C с украса от графитна рисунка и канелюри по ръба на устието, и купи III.3.C (граф. XI.25, XI.26).

Въз основа на направения преглед и представените аргументи селището при Върхари може да бъда отнесено към прехода между ранния и късния халколит (или т. нар. среден халколит според предложената от Х. Тодорова триделна периодизация) или самото начало на късния халколит – период, в който все още съществуват редица характерни за ранния халколит форми и украси и се появяват за пръв път нови такива, които се развиват и разпространяват през късния халколит. Част от керамичния комплекс от Върхари намира добри паралели в представените от Х. Тодорова характеристики на IV фаза на култура Марица (Тодорова Х. 1986, 100 – рис. 24, 102). За съжаление все още липсват цялостно проучени и публикувани комплекси от селищни могили със сигурна стратиграфия, обхващащи именно последните две фази на култура Марица и началото на Караново VI, което до голяма степен затруднява по-конкретни заключения. Не е изключено някои елементи, които се приемат за диагностични за определени периоди и фази, да имат различен живот в различни райони. В този смисъл интерес представлява и документираният в селищна могила Дикили таш случай на откриване в едно жилище на различни познати до момента от обекта технологични и декоративни категории съдове, характерни за различни фази от неговото съществуване (Darcque et al. 2015, 406 – 408).

В културно отношение керамичният комплекс от Върхари намира близки сходства с един „локален вариант“ на култура Марица, развиващ се по долината на р. Марица в подножието на Сакар, между днешните градове Харманли и Одрин. Възможно е наличието на по-тесни контакти с този район, осъществявани по долината на р. Арда. Същевременно паралелите както на север към Горнотракийската низина, така и на юг към Беломорието (Източна Македония), както и значителното разнообразие на керамични форми и украси показват, че обектът не е бил изолирано планинско селище, а напротив, е заемал важно средищно положение и вероятно е поддържал търговски и други контакти в различни посоки.

XI. POTTERY

XI.1. Sources

Kamen Boyadzhiev, Yavor Boyadzhiev and Krastyu Chukalev

The complete ceramic pots and the sherds that provide enough information found in the negative features as well as some of those yielded by the ground parts of the complexes have been entered into a database (a total number of 21 803 artefacts) (Tabl. X1.1).

The information provided by these artefacts is determined by the condition of the pottery. It depends on three factors: the building type, damage caused by fire and the impact of the water. As a result, the pottery is highly fragmented, and most of the sherd surfaces are completely or partially destroyed. Only 160 vessels are recoverable (excluding the miniature vessels) (Table XI.2; Diagram XI.1). The painted decoration is particularly damaged. The surface of the pots found in the deeper dug-in features is better preserved (Diagrams XI.2 and XI.3). This has impacted the percentage of painted decoration in the various complexes.

XI.2. Technology

Krastyu Chukalev

The analysis of the technological indexes of the ware entered in the database shows that the clay used to make the pottery was carefully selected and refined. Organic temper is very scarce (Diagram XI.4). The main type of temper used was inorganic – 73.4%. It was followed by the combined tempers, with the most common combination of mineral tempers and grog (chamotte) – 17.7%. The use of talc is also attested. The use of fine temper is documented in all complexes and in all groups of ware – 72.4% (Diagram XI.5).

The analysis of the break reveals that the single-part break is the most common – 68.1% (Diagram XI.6). It is an indicator of an even firing of the pottery.

The completely preserved surfaces are divided into several groups (Diagrams XI.9 and XI.10), with the smoothed surface dominating. The main surface colours are grey, black, a combination of both and brown (Diagrams XI.11 and XI.12). However, the secondary firing has to be taken into account. The slip on the surface is difficult to define as a technological typical feature.

The statistical analysis of the technological typical features of the pottery yielded by the Chalcolithic settlement near Varhari does not reveal significant differences between the complexes.

XI.3. Classification

Kamen Boyadzhiev

Most classifications of Chalcolithic pottery assemblages in present-day Bulgaria comprise a combination of metric and morphological typical features, with the proportion between the main metric characteristics playing the most important role. Due to the the small number of complete or reconstructable pots found at Varhari, in most cases, it is impossible to define this proportion. For this reason, the current classification is based on specific typical features.

Nine main shapes have been defined: plates, deep bowls, jars, jugs, cups, potstands, lids, storage vessels, strainers and an intermediate group – plates/bowls.

I. Plates (Fig. XI.1 – 5). Single-body pots, whose maximal diameter is at the rim. Their depth varies significantly: from 1:5 to 1:2 related to the rim diameter. Six types are defined based on the general shape. Subtypes are defined within each type based on the specific features of the rim.

II. Plates/deep bowls (Fig. XI.6 – 7). The shape of some of the ware from Varhari is transitional between plates and bowls. The highly fragmented condition of the ware does not allow the use of metric criteria and thus make it impossible to attribute them to one of

the two groups. Hence, an intermediate group of plates/bowls has been defined.

III. Bowls (Fig. XI.8 – 14). The group comprises two or three-partite pots whose rim diameter is equal to or smaller than the maximal diameter but is larger than 2/3 of the maximal diameter. The height is less than or equal to 2/3 of the maximum diameter. Sometimes, it is hard to define whether a pot was a bowl or a jar because the pottery was highly fragmented.

IV. Jars (Fig. XI.15 – 17). This group comprises wholemouth pots with a two or three-partite body whose rim diameter is less than 2/3 of the maximal diameter. The height is less than or equal to 2/3 of the maximal diameter. Two main types with several subtypes are defined.

V. Jugs (Fig. XI.18: 1 – 7). Pots with a three-partite elongated body with high neck and handle/handles. The diameter of the rim varies between 7 and 12 cm. In view with the highly fragmented ware from Varhari, the jugs can be recognized by their neck mainly.

VI. Cups (Fig. XI.18: 8 – 23). These pots are defined by their small size and their small capacity, which determine their different function. There are single artefacts with a shape, which sometimes resembles the large bowls or jars.

VII. Storage vessels. Only one pot which can be restored can be related to this group. It has a rounded body and two horizontal handles on the maximal diameter of the belly; the maximal diameter and the height are ca. 0.60 m (Fig. II.15).

Many sherds can be related to storage vessels based on the wall thickness and the diameter. Most of them are decorated with incised patterns.

VIII. Lids (Figs. XI.52: 1; XI.54: 6). A low number of lids is documented: 13 artefacts.

IX. Pots with perforated walls (strainers).

X. Potstands. Pots shaped as a frustum of a cone (a single cylindrical-shaped artefact is documented), opened at the base (Fig. XI.19). At the top there is a horizontal edge at the inside with a round opening in the middle. The potstands are usually decorated with incised patterns.

XI. Miniature pots ('models of pots'). Ceramic pots whose size (and their capacity especially) is so small that they cannot be used as regular pots. The diameter and the height of the miniature pots is less than 4 – 5 cm.

Decoration

Decoration is documented on ca. 20% of the studied sherds. However, the percentage of the decorated ware was probably significantly higher. The surface of a large number of the sherds is significantly damaged, and the painted decoration suffered the most.

The decoration is diverse, in terms of both the technique and the ornamentation. The applied decoration is predominant, 17.7% out of the total number of the studied sherds.

Applied decoration

Negative decoration

The negative decoration (made by removing tiny chips of the surface) is the dominanat type. The most common is the incised decoration. It is documented on 11,5% of the studied sherds.

Incised decoration. It is documented on various shapes and types of vessels. The following techniques are documented: shallow incisions; thin, broader and broad incised lines; grooves; short incisions. There is a significant variety of patterns and combinations of these techniques. Sometimes the incised decoration is combined with other techniques such as painted, stabbed, Kerbschnitt, finger imprints, applied pellets, etc.

Kerbschnitt. In this case ‚Kerbschnitt' means small rectangular or almost quadrangular chips from the surface organized in a chess pattern (Figs. XI.56: 1; XI.57: 16). It is not a common decoration at Varhari.

Impressed decoration. The impressed decoration comprises a set of simple single motifs made by pressing with a tool made from wood, bone, shell or fingernail. The so-called "shell decoration" consists of opposite arch-shaped rows on the wide thickened carination of biconical bowls. It is documented only on two vessels (Fig. XI.56: 5, 6).

Dimples. These are usually small dimples under the rim (Figs. XI.38: 3; XI.47: 4), but they are also documented on other parts of the vessel, e.g. under the carination of plates and plates/bowls mainly (Figs. XI.24: 5; XI.38: 8; XI.46: 5). Sometimes, they are elements of more complex motifs.

Finger impressions. These are quite rare. They are used alone or as an integral part of a motif (e. g. Figs. XI.19: 1, 3; XI.20: 6).

Fluting. These are quite rare. In almost all cases these are short flutes on the rim of various shapes, such as plates, plates/bowls and bowls.

Negative-positive applied decoration

It is a combination of semicircular finger impressions and a small bump made from the clay, which was taken away from the indentation (by nail or a tool) and pushed aside. It is a rare type of decoration. It is documented mainly on the middle part of jars (fig. XI.26: 11; XI.37: 12; XI.46: 9).

Positive applied decoration

Pellets. They are documented on ca. 3% of the studied sherds. Different variants are defined.

Cordons. They include applied elements with a triangular or rounded (semi-oval) section and smooth walls. They are straight – vertical (Fig. XI.34: 6) or oblique (Figs. XI.50: 6; XI.56: 9); zigzaged (Figs. XI.17; XI.28: 8); curved – arch-shaped (sometimes circling a pellet) (Figs. XI.41: 14; Figs. XI.47: 1; XI.57: 19); wavy (Figs. XI.13; XI.47: 2) or forming concentric circles (Fig. XI.32: 10).

Fingertip-impressed cordons and slashed cordons. They are straight, horizontal (a single one usually, circling the entire vessel, Figs. XI.51: 10; XI.52: 13) or oblique, in clusters (Figs. XI.43: 13; XI.51: 14) as well as vertical or curvilinear – arch-shaped or circular in few cases (Fig. XI.54: 5).

Barbotine. It is a rare type of "decoration". The barbotine without any pattern is the most common. It is documented on jars or deep bowls (Figs. XI.20: 8; XI.39: 11; XI.52: 16, 17).

Painted decoration

The painted decoration is documented on 3,1% of the studied sherds found at Varhari. In almost all cases it is a graphite painted decoration.

Graphite painted decoration. It is documented on a great variety of shapes (Diagram XI.22). It is often documented on both interior and exterior of plates and plates/bowls. Similar combination is documented on some bowls. The positive graphite painted decoration is more common but negative graphite painted sherds are also found. The excavated sherds show a great ornamental variety. However, the pottery is very fragmented and the majority of the compositions cannot be restored.

Crusted decoration. Remains of red crusted decoration are documented on eight sherds. It is on the exterior of the vessels in combinations with incised motifs (Fig. XI.23: 4, 5).

Combination of various types of decoration

There is a great variety of combinations of the different types of decorations. They comprise the two main groups (combinations of painted and applied decoration) as well as different types of applied decoration.

Distribution of the main shapes and types of vessels in the complexes

It is difficult to analyse the distribution of the separate groups, types and subtypes of vessels within the settlement and the results are "skewed" to a certain extent due to the highly fragmented pottery. The complete vessels and the upper halves of vessels comprise only 3.8% of the analyzed pottery (Diagram XI.1). These are basicly simple shapes, which are the easiest to preserve, mainly plates. As far as the remaining sherds are concerned, the rims of the plates are the easiest to identify at a group, type and subtype levels. The rim sherds related to the other main groups, such as bowls and jars, are difficult and often impossible to identify both at the type and subtype levels and even at a group level. It was not possible to identify typologically almost 79% of the analyzed sherds.

The plates comprise 13% of the studied sherds or 61% of the identifiable shapes (Diagram XI.14). 2.1% of the analyzed sherds (10% of the identifiable shapes) are related to the intermediate group of the plates/bowls. The second most numerous group comprises the bowls – 4% of the studied sherds (19% of the identifiable shapes). The fourth group comprises the pots, 1.2% of the studied sherds or 5.6% of the identifiable shapes. In rest of the groups comprise jugs (74 artefacts), potstands (39 artefacts), vessels with perforated walls (37 artefacts), cups (29 artefacts) and lids (13 artefacts).

The highest concentration of ceramic sherds was documented in complex I, which is one of the largest and has yielded 6628 sherds or 30.4% of the studied sherds (Diagram XI.2). The other large complexes are complex VII (19.5%), complex X (14.3%) and complex VIII (9.8%). The fifth place belongs to one of the largest complexes – complex II, 6.7%. It is worth pointing out the small number of sherds found in dug-in feature 35/36 in this complex (it is the largest excavated feature at the site) – 495 sherds or 2.3%.

The plates, and especially subtype I.1.A, are the most common shape in all complexes (Diagram XI.24). S-shaped plates, type I.2 and, to a lesser extent, type I.4 are well represented in all complexes, proportionately to the number of the sherds they have yielded. Type I.3 is relatively small in number in all complexes and is either absent in the the smallest complexes (V) or represented by single sherds (III and IX). Type I.5 is also found in all complexes. In the large complexes the type is most numerous in complexes VII and X in contrast to complex I, the prevailing subtype being I.5.B (which is close to subtype I.6.B). Type I.6 is found in all complexes, and the leading subtype is I.6.B.

The group of plates/bowls is relatively small but is represented in all complexes.

Most of the bowl types are relatively evenly represented in the complexes (proportionately to the total number of the yielded sherds). However, some specific details have to be noted. Type III.1 is not found in complex IX and is represented by a small number of sherds in complex VIII. Type III.3 is presented in all complexes, relatively evenly, and in most of them it is the prevailing type of bowl. Subtype III.3.D is dominant in all complexes. It is worth noting the concentration of III.3.C in complex I (as well as III.3.E and III.3.G) and the fact that it is not found in complex X nor in the smaller complexes such as III, V and IX; a single sherd is documented in complex VII. In some of the complexes the "jar-shaped" type III.4 bowls are represented by the same number of sherds as type III.3 or even slightly exceed it.

The jars are few in number. They are concentrated in complexes I, VIII and X mainly, and, as a percentage related to the artefacts yielded by the dug-in features, their distribution is relatively even. It is worth mentioning the small number and share of jars in complex VII. Subtypes IV.1.C and IV.2.C are the most numerous everywhere, except for complex VIII where subtype IV.2.D is represented by a higher number of sherds.

The decorated sherds yielded by the studied complexes follow the number of the sherds yielded by the complexes in general: the first place is occupied by complex I, followed by complexes VII, X, VIII and II (Diagram XI.27). The applied decoration is the most common type in all complexes. However, the share of the the distribution of the decorated

sherds compared to the entire amount of the studied pottery for each complex is not uniform, and certain differences between the complexes have also been recorded. The highest percentage of decorated sherds is recorded in complexes I (26%) and II (23%); the number of the decorated sherds is smaller in the rest of the complexes and varies between 13% and 16%. As far as the painted decoration is concerned (including the combination of painted and applied decoration), complex I yielded 5.9% compared to 2.6% yielded by complex VII and between 1.4% and 1.8% for the rest. Most probably, the predominance of the painted decoration in complex I is a result mainly from higher number of sherds with nicely preserved surface yielded by the deep sectors of the dug-in features (and especially dug-in feature 24); and there is also a greater number of preserved remains of graphite or painted decoration.

The comparative analysis of the pottery in the individual complexes at the site and of the individual dug-in features within the complexes allows to make the following observations. As far as the complex level is concerned, the number of the pottery finds is proportionate to the size of the complexes; nevertheless, there are some specific features, such as the high pottery concentration in complex I and the low pottery concentration in complex II, especially in dug-in feature 35/36. At the same time, there are no significant differences in the distribution of the main functional shapes (groups) to differentiate their functions precisely. Similarly, the distribution of the types and subtypes of vessels, despite some small differences, does not allow suggesting specialization or chronological difference. More important differences are recorded in the distribution of the decorative patterns, but, in the complexes, it seems to be mainly a result of post-depositional processes, especially with regard to the painted decoration and its significant predominance in complex I.

The comparative analysis of the individual dug-in features within two of the largest complexes, I and VIII, reveals different situations. Complex VIII follows the general trend of the site, and the number of finds is related to a large extent to the size of the features. Despite certain specific features, there are no great differences in the distribution of the individual shapes and decorative patterns (Diagrams XI.32; XI.33; XI. 34). In contrast, it is worth noting the extremely high pottery concentration in dug-in features 23, 24 and 25 of complex I. It exceeds several times the number of finds proportionate to their size compared to the pottery concentration in dug-in features 26 and 28 (Diagrams XI.29; XI.30). It seems likely that the premises, which were probably connected with dug-in features 23 and 25, functioned mainly as spaces for cooking and food supplies storage[196]. The large storage vessel discovered in situ provides evidence in support of this suggestion. Moreover, dug-in features 26 and 28 yielded a very high percentage of sherds with both applied and painted decoration (Diagram XI.31). It is possible that the small-size but mostly decorated, "representative" vessels were kept there for specific (social, aesthetic?) reasons.

XI.4. Base sherds with imprints or other types of decoration on them
Galya Atanassova

The discovered base sherds with imprints or other decorations are quite diverse. They can be divided into three main groups; the first and third groups have two subgroups each:

1. Imprint of knitted or woven fabric (Fig. XI.58):
- base sherds with a mat imprint;
- base sherds with an imprint of another type of fabric.
2. Imprint of another type of fabric (Fig. XI.59: 5 – 12).
3. Other type of decoration (Fig. XI.60: 2 – 9):
- organized decoration;
- unorganized decoration.

[196] Dug-in feature 24 differs from the rest of the features at the site by its depth. It seems probable that this feature had a specific function.

The distribution of the base sherds with imprints by complexes shows that the greatest number was yielded by complex I, especially in dug-in feature 23 (Table XI.36); complexes III, IV, VIII and IX did not yield a single artefact (Table XI.35).

It seems possible that some of the imprints were left by pads used in the process of the shaping of the handmade pottery. The origin and/or the nature of other imprints remains undefined.

XI.5. Pottery parallels
Kamen Boyadzhiev

The comparative analysis shows that the pottery shapes and the decorative patterns from Varhari find parallels in a number of sites on a vast territory – mainly Upper Thrace, especially the middle course of the Maritsa River, but also Eastern Macedonia and the valley of the Struma River. Most of the parallels are related to the Early Chalcolithic and the Early/Late Chalcolithic transition (e. g. Dervishov Odzhak, Luda Reka, Yasa Tepe, Karanovo – construction levels 7–3, Tell Yuntsite – construction levels IV–VI, Kapitan Dimitrievo, Dikili Tash IIB and IIC, etc.) but some shapes are considered typical of the Late Chalcolithic. However, it has to be acknowledged that no evidence has been found of consecutive occupation of the settlement at Varhari during different stages of the Chalcolithic. Firstly, there is no stratigraphic information about successive layers (except for the two stages of the filling of dug-in feature 18, complex III) or disturbances (intercutting dug-in features or pits). Secondly, the distribution of individual types and subtypes of vessels and typical decorative techniques and motifs do not reveal potential 'horizontal stratigraphy' and concentration of "earlier" and "later" artefacts in certain complexes and dug-in features. On the contrary, both were found together within the various structures, e.g. plates I.5.B and plates/bowls II.2.B and C, decorated with graphite painting and grooves on the rim, and bowls III.3.C.

The review gives grounds to date back the settlement at Varhari to the transitional period between the Early and Late Chalcolithic or the very start of the Late Chalcolithic. The period is characterized by a number of shapes and decorative patterns typical for the Early Chalcolithic and the introduction of new ones, which were developed and distributed in the Late Chalcolithic. Part of the pottery assemblage from Varhari finds close parallels in the pottery described by H. Todorova as typical for phase IV of the Maritsa culture. Regretably, completely studied and published pottery asseemblages with reliable sequence related to the last two phases of the Maritsa culture and the early phase of the Karanovo VI culture are not currently available, which hampers more specific conclusions. It is also possible that some elements that are considered diagnostic for certain periods and phases might have had different duration (i. e. they might have appeared and disappeared in different periods) in the various regions.

The pottery assemblage of Varhari shows significant similarities to a "local variant" of the Maritsa culture from the Maritsa River valley at the foothills of the Sakar Mountain documented between the present-day towns of Harmanli and Edirne. It is possible that the two communities maintained closer contacts along the Arda River. At the same time, the parallels found both in the north to the Upper Thrace and in the south to the Aegean (Eastern Macedonia) as well as the considerable variety of pottery shapes suggest that the site was not an isolated mountain village; on the contrary, it occupied an important central position and probably maintained trade and other relations with communities located in different directions.

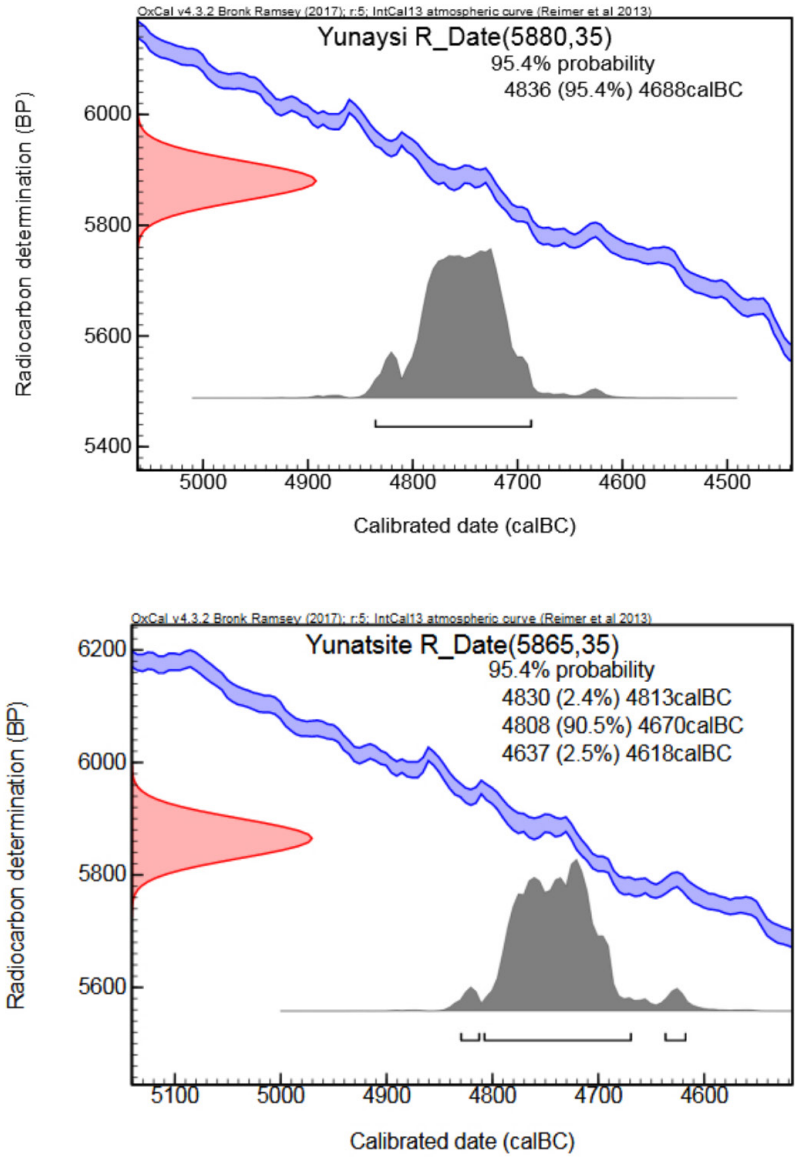
XII. АБСОЛЮТНА И ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ

Явор Бояджиев

За селището са получени две радиовъглеродни дати – Ly-14797:5880±35 BP (4828 – 4688 cal. BC) и Ly-14798: 5865±35 BP (4795 – 4685 cal. BC) (Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016b, 247). Пробите са от овъглено дърво. Едната (Ly-14798) е от горния пласт във вкопаване 18 (комплекс III, в централната част на селището), а другата – от горния край на запълнителя на негативната структура, започваща в кв. R/S16, южна част – R18, северна част, и останала непроучена, тъй като основната ѝ част остава извън сервитута на пътя. Конвенционалните стойности, които са много близки помежду си, са по-високи от повечето дати за ранния халколит (Boyadziev 1995, 182 – 183, Fig. 10). На тази база би могло да се приеме, че обектът се отнася към първата половина на ранния халколит. Калибрираните стойности на датите също ги отнасят към този период – 4800 – 4700 кал. BC (за Ly-14797 калибрираните стойности по програмата CalPal са 6673 – 6740 cal. BP, а за Ly-14798 – 6660 – 6730 cal. BP).

Трябва обаче да се има предвид, че от обекти, отнасящи се към прехода ранен – късен халколит (т. нар. среден халколит), има дати със стойности, близки до тези на датите от Върхари, включително и по-високи – напр. датите от селищните могили Овчарово, хоризонт V – Bln1493: 5940±80 BP; Голямо Делчево, хоризонт III – Bln925: 5940±100 BP, Bln924: 5840±100 BP; Голямата пещера – Bln2112: 5900±70 BP (Görsdorf, Boyadzhiev 1996, 144, 146, 151). Съпоставката на датите от Върхари с тези от посочените обекти се улеснява от обстоятелството, че всички те са получени от еднороден пробен материал – овъглено дърво. Анализът на развитието на серии ^{14}C дати от многослойни обекти от територията на България, както и от обекти със сигурна относителна хронология показва удревняване на конвенционалните им стойности в края на ранния – началото на средния халколит. В резултат ^{14}C датите от този етап съвпадат с датите от края на неолита – началото на ранния халколит. Съответно датите за късния халколит (култура Караново VI – Коджадермен) съвпадат с тези за ранния халколит (Boyadzhiev Y. 1988; Boyadzhiev Y. 1992; Boyadzhiev Y. 1995). Следователно определянето на абсолютната хронология на селището Върхари – дали то трябва да бъде отнесено към началото, или към края на ранния халколит (и прехода ранен – късен халколит) – зависи не само от стойностите на ^{14}C датите, но и от неговата относителна хронология.

Стратиграфските наблюдения, провеждани внимателно през всички етапи на проучването, показаха категорично, че се касае за еднослойно селище. Не е изключено да има известна хронологическа разлика при изграждането на отделните комплекси. Сходството в керамичния материал от отделните комплекси обаче показва, че тя не е съществена и те със сигурност са съществували заедно през по-голямата част от живота на селището, като са загинали едновременно от пожар. Същевременно самите сгради са били големи и масивни, което предполага продължителното им съществуване – около 100 години, а може би и повече. За продължителен живот указват и двата етапа на развитие и преустройство във вкопаване 18 – комплекс III. Възможно е

Граф. XII.1. Количествено разпределение на еднозърнестата пшеница и урова по дълбочини във вкопаване № 22.

Diagram XII.1. Quantitative distribution of einkorn wheat and bitter vetch by depth in dug-in feature 22.

преустройства да е имало и в други сгради, но тъй като до нас не са достигнали запазени *in situ* останки от стените и подовете им, те не могат да се установят.

Керамичният материал от селището е разнообразен от гледна точка на хронологическите му индикации. Представени са форми и украси, имащи паралели в селища, отнасяни към началото на халколита, към прехода ранен – късен халколит, както и към късния халколит, включително и към неговия финал.[197] Като се има предвид чувствителното преобладаване на керамика, характерна за прехода ранен – късен халколит (фаза IV на култура Марица), както и наличието на фрагменти, типични за късния халколит, то изглежда много малко вероятно селището да е съществувало в началото на ранния халколит. За по-късно датиране говори и сравнително големи-

[197] Виж глава XI.5 в настоящия том.

ят брой открити фрагменти от каменни брадви с дупка, по-широкото разпространение на които започва в края на ранния халколит. Индикативен в това отношение е и кремъчният връх за копие. Най-ранните открити досега на територията на България върхове за копия се отнасят към средния халколит (Бояджиев К. 2014, 120 – 121). Следователно археологическите материали дават основание селището да се датира по-вероятно в прехода между ранен и късен халколит, отколкото в началото на ранния халколит[198].

При анализа на датите от Върхари трябва да се имат предвид и тези от намиращото се в същия район селище Орлица (Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016a, 247). Радиовъглеродните дати от Орлица следват по своите конвенционални стойности тези от Върхари[199]. Керамиката от Орлица със сигурност се отнася към късния халколит и съответно обектът трябва да се датира в тази епоха. В керамичните комплекси от двете селища има редица общи черти, но в Орлица липсват форми и украси, характерни за ранния халколит. Следователно всички налични археологически данни дават основание селището Върхари да се отнесе към прехода ранен – късен халколит (т. нар. среден халколит). Съответно реалната възраст на обекта трябва да е по-ниска (по-млада) от тази, която показват калибрираните стойности на двете дати (те се застъпват в интервала 4795 – 4688 кал. ВС) и най-вероятно трябва да се търси в интервала 4600 – 4500 г. пр. Хр. (виж коментар у Boyadziev 1995, 171, 179).

До получаването на ^{14}C датите за Върхари се предполагаше, че селището се развива през късния халколит. Това предположение се основаваше на известния в археологията принцип, че „датират най-късните материали“. А част от керамичния материал показва форми и украси, смятани досега за характерни за късния халколит. Радиовъглеродните дати обаче опровергават това становище. Те показват, че форми и украси, които се смятаха за характерни за края на халколита в Южна България, са се появили значително по-рано – още при прехода ранен – късен халколит. Археологическата ситуация – откриването в един и същи комплекс, буквално едни до други на фрагменти от съдове, отнасяни към различни етапи на халколита (виж гл. XI.5), дава основание да се преразгледат много от досегашните схващания за ролята на керамиката като датиращ елемент и за автоматичното пренасяне на периодизации, изградени на базата на развитието на керамиката в един-два обекта върху по-обширни територии. Изглеждащият „хронологически разнороден” състав на керамичния комплекс от Върхари най-вероятно се дължи (и същевременно може да се приеме като пример) на разнообразните фактори, влияещи върху неговото формиране: културни традиции на общността; „модни“ влияния от по-близки или по-далечни области; иновации, възникнали в този район и разпространяващи се оттук в различни посоки и с различна скорост (виж Бояджиев Я. 1997, 50 – 51).

Установеното на базата на наличните ^{14}C дати и анализа на керамичния материал място на обекта в относителната (а и в абсолютната) хронология на халколитната епоха дава възможност да се установят центровете на възникване, пътищата и скоростта на разпространение, периодът на съществуване на някои керамични форми и украси, чието развитие изглежда ще се окаже асинхронно (изцяло или частично) в различните части на територията на България.

[198] Възможно е по-високите от очакваното стойности на конвенционалните дати да се дължат и на възрастта на самото дърво, но както бе коментирано, пробите от един и същ вид пробен материал показват съвпадение в началото и в края на ранния – прехода към късния халколит.

[199] Виж публикацията в настоящия том.

XII. ABSOLUTE AND RELATIVE CHRONOLOGY

Yavor Boyadzhiev

The 14C dates: Ly-14797: 5880 ± 35 BP (4828 – 4688 cal. BC) and Ly-14798: 5865 ± 35 BP (4795 – 4685 cal. BC) yielded by the site are earlier than most of the published Early Chalcolithic dates. They do not correspond to the archeological evidence, suggesting that the settlement should be dated back to the end of the Early Chalcolithic at the earliest. A local anomaly was established of the development of the 14C dates in the 5th millennium BC on the territory of present-day Bulgaria: ageing of their values at the end of the Early and the beginning of the Middle Chalcolithic. The result of this process is that the dates related to the Late Chalcolithic have the same values as those related to the Early Chalcolithic.

Based on the analysis of the pottery and other chronologically indicative artefacts, the functioning of the settlement can be dated back to the transitional period from the Early to the Late Chalcolithic (ca. 4600 – 4500 BC).

XIII. АРХЕОБОТАНИЧЕН АНАЛИЗ НА РАСТИТЕЛНИТЕ ОСТАНКИ

Цветана Попова

Материал, методи и анализи

Археоботаничните изследвания на селището Върхари се проведоха в продължение на няколко години. Материалите представляват овъглени растителни останки от семена, зърна от житни и плевелни видове, както и овъглена дървесина. Всички проби са събрани чрез флотация, след което са изсушени, сортирани и определени с помощта на бинокулярна лупа Bosch. Фотоничен микроскоп, както и референтни колекции са използвани за определянето на овъглената дървесина. Пробите са събирани от различни археологически контексти – ями, вкопани и наземни части от жилища, извънжилищно пространство и др., с презумпцията да бъдат идентифицирани максимален брой овъглени семена, зърна и овъглена дървесина.

Овъглената дървесина е обект на ботанично определяне, което се постига чрез наблюдения върху анатомията на дървото. Дървесината носи информация за миналата флора, но най-вече за околната среда и употребата ѝ за различни стопански дейности. Най-често тя се открива в археологическите обекти, особено около местата, свързани с горене – огнища, пещи, и там обикновено е в най-голяма концентрация.

В резултат на тази реконструкция може да се установи кои дървета човек е предпочитал за различни домакински нужди – готвене, отопление или за строеж. Познавайки екологията на отделните видове, могат да се получат изводи за палеоекологията, а също така и за връзката между праисторическия човек и неговата околна среда. В повечето случаи овъглената дървесина произлиза от огнищата в жилищата – тя е резултат от изгарянето на дървета, събирани от човека вероятно на малки дистанции от неговото жилище.

Друга част, подлежаща на археоботанично определяне, са отпечатъците върху мазилки. Често при изготвянето на глината в нея се добавят останките, т. нар. „вторични продукти“, които се получават от различните етапи от обработката на зърното – веене, чукане. Тези ингредиенти (слама, стъбла, зърна, плеви) придават по-голяма здравина, защото в тях се съдържат силициеви елементи. В такива случаи често попадат и някои зърна на житни и плевелни растения. Когато те изтлеят, остават отпечатъци и по тяхната форма може да се определи от какъв вид е растението.

Всички тези методи са приложени при изследването на материалите от селището.

В повечето случаи пробите са събрани от различни археологически контексти, които биха могли да дадат достоверна информация с цел възстановяване на миналото. Такива контексти представляват местата, които са били най-често обитавани – пещи, огнища, хромели, керамични струпвания, подове на жилища, вкопавания. Пробите включват седименти с растителни включения, както и фрагменти от мазилки. След флотирането се извърши и определянето им. Овъглената дървесина е определена с дигитален микроскоп KeyenceVHX10. Археоботаничният материал е събран в няколко последователни години. През първата година (2007) пробите произхождат

от сондажи № 42 – 40; 40 – 39, 12, 13. Идентифицирани са отпечатъци върху фрагменти от мазилка, принадлежащи главно на еднозърнеста пшеница, ечемик, диворастящи житни, вероятно и овсига (обр. XIII.1: 5, 6). В някои от сондажите бяха открити и овъглени семена от уров.

По-голямата част от растителните останки са добити от вкопаванията, образуващи жилищни комплекси. Трябва да се отбележи, че разкритият материал представлява големи количества от различни културни растения, в повечето случаи припаси.

Изследвани са следните контексти: вкопавания №№ 6, 7, 8, 11, 17, 21 и 24, 30, 33A, 33B, 34B, 36, както и проби, взети от кв. F44, G44, M28, M29, T16, V13, Q27. Някои от тях заслужават внимание и ще бъдат разгледани по-подробно (Табл. XIII.1).

Вкопаване	Контекст	Българско наименование	Латинско наименование	Количество
21	кв. E47, дълб. 1,60 – 1,71 м, дъно на вкопаването	дъб	Quercus sp.	мн. дребни фрагменти
21	кв. Q30, дълб. 1,81 м, С 5,50, И 2,60	уров	Vicia ervilia Willd.	350
		еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	15
21	кв. Q30, дълб. 2,19 м, С 3,60, И 4,70	уров	Vicia ervilia Willd.	455
		еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	68
21	кв. Q30, дълб. 2,19 м, С 3,60, И 4,70	уров	Vicia ervilia Willd.	3
		еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	216
21	кв. Q30, дълб. 2,25 м, С 4,20, И 4,50	уров	Vicia ervilia Willd.	4
	кв. Q30, дълб. 2,27 м, С 3,50, И 3,10	мн. др. фрагменти от уров	Vicia ervilia Willd.	1
21	кв. Q30, дълб. 2,66 м, С 5,00, И 1,70	еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	62
		уров	Vicia ervilia Willd.	12
21	кв. Q30, дълб. 2,70 м, С 3,00, И 4,50	двузърнеста пшеница	Triticum dicoccum	7
23	кв. X13, И профил, дълб. 1,11 – 2,62 м	мазилки		

24	кв. V11, дълб. 1,34, С 0,00, И 3,10, от съд	празна		
26	кв. V14, дълб. 1,11, С 0,60, И 2,80	празна		
28	кв. Q30, дълб. 1,81, С 3,30, И 2,60	уров	Vicia ervilia Willd.	около 600
		еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	7
30	дълб. 2,05-2,15	уров	Vicia ervilia Willd.	фрагменти
30	дълб. 2,08	еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	около 200
21-34	кв. P31, дълб. 1,60-1,93	уров	Vicia ervilia Willd.	1
	кв. M27,С 2,80, И 2,70	еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	58
	кв. E46, С 3,50, И 3,80, от съд	двузърнеста пшеница	Triticum dicoccum	1
	кв. N27, дълб. 1,40-1,60	еднозърнеста пшеница	Triticum monococcum	5
		уров	Vicia ervilia Willd.	8
26	V14, дълб. 1,11, С 0,60, И 2,80	неопределими фрагменти		
Яма 27	дълб. 2,10, северна част	уров	Vicia ervilia Willd.	1
		двузърнеста пшеница	Triticum dicoccum	1

Табл. XIII.1. Изследвани ботанични останки по вкопавания.
Table XIII.1. Distribution of analyzed botanical remains by complexes.

Вкопаване № 24 – кв. V11

Във вкопаването на две места в различни количества е открит уров. При дълб. 3,11 – 3,27 м уровът е около 100 г в смес с еднозърнеста пшеница. Голяма част от зърната на пшеницата са изпочупени и фрагментирани, вероятно остатък от почистване на съоръжението, в което са били съхранявани. Подобна смес от уров и пшеница (10 г) е открита и на дълб. 2,48 – 2,95 м.

Вкопаване № 30 – кв. J37 и 33A

Тук са определени 40 зърна от еднозърнеста пшеница. Зърната са много добре консервирани и с нормални размери (обр. XIII.1: 1). Около 100 зърна от нея отново са идентифицирани във вкопаване № 33A.

Вкопаване 33В – кв. N34

Установено е голямо количество от зърнена смес (110 г) – еднозърнеста и двузърнеста пшеница, леща, като преобладава еднозърнестата пшеница (обр. XIII.1: 1 табл. XIII.1). Зърната на двата вида пшеница са очистени от плевите и ако това е било житен припас, то присъствието на лещата би могло да се обясни с по-ранно съхранение или по-късно попадане в този контекст. Възможно е също лещата да е прибавяна към житото за смилане умишлено, за да „подквасва" тестото (Николов 2011, 77). Бобови растения са добавяни и при недостиг на житото. Другите налични бобови освен лещата – уров и нахут – обаче трябва предварително да се накиснат във вода поради тяхната токсичност.

Вкопаване 34В – кв. O33

Ситуацията тук е сходна с тази в 33В – констатирана е смес (около 10 г) със същия видов състав – еднозърнеста, двузърнеста пшеница, но вместо леща се установява уров (обр. XII.1: 2). В друга проба от същото вкопаване (дълб. 1,68 – 1,83 м) е намерена еднозърнеста пшеница без примеси – около 11 г. Очевидно тази структура е била използвана многократно.

Вкопаване 35/36

Вероятно незначителните количества от еднозърнеста пшеница, леща и уров са резултат от отпадъчна дейност. По-голям интерес предизвиква съоръжение № 2 във вкопаване 35, в което, както и в югоизточния ъгъл на вкопаването (кв. Q27, дълб. 1,46 м, С 0,40 м, И 1,90 м) са открити семена от сладка трева (лобода) – около 10 – 12 г (обр. XII.1: 4). Намирането на лобода (*Chenopodium album*) в тази структура, а също и в по-големи количества в квадратите Q27 (дълб. 1,46 м, С 0,40 м, И 1,90 м), X8/X7, V11, както и в яма № 10 (кв. M30) определено говори, че това растение е било употребявано от халколитното население.

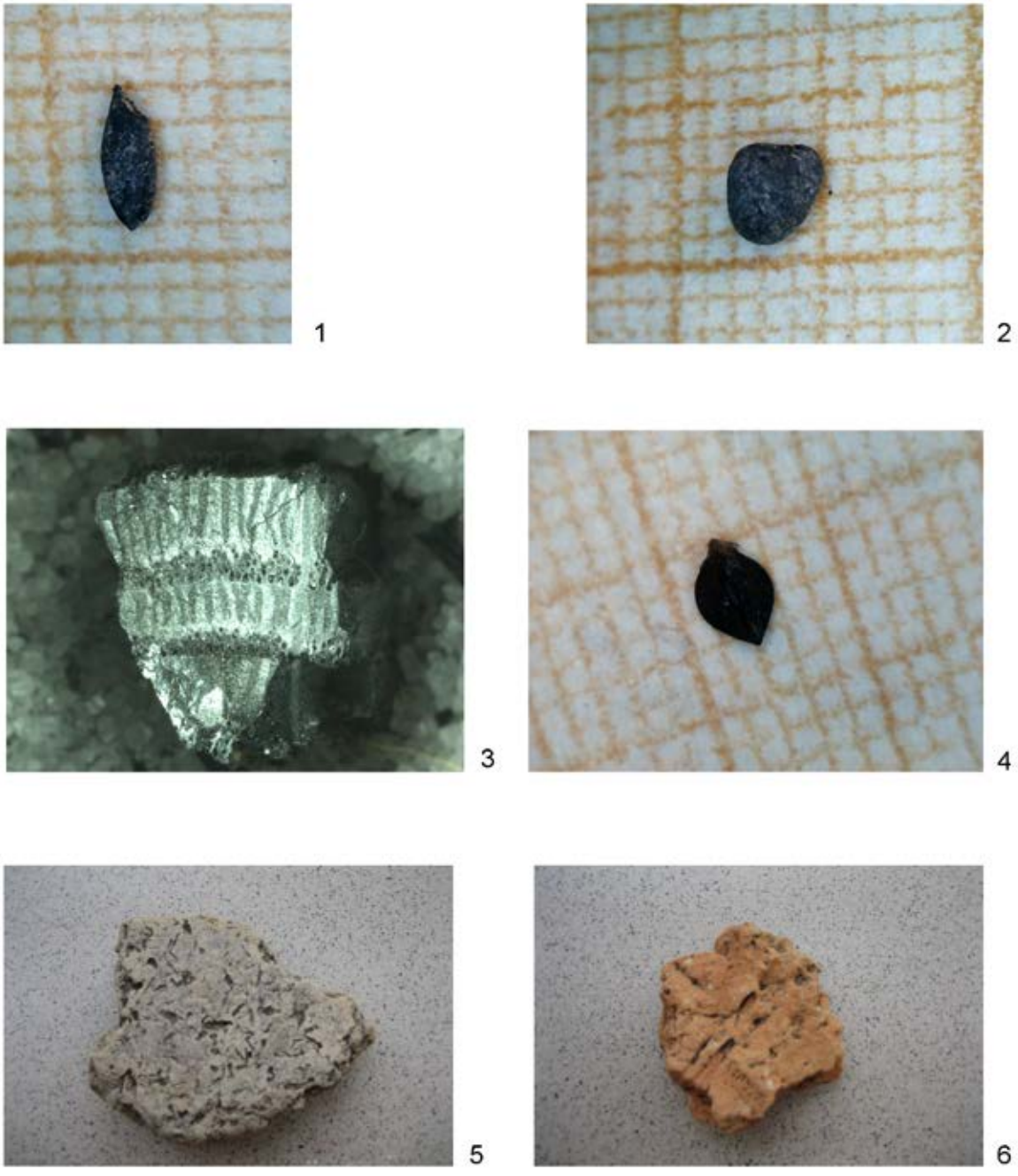
Тъй като различните вкопавания са с различни дълбочини, то и броят на пробите е съобразен с тях. В повечето случаи пробите са взимани от последователни дълбочини. Наблюдават се определени различия в някои от вкопаванията и квадратите.

Във вкопавания № 8, 11, 17 и 21 и кв. M28 са намерени огромни количества само от еднозърнеста пшеница. Количествата са различни, но общото (от взетите проби) възлиза на 5985 грама[200]. Във вкопавания № 6 и № 24, както и в кв. M29 и T16 е намерен само уров, като общото му количество възлиза на 382 г. По отношение на видовия състав се наблюдава доста интересно явление – преобладават основно два вида: еднозърнеста пшеница и уров. Двузърнеста пшеница и ечемик се срещат изключително като единични зърна, или пък в незначителни примеси.

Процесите, свързани с горенето (по време на опожаряването на селището), са от основно значение и от тях зависи степента на съхранение на растителните останки. Тези останки се отнасят към различни категории и зависят от това как са попаднали в мястото.

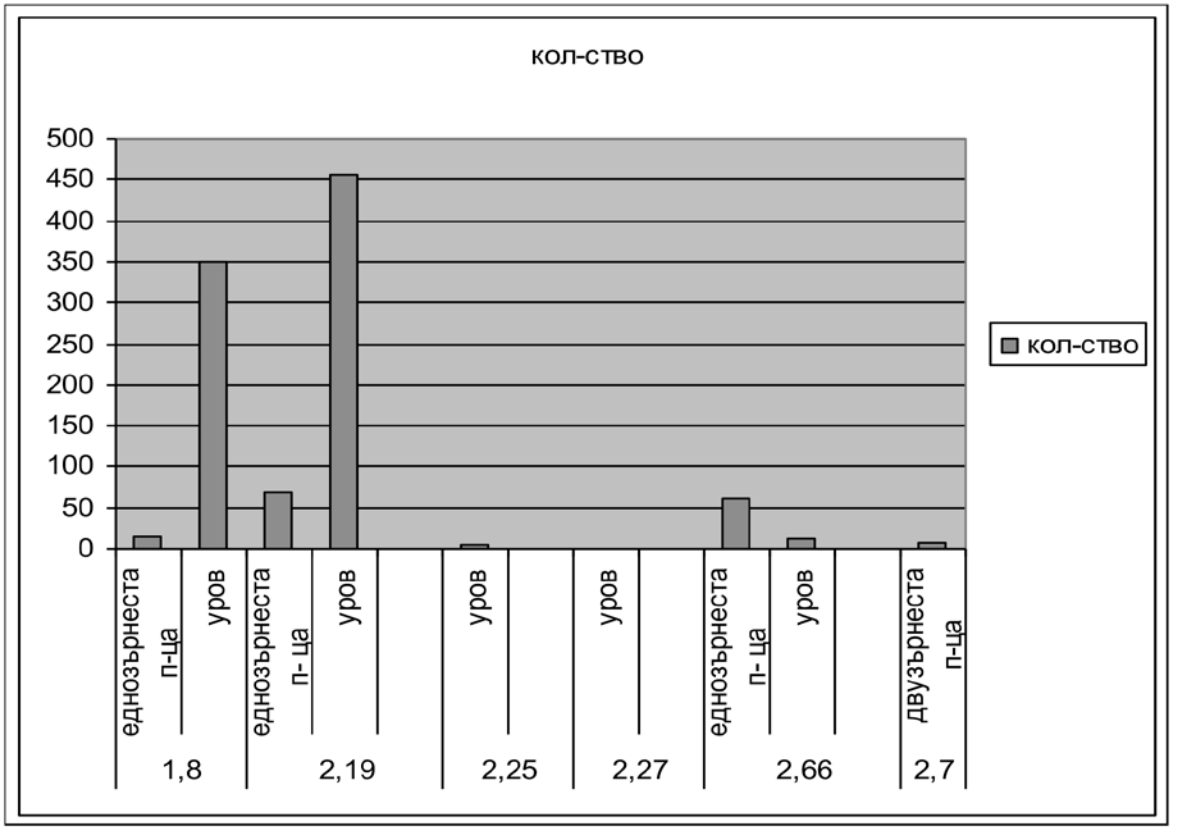
От гледна точка на тафономичния анализ може да се каже, че една част от изследвания материал представлява отпадъчен продукт. Зърната са дребни, фрактурирани, изпочупени и деформирани. Такива смеси са открити в някои вкопавания – в кв. N27; № 17, на дълб. 1,56 м; № 8 – на дълб. 1,60 м и на дълб. 1,68 м; № 11 – от почти всички дълбочини. Такива смеси обикновено представляват т. нар. вторичен продукт – след обработката на зърното при смилане, очукване или друга стопанска дейност. Същевременно обаче в същите вкопавания се наблюдават и много добре съхранени зърнени припаси. Това предполага, че тези структури са били използвани за няколко вида дейности – за складиране, впоследствие изгребване на остатъците от житото и отново запълване.

[200] Количеството на взетите проби е по-малко от действително откритото.

Обр. XIII.1. Растителни останки: 1 – Еднозърнеста пшеница (Triticum tompococcum); 2 – Уров (Vicia ervillia); 3 – Овъглена дървесина от дъб; 4 – Овъглено семе от гъшеница (Polygonum aviculare); 5, 6 – Отпечатъци от диворастящи житни върху мазилка.

Fig. XIII.1. Botanical remains: 1 – Einkorn wheat (Triticum tompococcum); 2 – Bitter vetch (Vicia ervillia); 3 – Charred pieces of oak (Quercus sp.); 4 – Charred seed of Common knotgrass (Polygonum aviculare); 5, 6 – Imprints from wild cereals on daub.

Графика XIII.1. Количествено разпределение на еднозърнестата пшеница и урова по дълбочини във вкопаване № 22.

Diagram XIII.1. Distribution of einkorn wheat and Bitter vetch found in dug-in feature 22 by depth.

Част от анализираните растителни останки са показани на табл. XIII.1. Вкопаване № 21 е с най-богато съдържание на овъглени припаси. В него са открити различни количества от еднозърнеста пшеница и уров. Всички смеси в по-голямата си част представляват отпадъчен продукт, тъй като зърната и на двата вида са силно начупени. Прави впечатление, че между дълбочина 1,80 и 2,19 м се наблюдава по-голямо количество от тези смеси, докато в следващите дълбочини то намалява (табл. XIII.1). Вкопавания № 24 и № 26 почти не съдържат растителни останки. Във вкопаване № 30 са регистрирани около 200 зърна от еднозърнеста пшеница. В останалите контексти се наблюдава аналогичен видов състав – еднозърнеста пшеница и уров, които са представени в различни количества (табл. XIII.1).

Овъглената дървесина е представена от дъб (обр. XIII.1: 3). Дъбът е най-често употребяваният дървесен вид както за конструктивни елементи, така и за огрев, тъй като развива висока температура за кратко време.

От стопанска гледна точка данните от селището Върхари ни дават възможност да твърдим, че са отглеждани два основни вида културни растения – уров и еднозърнеста пшеница.

Намирането на семена от лобода без примеси или в смес с уров предполага, че е използвана за храна на хората. Растението е открито на много праисторически обекти като Карановo, Ковачево, Капитан Димитриево, Копривец, Орловец, Мъдрец и др., което доказва неговата честа употреба (Попова 2009).

Уровът предизвиква определен интерес. Той е бил предпочитан, но има определена токсичност, поради което семената трябва да се накиснат във вода преди консу-

мация. От друга страна, растението е доста непридирчиво по отношение на влагата, издържа на суша и това явно е било преимущество в сравнение с другите бобови, които изискват определено напояване. От бобовите растения той е документиран в почти всички изследвани селища от неолита до бронзовата епоха (Попова 2009, 95 – 116). Уровът е едно от най-старите растения, което очевидно е било одомашнено на територията на Близкия Изток – Северен Ирак, Иран и особено в Мала Азия (Zeist 1972, 3 – 19; Knorzer 1973, 141 – 142). Прави впечатление, че той е по-често срещаната бобова култура в сравнение с граха и лещата. Уровът продължава да се отглежда по-късно в древна Гърция и Италия. Теофраст го нарича „горчива вика" и уточнява, че има няколко сорта (Theophrastus II IV.2 – 4). Плиний споменава, че от него се прави брашно за приготвяне на хлебна мая, но също така е използван и за храна на добитъка – воловете (Pliny the Elder 1938, 18: 65). Вероятно уровът първоначално се е използвал основно за храна на човека и постепенно ролята му е намаляла, като се е превърнал във вторичен продукт за храна на животните. Плявата от уров е високо ценена, дори повече от тази на лещата. Според Палмър вероятно високият процент на урова в неолитните селища се дължи на по-голямата употреба не само на зърната, но и на плявата му (Palmer 1988, 4 – 5). Интересни сведения за използването му имаме в днешно време от местни жители на някои махали в Източни Родопи, които съобщават, че го употребяват като смляна добавка към кафето, което доказва още един неизвестен и интересен начин на употреба. Тези сведения показват, че уровът все още се сее в тези райони на страната.

XIII. ARCHAEOBOTANICAL ANALYSIS OF THE PLANT REMAINS

Tzvetana Popova

The archaeobotanical samples were collected during several consecutive archaeological seasons. The samples comprise charred plant remains, such as seeds, grains of cereals and weeds, as well as charred wood. Most of the plant remains were found in dug-in features, which were parts of the residential complexes. It has to be pointed out that the discovered remains comprise huge numbers of various domesticated plants, which in most cases were stored as supplies.

The following contexts were studied: dug-in features №№ 6, 7, 8, 11, 17, 21 and 24, 30, 33A, 33B, 34B, 36 as well as samples collected from squares F44, G44, M28, M29, T16, V13 and Q27.

The information from Varhari allows to define two main types of cultivated plants: Bitter vetch *(Vicia ervilia)* and einkorn wheat *(Triticum monococcum)*. There are imprints of einkorn wheat, barley, wild cereals and probably bromes *(Bromus)* on fragments of clay plaster. The fact that the White goosefoot *(Chenopodium album)* seeds were found with other food supplies and were not mixed with vetch suggests that the plant was used for human consumption.

The Bitter vetch was the favourite food despite the toxins in the seeds; however, it had to be soaked in water before consumption. On the other hand, the plant can be grown in dry conditions, and this was clearly an advantage compared to other legumes.

XIV. СТОПАНСКИ ДЕЙНОСТИ НА НАСЕЛЕНИЕТО

Явор Бояджиев

В проучената част от селището са открити над 60 000 „кремъчни“ артефакта[201]. Подобно количество многократно надхвърля откриваното в обичайните праисторически селища[202]. Основната част от тях са дебитаж. Кремъчните артефакти се откриват върху цялата площ на обекта. Теренните наблюдения обаче показват ясно изразена концентрация в определени участъци (някои вкопавания, ями или върху наземните части извън отделните комплекси), които явно са представлявали места за обработка на „кремъчните“ конкреции. Наличните факти дават достатъчно основание да се приеме, че селището представлява производствен център за „кремъчни“ изделия. Както показаха изследванията на Ч. Начев и Ж. Начева,[203] жителите на селището са използвали местни суровини (т. нар. атипичен флинт) – основно различни разновидности яспис (зелен, тъмнозелен, червен, жълт, пъстър), както и сив халцедон. Те са широко разпространени в района между гр. Кърджали и гр. Момчилград, в който е разположено селището Върхари. Явно суровината е добивана от вторични находища от съседните на селището райони – едва ли отдалечени на повече от няколко километра от него (виж глава III в настоящия том).

Освен изработката на кремъчни изделия със сигурност са установени две „работилници“ за каменни мъниста. Най-вероятно в проучената площ се е намирала и „работилница“ за каменни сечива, като може да се предположи и връзката ѝ с разработването на местно находище на серпентинизирани ултрабазити в близост до обекта (виж глава V). Не може да се каже дали производството на последните е било само за задоволяване на собствените потребности, или и за износ. Наличието обаче на две „работилници“ за каменни мъниста (при това само в проучената площ – не повече от 15% от цялата) показва, че те най-вероятно са служили за търговия.[204]

Следователно наличните данни показват, че основната дейност на обитателите на селището е била занаятчийската (като „занаятчийско-производствен център“ е интерпретирано и съседното селище Седларе (Радунчева 1997), което най-вероятно се развива след загиването на Върхари[205]). Слабо е представен обаче един отрасъл, обикновено добре застъпен в халколитните селища – тъкачеството и предачеството.

[201] В термина „кремъчни“ включваме и всички заместители на кремъка (атипичен флинт), които тотално преобладават във Върхари (виж глава III в настоящия том).

[202] Толкова висока концентрация на кремъчни артефакти показват само проучванията в района на селищната могила Каменово, намираща се в непосредствена близост до находищата с висококачествен лудогорски кремък и явно представляваща производствен център за кремъчни изделия (Manolakakis 2011; Бояджиев и др. 2016; Бояджиев и др. 2017а).

[203] Национален музей „Земята и хората“.

[204] Не може да се установи със сигурност дали „работилниците“ са действали едновременно, но като се има предвид сравнително краткото съществуване на селището, е по-вероятно тяхната дейност да се е застъпвала хронологически – изцяло или частично.

[205] Липсата на публикация на керамичния материал затруднява по-точното му датиране.

Откритите пет тежести за стан и шест прешлена за вретено са твърде малко за проучената площ.

Интерес предизвиква въпросът за мястото на обичайните дейности – земеделие и животновъдство – в живота на населението на Върхари.

Природо-географската характеристика на района на Източните Родопи, историческите и етнографските сведения дават основание да се очаква водеща роля да има животновъдството. На пръв поглед обаче резултатите от археологическото проучване показват точно обратната картина. Остеологичният материал е сравнително малоброен. Представени са характерните за епохата домашни животни – говедо, овца, коза, свиня, куче.[206] Значително преобладават останките от едър рогат добитък, следвани от овце/кози и свиня. Ловът е засвидетелстван от откритите кости от елен и глиган. Съотношението между различните видове животни обаче е силно повлияно от масивността на техните кости и съответно устойчивостта им на разлагане. Тафономичните изследвания показват, че костните останки са били под вода.[207] Под въздействието на агресивната среда голяма част от тях са разрушени, като са запазени основно по-едрите кости (тези на крайниците), както и най-здравите от тях – челюсти и зъби. Голямата част от съхранилите се костни останки са напукани и в процес на разлагане, включително и зъбите. Разпределението на останките по части на скелета показва ясно изразена непропорционалност – голямо количество зъби или части от тях и малко фрагменти от кости. Има ясно доловима разлика в местоположението им на обекта – количеството на костите се увеличава от юг на север, като най-голямата им концентрация е в северната част на селището. По-често те се откриват в негативни структури (и то повече и по-добре запазени в по-дълбоките им части), отколкото върху древната повърхност. Това разпределение явно се дължи на действието на водните порои, стичащи се след всеки по-продължителен проливен дъжд от възвишенията, намиращи се южно от селището,[208] които са отнасяли животинските кости в северна посока. За влиянието на природните фактори върху съхраняването на остеологичния материал може да се съди и по достигналите до нас изделия от кост и рог – само по един фрагмент от костено шило и рогово длето. Явно тази бройка далеч не съответства на реалното количество на използваните костени и рогови артефакти и се дължи на агресивното въздействие на околната природна среда върху тях като по-малки и леки в сравнение с масивните кости и черепи. Следователно може да сме сигурни, че откритият по време на археологическите разкопки остеологичен материал не отразява реалната картина на животновъдството и лова – като приблизителен брой индивиди, видово разнообразие и съотношение между отделните видове.

Също толкова несигурни (макар и в обратна посока) са данните за степента на развитие на земеделието. Според археологическите данни то е изключително добре развито. Във всеки комплекс в едно или две помещения (както вкопани, така и наземни) е налице голямо количество зърно. Зърното се открива в пръстта, в повече или по-малко компактни струпвания, понякога разнесено и в дълбочина. Категорично доминира еднозърнестата пшеница, следвана от уров (Попова 2011, 297; виж

[206] Анализът на остеологичния материал е извършен от доц. Лазар Нинов (НАИМ – БАН). Тъй като той не представи предварително уговорения с него текст, при настоящия анализ са използвани неговите отчети за съответните години.

[207] Геоморфоложките изследвания, извършени от доц. Р. Кендерова и проф. А. Сарафов, показаха продължително наводняване на терасата, върху която е разположено селището, след неговото загиване.

[208] В последния ден на проучванията през 2010 г. в района на обекта се изсипа няколкочасов проливен дъжд, вследствие на който от южните височини придойдоха порои, които изцяло наводниха всички вкопани структури и отнесоха в северна посока по-леките предмети, оставени на терена или ги свлякоха в негативните структури (обр. I.10).

и глава XIII в настоящия том). Застъпени са, но в значително по-малки количества двузърнестата пшеница, лещата, ечемикът и просото. Най-вероятно част от по-слабо представените култури – леща, ечемик, просо, както и уровът, който и до днес се използва в Източните Родопи (виж глава XIII), са се отглеждали на място от жителите на селището. Проблемът обаче е в това, че околният терен не е особено подходящ за земеделие.[209] Той е основно хълмист, а по-равните части около реките са били подложени на заливане от често приижда щата р. Върбица и притока ѝ р. Дива река. Всъщност най-удобният за земеделие терен е зает именно от халколитното селище. Сред откритите кремъчни оръдия на труда тези, които могат да се определят като пластини за сърпове, са в незначително количество.[210] В разкритите структури липсват данни за градени на място от глина зърнохранилища или за съхраняване на зърно в съдове хранилища. По тези причини смятаме, че значителна част от житните храни (преди всичко еднозърнестата пшеница, чието количество многократно надвишава това на останалите зърнени култури) са получавани чрез търговия с по-отдалечени райони. Косвено указание е откриването на зърното в сравнително малки компактни струпвания, в близост едно до друго. Явно то е било в опаковки от нетраен материал – най-вероятно чували.

В селището има сигурни данни за добре развита търговска дейност. Доказателство за връзките в северна посока са откритите в селището пластини от лудогорски кремък от района на Равно – Каменово[211] (виж глава III в настоящия том). За контактите с егейското крайбрежие свидетелстват черупките от морската мида *Cardium*[212]. Редица черти на керамичния материал също показват паралели в северна, южна и източна посока.

Ситуацията в селището очертава интересна картина:

– количеството на откритите готови кремъчни инструменти далеч не съответства на останките от дебитажа. То не се различава съществено от това за едно обичайно халколитно селище. Не бяха открити струпвания на готови неупотребявани кремъчни инструменти, подготвени за търговия. Абсолютно същото е положението с двете „работилници“ за каменни мъниста;
– откритото голямо количество зърно подсказва, че пожарът, унищожил селището, е станал скоро след депонирането му.

Ако се свържат двете обстоятелства, може да се предположи, че загиването на селището е станало скоро след търговска експедиция, при която са отнесени готовите кремъчни изделия и каменни мъниста, а за сметка на тях е получено зърно (най-вероятно еднозърнеста пшеница)[213].

---

[209] За сравнение може да се използва ситуацията в намиращото се на около 30 км в южна посока селище Орлица, в което представените зърнени култури отстъпват значително както по количество, така и по качество (виж публикацията в настоящия том, също и Попова 2011, 196 – 199).

[210] Наблюдения на проучвателите върху необработения материал. За обработените кремъчни артефакти виж глава IV, както и Gurova 2011, 284.

[211] Проучванията през 2015 и 2016 г. в района около селищната могила в с. Каменово показаха наличието на голям производствен център на кремъчни артефакти (Manolakakis 2011, 239 – 242; Бояджиев и др. 2016; Бояджиев и др. 2017а).

[212] Определянето им е от доц. Л. Нинов. Теоретично е възможно мидите да идват и от черноморското крайбрежие. Разстоянието до него обаче е многократно по-голямо, отколкото до Егейско море (намиращо се на около 65 км по права линия), до което има и удобен път през прохода Маказа.

[213] Най-вероятно пожарът е станал в периода август – септември, когато реколтата вече е била прибрана и е имало достатъчно време търговската експедиция да отиде и да се върне. Същевременно именно тогава условията благоприятстват избухването и разпространението на горски пожари.

Начинът на изобразяване на някои животински фигурки дава основание да се предполага, че при търговските експедиции е бил използван едър рогат добитък за пренасяне на товарите. Повод за размисъл относно наличието и на други способи за търговия/пътуване дава откритият фрагмент от модел на плавателен съд. Той подсказва за възможността някои пътувания да са се осъществявали не по суша, а по вода – по течението на р. Върбица в северна посока до вливането ѝ в р. Арда, а чрез нея до р. Марица. Трябва да се има предвид обаче, че р. Върбица не е от удобните за плаване. Тя е типична планинска река, не особено дълбока, определяна като една от най-пороjните в България – т.е. може да има големи колебания в нейното ниво и скорост на течението в зависимост от сезона и атмосферните условия. При повишаване на нивото ѝ през пролетта (така че да е достатъчно дълбока за плавателни съдове) течението ѝ е доста бурно, а в края на лятото, когато течението ѝ е по-спокойно и благоприятно за плаване, дълбочината ѝ рязко намалява. Въпреки че нямаме конкретни данни за състоянието на реката преди 6000 години, то едва ли се е различавало съществено от днешното[214]. Следователно дори през праисторическата епоха да е можело да се извършва плаване по реката, то това е било възможно само в ограничени периоди на годината. Същевременно ако керамичният предмет наистина представлява модел на плавателен съд, то високият му, издаден напред нос го прави малко подходящ за плаване в планинска река. За неговото съществуване може да има още едно обяснение – че такива плавателни съдове са видени от жителите на селището при търговските им експедиции до егейското крайбрежие (възможно е и той да е импорт оттам, но като състав на тестото не се различава от останалите керамични предмети от обекта). Възможно е също така големи лодки/ладии да са плавали по р. Марица (която е била плавателна до XIX в.), а евентуално и по долното течение на р. Арда. Най-точните паралели както на керамичния материал, така и на част от антропоморфните и зооморфните фигурки са именно с обекти по средното течение на р. Марица (Дервишов оджак, Луда река, Ясатепе). Въпрос за действителните възможностни за корабоплаването през тази епоха поставя още една находка – фрагментът от зооморфна фигурка от Върхари, който най-много прилича на глава и шия на жираф. Едва ли някои от жителите на селището са стигали до Африка и са виждали лично жираф. Не е изключено обаче да са виждали такива фигурки и да са слушали разкази от обитатели на егейското крайбрежие, осъществявали пътешествия до Африка. Тази хипотеза може би звучи доста абсурдно, но откритията през последните 40 – 50 години непрекъснато променят нашите представи за действителните възможности на халколитното общество.

[214] По течението на р. Върбица над Върхари няма големи водохващания, които да се отразяват на водния ѝ обем.

XIV. PRODUCTION ACTIVITIES OF THE COMMUNITY

Yavor Boyadzhiev

The settlement was a production center specializing mainly in the mining and processing of various raw materials such as flint substitutes (varieties of chalcedony, jasper, etc.). The huge amount of remains of the debitage, exceeding many times the number of the tools, suggests that the production was intended for exchange mainly. The production of the two 'workshops' for stone beads was probably also aimed at trading. The contacts with the Aegean are evidenced by the discovered Cardium shells and those with the regions to the north – by the blades made from Ludogorie flint. It seems likely that in return for their production, the villagers received grain, which was found in large amounts in all complexes (einkorn wheat mainly, whose amount exceeds many times the amount of the rest of the cereals).

Some of the animal figurines suggest that the trade caravans used cattle to transport the goods.

It is not possible to define precisely the extent to which the villagers were dependant on the animal husbandry because the animal bones yielded by the site were damaged by water. Only the largest ones have survived. The features yielded bones of domestic animals typical for the period, such as cattle, sheep, goat, pig and dog. The hunting activity is evidenced by the bones of wild boar and deer.

XV. ОБОБЩЕНИЕ

Явор Бояджиев

Селището при Върхари е най-ранното от проучените досега селища от халколитната епоха в Източните Родопи (а и въобще в Родопите). По редица свои характеристики то се различава съществено от останалите обекти от този район.

Селището е еднослойно, като площта му е значително по-голяма от известните планински обиталища – над 40 000 кв. м, и е гъсто застроено. По-значителна незастроена площ бе регистрирана само между комплекси I и II[215]. Възможно е тук да е било оформено малко площадче/мегдан, като не е изключено то да е свързано с функцията на комплекс II. Обширна незастроена площ се очертава в южната периферия на селището. Регистрираните комплекси от негативни структури предполагат внушителни размери на сградите, към които са принадлежали – от по няколкостотин квадратни метра. Възможно е това да се дължи и на обстоятелството, че основите на стените са стъпвали на здрав материков терен, осигуряващ им максимална стабилност. Изглежда именно това обстоятелство обуславя и значителните размери на някои късноеолитни сгради с площ 300 – 500 кв м (Гиздова, Кънчев 2000, 16 – 20; Бояджиев, Я. 2004, 204 – 206)[216]. Извършените изкопни работи са впечатляващи по своя обем, а при вкопаване 24 – и с дълбочината си[217]. Сградите са били използвани както за жилищни нужди, така и за производствена дейност. Изключение прави сградата, означена като „вкопаване 35/36“, която бележи някои съществени различия спрямо останалите:

- това е най-голямата сграда, с площ над 700 кв. м;
- въпреки значителните си размери вкопаването е само едно, с добре заравнено дъно, в което има и три съоръжения *in situ*;
- вкопаната част има пряка връзка с древната повърхност извън сградата;
- сградата е свързана с коридор с отстоящата на около 10 м от нея самостоятелна постройка (№ 43);
- това е единствената сграда с данни за каменна основа на стена. В западния край на северната ѝ стена при коридора към вкопаване 43 са използвани значителни по размери камъни, като два са украсени от лицевата си страна с вдлъбнатини;
- фрагментите от съдове са значително по-малобройни, отколкото в останалите по-големи комплекси – I, VII, VIII, X (граф. XI.2) – разлика, която става още по-очебийна, ако се сравни броят им на единица площ (показател, по който вкопаването е на последно място). Същото наблюдение се отнася и за кремъчните артефакти;

[215] При разглеждане на селищното устройство трябва да се има предвид, че е проучена не повече от 15% от площта на селището.

[216] Натрупването на културен пласт в резултат на живота на селището създава недостатъчно стабилна основа за по-късните сгради. За различията между сградите при еднослойни и многослойни обекти виж Бояджиев Я. 2013, 70 – 85.

[217] Изкопни дейности с подобни размери са известни само от селището Тополница – Промахон (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, 52 – 56).

– в централната и най-голяма част (ориентирана изток – запад) не се откри нито зърно, нито хромелни камъни. Зърно бе установено само в двете перпендикулярни части на негативната структура, като по-значително е количеството му в югоизточното „крило“, където е и концентрацията на фрагментирани съдове. В югозападното „крило“ зърната са фрагментирани – отпадъчен продукт. Близо до тях се откриха и единствените в цялото вкопаване два фрагмента от хромелни камъни.

Всички посочени особености дават основание да се приеме, че комплекс II е имал различни функции от останалите. Във вкопаването са представени много слабо т. нар. култови предмети[218] – обстоятелство, което прави много малка възможността да се касае за сграда с религиозни функции[219]. Най-вероятно става дума за обществена сграда от значение за всички жители на селището.

Резултатите от археологическото проучване на селището Върхари дават основание значително да се променят досегашните ни представи за техническите и търговските възможности на населението от средата на халколитната епоха. Те ясно показват, че още в прехода между ранния и късния халколит в Източните Родопи е имало големи за времето си селища с многобройно население. То е извършвало мащабни строителни дейности. Занимавало се е с добив и обработка на наличните в района минерални суровини, като е поддържало оживени търговски контакти с обширна територия на Балканския полуостров.

След опожаряването на селището мястото е останало необитаемо. Върху културния пласт и върху песъчливия слой с камъчета в южната периферия бяха разкрити 2 – 3 струпвания от халколитна керамика, камъни и обгорели мазилки. Те обаче са съвсем малки и са по-скоро указания за епизодично посещение на мястото на селището след неговото загиване и наводняване, а не за ново заселване на това място[220].

XV. CONCLUSION

Yavor Boyadzhiev

The site near Varhari is the earliest Chalcolithic village excavated in the Rhodope Mountains. Some of its typical features are very specific. The site consists of a single construction level, and it is significantly larger than the rest of the sites in this mountainous area. The features were constructed close to each other. The documented complexes consisting of negative structures allow to suggest that they were parts of large buildings, and each building was several hundred square meters large. Complex II stands out with its features, which suggest it probably had community functions (public building).

The results of the archaeological excavations provide evidence to reconsider the knowledge on the technical and economic skills of the communities in the mid-5th millennium BC.

[218] Виж глави VIII, IX и X в настоящия том.

[219] Не е изключено в сградата да е имало религиозни фигури и изображения от нетраен материал. Тази възможност обаче е чисто хипотетична и важи за всички други комплекси.

[220] Селищната могила Седлари, съществувала през втората половина на халколита (Радунчева 1997), е само на 3 км южно от Върхари (обр. I.2, виж и обр.1 от публикацията на обект Орлица в настоящия том) и е напълно възможно нейните обитатели да са посещавали района на селището.

БИБЛИОГРАФИЯ / REFERENCES

Александрова 2017: Р. Александрова. Накити от глина, камък, черупка от мида и минерали. – В: К. Бъчваров, М. Тонкова, Г. Кацаров (ред.). Сърнево. Вкопани структури от късния неолит, ранната и късната желязна епоха и римския период. Т. 1, Късноеолитното ямно поле. София, 2017, 367 – 380 (Спасителни археологически проучвания по инфраструктурни проекти, 1).

Атанасова 2010: И. Атанасова. Култна пластика од енеолитското наогалиште св. Атанас – с. Спанчево, Кочанско. Кочани, 2010.

Балабина 1998: В. Балабина. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. Москва, 1998.

Бояджиев К. 2014: К. Бояджиев. Въоръжение през халколита в българските земи. София, 2014 (Дисертации, 9).

Бояджиев Я. 1981: Я. Бояджиев. Мраморни и костни идоли от епохата на късния енеолит в България. – Изкуство, 9 – 10, 1981, 85 – 88.

Бояджиев Я. 1997: Я. Бояджиев. Находката. Къде е тя във времето? Методи за датиране в археологията. – В: Човекът зад находката. Археологията днес и утре. София, 1997, 47 – 69.

Бояджиев Я. 2007: Я. Бояджиев. Плоски костни фигурки от енеолитната епоха. – In: M. Stefanovich, C. Angelova (eds.) PRAE. In Honorem Henrieta Todorova, Sofia, 2007, 79 – 94.

Бояджиев Я. 2013: Я. Бояджиев. Открити селища и селищни могили – причини за различията в селищното и жилищното устройство. – Bulgarian-e-Journal of Archaeology, 2013, 3.1, 67 – 98.

Бояджиев, Бояджиев 2008: Я. Бояджиев, К. Бояджиев. Халколитно селище Върхари, община Момчилград. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., 2008, 85 – 89.

Бояджиев, Бояджиев 2011: Я. Бояджиев, К. Бояджиев. Халколитно селище „Върхари“. – Археологически открития и разкопки през 2010 г., 2011, 95 – 98.

Бояджиев, Бояджиев 2012: Я. Бояджиев, К. Бояджиев. Спасителни археологически разкопки на халколитно селище Върхари, община Момчилград. – Археологически открития и разкопки през 2011 г., 2012, 88 – 90.

Бояджиев и др. 2010: Я. Бояджиев, Д. Такорова, К. Бояджиев. Халколитно селище Върхари, община Момчилград. – Археологически открития и разкопки през 2009 г., 2010, 92 – 95.

Бояджиев и др. 2013: Я. Бояджиев, К. Бояджиев, В. Петров. Проучване на селищна могила Юнаците. – Археологически открития и разкопки през 2012 г., 2013, 88 – 90.

Бояджиев и др. 2016: Я. Бояджиев, Д. Чернаков, Д. Дилов. Обект Каменово. Археологическо проучване през 2015 г. – Археологически открития и разкопки през 2015 г., 2016, 130 – 133.

Бояджиев и др. 2017a: Я. Бояджиев, Д. Чернаков, Д. Дилов. Обект Каменово. Археологическо проучване през 2016 г. – Археологически открития и разкопки през 2016 г., 2017, 105 – 108.

Бояджиев и др. 2017b: К. Бояджиев, Я. Бояджиев, С. Георгиев. Най-ранното

обработено злато? – Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, VIII, 2017, 9 – 35.

БТР 1973: Български тълковен речник. София, 1973.

Вакарелски 1977: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Вапцаров и др. 1989: И. Вапцаров, С. Велев, М. Йорданова, Д. Горунова. Рило-Родопска област. – В: География на България, т. 3, София, 1989, 166 – 219.

Георгиева 2012: П. Георгиева. Керамиката на култура Криводол-Сълкуца. София, 2012.

Гиздова, Кънчев 2000: Н. Гиздова, К. Кънчев. Калугерово – късноеолитното селище и тракийският могилен некропол. Пазарджик, 2000.

Детев 1950: П. Детев. Селищната могила „Банята“ при Капитан Димитриево, Пловдивско. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, II, 1950, 1 – 23.

Детев 1952: П. Детев. Плоската могила при с. Злати трап. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, 331 – 341.

Детев 1960a: П. Детев. Разкопки на селищната могила Ясатепе в Пловдив през 1959 г. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, IV, 1960, 5 – 60.

Детев 1960b: П. Детев. Опит за различаване на неолитните брадви от длетата, теслите, мотиките и палешниците. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, IV, 1960, 61 – 75.

Калчев 2010: П. Калчев. Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията. Стара Загора, 2010.

Кънчев 1979: К. Кънчев. Каменни оръдия на труда. – В: Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров, Д. Г. Димитров (ред.). Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, 141 – 161.

Кънчев, Николов 1983: К. Кънчев, Б. Николов. Оръдия на труда и стопанския живот на селища от халколитната епоха във Врачанско. – Известия на музеите в Северозападна България, 8, 1983, 9 – 35.

Лещаков и др. 2007: К. Лещаков, Н. Тодорова, В. Петрова, Е. Ангелова, М. Славова. Спасителни разкопки на обект Дана бунар 1 до гр. Любимец. – Археологически открития и разкопки през 2006 г., 2007, 41 – 43.

Лихардус и др. 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. К. Илиев. Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). София, 2001.

Маргос 1960: А. Маргос. Праисторически селища по Варненското плато. – Известия на Варненското археологическо дружество, XI, 1960, 27 – 34.

Меламед, Евтимова 2018: К. Меламед, Е. Евтимова. Късноантична и средновековна керамика от Седлари, Момчилградско. – Приноси към българската археология, 8 (В памет на Ирина Щерева), 2018, 183 – 197.

Минчев 1973: А. Минчев. Праисторически каменни сечива от Варненско. – Известия на Народния музей – Варна, IX (XXIV), 1973, 255 – 266.

Мирчев, Златарски 1960: М. Мирчев, Д. Златарски. Селищната могила при с. Сава. – Известия на Варненското археологическо дружество, 11, 1960, 1 – 26.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България като суровини за направа на артефакти. – Интердисциплинарни изследвания, XX–XXI, 2009, 7 – 21.

Николов Б. 1974: Б. Николов. Градешница. София, 1974.

Николов В. 2006: В. Николов. Култура и изкуство на праисторическа Тракия. Изд. Летера, 2006.

Николов В. 2011: В. Николов. Праистория на българските земи. – В: Българска национална история, т. I, Българските земи през древността. Велико Търново, 2011.

Николов и др. 1999: В. Николов, В. Мацанова, Т. Стефанова, В. Божилов, К. Бъчваров, И. Гацов, Е. Маринова, Л. Нинов. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1988 – 1999 г. София – Пещера, 1999.

Николов и др. 2002: В. Николов, Д. Карастоянова, М. Гюрова. Селищна могила Капитан Димитриево, Пещерско: проучване на раннохалколитния пласт. – Археология, 2002, 1, 5 – 19.

Петков 1921: Н. Петков. Отпечатъци от плетки, намерени в предисторическото селище „Обреща“ при с. Горни Богров – Софийско. Годишник на Народния музей III, 1921, 217 – 222.

Петков 1926: Н. Петков. Плетки от праисторическото селище Обреща при с. Челопечене – Софийско. – Годишник на Народния музей за 1922 – 1925 год., IV, 1926, 49 – 56.

Петков 1965: Н. Петков. Праисторически плетки и тъкани от Софийското поле и близките му околности. – Археология, 1965, 1, 45 – 57.

Петрова 2003: В. Петрова. Класификация на керамични съдове от къснохалколитната култура Караново VI в Тракия. – Археология, 2003, 2, 15 – 27.

Петрова 2004: В. Петрова. Характеристика на керамичните съдове от III фаза на къснохалколитната култура Караново VI. – В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.) Праисторическа Тракия. София – Стара Загора, 2004, 421 – 432.

Попов 1925: Р. Попов. Предисторически култови брадви в България. – В: Сборник Борис Дякович (Юбилеен Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1925), 1927, 103 – 108.

Попова 2009: Ц. Попова. Палеоботаничен каталог на местоположение и растителни останки на територията на България (1980 – 2008). – Интердисциплинарни изследвания, XX–XXI, 2009, 71 – 166.

Попова 2011: Ц. Попова. Растителност и стопанска дейност в Източни Родопи. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.). Златното V хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. София, 2011, 295 – 300.

Радунчева 1971: А. Радунчева. За предназначението на някои глинени енеолитни животински фигурки. – Археология, 1971, 2, 58 – 66.

Радунчева 1976: А. Радунчева. Виница. Енеолитно селище и некропол. София, 1976 (Разкопки и проучвания, VI).

Радунчева 1997: А. Радунчева. Енеолитен занаятчийско-производствен център до с. Седларе, Кърджалийско. – Годишник на Народния археологически музей, X, 1997, 162 – 176.

Стойчев 1989: К. Стойчев. Режим на речните води. – В: География на България, т. 1, София, 1989, 312 – 324.

Терзийска-Игнатова 2008: С. Терзийска-Игнатова. Зооморфни амфисбени от селищната могила Юнаците. – В: Праисторически проучвания в България: нови предизвикателства. София, 2008, 178 – 184.

Тодорова Н. 2017: Н. Тодорова. Керамичните комплекси от финала на халколита в Родопите и долината на р. Места. София, 2017 (Дисертация).

Тодорова Х. 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.

Тодорова-Симеонова 1971: Х. Тодорова-Симеонова. Късноенеолитният некропол край град Девня – Варненско. – Известия на Народния музей – Варна, VII (XXII), 1971, 3 – 40.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. София, 1993.

Тодорова и др. 1975: Х. Тодорова, С. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево. София, 1975 (Разкопки и проучвания, V).

Хаджипетков 2011: И. Хаджипетков. Огладени каменни сечива от късноенеолитен обект при с. Хаджидимитрово, Ямболско: скали и особености при тяхната обработка. – Списание на Българското геологическо дружество, 72, 1 – 3, 2011, 53 – 57.

Хаджипетков 2017: И. Хаджипетков. Каменни оръдия. – В: К. Бъчваров, М. Тонкова, Г. Кацаров (ред.) Сърнево. Вкопани структури от късния неолит, ранната и късната желязна епоха и римския период. Т. 1. Късноенеолитното ямно поле. София, 2017, 401 – 435 (Спасителни археологически проучвания по инфраструктурни проекти, 1).

Чохаджиев 2003: С. Чохаджиев. Наблюдения върху някои накити и амулети от късния халколит – още аргументи за ранна социална диференциация. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Велико Търново, 2003, 207 – 216.

Чохаджиев 2006: С. Чохаджиев. Слатино – праисторически селища. Велико Търново, 2006.

Чохаджиев 2007: С. Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. Велико Търново, 2007.

Чохаджиев, Венелинова 2007: С. Чохаджиев, С. Венелинова. Археологически проучвания на халколитния некропол в м. Горломова кория край град Смядово. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г., 2007, 65 – 70.

Antonović 2003: D. Antonović. Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji. Beograd, 2003.

Antonović 2014: D. Antonović. Manufacturing of stone axes and adzes in Vinča culture. – In: S. Vitezović, D. Antonović (eds.) Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages. Belgrade, 2014, 77 – 88.

Bakalakis, Sakellariou 1981: G. Bakalakis, A. Sakellariou. Paradimi. 1981. Mainz: Philipp von Zabern.

Balj 2009: L. Balj. Minijaturne posude Vinčanske kulture: dečje igračke ili predmeti neke druge namene. – Rad Muzeja Vojvodine, 51, Novi Sad, 2009, 23 – 34.

Baysal 2013: E. Baysal. Will the real specialist please stand up? Characterising early craft specialisation, a comparative approach for Neolithic Anatolia. – Documenta Praehistorica, XL, 2013, 233 – 246.

Boyadzhiev K. 2009: K. Boyadzhiev. About the function of stone hammer-axes from the Chalcolithic period in Bulgaria. – In: И. Гацов, Ж.-Л. Гуадели (ред.) Saxa loguntur. Сборник в чест на Н. Сираков. София, 2009, 237 – 243.

Boyadzhiev Y. 1988: J. Boyadjiev. A contribution to the problem of the absolute chronology of the eneolithic period in the Balkan Peninsula. – Studia Praehistorica, 9, 1988, 194 – 209.

Boyadzhiev Y. 1992: J. Bojadžiev. Probleme der Radiokohlenstoffdatierung der Kulturen des Spatäneolitikums und der Frühbronzezeit. – Studia Praehistorica, 11 – 12, 1992, 389 – 406.

Boyadzhiev Y. 1995: Y. Boyadziev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. – In: D. Bailey, I. Panayotov (eds.) Prehistoric Bulgaria. Prehistory Press, 1995, 149 – 191 (Monographs in World Archaeology, 22).

Boyadzhiev Y. 2004: Y. Boyadzhiev. Late Neolithic Sunken Houses in Thrace. – In: V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.) Prehistoric Thrace, Sofia, 2004, 203 – 214.

Boyadzhiev, **Boyadzhiev 2016a:** Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. The Late Chalcolithic site of Orlitsa. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The Human Face of Radiocarbon. Reassessing chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000 – 3000 cal BC. Lyon, 2015, 209 – 230 (Travaux de la Maison de l'Orient, 69).

Boyadzhiev, **Boyadzhiev 2016b:** Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. Investigations at the Chalcolithic settlement at Varhari. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The Human Face of Ra-

diocarbon. Reassessing chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000 – 3000 cal BC. Lyon, 2016, 231 – 248 (Travaux de la Maison de l'Orient, 69).

Coşkunsu 2008: G. Coşkunsu. Hole-making tools of Mezraa Teleilat with special attention to micro-borers and cylindrical polished drills and bead production. – Neo-Lithics, 1, 2008, 25 – 36.

Darcque et al. 2015: P. Darcque, Z. Tsirtsoni, H. Koukouli-Chryssanthaki, D. Malamidou. New Insights to the Copper Age and Chronology at the Tell Settlement of Dikili Tash (Northern Greece). – In: S. Hansen, P. Raczky, A. Anders, A. Reingruber (eds.). Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE. Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung. Habelt – Verlag Bohn, 2015, 403 – 417 (Archäologie in Eurasien, 31).

Dikili Tash 2004: R. Treuil (ed.). Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961 – 1975), vol. 2, Athéns, 2004 (Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément, 37).

Elster 1986: E. Elster. Tripods, Plastic Vessels, and Stands: A Fragmentary Collection of Social Ceramics. Appendix F: Catalog of Tripods, Plastic Vessels, Stands and Miscellaneous Fragments. – In: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds.). Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeastern Greece. Vol. 1, Los Angeles, 1986, 303 – 344 (Monumenta Archaeologica, 13).

Erdogu 2001: B. Erdogu. Neolithic and Chalcolithic cultures in Turkish Thrace. 2001, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/3994/

Frei 1991: O. H. Frey. Varna – ein Umschlagplatz für den Seehandel in der Kupferzeit? – In: J. Lichardus (Hrsg.) Die Kupferzeit als historische epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6. – 13.11.1988. Saarbrücker Beitrage 55, Bohn, 1991, 195 – 201.

Georgiev et al. 2012: S. Georgiev, E. Balkanska, K. Boyadzhiev, V. Petrov. Stone tools features from the Varhari Chalcolithic settlement, Eastern Rhodopes. – In: Geosciences. Proceedings of national conference with international participation, Sofia, 2012, 141 – 142.

Gimbutas 1986: M. Gimbutas. Mythical. Imagery of Sitagroi Society. – In: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds.). Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeastern Greece. Vol. 1, Los Angeles, 1986, 225–302 (Monumenta Archaeologica, 13).

Gorelick, Gwinnett 1981: L. Gorelick, A. John Gwinnett. The origin and development of the ancient Near Eastern cylinder seal. – Expedition, 32, 4, 1981, 17 – 30.

Görsdorf, Boyadzhiev 1996: J. Görsdorf, J. Bojadžiev. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. – Eurasia Antiqua, 2, 1996, 105 – 173.

Gurova 2011: M. Gurova. Chalkolithic Flint Assemblages: Trajectory to Regional Diversity/Similarity. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.) Златното V хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. София, 2011, 275 – 286.

Gurova et al. 2013: M. Gurova, C. Bonsall, B. Bradley, E. Anastassova. Approaching prehistoric skills: experimental drilling in the context of bead manufacturing. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 3, 2013, 201 – 221.

Hansen 2007: S. Hansen. Bilder vom Menschen der Steinzeit. Teil I, II. Archäologie in Eurasien, Band 20, 2007.

Hiller, Nikolov 1997: S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1996–1997. Vorläufiger Bericht. – Schriftenreihe des Instituts für Klassische Archäologie der Universität Salzburg.

Hiller, Nikolov 2005: S. Hiller, V. Nikolov (eds.). Karanovo IV. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnit, 1993 – 1999. Band IV, 1, Wien, 2005.

Höckmann 2016: O. Höckmann. Prähistorische Schifffahrt im Schwarzen Meer. – In: V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die

Früheisenzeit (6000 – 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Humboldt-Kolleg Varna, Bulgarien, 16 – 20. Mai 2012. Rahden/Westf., 2016, 45 – 51 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 30).

Johnson 1987: J. Johnson. Decorated Pottery. – In: H. Hellström (ed.). Paradeisos. A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace. Stockholm, 1987, 55 – 76.

Karanovo 2005: S. Hiller, V. Nikolov (eds.). Karanovo IV. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnit, 1993 – 1999. Band IV, 2, Wien, 2005.

Karimali 2005: E. Karimali. Lithic technologies and use. – In: E. Blake, A. B. Knapp (eds.). The Archaeology of Mediterranean Prehistory. Blackwell Publishing, 2005, 180 – 214.

Katsarov 2003: G. Katsarov. Earlier Chalcolithic Decorated Pottery from Plovdiv – Yasa Tepe Tell. – In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, vol. I – II, 2003, 209 – 239 (BAR International Series, 1139).

Klasnakov 2011: M. Klasnakov. Tell Bourgas, season 2008–2009. Album. Bourgas, 2011.

Knorzer 1973: K-H. Knorzer. Der bandkeramishe Siedlugsplatz Langweiler 2. – Pflanzliche Grossreste. Rhein. Ausgabe. 13, 1973, 139 – 152.

Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007: C. Koukouli-Chryssanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, I. Vajsov, M. Valla. Promachon-Topolnica. A Greek-Bulgarian Archaeological Projekt. – In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, Sofia, 2007, 43 – 78.

Lidström Holmberg 2004: C. Lidström Holmberg. Saddle querns and gendered dynamics of the Early Neolithic in mid central Sweden, arrival. – Coast to Coast, 10, 199 – 231.

Leshtakov 1997a: K. Leshtakov. Preliminary Report on the Dervishov Odzhak Rescue Excavations, 1993. – In: K. Leshtakov (ed.). Maritsa Project. 1. Sofia, 1997, 55 – 74.

Leshtakov 1997b: K. Leshtakov. Rescue Archaeological Excavations at the Luda reka Site, 1993. – In: K. Leshtakov (ed.). Maritsa Project. 1. Sofia, 1997, 75 – 146.

Manolakakis 2011: L. Manolakakis. A flint deposit, a tell and a shaft: a lithic production complex at Ravno 3–Kamenovo? (Early Chalcolithic, North–East Bulgaria). – Studia Praehistorica, 14, 2011, 225 – 244.

Marangou 1991: C. Marangou. Maquettes d'embarcations: les débuts. – In: R. Laffineur (ed.). Aegaeum, 7, Thalassa. L'Egée préhistorique et la mer. Actes de la 3e Rencontre Internationale de l'Université de Liège, Calvi (Corse), 1990, Liège, 21 – 42, pls. II–IX.

Marangou 2001a: C. Marangou. Neolithic craft: evidence about boat types and uses. – In: Y. Bassiakos, E. Aloupi, Y. Facorellis (eds.). Archaeometry issues in Greek Prehistory and Antiquity. Athens, 2001, 737 – 751.

Marangou 2001b: C. Marangou. Neolithic watercraft: evidence from Northern Greek wetlands. – In: B. Purdy (ed.). Enduring records. The environmental and cultural heritage of wetlands. Oxbow books, 2001, 192 – 205.

Moundrea-Agrafioti 1996: A. Moundrea-Agrafioti. Tools. – In: G. Papathanassopoulos (ed.) Neolithic Culture in Greece. Athens, 1996, 103 – 106.

Naumov 2011: G. Naumov. Visual and conceptual dynamism of the Neolithic altars in the Republic of Macedonia. – In: V. Nikolov, K. Bacvarov, H. Popov (Hrsg.) Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel. Sofia, 2011, 89 – 129.

Palmer 1988: C. Palmer. The role of fodder in the farming system. – Environmental archaeology, 1, 1988, 1 – 10.

Pernicheva-Perets et al. 2011: L. Pernicheva-Perets, M. Grębska-Kulov, I. Kulov. Balgarchevo. The Prehistoric Settlement, Vol. I, Sofia, 2011.

Petrova 2007: V. Petrova. Ceramic Assemblage of the Late Chalcolithic Karanovo VI Culture in Trace: Phases I and II. – Acta Terrae Septemcastrensis, VI, 2007, 53 – 72.

Pliny the Elder 1938: Natural History. 10 vols. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Possehl 1981: G. L. Possehl. Cambay bead-making: an ancient craft in modern India. – Expedition, 23, 4, 1981, 39 – 46.

Schlor 2005: I. Schlor. Keramik der Stufen Karanovo V and VI. – In: S. Hiller, V. Nikolov (eds.). Karanovo IV. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnit, 1993–1999. Band IV, 1, Wien, 2005, 73 – 105.

Stroulia 2003: A. Stroulia. Ground stone celts from Franchthi Cave: a close look. – Hesperia, 72, 1, 2003, 1 – 30.

Thomas 2016: M. Thomas. Die chronologische Stellung der spätkupferzeitlichen Siedlung von Drama-Merdžumekja. – In: V. Nikolov, W. Schier (eds.) Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 – 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Rahden/ Westf., 2016, 225 – 241 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 29).

Theophrastus 1968: Theophrastus. Enquiry into Plants. Translated by A. F. Hort. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Todorova 2002: H. Todorova. Die Sepulkralkeramik aus den Gräbern von Durankulak. – In: H. Todorova (Hrsg.). Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak, Sofia, 2002, 81 – 116.

Todorova, Mazanova 2000: N. Todorova, V. Mazanova. Late Chalcolithic Ceramic Style at Yunatsite Tell (Approach to the Systematization of the Ceramics from the Newly Excavated Levels). – In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Oxford, 2000, 331 – 361 (BAR International Series, 854).

Todorova et al. 2003: N. Todorova, P. Leshtakov, T. Kancheva-Ruseva. Late Chalkolithic Pottery from Sudievo Tell, Nova Zagora District. – In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. Oxford, 2003, 241 – 289 (BAR International Series, 1139).

Tsirtsoni 2016: Z. Tsirtsoni. The Late Neolithic II (Chalcolithic) – Early Bronze Age transition at the tell of Dikili Tash. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The Human Face of Radiocarbon. Reassessing chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000 – 3000 cal BC. Lyon, 2016, 271 – 297 (Travaux de la Maison de l'Orient, 69).

Wright et al. 2008: K. Wright, P. Critchley, A. Garrard. Stone bead technologies and early craft specialization: insights from two Neolithic sites in Eastern Jordan. – Levant, 40, 2008, 2, 131 – 165.

Zeist 1972: W. van Zeist. Palaeobotanical results of the 1970 season at Cayönü, Turkey. – Helinium, 7, 1972, 3 – 19.

КЪСНОХАЛКОЛИТНО СЕЛИЩЕ ОРЛИЦА

Явор Бояджиев[1], Камен Бояджиев[2], Валери Петров[3],
Мария Гюрова[4], Цветана Попова[5]

THE LATE CHALCOLITHIC SETTLEMENT OF ORLITSA

Yavor Boyadzhiev[1], Kamen Boyadzhiev[2], Valeri Petrov[3],
Maria Gurova[4], Tzvetana Popova[5]

[1] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; yavordb@abv.bg
[2] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; kamen.boyadzhiev@naim.bg
[3] Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей – Българска академия на науките; ул. „Московска“ 6А, София 1000, България; petroff.v@abv.bg
[4] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; m.gurova@naim.bg
[5] Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; paleobotani_tz@abv.bg

I. *Явор Бояджиев*. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНЕТО / 471
I. *Yavor Boyadzhiev*. LOCATION AND HISTORY OF RESEARCH (Summary) /477

II. *Камен Бояджиев*. СЕЛИЩНО УСТРОЙСТВО / 479
II. *Kamen Boyadzhiev*. SETTLEMENT STRUCTURE (Summary) / 488

III. *Явор Бояджиев*. ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА / 489
III. *Yavor Boyadzhiev*. ARCHITECTURE (Summary) / 530

IV. *Мария Гюрова*. КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ / 533
IV. *Maria Gurova*. CHIPPED-STONE ASSEMBLAGE (Summary) / 540

V. *Камен Бояджиев*. ОГЛАДЕНИ КАМЕННИ СЕЧИВА / 541
V. *Kamen Boyadzhiev*. POLISHED STONE TOOLS (Summary) / 547

VI. *Явор Бояджиев*. ХРОМЕЛНИ КАМЪНИ И КАМЕННИ ПЛОЧИ / 549
VI. *Yavor Boyadzhiev*. GRINDING STONES AND STONE SLABS (Summary) /551

VII. *Валери Петров*. ПРЕДМЕТИ ОТ ГЛИНА / 553
VII. *Valeri Petrov*. CERAMIC ARTEFACTS (Summary) / 560

VIII. *Явор Бояджиев*. КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ /561
VIII. *Yavor Boyadzhiev*. POTTERY (Summary) / 581

IX. *Явор Бояджиев*. ХРОНОЛОГИЧЕСКО МЯСТО НА ОБЕКТА / 583
IX. *Yavor Boyadzhiev*. ABSOLUTE AND RELATIVE CHRONOLOGY (Summary) / 585

X. *Цветана Попова*. АРХЕОБОТАНИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ / 587
X. *Tzvetana Popova*. ARCHAEOBOTANICAL ANALYSIS (Summary) / 590

XI. *Явор Бояджиев*. СТОПАНСКА ДЕЙНОСТ / 591
XI. *Yavor Boyadzhiev*. PRODUCTION ACTIVITIES OF THE COMMUNITY (Summary) / 592

XII. *Явор Бояджиев*. ОБОБЩЕНИЕ / 593
XII. *Yavor Boyadzhiev*. CONCLUSION (Summary) / 598

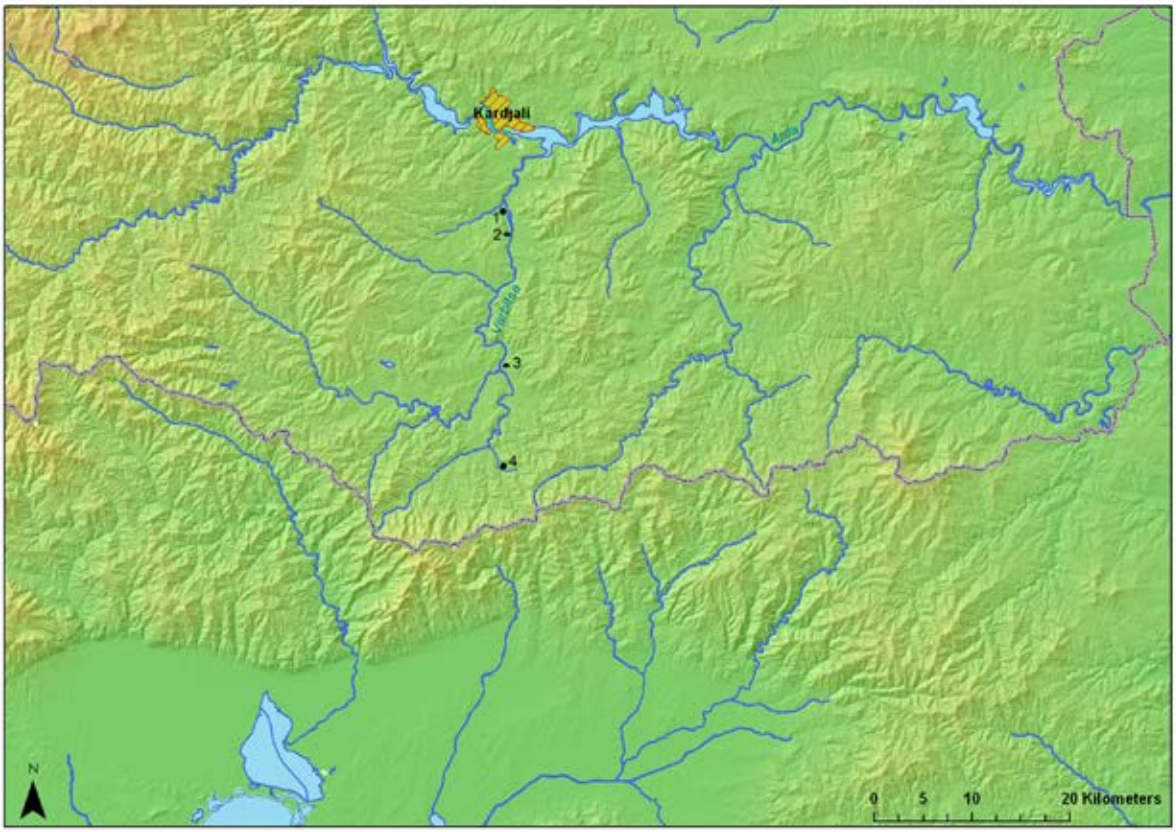
XIII. *Камен Бояджиев, Явор Бояджиев*. ПРОУЧВАНЕ НА ОБЕКТ ОРЛИЦА ПРЕЗ 2019 ГОДИНА / 599
XIII. *Kamen Boyadzhiev, Yavor Boyadzhiev*. EXCAVATIONS AT ORLITSA IN 2019 (Summary) / 606

БИБЛИОГРАФИЯ / 607
REFERENCES / 607

I. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА

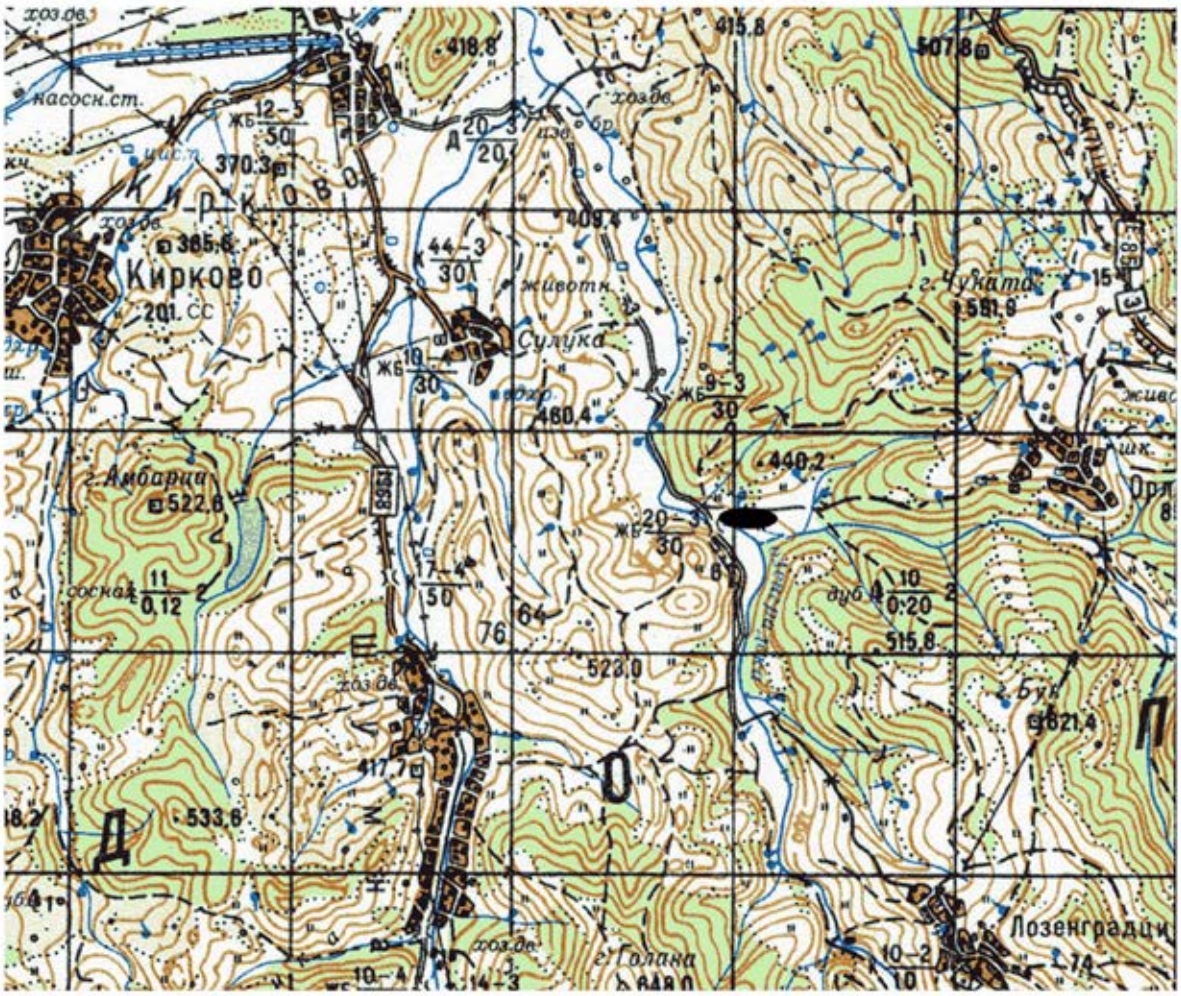
Явор Бояджиев

Праисторическото селище Орлица се намира в Източните Родопи, в района на община Кирково, Кърджалийска област, близо до най-южната точка на българо-гръцката граница при прохода Маказа (с. ш. 41°18´43´´, и. д. 25°23´13´´) (обр. I.1). То попада в територията на северния склон на източнородопския рид Гюмюрджински снежник (вр. Вейката, 1482 м), който е част от веригата, бележеща южния край на Източните Родопи. Разположено е в южното подножие на ниско възвишение (надморска височина 440,2 м), при вододслива на реките Орлишка (Узунци дере) и Лозенградска (обр. I.2; I.3; XIII.2). Десният бряг на р. Орлишка, върху който се намира селището, в момента представлява стабилна висока речна тераса с дължина 700 м и широчина 470 м. В този район главната отводнителна артерия е р. Лозенградска,

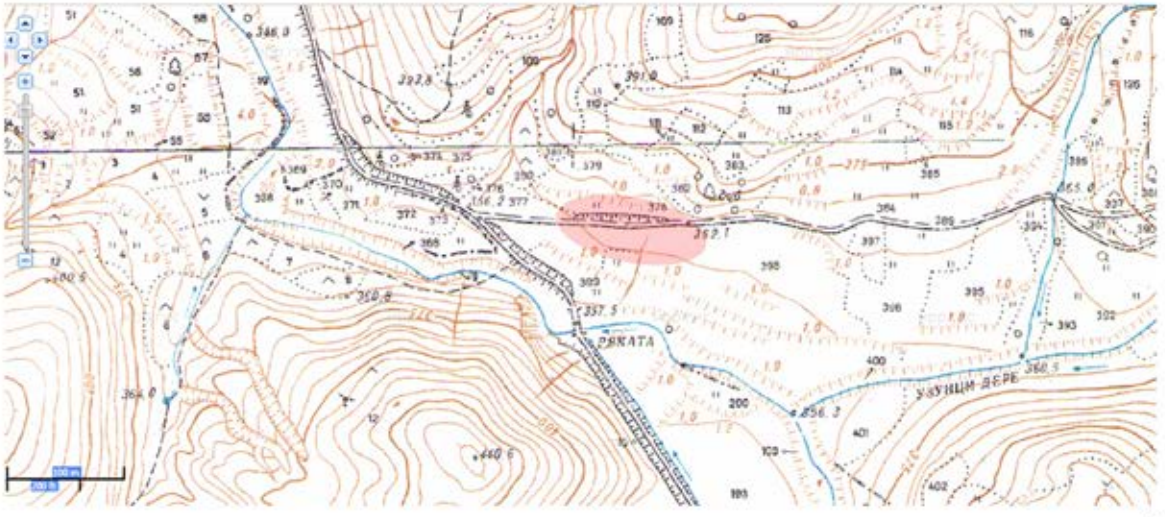

Обр. I.1. Карта на Източни Родопи и известни халколитни обекти по р. Върбица: 1 – Върхари, 2 – Седларе, 3 – Подкова, 4 – Орлица.

Fig. I.1. Map of the Eastern Rhodope Mountains and the Chalcolithic sites along the Varbitsa River: 1 – Varhari, 2 – Sedlare, 3 – Podkova, 4 – Orlitsa.

1

2

Обр. I.2. Карта на района на обекта: 1 – карта 1:50 000; 2 – карта 1:5 000.
Fig. I.2. Map of the Orlitsa settlement region: 1 – map 1:50 000; 2 – map 1:5 000.

Обр. I.3. Поглед към обекта от север – североизток.
Fig. I.3. General view of the site from the north – northeast.

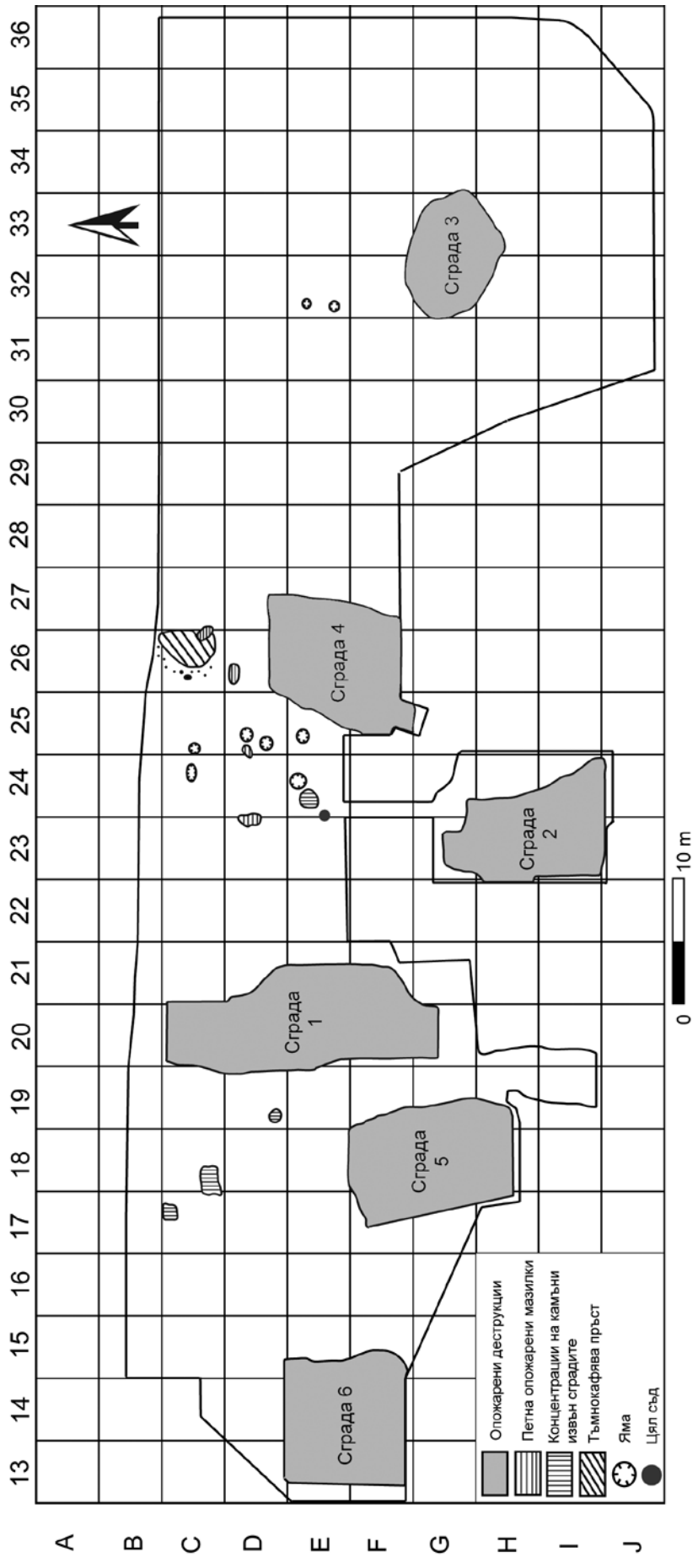
която е десен приток на р. Чорбаджийска[221]. Река Чорбаджийска представлява част от водосборния басейн на р. Върбица, като се влива в нея на 276 м н.в., на 400 м западно от село Подкова, община Кирково. На мястото на сливане на реките Орлишка и Лозенградска се отбелязва всичане на двете към левите им брегове и отлагане на материал към десните. Не личат добре изразени речни тераси освен заливната тераса на р. Орлишка, която показва слабо превишение към десния склон. За заселване е избрано единственото възможно място, което е било сравнително заравнено и е имало достатъчно територия за обитаване. Климатът в района е континентално-средиземноморски, характеризиращ се с топло лято, мека зима и с голямо количество на валежите[222].

Селището се намира на около 170 м северозападно от водослива на реките, средно на 370 м надморска височина (обр. I.2). От север то е ограничено от склоновете на хълма, в подножието на който е разположено (обр. I.3; XIII.2). В южна посока остава на около 40 – 45 м от десния бряг на р. Лозенградска. Западната му граница се е определяла от дерето на поток, десен приток на р. Лозенградска, първият вливащ се в нея след сливането ѝ с р. Орлишка. Селището се е простирало от това дере в източна посока покрай десния бряг на р. Лозенградска в продължение на около 130 м, където бе регистрирана сграда 3[223] (обр. I.4). На разстояние 15 м източно от нея теренът бе проверен при изкопаване на основите на мост и не бяха открити следи от културен

[221] Старото име на реката е Къзълач. Дължината ѝ е 30 км.

[222] Тук няма да даваме данни за температурния и валежния режим, тъй като той със сигурност се различава от този преди 6000 години, когато е съществувало селището.

[223] Номерацията на сградите е според реда на откриването им, а не според положението им една спрямо друга.

Обр. I.4. Общ план на проучената част.
Fig. I.4. Plan of the excavated area.

пласт. Като се има предвид, че сграда 3 е разположена на 25 м източно от сграда 4, като между тях почти не личи културен слой, не може със сигурност да се твърди, че в източна посока няма сгради, оставащи под непроучения терен. Това обаче е малко вероятно, тъй като на около 60 – 70 м в източна посока остава съвременното корито на р. Орлишка, като теренът се спуска към нея. Изглежда древните жители са се стремели между селището и протичащите около него реки (и големи потоци) да остава разстояние от около 40 – 50 м, за да избегнат опасността от заливане при приижданото им. Това предположение се потвърждава и от проучванията през 2019 г., когато се установи, че в южна посока няма други сгради освен вече проучените, като между най-южните от тях и сегашното русло на р. Лозенградска разстоянието е 30 – 40 м[224]. Жилищата и съоръженията се откриват на различна дълбочина от съвременната повърхност – от 0,30 м в северната част на селището до 2,50 м в югозападната му част. Разликата в дълбочината се дължи на натрупания след загиването на селището наносен пласт, чиято дебелина се увеличава от североизток на югозапад. Древният терен е бил силно наклонен както в посока север – юг, така и в източна и западна посока спрямо центъра на селището.

Селището е загинало от пожар. С изключение на западната част на сграда 6 деструкциите на всички останали сгради носят явни следи от силен огън. Въглени се намират и в пространствата извън постройките, по цялата проучена площ. Като се имат предвид значителните разстояния между някои от сградите, които биха позволили огънят да бъде локализиран, ако е избухнал вътре в селището, най-вероятно то е загинало от голям горски пожар, разгарян от северозападен вятър, така че частично незасегната е останала само сграда 6, намираща се в най-западния край на селището, до обграждащия я от запад поток.

Геоморфоложките проучвания показват, че терасата, на която се е намирало селището, е била периодично заливана след неговото напускане, като известно време е била дъно на неголямо езеро, образувано при водослива на реките Орлишка и Лозенградска[225]. В отложенията над пласта от каменномедната епоха (на 0,25 – 0,50 м над него), предимно над западната половина на селището, се намират отделни материали (основно керамични фрагменти) от по-късни епохи – от късната бронзова епоха, както и от Античността. Всички те бяха открити в ясно изразени русла на древни потоци, идващи от север – североизток, където се намира стръмният хълм, ограждащ от север речната тераса, на която е разположено селището. Самите корита на потоците личат на различни нива. Някои нарушават халколитния културен пласт (в сгради 1, 4, 5) и явно са текли непосредствено след загиването на селището и преди първото му заливане, засвидетелствано при геоморфологичното проучване. Други са в седимента, покриващ културния пласт от халколита, на различна височина над него. В горната част на хълма се установяват петна с концентрация на керамика от късната бронзова епоха, които показват, че мястото е било обитавано през този период. Явно откритите над халколитното селище материали са довлечени от пороите именно от това обиталище.

Археологическото проучване на селището Орлица се провежда във връзка с прокарването на път, свързващ Кърджали (България) с Комотини (Гърция). То е финансирано от Изпълнителна агенция „Пътища“[226]. Обектът е означен като № 12 в участъка Подкова – Маказа. Спасителни археологически разкопки започват през пър-

[224] Вероятно през халколита реката е минавала по-близо да селището. Голяма част от сегашната тераса изглежда е образувана от постхалколитни наноси.

[225] Геоморфоложкото проучване е извършено от доц. д-р Р. Кендерова (СУ „Св. Климент Охридски“).

[226] Тогавашното наименование на сегашната (2019 г.) Агенция „Пътна инфраструктура“ (АПИ).

вата половина на 2003 г. Първоначално се предполага, че на това място има обект от средновековната епоха и проучването се ръководи от доц. Бони Петрунова от НАИМ – БАН. Материалът от тази епоха е малоброен, но се установява наличие на керамика от късната бронзова/ранната желязна епоха. По тази причина ръководството на разкопките се поема от доц. Георги Нехризов от НАИМ – БАН. За изясняване на характера и стратиграфията на обекта и оформяне на контролен профил първоначално са направени два сондажа с широчина 1,00 м и дължина 20 м, ориентирани по посоките на света. Сондажът в посока север – юг е разположен в кв. E24 – H24, а този в посока изток – запад попада в южната част на квадрати D21 – D24. В направените сондажи не се констатира културен пласт от късната бронзова епоха или от желязната епоха. Оказва се, че регистрираните материали от тези епохи са преотложени от намиращия се северно от обекта хълм. На дълбочина 0,90 – 1,00 м от съвременната повърхност е достигнато до културен пласт с материали от халколитната епоха. Регистрирани са и струпвания на обгорени мазилки – в кв. I24 и H24 на сондаж север – юг и в кв. D21 на сондаж изток – запад[227]. След установяване на намиращото се в дълбочина праисторическо селище[228] за научен ръководител на проучването на обекта е поканен доц. Явор Бояджиев от НАИМ – БАН[229].

Спасителните разкопки на халколитното селище започват през 2003 г. (октомври – ноември), когато се работи на площ от 650 кв. м (Бояджиев, Нехризов 2004). Те продължават през 2004 г. (от май до декември) на площ от 3500 кв. м (Бояджиев 2005), когато в селището е окончателно изследван участъкът, попадащ в сервитута на проектирания път (Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016a). За целта на проучването е направена план-квадратна мрежа с квадрати 5 x 5 м, която обхваща цялата разкопавана площ[230].

В археологическите разкопки взе участие многоброен екип: Камен Бояджиев, Валери Петров, Деница Ненова, Свилен Делчев, Антоанета Андонова, Мая Валентинова, Христина Василева, Яна Димитрова, Ангел Ангелов, Саша Добрева, Десислава Такорова, Виктор Кирев, Екатерина Петкова, Стоилка Терзийска-Игнатова, Евгения Иванова, Елеонора Балканска, Любов Николова. На тях, както и на работниците от съседните села Орлица, Лозенградци и Априлци дължим огромна благодарност за изключителните усилия, положени в крайно неблагоприятни условия – неколкократно наводняване на обекта, температурни амплитуди от + 40° до – 7°C в началото на декември 2004 г., когато за да се довърши проучването на обекта, се налагаше разбиването на замръзналата почва.

През 2019 г., когато настоящата публикация вече бе подготвена за печат, се наложи допълнително проучване на обекта във връзка с изграждането на газопровод „Междусистемна газова връзка Гърция – България“. То бе финансирано от ICGB и се проведе от 01.04 до 26.04.2019 г. под ръководството на Явор Бояджиев и Камен Бояджиев и с участието на Валери Петров, Петко Панчов, Екатерина Митринова, Виктория Халева, Алета Гуадели, Десислава Костадинова и Веселин Драганов. Трасето на

[227] Впоследствие бе установено, че се касае за част от останките от две сгради: № 1 (кв. D21) и № 2 (кв. I24 и H24).

[228] На повърхността липсват каквито и да е материали от халколитната епоха.

[229] Изказвам сърдечната си благодарност на колегата доц. Георги Нехризов от НАИМ – БАН, предоставил ми възможността да проуча праисторическото селище.

[230] За нуждите на първоначалното сондажно проучване е изработена план-квадратна мрежа, съобразена с направените сондажи. Тя е използвана в теренната документация от 2003 г. След като бе установено наличието на селище от халколитната епоха, бе направена план-квадратна мрежа, която да обхване цялата възможна за заселване площ. План-квадратната мрежа е дело на Елена Кръндева, която отговаряше за геодезическата дейност на обекта в началния етап на неговото проучване в края на 2003 г. и началото на 2004 г. След нейната преждевременна кончина геодезическата дейност на обекта бе поета от инж. Юри Боянин.

газопровода преминава от южната страна на западната половина на проучената територия на селището в посока северозапад – югоизток. В централната си част северният му край остава на 5 до 10 метра южно от сграда 6, а в източната – на приблизително 10 – 15 м южно от сграда 5. За съжаление през северозападния край на сервитута в момента минава пътят, свързващ с. Лозенградци с път I-5 Кърджали – Маказа, поради което не бе възможно да се изследва този участък, оставащ най-близо до халколитното селище (и по-конкретно до сграда 6). Разкопките дадоха възможност да се изясни южната периферия на обекта. Установи се, че в югозападния край на селището културният пласт свършва на около 10 – 12 м южно от сгради 5 и 6. Явно през 2003 – 2004 г. е проучена основната част от селището и, както изглежда, всички сгради. В проучената част от югозападната периферия не бяха регистрирани никакви останки от структури, а само разнесени материали (вж. гл. XIII; обр. XIII.3; XIII.5; XIII.7 – 8).

I. LOCATION AND HISTORY OF RESEARCH

Yavor Boyadzhiev

The prehistoric settlement of Orlitsa has been explored almost entirely through rescue archaeological excavations that were carried out mainly in 2003 and 2004. In 2019 its southeastern periphery was established, as well as the area south of it. It is located in the Eastern Rhodope mountains, Kirkovo municipality, Kardzhali region, close to the southernmost point of the Bulgarian-Greek border at the Makaza Pass. The site is situated at the confluence of the Orlishka and Lozengradska Rivers, at 370 m above sea level on average. It stretches like a narrow strip along the right bank of the Lozengradska River for about 120 m (Fig. I.1; I.2; I.3; XIII.1; XIII.2). The ancient terrain was inclined both in the north-south direction and in the eastern and western direction. The settlement was destroyed by fire. Subsequently, its remains were covered by water and remained submerged for a certain period of time.

Artefacts dated back to the Late Bronze / Early Iron Age, as well as from Antiquity, were found in the sediments above the Chalcolithic layer, in the channels of ancient streams coming from the steep hill north of the settlement.

II. СЕЛИЩНО УСТРОЙСТВО

Камен Бояджиев

Селището е разположено в ивица с широчина 40 – 45 м и посока изток – запад, между склона на хълма от северната му страна и руслото на р. Лозенградска. Жителите са терасирали естествения склон на хълма, в резултат на което съществува значителна денивелация между сградите – близо 3 м на разстояние 50 м. Терасирането е ясно засвидетелствано в северната част на селището (по линията на кв. C и D), до склона на хълма, където наклонът е бил и най-голям. Разкрити са шест сгради, които най-вероятно са всички, съществували в селището[231]. Те са разположени в продължение на около 110 м на известно разстояние една от друга (обр. I.4). Най-малко е разстоянието между южната половина на сграда 1 и северната половина на сграда 5 (около 4 м), най-голямо е между сгради 3 и 4 (около 25 м). Характерен за обекта е резкият контраст между културния пласт в жилищата и в извънжилищното пространство. Извън очертанията на сградите не се намират почти никакви археологически материали, включително и керамични фрагменти. Културният пласт личи само по малко по-тъмното оцветяване на пръстта. Наблюденията дават основание да се предположи, че около сградите е имало обособено пространство, отговарящо на съвременните дворове, което е било почиствано и поддържано в добър ред, поради което в него не се откриват антропогенни отпадъци, характерни за междужилищното пространство в селищните могили[232]. В тези дворове са били разположени и някои стопански съоръжения, като те са различни при всяко от жилищата. Най-многобройни са при сграда 4. В района западно и северозападно от нея се установиха следните структури (от юг на север):

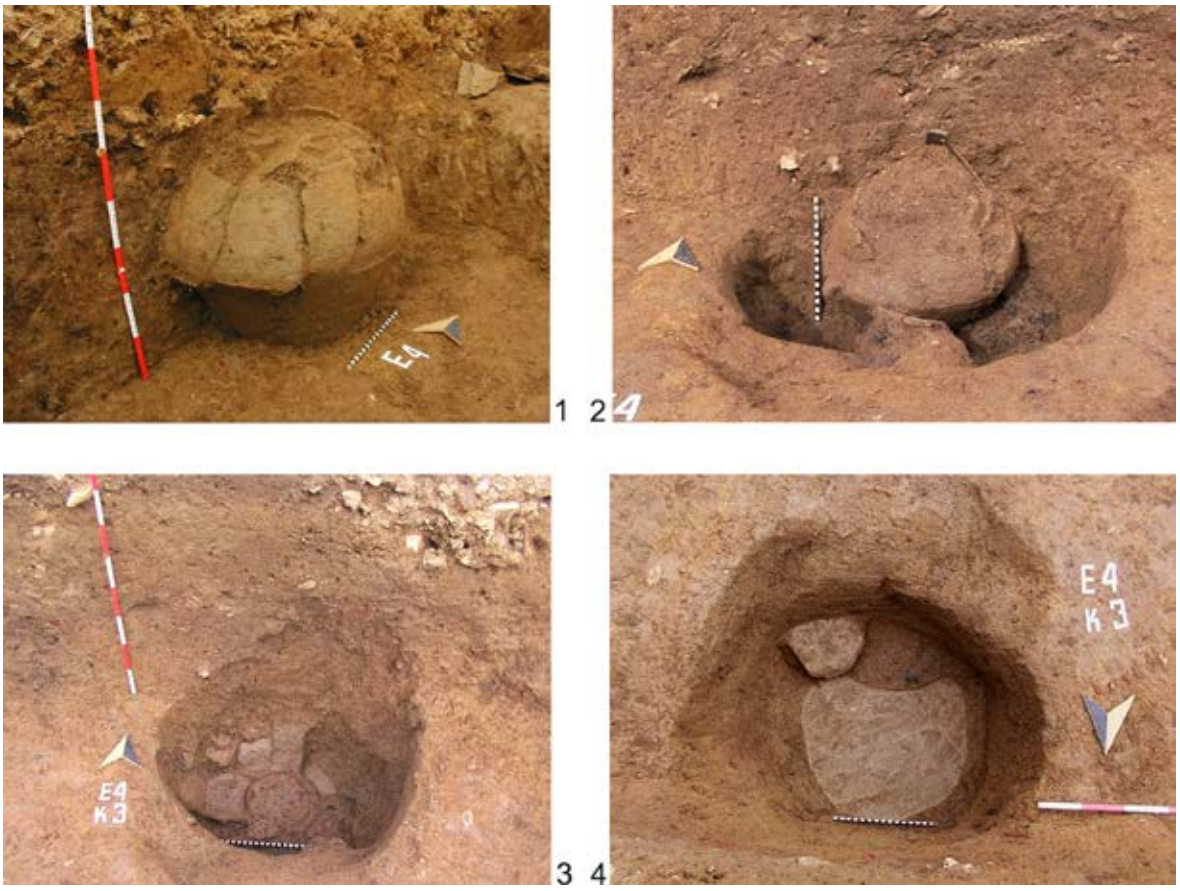
– В кв. F27, на около 2 м от външната страна на югоизточния ъгъл на културния пласт, се намират останки от огнище (или пещ). То има овална форма и размери 1,45 х 1,35 м. Огнището (пещта) е пострадало в значителна степен от потоците, преминавали в тази част на терена, като северозападната му част е напълно унищожена.

– В западния край на квадрат E24 е поставен голям съд-хранилище, частично вкопан в древния терен, а до него лежат останки от няколко по-малки съда (обр. II.1: 1).

– В кв. E24 се намира ***яма № 4*** (обр. II.1: 2 – 4). Отворът ѝ е с кръгла форма, с диаметър 0,70 – 0,80 м. Дълбочината ѝ е 0,40 м. Не е обмазана. На дъното е поставена хоризонтално кръгла каменна плоча с дъговиден „изрез“ (обр. II.1: 4). Върху нея

[231] Номерацията на сградите е според реда на откриването им. Описани са подробно в следващата глава.

[232] Възможно е много ниската концентрация на археологически материали извън жилищата да се дължи и на действието на стичащи се по склона на хълма води (при проливни дъждове например), което е било много по-осезателно в тънкия културен пласт извън жилищата, отколкото в очертанията на сградите, където деструкциите им са играли предпазваща роля. Наличието обаче на материали и в извънжилищното пространство (обикновено там, където има следи от стопанска дейност) и същевременно значителни зони без почти никакви останки от антропогенна дейност показва, че диспропорцията в концентрацията на археологически материали не се дължи само на природни фактори.

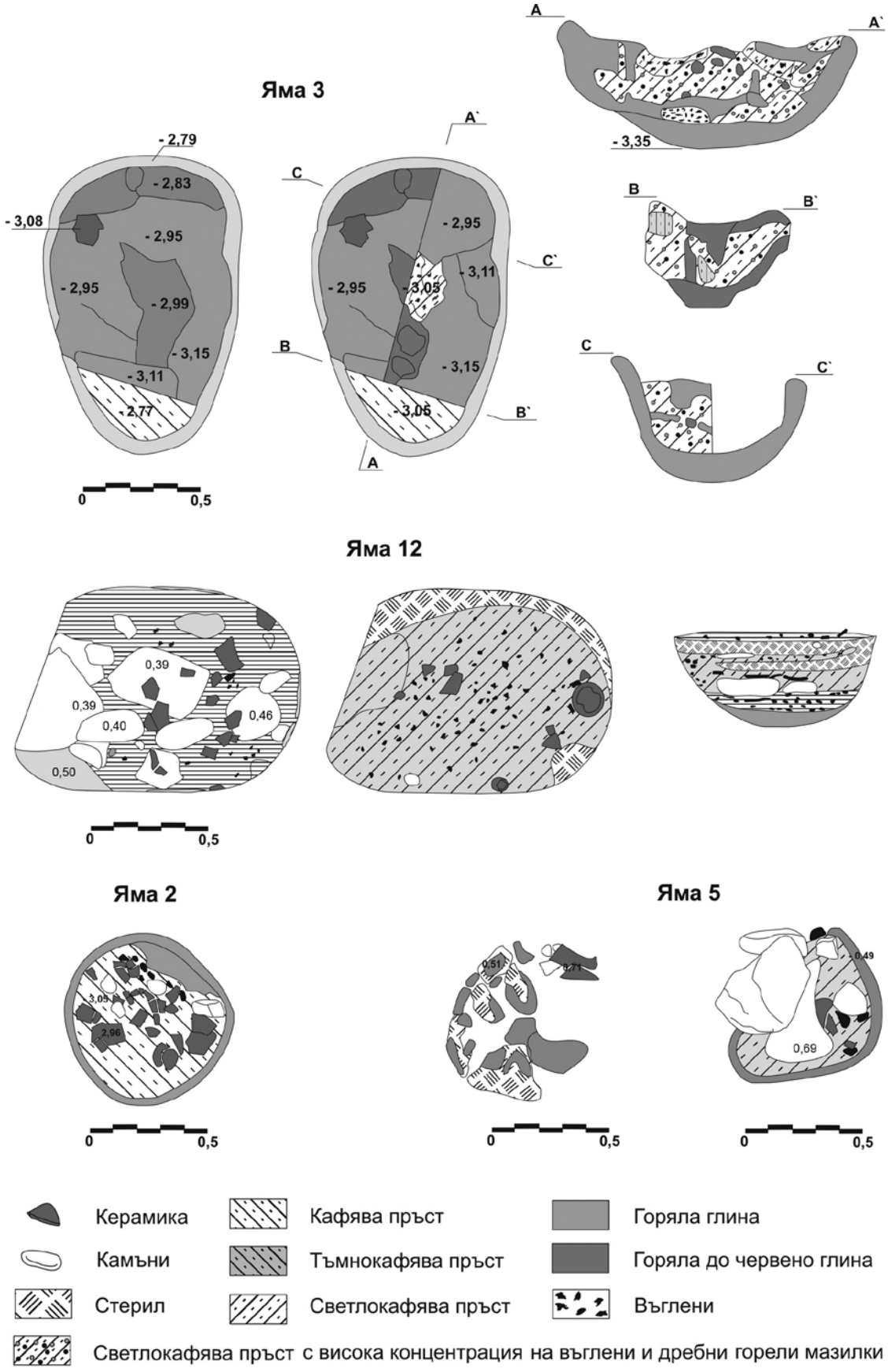
Обр. II.1. Кв. Е24: 1 – съд-хранилище в близост до сграда 4; 2 – 4 – яма № 4, последователни етапи на проучване.
Fig. II.1. Sq. E24: 1 – storage vessel situated in the proximity of Building 4; 2 – 4 – pit № 4, excavation stages.

умишлено е разтрошена долната част от голям съд, като фрагментите покриват и плочата, и северната и западната част от ямата (обр. II.1: 3). Върху тази основа е поставен вертикално, върху дъното си, цял голям съд, който заема по-голямата част от ямата (обр. II.1: 2). Около и в него са открити парченца овъглена дървесина – възможно е това да са останки от дървен капак.

– В кв. Е25 бе установена ***яма № 8***. Запазена е само долната част, а горната е унищожена от планински поток. Има неправилна овална форма с размери 0,70 х 0,50 м, а регистрираната дълбочина е 0,35 м. Не е обмазана. Запълнителят е от речни чакъли, без археологически материали.

– В квадрати D23 – D24 е налице петно с площ около 5 кв. м от силно опалени от горната си страна мазилки. Те са разтрошени и не образуват свързана структура. При някои от тях от едната (външната) страна личи заглаждане, а от другата (вътрешната) – следи от тънки (приблизително 10 мм) пръти. Формата им е близка до останките от свод на пещ и не е изключено те да са именно това. Около тях обаче бяха открити само три малки фрагмента от основа от пещ. Възможно е тук да е имало малка лека постройка (навес?) с пещ в нея, но деструкциите ѝ да са нарушени от поток, чието русло ясно личи по натрупания речен чакъл и пясък в посока североизток – югозапад.

– ***Яма № 5*** (обр. II.2). Намира се в кв. D25. Отворът ѝ е с кръгла форма с диаметър 0,70 м, а дълбочината ѝ е 0,45 м. Дъното и стените са обмазани с червено-кафява пречистена глина, като обмазката е най-дебела върху дъното (0,06 м). В запълнителя

Обр. II.2. Ями от селището Орлица (№ 2, 3, 5 и 12).
Fig. II.2. Orlitsa settlement: pits № 2, 3, 5 and 12.

се разграничават три пласта. Най-долният (дебел до 0,10 м) е светла сиво-кафява глинеста пръст с малко въгленчета и без други материали. Следва пласт с висока концентрация на фрагменти керамика, предимно от тънкостенни съдове. В него са открити и два кремъчни артефакта. Основата на третия пласт се маркира от малък кръгъл плосък камък (с диаметър около 0,14 м). Около и над него се наблюдава концентрация на въглени. Пластът е от сиво-кафява сравнително рохка пръст, с концентрация основно на вторично опалени фрагменти от големи дебелостенни съдове (предимно в центъра на ямата), въглени, както и обгорен брус от дребнозърнест пясъчник и един кремъчен артефакт. Ямата е покрита с правоъгълна каменна плоча (около 0,40 х 0,30 м) с дъговиден изрез. Върху нея е положен вертикално половин долен хромелен камък, а до нея – горен хромелен камък.

– ***Яма № 7***. Намира се на 0,90 м югозападно от яма 5, в кв. D25. Запазена е долната ѝ част, като дъното има диаметър 1,05 м. Горната част на ямата е унищожена от по-късен поток. В запълнителя ѝ има многобройни въгленчета, три фрагмента от големи гърневидни съдове и едно фрагментирано съдче с дръжка.

– На около 5 м от северната страна на сграда 4, на разстояние около 1 м една от друга, се намират две обмазани ями – № 11 в кв. C24 и № 12 в кв. C25.

– ***Яма № 11***. Отворът ѝ има овална форма с приблизителни размери 1,0 х 0,60 м. Запазената дълбочина на ямата е 0,13 м. Горната ѝ част е унищожена от по-късен поток. Дъното и стените са обмазани с 0,06 м дебел слой светлокафява чиста глина. Непосредствено над дъното е регистриран слой с висока концентрация на въглени. Запълнителят е хомогенна пръст, в която са открити малко зърна от просо и дребни въгленчета.

– ***Яма № 12*** (обр. II.2). Отворът ѝ има овална форма с размери 1,20 х 0,85 м. Запазената дълбочина на ямата е 0,35 м. Горната ѝ част (в северния край) е частично унищожена от по-късен поток. Дъното е обмазано със слой глина с дебелина до 0,08 м в центъра, който изтънява към стените и почти изчезва върху тях. В северозападната част върху дъното на ямата са открити цяла купичка и цял „капак на пещ“. Към центъра на ямата е регистриран пласт сиво-бяла силно песъчлива пръст с единични въглени. Директно над и под него обаче се наблюдава значителна концентрация на овъглени парчета дърво. Този пласт е с дебелина до 0,02 – 0,03 см, като концентрацията намалява към краищата на ямата, както и към дъното. Над него следва ниво от наредени един до друг плочести камъни (общо осем). Нивото е с наклон от периферията към центъра, явно поради слягане на запълнителя под него. Без камъни остава само северният край, който е зает от няколко по-големи фрагмента керамика. Фрагменти керамика лежат и върху камъните. Покриват слой въглени, някои от които доста големи. Над това ниво се наблюдават няколко тънки (до 0,05 м) последователни слоя: три слоя сиво-кафява пръст с концентрация на въглени и по-ниска на фрагменти керамика, последователно покрити с два слоя светлокафява, по-сбита стерилна пръст. Във втория тъмнокафяв слой са открити няколко зърна от пшеница, леща и уров[233].

– На около 5 м северно от сграда 4, в кв. C26/B26 се очерта петно тъмна сиво-кафява пръст с дебелина 0,10 м, с малобройни фрагменти керамика и въгленчета в него (обр. I.4). От западната си страна петното е оградено от 13 дупки от колове, които следват очертанията му, като образуват неправилна дъга. Две от дупките са с диаметър 0,25 – 0,30 м, останалите са с диаметър 0,07 – 0,09 м, на разстояние от 0,15 до 0,30 м една от друга. Те са дъговидно разположени, на дължина 2,90 м (север – юг). Само в югоизточния ъгъл на петното по-тъмна пръст има концентрация на опалени мазилки и керамични фрагменти. От източната страна на петното личат руслата на

[233] Изследванията на палеоботаничния материал от обект Орлица са извършени от доц. Цветана Попова (НАИМ – БАН). Всички използвани по-долу данни са получени от нея (виж и Попова 2011, 297 – 300).

Обр. II.3. Струпване на плочести камъни в кв. C18.
Fig. II.3. Concentration of stone slabs in sq. C18.

два потока, които са се врязали в халколитния терен, така че не може да се установи източната му граница. Вероятно тук е имало лека постройка (склад за фураж, кошара за добитък или с друга функция).

В района със съоръженията се откриха и значителен брой находки: кремъчни артефакти (12 броя), каменни тесли (четири броя), три капака, цедка. Наличните данни ясно свидетелстват за активна стопанска дейност в района западно и северно от жилище 4[234].

Свидетелства за стопанска дейност има и около другите жилища.

Сграда 1. На около 4 м западно от нея (в кв. D19) има съоръжение от един ред хоризонтално лежащи плочести камъни (средни размери 0,10 х 0,15 м), плътно наредени един до друг. То е с овална форма и размери 1,35 х 1,05 м. В югоизточния му ъгъл над камъните лежи тънка овална плоча с дъговидно изрязване. Извън съоръжението няма археологически материали. На 0,60 – 0,80 м източно от него се разкриха две малки струпвания от овъглено дърво.

Каменно струпване се регистрира на около 8 м западно от северното помещение на сграда 1 (в кв. C18). То също се състои от един ред хоризонтални плочести камъни, които обаче не се допират, въпреки че са близо един до друг (обр. II.3). Размерите му са приблизително 2,50 х 1,50 м в посока североизток – югозапад. На около 2 м северозападно от него има още едно малко струпване. И около двете има фрагменти от съдове.

[234] Районът южно и югозападно от сградата не е проучен и съответно не е ясна ситуацията в тази част.

На около 7 м източно от северното помещение (в кв. C22) личат две петна от разтрошени обгорени мазилки и концентрация на овъглена дървесина.

Сграда 3. На 2 м северозападно от нея има останки от огнище/пещ. На десетина метра северно от жилището се намират две ями с диаметър приблизително 0,40 м и дълбочина 0,45 м, на два метра една от друга. В северната яма (№ 9) се откри овъглено дърво с размери приблизително 0,10 х 0,20 м. Под него лежат голям брой костилки от плодове (слива/череша), както и отделни зърна от пшеница и уров. В южната яма (№ 10) съотношението е обратно – значително преобладават зърната от пшеница и уров, а останките от плодове са малобройни.

Сграда 6.

– На около 11 м северно от източния ѝ край (в кв. B15) личи 2,10 м дълга редица от четири групи камъни, на 0,25 – 0,30 м една от друга, с посока северозапад – югоизток. Около нея се констатира повишена концентрация на въглени.

– На 4 – 5 м североизточно от нея (в кв. D15 – D16) се разкриха дупки от колове с диаметър 0,10 – 0,15 м, на 0,30 – 0,40 м една от друга, образуващи неправилна редица в посока ССЗ – ЮЮИ. Възможно е както да маркират оградата на дворното пространство, така и да са останки от някаква постройка.

– От източната ѝ страна в продължение на около 3 м се откриха няколко кремъчни артефакти и каменни тесли, както и фрагменти керамика.

Трябва да се има предвид, че поради ограниченията на спасителните разкопки не можа да се проучи цялото околожилищно пространство. Непроучено остана пространството около сграда 2; от южната и югозападната страна на сграда 4; южно от сграда 5; южно и западно от сграда 6 (обр. I.4). Вероятно част от съществувалите съоръжения са унищожени от многобройните порои и потоци по склона на хълма, чиито легла са се врязали в културния пласт след загиването на селището. Косвено свидетелство за това са някои плоски плочи с дъговидно изрязване (обр. VI.1), открити в коритата на потоците. Такива плочи са били използвани при различни съоръжения, включително и при някои ями – вътре или непосредствено до тях. Те дават основание да се предполага, че част от използваните ями са отмити от течащата вода[235].

Проучените в селището при Орлица ями са разположени както в рамките на някои постройки, така и в извънжилищното пространство. Наблюдават се два участъка с по-висока концентрация на ями – в района северозападно от сграда 4 и в северната част на сграда 2 или непосредствено извън нея. В останалите постройки или в района около тях са проучени по една-две ями[236]. Едно от основните различия между ямите, с оглед на тяхното изграждане и първоначалната им функция, е наличието или отсъствието на обмазка.

Обмазани ями. Регистрирани са пет такива (№ 2, 3, 5, 11 и 12). Обмазката им е от добре пречистена глина. Най-дебела е върху дъното (от 0,05 – 0,06 м до 0,10 – 0,12 м), като изтънява върху стените (до 0,01 – 0,02 м). Наблюдават се различия спрямо формата на отвора (кръгъл или овален), размерите и запълнителя им. Интерес представляват различията в запълнителя на ямите. В някои случаи той е хомогенен (№ 2 и 11), като включва малко материали – два съда и отделни фрагменти в яма № 2 (обр. II.2) и малко количество овъглено зърно в яма № 11. В други случаи се наблюдават няколко нива на запълване (№ 5 и 12 – обр. II.2), които са различни като брой и характеристики. Специфичен случай е яма № 3 с изградени вътрешни „съоръжения“ и няколко етапа на вътрешно „оформление“ и запълване[237] (обр. II.2). Някои от ямите

[235] При някои от регистрираните ями (напр. № 7 и 12) е запазено само дъното, горната част е унищожена от течащата вода.

[236] В случая не разглеждаме ямите, свързани с конструкцията на жилищата – за поставяне на колове и др.

[237] Виж по-подробно в описанието на сграда 2.

са покрити (затворени) с каменни плочи и/или хромелни камъни (№ 2, 3 и 5).

Необмазани ями. При тях се наблюдава по-малко разнообразие, отколкото при обмазаните. Почти всички са с кръгла форма на отвора, с диаметър от 0,50 до 0,90 м. В нито една не личат различни нива на запълване. Особен интерес представляват две ями (№ 4 и 6), при които дъното е сравнително равно и покрито с хоризонтално лежаща каменна плоча[238]. В яма № 4 върху нея е разтрошена умишлено долната част от голям съд и върху тази подложка е поставен вертикално (върху дъното си) голям съд-хранилище. В яма № 6 се наблюдава умишлено запълване и „затваряне“ с компактно парче опожарена мазилка. До стената ѝ е поставен вертикално голям долен хромелен камък (обр. III.36).

Прави впечатление, че при ями и от двата вида (макар и основно при обмазаните) са налице както данни за умишлено запълване (последователни нива в запълнителя, „затваряне“ с каменна плоча или опалени мазилки), така и общи елементи в запълнителя: фрагменти от керамични съдове (рядко цели съдчета), хромелни камъни (цели или фрагменти), въглени (те явно не са свързани с употреба на огън в ямите, тъй като липсват следи от опалване върху обмазката), парчета обгорена мазилка (включително в ями, намиращи се извън жилища или в неопожарената сграда 6). Подобни характеристики на запълнителя и начинът на запълване на ямите дават основание на В. Николов да интерпретира голяма част от вкопаните структури от неолита в българските земи като обредни ями, а редица обекти – като ямни светилища (Николов 2011; Nikolov 2011).

Смятаме, че в случая с ямите от селището при Орлица са по-вероятни други посоки на интерпретация. Особен интерес представлява яма № 4. Фактът, че съдът в нея заема голямата част от обема ѝ, както и че е поставен цял, на дъното си, върху специално подготвена подложка, показва, че той е в пряка връзка с функцията на ямата. Възможно е ямата (или само съдът?) да е била покрита с дървен капак, за което подсказват парчетата овъглена дървесина във и около съда. Вероятно по този начин, използвайки изолацията, която предоставя ямата, са съхранявани хранителни продукти. В съда обаче не са открити останки от зърнени храни. Възможно е да е използван за съхранение на млечни продукти. Подобен метод за съхранение и приготовление на катък и други млечни продукти се използва и до днес в някои райони на България, включително и в Източните Родопи (Вакарелски 1977, 189)[239]. Понякога съдовете са поставяни върху каменни плочи, които служат едновременно за „нивелиране“ на съда и за изолация.

Ями № 9 и 10, разположени северно от сграда 3, по всяка вероятност са използвани за съхранение на зърно и плодове. Възможно е продуктите да са били поставени в дървени съдове, за което подсказват многобройните парчета овъглено дърво, някои с размери до 0,10 х 0,20 м, открити в ямите.

Основната функция на обмазаните ями най-вероятно също е свързана със съхранението на хранителни продукти. Подобна употреба би обяснила самото обмазване на ямата с глина, която да изолира от влагата на околния терен. Откритите в яма № 11 зърна от просо (макар и много малко на брой) и липсата на други материали в запълнителя ѝ подсказват, че тя може да е била използвана като зърнохранилище,

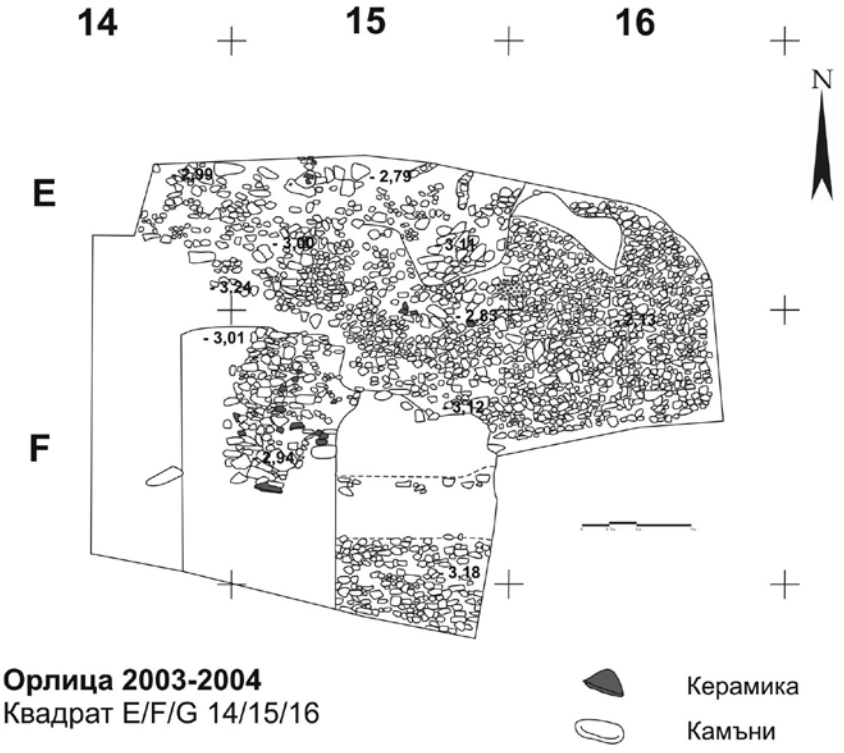
[238] Хоризонтална плоча има и на дъното на структурата в сграда 2, означена като яма 1. Тя обаче е съвсем плитка – само 0,10 м и най-вероятно функцията ѝ се е различавала от тези на по-дълбоките ями.

[239] През 2005 г. авторите се запознаха в района на гр. Харманли с преработката на краве мляко чрез поставянето на съда (стъклен буркан), в който е налято, върху плосък камък на дъното на яма с диаметър 0,30 – 0,40 м и дълбочина около 0,40 м. Ямата се покрива с дървен капак и млякото престоява поне шест месеца до получаването на един вид катък.

Обр. II.4. Участък, плътно покрит с камъни („калдъръм“), стигащ до древен извор в югозападната част на селището (между сгради 5 и 6).

Fig. II.4. Cobbled area leading to an ancient spring in the southwestern part of the settlement (between buildings 5 and 6).

Обр. II.5. Участък, плътно покрит с камъни („калдъръм“), стигащ до древен извор в югозападната част на селището (между сгради 5 и 6).

Fig. II.5. Cobbled area leading to an ancient spring, in the southwestern part of the settlement (between buildings 5 and 6).

което е било почти празно в момента на изоставяне на селището[240].

Възможно е както останалите обмазани ями, така и ямите с плочи върху дъното да са направени с цел съхранение на различни хранителни продукти. Последвалото им умишлено запълване и „затваряне“ вероятно наистина е свързано с определени обредни дейности, но те може да са резултат именно от тази първоначална функция на ямите. В години със слаба реколта част от ямите-хранилища са оставали празни[241]. Може да се предположи, че в такива случаи ритуалите за плодородие са били особено важни за населението. Самият акт на запълване на празната яма-хранилище може би е бил считан за магично, обредно действие, чрез което да бъде измолена по-богата реколта. В този смисъл могат да бъдат обяснени и предметите, поставяни в обредно запълваните ями – хромелите и въглените (символизиращи огъня) са свързани с процеса на превръщане на зърното в хляб, а съдовете – със съхранението и приготовлението на храна. Различните нива на запълване на част от ямите може да отразяват различни етапи от обреда или периодично повтарящи се ритуални действия (Boyadzhiev K. 2006). Ямите от Орлица до голяма степен са сходни – като форми, размери, наличие и отсъствие на обмазка, начини на запълване – с много от ямите, разкрити в праисторическите обекти в българските земи. Те обаче имат и някои специфични особености – каменните подложки върху дъното и „затварянето“ с каменни плочи с определена форма (кръгли или правоъгълни) с дъговидно изрязване. Различията може да отразяват както някои специфични функции на ямите, така и да се дължат на наличните природни суровини в района[242].

От източната страна на сграда 6, между нея и сграда 5, се разкри участък, плътно покрит с камъни (обр. II.4; II.5). Той е с дължина около 5 м в посока изток – запад. Камъните лежат в глинест седимент и изглежда са нарочно положени в него. Има ясно изразен наклон от север на юг. В най-ниската част, в центъра на южния край, се оформя свободно от камъни пространство с размери приблизително 2 х 1,5 м. Веднага след достигането му в него изби подпочвена вода, която го изпълни изцяло, без да се разлива извън очертанията му (от южната му страна също има плътен слой камъни, но вече хоризонтален – обр. II.5). Най-вероятно по време на съществуването на селището тук е имало извор, теренът около който е бил плътно покрит с камъни, за да не се разкалва при наливането на вода и за по-лесен достъп към него през дъждовно време[243].

[240] Възможно е също зърното да е прибрано при напускането на селището след пожара. Ямата се намира встрани от сградата и най-вероятно не е била засегната особено силно от пожара.

[241] Палеоботаничните изследвания показват, че зърнената реколта в планинското селище при Орлица не е била особено добра като качество (Попова 2005, 63), а може би често и като количество.

[242] В района около селището и днес се добиват тънки каменни плочи (тикли).

[243] Според местните жители настилането с калдъръм на достъпите до водоизточници и района около тях е обичайна практика.

II. SETTLEMENT STRUCTURE

Kamen Boyadzhiev

The settlement occupies a narrow band, about 40 m wide, following the foothills between the slope of the hill to the north and the right bank of the Lozengradska River. The Chalcolithic inhabitants terraced the surface, and this resulted in a considerable difference in the construction levels – the hypsometric difference is almost 3 m for a distance of 50 m. In total, six buildings were excavated. Most probably, these were all the buildings in the settlement. They are located in a 110 m long strip, at a certain distance from each other (Fig. I.4).

Characteristic of the site is the sharp contrast between the cultural layer in the buildings and in the non-residential space. There were almost no finds outside the outlines of the houses, including ceramic fragments. A larger number of vessels and tools remains was found only in the area with pits and facilities around Building 4, where some economic activity was apparently taking place. The observations allow to assume that there were yards around the buildings, where some economic facilities were located. Ovens or hearths were found near Buildings 3 and 4. To the north and northwest of Building 4, a complex of four pits is formed (around three of them grinding stones were attested), a large pithos, as well as the remains of light building/buildings (Fig. I.4; II.1). Three of the pits were plastered with well-purified clay. The main function of the plastered pits, as well as those with stone slabs on the bottom, was related to the storage of food. Their subsequent intentional filling and „closing" was probably associated with certain ritual activities, related to the pits' initial function – such as fertility rituals.

On the south-eastern side of Building 6 there was a spring, the terrain around which was densely covered with stones – to prevent it from becoming muddy and to ensure easier access in wet weather (Fig. II.4; II.5).

III. ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА

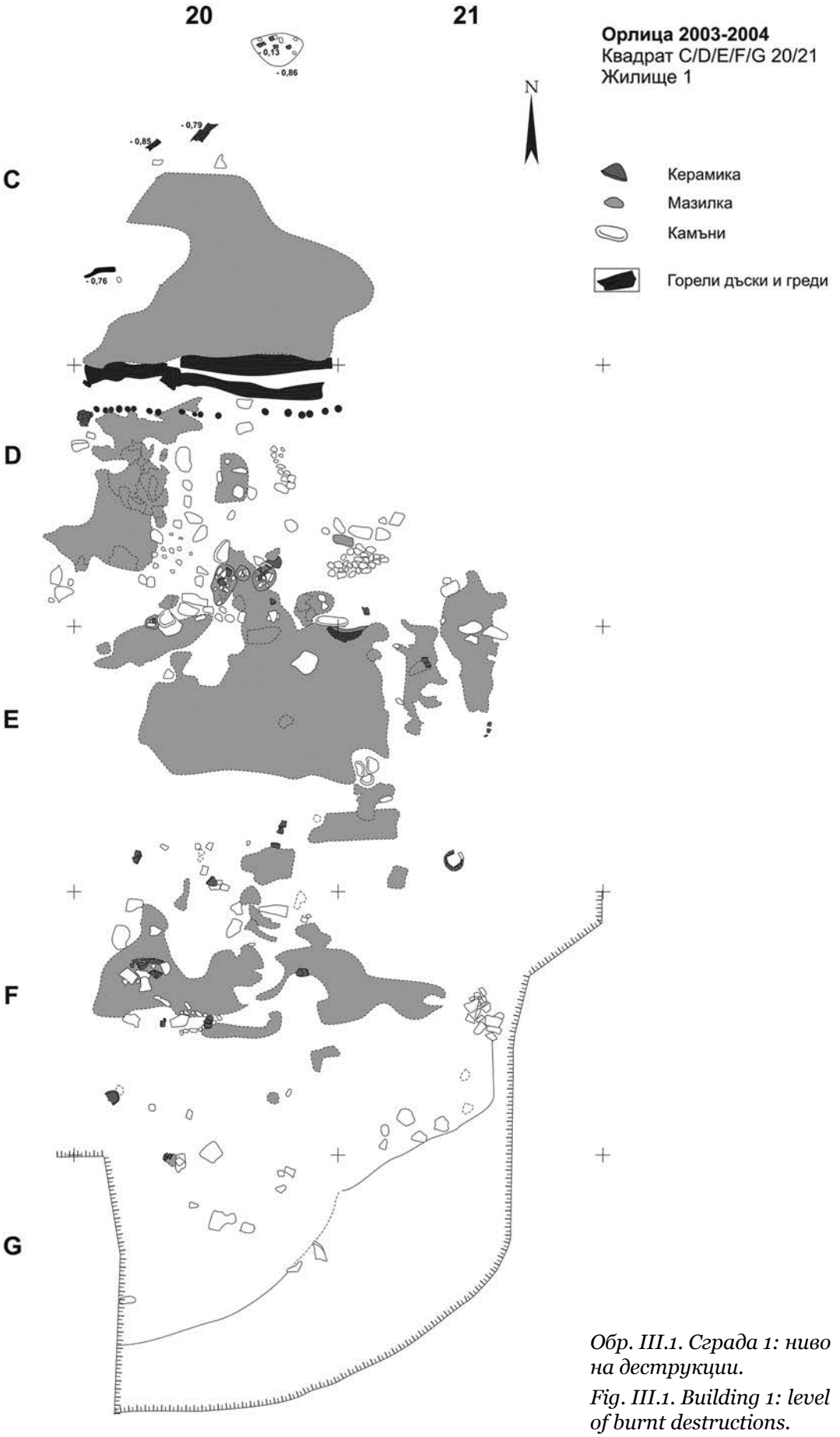
Явор Бояджиев

Разкритите структури се отнасят към еднослойно селище от халколитната епоха. Проучени са шест сгради. Те са разположени приблизително в 40 м широка ивица, следваща подножието на хълма. Намират се на известно разстояние една от друга – от 4 до 10 м. Изключение прави сграда 3, която е на 25 м от сграда 4 (обр. I.4).

Сграда 1. Попада в кв. C20, D19 – 21, E19 – 21, F20 – 21, G20. Тя се маркира от плътни петна глинени мазилки с дебелина 0,05 – 0,06 м, обгорели до керемидено-червено-оранжево в горната си част, както и каменни струпвания в северната ѝ част (обр. III.1). Камъните са с различни размери (до 0,55 х 0,30 х 0,15 м). В основната си част те лежат върху мазилките.

Постройката се състои от две конструктивно обособени части – северна и южна (обр. III.2; III.3). При тях има известно разминаване както в посока изток – запад, така и като ориентация. Северното помещение остава на около 2,50 м западно спрямо южното помещение. Те се разминават леко и в ориентацията си, като остават под ъгъл от около 20˚ едно спрямо друго. Изглежда северната стена на южното помещение е продължавала в западна посока извън западната му стена, като е достигала до югозападния ъгъл на северното помещение. В тази част се установи струпване от големи камъни (до 0,25 х 0,50 м), които оформят пространство с размери приблизително 2,20 х 2,10 м. То остава между югозападния ъгъл на северното помещение и северозападния ъгъл на южното помещение. Вероятно тук двете части на сградата са се свързвали чрез масивен градеж, като същевременно между стените е оставало и обособено пространство. В него, между камъните, се намират дебели до 0,20 м обгорели мазилки (включително и такива, оформящи външен ъгъл), наклонени към центъра на струпването. Върху тях лежат тънки (до 0,01 м) опалени обмазки, много лошо запазени. Под плътните мазилки личат дребни овъглени гредички (максимална широчина 0,01 м). Изглежда, че всички те са част от съоръжение с приблизителни размери 1,80 х 1,80 м, което се е намирало на втория етаж. Под деструкциите остават фрагментирани съдове и каменни оръдия на труда – гладилка, голям брус, които най-вероятно са се намирали на долния етаж (обр. III.4). Именно тази структура, свързваща двете помещения, дава основание да се приеме, че те са част от една и съща сграда, въпреки известното им разминаване като разположение и ориентация.

Северно помещение. Маркира се от платформа от горели дъски (от дъб и черен бор), широки 0,15 – 0,20 м и със запазена дължина до 4,10 м в посока изток – запад (обр. III.2; III.3; III.5). Те не лежат хоризонтално, а следват както наклона на терена, така и неговите неравности (обр. III.6). В три случая, когато попадат върху камъни, издаващи се над нивото на терена, дъските са пречупени точно по формата на камъните. Ситуацията ясно показва, че те не са били положени върху твърда и равна основа, а са паднали от известна височина. Върху тях личат и напречни гредички (диаметър 0,01 – 0,02 м), които са по-малки и лошо запазени. Дървената конструкция е била обмазана с 0,10 – 0,15 м дебел слой глина (обр. III.5: 1, 3; III.6), обилно примесена със слама и с дребни камъчета. В северна посока тя опира до подножието на

Обр. III.1. Сграда 1: ниво на деструкции.

Fig. III.1. Building 1: level of burnt destructions.

Обр. III.2. Сграда 1: подово ниво на долния етаж на южното помещение и северно помещение на ниво овъглени дъски.

Fig. III.2. Building 1: ground level of the first floor of the southern part and charred wooden planks in the northern part.

0,40 – 0,50 м високо каменно струпване (обр. III.2; III.5: 1), което заема пространство с максимална дължина 2,00 м и широчина 0,90 м. От северната му страна също лежат парчета обгоряла мазилка, а на 0,40 – 0,50 м северно от него са запазени фрагменти от две хоризонтално лежащи дъски на 0,60 м една от друга. Вероятно каменното струпване представлява укрепване на терасирания терен. Дъсчено-глинената конструкция е стъпвала в северния си край върху тази по-висока тераса, като по този начин е излизала директно на древния терен, а от южната си страна тя се е намирала на известна височина над долната тераса, като се е свързвала с втория етаж на южното помещение (обр. III.7)[244]. Дъсчено-глинената конструкция е широка приблизително 3,40 м до каменното струпване, а до най-северния запазен фрагмент от дъска – 5 м. Тя лежи директно върху стерилен терен, като под нея няма никакви находки, нито личи оформен под. Това дава основание да се предположи, че помещението, което е покривала (първия етаж на северното помещение), не е било обитавано от хора, за разлика от централната част на жилището, в която върху пода бяха открити многобройни съдове и други предмети. Възможно е тук да е бил приютяван добитък[245], но за това няма конкретни доказателства, тъй като периодичните наводнявания на терена след загиването на селището са отмили евентуалните следи от присъствието на животни. Върху дъсчено-глинената платформа също не бяха открити останки от съоръжения или по-значително присъствие на съдове и други предмети. Изглежда тя е изпълнявала ролята на преддверие към южното помещение на втория етаж.

Няма следи от северната, западната и източната стена на това помещение, като границите му се маркират от самата дъсчено-глинена конструкция. Запазена е единствено южната му стена. Тя се проследява като редица от 18 основи на овъглени дъбови колове (обр. III.1– III.3; III.5: 2). Ориентирана е изток – запад и е дълга 5,00 м. Коловете са със среден диаметър 0,10 м (от 0,05 м до 0,16 м), разположени на разстояние от 0,10 – 0,12 м до 0,30 м един от друг. Забити са съвсем плитко, на около 0,05 м в древната повърхност (най-голямата дълбочина е 0,08, а най-малката – 0,04 м). Използвани са млади дървета – средно на 10,6 години (най-старото дърво е на 20 години, най-младото е на 5 години). Разстоянието между коловете и дъските е запълнено с най-масивните и плътни мазилки, които показват, че коловете (евентуално в комбинация с разположени под различен ъгъл дървени гредички) са били дебело обмазани с глина[246]. На 1,70 м от източния край на стената има прекъсване от 0,80 м без колове. Най-вероятно тук е била вратата от коридора на първия етаж към северното помещение.

Южно (основно) помещение (обр. III.2). Дълго е над 15 м и широко около 5 м. Установяват се следи от западната (обр. III.2; III.8) и северната му стена.

Основата на северната стена се маркира от две успоредни редици от плочести камъни, най-ясно личащи в източния им край, където между тях се откри и овъглен кол с диаметър 0,10 м. Най-вероятно конструкцията е включвала и дървени direци (стълбове), които са стъпвали върху плоските камъни в основата ѝ [247]. В нея явно са влизали глина и камъни, тъй като върху редицата от плочи и южно от нея се намира най-голямото струпване на камъни и обгорели мазилки – явно деструкции от стената (обр. III.1).

---

[244] Подобен начин на конструиране на жилищата е масово използван и досега в планинските селища, разположени върху наклонен терен.

[245] За подобно използване на приземния етаж има достатъчно етнографски данни както от намиращите се в района села, така и от други райони в България.

[246] В етнографската литература този градеж е известен като „паянтов“ и е масово разпространен по цялата българска територия (Вакарелски 1977, 221). По-нататък в текста ще бъде използван този термин.

[247] Подобен начин на изграждане на стените на сградите е често срещан при каменист терен в планинските райони.

Обр. III.3 Сграда 1: поглед от запад.
Fig. III.3. Building 1: view from the west.

Обр. III.4. Сграда 1. Фрагментирани съдове и каменни сечива под опожарените деструкции на съоръжение до западните краища на северното и южното помещение.
Fig. III.4. Building 1. Pottery sherds and stone tools under the burnt debris of a feature next to the western corners of the northern and southern parts.

1

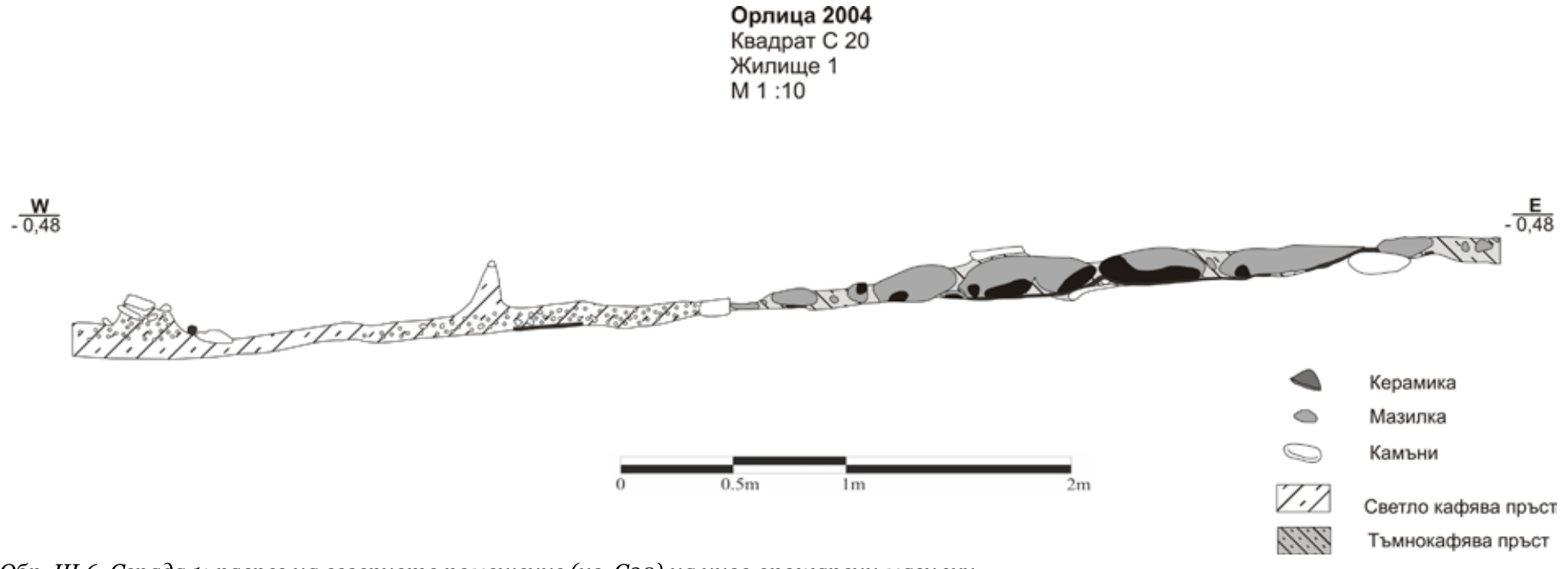
2

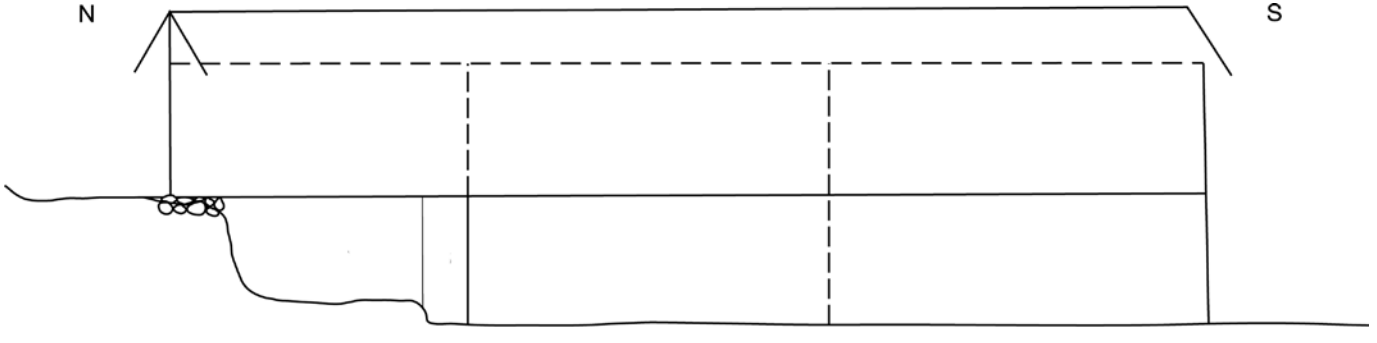
3

Обр. III.5. Сграда 1, северно помещение: 1 – 2 – овъглени дъски под опожарените мазилки – етапи на разчистване; 3 – суперпозиция между опожарени мазилки и овъглените дъски (детайл).

Fig. III.5. Building 1, northern part: 1 – 2 – charred wooden planks under the burnt debris (stages of excavation); 3 – superposition of the burnt debris over the charred planks (detail).

Обр. III.6. Сграда 1: разрез на северното помещение (кв. С20) на ниво опожарени мазилки.
Fig. III.6. Building 1: cross-section across the northern part (sq. C20), burnt debris level.

Обр. III.7. Сграда 1: схематична графична реконструкция.
Fig. III.7. Building 1: schematic graphic reconstruction.

Обр. III.8. Сграда 1: западна стена.
Fig. III.8. Building 1: western wall.

Западната стена се проследява основно в северната си половина като редица дупки от колове с диаметър от 0,07 – 0,08 м до 0,12 м (обр. III.8). Те са на разстояния от 0,10 м до 0,60 м една от друга. В основата си коловете са подпрени с камъни (в два случая от плочи с дъговидно изрязване, обграждащо кола). Между коловете лежат хоризонтално фрагменти от овъглени дървени греди, които явно са били част от конструкцията на стената.

Южната стена не можа да се установи, тъй като след напускането на сградата югоизточният и южният ѝ край са унищожени от широк планински поток.

От източната стена не личат никакви следи. Възможно е тя да е била със съвсем лека дъсчена конструкция и/или от отделни вертикални греди (подпрени върху хоризонтална?), носещи конструкцията на втория етаж.

Жилището е било двуетажно. На места, предимно в южната му част, се установиха фрагменти от подовата конструкция на втория етаж – овъглени греди, оставащи под мазилките. Дебелината на обгорените обмазки е до 0,10 – 0,11 м.

От долния етаж не се установи свързан под. Подовото ниво се маркира от отделни петна по-твърда глина, предимно в източния край на жилището, както и по сиво-черното оцветяване на пръстта. Върху това ниво лежат фрагментирани съдове, затиснати от нападалите върху тях деструкции от втория етаж. До източната част на

северната стена е долепена площадка с размери 1,50 х 0,80 м от наредени един до друг плочести камъни. От южната ѝ страна е разположено овално хромелно съоръжение от глина (примесена с плява) с 0,06 – 0,07 м висок бордюр, в което лежи долен хромелен камък с размери 0,77 х 0,25 х 0,05 м. В близост до хромелното съоръжение лежат още четири долни хромелни камъка (един върху основата си, другите три обърнати с работната част надолу). В средата на помещението личи дървен кол, подпрян в основата си с камъни и вероятно обмазан с глина[248], който явно е подпирал конструкцията на пода на втория етаж.

От конструкцията на пода на втория етаж личат отделни фрагменти от дъски/греди (най-големият е дълъг 1,45 м, широк 0,15 м и дебел 0,02 м), както и малки парченца овъглено дърво – изглежда от тънки и тесни летвички. Те са били замазани с глина. В североизточната част на помещението е имало съоръжение с размери между 0,65 м и 0,80 м[249]. Основата му е от глина, примесена с плява. Тази замазка е дебела 0,06 м, с много добре загладена повърхност, отгоре с черно оцветяване. Отстрани е имало бордюр от същата глина, висок 0,08 – 0,10 м. Възможно е да се касае за деструкциите на малко огнище.

Както под падналите деструкции (затиснати от тях), така и между и върху тях се откриха голям брой фрагментирани съдове. Явно съдове са били разположени и на двата етажа.

В южното помещение, особено в североизточната му част са концентрирани и повечето находки – каменни тесли, глинени тежести (обр. VII.1: 1 – 12), глава от антропоморфна фигура (обр. VII.3: 1; VII.4), зооморфна фигурка и др. По-голямата част от тях са били на втория етаж и се откриха сред нападалите обгорели мазилки.

Като дървен материал в обзавеждането на жилището е бил използван ясен.

Сграда 2 (обр. III.9). Попада в кв. G 23 – 24, H23 – 24, I23 – 24. По останките си тази сграда се различава съществено от останалите. Тя е единствената с добре оформен под, който е изключително масивен. Той представлява 0,30 м дебел пласт глина, обгорена до отухляване в горната си част, с дължина 8 м и широчина над 5,5 м (обр. III.9; III.10).[250] Опожаряването е най-силно в югоизточната част на сградата, където дебелината на пода е до 0,30 м, като на места обгорелият до керемиденочервено слой достига 0,22 – 0,23 м. Под него следва жълто-кафяв слой (0,03 – 0,04 м), а в долната си част пакетът е с тъмнокафяв до черен цвят (0,02 – 0,03 м). Вътре в пласта обгорена глина лежи малка заоблено-биконична купа, която е възможно да е положена като строителна жертва (обр. III.11; III.12). Подът не е равен. Върху него се намират както малки струпвания от плочести камъни, така и деструкции от съоръжения, намиращи се върху него (обр. III.10). В този под личат останки от дървени колове. Те могат да се разделят на две групи. Едните са обмазани директно от глината, оформяща пода. Основата им е върху древния терен, на нивото, на което лежи и подът. Диаметърът им е около 0,15 м. Втората група е в ями с диаметър между 0,50 и 0,60 м. Те са дълбоки до 0,80 м, като преминават през подовото ниво. Коловете в ями са или с по-голям диаметър (до 0,25 м), или са групирани по два в една яма – ако диаметърът им е около 0,15 м. Повечето от тях са укрепени с камъни. Поне част от коловете са били обмазани с глина. Коловете не са равномерно разположени един спрямо друг. Въпреки това се очертават три редици. Едната е с посока ССИ – ЮЮЗ, вътре в сградата, по нейната дължина (обр. III.9; III.13). Към нея се отнасят седем кола (два от тях в обща яма). Втората редица е с посока изток – запад и се намира в южния край на сградата,

[248] Около овъгленото дърво се откриха дъговидно извити обгорени глинени обмазки, чийто диаметър съвпада приблизително с този на кола.

[249] Според падналите деструкции. Точната форма и размери не може да се установят, тъй като е много разбито.

[250] Западният край на сградата остава под непроучен терен.

Обр. III.9. Сграда 2: план.
Fig. III.9. Building 2: plan.

където свършват опалените до керемиденочервено мазилки, а обгарянето на глината е значително по-слабо – до черно. Вероятно тя принадлежи на южната стена на сградата[251]. От нея са регистрирани пет кола. Двата крайни са с диаметър около 0,20 – 0,25 м, като са на 3 м един от друг. Западният се явява краен южен кол и на редицата с посока ССИ – ЮЮЗ. Третата редица е успоредна на втората, на 4 м северно от нея, вътре в сградата. В нея влиза и кол от редицата с посока ССИ – ЮЮЗ.

Освен ямите с колове в пода се установиха и плитки ями, разположени предимно покрай източния край на пода. Те са дълбоки до 0,30 м, с диаметър между 0,40 и 0,60 м. Част от тези ями са имали глинен перваз, дебел приблизително 0,10 – 0,15 м в основата си и висок 0,20 – 0,25 м.

В северната част на пода се намира 0,13 – 0,15 м дебел пакет от деструкции, лежащи надолу с лицевата, обгоряла страна. Изглежда те са част от съоръжение с вертикални стени, високи поне 0,70 м и дълги около 1 м. Глината, от която са изработени, е примесена с плява. В черната, по-слабо обгорена част, личат три нива непосредствено едно върху друго, но с лица, които показват неколкократни последователни обмазвания.

На 2,80 м северно от северния край на мазилките и на 0,20 – 0,40 м по-високо от тях лежи струпване с размери 3,60 х 2,60 м (в посока изток – запад) от дребни и средноголеми камъни (обр. III.9; III.14). То има максимална дебелина 0,40 м (в южния си край). В него лежат голям брой разбити обгорели мазилки (повечето от тях между и под камъните), както и фрагменти от съдове. Всички те явно са нападали от известна височина. Не се установи конструктивна връзка на струпването с пространството, заето от плътни мазилки, както и дупки от колове. Вероятно камъните, а също и поне част от мазилките са влизали в конструкцията на северната стена, като сграда 2 е включвала и това струпване. Възможно е също и тук, както в сграда 1, да е имало платформа, лежаща в северния си край върху тераса, оставаща по-високо от основата на сграда 2, а в южната си част свързана със сграда 2 на известна височина. В подкрепа на подобна възможност говорят разбитите мазилки и останки от съоръжения, които лежат разпръснати между плътния пакет мазилки (подът на сграда 2) и каменното струпване. От източната си страна то затиска петно с мазилки, които обаче не са *in situ*, тъй като при повечето силно обгорялата (до керемиденочервено) страна, която е била в допир с огъня, лежи върху древната повърхност. Източно от каменното струпване също личат отделни петна от обгорени мазилки. В пространството между него и плътните мазилки лежат късове разбити мазилки, както и фрагментирани съдове. Откри се долната част на овъглен дървен съд – диаметър 0,20 м, дебелина на стените 0,03 – 0,04 м, запазена височина 0,16 м (обр. III.15). Личат и останки от разбито съоръжение. Те се състоят от големи въглени, лежащи един до друг, оформящи кръгло петно с диаметър 0,60 м, като намиращите се в краищата са малко по-високо от тези в центъра. От южната му страна лежат разпръснати обгорели мазилки, някои с грубо загладена горна повърхност, дебели около 0,05 м, и други двулицеви, прави или дъговидно извити, с дебелина 0,01 – 0,02 м. Вероятно те се отнасят към едно и също съоръжение с плътен дебел под и по-тънък перваз, което е обграждало кръгла дървена структура. Регистрираха се и три съоръжения, които със сигурност са се намирали на долния етаж. Първото от тях е до югоизточния ъгъл на каменното струпване („яма“ 1). Вкопано е на около 0,10 м в древния терен и има кръгла форма с диаметър 0,50 – 0,60 м. На дъното е поставена кръгла каменна плоча с дъговиден „изрез“. Отгоре ѝ лежи приблизително 0,10 м дебел слой от овъглена дървесина (големи въглени), а върху нея се откриха *in situ* два съда – паница и „димар“. Второто съоръжение също представлява плитко вкопаване (яма 2) с дълбочина 0,17 м (обр. II.2). Отворът му има

[251] Теренът южно от тази редица остана непроучен, тъй като излиза извън определената за проучване площ.

Обр. III.10. Сграда 2: опожарено подово ниво.
Fig. III.10. Building 2: burnt floor level.

кръгла форма с диаметър 0,75 – 0,85 м. Дъното и стените са обмазани с глина с дебелина 0,05 – 0,06 м. Върху дъното лежи малка каменна плоча (диаметър 0,27 м), покрита с въглени. В запълнителя лежат два фрагментирани съда (купа и гърне) и единични фрагменти от други съдове. Върху ямата е положена каменна плоча с размери 0,50 х 0,28 м, покрита с още четири камъка (един до друг). Най-интересно е третото съоръжение (яма № 3). Намира се в северната част на сграда 2, до югозападния край на каменното струпване. Има „коритообразна“ форма с овален отвор с размери 1,26 х 0,77 м (обр. II.2). Дълбока е 0,44 м. Обмазана е с пречистена светлокафява глина, като обмазката на дъното достига 0,12 м, а на стените 0,05 – 0,06 м. Личат няколко етапа в използването на ямата. Първоначално в южната ѝ част е направена „колонка“ (долепена до стената и от същата глина), която достига до горния край на ямата, като се разширява в малка „козирка“, широка 0,45 м, сливаща се със стените ѝ. Впоследствие пространството под „козирката“ е запълнено с песъчлива пръст. Върху натрупания по дъното тънък слой сиво-зеленикав запълнител в северната част на ямата е изградена глинена преграда. В централната част на ямата, между преградата и „козирката“, се откриват много въглени, а северно от преградата липсват. Следват още три нива на запълване, като във всяко се наблюдават слой въглени, парчета обгорели мазилки и слой пречистена обгорена глина (обмазка?). Най-горната обмазка покрива само северозападната част на ямата, приблизително на нивото на „козирката“ в южната част. В самата „козирка“ са открити много въглени и фрагмент от капак на пещ. Върху запълнителя на ямата лежат дъната от два големи съда, два хромелни камъка, а отгоре им – два фрагмента от големи паници.

От източната страна на плътните мазилки, на разстояние до 2,00 – 2,50 м в източна посока, се простира тънък черно-кафяв слой с дребни парчета от разбити ма-

Обр. III.11. Сграда 2: съд, лежащ в подовата обмазка.
Fig. III.11. Building 2: a vessel inside the floor plaster.

Обр. III.12. Сграда 2: етап на проучване на подовата конструкция; яма, оградена с вертикално поставени камъни, югоизточно от сграда 2.
Fig. III.12. Building 2: excavation stage of the floor construction; pit surrounded by vertical stone slabs to the southeast of Building 2.

Обр. III.13. Сграда 2: ниво под опожарения под (останки от овъглени колове и дупки от тях).

Fig. III.13. Building 2: level under the burnt floor plaster. Remains of charred wooden posts and postholes.

зилки в него. В източния му край лежат разпръснати няколко фрагментирани съда. Слоят е на 0,05 – 0,07 м по-високо от горното ниво на плътните мазилки. Възможно е и тук, както в сграда 5[252], това да са останки от чардак, намиращ се в североизточния край на постройката. За това обаче няма достатъчно сигурни доказателства.

На 0,90 м южно от югоизточния ъгъл на мазилките започва яма с максимална дълбочина 0,50 м и диаметър 1,50 м, която има хомогенен запълнител с висока концентрация на керамични фрагменти в него. От северната и северозападната ѝ страна тя е обградена от десет наклонени към нея камъка, които най-вероятно първоначално са били забити вертикално (обр. III.12).

Находките, свързани със сграда 2, са представени от каменни тесли (пет вътре в сградата, две извън очертанията ѝ – обр. V.4) и голям брой кремъчни артефакти, концентрирани в южната ѝ половина (обр. XII.1).

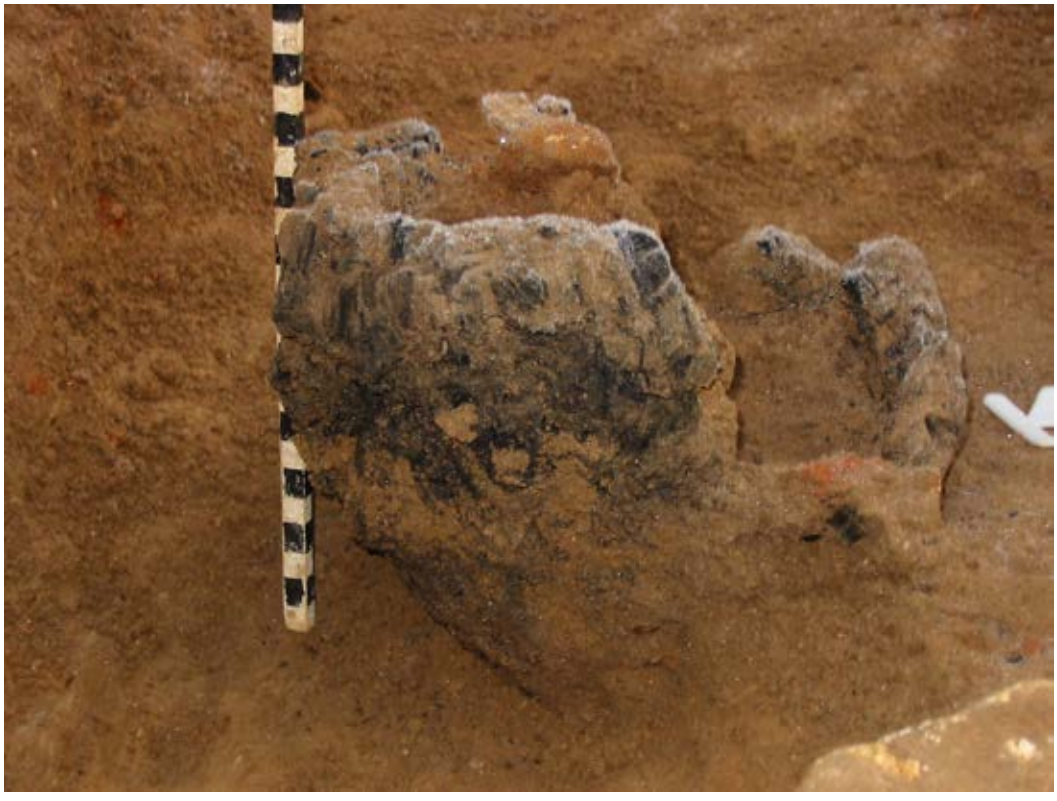
Сграда 3 (обр. III.16; III.17). Попада в кв. G32 – 33, H32 – 33. Тя е сравнително изолирана от останалите – на около 25 м от най-близката сграда (обр. I.4)[253]. Очертанията ѝ се маркират от културен пласт, разграничаващ се ясно от околния терен. Той има приблизително правоъгълна форма с размери 5 х 4 м и ориентация северозапад – югоизток. Около северозападната и югоизточната страна на културния пласт се установиха дупки от колове с диаметър 0,15 – 0,16 м (северозападните) и 0,10 – 0,12 м

[252] Виж по-долу.

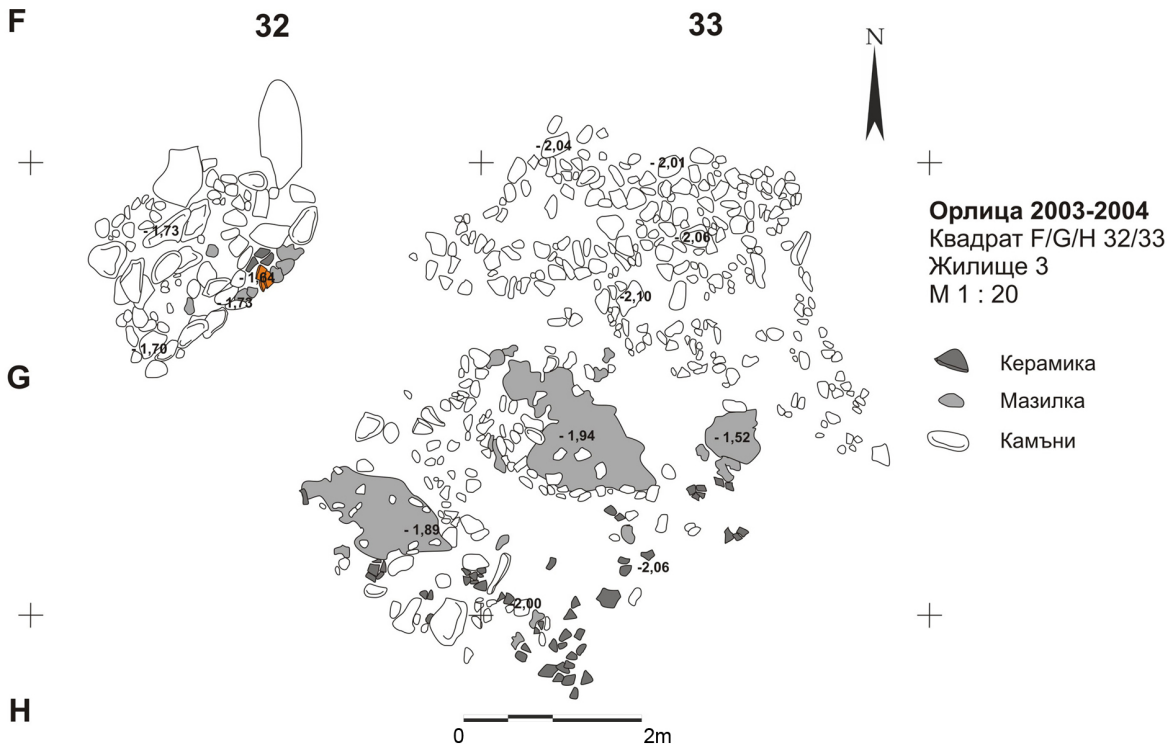
[253] На около 10 м в посока изток и югоизток остава 25 – 30 м дълго непроучено пространство (между нея и сграда 2), в което е възможно да се е намирала и друга сграда/сгради.

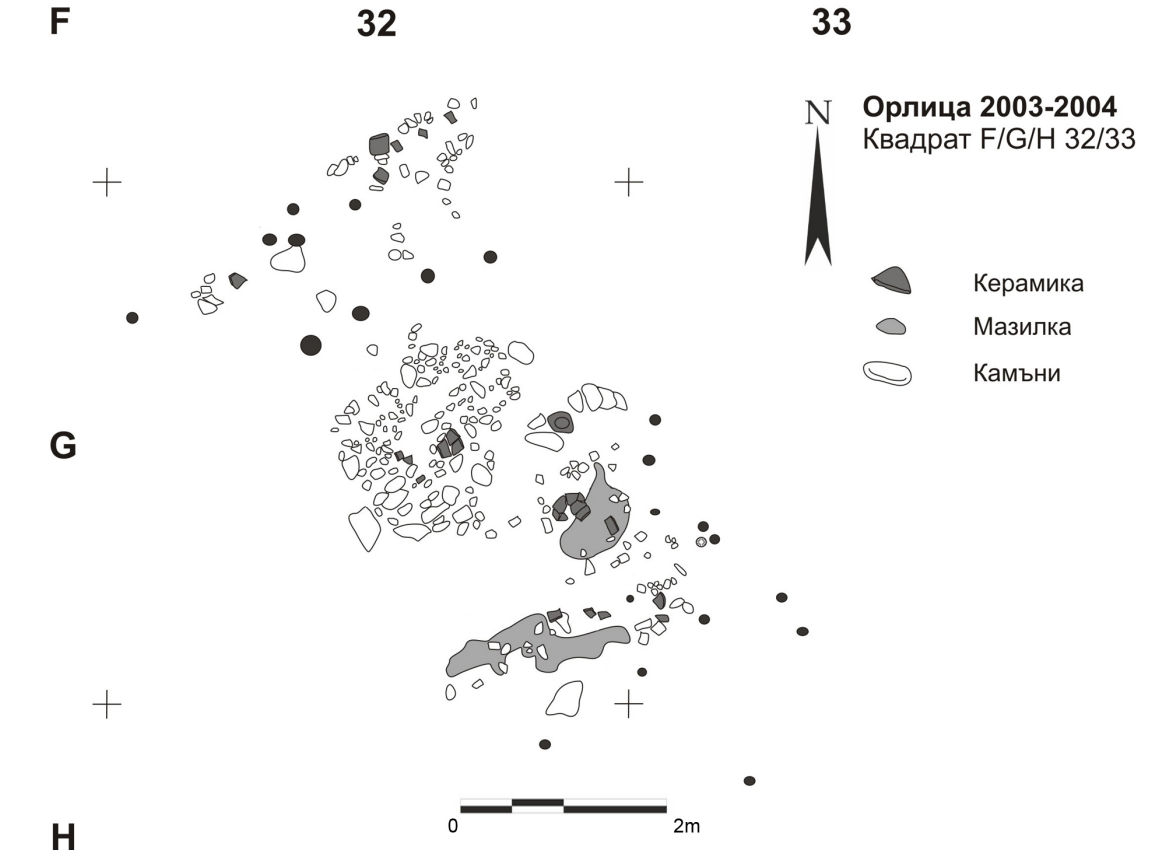
Обр. III.14. Струпване от камъни и горели мазилки в северния край на сграда 2.
Fig. III.14. Pile of stones and burnt daub in the northern part of Building 2.

Обр. III.15. Сграда 2: долната част на дървен съд.
Fig. III.15. Building 2: lower part of a wooden vessel.

Обр. III.16. Сграда 3: горно ниво.
Fig. III.16. Building 3: upper level.

Обр. III.17. Сграда 3 след разчистване на деструкциите.
Fig. III.17. Building 3 after clearing the destructions.

(югоизточните) (обр. III.17). Те явно маркират стените на постройката.

Дебелината на културния пласт, в който се срещат многобройни деструкции, е 0,30 – 0,40 м. В горната му част лежат камъни и опожарени мазилки, а в дълбочина се увеличават керамичните фрагменти. Сградата няма оформен под. Основата ѝ личи по нивото с концентрация на керамични фрагменти и промяната на цвета на пръстта от тъмна сиво-кафява на кафява, наситена с дребни речни камъни. Възможно е те да са използвани като основа на жилището, като са били покрити с глина, служеща за под.

Разбити обгорели мазилки се срещат в целия културен пласт, но концентрацията им е най-голяма в краищата му, в близост до дупките от колове (очертават се ивици с широчина приблизително 0,70 м). От северозападната страна сред мазилките лежат и многобройни камъни, които вероятно са влизали в конструкцията на стената. Тук и дупките от колове са по-големи. Явно тази стена, оставаща към склона на хълма, е била по-масивна.

До североизточния ъгъл на жилището се разкри струпване на парчета от подовата обмазка на отоплително съоръжение. Повечето от тях лежат под наклон, като се застъпват. Те са с дебелина 0,03 х 0,04 м, от глина, примесена с голямо количество натрошени ситни камъчета. Имат много добре заравнена повърхност (върху която лежат част от тях), а от обратната им страна личат отпечатъци от плочести камъчета с размери от 0,03 х 0,04 м до 0,06 х 0,07 м. В струпването лежат и голям брой камъчета със съответните размери. Сред мазилките има и фрагменти, правещи плавна извивка от пода нагоре – т.е. съоръжението вероятно е имало перваз или купол. Ситуацията ясно показва, че то е паднало от известна височина. Явно сградата е била двуетажна, като отоплителното съоръжение е било на втория етаж, долепено до източната стена на сградата, в непосредствена близост до югоизточния ъгъл, евентуално свързано с излизащ към покрива комин (за това подсказват фрагментите от подовата му обмазка, които извиват нагоре)[254].

Сред деструкциите в западната част на жилището се разкриха и останки от друго разбито съоръжение, паднало от известна височина – приблизително 0,03 м дебели обмазки с много добре загладена повърхност. Част от тях са с лице нагоре, но наклонени в различни посоки, а друга част лежат с лице надолу, в повечето случаи залепени върху първите. Те се проследяват на площ с размери приблизително 0,60 х 0,50 м. Лежат върху 0,06 – 0,07 м дебел слой от малки камъчета и твърда глина, който вероятно е от подложката на съоръжението. Личи и един фрагмент със заоблен ръб. В този район се откриха и два фрагмента със загладена вътрешна и груба външна повърхност. Те са с дебелина 4 – 5 и 6 – 7 мм, леко дъговидно извити. Най-вероятно се касае за фрагменти от два „сача“.

Въпреки че това е жилището с най-малко открити керамични фрагменти (едва около 8% от всички), в него се срещат значително повече фрагменти от фини съдове, отколкото в останалите сгради. Това е и жилището с най-голям брой украсени с графит фрагменти. Съдовете се откриват сред нападалите мазилки, силно фрагментирани. Прави впечатление и наличието на сравнително голям брой предмети, свързани с духовния живот на населението (фрагменти от три антропоморфни и две зооморфни фигурки, както и от две „култови масички“) (обр. VII.5). Същевременно отсъстват каменни тесли, каквито се откриват във всички останали сгради (обр. V.4).

На 2 м от северозападната страна на сградата има компактно струпване от камъни, керамични фрагменти и обгорели мазилки (обр. III.16). Размерите му са 2,80 х 1,80 м. Сред деструкциите личат останки от подова обмазка и перваз на огнище (пещ?). Вероятно тук е имало малък навес (или лека постройка) с огнище/пещ извън сградата.

[254] И до днес в района могат да се видят къщи с огнище на втория етаж и комин над него (обр. III.25) (виж и Вакарелски 1977, 235 – 236; 246 – обр. 11).

Сграда 4 (обр. III.18). Попада в кв. D26 – 27, E25 – 27, F25 – 27. Не са открити следи от стените ѝ. Очертанията ѝ се маркират от около 0,25 м дебел културен пласт с площ от над 70 кв. м.[255] Той е по-тъмен от околния терен, с висока концентрация на археологически материали (основно разтрошени опалени мазилки, керамични фрагменти и кремъчни артефакти) и въглени. Ясно личат русла на няколко планински потока, които са се врязали в останките от сградата след нейното разрушаване и до голяма степен са ги унищожили и отнесли[256].

В западния край, предимно в северната му половина, има струпване на обгорели мазилки, което постепенно изтънява в източна посока. От южната страна на струпването лежат един върху друг два плочести камъка, единият овален, с размери 0,53 х 0,48 х 0,05 м, с дъговидно изрязване. Подобни камъни са използвани за подпиране на основата на дървените колове (или direци). Вероятно мазилките са деструкции от западната стена на жилището. Не бяха установени обаче никакви данни за конструкцията на стените. Възможно е те да са били не от забити в земята колове, а от дървени direци, стъпващи директно върху повърхността на древния терен[257], върху подложка от плочест камък или поставени върху хоризонтални дървени греди.

Това е сградата, сред чиито деструкции е открит най-голям брой керамични фрагменти – около 22% от всички за обекта. Концентрацията им е особено голяма в западната ѝ част[258]. Няма обаче нито един съд, останал *in situ*. Изглежда съдовете са нападали от известна височина, защото фрагментите са много размесени. Лежат върху съвсем тънък (0,02 – 0,04 м) слой песъчлива пръст, под който следва естествен пласт с камъни. Не се установиха никакви следи от под. Теренната ситуация дава основание да се предположи, че жилището е било двуетажно, като за живеене се е използвал само вторият етаж. Възможно е долният етаж да е служил за подслоняване на добитък, за склад и/или стопанско помещение. Приблизително в центъра на сградата се откри голям долен хромелен камък, долен и горен хромелен камък лежат и до североизточния му ъгъл. В югозападната част се разкри 0,08 – 0,09 м висок „подиум“ от жълто-кафява глина, върху който следва 0,08 – 0,09 м слой от тъмнокафява сбита пръст, наситена с керамични фрагменти и дребни камъчета, а върху нея 0,02 м дебел слой от малки въглени, който в периферията си леко се издига. Диаметърът на петното с въглени е 0,40 м. От южната му страна има дъговидна ивица от обгорели мазилки (ситуацията наподобява тази в сграда 2 и е твърде възможно да се касае за еднакви по вид и функция съоръжения).

В културния пласт са открити многобройни кремъчни артефакти, като най-високата им концентрация е в югозападната част на сградата (обр. XII.1). Около сградата са регистрирани голям брой стопански съоръжения (обр. I.4)[259].

Сграда 5. Попада в кв. F17 – 19, G17 – 19, H17 – 19. Това е постройката, от която са запазени най-много останки, даващи възможности за реконструкцията ѝ. Тя се маркира от силно обгорени глинени мазилки и две големи каменни струпвания (обр. III.19; III.20). Първото е с размери приблизително 2,20 х 1,90 м. Състои се от средни (приблизително 0,25 х 0,25 м) и големи камъни. То започва под нивото на мазилки-

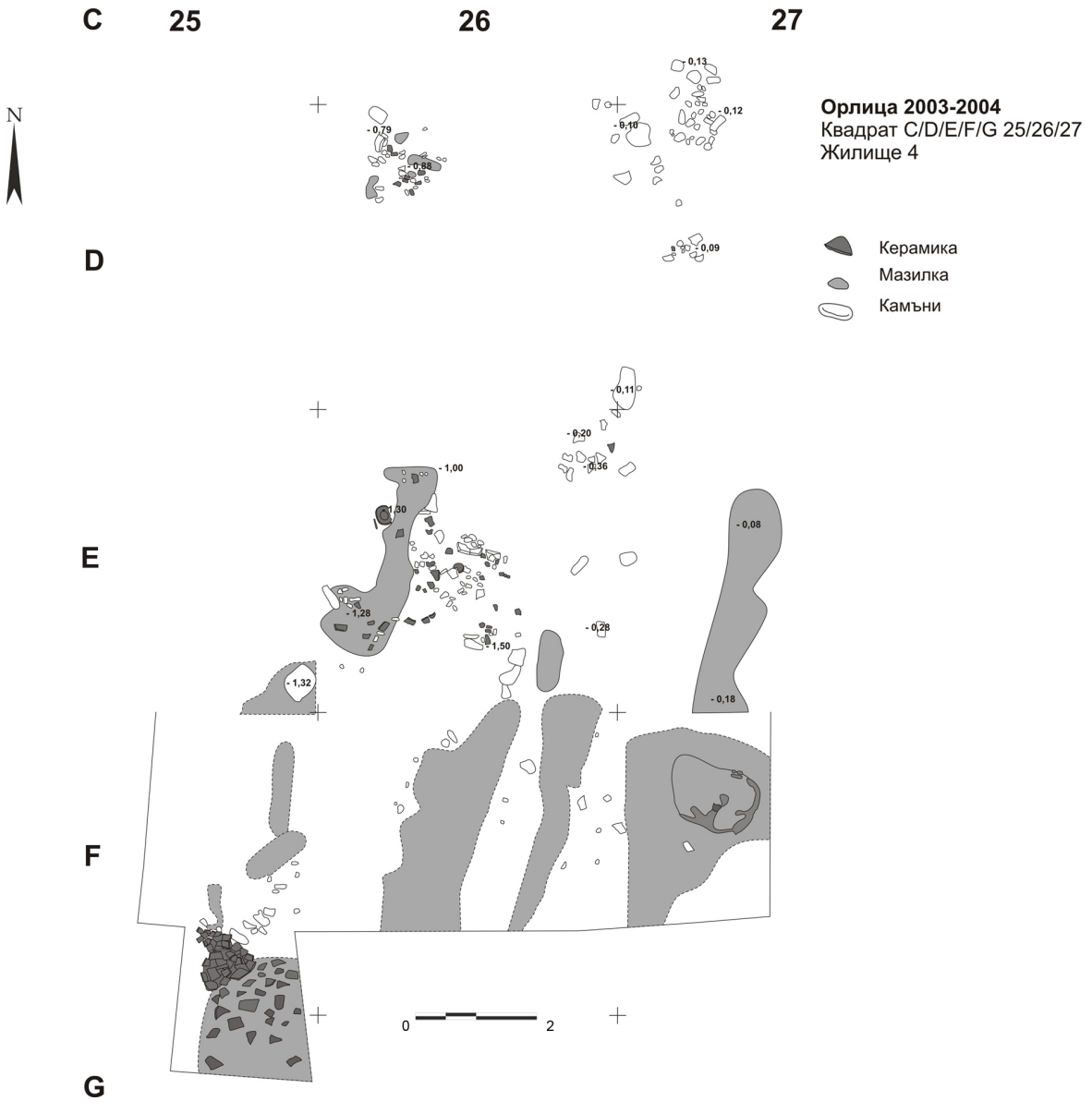
[255] Южният край на сградата не можа да бъде установен, тъй като остава извън границите на сервитута, под дебел над 2 м наносен слой.

[256] Коритата на потоците са песъчливи, с висока концентрация на речен чакъл в тях.

[257] Тук непосредствено под повърхността лежи пласт от камъни, който е осигурявал достатъчно стабилна основа, като същевременно би затруднил изключително много изкопаването на дупки за колове.

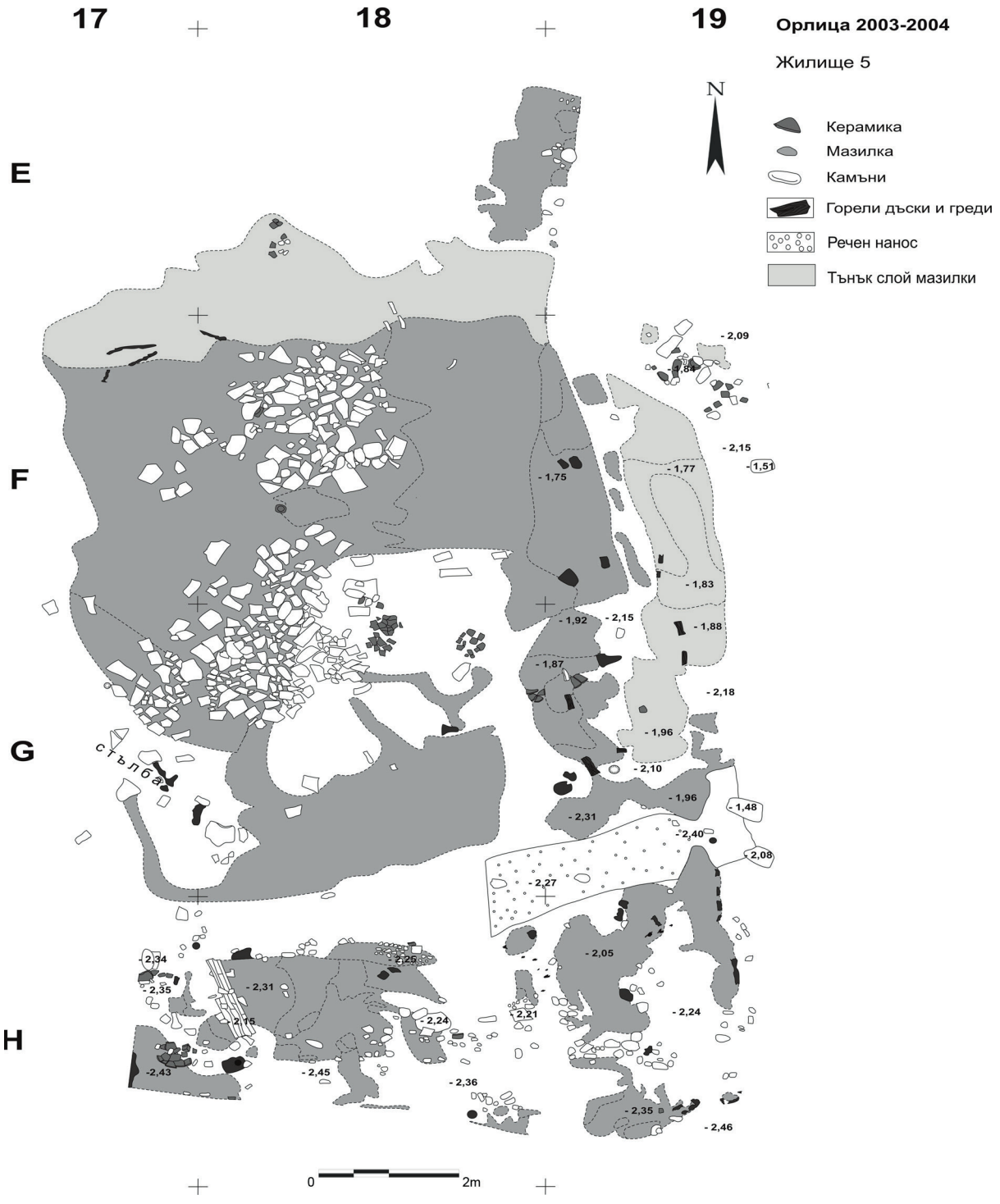
[258] Най-висока е тя в югозападния ъгъл. Там с разрешение на инвеститора бе направен малък сондаж в южна посока извън сервитута, за да се проучи „керамичният килим“ (обр. III.18), но и в него не можа да се установи краят на слоя с керамика.

[259] Виж и глава II.

Обр. III.18. Сграда 4.
Fig. III.18. Building 4.

те и продължава над тях. Оформя се около 0,80 м широка ивица от плътно лежащи камъни. Тя е дълга 2,20 м в посока изток – запад (с леко отклонение на югоизток). От южната ѝ страна на разстояние 1,50 м продължава ивица с висока концентрация на камъни, които обаче не са плътно един до друг и отчасти са затиснати от обгорели мазилки. На 1 м южно от това струпване започва второ каменно струпване. То има неправилна овална форма с размери 3,60 х 2,30 м (в посока североизток – югозапад). Струпването е най-дебело в централната си част, където личат три слоя камъни един върху друг. В южната му част камъните, които са предимно плочести, лежат почти хоризонтално в един-два слоя. Най-ниска е югозападната му част, която е и леко издължена. Камъните лежат върху пласт обгорели мазилки, като затискат фрагментирани съдове. Мазилките заемат почти цялото пространство на сградата. По-значителна площ (около 2 х 1,20 м) без мазилки се оформя само в западния край на сградата, от южната страна на второто каменно струпване. Мазилките са дебели между 0,16 – 0,20 м в северната и централната част и 0,10 – 0,15 м в южната част. Обгорени

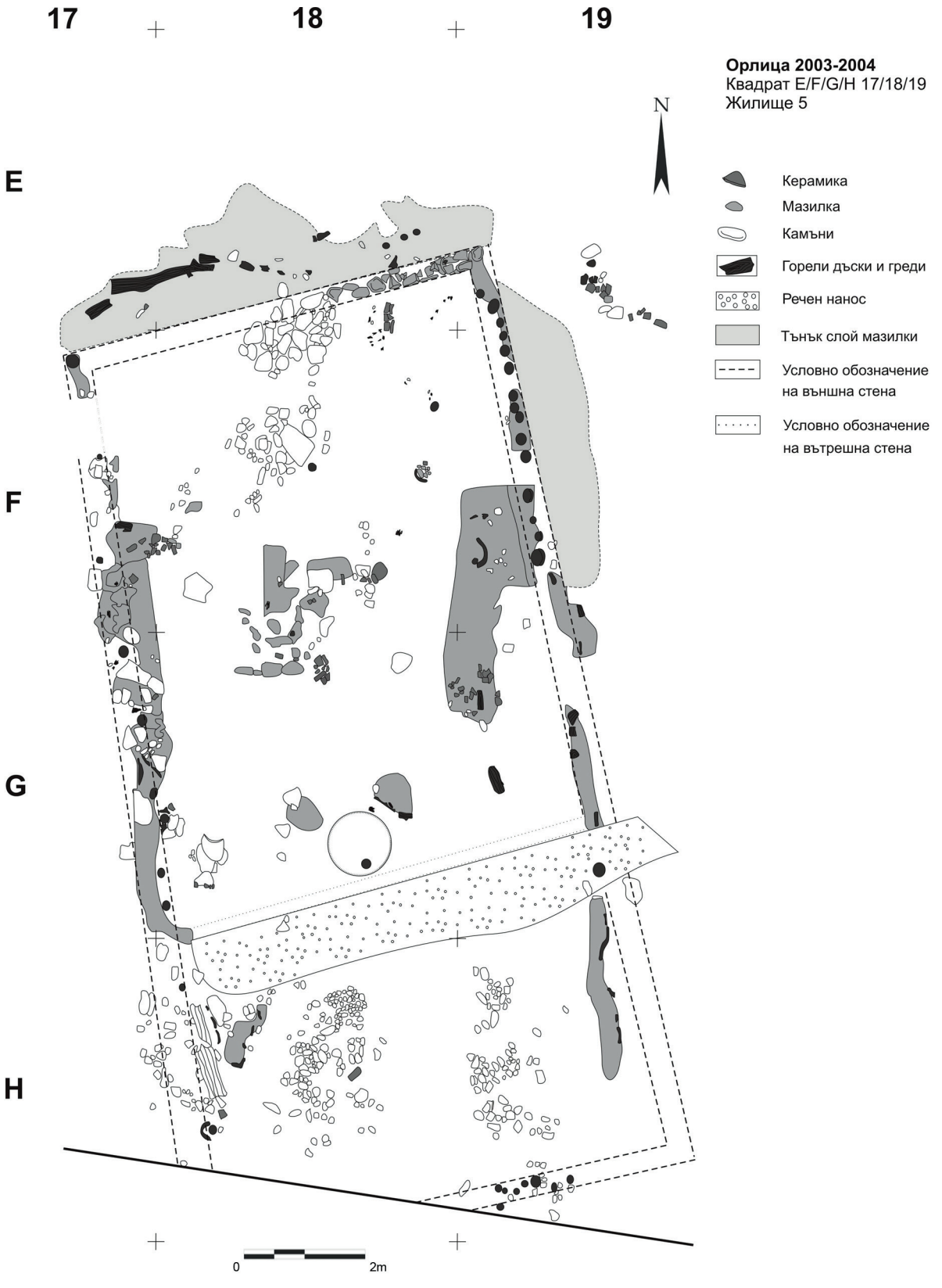
Обр. III. 19. Сграда 5: ниво на деструкции.
Fig. III.19. Building 5: level of destructions.

Обр. III.20. Сграда 5, западна част: ниво на деструкции (поглед от юг).
Fig. III.20. Building 5, western part: level of destructions (view from the south).

са до керемиденочервено и от горната, и от долната си страна. На места се оформят отделни „пакети“. В средата си те са по-слабо обгорели, като цветът им постепенно избледнява отвън-навътре: керемиденочервен, жълто-кафяв (различни нюанси) до сиво-черен. Подобен начин на обгаряне показва, че между глината е имало „арматура“ от дървени гредички, които при пожара са изпекли по-силно прилежащите им части. Установиха се и части от овъглени греди, които лежат в основата на глинените обмазки и влизат в конструкцията на пода на втория етаж. Явно сградата е била двуетажна, като разкритите обгорели двустранно мазилки се отнасят към пода на втория етаж. Всички открити съдове или фрагменти от съдове лежаха или върху, или между натрошени мазилки. Под деструкциите не бяха открити никакви останки от домашен инвентар (съдове, инструменти и др.).

Сградата е дълга 13,00 м и широка 7,60 – 7,80 м (обр. III.21). Ориентирана е ССЗ – ЮЮИ. Всяка от четирите страни е изградена в различна техника. Досега при

Обр. III.21. Сграда 5: ниво под деструкциите.
Fig. III.21. Building 5: level under the burnt debris.

Обр. III.22. Основа на дирек в северозападния ъгъл на сграда 5 и горяла дъска пред северната ѝ стена.

Fig. III.22. Wooden post remains in the northwestern corner of Building 5 and charred beam in front of its northern wall.

проучването на праисторическите селища на Балканите не са регистрирани подобни случаи, поради което всяка стена ще бъде разгледана подробно.

Западна стена. От север тя започва с дървен кол с диаметър поне 0,23 м (толкова е диаметърът на запазената му овъглена основа) (обр. III.22). Той маркира северозападния ъгъл на сградата. В южна посока след него следва 1,30 м празно пространство, в което не бяха открити следи от колове или други конструктивни елементи. Възможно е тук да е имало вход към долното помещение. От празното пространство на юг стената се маркира от девет дупки от колове (а на места и от запазени овъглени основи на колове или отчупени фрагменти от тях), останки от нападали овъглени греди, които лежат сред мазилки, а на 0,05 – 0,10 м над тях малки струпвания от средноголеми камъни – на 0,40 – 0,50 м едно от друго (обр. III.23). Най-близо един до друг са коловете в средата на стената – между 4,20 и 6,80 м от северозападния ъгъл. Тук те имат и най-голям диаметър – до 0,25 м. В основата си, предимно от вътрешната страна, са подпрени с каменни плочи. В два случая плочите са с леко вдлъбване, разположено непосредствено до кола и точно отговарящо на диаметъра му. Именно в това пространство от вътрешната страна на сградата се проследява южното каменно струпване, започващо непосредствено от западната стена и достигащо до 3,60 м в източна посока (обр. III.19; III.20). Максималната ширина на струпването (2,50 м) е на 2 м от стената. Под камъните лежи слой обгорели мазилки, като парчета по-слабо изпечена глина личат и сред каменното струпване. Пръстта между и под камъните е глинеста, червено-кафява на цвят, примесена с много съвсем ситни камъчета. Тя е в различна степен на опалване – червено-оранжева, червеникаво-кафява, чер-

Обр. III.23. Сграда 5: западна стена (поглед от юг).
Fig. III.23. Building 5: western wall (view from the south).

но-кафява, тъмнокафява. Явно е съставна част от конструкцията на стена, обгоряла в различна степен на повърхносттта и във вътрешността си. Изглежда това е глина, която е служила за спойка на камъните, тъй като се различава от естествената пръст. Най-вероятното обяснение на ситуацията е, че камъните са влизали в конструкцията на тази част на стената, която се е състояла от дебели колове и дървени греди под различен ъгъл между тях, обмазани с глина, в която са били сложени камъни (предимно плочести) – т. нар. паянтов градеж (обр. III.24). Стената е била висока поне 3,60 м. Най-много камъни са използвани именно при връзката между двата етажа (която е била на около 1,80 м от основата на стената) и в началото на втория етаж. Възможно е именно тук на втория етаж да се е намирало огнище, над което е започвал комин, в чиято конструкция са влизали и каменни плочи – наличието му би обяснило по-масивния градеж на стената и съответно максималната дебелина на пласта с камъни именно в тази част на струпването. Такива огнища, разположени на втория етаж, се използват и до днес в по-старите къщи от околните села (обр. III.25) (виж и Вакарелски 1977, 236 – 237). В подкрепа на подобна хипотеза говори и обстоятелството, че именно под или около камъните в централната и източната част на струпването се откри най-големият брой фрагментирани съдове, лежащи между нападалите мазилки на втория етаж или върху тях, затиснати от камъните[260]. Явно стената се е разрушила известно време след загиването на сградата и пропадането на пода на втория етаж[261].

На около 5,80 м южно от северозападния ъгъл, от източната страна на западната стена, се оформя свободно от мазилки пространство с дължина приблизително 1,90 м (в посока север – юг) и широчина около 1,50 м (обр. III.19). То е леко вкопано. В южния му край, непосредствено до края на чупката, лежат три кръгли плочи една върху друга – най-горната с диаметър 0,50 м има дъговидно изрязване, което е обърнато в северна посока. До тях лежат още пет малки камъка. Няма дупки от колове, но пръстта е наситена с големи въглени, образуващи около 0,30 м широка ивица в посока север – юг, включително и останки от две овъглени греди със същата ориентация. Ситуацията дава основание да се предположи, че тук е имало дървена стълба към втория етаж. Като се има предвид дължината на празното пространство и евентуалната височина на долния етаж – около 1,80 м, то стълбата е била под наклон от приблизително 45°. Камъните са укрепвали нейната основа.

На 8,20 м от северозападния ъгъл нападалите глинени обмазки прекъсват в продължение на около един метър (обр. III.19; III.20). В продължение на 1 м в западната стена няма и следи от колове. След това, в южния край на стената, коловете са по-малки и на по-голямо разстояние един от друг – до 2 м между последните два установени кола. Точно в това пространство обаче от вътрешната страна на стената се е намирала масивна вертикална каменна плоча с дължина 1,40 м и дебелина 0,40 м, която, както изглежда, е подпирала стената (обр. III.21; III.26). Най-южният установен кол е бил подпрян от вътрешната си страна от две каменни плочи, като долната (овална, с размери 0,45 х 0,30 м) има леко дъговидно вдлъбване, което опира точно до дупката от кола. Аналогична е и ситуацията с намиращата се на 1,30 м северно дупка от кол. Югозападният ъгъл на сградата остава под непроучен терен (обр. III.21).

Южна стена. От нея бе проучена само източната половина, западната остава под непроучен терен. Установи се редица от седем кола в посока изток – запад (с отклонение на югоизток), която се проследява на разстояние 2,00 м от ЮИ ъгъл. Коловете са с диаметър 0,09 – 0,10 м. Някои са обградени от дребни камъни. Това е била стената с най-лека конструкция. От вътрешната ѝ страна се проследява 2 м широка

[260] Както археологическите, така и етнографските данни показват, че именно около огнището се разполага голямата част от домакинските съдове.

[261] Това е обичайният начин на разрушаване на опожарени и/или изоставени сгради (обр. III.25: 2).

Обр. III.24. Къща с паянтов градеж от Източните Родопи (XX в.).
Fig. III.24. A house built using a mixed frame, stone and clay technique. Eastern Rhodope Mountains, 20th century.

ивица от един слой малки плочести камъни, образуващи две групи (обр. III.26). Първата е на 1,50 м от източната стена, дълга е 1,40 м. Следва пространство от 1,90 м с отделни камъни, след което е разположена втора група камъни в продължение на 1,40 м. Тя остава на около 0,40 – 1 м от каменната структура от хоризонтална и вертикална плоча до западната стена[262].

Източна стена (обр. III.21; III.27; III.28). В северната си част се състои от наредени един до друг direци, запазени във височина до 0,15 м. Редицата се проследява в продължение на 4,20 м. Запазени са 15 овъглени стълба със среден диаметър 0,20 м.

[262] Двете структури са под ъгъл една спрямо друга.

1

2

Обр. III.25. 1 – огнище/камина в използвана и до момента на разкопките (2004 г.) сграда в с. Лозенградци (2,5 км от обекта); 2 – изоставена преди около 30 години сграда от Източните Родопи.

Fig. III.25. 1 – fireplace in a house in the village of Lozengradtsi (2.5 km away from the site) still functioning during the excavations (2004); 2 – house in the Eastern Rhodope Mountains, abandoned 30 years ago.

Обр. III.26. Сграда 5: южна част със съоръжение от вертикална и хоризонтална каменна плоча до западната стена.

Fig. III.26. Building 5: southern part, with a feature made of one vertical and one horizontal stone slab next to the western wall.

Основите им са равни, като лежат на нивото на долния край на обгорелите мазилки покрай стената – нивото на древната повърхност. Разстоянието между тях е от 0,04 – 0,05 м до 0,20 м. Линията на дирецитe съвпада точно с линията на ясно изразено хлътване в мазилките, които ги покриват. От западната страна на дирецитe мазилките са много плътни и дебели – до 0,20 м (обр. III.29). Те обикновено образуват отделни „пакети“ – някои кръгли, други овални – чиято вътрешност е слабо обгоряла (черна), а повърхността им е керемидена (обр. III.30). Най-дебелите мазилки са от западната страна на коловете, като в някои случаи обмазват коловете изцяло, а в други – само западната им половина. Те са значително по-тънки (0,05 – 0,06 м) от източната страна на стената. Покрай коловете мазилките лежат и на най-голяма дълбочина. Над дирецитe, на 0,15 м източно от тях и със същата ориентация, лежи хоризонтална греда. Централната и южната част на стената се маркират от струпването на масивни мазилки и парчета овъглено дърво, следващи линията на редицата стълбове. Парчетата овъглено дърво явно са свързани с конструкцията на стената, но в тази част се установи само един стълб с диаметър 0,20 м. Той се намира на 4 м от югоизточния ъгъл, като южно от него няма други дирeци. Тук обаче стената е унищожена от руслото на планински поток, който е заличил елементите от нейната конструкция[263].

Северна стена. Централната ѝ част в продължение на 2,10 м е от два-три реда

[263] В кв. E18, F18, G18, H17 се установи около 2 м широка ивица от пясък и речни камъни, пресичаща деструкциите на сграда 5 в посока СИ – ЮЗ, която при разкриването си беше влажна и от нея започна да се просмуква подпочвена вода – явно руслото на древния поток се е запазило и досега, но като подземен.

Обр. III.27. Сграда 5, източна част – ниво на деструкции.
Fig. III.27. Building 5, eastern half – level of destructions.

камъни, наредени един до друг и плитко вкопани в материковия терен. Общата им широчина е 0,70 – 0,80 м (обр. III.31). Горната част на стената се е срутила, като нападалите камъни лежат от двете страни (предимно от вътрешната) на основата. Вероятно камъните са били споени и обмазани с глина, тъй като непосредствено до стената личи 0,10 м широка ивица, в която пръстта е „по-мазна“, тъмнокафява, примесена със слабо обгорели бучици мазилки. Подобна е и глината между камъните. От източната страна на каменната стена следва 2,80 м дълга ивица двустранно опалени мазилки. Най-масивното им струпване съвпада точно с широчината на каменната стена. Те са дебели 0,30 – 0,40 м, като образуват отделни „пакети“ – някои кръгли, други продълговати, чиято вътрешност е слабо обгоряла (черна), а повърхността им е опалена до керемиденочервено. „Пакетите“ опират плътно един в друг. Ситуацията дава основание да се предположи, че между глината е имало „арматура“ от дървени греди, които при пожара са изпекли по-силно прилежащите им части от стената. От западната страна на каменната стена мазилките не са така масивни както от източната. На 2,80 м западно от каменната стена, точно в нейната линия, се намира описаният вече към западната стена кол, явяващ се ъглов за двете.

Долният етаж на сграда 5 е бил разделен на две помещения (обр. III.21).

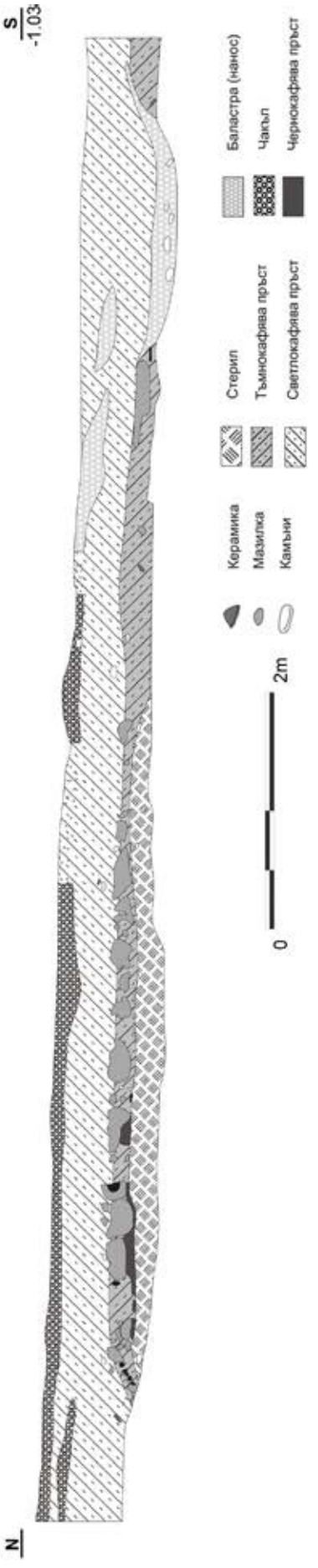
Северно помещение. То е дълго приблизително 8,20 – 8,40 м. Краят му се маркира от почти вертикално издигане на подовото ниво, което в тази част се бележи от тънък слой сиво-черна глинеста пръст. Личат и останки от дъска/греда, лежаща в посока изток – запад. От южната страна на издигането на пода (респективно на преградната стена на помещението) останките на сградата до голяма степен са унищоже-

Обр. III.28. Сграда 5: овъглени колове от източната стена.
Fig. III.28. Building 5: charred wooden posts of the eastern wall.

ни от по-късен планински поток. Неговото русло, широко 1,00 – 1,30 м, в границите на жилището има посока ССИ – ЗЮЗ и се отклонява леко от обичайната СИ – ЮЗ за останалите регистрирани потоци, текли в района на селището след неговото загиване. Възможно е при достигане до основите на сградата потокът да е навлязал в свободното пространство на коридор, разделящ двете помещения. В такъв случай следва да се предположи, че тук е имало вход в източната стена към коридора между помещенията, а от двете страни на коридора е имало тънки дъсчени стени, ограничаващи северното и южното помещение. От северната страна на издигането на пода, приблизително в средата по широчината му, е имало масивен кол, положен в яма с диаметър 0,65 м. Той най-вероятно е носел напречна греда от конструкцията на втория етаж. Два кола, лежащи в една линия (посока ССИ – ЗЮЗ) с южния кол от „вратата" в западната стена, се намират на около 2 м от северната стена. Западният от тях има правоъгълна форма с размери 0,14 х 0,10 м, като е запазен до 0,20 м във височина. Долният му край е заострен, опира непосредствено до каменна плоча, обграждаща го от запад и отчасти от север, като остава малко под плочата (т.е. съвсем леко забит). От северната си страна плочата е покрита с глинена замазка, която обмазва и основата на кола. Има данни за още един подпорен кол или по-точно дирек. В кв. F18 се установи петно с диаметър 0,25 м, където са смесени парчета овъглено дърво и фрагменти от опалена глинена обмазка. От външната страна то е обградено от 0,04 м широка дъговидна ивица от овъглено дърво. Най-вероятно това са останки от обмазан с глина дървен стълб, който е стъпвал върху дървена подложка. По всяка вероятност всички стълбове са свързани с подпирането на подовата конструкция на втория етаж. В това помещение не бяха открити други съоръжения или структури.

Южно помещение. Дълго е 4,60 м. В него, както и в северното, няма ясно изразен под. Той се маркира от 0,03 – 0,05 м дебел слой по-тъмна (тъмнокафява) глинеста пръст, върху която директно лежат мазилките от пода на втория етаж. Върху пода се очертават две площадки от плочести камъни. Те са с неправилна форма и раз-

Обр. III.29. Профил покрай източната стена на сграда 5.
Fig. III.29. Cross-section along the eastern wall of Building 5.

Обр. III.30. Кръгла структура от глина, равномерно обгоряла от външните си страни.
Fig. III.30. Round clay feature with uniformly burnt outer surface.

Обр. III.31. Сграда 5: каменна основа в централната част на северната стена.
Fig. III.31. Building 5: stone foundation in the central part of the northern wall.

мери приблизително 1,40 х 1,40 м, на разстояние 1,90 м една от друга (в посока изток – запад) (обр. III.21). Камъните не са плътно допрени един до друг. В югозападния ъгъл се намира масивно каменно съоръжение (обр. III.26). То се състои от 1,55 м дълга и до 0,40 дебела каменна плоча (скален къс, равен и гладък от предната си страна, докато задната, която явно е опирала в западната стена, е неравна), забита вертикално на около 0,20 – 0,25 м под нивото на древния терен. Тя е висока общо 0,80 м, като под по-тесния ѝ северен край е подложен дебел плосък камък, който я изравнява, а пространството между него и северния край на плочата е попълнено с малки камъни. Ситуацията показва, че скалният къс е поставен в това положение съзнателно, като предварително е подравнен и укрепен. На 0,20 – 0,25 м над основата му, непосредствено върху древния терен, лежи хоризонтална каменна плоча. Тя е равна и гладка, с размери 1,40 х 0,33 х 0,06 м. Залепена е непосредствено до вертикалната, по цялата ѝ дължина, на около 0,40 – 0,50 м под горния ѝ край. До северния край на вертикалната плоча личи овъглен кол с диаметър 0,06 – 0,07 м.

Както това съоръжение, така и двете площадки подсказват различни функции на двете помещения. Възможно е северното, в което не бяха открити никакви съоръжения, да е използвано като обор за добитък, докато южното е изпълнявало някакви стопански функции (например за съхранение на продукти).

Подът на втория етаж се е поддържал от дъбови греди, разположени по широчина на сградата. Освен от стените те са се подпирали и от поне 4 кола/дирека с диаметър 0,10 – 0,20 м. В основата си те са укрепени с каменни плочи или дупката, в която са положени, е била уплътнена с дребни камъни. Вероятно е имало и други дирeци, които обаче са стъпвали върху дървена или каменна подпора, така че сега не са останали следи от тях. Върху гредите е лежал подът на втория етаж, основата на който най-вероятно е от дъски, обмазани със слой глина. Има разлика в дебелината на този слой – 0,16 – 0,20 м над северното помещение и 0,10 – 0,16 м над южното. Тази разлика е косвено указание, че разделението на втория етаж повтаря това на първия. По-тънкото обмазване на южното помещение вероятно се дължи на по-слабата конструкция на южната стена.

Повечето фрагментирани съдове се откриха в централната част на сградата, около и под южното каменно струпване. Както вече бе споменато, най-вероятно в тази част на западната стена, на втория етаж е имало долепено до нея огнище с комин към него, около което са били концентрирани и домакинските съдове[264].

От външните страни на северната стена и на северната половина на източната стена също има обгорели мазилки. Те обаче са значително по-тънки отколкото тези във вътрешността на сградата. Максималната им дебелина е 0,05 – 0,06 м. На 0,70 м от външната страна на северната стена, успоредно на нея, лежи горяла дървена дъска, запазена в продължение на 1,60 м (обр. III.22). Тя е широка 0,20 м и е наклонена (по широчината си) към вътрешността на жилището. Върху източния ѝ край лежат три други овъглени греди – двете една до друга, широки 0,07 – 0,08 м в посока изток/югоизток – запад/северозапад, а третата е от западната им страна в посока север – юг. Тя е широка 0,06 – 0,07 м и е запазена в продължение на 0,15 м. Източно от горялата дъска личат следи от овъглени колове. Те са с диаметър 0,08 – 0,10 м и са на разстояние 0,20 – 0,30 м един от друг. Някои от фрагментите овъглено дърво се откриват в хоризонтално положение, така че не е ясно дали са част от паднали колове, или от друга, хоризонтална конструкция. Горялата дъска, хоризонталните фрагменти овъглено дърво и коловете оформят линия с посока изток – запад с 20° отклонение на североизток. Тя остава непосредствено до северната страна на каменната стена – там,

[264] В долната част на каменното струпване, близо до западната стена, се откри и правоъгълна каменна плоча (размери 0,47 х 0,40 м) с дъговидно изрязване, каквито се поставят над отвора на огнището на втория етаж (обр. III.25).

където се образува леко хлътване в нападалите мазилки. На 0,40 м северно от северозападния ъгъл на северната стена са запазени останки от дървена греда, дебела 0,045 м и широка 0,20 м. Тя лежи вертикално, като е леко извита в долния си край (обр. III.32). От западната ѝ страна лежи 0,10 м широко петно от обгорели мазилки, което се проследява на дълбочина 0,24 м успоредно на гредата. Тя лежи перпендикулярно на горялата дъска. Комбинацията от греди, дъски, колове и мазилки дава основание да се предположи, че от северната, а отчасти и от североизточната страна на сградата е имало конструкция, която се е издавала до 2,50 м извън сградата. Дървеният материал в тази конструкция е от иглолистни видове (черен бор?), докато коловете и гредите от основната конструкция в жилището са от дъб (Попова 2011, 298). Изглежда стремежът на древните строители е бил да олекотят конструкцията, издаваща се извън сградата, която е имала по-малко опорни точки, отколкото подът на втория етаж. За нея са възможни две интерпретации. Едната е, че се касае за чардак. Другата е, че вторият етаж се е издавал във вид на еркер. В подкрепа на подобна възможност говори глинената обмазка върху дъските, както и концентрацията на керамични фрагменти в северната част на конструкцията[265]. Използването на плътно наредени един до друг дебели дървени колове в северната половина на западната стена, както и включването на масивна каменна част в северната стена, най-вероятно е обуславено от необходимостта от по-стабилна опора на издаващия се в тази част на постройката втори етаж.

Находките в сграда 5 са основно от каменни инструменти – 5 тесли и 14 кремъчни артефакта (обр. V.4; XII.1).

Сграда 6 (обр. III.33; III.34). Попада в кв. E13 – 15, F13 – 15. Ориентирана е по посоките на света със съвсем малко отклонение. В посока изток – запад е дълга 10,30 м, а в посока север – юг е проследена до 9,70 м (при източната стена), като продължава и под непроучен терен. Разграничават се две части в посока изток – запад.

Западна част. Тя вероятно се е състояла от две помещения, разположени едно до друго в посока север – юг. Изцяло проучено е северното. То е с размери 7 х 5 м. Стените му са маркирани от хоризонтални плочести камъни.

Южна стена. Тя е дълга около 5,20 м. От нейната основа са запазени два реда (по широчина) плочести камъни, повечето на 0,05 – 0,10 м един от друг по дължина на редицата. В югозападния ъгъл четири камъка лежат хоризонтално, близо един до друг, от вътрешната страна на ъгъла, а камъните от стената са плътно един до друг. Прекъсване от 0,60 м има на 1,70 м от югоизточния ъгъл. От западната страна на това прекъсване камъните са в два реда един върху друг в продължение на 0,65 м. Възможно е тук да е имало врата към помещението, което се е намирало от южната страна на стената.

Западна стена. Дължината ѝ е приблизително 7,40 м. Тя се маркира от един ред хоризонтални плочи – на групи от по две-три или единични, на разстояние от 0,80 до 1,40 м едни от други. Има две възможности за реконструкцията на стената. Едната е тези плочи да са служили за основа на вертикалните дървени direци, които са носили покривната конструкция, а пространството между тях е било запълнено с дъски (евентуално обмазани с глина). Втората възможност е те да са използвани за подравняване на терена, като върху тях е лежала хоризонтална дървена греда. Върху нея са стъпвали вертикалните дървени direци, образуващи скелета на стената. И двете техники, които не се различават съществено, са използвани доскоро както в района, така и в много други области (предимно планински) на България.

[265] Тук отново има ясни етнографски паралели с традиционните къщи от района: „Родопската къща има по-специално оформление, което се постига от една страна с еркерно надвисване откъм фасадната страна било на целия паянтов етаж, било само на част от него, съответстваща на някои от отделенията му – кьошкове, соби, пейки“. (Вакарелски 1977, 236).

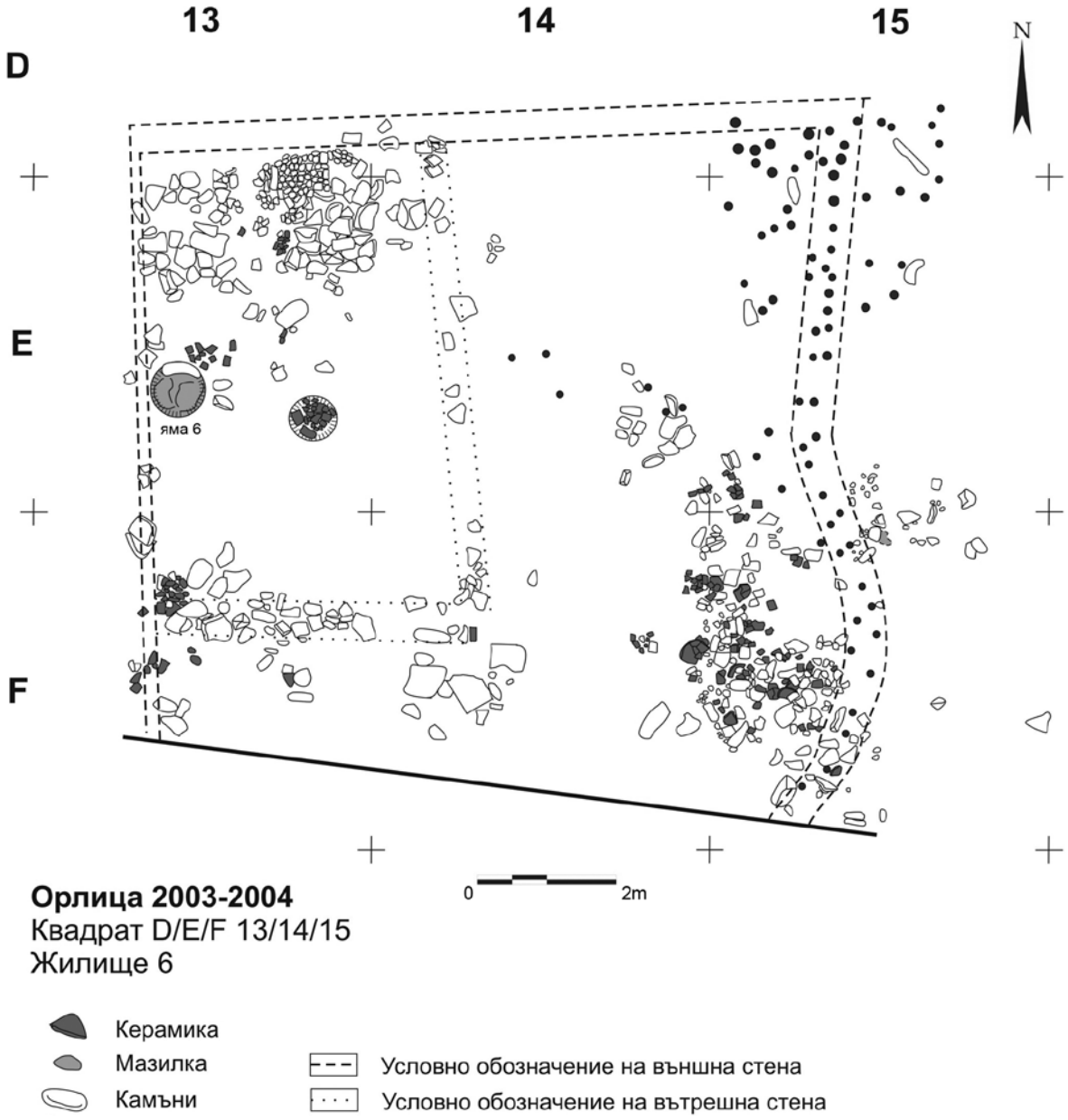

Обр. III.32. Останки от дървена конструкция, оставаща от външната страна на северната стена на сграда 5.
Fig. III.32. Remains of a wooden construction, outside the northern wall of Building 5.

Северна стена. От нея не са запазени почти никакви останки. Линията ѝ обаче е ясно очертана от северния край на две допрени едно до друго съоръжения – каменен „подиум“ и „плочник“, които явно са били допрени плътно до нея (обр. III.33; III.35). Тя съвпада и с линията, в която попадат дупките от колове в североизточния ъгъл на източното помещение. С основата на стената могат да се свържат само няколко плочести камъка, лежащи в източния ѝ край. Дължината ѝ е около 5,20 м.

Източна стена. Останките от източната стена, дълга около 7,60 м, също са малобройни – единични малки плочести камъни на разстояние от 0,50 до 1 м един от друг. Най-добре е запазена в южния си край, където се проследява на 0,95 м от югоизточния ъгъл като наредени един до друг малки плочести камъни, образуващи ивица с посока север – юг и максимална широчина 0,40 м. В северна посока се очертава от отделни малки плочести камъни на разстояние 0,30 – 1 м един от друг.

До северната стена, приблизително в средата ѝ, е допрян каменен подиум с размери 1,25 х 1,25 м (обр. III.35). Основата му е квадратна, от средноголеми камъни, наслагани без определен ред, но плътно един до друг. Те образуват ясно очертана линия, дълга 1,25 м, както и добре оформени ъгли. В югоизточния ъгъл под и около средноголемите камъни лежат по-дребни, сложени вероятно именно за да оформят ъгъла. Пластът със средноголеми камъни е дебел до 0,30 м. Над тях лежат по-дребни камъни, плътно набити един до друг в три-четири реда. Запазени са в слой, дебел до 0,10 м. Този слой обаче първоначално е бил значително по-дебел, споен и обмазан с глина, тъй като сега камъните са се свлекли около основата, предимно в южна посока,

Обр. III.33 Сграда 6: план.
Fig. III.33. Building 6: plan.

където са се разстлали до 0,70 м от оригиналната конструкция. От западната страна на подиума, между него и западната стена, се намира площадка от един ред (във височина) хоризонтални плочи, повечето от които са плътно наредени една до друга. Тя достига на 1,70 м от северната стена. На 0,10 м южно от края на плочника лежат малки струпвания от керамични фрагменти.

Непосредствено до западната стена, на 3,70 м от северозападния ъгъл, се намира кръгла яма (№ 6), дълбока 0,70 м (обр. III.36). Не е обмазана. В горния си край има диаметър 0,85 – 0,90 м, в дълбочина леко се стеснява. Дъното ѝ е с диаметър 0,55 м, като приблизително в центъра му е разположена кръгла каменна плоча, а непосредствено върху нея – две други плочи, които покриват почти плътно площта му. Върху западната плоча лежи фрагмент от долен хромелен камък, а върху него – биконична

купичка с отчупено устие. Запълнителят е от тъмнокафява пръст с висока концентрация на въглени и керамични фрагменти. В южната част са разпръснати фрагменти от три съда (единият миниатюрен), а върху стената лежат и фрагменти от дебелостенен съд. В северната част, над нивото на плочите върху дъното, е поставен вертикално голям долен хромелен камък с размери 0,55 х 0,35 х 0,09 м, като работната му част е долепена до стената на ямата (обр. III.36). Хромелът се издава с 0,20 м над ръба на ямата. Отворът на ямата е „затворен" с масивен къс отухлена глина с размери 0,70 х 0,50 х 0,30 м. Той опира плътно до хромелния камък. Ситуацията в ямата, където ясно личат следи от въздействие на огън (въглени, отухлената „запечатка"), контрастира с тази от останалата част от западното помещение на сграда 6, в която не са открити признаци от опожаряване.

На 1,60 м източно от ямата и на 2 м южно от каменния „подиум" в пода на жилището е вкопан голям съд (с максимален диаметър около 0,50 м). Концентрация от керамични фрагменти бе регистрирана до югозападния ъгъл на каменния подиум. Плитка яма с поставени в нея съдове има и в самия югозападен ъгъл на помещението.

Културен пласт с висока концентрация на керамични фрагменти, образуващи 0,10 м дебел слой, фрагментирани съдове, лежащи хоризонтално малки плочести камъни, както и три големи плочи, се проследява от южната страна на западното помещение в продължение на 1,70 м, като продължава под непроучен терен. Като се има предвид, че пласт с подобен цвят, структура и концентрация на керамика е констатиран само в рамките на жилищата, явно тук е имало още едно помещение, което е продължавало в южна посока.

Източна част (обр. III.33; III.37; III.38). Широка е 5 м. В посока север – юг се проследява в продължение на 9,70 м, като продължава под непроучен терен. Ситуацията потвърждава наблюденията от западната част, че сградата продължава в южна посока, като вероятно е дълга над 10 м.

Западна стена. За такава е служила източната стена на западното помещение.

Северна стена. Тя е регистрирана само в източния край на сградата, където в продължение на 1,50 м се проследява редица дупки от колове, съвпадаща точно с линията на северната стена на западното помещение (започва на 3,50 м от североизточния му ъгъл). Източният ѝ край съвпада с началото на източната стена.

Източна стена. Тя личи най-ясно. Проследява се по двойната редица от дупки от колове с диаметър от 0,05 – 0,06 до 0,10 – 0,12 м, която започва от края на северната стена, под прав ъгъл спрямо нея, и върви в права линия с посока север – юг в продължение на 5 м, след което прави дъговидна извивка („апсида"), дълга 4,40 м. В непосредствена близост до коловете, от вътрешната им страна, лежат петна от тънък слой обгорени мазилки – явно от глинената обмазка на стената. В северозападния ъгъл има и концентрация на камъни, които вероятно също са влизали в конструкцията на стената, за да подсилят ъгловата ѝ част. В южната част на „апсидата", от вътрешната ѝ страна, лежат шест камъка, които образуват редица, следваща очертанията на коловете и вероятно подпиращи основата им.

Вътре в „апсидата" е налице ясно изразена концентрация на керамични фрагменти (обр. III.38). Те образуват ивица с широчина до 2 м (в посока изток – запад), която започва от началото на дъговидната извивка. Северозападният ѝ край се маркира от струпване на 11 камъка, лежащи от южната страна на три дупки от колове – възможно е тук да е имало „подпорна колона", която е бележела и западния край на „апсидното помещение" (керамичните фрагменти достигат до линията, определена от каменното струпване). Непосредствено до камъните се откриха и три фрагментирани съда. Това пространство същевременно е и с изключително висока концентрация на въглени[266]. При това въглените не са непосредствено до стената, а от вътреш-

[266] Дебелината на културния пласт с керамика и въглени е 0,20 м.

Обр. III.34. Сграда 6: поглед от север.
Fig. III.34. Building 6: view from the north.

Обр. III.35. Сграда 6: каменен подиум и площадка до северната стена (поглед от изток).
Fig. III.35. Building 6: stone platform and landing next to the northern wall (view from the east).

1

2

Обр. III.36. Сграда 6: вкопан в пода съд (фрагментиран) и яма № 6 до западната стена.

Fig. III.36. Building 6: vessel, partially dug into the floor (fragmented), and pit № 6 next to the western wall.

ната страна на обгорелите мазилки, между фрагментираните съдове. Най-вероятно те са останки от овъглена дървена конструкция – напр. дървени полици, върху които са били поставени съдовете. Възможно е те да са и от изгорелия покрив, но обстоятелството, че концентрацията на въглени съвпада с тази на керамичните фрагменти, като се локализира от вътрешната страна на апсидата, подкрепя първото предположение.

„Апсидата“ има два етапа на използване и преустройство, маркирани от два слоя с керамика и въглени на 0,15 – 0,20 м един от друг (обр. III.37; III.38). Повечето дупки от колове се отнасят към втория, по-късен етап, тъй като не достигат до основата на долния културен пласт. Само в южната част се установиха дупки от колове, достигащи до основата на долния пласт. В долния пласт обаче има много по-голяма наситеност със средноголеми камъни, чиято концентрация следва линията на по-късната стена. По всяка вероятност те са влизали в конструкцията на първоначалната стена, която е имала същата форма като по-късната. Най-отдолу се намира петно с размери 2,90 х 1,80 м (посока север – юг) от неподредени, плътно лежащи един до друг и/или един върху друг камъни, сред които се срещат и единични керамични фрагменти. Струпванията на керамика от двата етапа имат една и съща форма и разположение, което ясно показва приемственост в използването на апсидното пространство. В него е налице и концентрация на инструменти – три от четирите тесли от сграда 6 са в него, както и повече от половината кремъчни артефакти (обр. V.4; XII.1).

В останалата част от източното помещение керамичните фрагменти са малобройни. Срещат се основно кремъчни артефакти, като концентрацията им е около границата между двете помещения.

В западното помещение не се откриха никакви работни инструменти (обр. V.4; XII.1).

Ясно изразената разлика както в устройството, така и в инвентара на двете помещения показва, че те са имали различно предназначение. В източното помещение

Обр. III.37. Сграда 6: източна част (поглед от юг).
Fig. III.37. Building 6: eastern half (view from the south).

Обр. III.38. Сграда 6: източна част, долно ниво (поглед от югоизток).
Fig. III.38. Building 6: eastern half, lower level (view from the southeast).

се е извършвала основната стопанска и трудова дейност, като в него е имало обособена част за съхранение на „кухненските“ съдове (а вероятно и за тяхната употреба). Западното помещение е използвано най-вероятно само за жилищни нужди.

Сграда 6 е единствената, от която няма данни за наличие на втори етаж. Нейната западна част е и единствената останала незасегната от пожара.

Всяка от сградите показва собствена специфика и се различава в една или друга степен от останалите. Има както едноетажни (№ 6), така и двуетажни, с използването и на двата етажа за жилищни нужди (№ 1) или само на втория (№ 5, евентуално 3 и 4), като долният е служел за стопански дейности. При жилище 1 изглежда северният край на втория етаж е стъпвал директно върху древния терен – склона на хълма. В повечето случаи подът на долния етаж не е специално обмазан, дори когато помещението се е ползвало за жилищни нужди – сгради 1 и 6 (изключение прави сграда 2). За разлика от него дървената подова конструкция на втория етаж е била замазвана с глина. Сграда 2 се е състояла от едно помещение (евентуално и № 3, както подсказват малките ѝ размери), докато постройки 1, 5 и 6 са двуделни – първите две разделени по дължина, а № 6 – по широчина. Особен интерес предизвиква издаването на втория етаж извън първия, установено от северната (евентуално и от западната) страна на сграда 5. Подобна конструкция – независимо дали се касае за еркерен етаж, или за тераса – се установява за първи път в праисторическата епоха. При изграждането на стените на жилищата са използвани различни техники, включително в една и съща сграда. Най-използван е т.нар. паянтов градеж (обр. III.24). Характерно е плиткото забиване на дървените колове – на 0,03 – 0,05 м (независимо от диаметъра им), като основата им е била укрепвана с камъни. Изглежда, че в редица случаи са използвани

дървени дирeци, стъпващи върху плочести камъни. Напълно е възможно вертикални дирeци от конструкцията на стените да са стъпвали върху хоризонтални дървени греди – техника, масово разпространена при паянтовия градеж, но няма преки доказателства за това поради изгниването или изгарянето на дървото (дори когато в линията на стената се откриват фрагменти от изгоряла греда, не може да се каже със сигурност дали това е долна носеща греда, или паднали части от дървената конструкция[267] на паянтовия градеж). Този начин на изграждане на стените е обусловен от каменистата основа на терена, която силно затруднява пробиването на дупки за колове. Най-стабилно са изграждани северните стени на сградите, които са от страната на планинския хълм и са били подложени в най-голяма степен на въздействието на стичащата се по склоновете му дъждовна вода.

При изграждането и обзавеждането на жилищата личи много добро познаване на свойствата (като материал) на различните дървесни видове. Носещата конструкция е от дъб, а чардаците/еркерите са направени от иглолистни видове, тъй като тяхната дървесина е значително по-лека. Има данни, че във вътрешното обзавеждане са използвани и други дървесни видове: ясен – с много здрава дървесина (тя е добра и за инструменти, каквито явно са използвани в жилищата), габър – подходящ за по-дребни изделия, круша (въобще Розовоцветни – *Pomoideae*) (Попова 2011, 298).

III. ARCHITECTURE

Yavor Boyadzhiev

The six excavated buildings show considerable diversity (Fig. I.4; XIII.3).

Building 1 (Fig. III.1 – III.8). The house had two floors and consisted of two parts. The main (south) room on the first floor was more than 15 m long and about 5 m wide. Its western and northern walls were discovered, marked by postholes, ca 10 cm in diameter and wedged by stones. Stones were also used in the construction of the walls. A stone slabs platform and an oval clay platform bearing a grinding stone together with the grinder, were discovered on the lower floor. Most of the small finds were found in this part of the house. The number of the clay vessels found on the first floor is higher, but vessels were stored on the second floor, too. The northern room was shifted by about 2.50 m to the west compared to the south room. They also differed slightly in their orientation (Fig. III.2; III.3). They were connected at the western end by a structure measuring 1.8 x 1.8 m. It was made of massive stones and a thick clay coating, which had collapsed and pinched the vessels in its centre. The southern end of the room is marked by a row of charred oak-tree posts with a diameter of 0.08 – 0.10 m (Fig. III.1 – III.3).

The location of a 0.80 m wide door is visible. Wooden beams, 0.15 – 0.20 m wide and up to 4.10 m long, have been preserved (Fig. III.3 – III.6). They were coated with a thick layer of clay mixed with straw and tiny pebbles. The platform had fallen from a certain height. On its northern side it laid on a stone pile, reinforcing the terraced slope. On its southern side the platform was connected to the second floor of the southern room.

Building 2 (Fig. III.9 – III.15). Its foundation consisted of a 0.30 m thick layer of clay whose upper part was severely burnt. It is 9 m long and over 5.50 m wide (its western end remaining under the unexcavated area). Two rows of postholes (oriented NNE/SSW) were documented, and some of them were grouped in pairs inside deep pits (Fig. III.13). The posts were plastered with clay. A row of postholes oriented east-west was discovered in the southern end of the house. In the northern part, a 0.13 – 0.15 m thick layer of wall

[267] Т. нар. паянти – Вакарелски 1977, 221.

plaster was unearthed, facing the ground; it seems that it belonged to a facility with vertical walls, at least 0,70 m high and ca 1 m long.

A concentration consisting of small and medium-size stones was discovered 2,80 m to the north of the debris and 0,20 to 0,40 m higher than their level (Fig. III.14). These stones can be interpreted as remains from the reinforcement of a terrace on the slope.

Building 3 (Fig. III.16 – III.17). The building was approximately rectangular in plan measuring 5 x 4 m. Its outlines were marked by a 0,30 m thick cultural deposit yielding ceramic sherds. Postholes with a diameter of 0.15 – 0.16 m, apparently marking the walls of the house, were documented at the northwestern and the southeastern side of the cultural layer. Pieces of fired wall-plaster were found all over the cultural deposit, but the highest concentration was documented at the edges close to the postholes. A large number of stones, probably part of the wall construction, were discovered among the wall-plaster pieces in the northwest part. Remains of a destroyed hearth or oven were found beside the northeastern corner of the house. It had fallen from a certain height. Most probably, the building had two floors.

Building 4 (Fig. III.18). No traces of its walls were documented. Its outlines were marked by a cultural deposit covering ca. 70 sq. m. The deposit yielded a large number of flint artefacts, as well as potsherds, especially in its western part. It seems that the vessels had fallen from a certain height because the sherds are mixed. No traces of a floor were documented. The evidence allows to suggest that the house comprised two floors, and only the second floor was used as living space.

Remains of a hearth were discovered ca 2 m away (outside) from the southeastern corner of this deposit.

Building 5 (Fig. III.19 – III.32). It consisted of two floors and measured 13.50 x 7.50 m. The floor of the second storey was made from wooden beams and planks, covered with a thick clay plaster. Fragmented clay vessels were found on top of or between the pieces of fired daub, but not underneath.

Each of the house walls was constructed differently: the central part of the northern wall was made from stones; the western wall was made from wattle-and-daub, including stones of various sizes in its northern part, and the wooden posts were reinforced with stones at the base; the eastern wall was made from thick wooden posts (0.20 – 0.25 m in diameter), densely arranged next to each other and plastered with clay; the southern wall was made from thin wooden posts with a diameter of 0.10 m.

The entrance of the house was at the western side. Also, evidence was found of a wooden ladder leading to the second floor.

The lower storey was divided into two rooms. The northern room was 8.20 – 8.40 m long. No facilities, small finds or clay vessels were documented. The southern room was ca. 4 – 4.60 m wide and 7.60 – 7.80 m long. A solid stone facility was found in the southwestern corner of the room.

Building 6 (Fig. III.33 – III.38). It was oriented E-W and consisted of two rooms. The western room measured 7 x 5 m, and its walls were marked by a row of horizontal stone slabs. A platform made from densely arranged stones abutted the northern wall.

The eastern part of the house was marked by a 10 m long row of post holes, situated 5 m away from the western room. Its southern part was arch-shaped and formed a small apse. Three layers with a high concentration of fragmented vessels and charred wood were documented in it. A large number of flint artefacts and stone adzes were present in the eastern room but absent in the western one. The distinction in the construction and in the objects found in each room reveals that they differed in function.

Each of the buildings had its own typical features and differed from the others. There were one-floor houses (e.g. Building 6), as well as two-floor houses. In the latter case, people either lived on both floors (e.g. Building 1) or on the upper floor only (e.g. Building

5, probably also Buildings 3 and 4) and used the spaces on the lower floor for economic and household activities. The study of the distribution of the small finds reveals a certain differentiation among the houses. Half of the flint artefacts were found in two houses, buildings 2 and 4, whereas the lowest number was documented in Building 3 (Fig. XII.1). In addition, the remains of Building 3 did not yield a single stone adze, while six or seven adzes were found in each of the remaining buildings (Fig. V.4). However, Building 3 yielded the highest number of the so-called "cult objects" (Fig. VII.3; VII.5), as well as a higher number of fine ceramic vessels compared to all other houses.

The largest number of stone adzes was found in Building 4 and its adjoining space, including various structures.

The construction and furnishing of the houses illustrated a thorough knowledge of the properties of tree species. The walls and supporting posts were made from oak, and the verandas were made from coniferous species. Ash, hornbeam and pear were used in the interior.

IV. КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ

Мария Гюрова

Колекцията от неогладени каменни сечива (условно наричани кремъчни) наброява 200 екземпляра[268]. Те бяха подложени на пилотно технико-типологическо проучване и частично документиране. Сред инвентираните находки са и девет къса кварц, четири от които са от неговата разновидност – планински кристал.

Обща характеристика на суровините

Колекцията се отличава с подчертано суровинно разнообразие, което е визуално различимо по цвят, текстура, цепителност и прозрачност на артефактите (обр. IV.1; IV.2). Сред изделията се срещат опал-халцедони и ясписи – типични образувания на вулканичните скали в Родопската зона (с палеогенска възраст), както и разновидности на т. нар. атипичен флинт (Начев 2009, 15). Срещат се и тъмносиви до черни кремъчни артефакти от суровина, разпространена сред палеолитните кремъчни ансамбли от Западните Родопи (Иванова 2006) (обр. IV.3, горен ред). Представителна част от ансамбъла (фрагменти от големи пластини и повечето стъргалки) са от лудогорски кремък тип Равно, който е с доказано най-високо качество за изработване на артефакти и е с масова надрегионална употреба и разпространение през халколита (Гюрова 2015; Andreeva et al. 2014; Gurova 2011 a-c; Gurova, Nachev 2008; Manolakakis 2005) (обр. IV.4; IV.5). Сред находките са и девет къса от кварцова жила (или друза), четири от които са изкристализирали участъци от планински кристал (обр. IV.6). Част от находките бяха определени макропетрографски и по думите на изследователката повечето от тях са опали, а около 13 – 14% са ясписи и риолитови късове. Срещат се, макар и рядко, кварцови чакъли и алевролити[269]. Находище на планински кристал се намира в непосредствена близост до обекта[270].

Технико-типологически анализ

Най-многочислени сред артефактите са продуктите на дебитажа – 155 бр., които се разпределят, както следва:

– ядра – 3 бр.;
– пластини – 71 бр.;
– отломъци – 50 бр.;
– фрагменти и отпадъци – 29 бр.

Към дебитажа се причисляват и два артефакта от категорията други, а именно:

– масивен кремъчен къс със следи от ядруване – 1 бр.;
– пластиновиден отломък от кварц – 1 бр. (обр. IV.6: 3).

Типологическите оръдия са 37 броя, а категорията „други“ включва останалите осем къса от кварц (планински кристал). Общата структура на ансамбъла е представена в таблица 1.

[268] Още 16 артефакта са открити през 2019 г. (виж гл. XIII). Те не са подлагани на специализиран анализ.

[269] Анализът е на гл. ас. д-р Е. Балканска, СУ „Св. Климент Охридски“.

[270] Находището е посещавано неколкократно от Я. Бояджиев, К. Бояджиев и останалите участници в проучването на обекта, включително и Е. Балканска.

Обр. IV. 1. Отломъци и пластини, демонстриращи разнообразието на суровини.
Fig. IV.1. Flakes and blades showing the diversity of raw materials.

Обр. IV.2. Пластини.
Fig. IV.2. Blades.

Обр. IV.3. Стъргалки.
Fig. IV.3. Endscrapers.

категория	брой
типологически оръдия	37
ядра	3
пластини	71
отломъци	50
фрагменти	29
други	10
общо	**200**

Таблица 1. Обща структура на ансамбъла.
Table 1. General structure of the assemblage.

Продукти на дебитажа

– ядра – 3 броя, за отломъци с малки размери. И трите изделия са без старателна подготовка, със запазени корови участъци съответно върху ударната площадка, отломъчната повърхност и тилната част. Едното е със сменена ориентация, а друго е върху масивен отломък. Видът и размерите им не предполагат продължителна експлоатация и не могат да се обвържат с наличните в колекцията отломъци;

– пластините – 71 броя, са от едноплощадкови ядра (обр. IV.1: 2 – 4, 10; IV.2; IV.5: 1; IV.7: 2 – 3, 7 – 9). Преобладават фрагментираните екземпляри – 57 бр., от които 24 основни, 25 средни и 8 върхови фрагмента. Сред пластините има три връшника, от които за отбелязване е пластината-връшник от планински кристал с размери 6,2 x 1,1 x 0,8. Размерите на пластините варират, както следва: дължина – от 1,7 до

Обр. IV.4. Стъргалки от лудогорски кремък тип Равно.
Fig. IV.4. Endscrapers of Ludogorie flint, Ravno type.

Обр. IV.5. Артефакти от кремък тип Равно: 1 – масивна пластина, 2 –4 – стъргалки.
Fig. IV.5. Artefacts of Ravno type of flint: 1 – massive blade, 2 – 4 – endscrapers.

8,1 см; ширина – от 0,7 до 4 см; дебелина – от 0,2 до 1 см. Най-масивната пластина в колекцията е типичен екземпляр на голяма пластина с предполагаема реална дължина около 20 см (обр. IV.5: 1; IV.7: 8). Преобладават артефакти, чиито основи са гладки и подготвени с един удар, съотношението между триъгълно и трапецовидно сечение е 45 към 24, а две пластини са с повече от два междунегативни ръба на дорзалната повърхност;

– отломъци – 50 бр. с различни морфологични параметри (обр. IV.1: 1, 5 – 9, 11). Преобладават отломъци със средни размери: дължините варират между 2 и 5,9 см, ширините – между 1,3 и 4,1 см, а дебелините – между 0,2 и 2,1 см. Шест отломъка са с малки размери (до 1,5 см), от които един е на границата на люспа от ретуш (1,1 x 1,1 см). Повечето от основите са оформени с един удар, само седем са изделията с частично корово покритие. Срещат се екземпляри, придобили червеникаво обагряне в резултат на термично (топлинно) въздействие;

– фрагменти – 29 бр. От тях пет са от отломъци, четири са с частично корово покритие и само един е масивен. Двадесет и четири фрагмента са неопределяеми;

– категорията „други“ включва осемте къса кварц, от които, както беше посочено по-горе, четири са части от изкристализирал планински кристал. Основанието да се включат в описанието на колекцията, е фактът, че са с инвентарни номера на находки (обр. IV.6).

Типологически оръдия

Диференцирането на оръдията по типове е представено в таблица 2.

типологически оръдия	**брой**
стъргалки на пластини	23
пластини с ретуш	5
отломъци с ретуш	4
пробой	1
лющник	1
раклет	1
фрагменти от оръдия	2
общо	**37**

Таблица 2. Типологически репертоар на колекцията.
Table 2. Typological repertoire of the collection.

Таблицата е красноречива за подчертаното доминиране на стъргалките в типологическия репертоар.

Стъргалките са 23, от които една атипична и една върху отломък. Останалите са оформени върху пластини с прави и успоредни странични и междунегативни ръбове и преобладаващо трапецовидно сечение (обр. IV.3; IV.4; IV.5: 2 – 4). Челата като цяло са леко изпъкнали (две са косо разположени), оформени с непрекъснат полустръмен ретуш. Три екземпляра са със запазено корово покритие, като на единия е запазена само работната част (челото), което почти изцяло е заето с кора (обр. IV.5: 3; IV.7: 1). Вторият екземпляр е с кора по цялата дължина на левия негатив на дорзалната повърхност (обр. IV.5: 2; IV.7: 6). Специфичен случай представлява стъргалка с кора и масивно подкорие, с вторично стръмно затъпяване на десния страничен ръб, който достига и леко застъпва ретуша на челото (обр. IV.5: 4; IV.7: 5).

Останалите оръдия са малочислени и недиагностични. Сред тях са пет пластини с ретуш: три са с билатерален (в два от случаите микроретуш) и две са с частичен

Обр. IV.6. Находки от кварц и планински кристал (1 – 2). № 3 е артефакт – пластиновиден отломък.

Fig. IV.6. Finds of quartz and rock crystal (1 – 2). No 3 is artefact – blade-like flake.

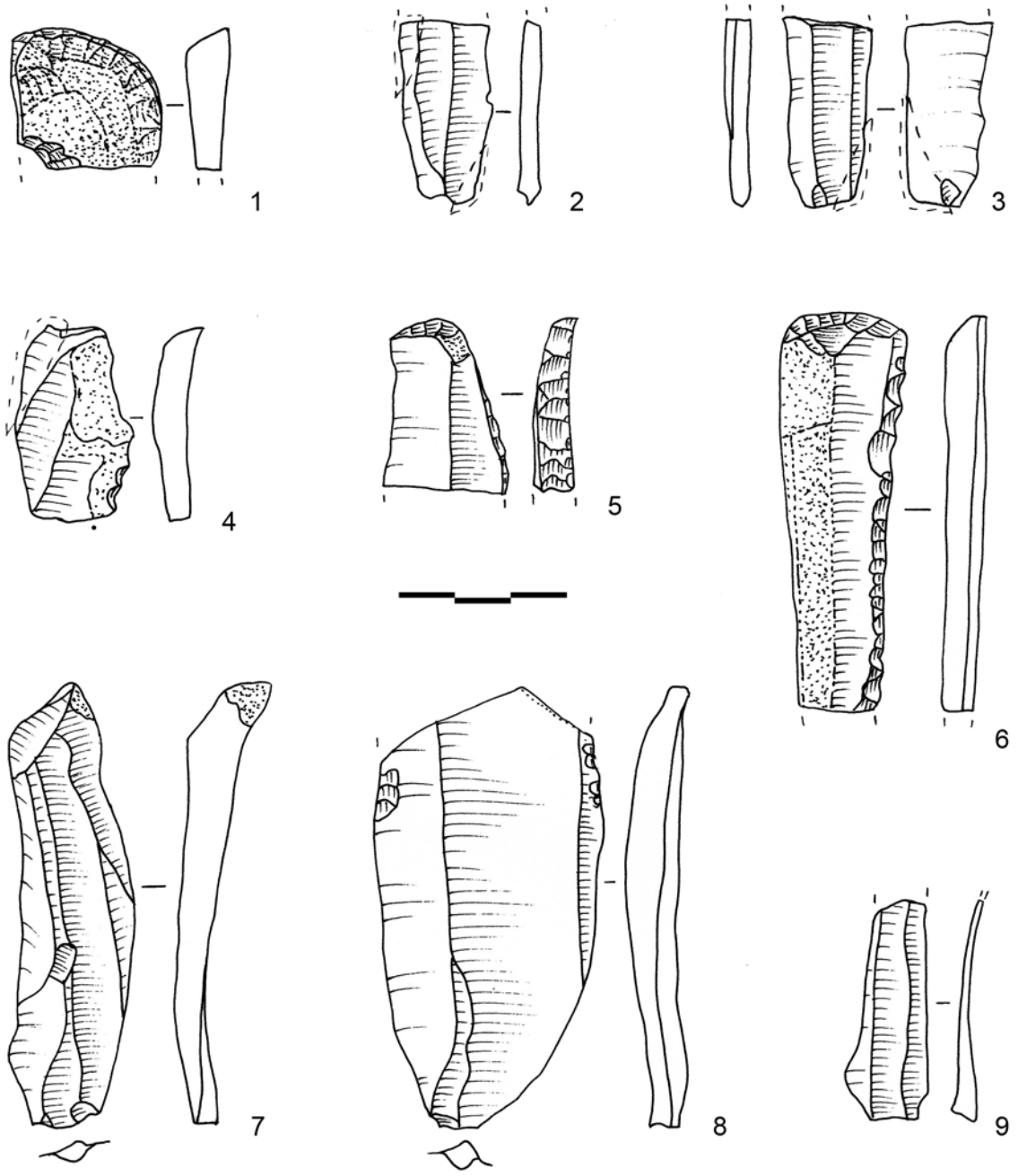
ретуш на единия ръб; четири отломъка с ретуш; един пробой върху фрагмент; един раклет; едноплюсен двустранен люшник и два фрагмента от оръдия.

Типологическият спектър е показателен за преобладаването на оръдия (стъргалки), диагностични за развити халколитни ансамбли, базирани на регулярни пластини от лудогорски кремък. Тази особеност е регистрирана сред всички познати досега и публикувани халколитни ансамбли, включително и тези, проучени и в процес на проучване от автора.

Обща характеристика на ансамбъла

Кремъчният ансамбъл от Орлица може да се дефинира като халколитен с разграничаването на два отчетливи компонента:

– местни суровини и експедиентна индустрия за производство на пластини (около 5 см) и разнокалибрени отломъци (обр. IV.1). Основният технически похват

Обр. IV.7. Кремъчни артефакти: 1, 5 и 6 – стъргалки; 2 – 3, 7 – 9 – пластини; 4 – пластиновиден отломък. С пунктир са обозначени видими злакови излъсквания.

Fig. IV.7. Flint artefacts: 1, 5 и 6 – endscrapers; 2 – 3, 7 – 9 – blades; 4 – blade-like flake. Dotted line marks areas with visible cereal polish.

е директен удар при експлоатация на ядрата. Типологическият репертоар включва единични стъргалки, пластини и отломъци с ретуш и оръдията, представени в един или два екземпляра. Тази производствена верига се констатира на базата на различни елементи, но без възможност за възстановяване на целия ѝ цикъл;

– лудогорски кремък тип Равно, който се среща под формата на масивни фрагментирани пластини и оръдия (основно стъргалки) (обр. IV.4; IV.5). Тези изделия са импортни и са част от производствена верига, която е функционирала най-вероятно

в СИ България. Базирана е на висококачествен флинт и специализирани ателиета за кремъчно производство (Manolakakis 2011; Mateva 2011). Регулярните пластини с типичен халколитен облик са резултат от отделяне с помощта на посредник. Тази техника е в основата на масовото производство на халколитни пластини за „домашна“ употреба и им придава (както и на оръдията, оформени върху тях) разпознаваеми белези (Манолакакис 2002) (обр. IV.4). Тези пластини като полуфабрикати и/или оръдия са били елемент от надрегионалния обмен през халколита, което вече е регистрирано при редица халколитни обекти от територията на страната (Гюрова 2015; Gurova 2005; 2011 a-b; Manolakakis 2005).

Ансамбълът от Орлица е поредното доказателство за връзки и контакти между отдалечени халколитни общности и може да послужи като надежден показател в рамките на по-задълбочени корелативни анализи на елементи на материалната култура.

IV. CHIPPED-STONE ASSEMBLAGE

Maria Gurova

The chipped-stone assemblage from the site numbers 200 specimens among which are 192 artefacts *sensu stricto* and 8 pieces of rock crystal, included by the discoverer in the list of registered finds. The raw material spectrum comprises local opal-chalcedony rocks, as well as artefacts (blades and tools) of imported Ludogorie flint of Ravno type. Thus, two chaînes opératoires could be distinguished: one based on local raw materials used for the production of expedient artefacts (mainly debitage) and the other based on imported high quality Ludogorie flint, originating from specialized production centers in NE Bulgaria, and comprising mainly large regular blades and endscrapers. These are part of the supra-regional distribution network that developed in the Chalcolithic and are a distinctive feature of the Chalcolithic flint industry and material culture in general.

V. ОГЛАДЕНИ КАМЕННИ СЕЧИВА

Камен Бояджиев

Втората по многочисленост група находки са огладените каменни сечива. Те са доста еднообразни. От общо 36 екземпляра 33 могат да бъдат определени като тесли (имат ясно изразена асиметричност на надлъжния профил), два предмета вероятно представляват заготовки за тесли (или брадви? – обр. V.1: 2, 3) и само един фрагмент по-скоро произхожда от брадва (обр. V.1: 5).

Самите тесли демонстрират значителна стандартизация по отношение на използваните суровини и представените форми. Над 80% са изработени от туфи[271]. Част от туфите са опализирани или окварцени, т.е. имат по-висока твърдост. Сред суровините за останалите тесли преобладават метаморфни скали (най-често амфиболити) и финозърнести седиментни скали от типа на пясъчниците (алевролити). Всички представени суровини са широко разпространени в Източните Родопи и конкретно в района на село Кирково, където се намира обектът[272]. В непосредствената му околност скалите са основно метаморфни. Явно използваните материали са доставяни от сравнително малко разстояние и са предпочитани поради лесната им достъпност и обработка. Изработката на сечивата (или поне на част от тях) изглежда се е осъществявала на място в селището. Доказателство за това са двете открити заготовки за тесли или брадви (обр. V.1: 2, 3). Те имат грубо оформена чрез очукване трапецовидна форма. Острието им не е добре заострено, а повърхността не е огладена.

Формата на теслите е сравнително стандартна. Могат да бъдат разграничени два основни типа:

– тип I: с трапецовидна форма (в поглед отгоре). Към този тип се отнасят 27 находки от общо 30, при които формата може да се установи (обр. V.2; V.3: 8 – 15). При четири екземпляра тя е слабо изразена, близка до правоъгълник (преходна между тип I и тип II) (обр. V.3: 2, 4, 6, 7);

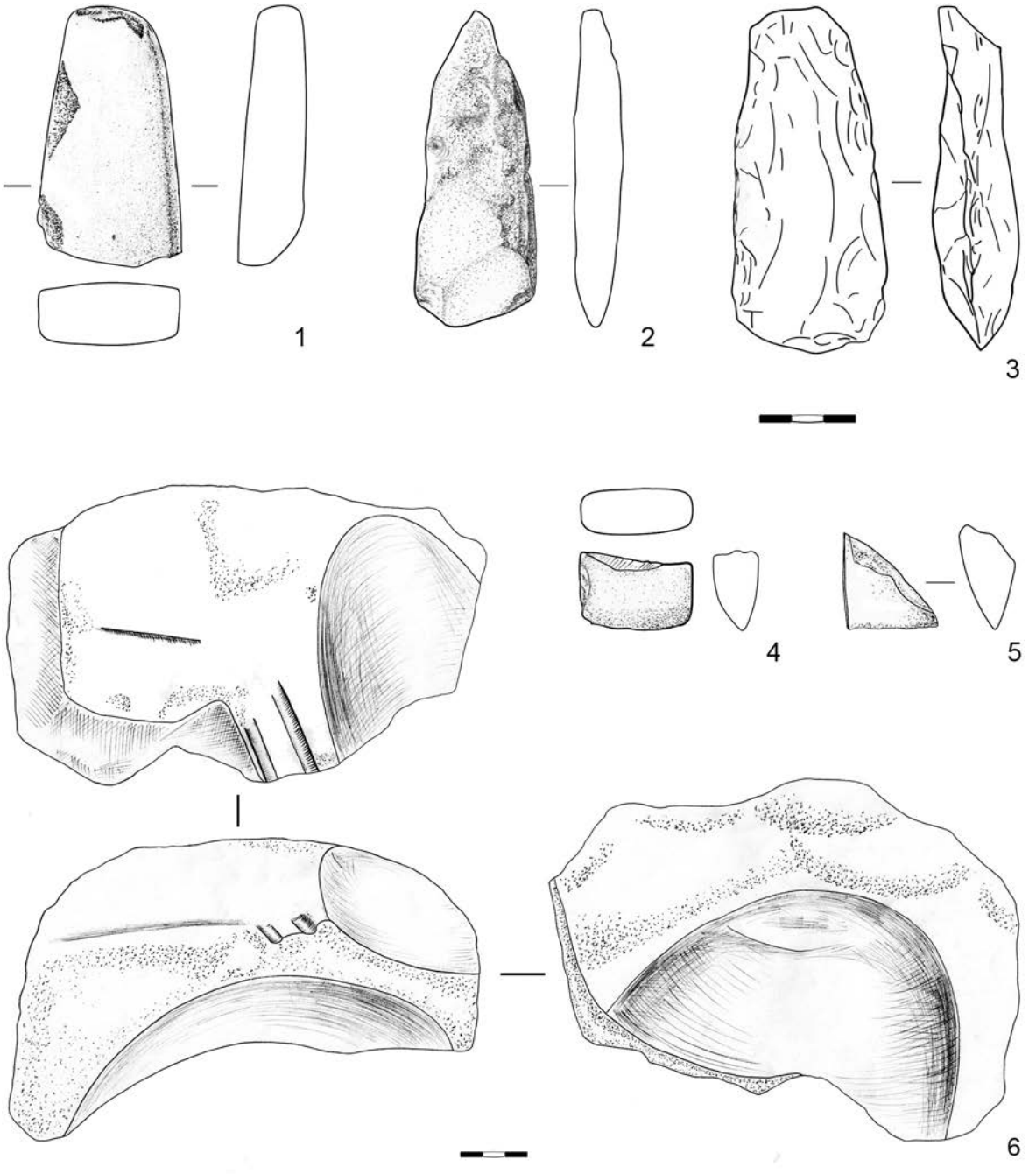
– тип II: с правоъгълна форма. Към него се отнасят само три артефакта, два от които фрагментирани (обр. V.3: 1, 3, 5).

И при двата типа надлъжният профил е с ясно изразена асиметричност. В над 80% от случаите скосяването е с оформен ръб, а в останалите е сравнително плавно. Не е изключено обаче точната форма, ъгълът на скосяването и съответно на надлъжното сечение да са променени при вторично заточване на артефактите (поради износване или отчупвания по острието). И при двата типа напречното сечение е четвъртито – правоъгълно или близко до правоъгълник (със заоблени ръбове и слабо заоблена горна или горна и долна страна).

Повърхността на артефактите обикновено е добре огладена. В повечето случаи цялото тяло е старателно оформено, но при някои екземпляри е отделено внимание основно на острието, а страничните ръбове не са изцяло оформени и загладени. Ръбът на острието обикновено е добре оформен, остър. В няколко случая се наблюдават

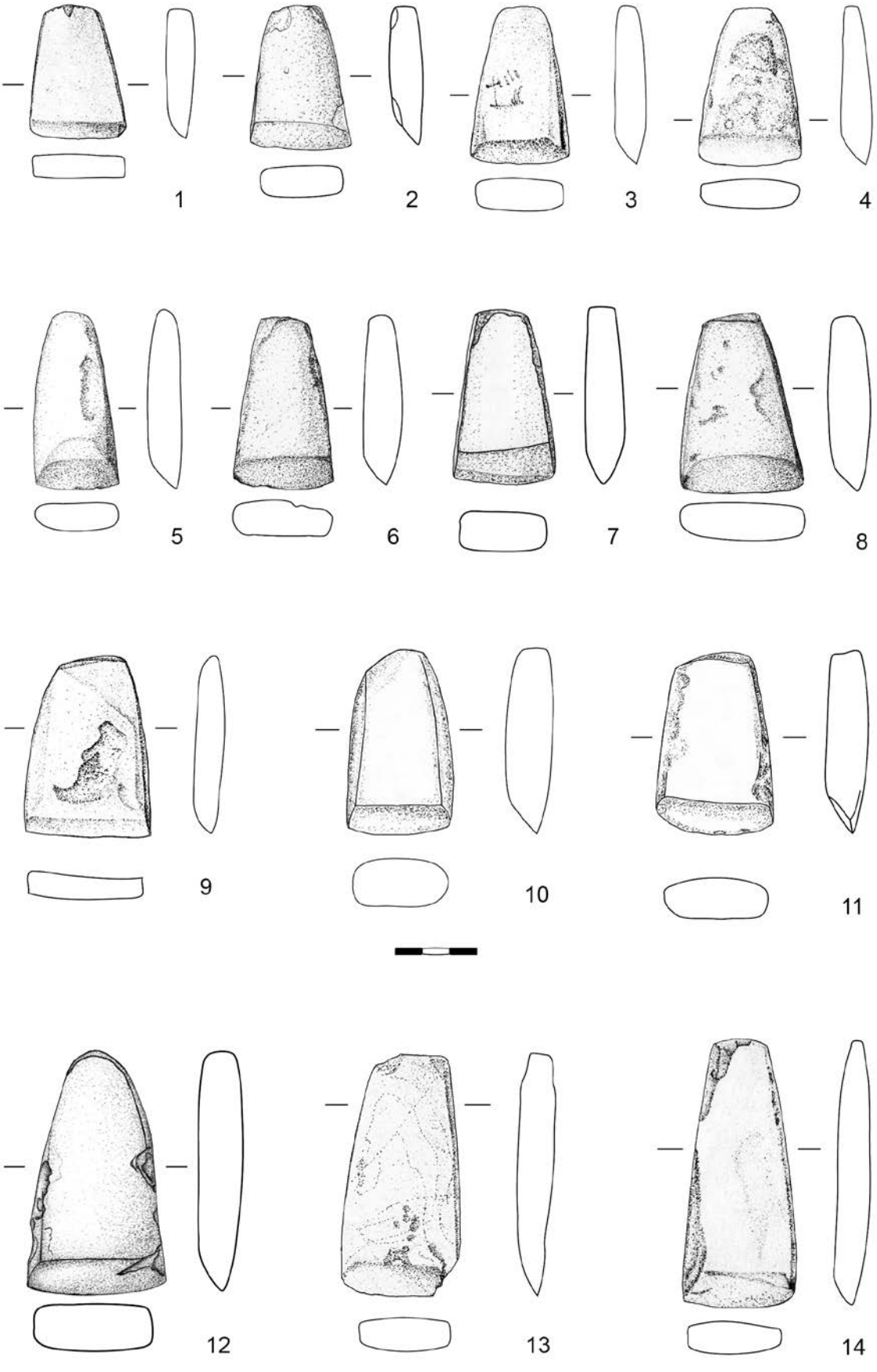
[271] Петрографският анализ на огладените каменни артефакти е макроскопски, извършен от гл. ас. д-р Е. Балканска (СУ „Св. Климент Охридски“).

[272] Той е на около 4 км южно от с. Кирково.

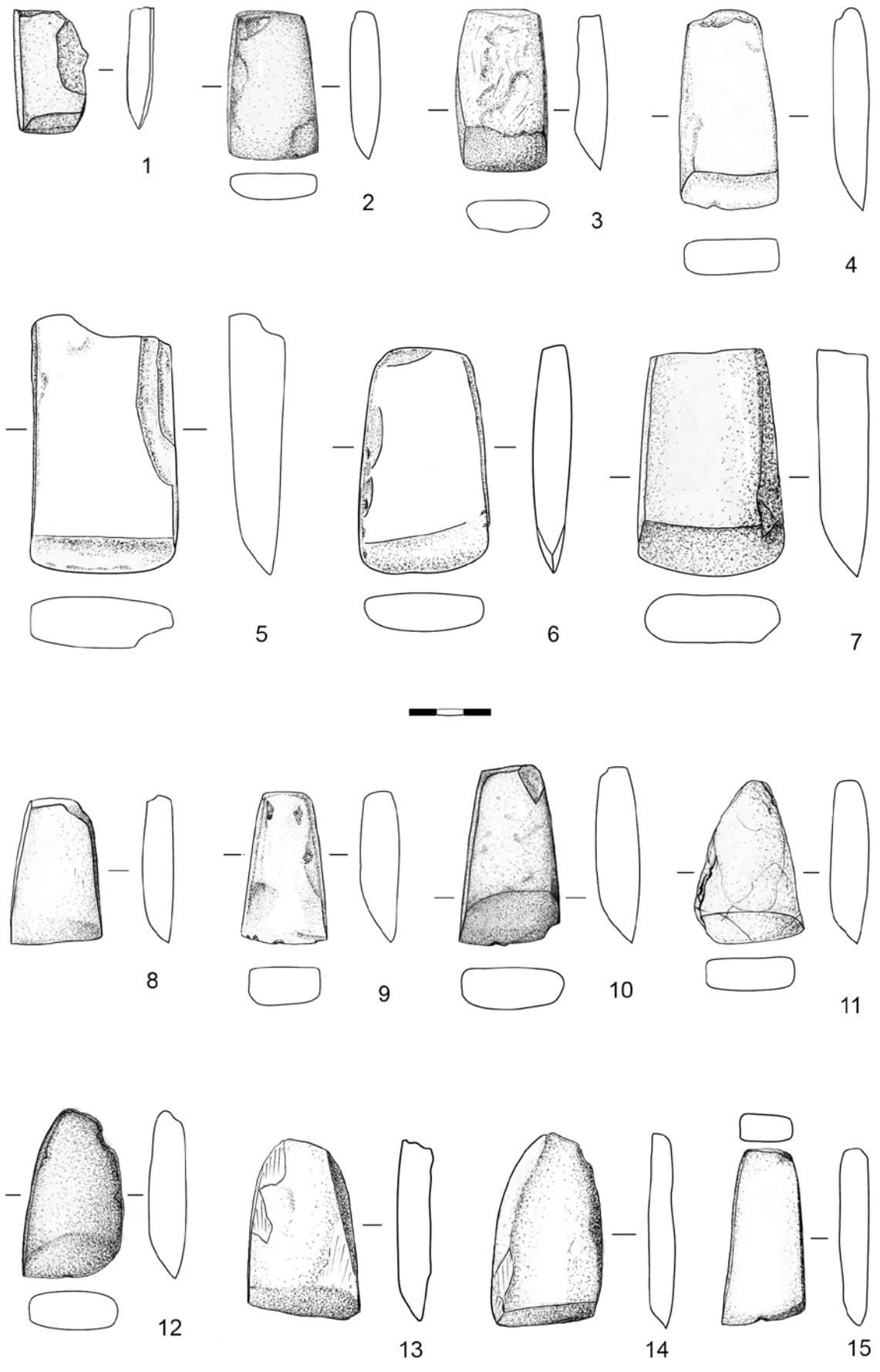

Обр. V.1. Каменни сечива: 1, 4 – фрагменти от тесли; 5 – фрагмент от брадва; 2, 3 – заготовки за тесли; 6 – хаван, използван и като точилен камък.

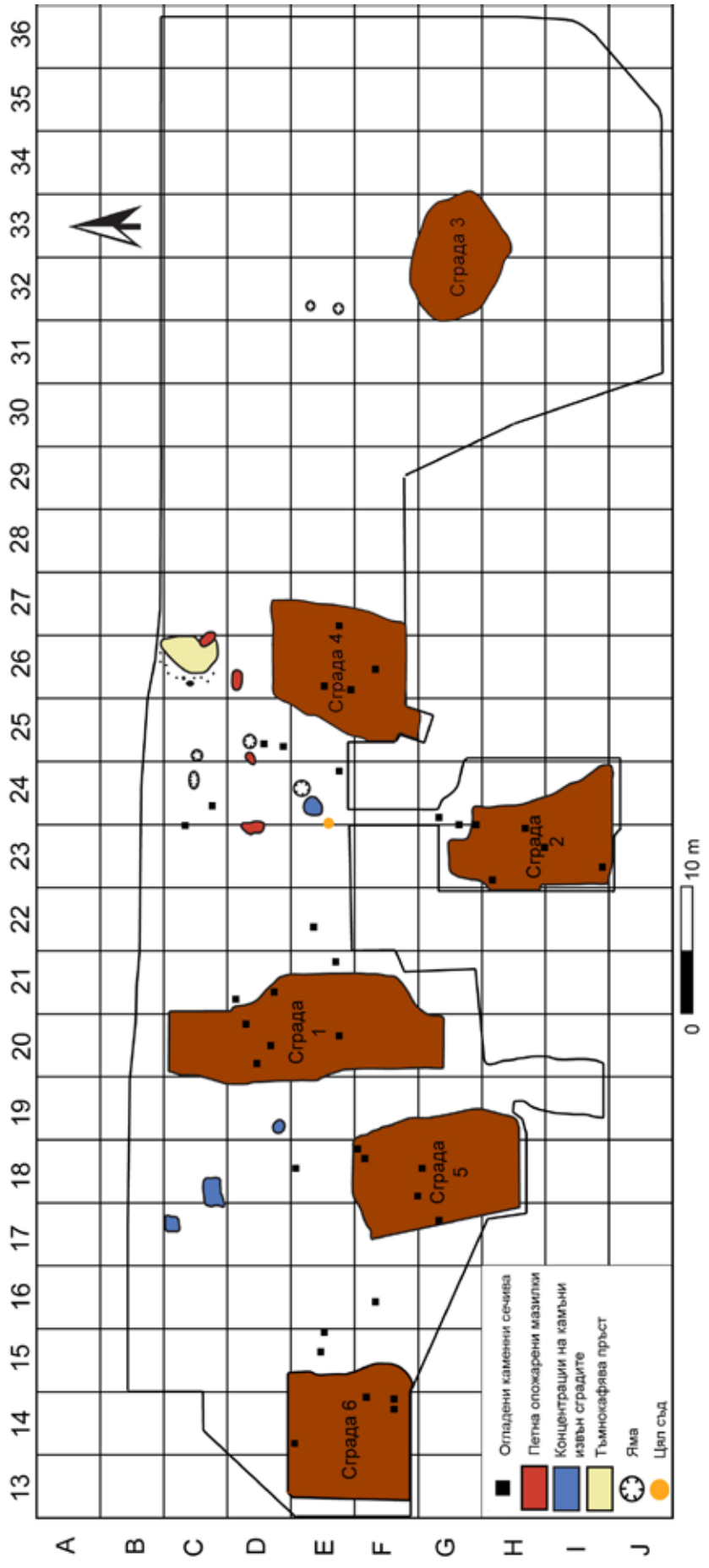
Fig. V.1. Stone tools: 1, 4 – adze fragments; 5 – axe fragment; 2, 3 – unfinished adzes/axes; 6 – mortar, used additionally as a whetstone.

Обр. V.2. Каменни тесли.
Fig. V.2. Stone adzes.

Обр. V.3. Каменни тесли.
Fig. V.3. Stone adzes.

Обр. V.4. Планиграфско разпределение на каменните тесли.
Fig. V.4. Distribution of the stone adzes.

слаби отчупвания върху него, но върху голяма част от предметите липсват макроскопски различими следи.

Върху част от теслите от тип I (осем артефакта) има изразено едностранно износване на ръба на острието (обр. V.3: 8, 10 – 15). То е както от „лявата“, така и от „дясната“ страна (спрямо оста на тялото). Според някои автори това е свързано с водещата ръка на човека, работил с тях – дясна или лява (вж. Bakels 1987, 73 и цит. лит.).

По отношение на размерите на теслите личи по-голямо разнообразие. Дължините им варират между 5 и 10 см, като се групират основно между 5,5 и 6,8 см (17 находки от 28 с изцяло запазена дължина). Ширините са в интервала от 2,4 до 6,1 см, като се групират основно между 3 и 4 см (21 находки от 31 с изцяло запазена ширина). Не се наблюдават ясно изразени групи артефакти със сходни размери.

Няма съществена разлика в концентрацията на теслите в отделните сгради (обр. V.4). В сграда 1 са открити пет артефакта, а още два непосредствено до нея, от източната ѝ страна. Представени са предмети и от двата типа, както и такива със и без едностранно износване. Размерите им са сравнително сходни – дължина от 5,3 до 6,2 см и ширина от 2,4 до 3,5 см (четири са в интервала 3,1 – 3,5 см). Пет тесли произхождат и от сграда 5. Четири от тях се отнасят към тип I, а единият артефакт е заготовка. Представени са предмети със или без едностранно износване. Дължината им варира от 4,8 до 7,2 см, а ширината от 3 до 4,3 см. Пет тесли са открити и в сграда 2[273] (и още две непосредствено до нея), по четири – в сграда 6 (и две от източната ѝ страна) и в сграда 4. Четири тесли са открити и в района с концентрация на стопански съоръжения северозападно от сграда 4. Прави впечатление пълната липса на огладени каменни сечива в сграда 3 и района около нея.

Многобройните останки от овъглена дървесина от конструкцията на жилищата (колове, дъски) и други съоръжения (вероятно капаци върху ями, дървен съд) от селището свидетелстват за добре развити възможности за дървосечене и дървообработка (Boyadzhiev, Boyadzhiev 2014, 104 – 106). На този фон прави впечатление типологическото еднообразие на огладените каменни сечива. Открит е само един фрагмент от типологическа брадва, а клинове и длета липсват напълно. Същевременно се наблюдава концентрация от по няколко тесли в пет от шестте жилища. Може да се предположи, че типологически тесли са използвани в различни дървообработващи и домакински дейности (включително цепене на дърва за огнището например)[274]. Не е изключено някои от тези предмети да са използвани и като остриета за брадви (т.е. поставяни с острие успоредно на оста на дръжката). Подобна хипотеза предлага и Е. Анастасова за част от находките от праисторическото селище при Българчево, където също се наблюдава драстично доминиране на типологическите тесли над типологическите брадви (Анастасова 2008, 93). Теоретично е възможно на такава употреба да се дължи едностранното износване на някои от артефактите от Орлица (виж също Анастасова 2008, 95, обр. 1: 6). Косвено доказателство в тази насока е и откриването на един-два такива предмета в повечето жилища.

Репертоарът на каменните артефакти се допълва от два бруса, две чукалки, една гладилка и четири малки обли речни камъка, които може би са били използвани като гладилки.[275] Открито е и едно комбинирано оръдие (обр. V.1: 6). От едната му страна е оформено овално „легенче“, вероятно използвано като хаван. Покрай него има два жлеба, може би резултат от използването му и за заточване на сечива.

[273] Едната е недовършена.

[274] В някои дейности може да са използвани и сечива от други материали – например дървени клинове и чукове за разцепване на дървените трупи на дъски.

[275] Каменна чукалка е открита и при проучването през 2019 г.

V. POLISHED STONE TOOLS

Kamen Boyadzhiev

The second largest group of finds from the Chalcolithic settlement of Orlitsa (after the chipped-stone artefacts) are the polished stone tools. The adzes dominate this group – 33 pieces (Fig. V.2; V.3). Their shape is relatively standard, distinguishing between two main types: trapezium-shaped (top view), which clearly predominates – 27 artefacts and rectangular – just 3 finds (three other fragments have been found but their shape cannot be determined). Their lengths vary between 5 and 10 cm, concentrating between 5.5 and 6.8 cm. The widths range from 2.4 to 6.1 cm, grouped mainly between 3 and 4 cm. Over 80% are made of tuffs, some of which are opalized, i.e. have higher hardness. Others include metamorphic rocks (most commonly amphibolites) and sandstones. All the raw materials attested are widely distributed in the Eastern Rhodopes and in the area of the settlement, specifically.

There is no significant difference in the concentration of stone adzes in the buildings (Fig. V.4). Five artefacts were found in each of buildings 1, 2 and 5, and four in buildings 2 and 4. The complete lack of polished stone tools in Building 3 and the area around it is worth noting.

The repertoire of stone artefacts is supplemented by a fragment of an axe (Fig. V.1: 5), two rough-outs of adzes or axes (Fig. V.1: 2, 3), two grinders, two hammers, a polisher-stone and four small round river stones that may have been used as polishers. One combined tool was also found (Fig. V.1: 6). An oval „basin“ is formed on one side, probably used as a mortar. There are two grooves along it, perhaps the result of being used for tool sharpening.

VI. ХРОМЕЛНИ КАМЪНИ И КАМЕННИ ПЛОЧИ

Явор Бояджиев

В обекта са открити значителен брой хромелни камъни. По-голямата част от долните хромелни камъни представят обичайния вид – т. нар. седловиден. Дължината на запазените цели екземпляри варира между 0,50 и 0,60 м, широчината им е доста стандартна – около 0,30 м, дебелината им в средата е между 0,066 и 0,114 м, като в краищата може да достигне до 0,15 м. Срещат се обаче и плоски долни хромелни камъни, като размерите на единствения запазен цял са 0,77 х 0,25 х 0,05 м. Горните хромелни камъни също следват обичайната форма – с полуовално напречно сечение, равна работна повърхност, заоблени ръбове. Дължината им е между 0,22 и 0,32 м; широчината от 0,09 до 0,18 м; дебелината от 0,045 до 0,07 м.

Хромелите се откриват както в сградите (с изключение на сграда 6), така и в някои ями. Само в сграда 1 личат останки от хромелно съоръжение с долен хромелен камък в него. Повечето долни хромелни камъни, открити в жилищата, лежат върху работната си повърхност или на ръб, често върху/сред деструкции и явно са паднали от втория етаж. Когато са в ями, могат да са на самото дъно; в запълнителя; поставени вертикално, до стената на ямата (яма № 6 в сграда 6); върху запълнителя на ямата; понякога извън самата яма, но в непосредствена близост до нея.

Специфични за селището при Орлица са грубо обработените плоски каменни плочи с дъговидно изрязване (обр. VI.1). Дебелината им е между 3 и 5 см. Формата им може да е:

- приблизително правоъгълна, с дължина от 0,40 до 0,50 м и широчина от 0,30 до 0,40 м. Дъговидното изрязване е на една от широките страни, като я заема почти изцяло по дължина, но е слабо изразено;
- приблизително кръгла, с диаметър от 0,36 до 0,50 м. Кръгът в повечето случаи не е пълен, а „отсечен“[276], като дъговидното изрязване се намира на хордата;
- приблизително овална, с размери от 0,48 х 0,53 м до 0,50 х 0,60 м. И при тях не се касае за пълен овал, а обикновено за полуовал (до 3/4 овал).

Част от тези плочи са открити непосредствено до останки (или плитки дупки) от дървени колове/диреци, като дъговидното изрязване ги обгражда от едната страна. Явно са използвани за подпиране и укрепване на носещите дървени стълбове. В един случай личи и обмазването на плочата заедно с основата на стълба с глина. За подпиране са използвани плочи и от трите вида. Не може да се каже със сигурност дали те са подготвяни специално за тази цел, или са употребени вторично.

Плочи с изрязване са свързани и с някои ями. В ями № 1, 4 и 6 те лежат върху дъното им, като го заемат почти изцяло. В тези случаи са използвани плочи с кръгла или овална форма. Най-вероятно те са служили за подложка на съдовете, поставяни в ямата. Тази функция е ясно засвидетелствана в яма № 4, където върху плочата е положен голям съд, изпълващ почти цялото ѝ пространство. При положение, че пло-

[276] Т.е. имаме сегмент от кръг, който може да е от полукръг до почти пълен кръг.

Обр. VI.1. Каменни плочи с дъговидно изрязване и кръгли плочи.
Fig. VI.1. Arc-cut and round stone slabs.

чата е опирала плътно в стените на ямата, дъговидното изрязване може да е служило за по-удобно хващане с ръка при нейното поставяне и изваждане. Подобно оформяне подсказва многократна употреба. При някои ями обаче (напр. № 2; 5) те са върху запълнителя им или лежат в непосредствена близост до тях. В тези случаи плочата може и да е правоъгълна (напр. при яма № 5). Концентрация на плочи с дъговидни изрязвания се забелязва в пространството с различни структури западно от сграда 4. Възможно е някои от плочите да са служили за покриване на ямите или на големи съдове-хранилища. В някои случаи в близост до кръглите или полуовалните плочи с изрязване има по-малки изцяло кръгли плочи, чийто диаметър (0,22 – 0,25 м) отговаря приблизително на диаметъра на изрязването (обр. VI.1). Не е изключено те да са използвани, за да запълват дъговидното изрязване, като по този начин изцяло покриват кръглия отвор на ямата.

Още една възможна функция на правоъгълните плочи с дъговидно изрязване подсказват наблюденията на стари сгради в района, където подобни плочи оформят отвора на огнището на втория етаж, свързан с комина на сградата (обр. III.25). Потвърждение на подобна възможност е правоъгълната плоча с широко и плитко изрязване, открита в каменното струпване в сграда 5.

VII. GRINDING STONES AND STONE SLABS

Yavor Boyadzhiev

Numerous grinding stones were found both inside the buildings (except for Building 6) and in some pits. In Building 1 an oval clay platform bearing a grinding stone together with the grinder, was discovered.

The lower grinding stones are mainly of the so-called „saddle“ type, but flat ones were also found. The upper grinders generally have flat work surface, rounded edges and a semi-oval cross section.

Specific for the settlement are the flat stone slabs with an arc cut (Fig. VI.1). Their thickness is between 3 and 5 cm. Their shape can be different:

– Rectangular, with a length of 0.40 to 0.50 m and a width of 0.30 to 0.40 m. The arc cut is on one of the wide sides;

– Round, with a diameter of 0.36 to 0.50 m. The circle is usually not complete; the arc cut is located on the chord;

– Oval, with dimensions from 0.48 x 0.53 m to 0.50 x 0.60 m. They are usually semi-oval (up to 3/4 oval).

These slabs were used as a base or cover in some pits or to support wooden posts.

VII. ПРЕДМЕТИ ОТ ГЛИНА

Валери Петров

Находките от глина могат да се разделят на две групи – с утилитарно предназначение и свързани с духовния живот на населението. Най-многобройна сред първата група е колективната находка от 12 тежести (обр. VII.1: 1 – 12). Те са небрежно оформени, като повечето са заобленоконични, а две имат по-скоро цилиндрична форма. Размерите им варират във височина от 4,4 до 7,4 см и диаметър от 2,2 до 3,2 см. Повърхността им е грубо загладена. Седем от тях са с пробит отвор в горната част (обр. VII.1: 1 – 7), четири са без дупка (обр. VII.1: 8, 9, 11, 12)[277]. Не може да се каже дали това разграничаване се дължи на различни функции, или тежестите без дупка са недовършени (всички са вторично изпечени при пожара). В подкрепа на втората хипотеза е обстоятелството, че всички тежести са намерени близо една до друга в ограничено пространство – югоизточния ъгъл на южното помещение на сграда 1 (обр. VII.2). Като се имат предвид техните размери и тегло, най-вероятно предметите са били използвани като тежести за рибарска мрежа (или предвидени за такава).

Друга част от предметите с утилитарно предназначение са глинените лъжици. От тях са открити четири броя, всичките фрагментирани[278]. Запазените фрагменти показват, че „работната“ им част има овална форма (обр. VII.3: 9) и максимална дължина около 4 – 5 см. Дръжките са сравнително къси и широки.

Групата на предметите, свързани с духовната култура на жителите на селището, е малобройна. Открити са фрагменти от пет антропоморфни (обр. VII.3: 1, 2, 4, 5) и четири зооморфни фигурки (обр. VII.3: 7). По-цялостно (макар и фрагментирана) е запазена само една фигура, открита в сграда 3 (обр. VII.3: 2). Тя е схематична, не са представени полови белези. Цилиндричната глава е слята с елипсовидното тяло; темето е плоско; чрез изтегляне напред и заостряне е оформен носът, а чрез набождане са представени кръглите очи. Ръцете са предадени схематично, като триъгълен издатък непосредствено под нивото на носа[279]. Краката са къси, извити напред, така че фигурката има вид на седяща. Те са обособени един от друг чрез леко заобляне в задната част на тялото и изтъняване в средата. Повърхността е добре огладена, кафява на цвят. Изпичането е равномерно, ломът е едноделен, глината е с голямо количество различни по размер примеси от пясък и камъчета. Размерите на фигурката са: височина 8 см; максимална широчина (при таза) 3,9 см; дебелина при главата 2,3 см, на тялото 1,5 см, при краката 3,2 см.

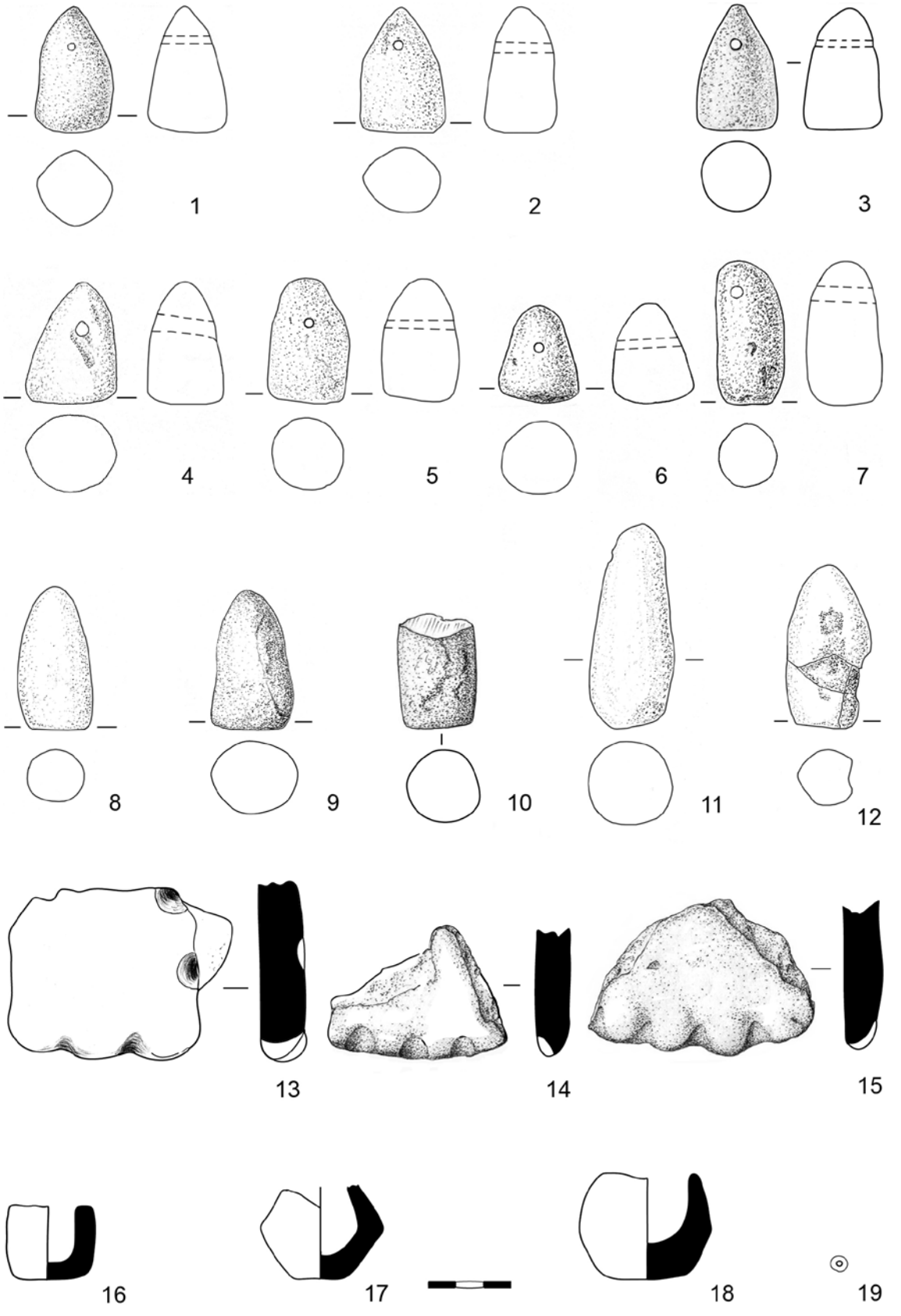
Впечатление прави главата на глинена фигурка с индивидуални черти, открита в сграда 1. Тя се нарежда сред най-добрите образци на праисторическото изкуство (обр. VII.3: 1; VII.4). Тилната част е плоска, темето е заоблено, леко сплеснато отгоре. Веждите са предадени чрез леко изпъкване, а очите – чрез къси напречни врязвания.

---

[277] От едната тежест (обр. VII.1: 10) е запазена само долната част.

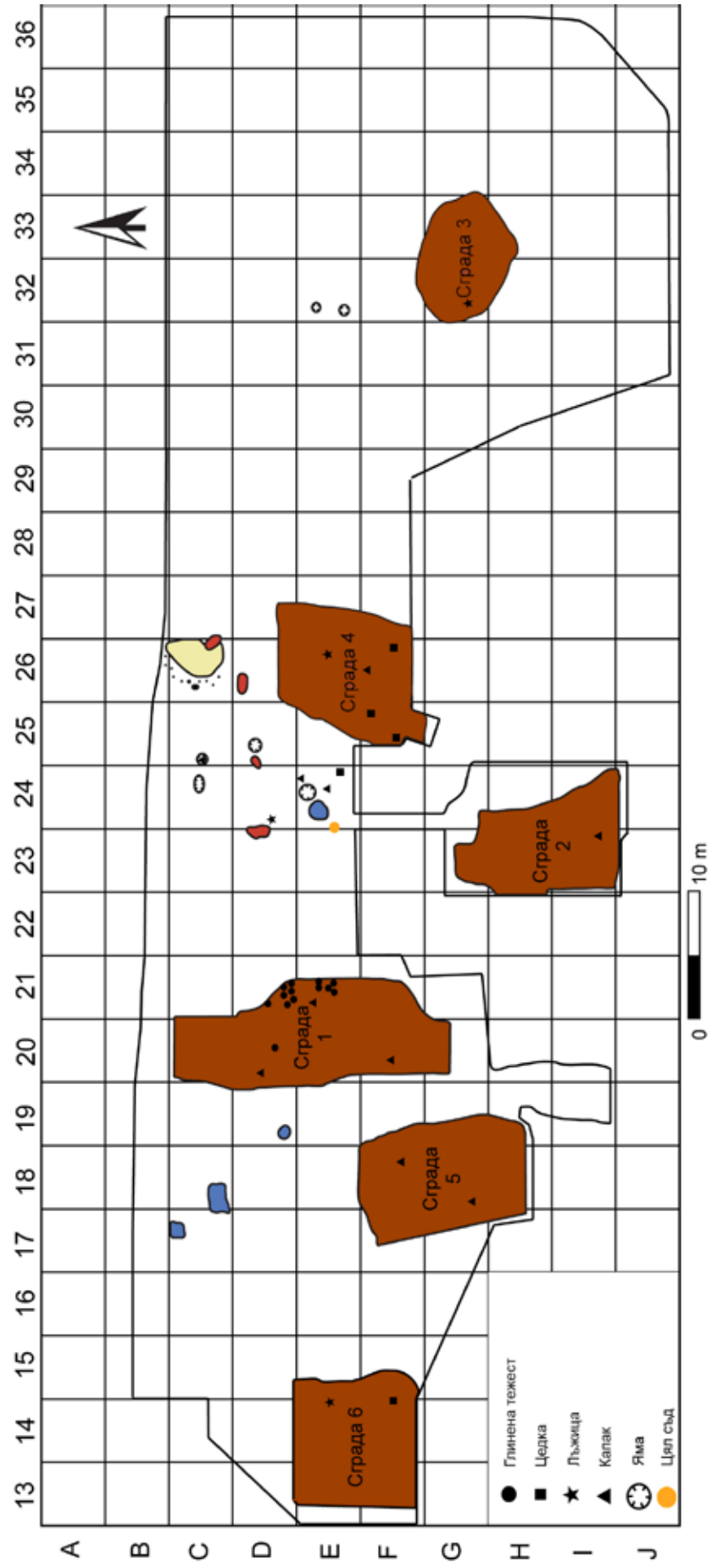
[278] Една дръжка от лъжица е открита и при разкопките през 2019 г. Тогава са открити още глинен прешлен за вретено и кръгче от стена на керамичен съд, каквито не са открити при проучванията през 2003 и 2004 г.

[279] Едната ръка е отчупена.

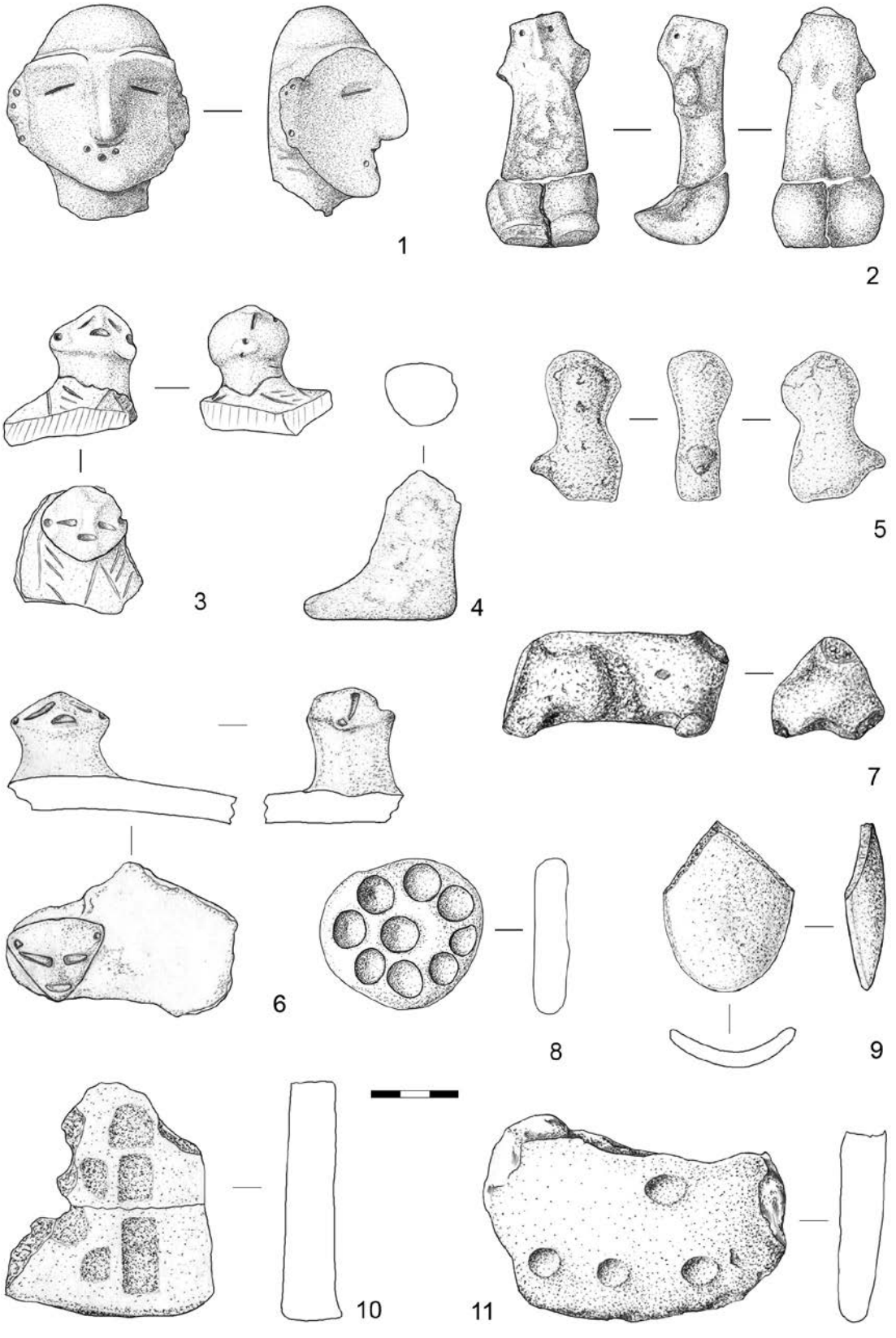

Обр. VII.1. Глинени находки: 1 – 12 – тежести; 13 – 15 – фрагменти от плоски капаци?; 16 – 18 – миниатюрни съдчета; 19 – мънисто.

Fig. VII.1. Clay artifacts: 1 – 12 – weights; 13 – 15 – lid fragments (?); 16 – 18 – miniature vessels; 19 – bead.

Обр. VII.2. Планиграфско разпределение на глинени предмети с утилитарно предназначение.
Fig. VII.2. Distribution of the utilitarian clay artifacts.

Обр. VII.3. Предмети, свързани с духовната култура на населението:
1 – 6 – антропоморфна пластика; 7 – зооморфна фигурка; 8, 10, 11 – глинени плочки с вдлъбнатини; 9 – глинена лъжица.

Fig. VII.3. Non-utilitarian clay artifacts: 1 – 6 – anthropomorphic figurines; 7 – zoomorphic figurine; 8, 10, 11 – clay tablets with impressed decoration; 9 – clay spoon.

Ушите са дъговидно изтеглени (лявото е частично отчупено), като в тях са направени кръгли набождания. В дясното ухо те са три: две са близо едно до друго в горната му част, третото, което е по-дълбоко, е на известно разстояние, в долния му край. Диаметърът им е около 2 мм, а дълбочината 2 – 3 мм. В лявото ухо са запазени две – в горната и долната му част, като горното е било пробито от край до край. Долното личи съвсем слабо, тъй като външната част на ухото е отчупена. Носът е сравнително голям, „гърбав“. Устата е отбелязана чрез врязана линия, под нея са разположени дъговидно три кръгли набождания, малко по-големи от тези при ушите – с диаметър 3 мм и дълбочина до 8 мм (средното, което е най-дълбоко). Брадичката е заострена. Повърхността е много добре загладена, особено на лицето и темето, където цветът ѝ е тъмнокафяв. Тилната част е по-светла, на петна – от светлокафява до сиво-кафява, явно в резултат на вторични въздействия. Глината е с голямо количество различни по размер песъчливи примеси. Фигурката е отчупена при шията, като ломът е светлокафяв. Размерите на запазената част са: височина 6,9 см, разстояние между двете уши 6 см, разстояние между носа и тила 5,2 см. Както цялостното впечатление от главата, така и някои от индивидуалните черти – големият нос, удебелената надочна линия, издадената напред брадичка – дават основание да се предположи, че се касае за изображение на мъж. Това обстоятелство контрастира с набожданията в областта на ушите и под устата, характерни предимно за женската идолна пластика[280]. Дупки в областта на ушите има и при двата добре запазени антропоморфни издатъка (обр. VII.3: 3, 6)[281].

Също в сграда 1 се откри и запазена до коляното част от ляв крак. Размерите на ходилото (дължина 5,2 см, широчина 2,4 см) предполагат, че размерите на фигурката, на която кракът е принадлежал, са много близки до тази, от която е отчупена описаната по-горе глава. Възможно е двата фрагмента да са принадлежали на една и съща фигурка – глиненото тесто, от което са изработени, е еднакво по състав, но цветът на крака е червено-кафяв в резултат на вторично изпичане и се различава от този на главата.

Запазена е и горната половина на фигурка със съвсем схематично предадена заоблена глава и ръце, представени като триъгълни издатъци встрани от тялото (обр. VII.3: 5). По главата не са нанесени никакви детайли.

Антропоморфните издатъци на съдове са представени от два фрагмента, като и двата са от района на жилище 4 (обр. VII.3: 3, 6). Особено интересен е единият от тях, при който в схематично предадените уши е пробита по една дупка – детайл, който много рядко се среща при издатъците (обр. VII.3: 6). Като начин на представяне той е почти идентичен с един от антропоморфните издатъци от Върхари, като разликата между тях е именно в дупките при ушите (виж публикацията на обект Върхари в настоящия том, обр. VIII.6: 3).

Откритите три зооморфни фигури са фрагментирани, със силно отмита повърхност и не дават информация за вида на животното (обр. VII.3: 7). Запазен е и един зооморфен издатък от глинен съд, който представлява схематично оформена животинска глава.

Твърде необичайни са два предмета. Първият от тях е грубо загладен керамичен

[280] Пробиването на дупки в ушите се среща масово при женските антропоморфни фигурки, независимо от материала, от който са изработени – глина, мрамор, кост, злато. При фигури със сигурни мъжки полови белези то се среща в единични случаи (напр. фигурката от селищната могила Войводово – Аладжов 1965, 244, обр. 3). Вдлъбнатините под устата се свързват с женски фигури, а украшенията, които те представят – с погребения на жени (Бояджиев 2009).

[281] Открити са и други издатъци на съдове, оформени като глави, но те са силно отмити или много фрагментирани, така че не може да се определи дали изображението е антропоморфно, или зооморфно.

Обр. VII.4. Глава на антропоморфна фигура.
Fig. VII.4. Head of anthropomorphic figurine.

диск, върху чиято горна повърхност чрез притискане с пръст са нанесени девет кръгли вдлъбнатини. Осем от тях са разположени в кръг по периферията на диска, деветата е в центъра му (обр. VII.3: 8). Дискът има кафяво-червен цвят и е неравномерно изпечен – възможно е това да е станало и вторично при пожара в сградата. Формата му е приблизително кръгла, с диаметър между 5,3 и 5,7 см и дебелина 7 мм. Открит е в близост до сграда 3.

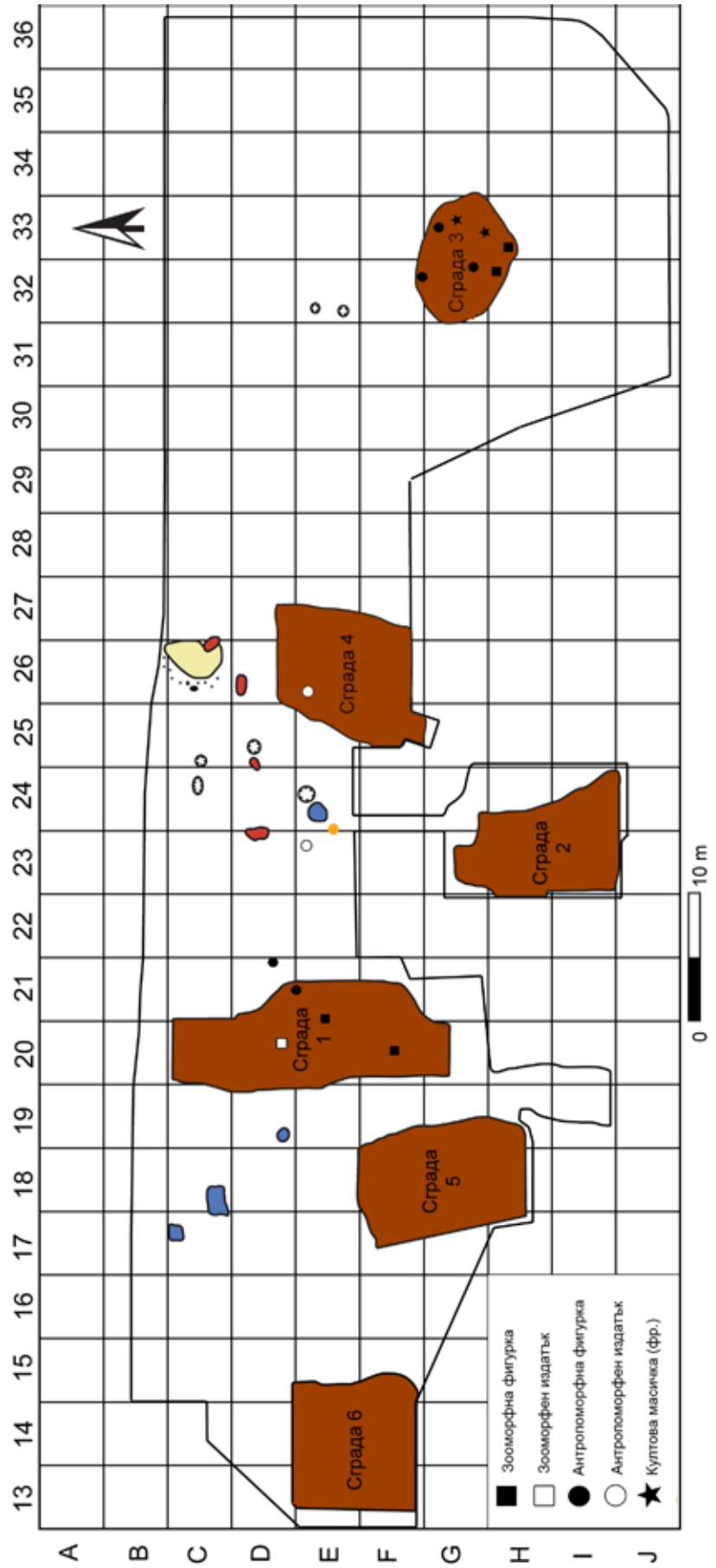
С кръгли вдлъбнатини по периферията и във вътрешността е украсен още един подобен предмет, който обаче е със значително по-големи размери (запазена дължина 10,5 см, широчина 6,5 см, дебелина 1,5 см) и е възможно да е фрагмент от плосък капак на съд (обр. VII.3: 11)[282]. Не са открити обаче други плоски капаци или фрагменти от тях – със или без вдлъбнатини.

Третият подобен предмет вероятно е бил с правоъгълна форма. Нанесените върху него вдлъбнатини са правоъгълни или близки до правоъгълник/квадрат, леко заоблени в единия си край (обр. VII.3: 10). Изработен е от глина с многобройни камъчета и пясък в нея. Изпичането е равномерно, цветът – светлокафяв. Открит е в сграда 1.

Прави впечатление, че предметите, свързани с духовната култура, са концентрирани само в две сгради – № 1 и 3 (обр. VII.5). Освен споменатите вече в сграда 3 са открити и два малки фрагмента от „култови масички“.

В сграда 4 и в района около нея са открити двата антропоморфни издатъка, както и вторият предмет с вдлъбнатини. И трите обаче могат да са части от съдове с утилитарна функция. Сред деструкциите на сграда 4 е открито керамично мънисто (обр. VII.1: 19). То има кръгла форма с диаметър 6 мм, диаметър на отвора 2 мм и дебелина 1 мм. Изработено е от добре пречистена глина с малобройни песъчливи примеси. Повърхността му е старателно загладена, черна на цвят, изпичането е равномерно.

[282] Запазена е твърде малка част от предмета, за да може да се изясни със сигурност неговата функция. Три други фрагмента също може да се отнасят към плоските капаци, но не е изключено и да са имали друго предназначение (обр. VII.1: 13 – 15).

Обр. VII.5. Планиграфско разпределение на предмети, свързани с духовната култура на населението.
Fig. VII.5. Distribution of the non-utilitarian clay artifacts.

VII. CERAMIC ARTEFACTS

Valeri Petrov

The clay finds are divided into two groups – utilitarian artefacts and items related to the spiritual life of the population. The most numerous among the first group is a collective find of 12 weights from Building 1 (Fig. VII.1: 1 – 12). Most of them are conical, and two have a rather cylindrical shape. Their height is from 4.4 to 7.4 cm, and the diameter is from 2.2 to 3.2 cm. Seven weights have a hole in the upper part. Five fragments of clay spoons (Fig. VII.3: 9), a spindle whirl and a disc without a hole were also found.

Three objects with indentations on the surface are worth noting (Fig. VII.3: 8, 10, 11). Only one is complete. It is a roughly smoothed ceramic disk bearing nine round indentations on one side (Fig. VII.3: 8).

The objects related to the spiritual life of the inhabitants of the settlement are few. Fragments of three anthropomorphic figurines and two schematic anthropomorphic knobs were found (Fig. VII.3: 1, 2, 4, 5). The head of a clay figurine with individual features stands out among them (Fig. VII.3: 1; 64). The zoomorphic figurines are four, all of them fragments (Fig. VII.3: 7). Two fragments of clay "altars" were also found. It is noteworthy that this entire group of objects is concentrated in just two buildings: № 1 and 3 (Fig. VII.5).

A ceramic bead was found in Building 4 (Fig. VII.1: 19).

VIII. КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ

Явор Бояджиев

Най-многобройният археологически материал, открит в селището, е керамиката. Тя обаче е в много лошо състояние. Причините за това са няколко:

– в повечето случаи съдовете са нападали от втория етаж на сградите и са силно фрагментирани (само в сгради 1 и 6 е имало съдове и на първия етаж);
– по-голямата част от керамиката е вторично изпечена вследствие на пожара в селището;
– след загиването на селището керамиката многократно и за продължително време е била под въздействието на вода. Многобройните порои, които са заливали селището след напускането му, както и потоците, преминаващи през руините му, са отнесли или разместили част от керамичните фрагменти, така че само в много редки случаи е възможно да се възстановят цели форми (предимно съдове, поставени в ями).

В резултат на въздействието както на огъня, така и на водата[283], при по-голямата част от фрагментите повърхността е изцяло или частично нарушена, вследствие на което два от технологичните критерии – цвят и обработка на повърхността – невинаги могат да се установят.

Цвят на повърхността. Ясно преобладава кафявата цветова гама. Близо половината фрагменти са с кафяв цвят, а около 40% са червено-кафяви. Срещат се и такива със сиво-кафяв или бежов цвят, а само около 5% са черни.

Обработка на повърхността. На около 40% от фрагментите повърхността е напълно унищожена, така че не може да се определи нейната обработка. При тези, при които личи обработката, има ясно изразена доминация на съдовете със загладена повърхност – те са около 75%. С грубо загладена повърхност са около 14%, а с излъскана – 7%, като в единични случаи личи и ангобиране. Около 3% от съдовете са целенасочено огрубени.

Характеристика на лома. Около 55% от изследваните фрагменти са с едноделен лом. При близо 37% той е триделен, а при 8% – двуделен. В единични случаи се среща четириделен лом.

Примеси в тестото. При керамиката от Орлица е използван основно минерален опоснител – пясък, слюда и малки камъчета (при по-дебелостенните съдове) – в около 97% от съдовете. В останалите около 3% също са налице минерални частици, но освен тях има следи и от органични примеси. Всъщност именно органиката със сигурност е добавяна съзнателно в тестото. Що се отнася до минералните частици е трудно да се каже до каква степен те са част от естествения седимент и каква част е съзнателно добавена (или отнета) в тестото. Налице е обаче ясно забележима разлика в концентрацията на примесите (около 55% от фрагментите са с висока концентрация, около 10% със средна и 35% с ниска), която дава основание да се предполага целена-

[283] Както на течаща вода, носеща пясък и камъни, така и на продължителния престой във водна среда при заливанията на селището след неговото загиване.

сочена промяна в естественото количество на минералните примеси[284]. В единични случаи глината е много добре пречистена и не личат (поне макроскопски) примеси.

Дебелина на стените. Според дебелината на стените съдовете могат да се разделят на тънкостенни (до 7 мм) – около 23% от всичките, средностенни (от 7 до 10 мм) – 57% и дебелостенни (над 10 мм) – 20%.

Съдовете представят обичайните за късния халколит форми. Поради фрагментарния характер на керамиката в повечето от случаите не може да се установи съотношението между отделните елементи на съда – диаметър при устието, максимален диаметър, диаметър на дъното, обща височина, височина между отделните части на съда (при многоделните съдове). Най-често като указание за формата е използвана устийната част, евентуално заедно с прелома (при двуделни съдове). По тази причина понякога причисляването на даден фрагмент към една или друга група е условно.

Паници. Към тази група отнасяме едноделни съдове, чийто максимален диаметър се намира при устието, а дъното е по-малко от 2/3 от диаметъра на устието. Дълбочината им може да се различава чувствително – от 1:5 до 1:2 спрямо диаметъра при устието. На тази база те могат да се разделят на плитки, среднодълбоки и дълбоки. Поради фрагментарния характер на материала височината е най-трудно установимият елемент при съдовете и съответно разграничаването им по този критерий много често не е възможно. Указание за дълбочината на паниците дава до известна степен наклонът на стените.

Основната им форма е на обърнат пресечен конус. Разграничението им може да се извърши по два показателя – стени и устие. Стените може да са прави или леко дъговидно извити, като в Орлица тази извивка е винаги навън (обр. VIII.1: 5, 7)[285]. Значително преобладават паниците с прави стени. По-голямо е разнообразието при оформянето на устието. При паниците с прави стени са застъпени следните варианти:

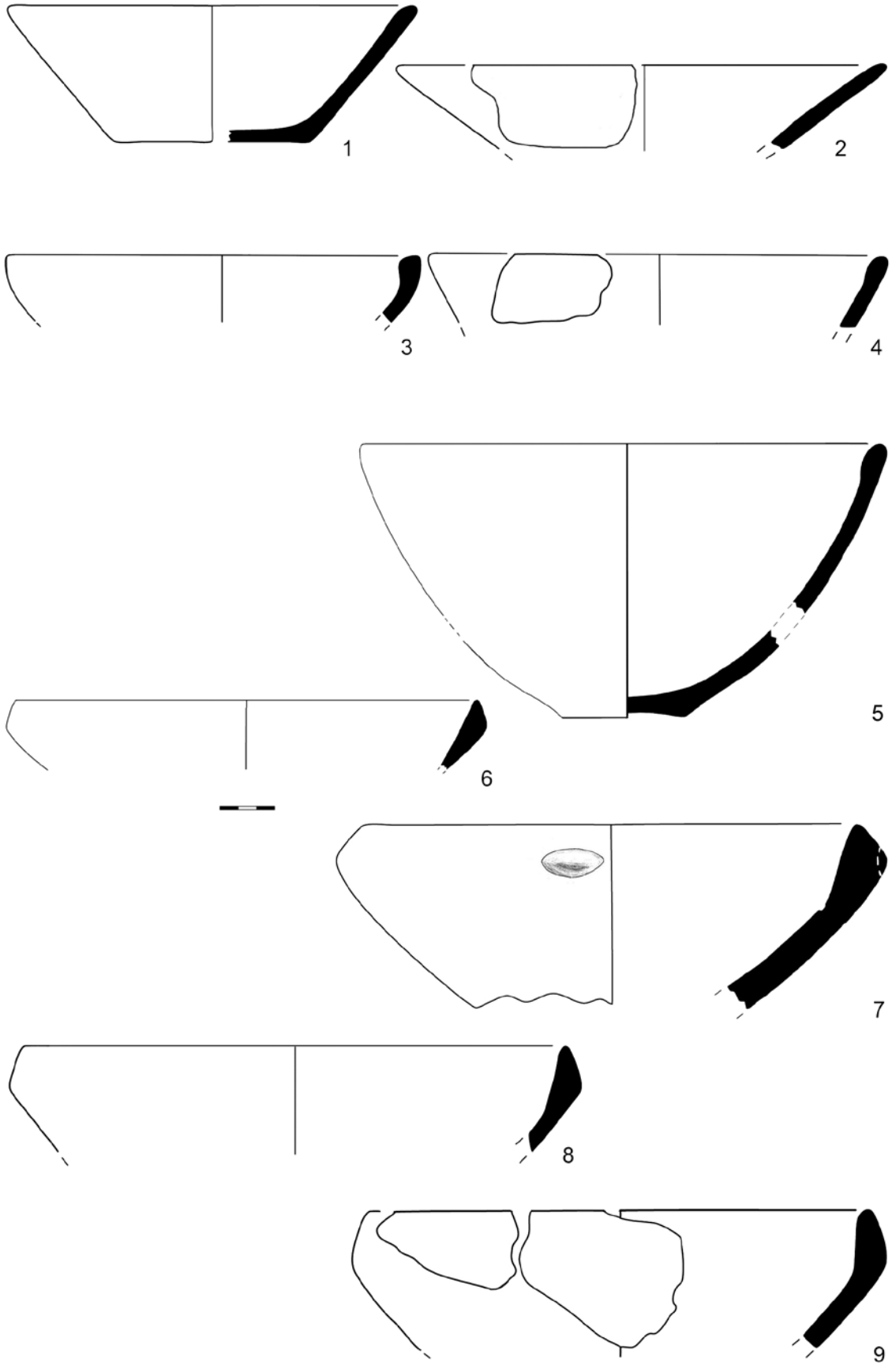
– с право, непрофилирано устие (обр. VIII.1: 1, 2). То може да бъде с дебелината на стената (обр. VIII.1: 1) или леко изтъняващо в края, и при двата варианта равномерно заоблено от двете страни (обр. VIII.1: 2) или заоблено само от вътрешната страна (обр. VIII.1: 1);
– с профилирано навън устие (обр. VIII.2)[286]. Има значително разнообразие при неговото изпълнение. То може да бъде изтънено (обр. VIII.2: 1, 4) или с широчината на стената (обр. VIII.2: 7, 9), от вертикално (обр. VIII.2: 5, 7, 9) до силно изнесено навън (обр. VIII.2: 1, 3, 8). Профилацията може да е плавна (обр. VIII.2: 1, 9) или рязка, подчертана (обр. VIII.2: 5, 6, 10). На практика са застъпени всички подтипове, известни от селището при Върхари;
– с право, удебелено от вътрешната страна устие (обр. VIII.1: 4)[287]. При паниците с прави стени удебелен отвътре устиен ръб се среща рядко, значително по-разпространен е при тези с конвексни стени. Подобно оформление на устието е масово разпространено през късния халколит (Petrova 2007, 58 – 59, Fig. 7; 8: 2; 9: 9; Чохаджиев 2007, 96, обр. 36: 8 – 13; Todorova, Macanova 2000, Fig. 26.1: 1; 26.2: 1, 6, 8, 10, 11; Tabl. 26.1; Thomas 2016, Abb. 4:15752, 1693; Pernicheva 1995, 131 – 134, fig. 13: 457, 458, 491 – 496);
– с устие, пречупено от външната страна навътре, а от вътрешната страна право (обр. VIII.1: 6) или с лека плавна извивка (обр. VIII.1: 7, 8). В този случай максималният диаметър от външната страна остава малко под устието, в точ-

[284] Възможно е то да се изразява и в съзнателния подбор на различни по състав глини.

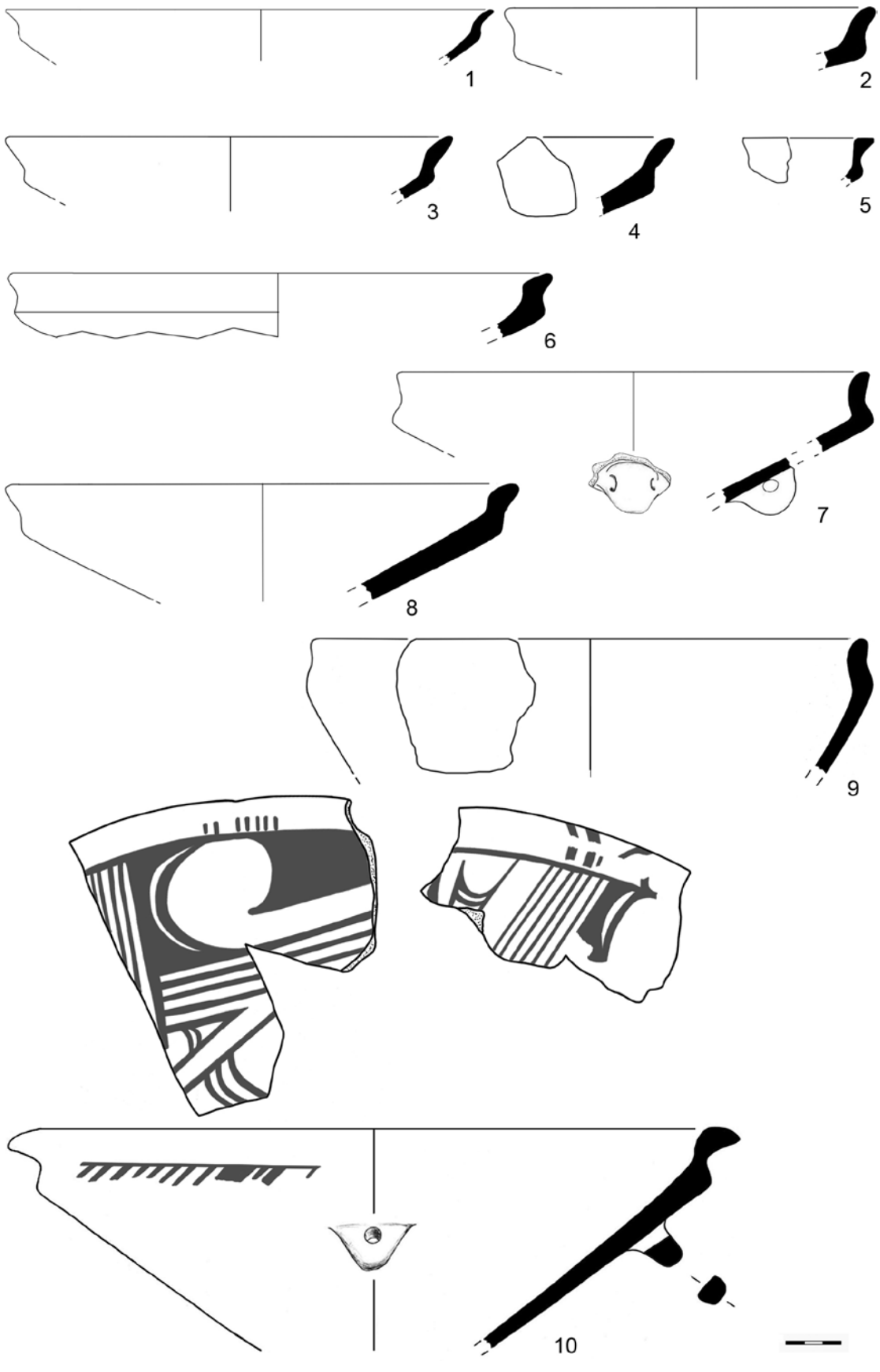
[285] Когато е запазена много малка част от стената под устието, невинаги може да се установи дали тя е била права, или леко извита.

[286] Виж описанията на тип I.2, както и на отделните подтипове в публикацията за обект Върхари в настоящия том – гл. XI.3 и обр. XI.2.

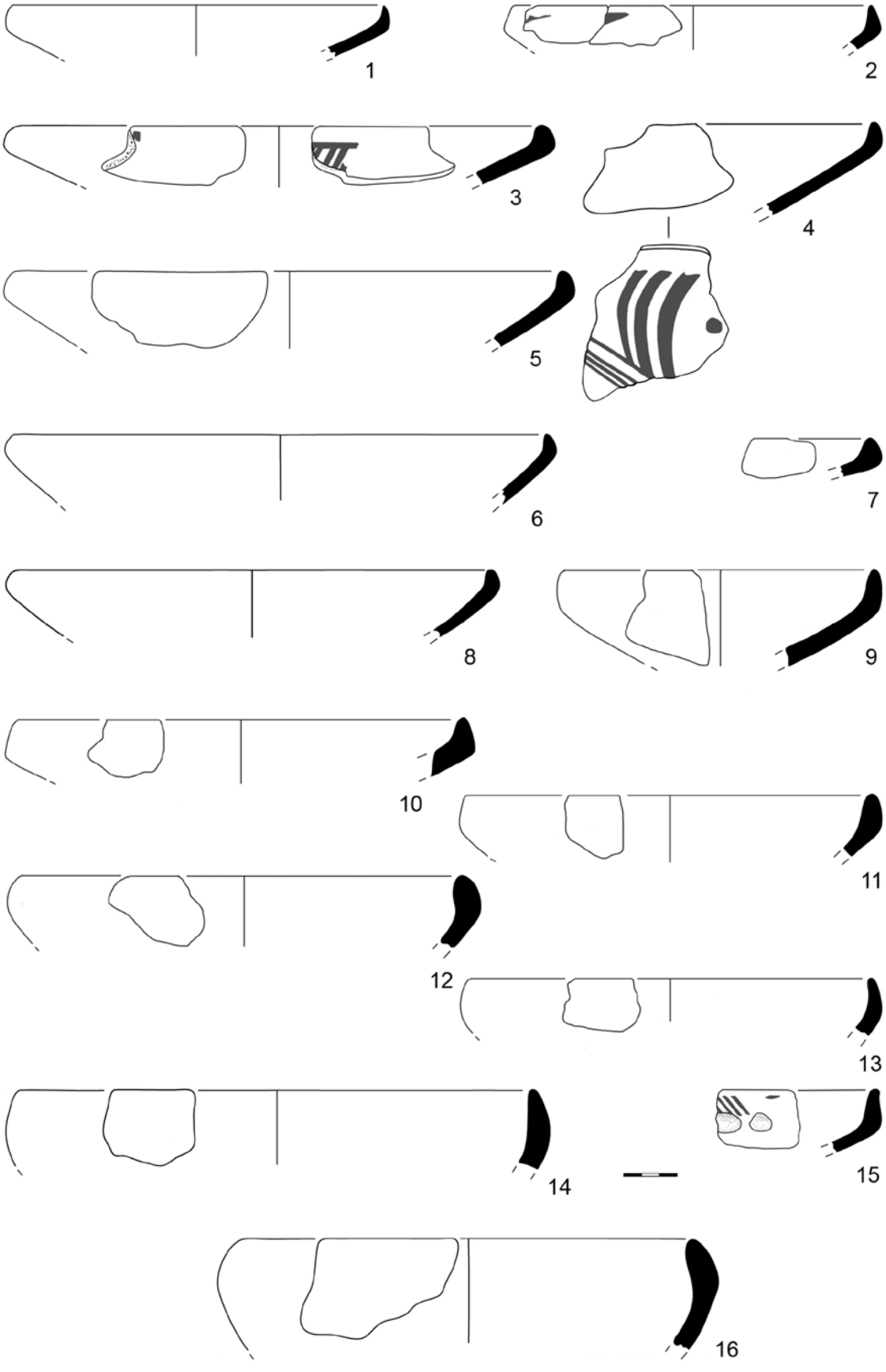
[287] Отговаря на подтип I.3.A от Върхари.

Обр. VIII.1. Керамични паници.
Fig. VIII.1. Ceramic dishes.

Обр. VIII.2. Керамични паници.
Fig. VIII.2. Ceramic dishes.

Обр. VIII.3. Керамични паници.
Fig. VIII.3. Ceramic dishes.

ката на пречупване, но от вътрешната страна той е при устието. Понякога на прелома има малки пъпки (обр. VIII.1: 7). Типът се среща, макар и рядко, и в селището при Върхари;

– с пречупено или извито навътре устие (обр. VIII.3: 1 – 8, 12, 16)[288]. То може да бъде по-остро или по-плавно извито; да е удебелено, с дебелината на стената или изтънено. Формата се появява през ранния халколит, като продължава съществуването си и през късния;
– с извито нагоре (вертикално) устие (обр. VIII.3: 4, 9, 11).

В последните три случая диаметърът на устието обикновено е равен на диаметъра на пречупване от вътрешната страна и е равен или по-малък от този при външната стена. По този критерий съдовете се доближават до групата на купите. Разграничаването между двете групи е на базата на височината на горната част (над устието). При паниците тя е много малка, като това всъщност не е стена, а оформянето на устието, така че от вътрешната страна съдът е едноделен. При купите има ясно изразена стена. В някои случаи обаче разграничаването между двата типа е много трудно и до известна степен субективно (напр. съдът от обр. VIII.3: 9 може да бъде причислен и към цилиндрично-коничните купи).

При паниците с дъговидно извити стени най-често устието е удебелено от вътрешната страна (обр. VIII.1: 3, 5) или извито навътре (обр. VIII.3: 13). Удебеляването може да е по-късо и издуто или по-дълго, но слабо изразено.

Някои от паниците (предимно тези с прави стени и S-видно извито устие) са снабдени с дръжки – хоризонтални (обр. VIII.2: 10) или вертикални дъговидни (обр. VIII.2: 7).

Около 75% от паниците са със загладена повърхност, а с излъскана са около 14%. Украса се среща сравнително рядко, като може да е релефна – основно пъпки (обр. VIII.1: 7) или рисувана с графит (обр. VIII.3: 2 – 4, 15; 68: 10). Графитната рисунка може да е от външната страна (обр. VIII.3: 2, 15), от вътрешната (обр. VIII.3: 3, 4) или и върху двете (обр. VIII.2: 10). Тъй като при 1/3 от паниците повърхността не е запазена, а и там, където личи обработката, не е изключено боята да е отмита, не е възможно да се установи какъв е процентът на рисуваната керамика.

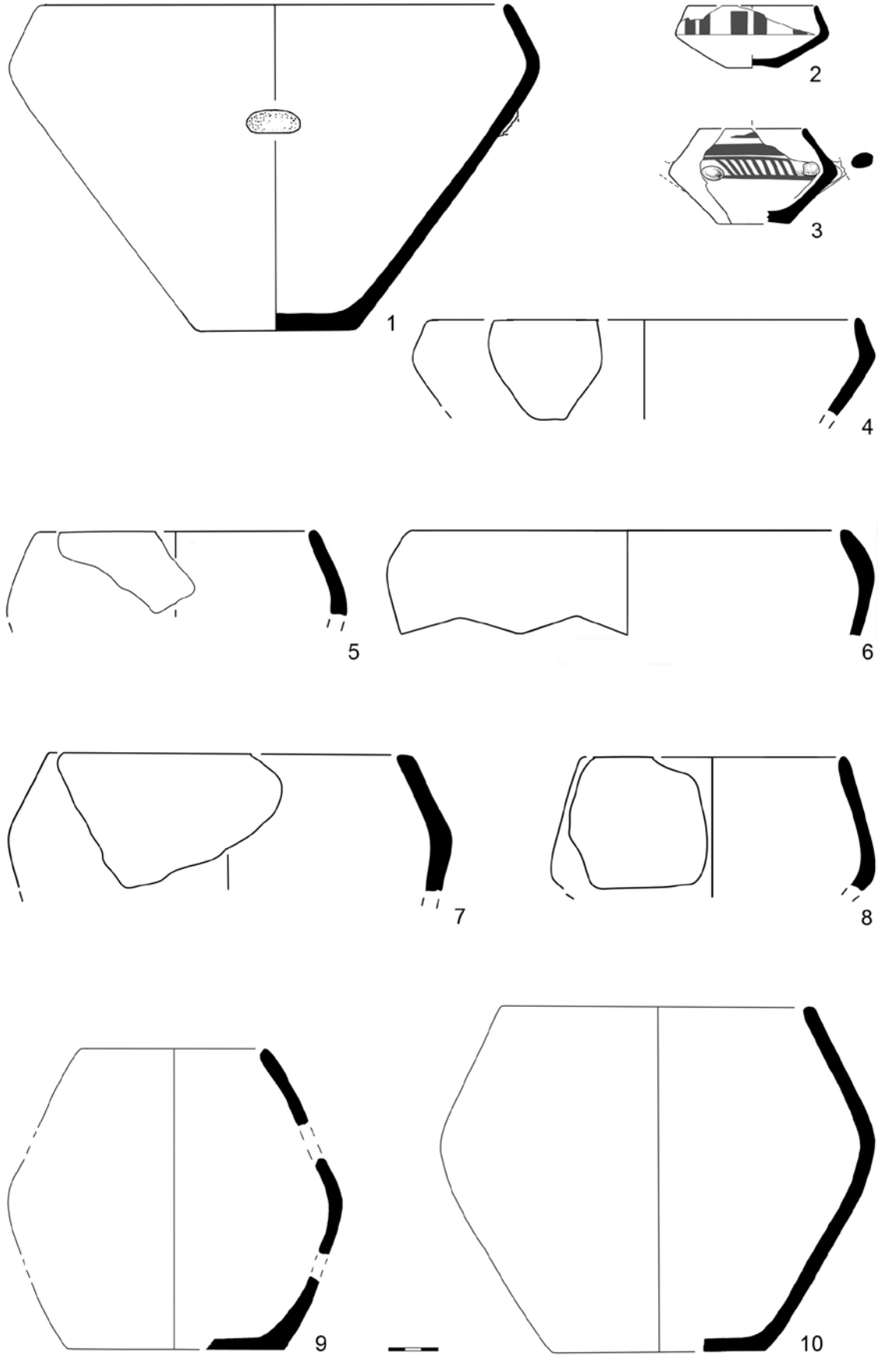
Купи. Към тази група са причислени двуделни съдове, чийто устиен диаметър е равен или по-малък от максималния диаметър, но е по-голям от 2/3 от него. Височината е по-малка или равна на 2/3 от максималния му диаметър. Поради фрагментарния характер на материала в мнозинството от случаите не може да се използват съотношенията, в които влиза височина – цялата или на отделните части. По тази причина разграничението между купи и гърнета понякога е условно.

Това е третата по численост група. Срещат се следните типове:

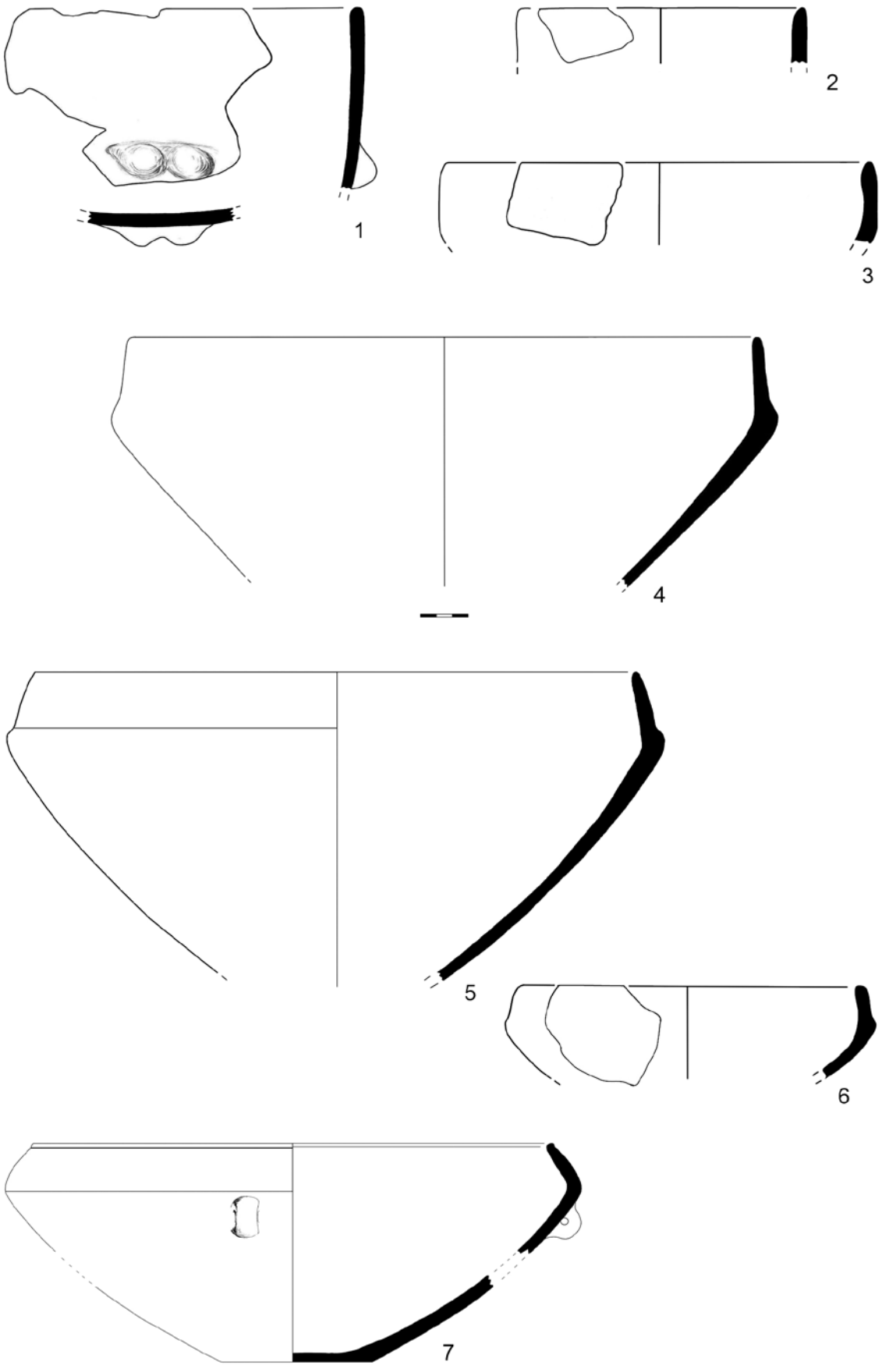
– *Биконични купи* (обр. VIII.4; VIII.5: 5, 7; VIII.6: 2 – 11)[289]. Те са най-разпространеният тип в обекта. Представени са различни варианти на тази форма. Преобладават съдовете с ниска горна част (обр. VIII.4: 1, 4; VIII.5: 5, 7), но тя може и да е висока почти колкото долната (обр. VIII.4: 3, 10). Наклонът на горната част може да е от съвсем слаб (близък до 90°) (обр. VIII.5: 6; VIII.6: 6) до около 45° спрямо хоризонтала (обр. VIII.4: 3; VIII.5: 7). И в двата случая се срещат както заострени (обр. VIII.4: 1 – 4, 7; VIII.5: 7), така и заоблени в различна степен преломи (обр. VIII.4: 5, 6, 9, 10; VIII.6: 3 – 6, 8 – 11). Понякога преломът е удебелен (обр. VIII.5: 5, 6) или на него има конусовидни пъпки (обр. VIII.4: 3). Най-често устието е заоблено – двустранно (обр. VIII.4: 1, 5, 8, 10; VIII.5: 4 – 6) или извито/профилирано от външната страна (обр. VIII.5: 7; VIII.6: 2 – 8, 10, 11). По-рядко то е заоблено само от вътрешната страна (обр. VIII.4: 2, 3), а в единични случаи е равно отрязано (обр. VIII.4: 7). При повечето биконични

[288] Подтип I.4.A, I.4.B, I.4.D и I.5.C от Върхари.

[289] Съответстват на подтипове III.3.A – D от Върхари.

Обр. VIII.4. Керамични купи (1 – 8, 10) и гърне (9).
Fig. VIII.4. Ceramic bowls (1 – 8, 10) and a jar (9).

Обр. VIII.5. Керамични купи.
Fig. VIII.5. Ceramic bowls.

купи стените са прави, значително по-рядко се срещат съдове с леко конкавна долна част – обикновено когато тя е значително по-висока от горната. Всички представени в селището подтипове и варианти са добре познати през късния халколит, като някои от фрагментите имат много точни паралели във Върхари.

– *Цилиндрично-конични купи* (обр. VIII.5: 4). Горната им част е по-ниска от долната. И при тях преломът може да е остър или заоблен. Обикновено той е удебелен и подчертан от външната страна, като горната част започва малко по-навътре от прелома. Понякога устийният ръб е леко профилиран от външната страна (обр. VIII.3: 15). Типът е представен сравнително слабо.

– *Купи със заоблени стени*[290] (обр. VIII.5: 3; VIII.7: 1, 2). Сред тях се срещат два варианта. Едните са с прави устия (VIII.5: 1, 3), а при другите устийната част е подчертана чрез леко стесняване (или чрез широк плитък жлеб) на 2 – 3 см под устийния ръб, като устието е леко извито навън (обр. VIII.7: 1, 2).

Част от фрагментите са от наклонената навътре горна половина на съдове, на които не са ясни основни параметри (максимален диаметър и височина) и съответно не може да се определи дали те се отнасят към купите, или към гърнетата (обр. VIII.9: 2, 6, 8, 9).

– *„Гърневидни" (сложнопрофилирани*[291]*) купи* (обр. VIII.7: 3 – 8). Представляват сложнопрофилирани триделни съдове със заоблено тяло и обособена конична шия. При купите от този тип в горната половина на съда стената към устието се отклонява навън от линията си при прелома. В резултат от промяната в посоката на стената се създава впечатление за триделност на съда. Понякога преломът е удебелен (обр. VIII.7: 4, 5, 8). В повечето случаи устието е заоблено от вътрешната страна (обр. VIII.7: 4, 5, 7), по-рядко е двустранно заоблено (обр. VIII.7: 6, 8). Този тип съдове се явява междинен между купите и гърнетата, като на практика една и съща форма в зависимост от височината си може да има различни пропорции, така че някои от екземплярите да отговарят на критериите за купи, а други – на гърнета. Различните подтипове на този тип са познати през късния халколит. Възможно е някои подтипове – напр. съдовете с отстъп към шията (III.4.B по типологията за Върхари[292]) – да са възникнали именно в района на Източните Родопи, тъй като те са добре представени в селището от прехода между ранния и късния халколит при Върхари.

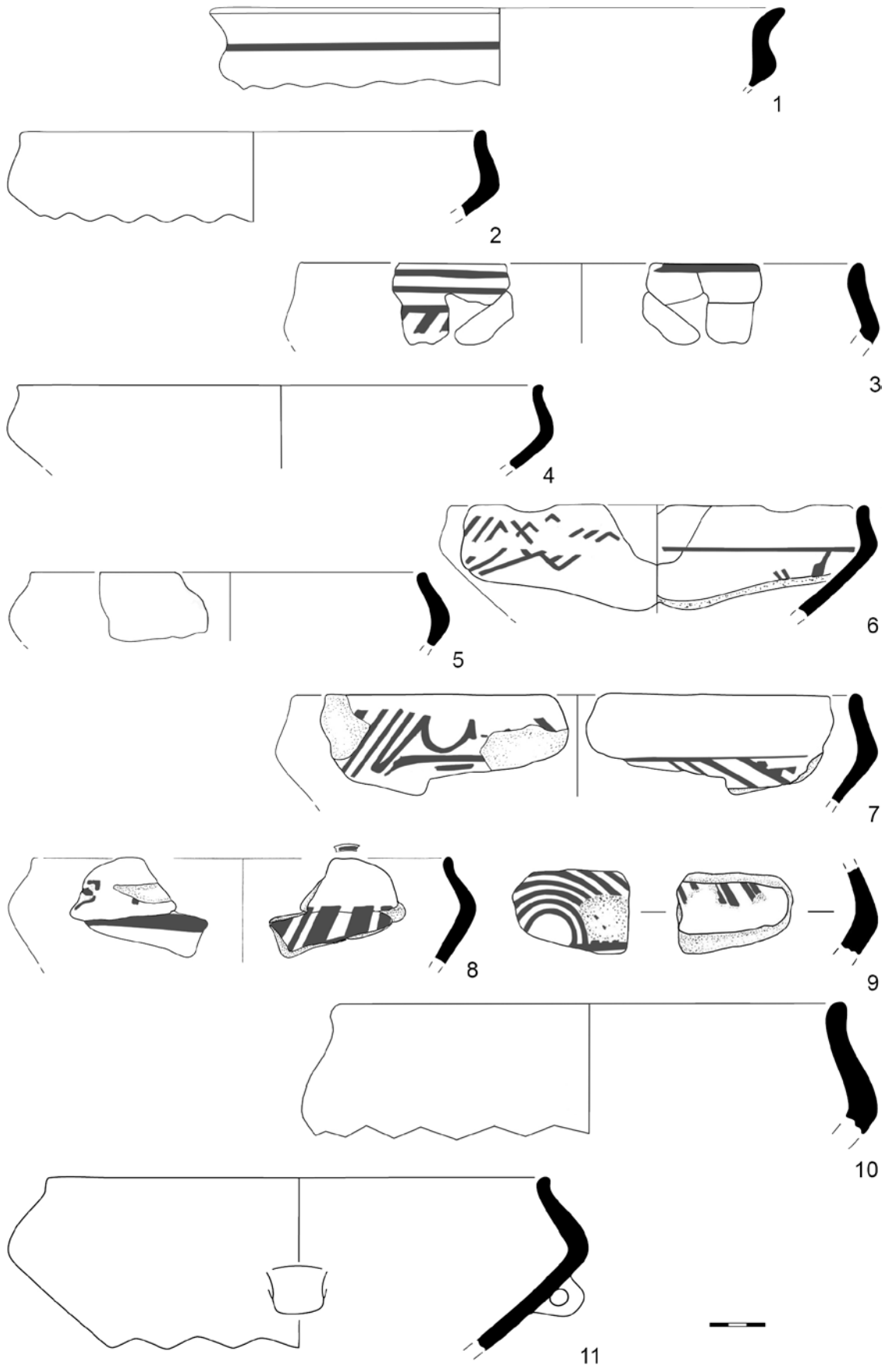
При купите преобладава загладената повърхност, като при близо 1/4 от тях тя е излъскана. Срещат се различни видове украса. Графитната орнаментация може да е както само от външната страна (обр. VIII.4: 2, 3), така и от двете страни (обр. VIII.6: 3, 6 – 9). Врязаната украса също е застъпена (обр. VIII.7: 8; VIII.9: 4; VIII.13: 12). Понякога както тя, така и графитна рисунка са комбинирани с релефни пъпки (VIII.4: 3; VIII.13: 13), като такива са използвани и самостоятелно (обр. VIII.4: 1; VIII.5: 1; VIII.7: 6). Някои купи са снабдени с чучур (обр. VIII.8: 1).

Гърнета. Дву- или триделни сравнително затворени съдове. Диаметърът на устието е по-малък или равен на 2/3 от максималния диаметър на съда, височината им е равна или по-голяма от 2/3 от максималния диаметър на тялото (но както и при останалите съдове в повечето случаи не може да се установи). Те са втората по разпространеност форма в Орлица. Представени са два основни типа – приблизително

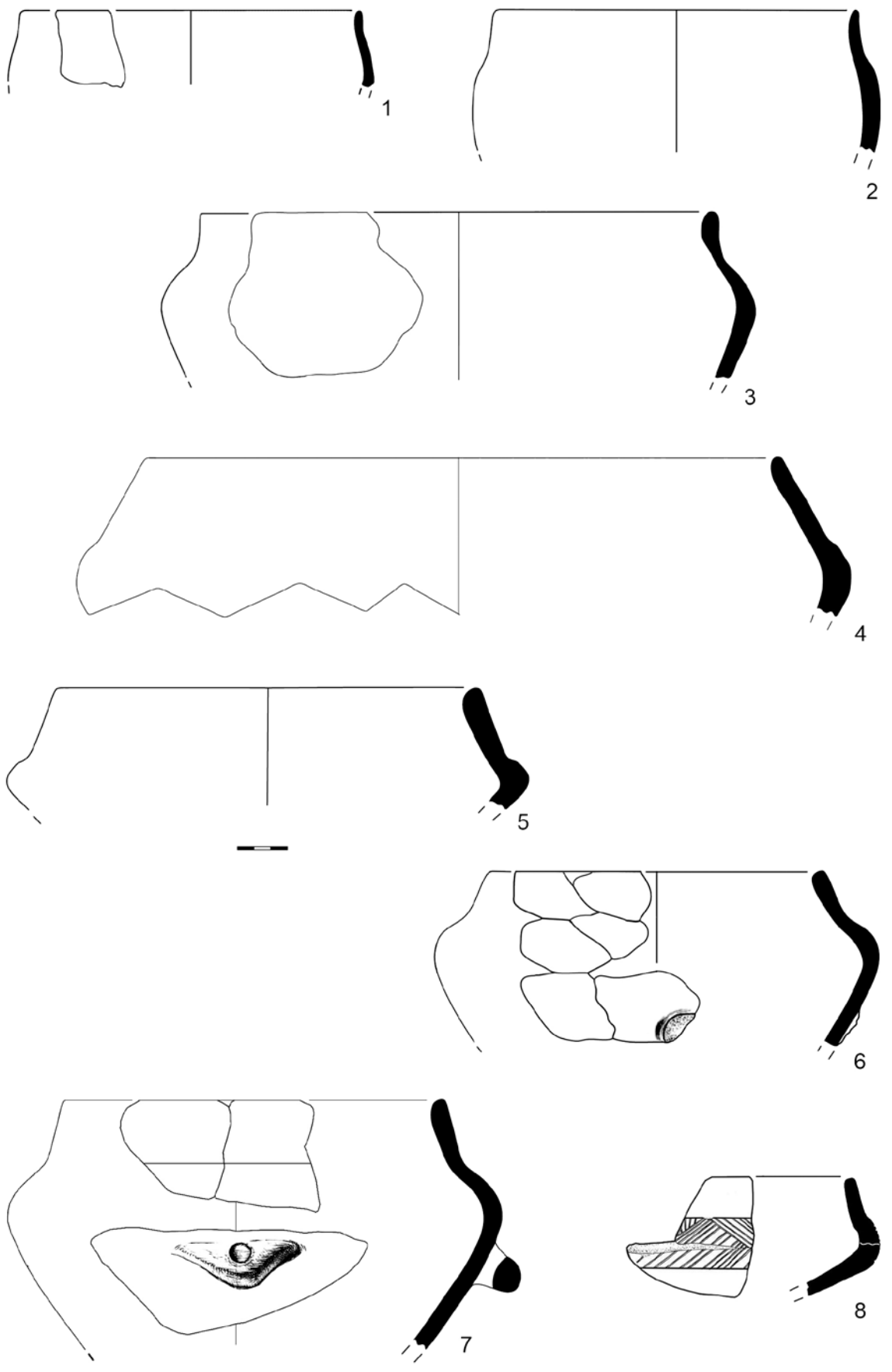
[290] В литературата се използват също и термините сферични или „полусферични" купи. Те обаче не са съвсем точни, тъй като формата обикновено не е точно на сфера – т.е. вертикалното сечение не е кръг, а е леко издължено (овално), освен това горната част на „сферата" е „отрязана" в една или друга степен. По тази причина използваме определението „купи със заоблени стени".

[291] Това определение е в известна степен условно, тъй като няма ясно изявена „триетажна" профилация.

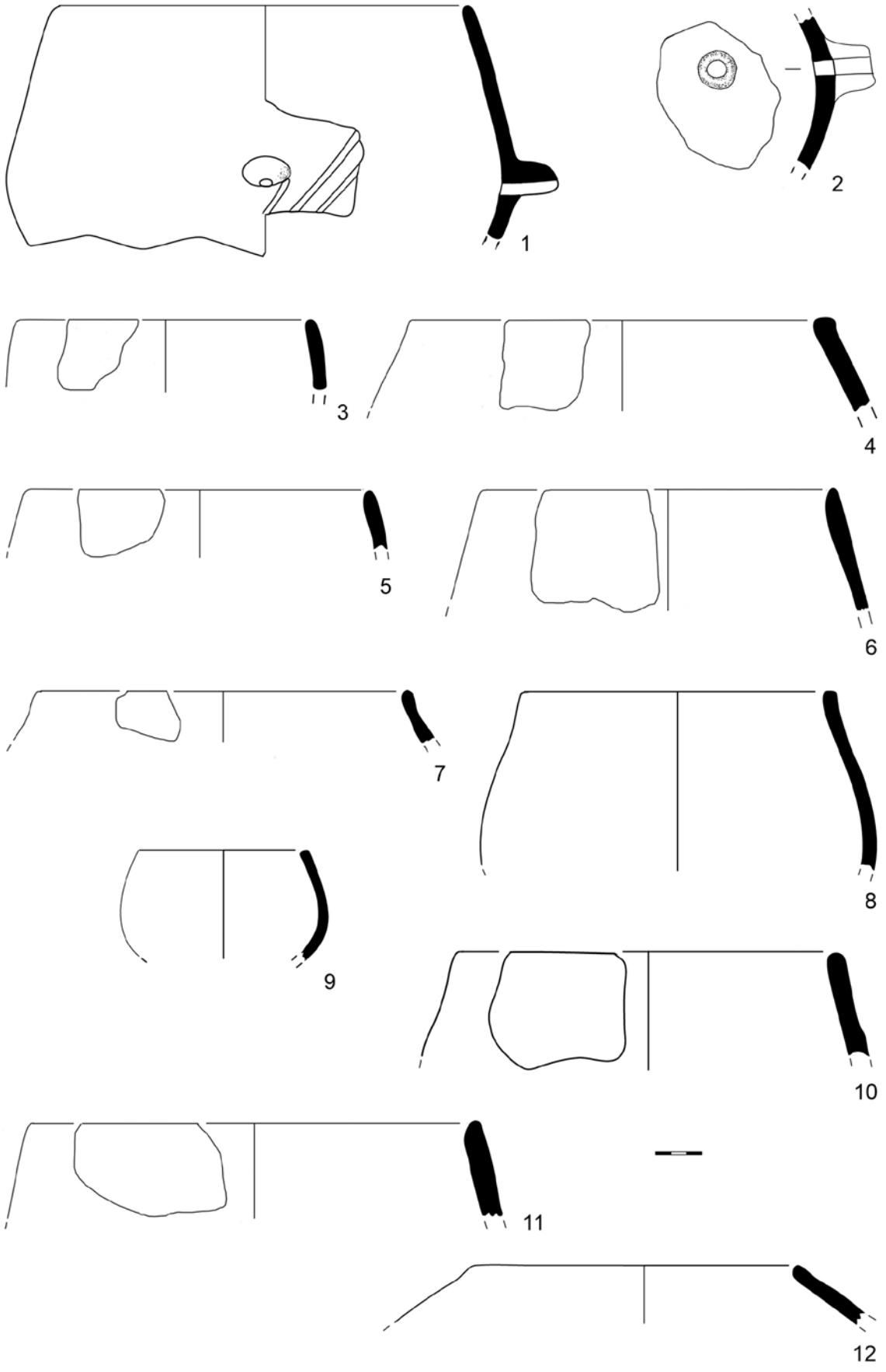
[292] Виж публикацията в настоящия том.

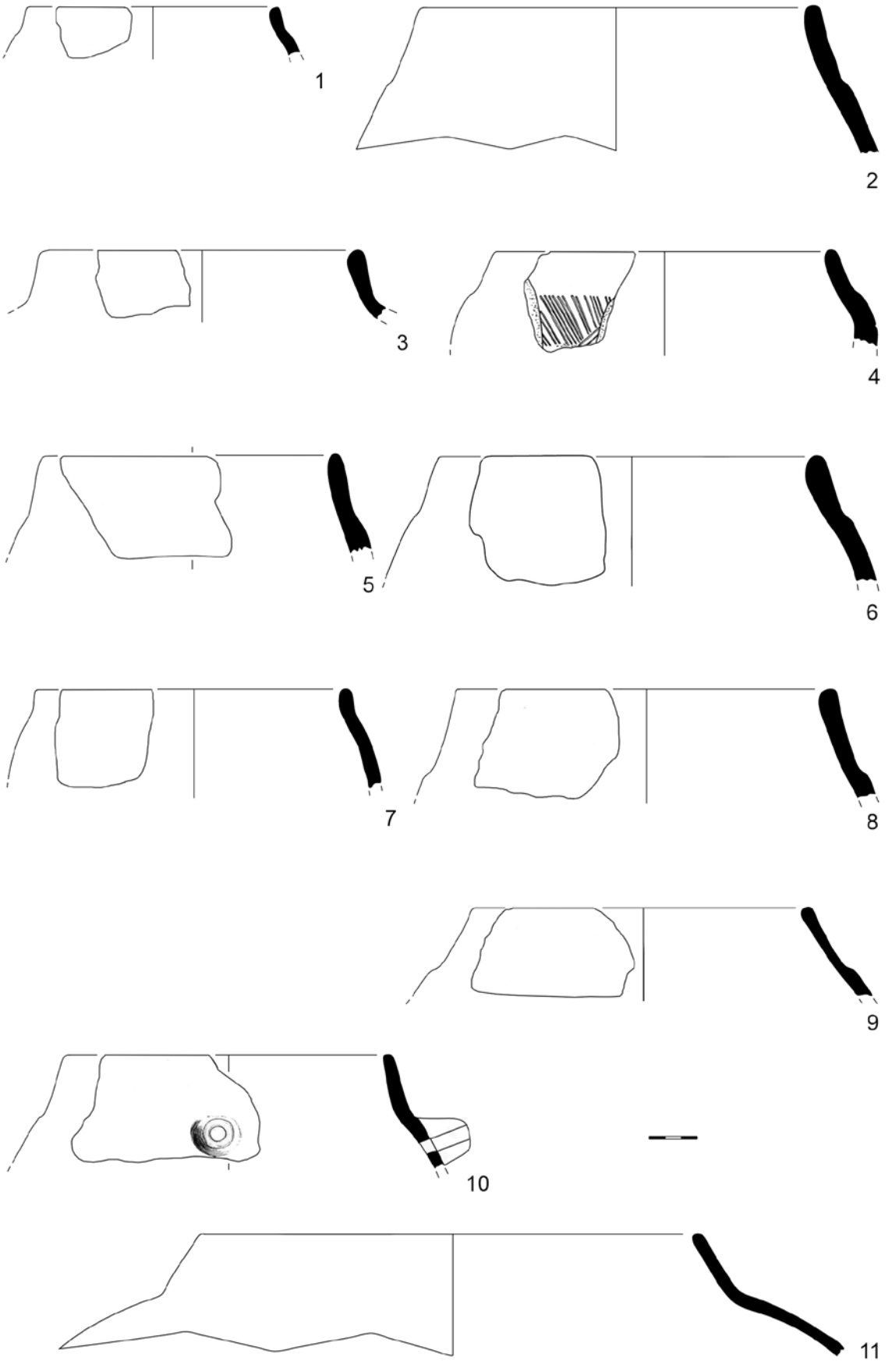
Обр. VIII.6. Керамични купи.
Fig. VIII.6. Ceramic bowls.

Обр. VIII.7. Керамични купи.
Fig. VIII.7. Ceramic bowls.

Обр. VIII.8. Керамични гърнета.
Fig. VIII.8. Ceramic jars.

Обр. VIII.9. Керамични гърнета.
Fig. VIII.9. Ceramic jars.

сферични (обр. VIII.8: 8; VIII.9: 11) и заоблено-биконични (обр. VIII.4: 9). При сферичните под устието обикновено има обособена ниска шия – по-често тя е конична (обр. VIII.9: 10, 11), но се среща и цилиндрична (обр. VIII.9: 7). Понякога шията само е маркирана чрез леко вдълбаване или профилиране малко под устието (обр. VIII.9: 1, 5, 6). В повечето случаи устийният ръб е заоблен двустранно (обр. VIII.8: 3, 5, 10; VIII.9: 4, 5, 7, 9) или от вътрешната страна (обр. VIII.9: 1, 3, 8). В отделни случаи може да е леко заострен (обр. VIII.8: 6, 11), слабо профилиран навън (обр. VIII.8: 4, 7) или равно отрязан (обр. VIII.8: 8). Някои екземпляри са с вертикални дъговидни дръжки върху най-изпъкналата част на тялото. Понякога са снабдени с чучур – при най-изпъкналата част на тялото или под шийката (обр. VIII.9: 10).

Най-голям процент от гърнетата са със загладена повърхност, следвани от тези с груба повърхност. Излъсканата повърхност се среща рядко, като са налице съдове с умишлено огрубена или излъскана горе, огрубена долу повърхност. Украса се среща сравнително рядко, като е представена позитивната релефна и врязаната.

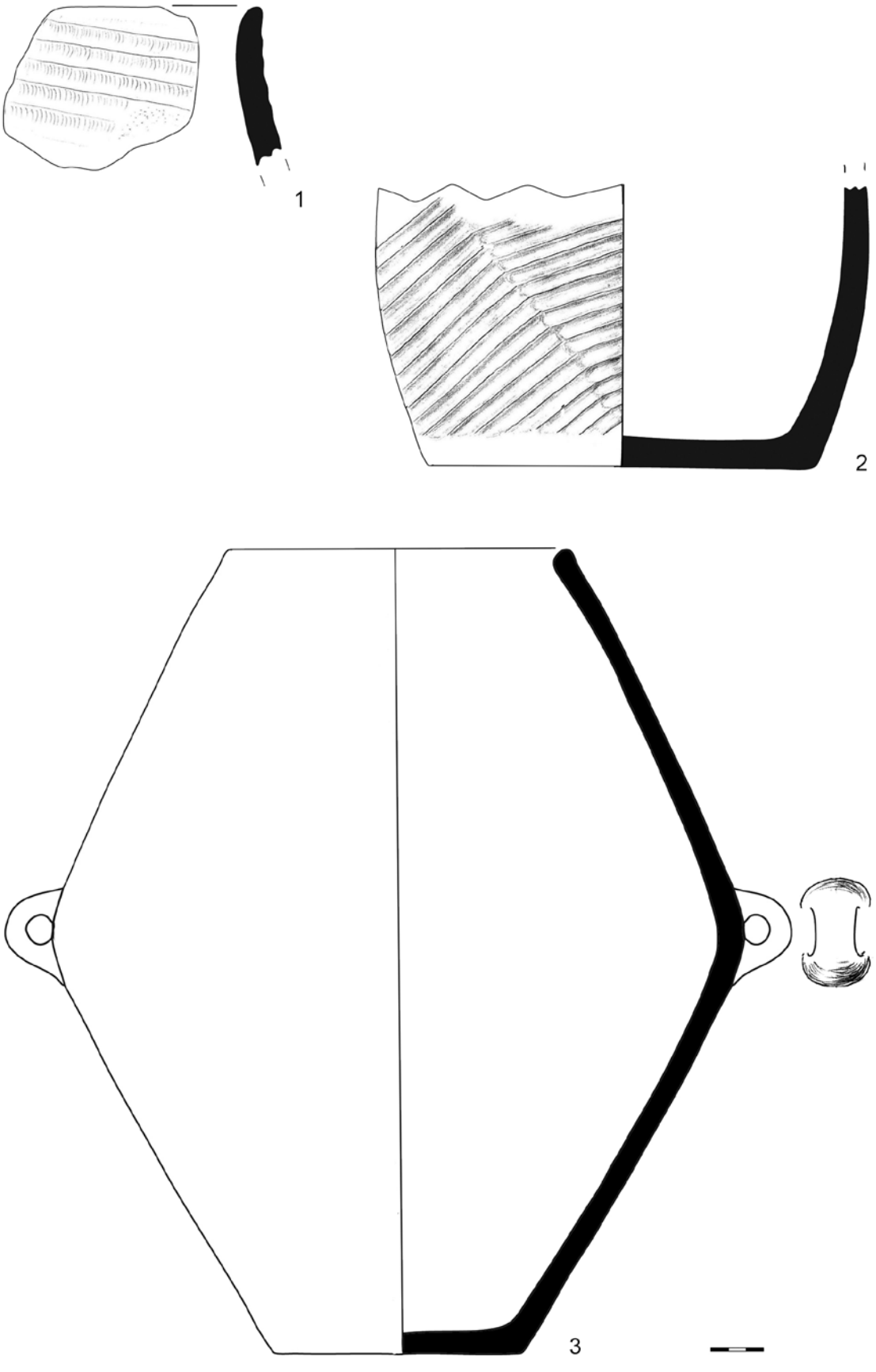
Хранилища. Съдове, които по съотношението на отделните елементи отговарят на определението за гърнета, но се отличават с големите си размери и съответно със своята вместимост, която предполага и по-различна функция от тази на гърнетата (обр. VIII.10). Стените им са с дебелина над 15 мм. Имат биконична форма с повече или по-малко заоблен прелом. Обикновено на прелома или непосредствено над него има вертикална дъговидна дръжка (обр. VIII.10: 3). Такъв съд бе открит източно от сграда 4, леко вкопан в древния терен (обр. II.1).

Кани. Триделни съдове с висока шия и дръжка. Те са сравнително слабо представени в Орлица (обр. VIII.11: 5 – 13). Тялото може да е заоблено биконично (обр. VIII.11: 13) или приблизително сферично (обр. VIII.11: 10). Шията обикновено е с форма на пресечен конус (обр. VIII.11: 5, 7, 8, 10 – 12), но в някои случаи е почти цилиндрична (обр. VIII.11: 6, 9). Диаметърът на устието е между 7 и 12 см. Устийният ръб е прав, заоблен двустранно (обр. VIII.11: 5, 7, 8) или от вътрешната страна (обр. VIII.11: 6, 9, 10). Само в един случай е леко извит навън (обр. VIII.11: 12). Повечето екземпляри са с хоризонтални дръжки върху шията или непосредствено под нея (обр. VIII.11: 7, 9, 11, 12). Подобни дръжки са характерни за каните от селището Върхари и изглежда в Орлица се явяват продължение на тази традиция. С „наследство“ от Върхари могат да се свържат и т. нар. „тунелести“ дръжки, като една вертикална такава има и върху шията на кана (обр. VIII.11: 6). Досега данни за кана с подобна дръжка имаме само от селището при Върхари[293] и от последния халколитен хоризонт на селищна могила Юнаците[294]. Срещат се и екземпляри с вертикални лентести дръжки в горната част на тялото – между прелома и началото на шията или между прелома и устието (обр. VIII.11: 10, 13), но те са значително по-малобройни от хоризонталните дръжки. Повърхността на каните е добре загладена. Не са открити фрагменти със запазена украса.

Чаши (обр. VIII.11: 1 – 4). Критерий за обособяването на тази група не е формата, а размерът. Височината им се движи между 5 и 8 см, а максималният им диаметър – между 6 и 9 см. Малките им размери и съответно малката им вместимост обуславят и различната им функция. Срещат се рядко. Напълно запазен е само един екземпляр с височина 6 см и максимален диаметър 7,2 см (обр. VIII.11: 2). Представени са два типа – биконични (обр. VIII.11: 1 – 3) или обърнатоконични с леко конвексни стени (обр. VIII.11: 4). Устието им е право, заоблено двустранно или от вътрешната страна. Преобладават биконичните чаши с остър прелом. Повечето са добре оформени, със загладена повърхност, но при една тя е груба, а при друга – съзнателно огрубена. Само в един случай има украса – елипсовидна пъпка на прелома (обр. VIII.11: 3).

[293] Виж публикацията на обект Върхари в настоящия том – гл. XI, обр. XI.18: 4.

[294] Непубликуван материал. Лични наблюдения на Я. Бояджиев и К. Бояджиев, които са ръководители на разкопките.

Обр. VIII.10. Керамични съдове-хранилища.
Fig. VIII.10. Ceramic storage vessels.

Миниатюрни съдчета (обр. VII.1: 16 – 18). Два фактора определят обособяването на тази група. Първият от тях са малките размери – височина под 4 см и максимален диаметър под 5 см, а вторият – грубото им оформяне и относително дебелите стени, които намаляват допълнително вместимостта им. Малката вместимост прави малко вероятна практическата им употреба като съдове. Като се има предвид и небрежната им изработка, може да се предположи, че те представляват детски играчки. Открити са три такива съдчета – две от тях са биконични (обр. VII.1: 17, 18), а третото е цилиндрично (обр. VII.1: 16).

Капаци (обр. VIII.12: 8 – 14). Почти всички открити екземпляри се отнасят към типа, известен като „капаци за пещи“. Те са сравнително близки по размери – диаметърът им е между 11 и 14 см, дебелината на стената от 9 до 16 мм. Най-съществената разлика е във височината им – между 3 и 8,5 см. Застъпени са два типа – полусферични (куполовидни) и конусовидни. Преобладават куполовидните. Освен във височината (и съответно извивката) на купола разлика има и при оформянето на перваза им – в повечето случаи той е хоризонтален (обр. VIII.12: 9, 11, 14), но при някои екземпляри е извит нагоре (обр. VIII.12: 12). Подобно е положението и с конусовидните капаци, един от които има и два срещуположни издатъка от вътрешната си страна (обр. VIII.12: 10, 11).

Въпреки че отделни екземпляри имат много добри паралели във Върхари, като цяло е налице добре забележима разлика между двете селища. В Орлица ниските капаци с удебелен купол (обр. VIII.12: 11) са много слабо застъпени. Същевременно при капаците с приблизително еднакво дебела стена ясно преобладават сравнително ниските и заоблени (т. нар. куполовидни), докато във Върхари доминират по-високите и заострени. В Орлица първазите са предимно хоризонтални, а във Върхари преобладават тези с извит нагоре ръб[295].

Открит е само един екземпляр на плосък капак на съд. Той е с диаметър 11,3 см и дебелина 1,7 см, като е съвсем леко конвексен.

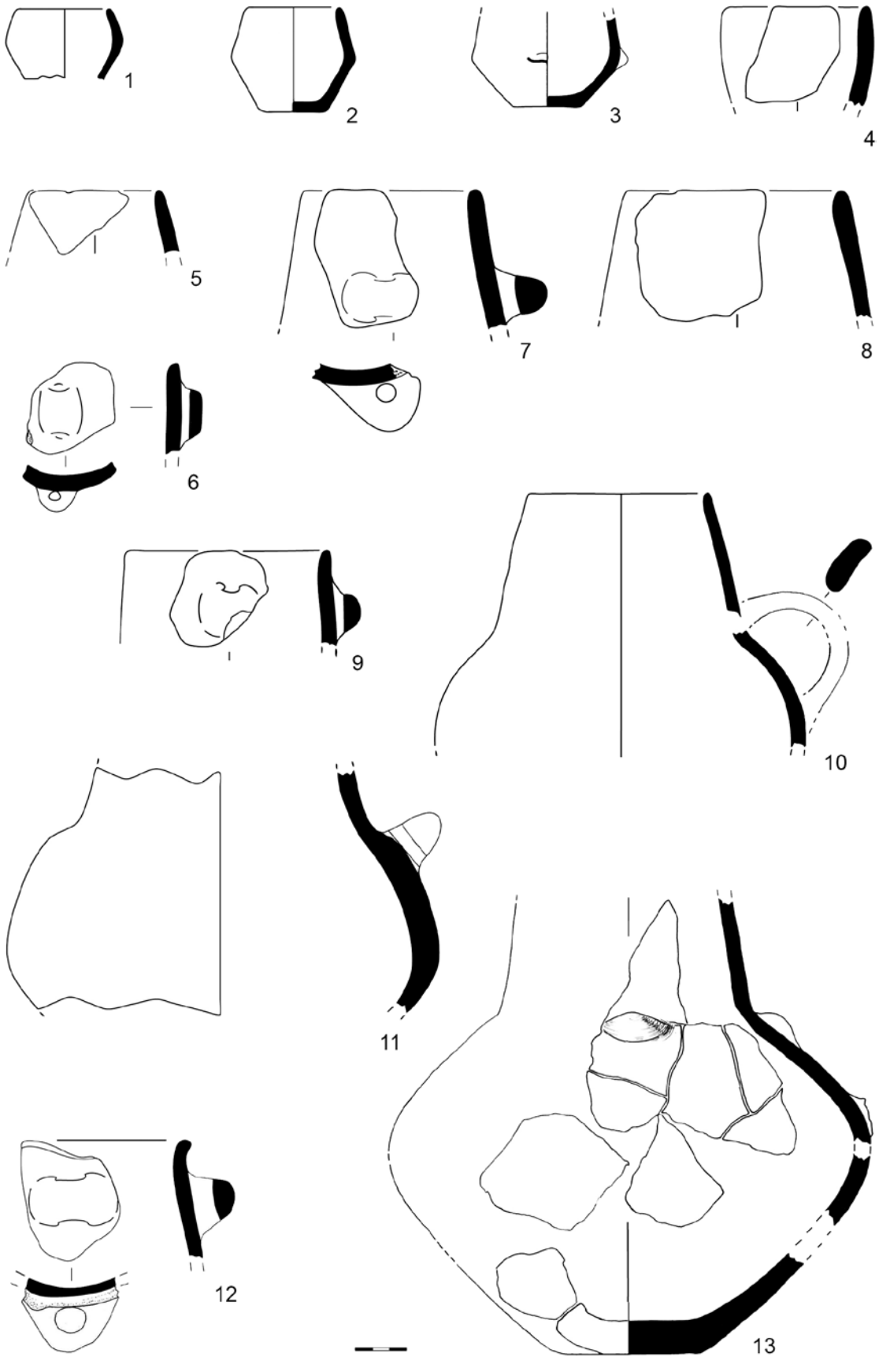
Изделия с перфорирани стени – цедки и димари (обр. VIII.12: 1 – 7). Тези съдове са познати в литературата под общото название „цедки“. Различната форма на съдовете, големината, разположението и гъстотата на дупките дават основание да се предположи и различна функция. В Орлица са запазени само малки фрагменти от съдовете, които не дават възможност за възстановяване на формите и съответно за определяне на функцията им. Единственият фрагмент, който дава по-сигурна информация, представлява горната част на димар (обр. VIII.12: 7). Възможно е и някои други фрагменти също да са от димари, но от долната им част (напр. обр. VIII.12: 3, 4). Състоянието на ръба им обаче не дава възможност да се определи дали се касае за устие, или за основа на съда, а комбинацията от вторично обгаряне и продължително въздействие на вода е унищожила първоначалния вид на повърхността им. Някои от съдовете обаче явно не са димари, а „цедки“ (напр. обр. VIII.12: 1, 2).

Забелязва се определена концентрация на съдовете с перфорирани стени в сграда 4 и в района около нея (обр. VII.2).

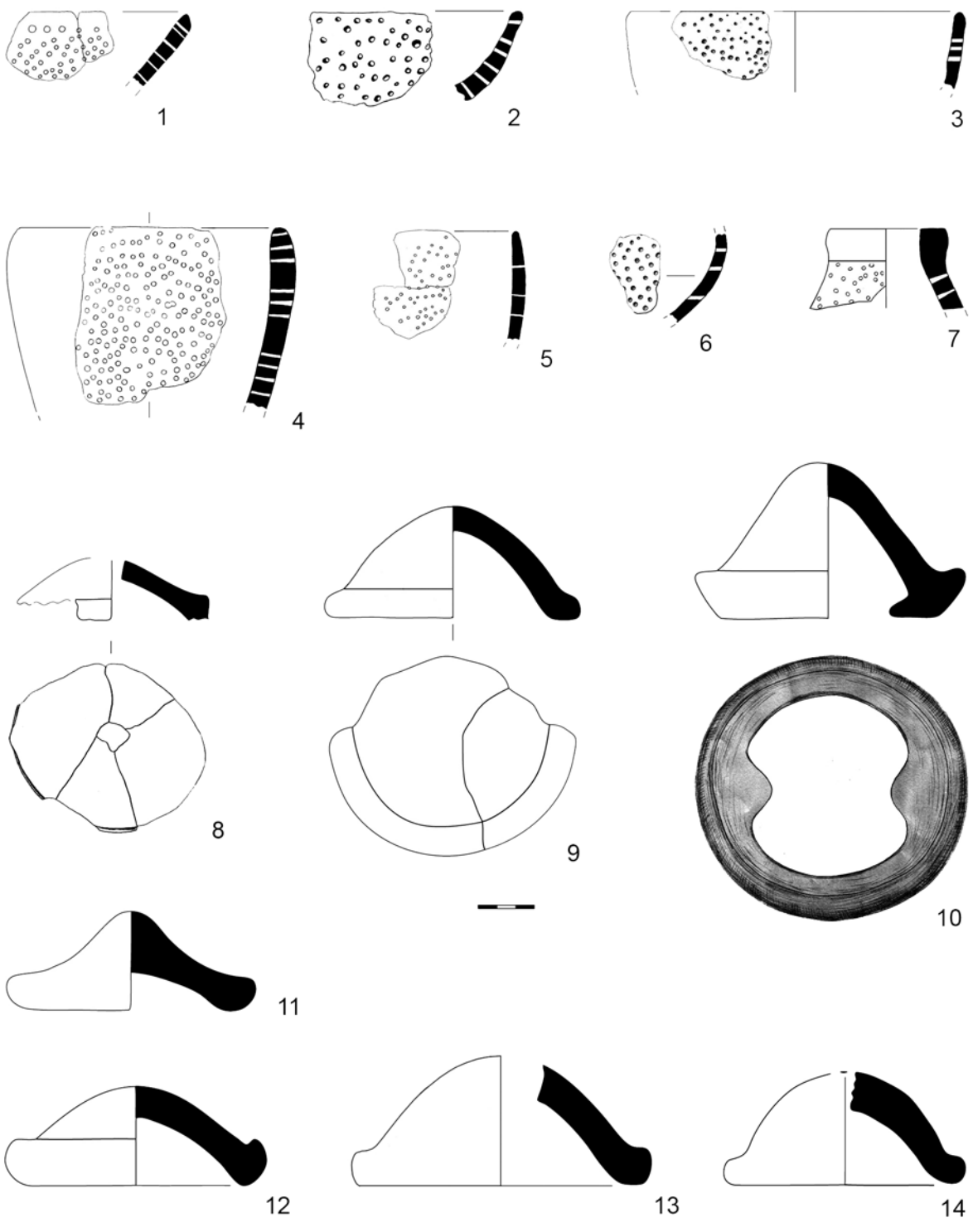
Елементи на съдове

Дръжки. За разлика от повечето халколитни обекти в Орлица преобладават не вертикалните, а хоризонталните дръжки – около 55% от всички. При вертикалните ясно доминират дъговидните лентести дръжки, които обикновено са силно издути, полукръгли (обр. VIII.10: 3; VIII.11: 10; VIII.13: 15). Срещат се, макар и рядко, и тунелести (обр. VIII.11: 6). Значително по-голямо е разнообразието при хоризонталните дръжки. Те може да са както с отвор, така и плътни. От тези с отвор са представени дъговидните лентести, възжестите, тунелестите и езичести с отвор (обр. VIII.2: 7, 10; VIII.6: 11; VIII.7: 7; VIII.11: 7, 9, 11, 12). Плътните дръжки са малобройни, основно езичести.

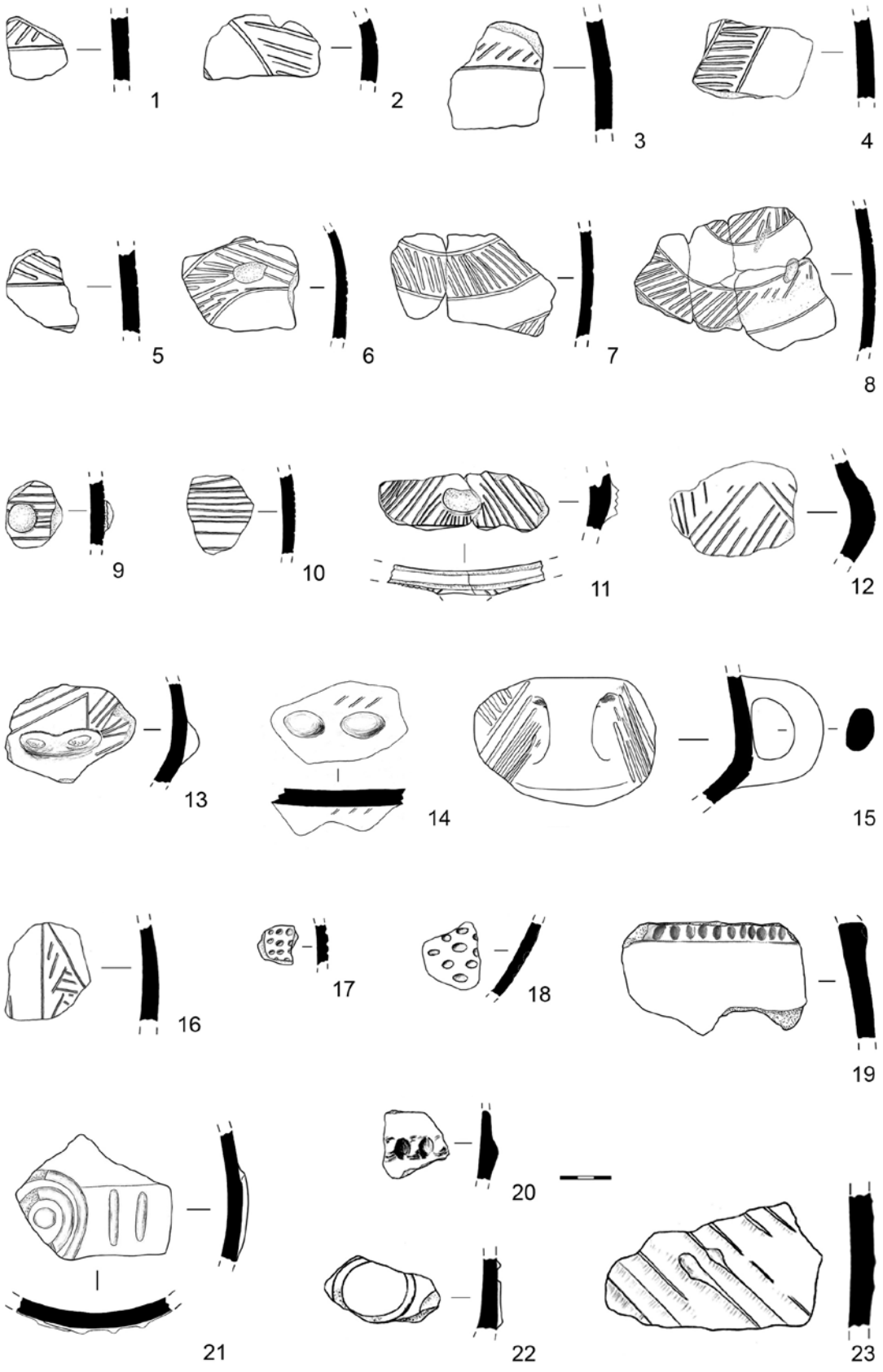
[295] Виж обр. X.3: 6 – 11 в публикацията на обект Върхари в настоящия том.

Обр. VIII.11. Керамични чаши (1 – 4) и кани (5 – 13).
Fig. VIII.11. Ceramic cups (1 – 4) and jugs (5 – 13).

Обр. VIII.12. Керамични „цедки“ (1 – 7) и „капаци за пещи“ (8 – 14).
Fig. VIII.12. Ceramic “strainers” (1 – 7) and “oven-caps” (8 – 14).

Обр. VIII.13. Керамични фрагменти с украса: 1 – 16 – врязана украса; 17 – 18 – ямички; 19 – 20 – релефни ленти с ямички; 21 – 22 – релефни ленти; 23 – барботина.

Fig. VIII.13. Decorated pottery fragments: 1 – 16 – incised decoration; 17 – 18 – impressed decoration; 19 – 20 – relief bands with impressed decoration; 21 – 22 – relief bands; 23 – barbotine.

Чучури. Регистрирани са девет фрагмента от съдове с чучури. Използвани са при съдове със заоблени стени – предимно при гърнета, но също така и при сферични купи. Обикновено са върху най-издутата им част (заобления прелом), но се срещат и такива, поставени непосредствено под устийната част. В зависимост от напречното им сечение те могат да се разделят на два типа – затворени (кръгли) и отворени (дъговидни). Преобладават затворените чучури – 7 броя (обр. VIII.8: 2; VIII.9: 10). По дължина те имат форма на пресечен конус със слаб наклон на стената. Външният им ръб е леко заоблен. Дълги са между 2 и 3 см, диаметърът при основата им също е между 2 и 3 см. Може да са хоризонтални или леко наклонени нагоре (обр. VIII.9: 10). Отворените чучури са представени само с два фрагмента.

Украса на съдовете

Използвани са разнообразни техники за украса на съдовете. Значително преобладава релефната украса (позитивна или негативна) – при около 81% от украсените съдове. Съотношението между нея и рисуваната украса обаче не може да бъде точно определено, тъй като зависи от степента на запазеност на повърхността.

Най-широко е застъпена врязаната украса (обр. VIII.7: 8; VIII.8: 1; VIII.9: 4; VIII.13: 1 – 16). Преобладават тънките, средно дълбоки врязвания (при около 70% от случаите). Най-често профилът им е U-образен (при около 2/3 от случаите), но се среща и триъгълен (около 1/4 от случаите) или правоъгълен. Орнаментът се състои основно от групи успоредни линии, разположени под ъгъл една спрямо друга (обр. VIII.13: 12; 13; 15) или запълващи ленти (дъговидни, коси, хоризонтални), ограничени също от врязани линии (обр. VIII.7: 8; VIII.13: 1 – 8). В отделни случаи врязванията са хоризонтални (обр. VIII.13: 10). Макар и по-рядко, но са застъпени и широките врязвания – при около 20% от случаите (обр. VIII.8: 1). Срещат се и единични врязани линии или широки жлебове. Врязаната украса се използва предимно при купите със заоблен прелом (обр. VIII.7: 8; VIII.9: 4; VIII.13: 12).

Представени са, макар и рядко, кръглите набождания (обр. VIII.13: 17) и овалните ямички (обр. VIII.13: 18).

Добре е разпространена и позитивната релефна украса. Най-често се срещат пъпките – различни по големина, елипсовидни (обр. VIII.11: 3, 13; VIII.13: 13, 14) или кръгли (обр. VIII.13: 9), единични (обр. VIII.1: 7; VIII.11: 3, 13; VIII.13: 9) или по двойки (обр. VIII.5: 1; VIII.13: 13, 14). Понякога те са комбинирани с врязана украса (обр. VIII.13: 6, 9, 11, 13, 14). Добре са представени пластичните ленти, обикновено с вдлъбвания (обр. VIII.13: 19, 20) или насечки, но също така и гладки. Както във Върхари и тук се срещат „релефни ръбове“, които образуват геометрични мотиви – най-често кръгове (обр. VIII.13: 21, 22). В единични случаи е използвана канелюра (обр. VIII.4: 1, 2) и провлачвания на пръсти (обр. VIII.13: 23).

Графитна рисунка е установена при близо 18% от украсените съдове. Вероятно този процент е бил по-висок, тъй като при значителна част от съдовете повърхността е нарушена и съответното рисунката е унищожена. При това е напълно възможно дори при съдове със сравнително запазена повърхност графитната украса върху нея да е отмита. Не е изключено именно на въздействието на водата да се дължи отсъствието на рисувана с пастьозна боя украса. Открит бе един фрагмент, на който ясно личи отпечатък на мотив, останал след опадането на боята, с която е бил нанесен. До нас обаче са достигнали само фрагменти с графитен орнамент. Графитната украса е използвана предимно при паници и биконични купи (обр. VIII.2: 10; VIII.3: 2 – 4, 15; VIII.4: 2, 3; VIII.6: 3, 6 – 9). При паниците тя може да е разположена от вътрешната страна (обр. VIII.3: 4), от външната (обр. VIII.3: 2, 15) или и от двете (обр. VIII.2: 10; VIII.3: 3). При купите преобладава украсата от външната страна, но в някои случаи има орнамент и върху двете повърхности (обр. VIII.6: 3, 6 – 9). Орнаментът е предим-

но позитивен (при около 91% от случаите) – доминират тънките прави хоризонтални или коси линии, но са застъпени и криволинейните мотиви – основно дъговидни линии. Фрагментарността на материала и лошото състояние на повърхността не дават възможност за установяване на цели композиции.

VIII. POTTERY

Yavor Boyadzhiev

The pottery found at the site is poorly preserved mainly due to the action of water. Plates and jars are the main pottery shapes.

The plates are usually conical and open and differ mainly in the rim shape. The following types have been distinguished: plates with a straight rim (Fig. VIII.1: 1, 2); plates with S-shaped rims whose edge can be thinned, regular or thickened (Fig. VIII.2); plates with a rim thickened at the inside (Fig. VIII.1: 3 – 5); plates with a vertical rim (Fig. VIII.3: 4, 9, 11); plates with an inverted rim (Fig. VIII.3: 1 – 3, 5 – 8, 12, 16).

The jars are represented by two main types – spherical (Fig. VIII.8: 8; 74: 11), and biconical with a smooth carination (Fig. VIII.4: 9). The spherical jars usually have a short conical or cylindrical neck. The biconical jars with rounded carination usually do not have such well-shaped neck; sometimes, the neck is slightly marked by a shallow incision below the rim (but some of the spherical jars are also shaped in a similar way).

The bowls are the third group in terms of number of finds following the plates and the jars. The following types have been documented:

– Biconical bowls (Fig. VIII.4; VIII.5: 5, 7; VIII.6: 2 – 11). There are different variants of this shape – with a short or tall upper part. The carination is sharp or rounded. The shapes with rounded carination often have a slightly flared and rounded rim.

– Conical bowls with cylindrical upper parts (Fig. VIII.5: 4). Their upper part is shorter than the lower one. They usually have thickened carination marked on the outside.

– Globular bowls (Fig. VIII.5: 3; VIII.7: 1, 2). Two variants are documented: bowls with straight rims and ones with a rim marked by a wide shallow depression 2 – 3 cm below the end of the rim.

– Three-partite bowls. Their rim is either straight or slightly thickened on the inside.

Some of the bowls have vertical handles. There are also bowls with horizontal cylindrical lugs below the carination.

Jugs (Fig. VIII.11: 5 – 13) and cups (Fig. VIII.11: 1 – 4) are not very common. Some of the jugs have a small horizontal lug below the rim. The cups are biconical or with straight, slightly convex sides.

Incised decoration is the most common (Fig. VIII.7: 8; VIII.8: 1; VIII.9: 4; VIII.13: 1 – 16). Usually, the pattern consists of several parallel lines arranged at an angle to each other (Fig. VIII.13: 11 – 13; 15). The incisions are narrow and relatively shallow. There are also single incised lines or wide grooves. The bowls with rounded carination are the vessels which are most often decorated with incisions (Fig. VIII.7: 8; VIII.9: 4; VIII.13: 12). Some of the vessels are decorated with triangular or rectangular pricks (Fig. VIII.13: 17), or with nail impressions. Graphite-painted decoration is also present, especially on plates and biconical bowls (Fig. VIII.3: 2 – 4, 15: VIII.2: 10; VIII.4: 2, 3; VIII.6: 3, 6 – 9). The comparatively low number of graphite-painted sherds is probably a result of the water impact on the vessels' surface. Numerous vessels were decorated with plastic bands carrying finger imprints or incisions, or with plastic knobs, single or double, differing in size or shape.

IX. ХРОНОЛОГИЧЕСКО МЯСТО НА ОБЕКТА

Явор Бояджиев

За селището са получени две ^{14}C дати: Ly-14799: 5780±35 BP и Ly-14800: 5690±35 BP[296]. Дати с подобни стойности са характерни за първата половина и средата на късния халколит (I и II фаза на култури Караново VI, Коджадермен и Варна) – от селищните могили Азмашка, жилищен хоризонти IV-2[297]; Овчарово, хоризонти VI – IX; Русе, хоризонт XII; Смядово, хоризонти VII и VI (Görsdorf, Boyadzhiev 1996, 135, 144, 147 – 148; Boyadzhiev Y. 1995, 167 – 173, Fig. 10); голяма част от датите от Варненския халколитен некропол (Chapman et al. 2006; Higham et al. 2007; Гайдарска 2011; Boyadzhiev Y. 2016). Дати с подобни и дори по-ниски стойности обаче се срещат и през ранния халколит – например от селищната могила Караново, Азмашката селищна могила – жилищни хоризонти III-2 и III-3, от селището Слатино (Görsdorf, Boyadzhiev 1996, 133, 135, 145 – 146; Boyadzhiev Y. 1995, 182). Съвпадението на ^{14}C датите за ранния и късния халколит се дължи на локална аномалия, регистрирана през V хил. пр. Хр. на Балканския полуостров (Boyadzhiev Y. 1995, 167 – 171; Boyadzhiev Y. 2015, 386 – 390). По тази причина освен стойностите на ^{14}C датите за уточняване на абсолютната хронология е необходимо да се изясни и мястото на обекта в относителната хронология.

Керамичният материал от Орлица има редица паралели с този от Върхари[298]. Това се отнася до всички типове съдове.

Паници:

- тези с профилирано навън устие застъпват всички подтипове (I.2.A – I.2.F), представени във Върхари. Подтипове I.2.A, I.2.D, I.2.E, застъпени добре в Орлица с различни варианти, не са характерни за ранния и средния халколит. По-масовото им разпространение е засвидетелствано през втората половина на късния халколит, при това предимно в Родопите (Перперикон) и съседни области – долините на реките Места (Илинден – Клисура – Тодорова 2017, обр. 5: 11, 12) и Струма (Чохаджиев 2007, обр. 37: 2, 4).
- екземплярите с удебелено отвътре устие отговарят на подтип I.3.A;
- с устие, пречупено от външната страна навътре, а от вътрешната страна право или с лека плавна извивка, са аналогични с подтипове I.4.C и I.4.D;
- паниците с пречупено или извито навътре устие имат своите съответствия в подтипове I.4.A и I.4.B;
- съдовете с извито нагоре (вертикално) устие имат паралели с паници I.5.A и паници-купи II.2.B според типологията на керамиката от Върхари.

Купи:

- биконичните купи имат най-точни аналогии при подтипове III.3.A, III.3.B и III.3.C;

[296] Датирането е извършено по проекта Balkans 4000.

[297] При датите от Азмашката селищна могила трябва да се има предвид и голямото им стандартно отклонение.

[298] Виж публикацията в настоящия том и съответните образи, както и Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016b.

– цилиндрично-коничните купи имат съответствия при подтипове III.1.A, III.1.F, III.2.C;
– купите със заоблени стени в Орлица застъпват форми, масово разпространени през халколитната епоха, така че не могат да се считат за особено индикативни. Все пак ще отбележим значителната близост на някои купи с тези от подтип III.5.C. от Върхари;
– всички варианти на сложнопрофилираните („гърневидни“) купи имат паралели в подтипове III.3.E, III.4.A, III.4.B, III.6.A (със заоблен преход към устийната част);
– гърнетата от Орлица имат съответствия в подтипове IV.2.A – IV.2.D от Върхари;
– каните от двата обекта също изглежда застъпват близки форми, но фрагментарното им състояние не позволява сигурни заключения. Все пак и в Орлица, както и във Върхари, хоризонталните дръжки върху шията на каната (или при нейната основа) ясно доминират над вертикалните.

Съвпадение има и при един специфичен елемент, който е непознат от други обекти[299] (с изключение на един екземпляр от селищна могила Юнаците[300]) – т. нар. тунелести дръжки, които могат да бъдат както хоризонтални (под прелома на биконични купи), така и вертикални (на шията на кани).

Съществената разлика между двата обекта е отсъствието в Орлица на форми, които са свързани с ранния халколит или с прехода ранен – късен халколит: лилиевидните паници (подтип I.1.D), паници с един или два издатъка над устието (подтипове I.1.B и I.1.C) и тези с пречупено навън фуниевидно устие (подтипове II.1.G – I), подставките. При биконичните купи в Орлица ясно преобладават по-острите преломи за сметка на заобленитe. В Орлица отсъства и характерната за първата половина на халколита врязана украса тип „стълбичка“, добре представена във Върхари. Като цяло керамиката от Орлица се вписва добре в керамичния комплекс на класическия късен халколит. Същевременно са налице и определени различия с комплексите от селища, които се датират към финалния етап на късния халколит както в Източните Родопи – Татул (Leshtakov et al. 2016; Тодорова 2017, 130 – 136, обр. 61 – 74), Перперикон (Тодорова 2017, 152 – 155, обр. 87 – 96[301]), Пчеларово (Тодорова 2017, 157 – 160, обр. 101 – 106), Глухите камъни (Тодорова 2017, 155 – 157, обр. 97 – 100), така и в Западните – Ягодинската пещера (Todorova, Avramova 2016; Тодорова 2017, 122 – 130, обр. 42 – 60), Долно Дряново (Todorova 2016; Тодорова 2017, 116 – 122, обр. 30 –41). Керамиката от Орлица изглежда е малко по-ранна и от тази от поставените от Н. Тодорова в края на „класическия“ късен халколит селища от Родопите – Господинци, Боровица, но наличният материал от тях е твърде малко за сигурни съпоставки, а освен това е без сигурен стратиграфски контекст (Тодорова 2017, 263, обр. 121, 131 – 132, 133 – 134). Всички налични досега данни показват, че в относителната хронология Орлица следва Върхари, като най-вероятно се датира непосредствено след него.

Като се има предвид анализът на керамичния комплекс и на радиовъглеродните дати, селището трябва да бъде отнесено към първата половина на късния халколит, най-вероятно между 4500 и 4300 cal. BC[302].

[299] Поне от публикуваните материали.

[300] Непубликуван материал. Лични наблюдения на авторите, които са ръководители на разкопките.

[301] Както и лични наблюдения на Я. Бояджиев (консултант за халколитната епоха на археологическото проучване в Перперикон) и К. Бояджиев.

[302] Поради локална аномалия в развитието на конвенционалните ^{14}C дати от средния и късния халколит, която засяга Балканския полуостров, калибрираните стойности на датите от средния и късния халколит от територията на България явно не отговарят на реалните и се налага известна интерполация (виж Boyadzhiev Y. 1995, 167 – 173).

IX. ABSOLUTE AND RELATIVE CHRONOLOGY

Yavor Boyadzhiev

Two 14C dates are available for the site: Ly-14799: 5780 ± 35 BP and Ly-14800: 5690 ± 35 BP. The pottery assemblage is typical for the Late Chalcolithic in the region. It is closest to the pottery of the Varhari settlement, but there are no forms and decorations that are associated with the first half of the Chalcolithic. At the same time, there are differences with the pottery from settlements, which date to the final stage of the Chalcolithic in the Eastern Rhodope Mountains.

Given the anomaly in the development of the radiocarbon dates from the Late Chalcolithic in Bulgaria (which repeat those from the Early Chalcolithic), as well as the parallels of the pottery assemblage, the existence of the settlement should be dated to the first half of the Late Chalcolithic – most likely between 4500 and 4300 cal. BC.

X. АРХЕОБОТАНИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

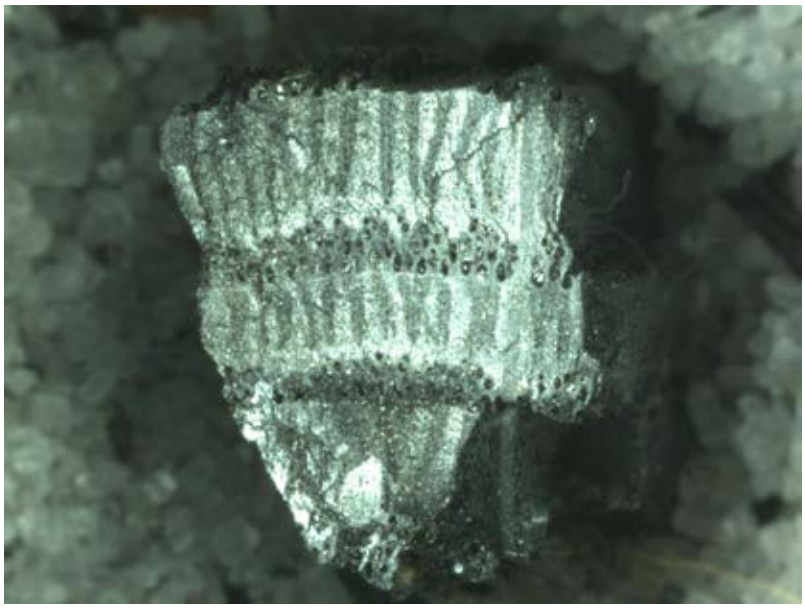
Цветана Попова

Археоботаничните проби представляват част от всяко отделно струпване на растителни останки, установено на терена. Преобладава ботаничният материал от жилище № 1 (в кв. D21 и E21, мазилки от кв. D25, D26 и E24). Останалите проби произхождат от археологически структури в жилище № 5, от яма в жилище № 6, от ями № 11 и № 12, както и от квадрати C27 и D32.

Сграда № 1. В жилището е разкрит дървен под. Установени са няколко горели големи дъски – приблизително 5 м. Дъските са изключително добре консервирани. В близост до тях е констатирана редица от 20 дупки на колове с ясни очертания и запазена вътре в тях овъглена дървесина. От всяка от тези негативни структури бе взета проба. Анализът показа, че всички колове са били изработени от дъбова дървесина. Средната годишна възраст на дърветата е била 10,6 г., като най-старото отсечено дърво е било на около 20 години, а най-младото на 5. Средният диаметър на дърветата е 0,097 м, най-широкият е 0,16 м, а най тесният – 0,05 м. Средната дълбочина на забиване е 0,048 м, като най-дълбоката е 0,08 м, а най-плитката е 0,04 м. Резултатът от анализа показва, че голяма част от дърветата са били млади и приблизително на една и съща възраст, което предполага, че са били отсечени наведнъж от едно място. В същото жилище бяха взети проби и от овъглените дъски. Две от тях са от дъб, а третата от бор. Отново от дъб са намерените фрагменти в дупките от югоизточния ъгъл на жилището, както и от други контексти. Освен дъбовата дървесина бяха установени и множеството малки фрагменти от ясен, събрани от пода на жилището, които бяха добити чрез флотация. Пробите от флотацията в изследваното селище се оказаха изключително бедни, поради което значителен интерес представлява откриването на съдче в кв. D21, пълно със семена от уров. В съдчето не са открити други зърна от житни или плевелни видове, което показва, че това е било малък припас. Семената на урова са доста дребни. В същия квадрат бяха намерени единични зърна от ечемик и бобови, в проби от сектор 3 (S – 2,18 м; W – 0,09 м). С подобни дребни размери са и зърната на ечемика, открит в този квадрат. Дребните размери на житните и бобовите ни навеждат на мисълта, че по-скоро реколтата е била слаба, отколкото че са съществували неблагоприятни условия, тъй като селището се намира в непосредствена близост до река.

Сграда № 5. В нея са разкрити няколко греди с изключително добра консервация. Гредите са разположени в северната половина, където в западната стена се маркира и редица от колове. Дървесината от тези контексти след определянето отново се оказа от дъб (обр. X.1). На две места в жилището е използвана дървесина от бор – греда № 2 и греда № 3, лежащи пред северната стена. В същото жилище, в кв. F18, бе изследвано съдържанието на съдче. В него се установиха няколко малки частици от дървесина, принадлежаща на розоцветни – *Pomoidae*. Културните житни растения са слабо представени в жилището. Маркират се елементи на събирателство – лешници, дрян (в кв. H18) и семки от ябълка – в кв. F18.

Единични зърна от житни и бобови са открити и в други контексти – в кв. E32 (северен участък) и в яма № 12 (II ниво) – уров, еднозърнеста пшеница, леща. В яма

Обр. X.1. Овъглена дървесина от дъб.
Fig. X.1. Charred wood from Quercus sp.

№ 12 бе открито просо. Дали депозирането му е свързано с вторични дейности, или пък ямата е била използвана като хранилище, не е възможно да се установи поради незначителното количество на материала. Малко вероятно е в ямата да е било складирано просо. На фона на оскъдното количество културни растения интерес представлява наличието на овъглени семена от гъшеница – *Polygonum convonvulus* L. (обр. X.2). Възможно е растението да е било употребявано за храна на птиците, тъй като е известно, че фуражът от него е добър за тях.

Отпечатъци от мазилка

Тъй като количеството на материала бе крайно недостатъчно, бе извършен анализ на мазилка. Той включва 1018 фрагмента с размери между 0,03 м и 0,05 м. Съотношението между количеството фрагменти и откритите отпечатъци е доста слабо. Повечето от тях принадлежат на диворастящи житни, тук-там се срещат отпечатъци главно от ечемик, овсига и по-малко от еднозърнеста и двузърнеста пшеница (обр. X.3; X.4).

Установява се, че на първо място е била използвана плява от овсига и ечемик. Доминирането на ечемика може да се обясни с неговата непридирчивост към различните климатични условия, поради което е бил предпочитан в посевите около селото. Овсигата е растение, което расте често по тревисти, буренливи места и добре се пасе от добитъка. В мазилката доминират отпечатъците от диворастящи видове. Материалът като цяло е оскъден, основните житни култури се документират слабо, а уровът доминира единствено като припас.

Данните от селището Орлица показват употребата на два основни вида дървесина, използвана за строителство – главно дъбова и в по-малка степен борова. Тя е добивана от намиращия се в съседство район. Ясенът е третият по количество вид, намерен в селището. Ясеновата дървесина е много здрава, тя е добра за направата на дърводелски инструменти и очевидно е била използвана. Тук-там бяха открити фрагменти от габър. Както дървесината на ясена, така и тази на габъра е подходяща за изработването на дребни дървени предмети, което вероятно е било практикувано на място.

Обр. X.2. Гъшеница.
Fig. X.2. Polygonum convonvulus L.

Обр. X.3. Еднозърнеста пшеница.
Fig. X.3. Triticum monococcum L.

Обр. X.4. Уров.
Fig. X.4. Vicia ervillia Willd.

Присъствието на костилки от дрян, семки от ябълка, лешници, както и определени количества от гъшеница недвусмислено доказват, че е съществувало усилено събирателство и умишлено ползване на естествената природна среда. Гъшеницата е открита в затворен контекст – съд, което говори за определено ползване – от младите листа и върховете на стъблата се приготвя супа. Тя е силно разпространена в страната. Богата е на протеини, мазнини, каротин. Семената съдържат до 20% протеини и 7% мазнини. В миналото семената са се добавяли към брашното за булгур, а може да се смесват и с фураж.

X. ARCHAEOBOTANICAL ANALYSIS

Tzvetana Popova

The botanical material from Building 1 predominates. Plant remains were also found in samples taken from Building 5, pit in Building 6, pits 11 and 12, from squares C27 and D32.

Building 1. The poles were made of oak. Two of the beams were made of oak and one of pine.

Building 5. The wood is mainly oak (Fig. X.1). Only beam № 2 and beam № 3, lying in front of its northern wall, were made of pine.

Ash is the third in the list of tree species found in the village. Fragments of hornbeam were also attested.

Domesticated plants are poorly represented. Vetch *(Vitia sativa)*, einkorn wheat *(Triticum monococcum)*, millet and lentils were used. Their grains are rather small.

The analysis of burnt daub pieces showed that most of the imprints belong to wild cereals. In some cases, there are imprints of barley, oats, and fewer of einkorn wheat and emmer (Fig. X.3; X.4).

The presence of dogwood stones, apple seeds, hazelnuts, as well as certain amounts of common knotgrass *(Polygonum aviculare)*, indicate increased collection.

XI. СТОПАНСКА ДЕЙНОСТ

Явор Бояджиев

Данните за стопанската дейност на населението са доста оскъдни. Това вероятно се дължи в най-голяма степен на природните условия след загиването на селището. Растителни останки се установиха само в участъци, затрупани плътно от падналите мазилки (сгради 1 и 5) или в ями. Сред култивираните растения преобладава уров, но се среща, макар и в малки количества, целият „малоазиатски комплекс“ от житни и бобови растения – еднозърнеста и двузърнеста пшеница, плевест ечемик, просо, леща. Всички семена са доста дребни, което показва лоши климатични или почвени условия. Наблюденията, направени от екипа на околния терен, дават основание да се приеме по-скоро второто предположение – почвата в района не е благоприятна за селскостопанска дейност. Косвено указание в тази насока е и много слабото използване на слама в мазилките, като повечето отпечатъци в тях са на диворастящи житни, а тези от еднозърнеста и двузърнеста пшеница са много редки. Плявата от овсига и ечемик преобладава чувствително над тази от еднозърнеста и двузърнеста пшеница (Попова 2011, 299).

Освен стопански съоръжения в дворовете изглежда е имало и плодни дървета. Открита е дървесина и/или останки от плодове на круши, сливи/череши, ябълки, които вероятно са били отглеждани около жилищата. Останки от овъглено плодно дърво (слива или череша) се откриха северозападно от сграда 3. За наличието в „дворовете“ на дървета, най-вероятно плодни, може да се съди и по кръглите петна от овъглена дървесина, както и от многобройни единични въглени, откривани на нивото на праисторическото селище в участъци, където няма никакви други следи от съоръжения и от културен пласт.

Като се има предвид слабо развитото земеделие, още по-голямо впечатление прави пълното отсъствие на животински кости – както необработени, така и изделия от тях. Косвено свидетелство за отглеждането на животни е ситуацията в кв. С26, чиято най-вероятна интерпретация е кошара за добитък. Обясненията за липсата на остеологичен материал (въпреки целенасочените усилия за неговото издирване) могат да се търсят в две различни посоки. Първата включва субективните фактори:

– по някакви причини населението не употребява животинска храна – т.е. жителите на селището са вегетарианци. Подобна хипотеза е много малко вероятна, особено като се има предвид околният терен, който е неподходящ за земеделие и то е слабо развито;
– жителите на селището поради определени причини – хигиенни, религиозни – изхвърлят животинските останки извън границите на селището.

Втората група фактори са обективните:

– агресивна почвена среда, довела до разлагане на остеологичния материал. Направеният почвен анализ обаче показва, че киселинността на почвата е в нормата и не може тя да е причина за „изчезването“ на костите[303];

[303] Химическият анализ на почвените проби е направен от гл. ас. д-р Б. Златева от Химически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“.

– животинските кости са отнесени от планинските порои и потоци. Това може да е ставало както по време на съществуването на селището, ако животинските останки са били в извънжилищно пространство, така и след неговото загиване[304];
– продължителното въздействие на водата след заливането на селището е довело до разлагане на костите[305].

Най-вероятно крайният резултат е вследствие на няколко причини, основно свързани с различните форми на въздействие на водата.

За отбелязване е и обстоятелството, че в проучените шест сгради, както и в терена около тях, обхващащ почти цялата обитаема площ, не бе открита нито една тежест за тъкачен стан и само един прешлен за вретено[306] – предмети, обичайни за всяко селище от халколитната епоха. Възможно е жителите да са успели да изнесат основната част от инвентара на жилищата преди тяхното опожаряване. В селището Върхари обаче, проучено на значително по-голяма площ, тези предмети също са твърде малобройни. Изглежда, че изработването на тъкани е било много слабо застъпено и в двете селища (особено в Орлица). Сред находките от Орлица тотално доминират каменните инструменти, основната част от които са свързани с дърводобива и дървообработването. Вероятно това е била основната дейност на жителите на селището.

XI. PRODUCTION ACTIVITIES OF THE COMMUNITY

Yavor Boyadzhiev

Agriculture was poorly developed. Our observations of the area around the settlement show that neither the terrain nor the soil are favourable for agriculture.

Wood and/or fruit remains of fruit trees were found, including pears, plums or cherries, apples, which were possibly grown around the houses.

No animal bones were found in the settlement. There are two different possible explanations for their absence. The first includes subjective factors, and the second – objective factors. Most likely the absence of animal bones is the result of several reasons, probably related to different kinds of water impact.

The dominance of stone tools, the majority related to logging and woodworking, shows that these were probably the main activities of the settlement inhabitants.

[304] Многобройността и силата на пороите, идващи от хълма от северната страна на селището след всеки проливен дъжд, бе видяна и изпитана многократно от участниците в проучванията през 2003 – 2004 и 2019 г.

[305] Подобно обяснение се потвърждава и от ситуацията на обект Върхари (виж статията в настоящия том).

[306] Прешленът за вретено бе открит по време на проучването през 2019 г., в самия южен край на културния пласт, на приблизително 13 м южно от сграда 5 (в кв. К17).

XII. ОБОБЩЕНИЕ

Явор Бояджиев

Засега обектът при Орлица е единственото халколитно еднослойно планинско селище в днешните български земи, което е проучено почти изцяло. За първи път в халколитно селище у нас се установява наличието на дворни пространства около сградите[307]. Устройството на сградите е доста разнообразно, като всяка има своя специфика. Забелязва се известна диференциация и в разпределението на различните видове находки в отделните жилища.

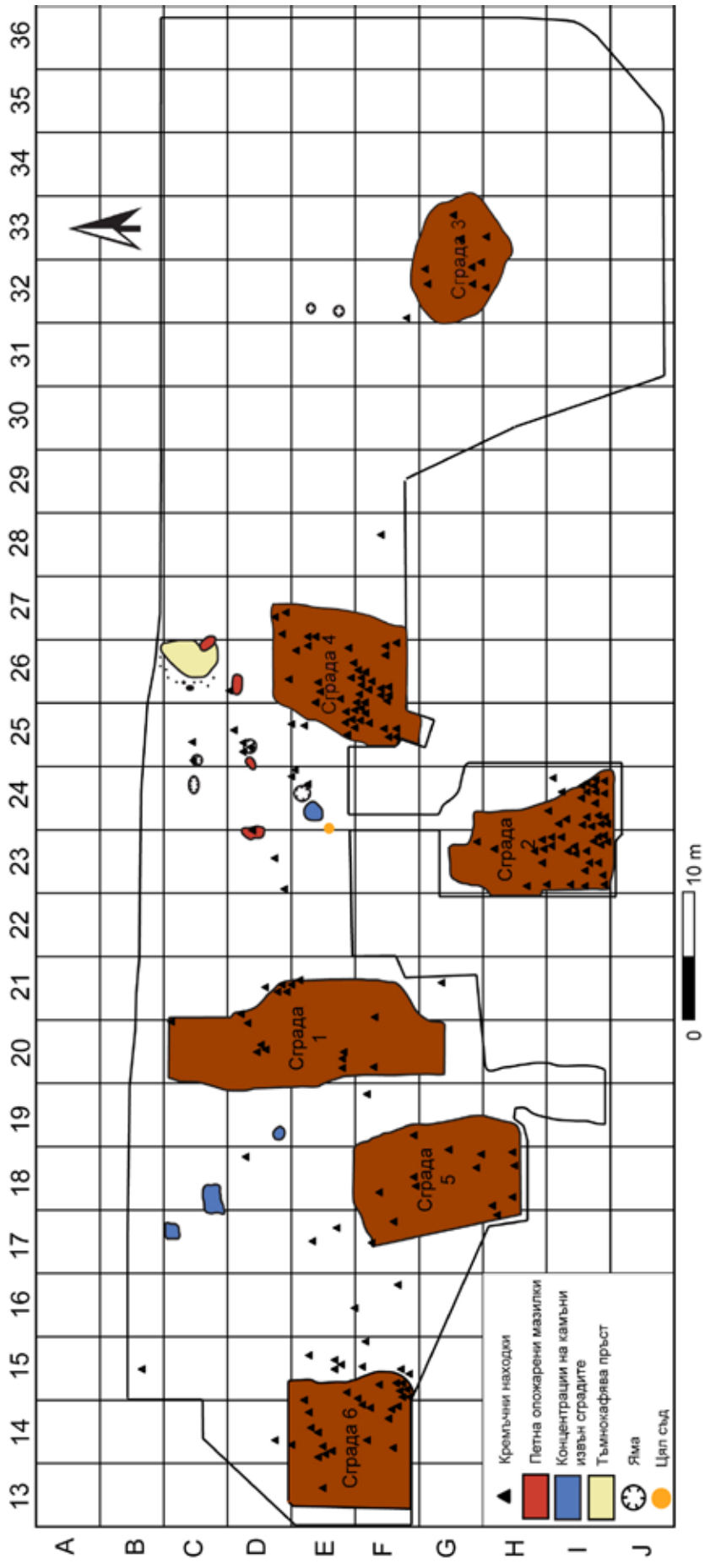
Кремъчните изделия се откриват основно в рамките на сградите или непосредствено до тях, като разпределението им е неравномерно – както между отделните жилища, така и вътре в тях (обр. XII.1). Половината артефакти са концентрирани в две сгради – 2 и 4, и в двата случая основно в южната им половина. В сграда 6 концентрацията е в източното помещение и особено в района на „апсидата“ (и на 1 – 1,50 м източно от сградата). Извън сградите по-забележим брой кремъчни изделия има само в района с различни структури западно и северозападно от сграда 4.

Около сграда 4 се оформя пространство, включващо различни стопански съоръжения, в което (както и в самото жилище) се откриха и най-много предмети с евентуална домакинска функция – „цедки“, лъжици, „капаци за пещи“ (обр. VII.2).

В четири от шестте проучени сгради не се установиха никакви предмети, свързани с духовната култура на обитателите (обр. VII.5). Както по своето местоположение, така и по инвентара, открит в нея, се отличава сграда 3. Тя е с най-малка площ, но с най-голямо околосградно пространство, като териториално е обособена от останалите. В нея не бе открита нито една каменна тесла, докато в останалите сгради (включително пространството около тях) се откриват по 6 – 7 такива (обр. V.4). Кремъчните артефакти в нея също са чувствително по-малобройни, отколкото в останалите сгради (обр. XII.1). Липсват хромелни камъни. Същевременно тя е най-богата откъм предмети, свързани с духовния живот на населението – три антропоморфни фигури, две зооморфни и два фрагмента от „култови масички“. Всъщност освен в нея т. нар. „култови“ предмети бяха открити само в сграда 1 – две антропоморфни и две зооморфни фигурки. В сграда 3 са налични и по-голям брой фини съдове, отколкото в останалите сгради (това се отнася и до съдовете с графитна рисунка). Няма да спекулираме с възможните интерпретации, но е ясно, че сграда 3 (или нейните обитатели) е заемала по-специално място в живота на селището. Интересна е нейната съпоставка със сградата, означена като „вкопаване 35/36 от комплекс II“ във Върхари. И двете сгради се обособяват сред останалите в съответното селище[308]. За разлика от Орлица обаче сградата във Върхари е най-голямата в селището. Керамичният материал в нея е значително по-малко като количество в сравнение с този от другите по-големи комплекси (особено ако се сравни спрямо единица площ), а като качество с нищо не се отличава от останалия. Предметите, свързани с духовния живот, са по-малко, от-

[307] Това вероятно се дължи и на твърде малкото халколитни селища от открит тип, проучени на достатъчно голяма площ.

[308] Виж гл. II и гл. XV „Обобщение“ в публикацията на обект Върхари в настоящия том.

Обр. XII.1. Планиграфско разпределение на кремъчните артефакти.
Fig. XII.1. Distribution of the chipped-stone artifacts.

колкото в другите комплекси. Сградата във Върхари е приблизително в централната част на селището, а тази в Орлица – в неговата периферия, на значително разстояние от съседните. Различията при двете сгради дават основание да се предполагат и различни причини за откриването им сред останалите в съответните селища и показват колко са рисковани възможните тълкувания на тяхната роля в живота на древното население.

Устройството и жилищната архитектура на халколитното селище Орлица са много близки до тези, съществували в района допреди 50 – 60 години (а в някои случаи и до днес). Те явно са максимално адаптирани към природните дадености и определените от тях поминък и бит на населението, поради което се запазват без сериозни изменения през хилядолетията, въпреки извършилите се етнокултурни промени. Именно местоположението и околната среда определят и особеностите в селищното и жилищното устройство, различаващи се значително от досега познатите от равнинните части на страната и особено от тези в селищните могили. По своята разпръсната структура селището при Орлица се отличава от досега известните планински обекти от Родопите. Всъщност и трите проучени досега селища (Върхари, Седларе и Орлица) се различават съществено по своето селищно устройство и жилищна архитектура. Явно те са обуславяни от конкретното предназначение на селищата, големината и традициите на създалите ги общности.

Резултатите от проучванията на селищата при Върхари и Орлица позволяват да се изяснят (поне до известна степен) процесите на заселване на Родопите от халколитното население. Всъщност човешко присъствие в Източните Родопи е регистрирано още от ранния неолит. Данните за този период все още са много оскъдни. Със сигурност са установени и частично проучени две селища – при Кърджали и Крумовград, като и двете са открити случайно, при съвременни изкопни дейности (Пейков 1973; 1978; Кънчев, Чохаджиев 1994). Данни за наличие на раннонеолитна керамика има и от непосредствената околност на селищната могила Седларе (Шукерова 1996, 48; Радунчева, Камарев 2008, 83), но при проучването ѝ не са достигнати пластове от ранния неолит[309]. Фрагменти керамика от ранния неолит са открити и в сондаж при с. Първица (Нехризов 2009, 125).

Материали от късния неолит засега са открити само в непосредствена близост до селищната могила Седларе (Шукерова 1996, 48; Радунчева, Камарев 2008, 84 – 85[310]). На този етап на изследване в планината няма сигурни данни за селища от ранния халколит[311]. Най-ранните селища от халколитната епоха, установени досега – Върхари и Седларе, са на 4 км едно от друго, на левия бряг на р. Върбица. Селището Върхари възниква в края на ранния – прехода към късния халколит[312]. Селището при Седларе, в което са регистрирани три строителни хоризонта, най-вероятно възниква

[309] При досегашните разкопки не е достигната стерилната основа на селището.

[310] Според проучвателите „Керамиката и находките се отнасят към времето на ранната каменно-медна епоха (култура Караново IV в Тракийската низина“, като те са депонирани в резултат на „извършване на ритуални действия“. Публикуван е обаче само един фрагмент керамика (Радунчева, Камарев 2008, 84 – обр. 1), който не може да бъде сигурен хронологичен индикатор, особено като се има предвид специфичното развитие на керамиката в района. Площта в сондаж 6, където са открити материали, които проучвателите свързват с култура Караново IV, „е не по-голяма от три квадратни метра и постепенно намалява“ (Радунчева, Камарев 2008, 84). При проучването на площта северно от сондаж 6 през 2009 г. е установено, че няма регулярен културен пласт (Радунчева, Камарев 2010, 103 – 104).

[311] Напълно е възможно малобройността на обектите от късния неолит и ранния халколит (а и от останалите праисторически периоди) да се дължи на недостатъчната проученост на района. Не е изключено селищата, намиращи се в долините на реките, да са затрупани от речни наноси. Подобно е положението и със селищата Орлица и Върхари.

[312] Виж гл. XII в публикацията на обект Върхари в настоящия том.

в началото на късния халколит (Радунчева 1997, 162, 171), но липсата на публикация на керамичния материал затруднява по-точното му датиране. На десния бряг на р. Върбица се намира още една селищна могила, при с. Подкова. На нея не са провеждани археологически разкопки, но керамиката, изхвърлена от иманярски изкоп, дава основание тя най-общо да се постави в „класическия“ късен халколит[313]. За разлика от повечето селища в Родопите, които са разположени на труднодостъпни, естествено защитени места, тези по долината на р. Върбица (включително и Орлица) са непосредствено до река (и дори на водослива на две реки) – обичайното разположение на селищата през халколитната епоха в равнинните части на България. Според хипсометричната подялба на страната долината на р. Върбица, разположена на надморска височина между 200 и 400 м, е по-близо до низинния, отколкото до планинския пояс. Тя предоставя едни от най-удобните места за заселване в Родопите. Селищата Върхари, Седлари и Подкова са разположени в участъка на р. Върбица, в който тя тече точно в посока от юг на север. Всъщност селището при Подкова е в близост до водослива на р. Върбица с р. Чорбаджийска, която се явява продължение на тази посока, докато в горната си част течението на р. Върбица е от запад на изток. Селището Орлица е на приток на р. Чорбаджийска. Тоест четирите селища са разположени в приблизително права линия, в посока север – юг, по най-краткия и леснодостъпен път, свързващ Горнотракийската низина с Егейското крайбрежие. Този път е минавал по долината на р. Върбица и през седловината Маказа се е спускал към Западна Тракия и Бяло море[314]. Трябва да се отбележи, че в долината на р. Чорбаджийска и нейните притоци (всички те са десни) са регистрирани още шест селища от халколитната епоха – Първица, Домище, Кирково, Априлци, Чакаларово, Кремен (Нехризов 2004; 2009, 125). Като се има предвид, че дължината на реката е само 30 км, то нейната долина е най-гъсто заселената в Родопите според известните досега данни (установени са общо осем селища, ако сметнем и това при Подкова, разположено на нейното устие). Шест от тези селища попадат в трасето на пътя през прохода Маказа. Две други селища (Чомаково и Вишеград) се намират в близост до вливането на р. Върбица в р. Арда (Нехризов 1995, 81). Тоест до този момент по трасето на пътя Кърджали – Маказа по долините на реките Върбица и Чорбаджийска са регистрирани десет селища от халколитната епоха (Чомаково, Вишеград, Върхари, Седлари, Подкова, Първица, Домище, Кирково, Априлци и Орлица), което представлява най-голямата концентрация за определен район в Родопите. Данните за повечето обекти обаче са много оскъдни, поради което точното им хронологическо позициониране вътре в рамките на халколитната епоха на този етап не е сигурно.

Към края на късния халколит ситуацията в Източните Родопи започва да се променя. Новите селища вече не са в най-удобните речни долини, а се предпочитат по-закътани райони извън трасето на старите търговски пътища. Селищата обаче все още са в сравнително леснодостъпни местности, които нямат особено изразена естествена защита – обектите Звиница (Камарев 2013[315]), Боровица (Тодорова 2017, 73) и др. Увеличават се селищата в западна посока – в централните части на Родопите: Долна Дрянка (Бориславов 2005), Адата (Бориславов 2002), Господинци; евентуално Босилково, Беланташ (Тодорова 2017, 263).

По време на финалния халколит, след загиването на култура Караново VI, в Източните Родопи се усвояват труднодостъпни, естествено защитени места извън трасетата на старите търговски пътища – Татул (Leshtakov et al. 2016; Тодорова 2017, 62

[313] Лични наблюдения на Я. Бояджиев, К. Бояджиев и В. Петров.

[314] Трасето на съвременния път Кърджали – Маказа – Комотини минава по същата линия, като пресича три от халколитните селища – Върхари, Седларе и Орлица и минава в непосредствена близост до селищната могила при с. Подкова.

[315] Също и лични наблюдения на Я. Бояджиев за обекта и материалите от него.

– 67, 130 – 136); Перперикон (Камарев 2013, 11; Тодорова 2017, 6769, 152 – 155); Глухите камъни (Нехризов, Цветкова 2012; Нехризов и др. 2015; Тодорова 2017, 69 – 71, 155 – 157).

Докато в предишния период селищата са предимно в Източните Родопи, след 4200 кал. ВС[316] се разпространяват основно в Западните Родопи. Те са малки по площ, няма данни за сериозна производствена дейност, освен за поддържане на нуждите на обитателите им. Разпространяват се и пещерни обиталища – Ягодинската пещера (Аврамова 1992, 240 – 247; Todorova, Avramova 2016; Тодорова 2017, 43 – 48, 122 – 130); Харамийска дупка (Вълчанова 1983; 1984; 1985; Тодорова 2017, 48 – 51); Улея, Горни Раж III (Тодорова 2017, 51 – 52); Самара (Нехризов 1996; Тодорова 2017, 74) и др.[317] Показателни са данните от изследването на Н. Тодорова: „От общо 35 известни обекти със сигурно засвидетелствано обитаване през халколита само три са определени като селища от открит тип – Черешово до с. Ягодина, Канлъ чеир до с. Барутин и Долна Дрянка. Приблизително 1/3 (11 обекта) са пещери, а всички останали се разполагат върху изявени възвишения или скалисти ридове, които предлагат естествена защита и добра видимост във всички посоки“ (Тодорова 2017, 61). Огромната част от тези обиталища възникват след края на класическия късен халколит.

Има ясно изразена разлика в разположението и устройство на селищата в Източните Родопи в края на ранния – първата половина на късния халколит и тези от края на късния халколит и по време на неговия финален етап. Селището Върхари заема обширна площ – над 40 000 м². Селището при Орлица, въпреки че е на по-малка площ (около 5 000 м²), е от разпръснат тип, със значителни разстояния между някои от градите. Селището при Седлари е било укрепено, като напластяванията образуват ниска селищна могила. Такава е и могилата при Подкова[318]. Тяхното изграждане и развитие съответства на това в равнинните части на Тракия. Две от селищата (Върхари и Седларе) са били производствени центрове за кремъчни изделия, като явно продукцията им се е изнасяла в южна посока, към Егейска Тракия. По-неясна е ролята на селището Орлица. Очертават се две възможности. Едната е селището да е междинен пункт по търговския път към Егейска Тракия. Втората е населението да се е занимавало основно с дърводобив и дървообработване, за което подсказва голямото количество каменни тесли и кремъчни стъргалки. Напълно е възможно жителите да са съчетавали и двете функции.

Всички налични данни показват, че селищата по долината на р. Върбица са част от производствено-търговската мрежа на халколитните общности в югоизточната част на Балканския полуостров. Моделът на тяхното образуване и развитие се различава съществено от ситуацията в Родопите в самия край на култури Коджадермен – Гумелница – Караново VI и Варна и след тяхното загиване – след 4200 кал. ВС (дати с конвенционални стойности под 5500 ВР) (Boyadzhiev Y. 1998)[319]. Всички те прекратяват своето съществуване преди края на „класическия“ късен халколит. Засиленото

[316] Използвам предложената от мен хронология на късния халколит, която се основава на интерполация на калибрираните дати от този период поради съвпадението им с датите от първата половина на халколита на Балканския п-в. Съответно тя се различава до известна степен от калибрираните стойности на датите, които са с около 200 години по-ранни (Boyadzhiev Y. 1986; 1988; 1992; 1995; 167 – 173).

[317] Има данни за обитаване и на други пещери в Родопите през халколитната епоха. Тъй като обаче в тях не са провеждани редовни археологически проучвания, липсва по-точна датировка на откритите материали.

[318] Поради липса на археологически проучвания информацията за нея е само на база обхожданията, извършени от членовете на екипа, проучващ селището Орлица през 2003 и 2004 г.

[319] За периода на съществуване на култури Коджадермен – Гумелница – Караново VI и Варна ще използваме термина „късен халколит“, а за периода след тяхното загиване – след ^{14}C дати с конвенционални стойности 5500/5400 ВР – термина „финален халколит“.

човешко присъствие в Родопите започва едва след тяхното загиване[320], като съвпада с обезлюдяването на Горнотракийската низина (а и въобще на територията на днешна България).

XII. CONCLUSION

Yavor Boyadzhiev

The structure and the architecture of the Chalcolithic settlement of Orlitsa are very close to those functioning in the region until 50 – 60 years ago (Fig. III.24; III.25). They are well adapted to the natural conditions and resources and the subsequent livelihood of the population. This has contributed to their preservation over the millennia without serious changes, despite the continuous ethno-cultural changes. It is the location and the environment that determine the specific features of the settlement structure and architecture, which differ significantly from those known so far from the plains of the country and especially from those in the settlement mounds.

Two other settlements (except for Orlitsa and Varhari) have been attested so far in the Eastern Rhodope Mountains, dated in the period between the end of the Early and the end of the "classical" Late Chalcolithic (Kodzhadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI assemblage): Sedlari and Podkova. They are located in a roughly straight line with Orlitsa and Varhari, in a north-south direction, on the shortest and most easily accessible road connecting the central parts of the Upper Thracian Plain with the Aegean coast. Available data shows that they are part of the production and trade network of the communities in the southeastern part of the Balkan Peninsula, which developed during the classical Late Chalcolithic.

The model of their formation and development differs significantly from the situation in the Rhodope Mountains at the very end of the Kodzhadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI assemblage and Varna culture and after their collapse, or after 4200 cal. BC (dates with conventional values below 5500 BP), when hard-to-reach, naturally protected places were settled outside the old trade roads routes. The increased human presence in the Rhodope Mountains at the end of the Chalcolithic coincided with the depopulation of the Thracian Plain.

[320] Няма сигурни данни за момента на прекратяване на съществуването на живота в селищната могила при с. Подкова, но намиращият се на повърхността материал, както и този от иманярския изкоп, дават основание да се предположи, че в обекта не е представен финалният етап на халколита в Родопите.

XIII. ПРОУЧВАНЕ НА ОБЕКТ ОРЛИЦА ПРЕЗ 2019 ГОДИНА

Явор Бояджиев, Камен Бояджиев

Между 01.04 и 26.04.2019 г. на обект Орлица бе осъществено спасително археологическо проучване във връзка с изграждането на газопровод „Междусистемна газова връзка Гърция – България“ с финансиране от ICGB. Трасето на газопровода преминава от южната страна на западната половина на селището в посока северозапад – югоизток (обр. XIII.1). В западната си част сервитутът преминава от 7,50 до 30 м западно от сграда 6 (най-западната в проучената през 2004 г. площ), като най-близката му точка е само на около 3 м от югозападния ъгъл на проучената част от сградата. За съжаление през северозападния край на сервитута (кв. E7, E8, E9, F9, F10, G12) в момента минава пътят, свързващ с. Лозенградци с път I-V Кърджали – Маказа[321] (обр. XIII.2), поради което не бе възможно да се изследва този участък, оставащ най-близо до халколитното селище. В централната си част северният край на сервитута остава на 5 до 10 метра южно от сграда 6, а в източната – на приблизително 12 – 15 м южно от сграда 5. План-квадратната мрежа (5 х 5 м) с посока север – юг е синхронизирана с план-квадратната мрежа от 2003 – 2004 г., като се явява нейно продължение като номерация. Разкопките бяха съсредоточени в северната част на определената за проучване площ, в участък, отстоящ от 8 до 30 м южно от сграда 6, както и от 10 до 35 м южно от сграда 5 (обр. XIII.1; XIII.3). Проучена бе площ от около 850 кв. м, на дълбочина до 2,50 м от съвременната повърхност. Целият терен е с ясно изразен наклон от север (склона на хълма) на юг (руслото на р. Лозенградска).

От южната страна на сгради 5 и 6, в най-северната част на проучената площ – на около 10 – 15 м от сграда 5 и на 10 – 13 м от сграда 6, бе установен културен пласт (обр. XIII.3; XIII.4). По цвят и структура той отговаря на културния пласт в междужилищното пространство в селището. В него няма запазени структури, но концентрацията на кремъчни артефакти и керамични фрагменти е чувствително по-висока от тази извън него. Керамиката е и по-добре запазена, отколкото тази извън пласта. От този пласт произхождат и повечето находки.

Южно от културния пласт се откриват разнесени материали – основно керамични фрагменти. Те са с малки размери и нарушена повърхност – явно влачени от вода и престояли дълго време в нея. Срещат се и малобройни кремъчни артефакти. В участъка южно от сграда 6 и югозападно от сграда 5 (кв. I14/15 – L15) се разкриха струпвания от необработени камъни, както и единични такива (обр. XIII.3; XIII.5). Има и каменни плочи, които като размери и дебелина са много близки до тези, използвани в основата на стените на сграда 6 (обр. XIII.6). Те обаче не образуват свързана структура. Възможно е да са принадлежали на южната стена на сграда 6, като са довлечени от планинските потоци. За синхронността на отлагането на тези камъни с разрушаването на сградите в селището говори обстоятелството, че сред струпванията се откриха два хромелни камъка, а в непосредствена близост до тях (в кв. J15) се намира малко

[321] Непосредствено от южната страна на пътя Кърджали – Маказа, до основата на насипа му.

струпване от обгорени мазилки (обр. XIII.6).

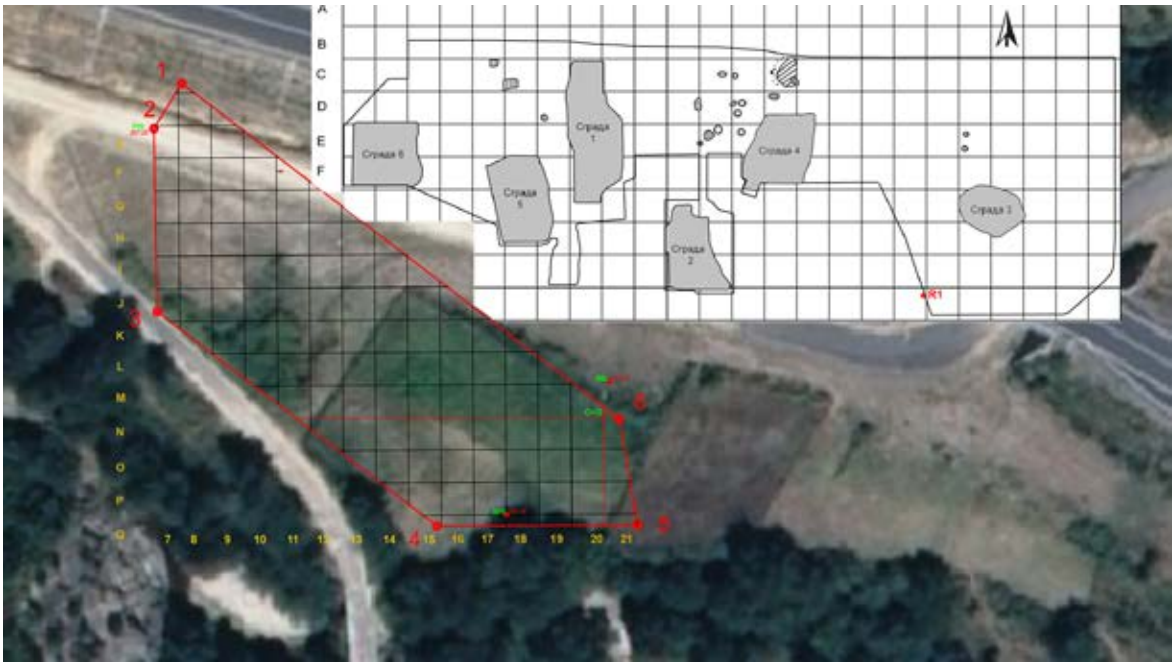
В западната част на сервитута бе направен сондаж с широчина 2 м и дължина 20 м в посока северозапад – югоизток (покрай съвременния път – в кв. F8, G9, G10, H11). Сондажът достигна до подпочвена вода, без да се установи наличието на културен пласт. Повишената концентрация на пясък и малки камъни на нивото, съответстващо на повърхността през халколитната епоха, предполага често заливане на района, оставащ западно от сграда 6. Приблизително по линията на западната ѝ стена в кв. H – J12 се проследява леглото на поток, ясно личащо поради много високата концентрация на пясък и дребни камъни (обр. XIII.3; XIII.7). Ситуацията дава основание да се предположи, че сграда 6 е била последната в западна посока.

Бяха установени няколко русла на планински потоци, на различни нива на или над това на повърхността през халколита. В два от тях се откриха фрагменти керамика от късната бронзова епоха и от Античността.

Концентрацията на археологически материали намалява от север на юг, по склона към р. Лозенградска. На няколко метра южно от края на културния пласт на различни места в обекта и с известна разлика в дълбочината изби подпочвена вода от отделни малки източници (обр. XIII.8). Явно това са подземни потоци, чието ниво се колебае около и малко под това на халколитното селище. Като се има предвид и установеният в югозападната част на селището извор с настилка от камъни около него, вероятно от южната страна на селището, по склона към р. Лозенградска и през халколита са избивали подпочвени потоци, поради което (а и заради опасността от прииждане на р. Лозенградска при снеготопене или проливни дъждове) не е било застроено цялото пространство до реката. Вероятно и реката е преминавала по-близо до селището.

Находките от проучването през 2019 г. са малобройни. Сред тях преобладават кремъчните артефакти – 16 броя, предимно продукти на дебитажа: шест пластини и четири отломъка. Има само едно типологическо оръдие – стъргалка.

Откриха се също два каменни хромела, каменна чукалка, глинен прешлен за вретено, дръжка от глинена лъжица и кръгче от стена на съд.

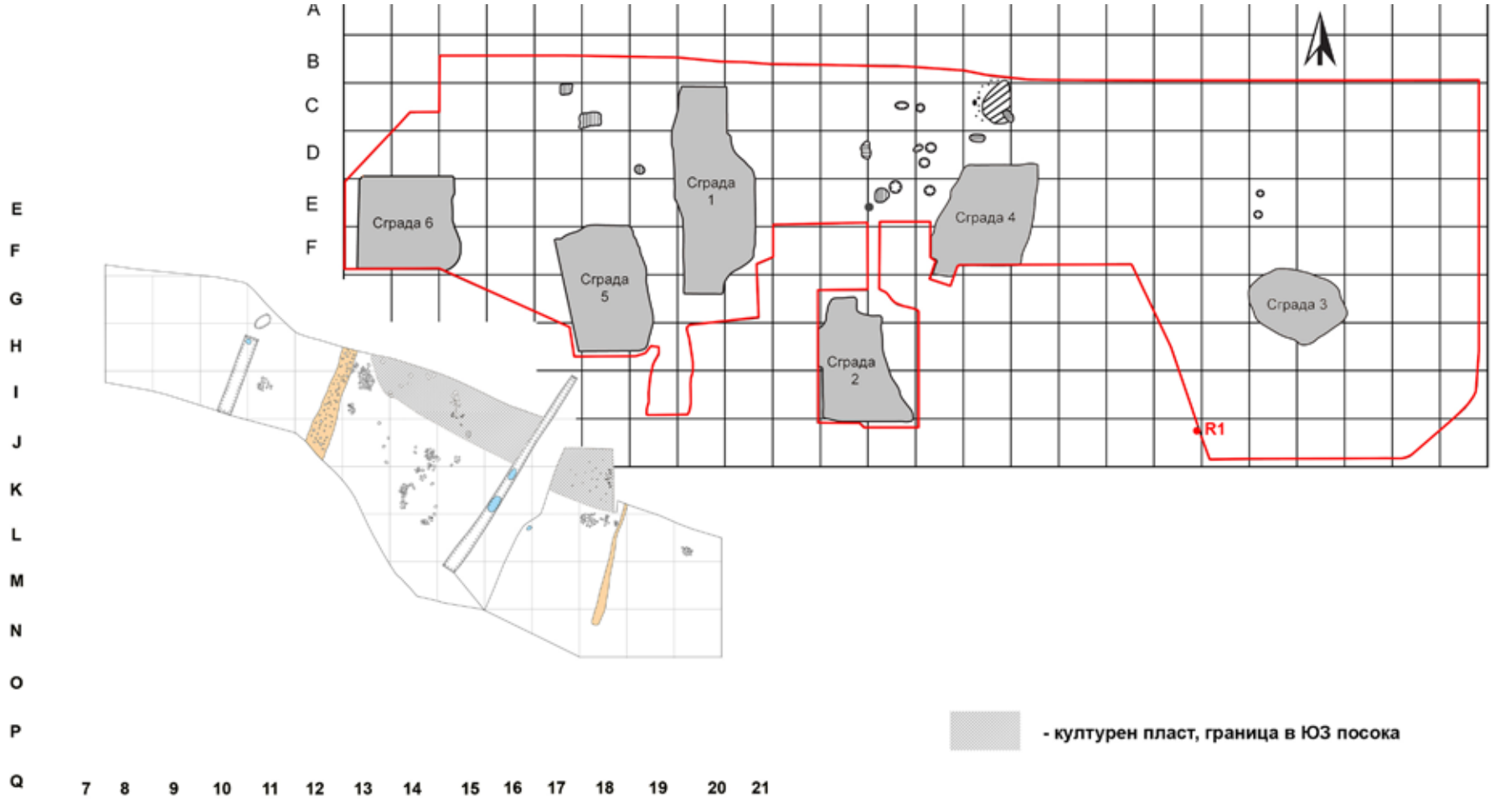
Обр. XIII.1. План на проучената през 2003 – 2004 г. площ и план-квадратна мрежа в предвидената за проучване през 2019 г. площ.

Fig. XIII.1. Plan of the area excavated in 2003 – 2004 and the grid in the servitude of the gas-pipe line (2019).

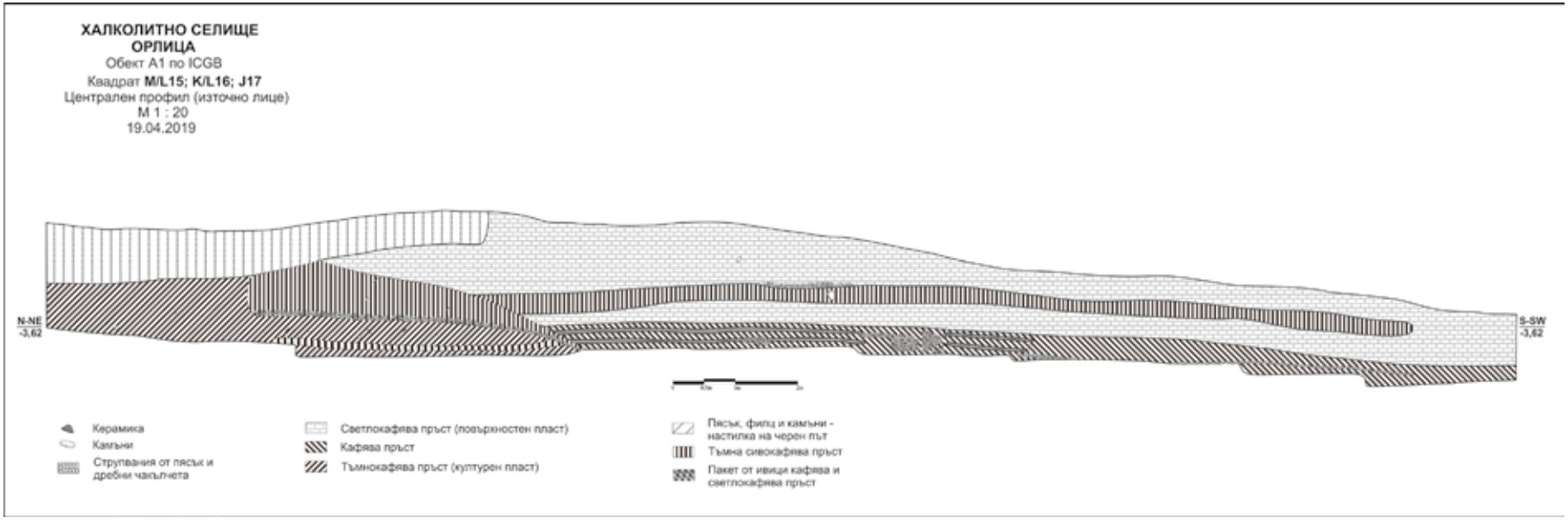

Обр. XIII.2. Обект Орлица и прилежащата му околност: проучване през 2019 г., след построяването на пътя Кърджали – Маказа. Поглед от юг.

Fig. XIII.2. The site at Orlitsa and the surrounding areas: excavations in 2019, after the construction of the Kardzhali – Makaza road. View from the south.

Обр. XIII.3. Общ план на проучената площ през 2003 – 2004 г. и 2019 г.
Fig. XIII.3. Plan of the excavated area and structures in 2003 – 2004 and 2019.

Обр. XIII.4. Профил в кв. I17 – L15 (посока СИ – ЮЗ).
Fig. XIII.4. Cross-section in sq. I17 – L15 (NE – SW).

Обр. XIII.5. Централен участък на разкопките през 2019 г. – фотограметрично заснемане.
Fig. XIII.5. Central part of the area excavated in 2019 – photogrammetric model.

Обр. XIII.6. Кв. J15: струпване на горели мазилки и разхвърляни плочести камъни.
Fig. XIII.6. Sq. J15: concentration of burnt daub and scattered stones.

Обр. XIII.7. Кв. J11: русло на планински поток.
Fig. XIII.7. Sq. J11: old channel of a mountain stream.

Обр. XIII.8. Източна част на проучваната през 2019 г. площ.
Fig. XIII.8. Eastern part of the area excavated in 2019.

XIII. EXCAVATIONS IN 2019

Kamen Boyadzhiev, Yavor Boyadzhiev

The rescue excavations in 2019 were caused by a gas-pipeline construction, running to the south of the western part of the settlement (Fig. XIII.1 – XIII.3). During the excavations, a cultural layer was attested only in the northern part of the studied area: at about 10-15 m away from Building 5 (from 2004) and 10 – 13 m from Building 6 (Fig. XIII.3). It is thin, measuring 0,10 to 0,20 m (Fig. 86). No preserved structures were found, but the concentration of pottery and chipped stones in this layer is higher than the surrounding area. Only a few scattered materials were found to the south of the cultural layer. These were mainly small pottery sherds with washed surface that were obviously transported by water. Most of these date to the Chalcolithic, and some – to the Late Bronze Age. Few small concentrations of stones (including stone slabs) and some burnt daub were attested, both in and outside the cultural layer (Fig. XIII.3; XIII.5; XIII.6). Water sprang in several spots to the south of this layer.

The excavations in 2019 revealed the southern end of the settlement and showed that most of it was, in fact, excavated in 2003 – 2004. The cultural layer continued 10 – 15 m to the south of the unearthed buildings, but no other buildings were found in this part.

The small finds include mainly chipped-stone artefacts (16), as well as two pieces of grinding stones, pestle, spindle-whorl, fragment of a clay spoon and disk made of a vessel wall.

БИБЛИОГРАФИЯ / REFERENCES

Аладжов 1965: Д. Аладжов. Археологически вести. – Вести на народния музей в Хасково, I, 1965, 243 – 255.

Анастасова 2008: Е. Анастасова. Каменни ансамбли от праисторическо селище Българчево: типологическа и функционална характеристика. – В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: Новите предизвикателства. София, 2008, 92 – 96.

Балкански 1977: И. Балкански. Източнородопски крепости. Албум. София, 1977.

Бориславов 2002: Б. Бориславов. Спасителни археологически разкопки на култов комплекс в м. „Адата“, землище на с. Паспал, община Ардино. – Археологически открития и разкопки през 2001 г., София, 2002, 44 – 45.

Бориславов 2005: Б. Бориславов. Археологически сондажни проучвания на открито селище от късния халколит в м. Къшлата, с. Долна Дрянка, община Баните, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 2005, 58 – 60.

Бояджиев 2005: Я. Бояджиев Къснохалколитно селище Орлица. – Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 2005, 56 – 58.

Бояджиев 2009: Я. Бояджиев. Украшения за уста от късния халколит (V хил. пр.Хр.) – В: И. Гацов, Ж.-Л. Гуадели (ред.). Saxa loquuntur. Сборник в чест на Николай Сираков. София, 2009, 263 – 271.

Бояджиев, Нехризов 2004: Я. Бояджиев, Г. Нехризов. Къснохалколитно селище Орлица. – Археологически открития и разкопки през 2003 г., София, 2004, 37 – 38.

Вакарелски 1977: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Вълчанова 1983: Х. Вълчанова. Разкопки на енеолитно жилище в пещерата „Харамийска дупка“ край с. Триград, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982 г., Плевен, 1983, 17 – 18.

Вълчанова 1984: Х. Вълчанова. Разкопки в пещерата „Харамийска дупка“ край с. Триград, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1983 г., Смолян, 1984, 33 – 34.

Вълчанова 1985: Х. Вълчанова. Разкопки в пещерата „Харамийска дупка“ край с. Триград, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1984 г., Сливен, 1985, 17 – 18.

Гайдарска 2011: Б. Гайдарска, А сега накъде? Абсолютни дати от Варненския халколитен некропол. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.). Златното V хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. София, 2011, 93 – 105.

Гюрова 2015: М. Гюрова. Кремневый инвентарь энеолитического телля в городе Карнобат (Болгария). – В: О. Лозовская, В. Лозовский, Е. Гиря (ред.). Следы в истории. К 75-летию Вячеслава Евгеньевича Щелинского. Санкт Петербург, 2015, 205 – 216.

Иванова 2006: С. Иванова. Ранни и среднопалеолитни кремъчни ансамбли от района на язовир „Широка поляна“ (Западни Родопи). София, 2006 (Разкопки и проучвания, 36).

Камарев 2013: М. Камарев. Културни процеси в Родопите през неолита и халколита. – В: Тракийско и византийско културно наследство в Родопите и северното егейско крайбрежие. Сборник научни доклади, проект THRABYZHE, 2013, 5 – 16.

Кънчев, Чохаджиев 1994: К. Кънчев, М. Чохаджиев. Неолитно селище в Крумовград. – В: И. Панайотов (ред.). Марица-изток. Археологически проучвания, 2, 1994, 13 – 38.

Манолакакис 2002: Л. Манолакакис. Функцията на големите пластини от Варненския некропол. – Археология, 3, 2002, 5 – 17.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България като суровини за направа на артефакти. – Интердисциплинарни изследвания, XX–XXI, 2009, 7 – 21.

Нехризов 1995: Г. Нехризов. Теренни проучвания и сондажи в Източните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1994 г., Смолян, 1995, 80 – 81.

Нехризов 1996: Г. Нехризов. Сондажни проучвания в пещерата „Самара“ при с. Рибино, общ. Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 1995 г., София, 1996, 111 – 112.

Нехризов 2004: Г. Нехризов. Спасителни разкопки на обект №13 по трасето на път I-5 Джебел-Подкова-Маказа при с. Домище, община Кирково, през 2003 г. – Археологически открития и разкопки през 2003 г., София, 2004, 80.

Нехризов 2009: Г. Нехризов. Наблюдения върху формирането и развитието на селищната система в областта Царичина, Източни Родопи. – Известия на Регионален исторически музей – Благоевград, V, 2009, 124 – 139.

Нехризов, Цветкова 2012: Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Скален комплекс „Глухите камъни“. – Археологически открития и разкопки през 2011 г., София, 2012, 127 – 130.

Нехризов и др. 2015: Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Н. Иванова. Скален комплекс „Глухите камъни“. – Археологически открития и разкопки през 2014 г., София, 2015, 161 – 165.

Николов 2011: В. Николов. Неолитни ямни светилища. – Археология, LII, 2011, 1, 7 – 24.

Пейков 1973: А. Пейков. Разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г. – Резюмета на отчети за разкопки през 1972 г., София, 1973, 13 – 15.

Пейков 1978: А. Пейков. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г. – Ахрида, 1, 1978, 7 – 44.

Попова 2005: Ц. Попова. Археоботанични анализи от обект до с. Орлица, община Кирково. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 62 – 63.

Попова 2011: Ц. Попова. Растителност и стопанска дейност в Източни Родопи. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.). Златното V хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. София, 2011, 295 – 300.

Радунчева 1997: А. Радунчева. Енеолитен занаятчийско-производствен център до с. Седларе, Кърджалийско. – Годишник на Народния археологически музей, X, 1997, 162 – 176.

Радунчева, Камарев 2008: А. Радунчева, М. Камарев. Сондажни спасителни археологически разкопки на обект 17 по пътя Кърджали – Маказа. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 83 – 85.

Радунчева, Камарев 2010: А. Радунчева, М. Камарев. Археологически разкопки на обект 17 по пътя Джебел – Маказа, Кърджалийско. – Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, 103 – 105.

Тодорова 2017: Н. Тодорова. Керамични комплекси от финала на халколита в Родопите и долината на р. Места. София, 2017 (дис.).

Чохаджиев 2007: С. Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна

на река Струма. Велико Търново, 2007.

Шукерова 1996: А. Шукерова. Археологически паметници. – В: Момчилград. София, 1996, 43 – 84.

Andreeva, Stefanova, Gurova 2014: P. Andreeva, E. Stefanova, M. Gurova. Chert raw materials and artefacts from NE Bulgaria: A combined petrographic and LA-ICP-MS study. – Journal of Lithic Studies, 1/2, 2014, 25 – 45, http://journals.ed.ac.uk/lithicstudies/.

Bakels 1987: C. C. Bakels. On the adzes of the Northwestern Linearbandkeramik. – Analecta Praehistorica Leidensia, 20, 1987, 53 – 85.

Boyadzhiev K. 2006: K. Boyadzhiev. Hollowed structures from the Late Chalcolithic settlement Orlica in the Eastern Rhodope mountains, Bulgaria. – In: M.-C. Frère-Sautot (ed.). Des Trous... Structures en creux pre- et protohistoriques. 2006, 363 – 370. (Prehistoires, 12).

Boyadzhiev Y. 1986: J. Bojadžiev. Probleme der absoluten Datierung der prähistorischen Kulturen für die Zeitspane 3500-5000 v.u.Z. – Acta Interdisziplinaria Archaeologica, IV, 1986, 111 – 122.

Boyadzhiev Y. 1988: J. Bojadžiev. A contribution to the problem of the absolute chronology of the eneolithic period in the Balkan Peninsula. – Studia Praehistorica, 9, 1988, 194 – 209.

Boyadzhiev Y. 1992: J. Bojadžiev. Probleme der Radiokohlenstoffdatierung der Kulturen des Spatäneolitikums und der Frühbronzezeit. – Studia Praehistorica, 11 – 12, 1992, 389 – 406.

Boyadzhiev Y. 1995: Y. Boyadziev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. – In: Prehistoric Bulgaria, Prehistory Press, 1995, 149–191 (Monographs in World Archaeology, 22).

Boyadzhiev Y. 1998: Y. Boyadjiev. Radiocarbon dating from Southeastern Europe and the Cultural Processes during the Fourth Millenium B.C. – In: In Memoriam James Harvey Gaul. Sofia, 1998, 349 – 370.

Boyadzhiev Y. 2015: Y. Boyadzhiev. Tell Yunatsite: Development and Absolute Chronology of the Settlements from the Beginning of the Chalcolithic to the Early Bronze Age. – In: S. Hansen, P. Raczky, A. Anders, A. Reingruber (eds.). Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE. Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung. Habelt-Verlag Bohn, 2015, 381 – 393 (Archäologie in Eurasien, 31).

Boyadzhiev Y. 2016: Y. Boyadzhiev. The radiocarbon dates from the Varna Eneolithic Cemetery and the problem of the absolute chronology of the Eneolithic period in Bulgaria. – V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 – 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden/Westf., 2016, 183 – 192 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 30).

Boyadzhiev, **Boyadzhiev 2014:** Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. Chalcolithic Settlements Varhari and Orlitsa, Eastern Rhodope Mountains: Two Models of Interaction with the Environment. – In: C. Preoteasa, C.-D. Nicola (eds.). L'Impact anthropique sur l'environnement durant le néo-énéolithique du Sud-Est de l'Europe. In Honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia. Piatra-Neamt, 2014, 103 – 114 (Biblioteca Memoriae Antiquitatis, XXXI).

Boyadzhiev, **Boyadzhiev 2016a:** Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. The Late Chalcolithic site of Orlitsa. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The Human Face of Radiocarbon. Lyon, 2016, 209 – 230 (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, № 69).

Boyadzhiev, **Boyadzhiev 2016b:** Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. Investigations at the Chalcolithic settlement at Varhari. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The Human Face of Radiocar-

bon. Lyon, 2016, 231 – 248 (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, № 69).

Chapman et al. 2006: J. Chapman, T. Higham, V. Slavchev, B. Gaydarska, N. Honch. The Social Context of the Emergence, Development and Abandonment of the Varna Cemetery, Bulgaria, Varna. – European Journal of Archaeology, 9, 2 – 3, 159 – 183.

Görsdorf, Boyadzhiev 1996: J. Görsdorf, J. Bojadžiev. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. – Eurasia Antiqua, 2, 1996, 105 – 173.

Gurova 2005: M. Gurova**.** Feuersteinartefakte. Functionanalyse. – In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, IV, Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnitt, 1993 – 1999. Wien, 2005, 387 – 409, Taf. 215 – 220.

Gurova 2011a: M. Gurova. Prehistoric Flint assemblages from Bulgaria: a raw material perspective. – In: M. Niagu (ed.) East and West. Culture and Civilization at the Lower Danube. Călăraşi, 2011, 96 – 115.

Gurova 2011b: M. Gurova. Chalcolithic Flint Assemblages: Trajectory to the Regional Diversity/Similarity. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.). Златното V хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. София, 2011, 275 – 284.

Gurova 2011c: M. Gurova**.** A Late Chalcolithic Flint Assemblage from the Site of Kosharna, Russe District. – In: S. Mills, P. Mirea (eds.). The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human-Environment Interactions. Bucureşti, 2011, 179 – 196.

Gurova, Nachev 2008: M. Gurova, C. Nachev. Formal Early Neolithic Flint Toolkits: Archaeological and Sedimentological Aspects. – In: R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.). Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008 Sofia. Sofia, 2008, 29 – 35.

Higham et al. 2007: T. Higham, J. Chapman, V. Slavchev, B. Gaydarska, N. Honch, Y. Yordanov, B. Dimitrova. New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications. – Antiquity, 2007, 81, 640 – 654.

Leshtakov et al. 2016: K. Leshtakov, N. Todorova, V. Petrova. Late Chalcolithic Tatul. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The human face of radiocarbon. Lyon, 2016, 187 – 207 (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, № 69).

Manolakakis 2005: L. Manolakakis. Les industries lithiques énéolithiques de Bulgarie. – Internationale Archäologie, Band 88. Rahden/Westf., 2005.

Manolakakis 2011: L. Manolakakis. A flint deposit, a tell and a shaft: a lithic production complex at Ravno 3 – Kamenovo? (Early Chalcolithic, North-East Bulgaria). – Studia Preahistorica, 14, 2011, 225 – 244.

Mateva 2011: B. Mateva. Exploiting flint deposits in Northeastern Bulgaria in the Chalcolithic. – In: M. Niagu (ed.) East and West. Culture and Civilization at the Lower Danube. Călăraşi, 2011, 173 – 178.

Nikolov 2011: V. Nikolov. A reinterpretation of Neolithic complexes with dug-out features: pit sanctuaries. – Studia Praehistorica, 14, 2011, 91 – 119.

Pernicheva 1995: L. Pernicheva. Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. – In: Prehistoric Bulgaria, Prehistory Press, 1995, 99 – 140 (Monographs in World Archaeology, 22).

Petrova 2007: V. Petrova. Ceramic Assemblage of the Late Chalcolithic Karanovo VI Culture in Trace: Phases I and II. – Acta Terrae Septemcastrensis, VI, 2007, 53 – 72.

Thomas 2016: M. Thomas. Die chronologische Stellung der spätkupferzeitlichen Siedlung von Drama-Merdžumekja. – In: Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 – 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Rahden/Westf., 2016, 225 – 241 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29).

Todorova 2016: N. Todorova. The final Chalcolithic site in the "Gradishteto" locality near the village of Dolno Dryanovo, Southwest Bulgaria. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The

human face of radiocarbon. Lyon, 2016, 169 – 186 (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, № 69).

Todorova, Avramova 2016: N. Todorova, M. Avramova. The Yagodina cave and the final stages of the Chalcolithic in the Western Rhodope Mountains. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The human face of radiocarbon. Lyon, 2016, 249 – 267 (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, № 69).

Todorova, Mazanova 2000: N. Todorova, V. Mazanova. Late Chalcolithic Ceramic Style at Yunatsite Tell (Approach to the Systematization of the Ceramics from the Newly Excavated Levels). – In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Oxford, 2000, 331 – 361 (BAR International Series, 854).